Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

3

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi	Vedat Çakmak
Genel Yönetmen	Murat Belge
Yayın Yönetmeni	Fahri Aral
Yayın ve Danışma Kurulu	Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	Ahmet Ziya Bayman
Yayına Hazırlama/ Fotoğraf-Resimleme	Mustafa Şahin Emre Ünsev, Yiğit Ekmekçi
Teknik Yönetmen	Edip Alşar
Kapak Düzeni	Ayla İşler
Düzelti	Lütfi Kuzu, Abdullah Onay,
Grafik/Pikaj	Saadettin Oktay
Renk Ayrımı	Üçel Ofset
Dizgi	Serpil Şahin, Hüsnü Abbas Figen Çapan, Hamit Balaban
Siyah Beyaz Filmler	Mustafa Özsoy
Ofset Hazırlık	Perka A.Ş. Tesisleri
Montaj	H.Miray Yüzgeç
Baskı	Ayhan Matbaacılık
Cilt	Örnek Mücellithanesi
Genel Dağıtım	GAMEDA

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 520 14 53 - 54 - 55

Ankara Bürosu: Konur Sokak No: 24/4 Yenişenir-Ankara Telefon: 25 36 00 - 25 20 71
İzmir Bürosu: 857. Sok. İzmiroğlu işhanı No, 306 Konak Telefon: 14 90 42

GÖRSEL MALZEME: Nuri Akbayar, Dündar Akünal, Cengiz Arslantepe, Enis Batur, Emre Dölen, Turgut Etingü, Çelik Gülersoy, Alpay Kabacalı, Haydar Kazgan, Sami Önal, Zafer Toprak, Taha Toros, Tarık Zafer Tunaya, Sinan Vurandamar, Arkeoloji Müzesi, Bayezıd Devlet Kütüphanesi, İletişim Arşivi, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü.

C 1985. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** nin tüm yayın hakları İletişim Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.

Kapitalizmin gelişerek yerleştiği, sanayi devriminin gerçekleştiği, kara ve deniz ticaret hukuklarının iyice belirginleştiği ve Batı'da yer yer kanun haline getirildiği 19. yy başlarında, özellikle yabancı devletlerle ilişkileri böyle her türlü modern şirketi *"mekruh"* sayan dinsel hukukla ve bölgesine göre değişen örf ve âdet hukukları ile düzenlemek olanaksızdı. Bütün İmparatorluğu kapsayan, bütün yurttaşlara uygulanabilen, dolayısıyla dinsel olmayan hukuksal bir düzenlemeye gerekseme vardı.

Öte yandan, İmparatorlukta başından beri tüm yetkiler padişahta toplanmış bulunuyordu. O, dinsel hukuk dışında istediği kuralları koyuyor; istediği vergileri alıyor; hazinede toplanan parayı istediği gibi sarfediyordu. Devletin adı *"Memâlik-i âl-i Osman"* yani "Osmanlı soyunun mülkleri" idi. Ne İslâm hukukuna, ne de başka bir hukuka sığmadığı halde hükümdar, uyruklarının -ki bunlara Reayâ (yani otlayanlar, sürü) denilmekteydi- canları ve malları üzerinde sınırsız yetkilere sahipti. 1789'da Fransa'da ihtilâl olmuş, "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" yayımlanmıştı. Buna göre, "Bütün insanlar kanun önünde eşittirler" (Md.1.); "Devletin vazifesi insan haklarını korumaktır" (Md.12); "Bir kimse suçlu olduğu hakkında kesin hüküm oluşuncaya kadar suçsuz sayılır" (Md.9); "Hiç kimse dinsel nitelikte bile olsa kanılarından dolayı rahatsız edilemez" (Md.10); "Her türlü egemenlik hakkının kökeni halktadır" (Md.3).

İşte bu bildirinin yayımlanmasından elli yıl sonra bile zaman zaman Fransa ile sınır komşusu olmuş bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda insanlar bir kez müslim ve gayrımüslim diye ikiye ayrıldığından, kanun önünde eşitlik olmadığı gibi, köleler de vardı; saraylar, konaklar köle cariyelerle doluydu. İslâm'a göre uyruklarının haklarını içerde ve dışarda koruması gereken Padişah-Halife uyruklarını sorgusuz sualsiz öldürtebiliyor, mallarına el koyarak hazineye gelir kaydettiriyordu. Bir kimsenin padişah, başvezir, vezir, beylerbeyi, vali tarafından hem de ölümle cezalandırılması için değil bir kesin hüküm, yargılama bile gerekmiyordu. Bir Müslüman dinden çıkıp (= *mürted*) örneğin Hıristiyan olsa öldürülüyordu. Egemenliği ise padişah tanrısal kaynaktan almış bulunuyordu.□

FATİH VE KANUNNAME: Şer'i hukukun dışında kalan birçok husus padişahların emir ve fermanlarıyla konmuş kurallara göre aydınlatılırdı. Kanunname diye adlandırılan bu metinlerde daha çok malî hükümler yeralırdı. Fatih Sultan Mehmed devlet örgütüne ait kuralları biraraya getirmiş, bazılarını değiştirerek, yeni kurallar koymuştur. "Bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kiramım neslen ba'de neslin hununla âmil olalar" diyen Fatih'in kanunnamesinde özellikle saltanatın sürdürülmesi konusundaki hükümler dikkati çeker. Fatih'in, nakkaş Sinan Bey tarafından yapılan minyatürü.

İslâm Hukuku ve Mecelle

Sıddık Sami Onar

İslâm hukukunun gelişmesinde fukaha, yani fıkıh ilmi uzmanları denilen İslâm hukuku âlimlerinin büyük bir etkisi olmuştur. Bu âlimlerin reyleri, içtihatları İslâm hukukunun en geniş bir kaynağını oluşturur; fakat mezheplere ayrılan ve ciltler dolduran bu içtihatların bir kanun ve *code* biçiminde toplanması konusunda İslâm âleminde büyük bir girişim olmamıştır. İslâm hukukunu aynı biçimde uygulayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle 15. ve 16. yy'larda yetişen Ebussuud Efendi, Ali Efendi gibi büyük hukukçular belirli sorunlar konusunda verdikleri reyler ve fetvalarla bir kısım meseleleri toplamış ve uygulayıcılara yol göstermişlerdir. "Ebussuud Efendi Fetvaları", "Ali Efendi Fetvaları" olarak anılan bu eserler bütün İslâm âleminde büyük bir değer kazanmıştır. Fakat bu hareketler bir *codification* biçimini almamış ve İslâm hukukuna dayanan bir *code* ortaya çıkmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm hukukuna dayanan böyle bir "code", ancak 19. yy'da düzenlenmiştir. *"Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye"* ya da kısaca *"Mecelle"* adını taşıyan bu *code*, İslâm hukukunun *"codifiée"* edilmesi için önemli bir adım olmuştur. Bu *code* İslâm hukuku bakımından başarılı olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne, inkılâbına ve Türk hukukunda laiklik ilkesinin kabulüne kadar yürürlükte kaldığı gibi, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan Suriye, Irak gibi Arap devletlerinde de uygulanagelmiştir. Türk hukukçuları tarafından Mecelle'nin dayandığı temelleri ve Mecelle hükümlerini açan ve yorumlayan birkaç önemli eser de yazılmıştır. Bunlardan özellikle Ali Haydar Efendi'nin dört büyük ciltlik eseriyle Atıf Bey'in ölümüyle yarım kalan şerhi, uygulama ve içtihatları da etkilemiş, ilk zamanlarda çoğunluğunu İstanbul Hukuk Fakültesi mezunlarının oluşturduğu Suriye ve Irak hâkimleri de eski hocaları olan bu âlimlerin eserlerini kararlarında gözönünde tutmuşlardır.

Mecelle'nin Hazırlanması ve Hukukî Niteliği

Mecelle, Osmanlı İmparatorluğu'nda "Tanzimat" diye adlandırılan dönemin ürünüdür. Bu dönemin hukuk bakımından karakteri, İmparatorlukta ayrı ayrı kaynaklardan gelen ve farklı nitelikte bulunan iki hukukun yürürlükte olması, yani hukuk bakımından bir ikilik *(dualisme)* göstermesidir. Bundan, yani 1839'dan önce İmparatorlukta sadece İslâm hukuku yürürlükteydi. Gerçi bu hukukun yanında padişahın devlet işlerinde sahip olduğu tazir hakkına, yani bu konularda idarî ve cezaî önlemler almak kudretiyle ülkeye yeni katılan toprakların mülkiyetinin devlete ait olması dolayısıyla bu topraklardan yararlananların hukukî durumlarını belirleyebilmek yetkisine dayanarak koyduğu birtakım kurallara da rastlanır; fakat bu kurallar İslâm hukukunun fertlere tanıdığı subjektif hakları hiçbir zaman ihlâl edemez ve İslâm hukuku esaslarına aykırı olamaz, aynı zamanda İslâm hukukunun düzenlediği ferdî haklara ve fertler arasındaki ilişkilere dokunamaz. Bunun için imparatorluğun bu 1839'dan önceki dönemlerinde ana hukuk *(droit commun)* ve özellikle özel hukuk, tamamiyle İslâm hukukudur; halbuki 1839'dan sonra İslâm hukukunun yanında aynı kuvvette ve bağımsız bir hukuk kuralı olarak Avrupa'dan alınan kanunlar da uygulanmaktadır. Bunun için bu dönemde bir yandan kökeni dinî ve ilâhî olan İslâm hukuku ile kökenleri Avrupa ve özellikle Fransa hukuku bulunan birtakım kanun ve nizamnameler de uygulanmaya başlanılmış ve bu suretle hukuk sahasında bir ikilik *(dualisme)* ortaya çıkmıştır.

Bu reformun ve ikiliğin nedenleri 1789'da II. Selim döneminde duyulan ihtiyaçlarla açıklanır. Yeni bir çağ açmış ve dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuş bulunan Osmanlı Türkleri, bu imparatorluğu döneminin en yüksek medeniyet seviyesine ulaştırmışlardı; fakat ancak bir, bir buçuk yüzyıl süren bu debdebe ve yükseliş dönemini önce duraklama ve sonra da çöküş dönemleri izlemiş, Avrupa rönesanstan sonra hızla yükselirken, Osmanlı İmparatorluğu olduğu yerde bile duramamış ve aynı hızla düşmeyi sürdürmüştür. İmparatorluğun bu düşkün durumundan yararlanan Ruslar, imparatorluğa hücuma başlamışlar; imparatorluk sürekli yenilgilere uğra-

mış ve bu yıkımlardan kurtulmanın yolunu, kendisinden daha yüksek ve tam tekmil gördüğü Avrupa kurumlarını ve yöntemlerini alma, aktarma ve uygulamakta bulmuştur. Aynı zamanda imparatorluğun Avrupa devletleriyle ilişkilerinin artmakta olması da bu ilişkileri sağlayacak ve kolaylaştıracak kurum ve yöntemleri koymasını zorunlu kılmıştır.

İmparatorluktaki yenilik hareketleri önce askerlik alanında başlamış ve fakat şiddetli reaksiyonlarla karşılaşmış, III. Selim'in ölümüyle sonuçlanmış, buna rağmen 1826'da II. Mahmut döneminde tekrar canlanmış ve 1839'da Abdülmecid zamanında Tanzimat dönemini açan Gülhane Hattı'yla tam şeklini almıştır.

İşte bu dönemlerde, 1850'de imparatorlukla Avrupa devletleri arasındaki ticarî ilişkileri sağlamak ve kolaylaştırmak için Fransa Ticaret Kanunu alınmıştır. Çünkü İslâm hukuku, kambiyo işleri, çeşitli şirket biçimleri, satış akdinin ticaret sahasında arzettiği çeşitli biçimler konusunda esasları ve hükümleri kapsamadığı için bu sahalarda ve özellikle ecnebilerle Türkler arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümünde çeşitli güçlüklerle karşılaşılıyordu. Bundan sonra da deniz ticareti, yargılama usulü, icra işleri hakkında kanunlar alındığı gibi Ceza ve Ceza Usülü Muhakemeleri Kanunları da Avrupa kanunlarından alınmıştır.

Avrupa kanunlarından alınan bu yeni kanunların eskiden beri var olan ve İslâm hukuku hükümlerini uygulamakta olan şer'iye mahkemeleri tarafından uygulanamayacağı da doğaldı. Bunun için yeni birtakım kazaî teşkilâta ihtiyaç vardı.

İmparatorlukta yapılacak idarî ve adlî reformu hazırlamak üzere Gülhane Hattı'ndan önce 1837'de "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adlı yüksek bir kurul kurulmuştu. Bu kurul hem yeni kanun ve nizamnameleri hazırlıyor, hem de bunların uygulanmasına bakıyordu.

1868'de bu kurul ikiye ayrılmış, yeni kanun ve nizamnameleri hazırlamak ve uygulanışını denetlemek görevi "Şûra-yı Devlet" adlı bir kurula bırakılmış ve yeni kanunları uygulayacak yüksek bir mahkeme niteliğinde olmak üzere de "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" adlı ikinci bir kurul kurulmuştu. Esasen 1840'tan beri Avrupalı tüccarlarla yerli tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmak üzere bir ticaret mahkemesi mevcut bulunuyordu.

"Divan-ı Ahkâm-ı Adliye", şer'iye mahkemelerinin görevi dışında kalan ve Avrupa'dan alınan kanun ve nizamnamelerle çözümlenecek davalara bakan yüksek bir mahkeme durumundaydı. 1871'de bir nizamname ile şer'iye mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemeleri adında birtakım mahkemeler kurulmuş ve 1880 tarihli bir kanunla bu mahkemeler son ve tam biçimlerini almışlardı.

İSLÂM HUKUKU'NDA KANUNLAŞTIRMA: *İslâm hukukunda fakihlerin (hukuk bilginlerinin) önemli bir yeri vardır. Bunların rey ve fetvalarından oluşan içtihatlar bu hukuğun temel kaynağıdır. Ancak bu içtihatların bir codè biçiminde toplanması sözkonusu olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle Ebussuud Efendi'nin (1491-1574) fetvaları çok önemlidir. Bursa ve İstanbul kazaskerliklerinde bulunan Ebussuud Efendi 28 yıl Şeyhülislâmlık yapmış, İslâm hukukuna değerli katkılarda bulunmuştur.*

Hukuki İkilik

Avrupa'dan alınan bu kanun ve nizamnamelerin uygulamasında ortaya önemli bir güçlük çıktı: Ticaret kanunları gibi kanunların esas ve temelini medenî hukuk oluşturuyordu; halbuki imparatorluğun bu kanunları Avrupa'dan alınmakla beraber medenî hukuku tamamen İslâm hukukuna dayanmaktaydı; bu yönden ana hukuk *(droit commun)* ile özel yasalar ayrı ayrı temellere, yani ana hukuk kökeni dinî ve ilâhî olan İslâm hukukuna, diğerleri Roma hukuku kaynağından gelen Avrupa hukukuna dayanmaktaydı. Bu suretle ana hukuk olan medenî hukukla bunun istisnaî kısımlarını oluşturan ticaret kanunları ve bunlara benzer kanunlar, meselâ İcra Kanunu arasında tam bir uyum sağlanamıyordu.

Mecelle Cemiyeti'nin düzenlediği gerekçeler tutanağında bu güçlükler şöyle anlatılıyor: *"Bu asırlarda ticarî işlemler pek çok genişlemiş olduğundan poliçe ve iflâs gibi pek çok konularda asıl kanundan müstesna hükümler konulmuş ve bunları kapsamak üzere ayrı bir Ticaret Kanunu düzenlenmiştir ve ticarî konulara uygulanmıştır. Ancak bunların dışında kalan diğer konularda yine Medenî Kanun'a başvurulmaktadır. Meselâ bir ticaret mahkemesinde Ticaret Kanunu hükmünce bakılan bir davanın rehin, kefalet gibi bazı ikincil*

noktalarında asıl kanuna başvurmak gerekmektedir."

İşte o zaman ortaya birtakım güçlükler çıkıyordu. Çünkü bu aslî hükümler toplu bir kanun halinde değildi. Bunlar büyük İslâm hukukçularının yazmış oldukları ciltler dolusu hukuk kitaplarının içinde bulunuyordu ve bu kitapların da çoğu Arapçaydı; nizamiye mahkemelerinde çalışan ve Avrupa kanunlarını öğrenmiş olan hukukçular ise Arapça bilmiyor ve bu kitaplara başvuramıyordu. İslâm hukukunu bilenler ise Avrupa kanunlarının esaslarını ve hükümlerini bilmiyorlardı. Esasen bunların birçoğu da bu kadar değişik ve dağınık kitaplar içinden aradıkları meselelerin hükümlerini kolay kolay bulup çıkaramıyorlardı.

Mecelle Cemiyeti'nin tutanağında bu güçlüklerden söz edilmektedir: *"İlm-i fıkhın (İslâm hukuku ilmine "fıkıh ilmi" denilir) muamelât kısmı (fıkhın bir de ibadet kısmı vardır, yani fıkıh ilmi hem ibadete, hem de insanlar arasındaki hukukî işlemlere ait hükümleri içermektedir) bu konuda olan ihtiyaçlara kâfi ise (...) nizamiye mahkemeleri hâkimleri fıkıh sorunlarını bilmediklerinden herkes bunların davalarını istedikleri biçimde çözdüklerini sanarak kötü düşüncelere kapılmaktadırlar.*

Ticaret mahkemelerinde de Ticaret Kanunu uygulanmakta ise, davanın ticarete ait olmayan ayrıntılara ait konularında büyük zorluklara rastlanmaktadır. Avrupa kanunlarına başvurulsa, bunlar padişahın iradesine iktiran etmiş kanunlar olmadıkları için Türk devleti mahkemelerinde geçerli olamazlar, şer'iye mahkemelerine havale edilse bu mahkemeler ayrıntılara ait bu konuları da esasından görmeye mecbur olacaklar ve halbuki iki tür mahkemenin yöntemleri de ayrı olduğundan yine güçlükler çıkacağından bu gibi işlerde şer'iye mahkemelerine de başvurulamayacaktır. Ticaret mahkemeleri üyeleri fıkıh kitaplarına başvursunlar denilse, fıkıh ilmini bilmek ve anlamakta onlar da diğer nizamiye hâkimleri gibidirler."

Tutanakta daha ileri gidilerek şer'iye hâkimlerinin de fıkıh kitaplarına başvuracak kudrette olmadıkları belirtiliyor: *"Şimdi her tarafta gerektiğinde fıkıh kitaplarına başvurup kuşkularını çözebilecek üye bulundurmak şöyle dursun, şer'iye mahkemelerine hâkim bulmakta bile güçlük çekilmektedir."*

Görülüyor ki 1839'dan sonra başlayan hukuk ikiliğinin sonucu olarak

MECELLE'Yİ YORUMLAYAN: Mecelle üzerine önemli çalışmalar yapan Ali Haydar Efendi (1852-1935) Medresetü'l Kuzat'ı bitirdikten sonra birçok vilâyette kadılık yaptı. Bidayet, İstinaf ve Temyiz mahkemelerinde de çeşitli görevlerde bulunan Ali Haydar Efendi önce kazaskerliğe, ardından da Adliye Nazırlığı'na getirildi. Dört büyük ciltten oluşan "Dürerü'l-Hükkâm fî Şerh-i Mecelletü'l-Ahkâm" adlı eserinde Mecelle'yi yorumlayan Ali Haydar Efendi'nin hukuk sorunları üzerine çeşitli kitapları vardır.

ikincil kanunlarla ana hukuk *(droit commun)* arasında bir uyum sağlanamadığı gibi, ana hukuku oluşturan İslâm hukuku da ciltler dolusu ve çeşitli içtihatları içeren kitaplar içinde dağılmış bulunduğundan, bunlara başvurarak sorunları çözmekte de büyük güçlüklerle karşılaşılıyordu.

Medeni Kanun İhtiyacı

İşte bu durum karşısında her şeyden önce nizamiye hâkimlerine yardım edecek, onlara yol gösterecek bir Medenî Kanuna ihtiyaç vardı. Tanzimat'tan, yani 1839'dan sonraki hukuk reformunda bu Medenî Kanun sorunu önemli bir hal aldı:

Bir kısım devlet adamları, nizamiye mahkemelerinin Avrupa kanunlarından ve özellikle Fransa'dan alınmış olan kanunları uyguladıklarını gözönüne alarak Fransız Medenî Kanunu'nun alınmasına ve bunun imparatorluğun Medenî Kanunu olmasına taraftar idiler; nitekim Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak yarı bağımsız bir yönetim kurmuş olan Mısır bu yolu seçmişti. Bu akımın başında imparatorluğun büyük ve ünlü devlet adamlarından Âlî Paşa bulunuyordu.

Diğer bir kısım devlet adamları ise İslâm hukukundan, hatta bunun belirli bir doktrininden, yani Hanefî mezhebinden alınacak hükümleri içerecek bir kitabın Medenî Kanun görevini göreceğini ve bu ihtiyacı karşılayacağını iddia ediyorlar ve bu tezlerini şiddetle savunuyorlardı. Daha tutucu ve dinî anlayışları daha kuvvetli olan bu akımın başında da esas itibariyle medreseden yetişmiş bir ilim adamı olan ve sonradan da bir devlet adamı olarak çeşitli idare işlerinde ve bakanlıklarda bulunan, aynı zamanda 12 ciltlik bir tarih kitabıyla da tarihçilikte de büyük bir ün kazanmış bulunan Cevdet Paşa bulunuyordu.

Mecelle Cemiyeti'nin Çalışmaları

Cevdet Paşa'nın savunduğu görüş ağır bastı ve Fransız Medenî Kanunu'nun alınmasından vazgeçilerek Hanefî mezhebinden alınacak en uygun hükümleri içerecek bir kitap hazırlamak üzere 1869'da "Mecelle Cemiyeti" adlı resmî bir kurul oluşturuldu. Bu kurul 1888'e kadar resmî varlığını koruduktan sonra o tarihte görevi bitmiş sayılarak bir irade-i seniyye ile kaldırıldı.

Mecelle tamam oluncaya kadar Mecelle Cemiyeti üyeleri arasında değişiklikler yapıldı. Başkanı Cevdet Paşa da arada başka birtakım görevlere atanarak kuruldan ayrıldı, fakat bu geçici görevlerden ayrıldıkça tekrar gelerek Mecelle Cemiyeti başkanlığını sürdürdü ve böylece Mecelle'nin bütün kitaplarının hazırlanmasına katıldı; hattâ bir aralık kendisi başka bir görevdeyken hazırlanmış olan "Vedia" kitabı yayımlanmışken Cevdet Paşa'nın dönüşünde bu kitap toplatıldı ve bu kitaptaki konular yeniden hazırlanan ve "Vedia"dan başka âriyet konusunu da kapsayan "Emanetler" kitabı yeniden yazıldı.

Mecelle'nin hazırlanmasında Cevdet Paşa'nın büyük bir rolü olmakla beraber, tamamen kendi eseri sayılamaz. Mecelle'nin hazırlanmasında kurulu oluşturan diğer üyelerin de önemli görevleri vardır. Ancak en büyük iş Cevdet Paşa'ya düşmüş; düzenleyici rolünü oynamış, Mecelle'nin yazılışında ve üslûbunda Cevdet Paşa'nın büyük etkisi görülmüştür. Nitekim kendisi olmaksızın hazırlanıp sonradan toplanan "Vedia" kitabının diğerlerinden çok

farklı olması, kendisinin hazırlanmasına fazlaca katılamadığı "Rehin" kitabındaki noksanlar Cevdet Paşa'nın Mecelle'nin hazırlanmasındaki rolünün önemini göstermektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Mecelle Cemiyeti tutanağında Cevdet Paşa, Mecelle'nin ne amaçla ve nasıl hazırlandığını şöyle anlatmaktadır: "Fıkıh ilminden asrın ihtiyaçlarına göre her gün ortaya çıkan işlemlere uygulamaya yetebilecek bir eserin vücuda getirilmesi önemli işi âcizlerine havale buyurulmuş olduğundan, irade gereğince Divan-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde toplanılarak fıkhın muamelât kısmından vukuu çok olan ve asrın muamelelerine göre gereği açık olan maddeler konusunda büyük Hanefî hukukçularının muteber söz ve reyleri toplanarak çeşitli kitaplara ayrılmak ve 'Ahkâm-ı Adliye' adı verilmek üzere bir Mecelle" hazırlanmıştır. Mecelle'nin çeşitli kitapları ayrı ayrı tarihlerde ve ayrı ayrı yayımlanarak yürürlüğe konmuştur.

Mecelle'nin mukaddemesiyle "Bey" konusunu içeren ilk kitabı 1870'te, 16. ve son kitabı olan "Kaza" kitabı ise 1877'de yayımlandı. Mecelle Cemiyeti bundan sonra uygulamaya ve yargılama usulüne ait bazı şeylerin hazırlanmasıyla uğraştı, belki Medenî Kanunun aile, miras gibi diğer kitaplarını da hazırlayacaktı, fakat çok vehimli bir padişah olan II. Abdülhamid bu kuruldan çekindi ve görevinin bittiğini bahane ederek 1888'de kaldırdı.

Mecelle'nin Temeli

Mecelle bir kanun mudur?

Mecelle'nin kanun hüküm ve kuvvetinde olduğunda ve 1926'ya kadar Türkiye'de Medenî Kanun olarak uygulandığında kuşku yoktur. Fakat bu eser tam anlamıyla bir kanun sayılamaz: Bir kere bir insandan ya da insan grubundan ibaret bir kanun koyucunun rasyonel bir tarzda hazırladığı bir kanun değildir. Diğer taraftan, yeni hükümleri de içermemektedir: Mecelle, kökeni tamamen dinî ve ilâhî olan fıkıhtan alınmış bir eserdir. Yani teokratik bir temele dayanmaktadır. Yasama fonksiyonunun sonucu değildir. Aynı zamanda Mecelle'nin kapsadığı hükümler o güne kadar da imparatorlukta uygulanmakta bulunduğu için bir yenilik de getirmemiştir. Mecelle, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir kanun koyucunun eseri olmaktan çok, esasen yürürlükte olan ve fakat çeşitli büyük kitapların içinde dağınık bulunan hükümlerden ihtiyaca en uygun ve en çok rastlanan olaylara uygulanabilecek olanlarını kolay anlaşılır, açık bir tarzda yazarak uygulayıcıların eline vermek üzere uzman bir ilim kurulu tarafından hazırlanmış bir ilmî eser niteliğindedir.

O halde bu eserin bir kanun gibi uyulması zorunlu olması ve böylece yıllarca uygulanabilmesi nasıl mümkün olmuştur?

Bilindiği gibi İslâm dininde ve bu arada İslâm hukukunda birtakım doktrinler ve bu doktrinler içinde birtakım rey ve içtihatlar vardır. Osmanlı İmparatorluğu bu mezheplerden Hanefî mezhebini kabul etmiş bulunuyordu. Fakat bu mezhep içinde de çeşitli içtihatlar vardı. İslâm âmme hukukuna göre böyle çeşitli içtihatlardan padişah hangisini uygun görürse, o, uyulması zorunlu bir kural halini alır. İşte Mecelle de padişahın onayına sunularak iradesine alınmış olduğundan, bu kitaptaki rey ve içtihatlar uyulması zorunlu birer kural halini almıştır. Mecelle Cemiyeti tutanağında bu durum şöyle belirtilmektedir:

"İçtihatlı meselelerde İslâm padişahı hangi rey ile iş yapılmasını emrederse gereğince iş görülmek vacip olduğundan, arzettiğimiz konular onaylanırsa iradesinin çıkarılması..."

Mecelle'nin hazırlandığı dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî bir sistem ve kanun yapmakla yükümlü bir parlamento yoktu. Bunun için bütün kanunlar padişahın iradesiyle son şeklini alırdı. Bu bakımdan Mecelle, şeklen de bir kanuna benzer. Fakat bu da mutlak değildir. Çünkü 1908'den, yani II. Meşrutiyet'ten sonra da yine kökeni dinî olan kuralların yasama organından, yani parlamentodan geçmeksizin böyle uyulması zorunlu bir hukuk kuralı haline gelmesi yöntemi korunmuştur. Nitekim 1914-1918 tarihleri arasında da aile hukukunu ilgilendiren birtakım hükümler, hattâ sadrazamın ve kabinenin oyuna bile gerek olmaksızın ve bundan dolayı parlamentodan geçirilmeksizin doğrudan doğruya şeyhülislâm tarafından padişaha sunulmak suretiyle bir kanun gibi uygulanması ve uyulması zorunlu bir hale getirilmiştir. Mecelle'nin birçok kitapları kabineden geçmiş ve sadrazam aracılığıyla padişaha sunulmuş olmakla beraber, bazı kitapları da doğrudan doğruya şeyhülislâm tarafından padişaha sunularak iradesi alınmıştır.

MECELLE CEMİYETİ: 1869'da kurulan Mecelle Cemiyeti, Mecelle'nin hazırlanmasında çalışmalar yapmış bir kuruluştur. Cemiyetin başkanı olan Ahmed Cevdet Paşa Mecelle'yi oluşturan kitapların tümünün hazırlanmasına katılmış, kuruluştaki yerini uzun süre korumuştur. Üyeleri arasında Seyyid Halil Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Mehmed Emin Efendi, Alaeddin ve Ahmed Hulûsi Efendi gibi kişilerin bulunduğu Mecelle Cemiyeti görevini 1888'e kadar sürdürmüş ve aynı tarihte bir irade-i seniye ile kaldırılmıştır. Resimde Ömer Hilmi Efendi.

Mecelle'nin İçeriği ve Biçimi

Mecelle, Medenî Kanun görevini görmüş olmakla beraber medenî hukukun bütün hükümlerini kapsamamakta ve kanun tekniği bakımından da diğer Avrupa Medenî Kanunlarına benzememektedir.

Mecelle bir mukaddeme ile 16 kitaptan oluşur. Mecelle'nin içerdiği kitaplar sırasıyla şunlardır: Bey'; icare; kefalet; havale; rehin; emanet; hibe; gasp ve itlâf; hacir ve ikrah ve şuf'a; şirket; vekâlet; sulh ve ibra; ikrar; dava; beyyinat; kaza.

Bütün Mecelle 1851 maddeden ibarettir.

Mukaddeme: Tümel Kurallar

Mecelle'nin mukaddemesi vecizeler halinde birtakım ilkeleri kapsamaktadır. "Kavaid-i Külliye" adını taşıyan bu kurallar, belirli olayları doğrudan doğruya çözümlemek için değildir ve tek başlarına uygulanmazlar; bunlar Mecelle'nin diğer kitaplarındaki kuralların gerekçeleri hükmündedir ve hâkime sunulan meselelerin çözümünde, çeşitli maddelerin olgulara uygulanmasında ona rehberlik edecek mantık kurallar halindedir. Bu tümel kurallar konusunda bir fikir verebilmek için bunlardan birkaç örnek vermek ve bunlardan nasıl yararlanılacağını göstermek yararlı olur:

Meselâ 2. maddede *"bir işten amaç ne ise hüküm ona göredir"* ve 3. maddede *"akitlerde itibar maksat ve manâlaradır, lâfz ve şekillere değildir"* denilmektedir. Bu iki kural, hukukî tasarrufların ve mukavelelerin yorumunda izlenecek yöntemleri gösteren iki önemli ilkedir. Bunlardan anlaşılıyor ki, yorumlanacak mukavelede tarafların doğru ve yanlış olarak kullandıkları sözcüklerin şekil ve ifadelerine bakılmayarak amaçları aranacak ve bu gerçek amaca göre uygulanması gereken hüküm ne ise o uygulanacaktır. Görülüyor ki bu iki maddedeki ilke, bugünkü hukukun tefsir nazariyeleri arasından çoğu Medenî Kanunlarda kabul edilmiş olan amaç ve irade nazariyesinin bir ifadesinden ibarettir.

5. maddede *"bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır"* ve 6. maddede *"kadîm kıdemi üzere terk olunur"*, 10. maddede *"bir zamanda sabit olan şeyin hilâfına delil olmadıkça bekasıyla hüküm olunur"* denilmektedir. Bu maddelerdeki ilkeler de aksi ispat edilemeyen fiilî durumların hukukî bir temele dayandığı varsayımının bir ifadesidir. Böyle belli ve varolan durumların aksi ispat edilinceye kadar meşru sayılacağını göstermektedir. Belli olan durumun bir hukukî olayla değiştiği ispat edilmedikçe durumun sürdüğü kabul edilmek gerekmektedir.

Bu tümel kurallardan bazıları da zarar ve ziyan ve tazminat sorunlarında izlenecek yolları göstermektedir: 7. maddede *"zarar kadîm olmaz"*; 20. maddede *"zarar izale olunur"*; 25. maddede *"bir zarar kendi misliyle izale olunamaz"*; 27. maddede *"şiddetli zarar hafif zararla izale olunur"*; 31. maddede *"zarar imkânı kadar defi olunur"* denilerek zarar ve ziyanın tazmini hakkında direktif niteliğinde birtakım ilkeler konulmuştur. Bunlardan anlaşılacağı üzere zararlı bir durum eskiden beri varolsa da meşru sayılamaz, bir hak doğurmaz; yani zararlı durumlar yukarıda 5. ve 6. maddelerde ifade edilen ilkeye bir istisna oluşturur ve mutlaka izale olunur. Ancak bir zararlı durumu ortadan kaldırmak için aynı kuvvette diğer bir zararlı durum konulamaz, daha hafif bir zararla ve imkân nispetinde ortadan kaldırılır.

Bu tümel kurallar arasında 36-45. maddeler örf ve âdetin önemini ve bunların hukukun önemli bir kaynağı olduğunu, birtakım sorunların çözümünde gözönüne alınmaları gerektiğini, hattâ *"âdetin delaletiyle hakiki manânın terkolunacağı"*nı (md. 40) ve örf ve âdetin bu önemi dolayısıyla zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceğini (md. 39); örfen bilinen bir konunun, sözleşmede anılmasa bile şart edilmiş sayılacağını (md. 43) ve nihayet örf ile belirlenen bir şeyin Allah'ın emriyle tayin ve tespit edilmiş gibi olacağını (md. 45) göstermektedir.

Bu tümel kurallar arasında çok orijinal bazı ilkeler de vardır: Meselâ 55. maddede *"ibtidaen tecviz olunmayan şey, bekaen tecviz olunabilir"*, 56. maddede *"beka ibtidadan daha kolaydır"* denilmektedir. Böylelikle Mecelle, aslında caiz olmayan bir durum her nasılsa ortaya çıkmışsa, bu durum zararlı olmadıkça, önceden caiz olmadığı gözönüne alınmayarak sürdürüleceğini ve bundan dolayı herhangi bir durumun sürmesinin başlamasından daha kolay olduğunu göstermiştir.

Mecelle, 55. maddedeki ilkeye şöyle bir örnek vermektedir: Şayi hissenin (taksim olunmamış ortak hisse) bağışlanması câiz değildir, çünkü 57. maddede söylendiği gibi "bağış ancak kabulle tamamlanır", halbuki şayi hissenin elde edilmesi kabil değildir. Halbuki bağışlanmış bir malın ortak hissesini hak etmiş bir kimse çıksa ve bunu ele geçirse, hibe geçersiz olmaz; gerçekte bu durumla malın tamamının bağışlanmamış olduğu, yalnız şayi hissenin hibe edilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Önceden böyle bir hibe caiz olmadığı halde, sonradan caiz sayılmakta ve hibe korunmaktadır. Bundan amaç, fertlerin işlemlerini büyük bir gereklilik ve zorunluluk olmadıkça bozmamak, ferdin iradesine, kazandığı duruma hürmet etmektir.

Tümel kurallar arasında ahlâkî esasların iktisadî düşüncelerin üstünde tutulacağını gösteren önemli bir kural da vardır. 30. maddede "kötülüğün, haksızlığın defi ve izalesi menfaat celbinden daha üstündür" denilmektedir. Bu hüküm haksız bir durumun korunmasında iktisadî bir yarar olsa bile feda edilerek o durumun kaldırılacağını göstermektedir. Meselâ haksız olarak başkasının arsasına yapılmış bir bina, yıkılması mal bakımından zararlı olsa da, arsa sahibinin istek ve dileği üzerine yıkılacaktır. Böyle bir hükmün bugünkü millî servet hakkındaki iktisadî esaslara ve düşüncelere uymayacağı doğaldır.

Tümel kurallar arasındaki üç madde Avrupa hukukunda haksız fiillerden doğan tazminat sorunlarında kusur nazariyesinin yanında yeni gelişmekte olan hasar ya da objektif sorumluluk nazariyesinin esaslarını koymakta ve Mecelle'nin haksız fiillerden doğan sorumluluk sorunlarında kusur nazariyesini değil, objektif sorumluluk esasını kabul ettiğini göstermektedir: 85. maddeye göre *"bir şeyin nef'i zaman-ı mukabelesindedir"*; 87. maddeye göre *"mazarrat menfaat karşılığıdır"* ve 88. maddeye göre de *"külfet nimete ve nimet külfete göredir"*; bundan dolayı bir şey ya da bir fiil kime çıkar sağlıyorsa, çıkarı kime aitse bundan doğacak zarar da ona ait olacak, bir şeyin nimetinden yararlanan kimse onun külfetine de katlanacaktır. Meselâ iktisadi bir girişimde bulunan, sözgelimi bir fabrika ya da diğer sınaî tesis işleten, ya da bir harekette bulunan kimse işletmesinde ya da hareketinde hiçbir kusuru olmasa bile girişim ve hareketinin yol açtığı zararları tazmine mecburdur. Halbuki Avrupa hukukunda, Roma hukukundan geleni hukukî sorumluluk nazariyesi kusur esasına dayanır; zararlı sonuç failin kusurundan doğmuş olmazsa fail tazminat vermek zorunda kalmaz; yani tazminat fiilin değil, kusurun sonucudur. Objektif sorumluluk bazı istisnaî alanlarda uygulanmaktadır. Halbuki Mecelle'de aslolan objektif sorumluluktur.

AHMED CEVDET PAŞA (1823-1895): Mecelle'nin hazırlanmasında görev alan ve bu alandaki katkıları büyük olan Cevdet Paşa Lofça'da doğdu. İstanbul'da Papasoğlu Medresesi'ni bitirdikten sonra 1855'te vakanüvislikte bulundu. 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Başkanı olan Cevdet Paşa, Batı'dan alınacak yasaların Osmanlı toplumuna uygun olmayacağı görüşünü savunmuş ve bu amaçla Mecelle Cemiyeti'nin içinde yer alarak Mecelle'nin hazırlanmasını sağlamıştır. Tanzimat döneminin en seçkin bilim ve devlet adamlarından olan Cevdet Paşa muhafazakâr reformculuk diye tanımlanabilecek bir çizgi izlemiş, Batıcılığın körükörüne savunusunu yapanlara karşı tutarlı bir siyasetin sözcüsü olmuştur. Başlıca eserleri arasında "Tarih-i Cevdet", "Kavaid-i Osmaniye", "Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa", "Tezâkir" ve "Marûzat" sayılabilir.

Görülüyor ki Mecelle'nin mukaddemesini oluşturan bu tümel kurallar onun nazariyelerini, felsefesini kapsamakta; hükümlerin gerekçelerini göstermekte, hâkimlere zihnî yargılarını ve görüşlerini dayandıracakları direktifleri vermektedir.

Mecelle'nin Kapsamı

Mecelle'nin 1. kitabı "bey'" akdine ayrılmıştır. Bu kitap bir mukaddeme ile yedi bâb'a ve her bâb da birtakım fasıllara ayrılmıştır. Mukaddemede birçok hukukî sözcük ve terimlerin anlam ve tanımları bulunmaktadır. 101. maddeden 166. maddeye kadar olan bu bölüm bütün kanunlarda olduğu gibi belirli hadiselere uygulanacak hükümleri kapsamaz. Sadece terimlerin anlamlarını gösterir ve açıklar; meselâ 105. maddede bey' tanımlanmakta ve bunun "malı mala değişmek" olduğu söylendikten sonra, diğer maddelerde de bey'in çeşitli niteliklerine göre türleri sayılmakta ve bunların da tanımları yapılmaktadır. 126. maddede esasen iktisadî bir kavram olan malın tanımı yapılmaktadır: "Mal, insanî yaradılışın hakkında bir eğilim ve istek gösterdiği ve ihtiyaç zamanları için toplanıp saklanması mümkün olan şeydir." Bundan sonra da malın ayrımı yapılmakta, türleri gösterilmektedir.

Bey' kitabında bundan sonra 1. bâbda bey' akdine; 2. bâbda mebi'e yani satılan şeye; 3. babda semene, yani mebiin karşılığına, bedeline; 4. bâbda akidden sonra semen ve mebide tasarrufa ilişkin sorunlara, semen ve mebiin çoğaltılıp azaltılmasına; 5. bâbda teslim ve tesellüme; 6. bâbda muhayyerliklere; 7. bâbda bey'in türlerine ve hükümlerine dair maddeler yer almıştır.

2. kitap olan icare kitabı da bir mukaddeme ile 8 bâba ayrılmıştır. Mukaddemede bey'ide olduğu gibi icareye değgin terimlerin anlamları ve tanımları yapılmış, icarenin çeşitli türleri gösterilmiştir. Bundan sonra 1. bâbda icare akdine ait genel kurallar, 2. bâbda icar akdinin oluşmasına ilişkin hükümler, 3. bâbda ücrete, 4. bâbda kira müddetine, 5. bâbda kira akdindeki muhayyerliklere, 6. bâbda mecurun türlerine meselâ akar, menkul, hayvan vb. icarına, 7. bâbda akidden sonra mucir ve müstecirlerin görevlerine, 8. bâbda kiradan doğan tazminata dair hükümler vardır.

Mecelle'nin her kitabı böyle ilmî birtakım tanım ve kategorileri, bundan sonra da akdin özelliklerine göre belirli bâblarda ve bâbların içinde fasıllarda özel hükümleri içermektedir.

Bazı kitaplarda bir tutarlılık yoktur, çeşitli sorunlar bir kitapta toplanmıştır; meselâ emanetler kitabında hem vedia ve hem âriyet konusunda; hacir, ikrah ve şuf'aya dair kitapta şahsa ait hacir hükümlerinin yanında irade unsuruna ait ikran ve şahısla hiç ilgisi olmayıp aynî haklara ve mülkiyete ait şuf'a hükümleri mevcuttur. Şirket kitabında şirket, akit şirketi ve mülk şirketi olmak üzere ikiye ayrılmış ve böylece hem şirket akdine ve hem de ortak mülkiyete ve hattâ devlet ve topluma ait mallar üzerinde fertlerin taşıdıkları haklara, irtifaklara ait hükümler toplanmıştır. Böylece bu kitap da hem akidlere, hem de aynî haklara ait olmaktadır.

Mecelle'nin son dört kitabı medenî hukuktan çok hukuk yargılama usullerine ait hükümleri kapsar: "İkrar" kitabında hukuk davalarında önemli bir kanıt olan ikrara; "Dava" kitabında

davanın şartlarına, def'e, husumete, zaman aşımına; "Beyyineler" kitabında şahadet, karine, yazılı deliller, yemin, zilyedliğin ikamesinde birinin diğerine tercihi bakımından izlenecek yöntemlere ve nihayet "Kaza" kitabında da hâkimlik nitelik ve şartlarına, hâkimlerin yargılamayı nasıl yürüteceğine, hükme ve tahkime ilişkin hükümler vardır.

Görülüyor ki medenî kanunlarda bulunan ve medenî hukukun önemli bir bölümünü oluşturan evlenme ve boşanma, nafaka ve nesep gibi aile hukukuna, şahsın hukukuna, miras ve vasiyete, vakfa ilişkin hükümler Mecelle'de yoktur. Buna karşılık medenî kanunlarda yeri olmayan yargılama yöntemi ve mahkeme teşkilâtına ilişkin hükümler Mecelle'de yer almış bulunmaktadır. Bunun için bir medenî kanun olmak itibariyle Mecelle bir bakımdan noksan, bir bakımdan fazla bir ölçüde hazırlanmıştır.

Mecelle Dışında Kalan Alanlar

Mecelle'nin dışında kalan şahıs, aile ve miras sorunları yine İslâm hukukuna dayanmakta ve fakat derlenip toplanmış olmadığı, kitap haline getirilmediği için doğrudan doğruya fıkıh kitaplarındaki hükümlere tâbi tutulmaktadır. Vakıflara ilişkin hükümler de aynı şekildedir. Mecelle Cemiyeti'nin bunları da Mecelle'nin birer kitabı olarak hazırlayacağı ve fakat buna vakit ve imkân bulamadığı söylenmektedir. Bununla beraber daha çok personel statüsüne ilişkin bu sorunlarda İslâm olmayanlara İslâm personel statüsünün uygulanmayarak onlara bir serbestlik tanınması için bunların Mecelle'ye alınmamış olduğu ve Mecelle'nin daha çok sadece işlemlere ve dolayısıyla herhangi bir din ve mezhepte bulunanlara uygulanabilecek konulara ayrıldığı da söylenebilir. Nitekim Mecelle'nin tutanağında evlenmede hem ibadet, hem de muamele niteliği görüldüğü ve bu itibarla muhtelit (karma) bir tasarruf sayıldığı açıklanmaktadır.

Mecelle'nin dışıda kalan bu hükümlerin uygulanması Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâmlar için şer'iye mahkemelerinin, Hıristiyanlar için de dinî ve ruhanî mercilerinin yetkisi içinde sayılmış ve böylece salt personel statüsüne ilişkin sorunlar nizamiye mahkemelerinin yetkisi dışında bırakılmıştır.

Gayrımenkullerden mülk niteliğinde olanlar Mecelle hükümlerine tâbi tutulmuş, bunlar miras bakımından da şer'î hükümlere tâbi kılınmıştır. Mülkiyeti devlete ait olan ve yalnız yararlanma ve kullanım hakkı fertlere bırakılan ve "mirî arazi" ya da "ülke arazisi" denilen topraklar konusundaki hükümler ise Mecelle'den daha önce yayımlanmış olan Arazi Kanunu hükümlerine tâbi kılınmıştır. Bu tür topraklarda toprağın sahibi devlet olduğu, kullanım, yararlanma sahibi bulunan fertlerin bu yetkilerinin devletten aldıkları izne dayandığı kabul edildiğinden, bunların üzerinde fertlerin taşıdıkları haklar akdî bir nitelikte sayılmış, bunun için bunlar üzerindeki tasarruf ve devir hükümleri de şer'î esas ve hükümlerin dışında bırakılarak kanunlarla düzenlenmiştir.

Kaynak ve Şekil

Mecelle kaynak bakımından İslâm dininin sadece Hanefî mezhebine dayanmaktadır. Hükümler Hanefî fıkhından alınmış; Şafiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinden hiçbir hüküm alınmamıştır. Hattâ Hanefî mezhebinde büyük Hanefî hukukçuları arasında tartışmalı olan sorunlarda bile nispeten az tanınan hukukçuların reylerinin alınması tutucu çevrelerde eleştiriye uğradığından, ancak en tanınmış hukukçuların rey ve içtihatlarından yararlanılmıştır. Bu bakımdan Mecelle'nin kaynakları çok dar, sınırlı ve belirlidir.

Şekil bakımından da Mecelle, yukarıda söylediğimiz gibi, diğer medenî kanunlardan farklı bir durumdadır: Bütün ikincil sorunlara uygulanacak genel maddeler yoktur. Mukaddemeyi oluşturan tümel kurallar böyle genel nitelikteyseler de uygulanma değerleri azdır. Meselâ Avrupa medenî kanunlarında bütün akidlere uygulanacak, akidlerin genel nazariyesi niteliğinde hükümler var olduğu ve artık bunlar her akidde tekrar edilmediği halde, Mecelle'de bu nitelikte bir bölüm olmadığı için her kitapta sözkonusu olan akdin bağlanma ve oluşumuna, irade unsuruna vb. noktalara ait konular tekrar edilmektedir. İkrah gibi doğrudan doğruya irade unsuruna ilişkin, akidlerin oluşumuna engel olan bir sorun akidlerin başında toplanacak yerde hiçbir ilgisi olmayan ve doğrudan doğruya aynî haklara, mülkiyete ilişkin "Şuf'a" kitabında yer almıştır.

Mecelle'nin böylece şekil bakımından kanun tekniğine uymaması, bunun bir kanun olarak hazırlanmış olmasından

مجلة أحكام عدلية

MECELLE: "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" Osmanlı Devleti'nde ilk Medenî Kanun diye nitelendirilir. Bir mukaddime ve 16 kitaptan oluşan Mecelle'nin tümü 1851 maddedir. Temel hükümlerini İslâmiyet'in Hanefi mezhebinden alan Mecelle, 1926'da Medeni Kanun uygulamasına geçildikten sonra yürürlükten kalkmıştır. Mecelle Cemiyeti'nin üyelerinin isim ve imzalarının bulunduğu ve Abdülaziz'in "Mucibince amel olunsun" diye yazdığı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye metninin kapağı.

çok birer ilmî eser olan fıkıh kitaplarından alınmış ve *compilation* olmasının sonucu sayılabilir: Her kitap fıkhın bağımsız bir konusu olarak, çokçası bu kitapların biçimi korunmak yoluyla bunların birer özeti tarzında kitaplaştırılmış, bunların bir araya gelmeleriyle Mecelle ortaya çıkmıştır; nitekim her kitapta kitabın konusunu oluşturan akdin ve buna ilişkin terimlerin anlamlarının ve tanımlarının gösterilmesi; birtakım ilmî kategorilerin yapılması Mecelle'ye ve içindeki kitaplara bir kanundan çok bir ilim kitabı şekli vermektedir.

Mecelle'nin Arapça ve Rumca çevirileri olduğu gibi bir İngiliz tarafından yapılmış, çok yetkin ve tanınmış bir çevirisi de vardır; bu, G.Young'un *Corps de droit Ottoman* adlı külliyatının 6. cildinin 169., 446. sayfalarındadır.

Değiştirme Girişimleri ve Yürürlükten Kalkması

Mecelle'nin çok kuvvetli esasları kapsadığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Medenî Kanun ihtiyaçlarını uzun süre karşıladığında kuşku yoktur. Özellikle tanımları, ayrıntılara ait hükümleri içermesi, gerek ilgililerin, gerek hâkimin takdir yetkilerini çok kayda bağlaması bugünkü hukuk tekniği, medenî hukuka hâkim olan ilkeler bakımından sakıncalı görülmekle beraber, ilim ve hukuk seviyesinin, ahlâkın düşkün olduğu çöküş dönemlerinde bu kayıtlar yararlı olmuş, toplumun o zamanki yapısına uymuştur.

Mecelle'nin üslubundaki, hükümlerindeki açıklık, kesinlik de ona mevzuat arasında iyi bir yer vermiştir. Mecelle, Arap ülkelerinde Arap âlimleri arasında da iyi karşılanmıştır.

Bununla beraber Mecelle'nin evrimleşme durumunda bulunan bir toplumun ihtiyaçlarına uymasına imkân yoktu. Onun değişmez dinî temellere dayanması; kitap haline getirilmesinde kullanılan kuralların toplumun değişen ihtiyaçlarından çok değişmez esaslara, aktarmalara dayandırılma zorunluluğu daha doğuşunda, bazı noktalarda toplumun yaşayan durumunun ve ihtiyaçlarının dışında kalması sonucunu doğurmuştur. Mecelle kurulunu oluşturanlar, ihtiyaçlara en uygun reyleri aramışlarsa da sınırlı esasların dışına çıkmamaları bu isteklerinin gerçekleşmesine engel olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mecelle, Hanefî mezhebinin en tanınmış hukukçularının reylerine dayanır. Diğer mezheplerden yararlanılamadığı gibi, Hanefî mezhebinin nispeten zayıf sayılan âlimlerinin reylerinden bile yararlanılamamıştır.

Mecelle'nin darlığı özellikle ticaret sahasında hissedildi: Mecelle'nin mal anlayışı, şart konusunda koyduğu kayıtlar, akitlerin bağıtlanma ve sıhhat şartları konusundaki sıkı hükümleri sözleşme serbestliğine dayanan ticaret âleminin ihtiyaçlarına uymuyor, anlaşmazlıkların çözümünde birçok güçlükler doğuruyordu.

II. Meşrutiyet'ten sonra Mecelle konusundaki eleştiriler çoğaldı; fakat Mecelle'nin değiştirilmesi çok güç ve şer'î hükümlerden ayrılmak biraz da tehlikeli sayılıyordu. Bilindiği gibi, imparatorlukta, Mecelle'nin yargılama yöntemi hükümleri dışında Avrupa kanunlarından, özellikle Fransa'dan alınmış bir Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu vardı. 30 Nisan 1914 tarihli bir yasayla bu Muhakeme Usulü Kanunu'nun 64. maddesi değiştirildi, bu değiştirilmiş 64. madde ile Mecelle'nin sözleşme serbestliğini kayda bağlayan hükümleri kaldırılarak aksi ilke kabul olundu; 64. madde yerine geçen kanunun 1. fıkrası sözleşme serbestliği ilkesini koyuyor, 2. fıkra da "mal"ın tanımını yapmak yoluyla Mecelle'nin dar mal anlayışından ayrılıyor, 3. fıkrada taraflar sözleşmenin esaslı noktalarında anlaştıkları takdirde geçerli olacağı, diğer noktalarını hâkimin çözümleyeceği açıklanarak sözleşmelerin sıhhat şartlarının Mecelle'nin dar çerçevesinden kurtarılmasına çalışılıyordu.

1920-1921'de uzman bir kurul eliyle Mecelle'de değişiklikler yapılmaya çalışıldı. Bu kurul İslâm hukukuyla bağımlı olmakla beraber sadece Hanefî mezhebiyle yetinmeyerek diğer mezheplere başvurabilecekti. Bu kurul "Bey'" ve "İcare" kitaplarında değişiklikler yaptı, gerekli gördüğü yerlerde Şafiî, Hanbelî, Malikî mezheplerinden de yararlandı; fakat bu değişiklikler kanun halini alarak yürürlüğe girmedi.

1923'te daha geniş yetkili bir komisyon kuruldu. Bu komisyon ilk toplantısını 3 Mayıs 1923'te İstanbul'da yaptı ve dört mezheple beraber bütün dünya medenî kanunlarından da yararlanarak yeni bir Medenî Kanun düzenlemeye başladı.

Bu komisyonun da çalışması sona eremedi. 1926'da İsviçre Medenî Kanunu'yla Borçlar Kanunu'ndan alınan Medenî Kanun ve Borçlar Kanunu'yla Medenî Kanun'un yürürlük şekli hakkında bir kanun yayımlandı, böylece Mecelle ile bu Medenî Kanun'a ve Borçlar Kanunu'na aykırı bütün hükümler yürürlükten kalktı. □

MECELLE'NİN KAYNAĞI: *Mecelle temel kaynak olarak Hanefi mezhebinin içtihatlarına dayanmaktadır. Diğer mezheplerin içtihatlarına da az da olsa yer vermiştir. Mecelle'ye ışık tutan Hanefi mezhebinin kurucusu Ebu Hanife (699-769) Kur'an'a dayanarak yeni yorumlar getirmiştir. Fıkhü'l-Ekber, Fıkhü'l-Ebsud gibi eserleri olan Ebu Hanife İslâmiyet'te "tevhid" konusuna değişik bir bakış açısı getirmiştir. Resimde Ebu Hanife (D'Ohsson'dan).*

(İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1955, C. XX, Sayı 1-4, s. 57-85'ten kısaltılarak ve sadeleştirilerek alınmıştır.)

Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri

Bülent Tahiroğlu

Tanzimat'ın Yenilikleri

Osmanlı İmparatorluğu en uzun süre yaşamış Türk devletidir. Bu özelliği onu kendisinden önce kurulanlardan bir ölçüde ayırır. Bununla birlikte bu devlet, daha önceki Türk ve İslâm devletlerinin, ülkesinde yaşamış başka toplulukların örgütlerinin, hukuklarının yarattıkları ortam içinde doğmuş ve gelişmiştir. Bir Türk-İslâm devleti olarak, hem Türk gelenekleri, hem de İslâm kurumları, Osmanlı devletinin yapısını önemli biçimde etkilemişler, gene mirasçısı olduğu Bizans İmparatorluğu ve Balkan devletlerinin örgütleri, dolaylı da olsa, Osmanlıların kamu hayatına bazı katkılarda bulunmuşlardır. Moğol kurumlarının etkileri de gözden uzak tutulmamalıdır.

19. yy başına kadar, Osmanlı Devleti'nin genel yapısındaki değişiklikler yalnız ayrıntılara ilişkindir ve tümüyle aynı kalmıştır. Bu yapı 17. yy'dan sonra gitgide bozulmaya ve çürümeye yüztutmuştur. Dış görünüşündeki büyüklüğe rağmen, 19. yy başında bu devletin otoritesi başkentin dışında yokolmuş; devlet, devlet olma niteliğini yitirir duruma düşmüştü. Osmanlı Devleti'nin çökmesine yol açan iç ve dış pek çok sebep arasında, devlette hukuk birliğinin olmaması da çözülmeyi kolaylaştırmıştır. Gerçekten kendi hukukları içinde yetişen zımmîler (İslâm'ı kabul etmemekle birlikte İslâm devleti sınırları içinde yaşayan ve cizye denilen vergiyi vererek malları, canları, özgürlükleri korunanlar) ulusçuluk akımları başladıktan sonra rahatlıkla bilinçlenmişlerdir. Bir süre sonra devlet bunların çıkardıkları huzursuzluklarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.

Devletin yozlaşması üzerine başka pek çok sebep sayılabilir. 19. yy başında, bu umutsuz durumu sona erdirmek için, III. Selim'in başarısızlığından sonra, II. Mahmud'un (1808-1839) cesur ve bilinçli adımlarla, hiç olmazsa devletin hukuk yapısını yenileme yolunda çalıştığını görüyoruz. İşte Türk hukukuna Batı etkileri o dönemde yavaş yavaş girmeye başlamış ve hukuk yapısında ikileşme de başlamıştır. 1839 Tanzimat hareketinden sonra, hukukta Batıya açılma daha da artmış, böylece Batı hukuku 19. yy'dan başlayarak, yavaş yavaş ulusal hukukumuz olmuştur. Yalnız şu noktayı belirtmek gerekir ki, Batı hukuku, İslâm hukukundan pek çok noktada ayrılmaktadır.

Tanzimatın hukuk alanında getirdiği yeniliklerin sürdürülmesi, bazı duraklamalar bir yana bırakılırsa, devletin sona ermesine kadar gelmiştir. Dolayısıyla, kanunlaştırma hareketleri 1839'dan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bir bütün olarak alınacaktır.

Tanzimat Fermanı

3 Kasım 1839 günü, padişah adına Mustafa Reşid Paşa'nın okuyup ilan ettiği tarihsel ferman (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu) ile Tanzimat hareketi başladı. Fermanın özelliklerinden biri, Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişahın kendi isteği ile yetkilerini sınırlamasıdır. Nitekim Abdülmecid, o zamana kadar padişahlara tanınan mutlak bir hak olan örfî cezaları (gelişigüzel verdiği ölüm cezaları veya siyaseten katil) verme yetkisinden vazgeçmekte, cezaların dinî kurallarına ve kanuna uygun olarak mahkeme tarafından saptanacağını söylemektedir. Öte yandan, o güne kadar istediği konularda, istediği zaman emirler çıkaran padişah, bu hakkını da bir ölçüde sınırlamakta, hukuk kurallarının hazırlanmasını belli kurullara bırakmakta, bu kurullarda herkesin düşüncesini çekinmeden söylemesini istemekte ve böylece varılan kararlarda yalnız onama yetkisini kendine saklamaktadır. Burada ceza verme hakkından vazgeçme gibi kesin bir durum yoksa da, hukuk kurallarının hazırlanışında başkalarının söz hakkına sahip olmasını kabul etmesi ve bu konuda belli bir yöntem getirmesi önemli bir yeniliktir.

Ferman bir anayasa olmamakla birlikte can, mal, ırz güvenliklerini sağlayıcı ifadeler taşıması, vergi ve askerlik işlerinin adaletle görülmesinin sağlanması buyruğunu, kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılamasız kimseye ceza verilmez ilkelerini tanıması ona bir "temel haklar fermanı" niteliği vermektedir. Bu fermanla bir hukuk devletine doğru gidişin ilk ve temel adımları atılmış ve bu ilkeler sonraki Anayasa'nın hazırlayıcısı olmuştur.

Fakat, fermandaki ilkelerin güvencesi son derecede yetersizdir: Padişah bu

ILIMLI BIR SALTANAT: Tanzimatla birlikte devlet yönetiminde yapılan yeni düzenlemeler, yeni yasalar hukuk düzeninin değişmesine yol açtı. Eski mal müsaderesi, cezalandırmalardaki keyfilik, adam boğdurma, öldürme kısaca eski uygulamalar kısmen kalktı. Başka bir deyişle ılımlı bir saltanat egemen olmaya başladı. Ancak buna rağmen devletin temelini oluşturan dinsel yasalar yine yürürlükteydi. Resimde Tanzimat'tan önce cezalandırmaya bir örnek: Falaka.

fermanla halkına tanıdığı hakları savunacağına, onlara aykırı davranmayacağına "ant içmektedir". Bir İslâm hükümdarı olan ve ayrıca kendini halife sayan padişahın yemini bağlayıcıdır ama, bu bağlayıcılık hiçbir pozitif hukuk kuralı ile güvence altına alınmış değildir. Zaten bir padişahın kendi kendini sınırlaması da, sınırlı olmak zorundadır. Padişahlığın hukuksal statüsü bundan fazlasına izin veremez. Yeminine bağlı kalan padişahtan sonra yerine geçenin durumu da ilginçtir: Onun bu yemine bağlı kalma zorunluluğu yoktur. Bu önemli sakatlığa rağmen, Tanzimat fermanı, anayasalı hukuk devletine giden ilk adımı sağlayan çok önemli bir belgedir.

İslâm esaslarına uymanın dirlik ve düzeni sağlayacağını, bu esaslara uyulduğu için devletin yüzlerce yıl güçlü yaşadığı içtenlikle belirtilmektedir. Ama son 150 yıldan beri, çeşitli sebepler, birbirini izleyen zorluklar dolayısıyla İslâm esaslarına uyulmadığı da söylenmektedir. Fakat bu çeşitli sebeplerin nitelikleri, ne oldukları üzerinde hiçbir açıklama getirilmemektedir. İslâm ilkelerine uyulmazsa devletin çökeceği belirtildikten sonra, "bu kötü durumdan kurtulmak için yeni kanunlar yapılması zorunluluğu" üzerinde durulmaktadır. Tanzimat fermanının yenilikçi, reformcu niteliği buradadır. Dolayısıyla, Tanzimat fermanını yenileşme hareketlerinin ilk esaslı başlangıcı olarak saymak gerekir.

1839'dan sonra, adalet, maliye, idare alanlarında yeni bir zihniyet ile kanunlar yapılmıştır. Zaten bu noktaya işaret etmek için, bu devre Tanzimat, yani nizamlama, düzenleme, devlet hayatına tertip ve düzen verme devri denilmiştir. Yine aynı tarihten sonra, Batı dünyası ile kültür ilişkileri kurulmuş, fikirde, dilde ve edebiyatta yenileşme hareketleri başlamıştır. Batı'dan alınan bazı kanunlarla hukuk düzeninde laikliğe doğru gidiş belirmiştir. Özellikle bu devirdeki modern kanunlar ve kurumlar sayesinde, hükümdarın kuvvet ve iktidarı eski mutlak şeklini kaybetmiş, eski mal müsadereleri ve bir işaretle adam boğdurmalar sona ermiş, özetle eski mutlakiyet yerine ılımlı bir saltanat hâkim olmuştur. Fakat, henüz terimin modern anlamıyla bir anayasa yoktur. Eski görüşler hayli yumuşamış olmakla birlikte, henüz dinî kanunlar devletin Anayasası olmakta devam etmektedir.

Islahat Fermanı

28 Şubat 1856 tarihinde, daha çok dış etkiler altında yayımlanan Islahat Fermanı, hukuk açısından, Tanzimat fermanının tamamlayıcısıdır. Tanzimat hareketi başlayınca, ilân edilen yenilikleri gerçekleştirmek üzere çalışmalara girişmişse de, çeşitli sebepler bu çabaları kösteklemiştir. Tanzimat fermanında, Müslüman-zımmî eşitliği açıkça belirtilmemiş, ama uyruklara tanınan güvenceler dolayısıyla böyle bir eşitliğin söz konusu olabileceği tahmin edilmişti. Fakat uygulamada, zımmîlere karşı eski davranış sürdürülmüştür.

Batılı büyük devletlerin Osmanlı ülkesindeki çıkar çatışmalarının en yoğun biçim aldığı sırada, özellikle Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteğini sağlayabilmek için, zımmî uyrukların Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarının tekrarı ve onlara tanınan hakların açıkça belirtilmesi için, istenmeyerek de olsa, Paris Kongresi'nin toplandığı sıralarda Islahat Fermanı ilan edildi.

Bu ferman, biçim ve hukuk açılarından Tanzimat fermanına benzer. Ancak içindekileri olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırabiliriz: İslâm kamu hukuku ilkelerine bir ölçüde aykırı düşse bile, zımmîlerin Müslümanlara eşit tutulması, hukuk devleti için zorunludur. Bu açıdan, konulan ilkeler Tanzimat fermanını olumlu biçimde tamamlamaktadır. Öte yandan, zımmîlere ve yabancılara tanınan imtiyazlar hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı niteliktedir. Islahat fermanı, Paris Barış Antlaşması'nın metnine alınmış ve aynı antlaşmada Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağı kararlaştırılmış olmasına rağmen, fermanın antlaşma içinde bulunması, dolaylı yollarla da olsa, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde söz sahibi olmasına yol açmıştır.

Kanunlaştırma Hareketleri

Tanzimat fermanı ilan edildikten sonra, öngörülen kanunlar hazırlanıp birbiri ardına yayımlanmaya başladı. Ayrıca, yönetim ve eğitim alanlarında da yenileşme girişimlerinin yoğunlaştı-

ğı görülmektedir. Yeni kanunların hazırlanmasında İslâm ve Batı hukuku taraftarları arasında önemli düşünce ayrılıkları çıktı. Her iki grup da, kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için çalıştılar. Sonuçta, Batı hukuku ülkeye girmekle birlikte, İslâm hukukunda da önemli düzenlemeler oldu. Dolayısıyla, Tanzimat hareketiyle hukuk birliği kurulamamış, aksine varolan sistem de parçalanmıştır. Bu sebeple Tanzimat ikili bir harekettir. Hem Batı, hem İslâm kurumları devlette yanyana yaşamışlardır. Bu dönemde yapılan ilk düzenleme Ceza Kanunu'dur. Daha sonra, birçok kanun çıkarılmıştır.

Kamu Hukuku

Anayasa Hukuku

Tanzimat ve Islahat fermanlarının birer anayasa sayılamayacağı, ama vatandaşa temel hak ve güvenlikler veren anayasa niteliğinde belgeler olduğuna işaret edilmişti. İşte, hele Islahat fermanının da çıkarılmasından sonra, uyrukların bu temel hak ve güvencelere kavuşturulması ve özellikle hukuk eşitliğinin sağlanması için bir dizi çalışmalar yapıldı. Bir yandan temel kanunlar kabul edilirken diğer yandan yönetim örgütünde yetenekli zımmîlerin de memur olmalarını, askerlik yapabilmelerini sağlayacak kurallar konuldu. Fakat, zımmîlerin orduya alınmaları sakıncalı görüldüğünden, belli bir para (bedel) ödeyerek askerlik hizmetinin dışında tutulmaları kabul edildi. Ama, artık kuramsal olarak devlet onları askerlikle yükümlü tutuyordu. Böylece, yüzyıllarca zımmîlere tanınan "asker olmama" ayrıcalığı hukuk açısından ortadan kaldırıldı.

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'a kadar, yalnız Rumlar, çok sınırlı ve kısıtlı biçimde devlet hizmetine alınmıştır. Fenerli Rum ailelerinin üyeleri, yani eski Bizans soyluları, daha çok -çevirmenlik gibi- alt-kademe hizmetlerinde görevlendirilmiştir. Bir de Eflâk ve Boğdan voyvodaları Rumlardan (ve yerli Romenlerden) atanmıştır. Bunlar dışında Rumlar devlet hizmetine alınamazdı. Islahat fermanından sonra, devlet memurluklarının bütün basamakları zımmîlere açıldı. Böylece eşitlik ilkesine erişilmesinde önemli bir adım atıldı. (Bununla birlikte, zımmîlerin devlet hizmetine girmekte pek istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. Yüzlerce yıl bu haktan yoksun kaldıkları için bunu doğal kabul etmelidir. Öte yandan, ulusculuk akımlarının büyük ölçüde hız kazanması, onları Osmanlı devlet hizmetine girmekten alıkoyan başka bir sebeptir. Bununla birlikte, Tanzimat'tan sonra -az sayıda da olsa- devlet hizmetinde değerli işler yapan, vezirlik ve paşalık rütbesine çıkan zımmîler görülmüştür.)

İslâm hukukunda dinden dönene ölüm cezası veriliyordu. Buna Tanzimat döneminde bir süre devam edilmiş, ancak bunun Ferman'da ilân edilen temel haklara aykırı olduğunu ileri süren büyük devletlerin baskısı üzerine, dinsel hukuk kaynaklı bu hüküm -resmen kaldırılmamakla birlikte- 1844 yılından sonra uygulanmamıştır.

Bu şekilde anayasal haklara erişmekte Tanzimat döneminde önemli hazırlıklar yapılmış, fakat anayasa ortaya çıkarılamamıştır.

Abdülmecid'in zamansız ölümünden (1861) sonra tahta çıkan Abdülaziz ise, Tanzimat ilkelerine bağlı kalacağına söz vermekle birlikte, istibdatçı karakterdeydi. Zamanında bazı yeni kanunlar yapılmış ve özellikle askerî örgüte önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bununla birlikte Abdülaziz bir süre sonra istibdatçı eğilimini artırmış, bu Tanzimat hareketinin daha geniş kapsamlı biçimde sürmesini isteyen aydınların hoşuna gitmemiş ve Türk tarihinde ilk defa bir özgürlük mücadelesi başlamıştır. Sonuçta Abdülaziz tahttan indirilmiş, V. Murad'ın kısa saltanatından sonra, aynı yıl (1876) hükümdar olan Abdülhamid ilk anayasayı (Kanun-ı Esasî) ilan etmiştir. Böylece, görünüşte de olsa, Tanzimat'la başlayan çabalar sonucunu vermiş ve Osmanlı Devleti bir "anayasal monarşi" olmuştur.

Kanun-ı Esasî, Batılılaşma ve Tanzimat hareketi ile kendini gösteren hukuka bağlı devlet fikrinin ilk defa bir anayasa şeklinde ifade edilmesidir.

Anayasa, II. Abdülhamid'in sıkı gözetimi altında, Midhat Paşa'nın başkanlığını yaptığı bir kurul tarafından (Cemiyet-i Mahsusa) hazırlandı. O zamanlar Avrupa'da yürürlükte olan anayasalar incelendi. Sonunda 1831 Belçika Anayasası ile, ondan esinlenerek yapılmış 1850 Prusya Anayasası model alındı. Ancak Belçika Anayasası'ndaki güçler ayırımı ilkesi yerine, tüm güçlerin padişahta toplanması (Prusya'daki gibi) kabul edildi.

23 Aralık 1876 tarihinde padişahın bir yazısı ile Kanun-ı Esasî yürürlüğe girdi. Bu duruma göre, anayasayı yapan güç padişahın iradesidir, padişah tarafından ulusa verilmiştir. Kaynağında, Batı anayasalarındaki gibi bir ulusal hareket yoktur.

Kanunun ana sistemi, hükümdarın üstün kuvvet ve yetkisine dayanan meşrutî bir sistemdir. Ancak son söz yine padişahındır.

Anayasa, devletin genel yapısını, organlarını, aralarındaki ilişkileri, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini belirtmiş, böylece ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuksal durumu belgelenmiştir. Buna karşılık, devletin temel yapısında değişiklik yapılmamış, yani padişahın yetkilerine hiçbir sınır konulmamış, yasama ve yürütme güçleri onda birleşmiştir. Başka bir deyişle, ilk anayasa, padişahın sınırsız yetkilerinin kullanış biçimini tespit etmiştir.

Kanun-ı Esasî 119 madde ve 19 bölümden oluşur. Anayasaya göre, egemenlik Osmanlı hanedanına aittir. Bu hanedanın en yaşlı erkek üyesi padişah olur. Padişah kutsal ve sorumsuzdur. Devletin dinî İslâmdır (madde 3-6).

Yasama gücü padişahtadır, ancak kanunların görüşülmesi için iki meclis oluşmuştur. İkisine birden "Meclis-i Umumî" denir. Bu parlamentonun ilk kademesi "Heyet-i Mebusan"dır. Üyelerini Osmanlı vatandaşları seçer. Her 50.000 erkek için bir milletvekili seçilir. Seçimler dört yılda bir yapılır. İkinci meclis olan "Heyet-i Âyan"ın üyeleri ise, Meclis-i Mebusan üye sayısının üçte birini geçmemek şartıyla, hayat boyu için, padişah tarafından atanır.

Heyet-i Mebusan'ın hemen hiçbir yetkisi yoktur. Sadece kanun tasarılarını görüşür, isterse bir konu üzerinde bakanları dinleyebilir. Tek sınırlı yetkisi, üyelerinin üçte ikisinin kararı ve padişahın onayı ile bir bakanı yüce divana yollayabilmektir. Heyet-i Âyan'ın görevi, kanun tasarılarının din kurallarına, padişahın hakkına, özgürlüğe, anayasa hükümlerine, devletin bütünlüğüne, iç güvenliğe, savunmaya, genel ahlâk ilkelerine uygun olup olmadığını incelemektir.

Her konudaki kanun tasarılarını hükümet hazırlar ve Meclis-i Umumî'ye sunar. Mebusan ve Âyan Meclisi üyeleri ise, yalnız "kendi görevleriyle ilgili" konularda ve padişahın izniyle, kanun önerisinde bulunabilirler.

Hükümet, meclislere karşı sorumsuzdur. Güvenoyu sistemi yoktur. Hükümeti ancak padişah kurar ve bozar.

Heyet-i Mebusan gerçi dört yıl için

KÖLELİĞİN KALDIRILMASI: *Osmanlı Devleti'nde köleliğe karşı çıkarılan yasalar, birçok Avrupa ülkesinde ve ABD'de bu konuda çıkarılan yasalarla aynı döneme rastlar. İlk kez Abdülmecid zamanında çıkarılan fermanın ardından II. Abdülhamid yururlüğe koyduğu kanunname ve Sultan Reşad'ın "çerkez, köle ve cariyelerin üsera-yı zenciye gibi alım satımının yasaklanması"na ilişkin iradesinden sonra kölelik tamamen kaldırıldı. Resimde İstanbul'da bir esir pazarı.*

seçilir ve her yıl belli zamanlarda toplanır ama, bu toplantı zamanlarını kısmak, meclisi dağıtmak, yeniden seçtirmek hakkı padişahındır. Ayrıca, meclisi dağıttığı zaman, yeniden seçtirmek için süreyle bağlı değildir.

Yürütme gücünün başı, padişahtır. Gerek sadrazamı, gerek bakanları (vükelâyı) o seçer ve görevden alır. Heyet-i Vükelâ denilen bakanlar kurulunun kararlarının uygulanması da padişahın izniyle olur.

Yargı gücü bağımsızdır: Şer'iye ve Nizamiye mahkemeleri tarafından kullanılır. Bağımsızlık ilkesini sağlamlaştırmak için, yargıçların işlerine son verilemeyeceği belirtilmiştir.

Toplantı ve dernek kurma dışında tüm özgürlükler, bu arada din özgürlüğü, Osmanlı vatandaşına tanınmıştır. Can, mal, namus, konut dokunulmazlığı da güvence altındadır. Yalnız, padişah devlete zararlı kişileri polis sorumluluğuna dayanarak, yurt dışına sürebilir. Bu ünlü hüküm (madde 113), anayasanın kişi özgürlükleri bakımından değerini sıfıra indirmektedir. Kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılamasız kimse cezalandırılamaz, ilkelerine aykırıdır ve böylece anayasa bu bakımdan Tanzimat fermanının bile gerisindedir.

20 Mart 1877'de ilk toplantılarını yapan meclislerin etkinliğine 14 Şubat 1878 tarihinde son verilmiş ve 1908 yılına kadar bir daha toplanamamıştır. 113. maddeye dayanılarak da, meşrutiyet yönetimini savunanlar yurt dışına sürülmüştür.

Bu kadar ilkel ve kendi yetkilerine hiçbir sınırlama koymayan anayasaya bile dayanamayan II. Abdülhamid, kuramsal olarak onu yürürlükte saymış ve döneminde bazı önemli kanunlar ve düzenlemeler de yapılmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet hareketi başlayınca, Kanun-ı Esasî köklü değişikliğe uğradı. Sonuçta, 1876 tarihli yapı 1909'da tamamen değişmiş oldu: Sultanın yetkileri sınırlandı, parlamentonunki artırıldı. Artık bakanlar sadrazam tarafından seçilecekti, parlamento üyelerinin kanun teklif etme hakları kesinleşti, parlamentoyu toplantıya çağırma hakkı padişahtan alındı ve dağıtma yetkisi iyice sınırlandırıldı. Yabancı devletlerle yapılan andlaşmaları parlamentonun onaylaması koşulu kondu ve en önemlisi, Meclis-i Mebusan'ın hükümeti güvensizlik oyuyla düşürebilmesi kabul edildi; toplantı ve dernek kurma özgürlüğü tanındı. 113. madde ise kaldırıldı.

Böylece, Osmanlı Devleti görünüşte bir demokrasi olmuş ve parlamenter sistem kurulmuştu. Fakat, çok geçmeden İttihat ve Terakki'nin iktidarı sağlamlaştırma girişimleri başladı. Yaşlı Sultan V. Mehmed'e her istediklerini yaptırabilen bu partinin ileri gelenleri, 1914 yılında padişahın Meclis-i Mebusan'ı dağıtma hakkının sınırlarını genişlettiler. 1916 yılında ise, bu hakkı eskisi gi-

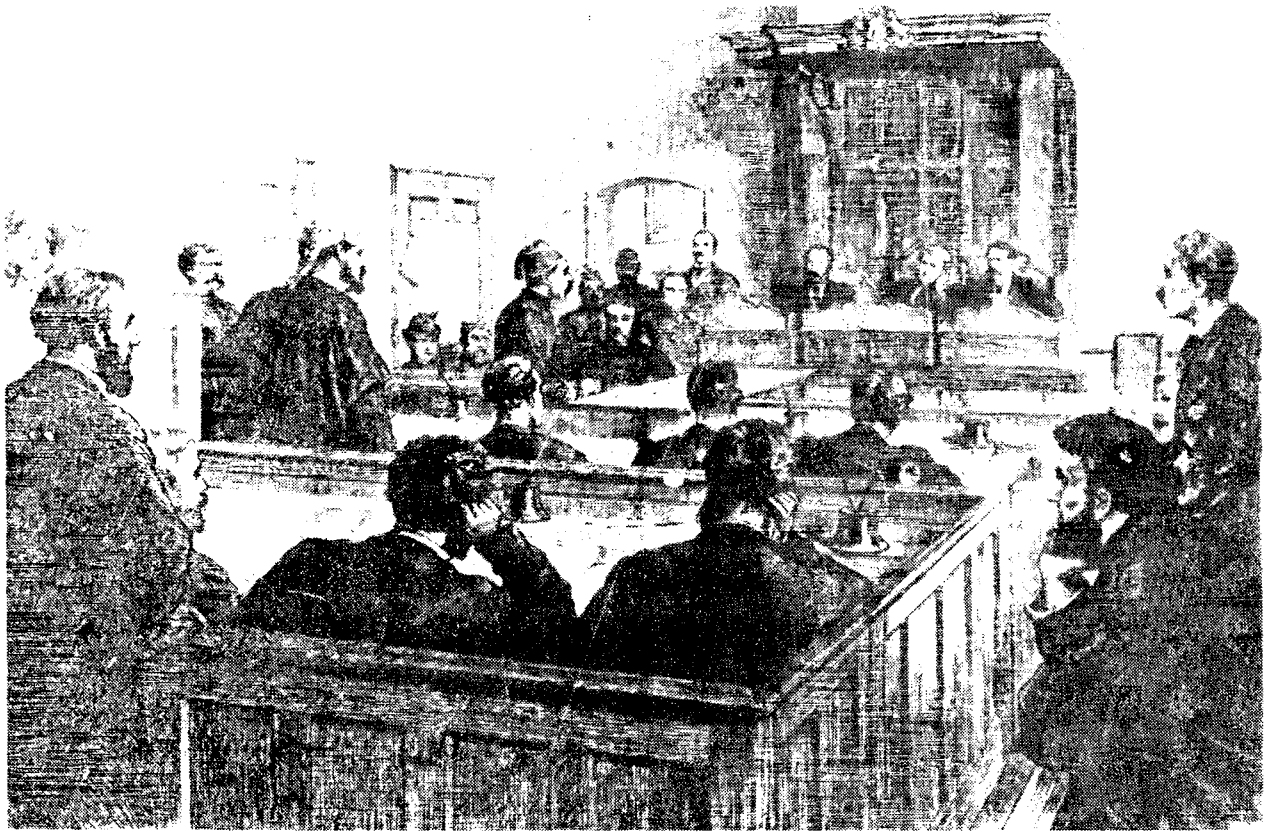
bi sınırsız biçimde padişaha verdiler. 1910 yılında sultana parlamentoyu açış tarihini geri bırakma ve vaktinden önce kapatma hakkı, 1915 yılında ise meclisin toplantısını uzatma hakkı verildi. Böylece, Osmanlı Devleti sona ererken, demokrasi de doğar doğmaz ölmüş durumdaydı. Yeni Türk devletinin kurulmasıyla bir süre İstanbul ve Ankara hükümetlerinin anayasaları kendi bölgelerinde yürürlükte oldu. Nihayet saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve cumhuriyetin kurulmasıyla (29 Ekim 1923) Osmanlı anayasası kesin olarak yürürlükten kalktı.

1909 tarihinde bile, egemenliğin ulusa ait olduğu ilkesi tanınmamış ve anayasayı değiştirme yetkisi sultanda kalmıştı. Böylece, Tanzimat hareketi Osmanlı Devleti'ne ulusal egemenlik anlayışını getirememiştir. Bununla birlikte, bugünkü anayasa hukukumuzun kökenlerinin Tanzimat hareketiyle belirlendiği inkâr edilemez.

Ceza Hukuku: Tanzimat fermanının ilanından 7 ay sonra, 3 Mayıs 1840 tarihinde Ceza Kanunu kabul edildi. İlk hukuk düzenlemesinin neden Ceza Kanunu olduğu şu şekilde açıklanabilir: Osmanlı Devleti'nde İslâm hukukunun tanımadığı suçların, padişahın örfî yetkisine dayanılarak cezalandırılmasına alışılmıştı. Bu sebeple, ilk düzenlemenin bir Ceza Kanunu olması tepkiyle karşılanmazdı. Öte yandan, fermanda da belirtildiği gibi, vatadaşın kanun hükümlerine göre cezalandırılmamasından doğan büyük sakıncaların giderilmesi gerekiyordu. Ayrıca, II. Mahmud döneminde, yalnız memurlar ve ulema için bir Ceza Kanunu'nun çıkarılmış olması bir eşitsizlik yaratıyordu.

Bütün bu sebeplerle, Ceza Kanunnamesi hazırlanarak yürürlüğe konuldu. Bu, Osmanlı Devleti'nde tüm vatandaşları ayrıcalıksız olarak kapsamına alan ilk kanundur. Nitekim kanunda (1. fasıl, 1. madde) bu konu üzerinde durulmakta, "dağdaki bir çobanla bir vezirin" eşit tutulacağı belirtilmektedir. Bu şekilde hükümet merkezinde sadrazamın, eyaletlerde valilerin keyfî ve takdirî cezalar vermesi son buluyordu. Ceza, devlet tarafından ve kanundaki hükümlere göre verilecektir. Osmanlı vatandaşları arasında sağlanacağı vaad edilen eşitlik bu şekilde, önce ceza alanında ifadesini bulmuş oldu.

Bu Ceza Kanunu, günümüz kanun tekniğine göre oldukça ilkel biçimde kaleme alınmıştır. (Meselâ her faslın maddeleri yeniden sıra numarası almakta, madde metinlerinde açıklamalar ve gerekçeler bulunmaktadır). Kanun, suçları gruplara ayırmakta, özellikle ölüm cezasını gerektirenleri sınırlamakta, bu cezanın yerine getirilmesini padişahın onayına bağlamaktadır.Böylece, hükümdarın örfî yetkisine dayanarak gelişigüzel verdiği ölüm cezaları (siyaseten katil) kaldırılmakta, can güvenliğinin sağlanmasında önemli bir adım atıl-

KONSOLOSLUK MAHKEMELERİ: *Tanzimat'tan önce oluşturulmuş konsolosluk mahkemeleri yabancı uyruklu kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesini sağlardı. Cemaat mahkemeleri ise Müslüman olmayan halkın bağlı bulundukları cemaatın geleneklerine göre oluşmuştu. Konsolosluk mahkemeleri ise büyük ölçüde kapitülasyonlarla elde edilmiş haklara dayanıyordu. Resimde 1870'lerde İstanbul'da İngiliz konsolosluk mahkemesi.*

RÜŞVETLE SUÇLANAN SADRAZAM: *Abdülmecid döneminde sadrazamlık yapan Hüsrev Mehmed Paşa (?-1855) rüşvetle suçlanıp Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanan ilk devlet adamlarındandır. Suçlu görülüp, vezirlik rütbesi alındıktan sonra Tekirdağ'a sürülen Hüsrev Paşa daha sonra affedilerek tekrar seraskerliğe getirildi. Kendi konağında yetiştirdiği köleleri saraydan kişilerle evlendirip Osmanlı hanedanı içinde nüfuz sağlayan Hüsrev Paşa bu yolla oldukça etkin bir politika yürüttü.*

maktadır. Memurların işleyebilecekleri suçlar ve cezaları sayılmakta, yeni bazı suçlar getirilmektedir. Bununla birlikte, cezalandırılması gerekli tüm eylemler, kanunda yer almamaktadır. Kanunun en sakıncalı yanı ise, her suça tek, sabit bir ceza verilmesidir. Böylece, hâkim her olayı ayrı ayrı değerlendirip, cezayı azaltma veya artırma yetkisinden yoksun bulunmaktadır.

Kanunda hem şerî (dinî hukuk), hem de örfî cezalar birleştirildiği için Ceza Hukuku alanında birleşme sağlanmıştır ki, bu çok önemli bir adımdır.

Kısa bir süre sonra, 14 Temmuz 1851'de, bu ilk kanun yerine yeni bir Ceza Kanunu (Kanun-ı Cedid) yürürlüğe girdi.

Bu kanun, eskisine göre büyük bir yenilik getirmemektedir. Ancak çok önemli bir ilke kabul edilmiştir: Bu da kısası gerektirecek durumlarda, veresenin suçluyu affetmesinin devleti bağlamaması ilkesidir: Yani, suçlu affedilse bile, devlet onu cezalandıracaktır. Böylece, İslâm Ceza hukukunun özel hukuka yaklaşan bir ilkesi kaldırılarak, kamu davası anlayışı Türk hukukuna girmiştir.

Rüşveti devletin çöküşünde en önemli sebepler arasında sayan Tanzimat fermanındaki görüşe uyularak, 3 Şubat 1855'te "rüşvetle mücadele" için, kanun gücünde bir nizamname yapıldı. Daha çok Fransız mevzuatından esinlenerek yapılan bu düzenleme ile Türk ceza hukukunun Batı'ya açılması kolaylaştı. Sonuda, 9 Ağustos 1858 tarihinde Ceza Kanunnamesi hazırlandı. Bu, büyük oranda 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'na dayanır ve 1926 yılına kadar, birçok değişiklik geçirmekle birlikte, Türk Ceza Hukuku'nun temeli olmuştur. Kanun, çoğu yerlerde Fransızca metnin aynen çevirisi ile hazırlanmış, ancak şerî (dinî hukukla ilgili) bazı konular, ilgili yerlerine eklenmiştir. Bu kanunla modern anlamda Ceza hukuku Osmanlı Devleti'ne girmiştir.

Yargılama Hukukları: Ceza hukuku alanındaki hızlı kanunlaştırmaya karşılık, bu kanun uygulanmasıyla doğrudan doğruya ilgili yargılama kuralları çok geç kabul edilmiştir. 1879 yılında, 1808 tarihli Fransız Ceza Yargılama Kanunu'nun çevrilip yürürlüğe girmesiyle bu boşluk doldurulmuş ve modern ceza mahkemeleri, bu arada İslâm hukukunca bilinmeyen "savcılık" Osmanlı Devleti'ne girmiştir. Bu kanun, 1929 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Gene 1879 yılında, 1807 tarihli Fransız Hukuk Yargılama Kanunu'na dayanılarak Usul-ü Muhakeme-i Hukukiye Kanunu çıkarılmıştır. Böylece, Osmanlı yargılama sistemi oldukça geç modernleşmiştir.

Yönetim (İdare) Hukuku: Tanzimat döneminde yönetim hukuku alanında da yenilikler yapılmıştır. Bu yenilikler idarî yargı, idarî denetim ve taşra örgütünde olmak üzere üçe ayrılabilir.

II. Mahmud döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâmı Adliye adındaki bir kurula yönetim işlerinde danışma ve memurları yargılama, devletle kişi arasındaki uyuşmazlıkları çözme görevi verilmiştir. Bu kurul, günümüzdeki Danıştay'ın kökenidir. 1854 yılına kadar bu kurul hem idarî yargı görevini yürütmüş, hem Tanzimat'ın ilk dönemindeki kanun tasarılarını hazırlamıştır. O yıl Meclis-i Âli-i Tanzimat adlı başka bir kurul oluştu ve kanun tasarılarının, nizamnamelerin (tüzüklerin), reform esaslarının hazırlanması görevi buna verildi. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ise, yalnız idarî yargı ile görevlendirildi. 1861 yılında bu iki kurul Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirildi ve üç daireye ayrıldı. Birinci daire idarî işlerle uğraşacak, ikincisi kanun ve nizamnameleri hazırlayacak, üçüncüsü ise idarî yargıyla görevlendirilecekti. 1868'de, bu kurul yeni baştan düzenlendi ve ikiye ayrıldı: Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet: Birincisi adliye mahkemelerinin en yükseği (Yargıtay) oldu ve idare hukukundan ayrıldı. Fransız örneğine göre kurulan ikincisi ise, bugünkü Danıştay gibi, hem idarenin kollarına, hem kişi ile idare arasındaki anlaşmazlıklara, hem memurları yargılamaya, hem de kanun ve nizamname taslaklarını incelemeye bakıyordu. 1876 Kanun-ı Esasîsi ile (85. madde) kişilerle idare arasındaki davalara bakma yetkisi adliye mahkemelerine verilmiş, Türk idare yargısının gelişimi bir süre durmuş ve Danıştay'ın yargı işleri, sadece memurların yargılanmasıyla sınırlı kalmıştı. Öte yandan, Şûra-yı Devlet'in idarî denetim yetkisi artmış ve özellikle devlet sözleşmelerinin ve imtiyaz anlaşmalarının gözden geçirilmesi konularıyla da uğraşmaya başlamıştır.

Toprak Hukuku: Bu dönemden önce Osmanlı toprak düzeni bozulmuştu. II. Mahmud döneminde dirliklerin (timarların) kaldırılmasından doğan boşluk, 1858 Arazi Kanunnamesi'yle doldurulmaya çalışılmıştı. İşte bu kanun da, Tanzimat döneminin bir eseridir. Ancak bu kanun yenilikçi bir nitelik taşımaz. Bu düzenlemede, İslâm hukukunun toprak mülkiyeti konusundaki kurallarına dayanan fiilî durumu tanımak ve toprakla ilgili hukukî karışıklığa son vermekten başka bir amaç güdülmemiştir. Arazi Kanunu, doğrudan doğruya

İslâm hukukuna ve örfî hukuk kurallarına dayanılarak yapılmıştır. Böylece bu kanun, Mecelle'nin yanında, Tanzimat dönemindeki yerli derlemelerin en önemlisidir. Arazi Kanunu'yla, dağınık durumdaki kurallar, Batı hukuku tekniğine uyularak toplanmış ve belli bir sisteme bağlanmıştır. Kanun beklenen amacı gerçekleştirememişse de, İslâm hukuku tekniğinin Batılaştırılması yolunda çok önemli bir yenilik getirmiştir.

Önemli, büyük, temel düzenlemelerden sayılan Arazi Kanunu'nun birçok kez değişen hükümlerinin bugün yürürlükte olup olmadığı çeşitli tartışmaların konusudur.

﴿ ١٦٥ ﴾
(صورت خط همايون)
(موجبنجه عمل اولنه)

(قانوننامهٔ اراضی)
(مقدمه)

برنجی ماده ـ ممالك دولت عليه‌ده اولان اراضی بش قسمدر قسم اول اراضی مملوکه یعنی بروجه ملکیت تصرف اولنان برلردر قسم ثانی اراضیٔ میریه‌در قسم ثالث اراضیٔ موقوفه‌در قسم رابع اراضیٔ متروکه‌در قسم خامس اراضیٔ موانده‌در

ایکنجی ماده ـ اراضیٔ مملوکه درت نوعدر نوع اول قرا وتصبات درونلرنده برلنان برصه‌لر وکندارلرنده بولنوب بده تصرفهٔ سکنا اعتبار اولنان نهایت بعد دونم قدار برلردر نوع ثانی اراضیٔ میریه‌دن بالامتیاز مساغ شرعیه بناء انواع وجوه ملکیت ایله تصرف اولنمش اوزره تملیك اچون تکلیف اولنمش اولان اراضیدر نوع ثالث اراضیٔ عشریه ونوع رابع اراضیٔ خراجیه درکه مسلمانلرك تحت تصرفلرنده بولنان اراضیٔ عشریه وخراجیه وغیر مسلم اولان اصل برلولری یدلرنده تقریر وابقا قلنان برلره اراضیٔ خراجیه دیلور

خراج رأسی اولمق اوزره تعمیر برقمی خراج مقاسمه‌درکه اراضیدن حاصلاتدن برلکتخمینه اولوبده عشر دن نصفه قدر آلنمق اوزره تعیین اولنمش اولان شیوه دیکر خراج موظفه‌درکه اراضی اوزرینه مقطوعیت وجهله توظیف وتعیین اولنمش اولدن مقدار معین المقدر

ARAZİ KANUNNAMESİ: *Tanzimat'a gelinceye kadar kullanımı fıkıh kurallarına bağlı olan arazi; arazi-i öşriye, arazi-i haraciye, mukataalı arazi ve tetimme-i sükna olarak dört grupta toplanmıştı. 1856 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile arazi türleri mülk arazi, mirî arazisi, vakıf arazisi, metrûk arazi ve ölü arazi diye beş gruba ayrıldı. Bu kanunla dağınık olan kurallar Batı tekniğine göre belirli bir sisteme bağlanmıştır. Kanunname-i Arazi'nin giriş bölümü ve Defter-i Hakani Nazırı Seydişehirli Mahmud Esad Bey.*

Özel Hukuk

Özel hukuk alanında da Tanzimat hareketi ikili sonuç vermiştir: Medenî hukuk dalında İslâm, ticaret hukuku dalında ise Fransız hukukları etkili olmuştur.

Medenî Hukuk ve Borçlar Hukuku: Tanzimat'la birlikte başlayan hukuk yenileşmesi hareketi sırasında, imparatorluğun bir Medenî Kanun'a ihtiyacı olduğu anlaşıldı. Bu konuda iki düşünce ortaya çıktı: Tanzimat'ın önemli kişilerinden Âli Paşa, o zamanların en ileri medenî kanunu olan ve birçok ülkenin hukukunu etkileyen Fransız Medenî Kanunu'nun küçük değişikliklerle kabulünü istiyor ve bu yolla imparatorlukta hukuk birliğinin doğacağını ve çözülme eğilimlerinin önleneceğini ileri sürüyordu. Âli Paşa ve taraftarlarının karşısında ise ünlü tarihçi Ahmed Cevdet Paşa ve grubu bulunuyordu. Onlara göre, hukuk düzeninin en önemli ögelerinden olan Medenî Kanun'u Hıristiyan bir ülkeden almak sakıncalıydı. Bu yeni hükümlere, özellikle Müslüman halkın uyabilmesi çok zordu. Mevcut İslâm medenî hukuk kurallarını sistemli biçimde biraraya toplamak elverişli gelebilirdi. Çok uzun süren tartışmalardan sonra, Ahmed Cevdet Paşa grubunun düşünceleri uygun görüldü ve bir komisyon kuruldu. Başkanlığını Ahmed Cevdet Paşa'nın yaptığı bu komisyon 1868-1876 yılları arasında çalışarak Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye veya kısaca Mecelle adı verilen, İslâm dünyasındaki ilk medenî kanun ve borçlar kanununu hazırladı. Komisyon "kitap" adı verilen her bölümü hazırladıkça beklenmeden ya Bakanlar Kurulu veya Şeyhülislâm aracılığıyla padişaha sunuldu ve onun onayı ile hemen kanunlaştı. En son 16. kitap çıkarıldı ve böylece Mecelle tamamlanmış oldu.

Mecelle bir maddelik bir mukaddime (giriş), 99 maddelik Kavaid-i Külliyye (genel hükümler) ile 16 kitaptan oluşur. Madde numaraları birbirini izler ve tümü 1851'i bulur.

Bölümlerinin (kitaplarının) çoğunluğu borçlar hukukuna, diğerleri eşya ve yargılama hukukuna aittir. Dolayısıyla, borçlar hukuku Mecelle'de ağırlık kazanmaktadır. Ayrıca, hiç de yeri olmadığı halde, yargılama hukuku (kamu hukuku) ile ilgili hükümlere yer verir. Buna karşılık kişi, vakıf, aile, miras hukukları Mecelle'de bulunmadığı gibi, eşya hukuku ile ilgili hükümler de çok azdır.

Ayrıca, genel hükümleri genel nitelikte değildir. Çoğunlukla açıklayıcı, diğer bölümlere ışık tutucu, özdeyiş biçiminde yazılmış, kendi başına uygulanamaz kurallardır.

Mecelle'de, anlaşılmasına yardımcı olmak için, pek çok maddenin altında ayrıca açıklamalar ve örnekler vardır. Madde metinleri çoğu kez ağır bir dille, açıklamalar ve örnekler ise daha sade biçimde yazılmıştır.

Mecelle'nin başka bir eksikliği, yalnız Hanefî hukuku ilkelerine göre hazırlanmış olmasıdır. Bu da diğer Sünnî mezheplere mensup Osmanlı vatandaşları için önemli bir sakıncadır.

Bu eksikliklerine karşılık Mecelle, hukuk tarihi açısından son derece önemli bir kanundur. Bu, İslâm hukukunda borçlar kanunu ve kısmen medenî kanun olarak ve oldukça sistemli biçimde yazılan ilk düzenlemedir. Bununla, ilk kez, darmadağınık, sistemsiz, nerede bulunacağı bilinmeyen İslâm hukuku kurallarının bir bölümü, Batı kanunlarının tekniğine uygun biçimde düzenlenmiş, böylece İslâm hukuku o konularda çok rahat ve belirli biçimde uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca, maddeler özlü ve açık yazıldığından, uygulama da rahatlaşmıştır.

Mecelle, iç yapısı açısından yenilikçi değildi. İçtihat yoluna başvurulamayacağı için, 19. yy'ın sanayi, ticaret ve tarım alanlarındaki başdöndürücü ilerlemeleri karşılayacak hükümler hemen hiç yoktur. Mevcut olan bazı hükümler ise uygulanamaz niteliktedir.

Mecelle'de düzenlenmeyen konular, yine eski kaynaklara dayanılarak öğreniliyordu. Yani Mecelle, İslâm (Hanefî) hukukunun düzenlediği alana tam birlik de getirememişti. Bunun sakıncaları anlaşıldı: İlk önce aile hukuku

alanını düzenleme yolu tutuldu. 1917 yılında Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkarıldı. Bu kararnamede Hıristiyan ve Yahudilerin de aile hukukları düzenlenmiş, böylece tüm imparatorlukta uygulanan aile hukuku tam metin içinde birleştirilmiştir. Fakat, bu kararname 1919 yılında yürürlükten kalktı.

20. yy başlarında, Osmanlı Devleti'ni tam bir medenî kanuna kavuşturmak için başka çalışmalar da yapılmış, adliye nâzırları çeşitli komisyonlar kurdurmuşlardır. Fakat savaş dolayısıyla bu komisyonlar verimli çalışamamışlardır. Cumhuriyet döneminde, 1924 yılında bu komisyon çalışmalarına son verildi ve yeni bir komisyon kurularak Türk Medenî Kanunu'nun hazırlık çalışmalarına başladı. Türk Medenî Kanunu'nun kabulünden sonra, Tatbikat Kanunu'nun 43. maddesi Mecelle'yi yürürlükten kaldırdı. (Hanefî hukukunun bir bölümünü karışıklıktan kurtardığı için, Osmanlı Devleti'nden ayrılan Arap ülkelerinin bazılarında da Mecelle bir süre uygulanmıştır).

Bu dönemde, köleliğin kaldırılması için de bazı kanunların çıkarıldığını görüyoruz: Kişi hukuku denilen kısım, önceden olduğu gibi, bu alanda dinî hukuk kurallarının uygulanması için Mecelle'ye alınmamıştı. Bunun sonucu olarak, kişi hukuku, dolayısıyla kölelikle ilgili kurallar İslâm hukuku alanının dışına çıkamamıştır.

Şu noktaya da dikkat etmek gerekir ki, Osmanlıların köleliğe karşı mücadelesi, bu devirde dünyada görülen hareketlerle de paralellik göstermektedir. İngiltere köle ticaretini 1839'de yasaklamıştı. 1848 İhtilâli, soruna Fransa'da çözüm yolu getirmişti. Amerika Birleşik Devletleri 1865'te iç savaşın sonucunda kölelerini özgürlüğe kavuşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğe karşı üç kanun veya ferman bulunmaktadır: Abdülmecid devrinde çıkarılmış 1857 tarihli emir veya ferman, *"Esaret-i zenciyenin men'i ile tüccar ve mütecasirlerinin cezalandırılması"* hakkındadır. II. Abdülhamid devrindeki 1891 tarihli kanunnâme, *"üsera-yı zenciye ticaretinin men'i"*ne dairdir. Bu konudaki üçüncü belge, *"Çerkez vs. köle ve cariyelerin üsera-yı zenciye gibi alım satımının yasaklanması"*na dair ve Sultan Reşad'ın tahta yeni çıktığı 1909 tarihli iradedir.

Ticaret Hukuku: Ticaret hukuku alanında, Mecelle'nin aksine, Fransız mevzuatı etkili olmuştur. İslâm hukukunda ticarete ait kuralların azlığı işlenmemiş olması bu yola gidilmesini kolaylaştırmıştır.

Tanzimat döneminde özel hukuk alanında ilk çıkan kanun, Kanunnâme-i Ticaret'tir. 1850 tarihli bu kanun, 1807 yılında yayımlanan Fransız Ticaret Kanunu'nun 1. ve 2. bölümlerinin çevirisi yoluyla alınmış, sonradan çıkartılan zeyillerle (eklerle) tamamlanmıştır.

Ceza Kanunnamesi cinayet mahkemelerinin kurulmasından önce yayımlandığı halde, Ticaret Kanunu, ticaret mahkemelerinin kurulmasından sonra yayımlanmıştır. Kanunun gerekçesinde ticaretin önemi üzerinde durulmakta ve uygulanmakta olan ticaret kanunlarının hükümlerinden yararlanılarak oluşturulan tasarının tüccarlardan ve başka kişilerden kurulan bir komisyondan da geçirildiği ifade edilmektedir.

Ticaret Kanunu, İslâm hukuku ile çatışmış, özellikle faiz sorunu büyük çekişmelere yol açmıştır. Yeni kanun faizi kabul, İslâm hukuku ise reddediyordu. Gene İslâm hukukuna göre adi ortaklıklar dışındaki ortaklıklar geçersizdir, oysa Ticaret Kanunnamesi diğer ortaklık çeşitlerine yer vermiştir. Ayrıca, Ticaret Kanunnamesi'nde pek çok çeviri yanlışları da vardı. Bu sebeplerle, kanunun düzeltilmesi için 1906 yılında bir komisyon kurulduysa da, çalışmaları verimli olmadı. Sonunda, Cumhuriyet döneminde, 1926 yılında yeni Ticaret Kanunu kabul edildi. (Bu kanun, 1955 yılına kadar yürürlükte kalmıştır).

Ticaret Kanunnamesi, tüm ticaret davalarının ticaret mahkemelerinde görülmesi esasını kabul etmiştir. Ancak, ticaret mahkemesi bulunmayan ilçelerde bu davalar, Ticaret Kanunu ve usullerine göre, Mülkiye Meclislerinde görülecektir. Bu mahkemenin üstünde, İstanbul'da kurulan bir İstinaf Divanı bulunacaktır. Gerek mahkemeler, gerek İstinaf Divanı Ticaret Nezareti'ne bağlıdır.

1861 yılında, ticarî işlerden doğan ihtilâfların ayrı bir yargı bölümüne bırakılması uygun görüldüğünden, Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi adlı Ticaret Yargılama Usulü Kanunu çıkarıldı. 1863 yılında da, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi (Deniz Ticareti Kanunu) kabul edildi. Birincisi Fransız mevzuatına, ikincisi Fransız mevzuatıyla diğer ulusların kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yargı Örgütü

Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda üç tip mahkeme vardı: Şeriat mahkemeleri, cemaat mahkemeleri, konsolosluk mahkemeleri.

Şeriat mahkemeleri, Müslüman halk arasında çıkan her türlü anlaşmazlıklarda, Osmanlı uyrukları arasındaki ve Osmanlı uyrukları ile yabancı devletler uyrukları arasındaki anlaşmazlıklarda yetkili idi.

Cemaat mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan halkının din ve mezhep yönünden bağlı bulundukları cemaatlerin mahkemeleri idi. Bunlar kendi cemaatlerine bağlı kişiler arasındaki anlaşmazlıkları geleneklerine göre çözmekte idiler.

Konsolosluk mahkemeleri, kapitülasyonlardan yararlanan yabancı uyruklu kişiler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakardı.

TİCARET MAHKEMELERİ: *Avrupalı tüccarlar ile Osmanlılar arasındaki ticari anlaşmazlıkların çözümünde karşılaşılan güçlükler karşısında 1840'ta Ticaret Meclisi adı altında bir kuruluş meydana getirildi. Bu kuruluş 1847'de Müslümanlardan, gayrimüslimlerden ve yabancılardan oluşan "Karma Ticaret Mahkemesi" biçimini aldı. Bu mahkemenin başkanı Ticaret Nazırı'ydı. 1862'de çıkarılan Ticaret Muhakemeleri Usulü Kanunu ile 1864'te çıkarılan Deniz Ticaret Kanunu bu konuda atılan yeni adımlar oldu. Resimde 1905'te İstanbul'da 2. Ticaret Mahkemesi Başkanı Mehmed Bey.*

Yapısı çok kısa olarak bu şekilde olan adalet örgütünde reform yapılması gereği Tanzimat'tan çok önce belirmişti. Ancak, bunu dinî hukuk esaslarını değiştirerek yapmaya imkân yoktu. Olsa olsa, ilmiyenin bozulmuş disiplini yeniden kurulabilirdi. Fakat bu da düzeltilememiştir.

Gülhane Fermanı ile yeni bir hukuk devletinin ilkeleri ortaya atılınca adalet alanında reform yapılması kesin bir ihtiyaç halini almıştı. Osmanlı uyruklarının din ve mezhep farkı gözetilmeden can, mal, ırz ve namus gibi tabiî haklarının kanun teminatı altına alınacağı devlet tarafından öngörülmüştü. Islahat Fermanı'nda da Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında çıkan ticaret ve cinayet davalarının muhtelit (karma) divanlarda görüleceği açıklanmıştı.

Bu ilkelere göre, kanunlarda, yönetimde ve yargı örgütünde reform yapılması gerekiyordu. Din hukuku hükümlerine göre işleyen şeriat mahkemelerini yapıları dolayısıyla düzeltmeye imkân yoktu. Zira bu mahkemeler din kurallarına göre çalışmaktaydı ve Müslüman olmayanları İslâm hukukuna göre muhakeme edemezdi. Zaten, Gülhane Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra (1840) Ceza Kanunu çıkarılmıştı. Bundan başka, İmparatorlukta yapılan yönetim reformu sonucu kadıların idarî yetkileri alınmış ve valilere verilmişti. Bu sebeplerle, önce İstanbul'da, sonra eyaletlerde "Meclis-i Tahkikat" adıyla ceza mahkemeleri kuruldu.

Yeni kanunları uygulayabilmek için, mahkemede tek başına çalışan, sadece İslâm hukukuna göre yetişmiş, savcı ve avukat gibi yardımcılardan yoksun kadılar yetersizdi. Şeriat veya kadı mahkemelerini tamamen kaldırıp yerine yeni ve modern mahkemeler de kurulamıyordu. Zira, Tanzimat döneminde İslâm hukuku da uygulanıyordu.

O halde, din ve mezhep farkı gözetilmeden, bütün uyrukları kapsayacak bir hukuk sistemi kurmak gerekiyordu. Böyle bir hukuk sistemi, dinî ve siyasal alanlarda büyük değişiklikler yapmış İngiltere ve Fransa gibi devletlerde mevcuttu. Osmanlı devlet adamları için tek çıkar yol yeni bir ordu, yeni bir eğitim sistemi kurmak için yaptıkları gibi, yeni bir adalet örgütü kurmak konusunda, bu ülkelerin kanun ve örgütlerinden yararlanmaktı. Böylece, Tanzimatçılar bir yandan yeni mahkemeler kurma, bu mahkemelere iyi eğitilmiş hâkimler yetiştirme, savcılık, avukatlık kurumlarını adalet örgütüne sokma hazırlıkları yaparken, diğer yandan şeriat (kadı) mahkemelerini düzeltmeye çalıştılar. Bu şekilde, kadı mahkemelerinin dışında nizamiye mahkemelerinin temelleri atılmaya başlandı. Bu şekilde, yeni hukuk düzeni sistem haline getirilmeye çalışılırken, yargı gücünü yürütme gücünün müdahalesinden kurtaracak tedbirler düşünüldü. Fakat, bu çabalar çok geç ve oldukça verimsiz sonuçlar verdi. Birbirinden çok farklı iki hukuk sisteminin yanyana yaşaması, mahkemelerde de çok önemli görev ve yetki anlaşmazlıklarına yol açtığı gibi, yeni hukuka göre yetiştirilecek Müslümanların bu işte önce isteksiz ve yavaş davranmaları da, adalet örgütünün gelişme hızını kesti. Buna rağmen, 19. yy sonlarında, modern yargı örgütlerine oldukça benzeyen bir sistemin artık benimsenmeye başladığını görüyoruz. Bu şekilde, Tanzimat'ın modern yargı örgütü, bugünkü sistemin temeli oldu.

Daha önceleri, II. Mahmud yargı örgütüne tam anlamda el atamamıştı. Yalnız kadıların durumunu düzeltmeye çalışmış ve şeriat (kadı) mahkemelerini şeyhülislâmlık makamına bağlamıştı. Tanzimatçılar, yargı örgütünü ciddilikle ele aldılar. İstanbul'da oluşturulan ceza mahkemesi niteliğindeki Meclis-i Tahkikat bütün ceza işleriyle uğraşır, haftanın belirli günlerinde toplanarak yargılamaları yapardı. Kısa bir süre sonra bu mahkeme eyalet merkezlerinde de açıldı. Bu mahkemenin başkanı vali idi. Üyeleri ise kadı ile eyalet meclisini oluşturan kişiler içinden veya dışardan, vali tarafından seçilen kişilerdi. Bu şekilde bu mahkemede hem dinî hukukun temsilcisi (kadı), hem sivil yöneticiler, hem de halk temsilcisi sayılabilecek kişiler görev yapıyordu. Yani bu mahkemeler karmaşık ve yargılama tekniğine uymayan nitelikteydi. Bu mahkemelerin verdikleri kararlar, ölüm cezası dışında, hemen yerine getiriliyor, ölüm cezası kararları ise, İstanbul'daki Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderiliyor ve karar uygun bulunursa, padişahın onayına sunuluyordu. Görülüyor ki, tam bir üst denetim kurulamamıştı. Yargıtay işlevini -yalnız ölüm cezalarında- bir idare hukuku organı sayılan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yerine getirmesi, garip bir durumdu. Ölüm cezalarını padişahın onaylaması ise, Tanzimat'ta can güvenliği konusundaki titizliği göstermesi bakımından dikkate değer. Ayrıca Meclis-i Tahkikat'ın soruşturmayı tek yargıca (kadıya) bırakmayarak başka üyelerin de katılmasıyla yürütmesi önemli bir adımdır.

Bu mahkeme, cinsi ve mezhebi ne olursa olsun, Osmanlı uyrukları arasında cinayet, hırsızlık ve benzeri davalardan başka, Osmanlı vatandaşı ile yabancı devlet vatandaşı arasında çıkan aynı konulu davaları görmekteydi. Davanın tarafları ve gösterdikleri şahitler, kendi dinlerinin âdetine göre yemin ediyorlardı.

Cinayet mahkemelerinden başka, Abdülmecid devrinde karma ticaret mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerin kuruluşu şöyle oldu: Bilindiği gibi II. Mahmud devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle ticaret ilişkileri artmıştı. Bu sebeple Osmanlı uyrukları ile yabancı tüccarlar arasında çeşitli hukukî ihtilâflar çıkıyordu. Avrupa geleneklerine yabancı olan kadılar bu ihtilâfları çözecek hukuk bilgisinden yoksun bulunuyorlardı. Bundan ötürü o devirde ticaret davaları kısmen esnaf loncalarında, kısmen İhtisap (vergi, hesap işleri) Nezareti'nde görülüyordu. 1831'de önce İngiltere, sonra diğer Avrupa devletleri ile ticaret antlaşmalarının imzalanması ile ticaret serbestliği ilkesinin kabul edilmesi üzerine, Osmanlı ülkesinde Avrupalı tüccar sayısı görülmemiş derecede arttı. Dolayısıyla, ticaret ihtilâfları da fazlalaştı. Yeni bir örgüte ihtiyaç duyuldu ve 1840 yılından sonra ticaret uyuşmazlıklarına ayrı mahkemenin bakması esası kabul edildi. Böylece, adalet yargısının içinde ayrı bir bölüm oluşmaya başladı. İlk olarak, İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı bir mahkeme kurulmuştur. Bu mahkeme yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıklara bakıyordu. Ticaret Meclisi denilen bu mahkemenin başkanı Ticaret Nâzırı idi. Üyeleri loncalar ve tüccar temsilcilerinden oluşuyordu. 1848 yılında, yabancı devletlerin baskısıyla bu mahkeme geliştirilerek, "Karma Ticaret Mahkemesi" kuruldu. Bu mahkemenin başkanı yine Ticaret Nâzırı veya yardımcısıydı. On dört üyesi vardı: Bunların yedisi Osmanlı uyruklu, diğer yedisi ise yabancı uyruklu tüccarlardı. Böylece, devletin yargı yetkisi kısıtlanmış bir duruma düştü.

Karma ticaret mahkemeleri daha sonra İzmir, Beyrut ve Kahire gibi şe-

İSTİNAF MAHKEMESİ: *Bir başkan ve dört üyeden oluşan İstinaf mahkemeleri, Bidayet mahkemeleri tarafından görülmüş davaların tekrar ele alındığı mahkemelerdi. Tanzimat'tan sonra oluşan Osmanlı yargı düzeninde ikinci basamağı meydana getiren bu mahkeme Temyiz mahkemesinden bir önceki aşamaydı. Bir dönem İstinaf mahkemesi başsavcılığı yapan Necmeddin Molla.*

hirlerde kuruldu. Bu mahkemelerin bulunmadığı vilâyetlerde, ticaret davalarının eyalet mahkemelerinde görülmesi ilkesi kabul edilmişti. Karma ticaret mahkemesinin muhakeme usulleri, Ticaret Kanunu'nun çıkmasına kadar, geçici olarak, kabul edilmişti.

1856 tarihinden sonra ise, Osmanlı uyruklular ile yabancılar arasındaki anlaşmazlıkların hepsine konsolosluk mahkemeleri bakmıştır. Böylece, devletin egemenlik hakkı daha da sınırlı duruma geldi

1850 yılında kabul edilen Ticaret Kanunu dolayısıyla ticarî yargının önemi arttı. Bunun üzerine on yıl sonra (1860 yılında) bu kanuna bir ek, 1861'de de Ticaret Yargılama Kanunu çıkarıldı. Bu kanunlarla, artık daha geniş yetkili ve tüm tüccarları kapsamına alan ticaret mahkemesi kurulması yoluna gidildi. Bu mahkemeler bir başkan ile iki sürekli, dört de geçici üyeden oluşuyordu. Kara ve deniz ticaret davalarına bakmak üzere iki çeşidi vardı. Bu ticaret mahkemelerinin üstünde, değeri 5.000 kuruşu aşan davaları istinaf makamı olarak inceleyen bir çeşit ticaret temyiz mahkemesi (İstinaf-ı Deavi-i Ticaret Divanı) Istanbul'da kuruldu ve böylece ilk kez ticaret mahkemeleri belli bir düzene kavuşmuş oldu. 1876 yılına kadar bu mahkemeler Ticaret Nezareti'ne bağlı iken, bu tarihten sonra, Adliye Nezareti yapısı içinde yer aldı.

Meclis-i Tahkikat adlı karma kurullar, ilkel de olsa, modern adlî mahkeme kavramına doğru bir gidişi belirtiyordu. Ama modern anlamda adlî mahkemelerin doğuşu, ticaret mahkemelerinden de geç olmuştur. Bu konuda, ticarî yargının gelişmesi ilk adım sayılabilir. Uzun bir süre Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, hem memurların yargılanması ile uğraşmış, hem Meclis-i Tahkikat adlı ilk mahkemeden gelen ölüm cezası kararlarını üst merci olarak incelemiştir. (1841'de rüşvet almakla suçlanan Hüsrev Paşa'nın davası Meclis-i Ahkâmı Adliye'de görülmüş, tazminat ödemeye mahkûm edilerek, sürgüne gönderilmişti. Konya valisi Hasan Paşa'ya aynı mahkeme tarafından, malmüdürünün bir hizmetkârını döverek ölümüne yol açtığı için, kürek cezası verilmişti).

1847 yılında, gene yabancı uyrukluların yargılanmasıyla ilgili bir karma ceza-hukuk mahkemesi kurulmuş, mahkeme kurulu yarı yarıya Osmanlı ve yabancı uyruklulardan oluşmuştur. Egemenlik anlayışına aykırı düşen bu mahkemeden başka, Meclis-i Tahkikat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den oluşan adlî yargı sistemi uzun süre işlemiştir.

Sistem sakattı. Birçok Osmanlı aydını yargı örgütünde köklü bir düzenleme yapılmasını, Tanzimat hareketinin olumlu biçimde gelişmesi için gerekli görüyordu. Özellikle Ahmed Cevdet Paşa, adlî mahkemelerin "sulh, bidayet, istinaf, temyiz" olarak dörde ayrılmasını, sulh mahkemelerinde küçük uyuşmazlıkların, bidayet mahkemesinde bunlar dışındaki tüm davaların görülmesini ve iki dereceli bir üst denetim (istinaf ve temyiz) sistemi kurulmasını istiyordu. İslâm hukukunun bu ünlü savunucusunun o güne kadar işleyen yargı sistemini eleştirmesi ilginçtir.

1864 yılında çıkarılan "Vilâyet Nizamnamesi" ile değişikliklere başlandı. Mülkiye örgütünü düzenleyen bu kanun gücündeki nizamname uyarınca, ticaret mahkemelerinden başka, her kazada (ilçede) bir "Meclis-i Deavi" (Dava Kurulu), her sancak merkezinde bir "Meclis-i Temyiz" (Temyiz Kurulu), her vilâyet (il) merkezinde bir "Divan-ı Temyiz" (üst temyiz kurulu) oluşacaktı. Bu mahkeme, hem Müslümanların, hem zımmîlerin yargı işlerine bakacaktı. Görevleri şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanlarındaki işler dışında bulunuyordu. Bu şekilde, görev alanları oldukça sınırlı olsa da, "Nizamiye Mahkemeleri" kurulmuş oldu. Bu mahkeme örgütü Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşlerine uygun ve yönetim örgütünün (mülkî örgüt) basamaklarını karşılıyordu.

1867 yılında büyük devletler Paris barışının "yenik" kabul ettiği Rusya'yı da içlerine alarak Osmanlı ülkesinin bazı bölümlerinde incelemeler yaptılar. Bu durum, "Osmanlı devletinin içişlerine karışılamayacağı" ilkesini koyan Paris Barış Antlaşması'na aykırı idi. Bu incelemede, Tanzimat ilkelerinin birçok yerde uygulanmadığı, özellikle adalet dağıtımının çok sakat biçimde işlediği sonucuna varıldı ve hükümete bildirildi. Devletin egemenlik haklarına gene müdahale edilmişti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun artık dış baskılara karşı koyma gücü hiç kalmamıştı. Bu sebeple yeniden düzeltimlere girişildi ve adalet örgütünde de bazı yenilikler yapıldı: 1868 yılında Meclis'i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrıldığı ve bir bölümünün Şûra-yı Devlet'i oluşturduğundan söz edilmişti. Öbür bölüme Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adı verilmiş ve yüksek adlî mahkeme durumuna getirilmiştir. Böylece nizamiye mahkemelerinin üst organı oluşmuştur. Bu yüksek mahkemenin üyeleri Müslüman

olan ve olmayan Osmanlı vatandaşları arasından seçilirdi. Seçilen üye azledilemezdi. Yüksek mahkeme üyelerinin, kararlarını verirken, tam anlamıyla bağımsız davranmalarının sağlanmasına da çalışılmıştı. Yine aynı yıl nizamiye mahkemelerine yeni bir biçim verildi. Yeni duruma göre her nahiyede imam veya papas başkanlığında en az 3, en çok 12 üyeden oluşan "İhtiyar Meclisleri" sulh mahkemesi görevi yapacaktı. İlçelerde kadı'nın başkanlığında "Meclis-i Deavi" (Dava Meclisi) kuruldu. Üyeleri üç Müslüman, üç zımmî vatandaş idi. Sancaklarda ise, hukuk ve ceza mahkemeleri oluşturuldu. Bunların da başkanı kadı idi; yine üç Müslüman, üç zımmî üyesi olacak, ayrıca bir üyeyi de devlet atayacaktı. Bu sancak mahkemeleri alt kademe mahkemeler için istinaf yetkisine de sahiptiler. Vilâyetteki ceza ve hukuk mahkemeleri yanında, önemli ceza davalarını görmek için "Meclis-i Cinayet" denilen bir çeşit ağır ceza mahkemeleri de kuruldu. Bütün bu mahkemelerde kadı ve devlet temsilcileri dışındaki üyeler bölge halkı tarafından, iki yıl için seçiliyordu.

Görüldüğü gibi, nizamiye mahkemeleri yine kadı'nın başkanlığı altında kurulmuştu. Bunun sebebi, modern anlamda hâkim yetiştirecek yolların daha açılmamış olmasıydı. Bununla birlikte, nizamiye mahkemeleri büyük bir yeniliktir. Artık kadı'nın mahkemede kesin ve son söz söyleme yetkisi kalmamıştır. Yargılama diğer üyelerin önünde yapılmakta, kararda onların da söz hakkı bulunmaktadır. Bu yeniliğe ulemadan büyük tepkiler geldi. Ahmed Cevdet Paşa, İslâm hukukunda şer'i mahkemeler yanında başka mahkemeler kurulmasının mümkün olduğunu, belli başlı din adamlarına anlatmak zorunda kaldı. Diğer yandan, kişilik, aile ve miras hukuku alanlarında tek hâkimli kadı mahkemeleri faaliyetlerini sürdürdüler.

1870 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin istinaf bölümü artık gerek olmadığı için kaldırıldı, yalnız temyiz bölümü kaldı. Bu da, bugünkü Yargıtay'ın ilk biçimidir.

1879 yılında çıkarılan Teşkilât-ı Mehakim Kanunu (Mahkeme Örgütü Kanunu) ile yargı örgütünün eksikleri tamamlandı. Bu kanunun hükümlerine göre, adalet organları, yönetim organları karşısında daha da bağımsız duruma geliyordu. Savcılık kurumu bu kanunla ilk kez Osmanlı hukukuna girdi. İcra memurlukları, adliye müfettişlikleri kuruldu. Mahkeme harçları düzenlendi. İnfaz yöntemlerine yenilikler getirildi. 1879 yılında da noterlik Osmanlı devletine girdi. Avukatlık ise, önce 1875 yılında İstanbul mahkemeleri için kabul edilmiş, bir yıl sonra çıkarılan bir fermanla tüm ülkeyi kapsamıştır.

Yeni kanunları uygulayacak hâkimleri yetiştirmek gereği üzerinde durulmasına rağmen, bu konuda işe oldukça geç başlanmıştır. İlk kez 1869'da basit bir Hukuk Mektebi kuruldu. Daha sonra 1874 yılında bu okul lise düzeyine getirildi, fakat 1876'da kapatıldı. 1878'de yeniden açıldı ve programı düzenlendi. Bu okul mezunları, yavaş yavaş nizamiye mahkemelerinin başkanlıklarına getirilmeye başlandılar. 1900 yılında Darülfünun (Üniversite) kurulunca, Hukuk Mektebi içine alındı ve bu şekilde İstanbul Hukuk Fakültesi'nin temeli atılmış oldu.

Şeriat mahkemeleri hâkimlerini (kadıları) bulundukları durumdan kurtarmak için de çabalar harcanmıştır. Bu amaçla ilk kez 1853'te kadılık eğitimi, medreselerde okutulan bilimlerin içinden çıkartılmış ve sadece kadı yetiştirmek için hazırlıklar başlamış, "Medresetü'l-Kuzat" (Kadılık Yüksek Okulu) öğretime geçmiştir. Böylece, kadı olmak için, ayrı bir medresede okumak gerekmiştir. Bu yeni medreseden çıkan kadılar, hukuk mektebi mezun verene kadar, nizamiye mahkemelerinde de başkanlık yapmıştır. Kadılık medresesinde, İslâm hukukunun daha sistemli öğretilmesine çalışılmıştır.

Görüldüğü gibi, Tanzimat dönemi yargı örgütü bakımından çok çeşitlilik göstermiştir. Beş çeşit mahkeme devlet içinde birlikte yaşamıştır. Bunlar Şeriat, Nizamiye, Ticaret, Cemaat ve Konsolosluk mahkemeleridir. Her tür mahkemenin çalışma kuralları, alt örgütleri farklıdır. Ayrıca, bu kadar çok sayıdaki mahkeme arasında yetki-görev uyuşmazlıkları da olmuş, devletin adalet hayatı dağınıklık ve karışıklık içinde sürüp gitmiştir. Bununla birlikte bu durumun olumlu bir yanı da olmuştur: O da, nizamiye mahkemeleri yoluyla, modern yargı sistemine geçişin yolunu açmış olmasıdır.

Taşra Örgütü

Tanzimat hareketinin başlangıcında İmparatorluğun taşra örgütü de tam

DİVAN-I MUHASEBAT [SAYIŞTAY]: *Maliye Nezareti'nin en yetkili karar organı olarak 1863'te kuruldu. Bir başkan, yedi üye ve bir başkâtibin görev yaptığı bu kuruluş, padişah adına devlet giderlerini, kontrol etmekle yükümlüydü. 1906'da divan-ı muhasebat reisi Rasih Bey.*

anlamıyla eskimiş durumdaydı. Eyaletlerin başında bulunan valilerin çok geniş askerî ve sivil yetkileri vardı. Ama bu yetkilerin nasıl kullanılacağı belirtilmemişti. Eyaletteki diğer tüm memurlar da yapacakları işleri ya validen veya merkezden aldıkları emirlere uydurmaya çalışırlardı. Onların da belirli bir görev, yetki ve sorumluluk alanları yoktu. Eyaletlerin yönetiminde halkın hiçbir rolü bulunmazdı. Bölgesel yönetim biçimleri bilinmiyordu. Eyaletin genel yönetimi de plansız ve gelişi güzel sağlanıyordu.

II. Mahmud bazı memurları maaş düzenine geçirmiş, onların rütbe ve unvanlarını düzenlemişti ama, saydığımız aksaklıkları giderecek yollar üzerinde gerektiği gibi duramamıştı. İşte Tanzimatçılar, başlatılan reformların ülkenin her tarafında olumlu sonuçlar verebilmesini yönetim örgütünde yapılacak yeniliklere bağladılar ve bu konu üzerinde de çalışmalara başladılar. Devletin merkezci niteliğine dokunmamak şartı ile, halkın da taşra yönetimine katılmasını sağlarlarsa, yenilik hareketlerinin daha iyi benimseneceğini ve devlete güvenin artacağını hesaplıyorlardı.

Abdülmecid, 1861'de veremden ölünce yerine kardeşi Abdülaziz geçti. Tahta geçer geçmez yayımladığı bir Hatt-ı Hü-

***TEMYİZ MAHKEMESİ:** Tanzimat'tan sonra Osmanlı yargı düzeninde üçüncü aşamayı oluşturan Temyiz Mahkemesi, Nizamiye Mahkemelerinin kurulduğu döneme rastlar. 1924'te Şer'iye mahkemelerinin İstinaf mahkemeleriyle birlikte lağvından sonra 1944'te bugünkü Yargıtay biçimini aldı. 1893'te Mahkeme-i Temyiz Reisi Vasıf Efendi.*

mayun'la 1839 ve 1856 fermanlarının hükümlerinin geçerliliğini ve reform hareketlerine devam edileceğini duyurduysa da, uygulamada otoriter bir yönetime ağırlık verdi. Bu davranışı, özellikle aydınlar üzerinde olumsuz etki yaptı. Aydınların amacı, Sultan Aziz'in (Abdülaziz'in) baskıcı yönetimine son vermek, kişi hak ve özgürlüklerine saygılı bir meşrutî yönetime geçmekti. Bu çaba, ülke içinde de taraftar bulmuş, zamanın devlet adamları eleştirileri, uyarıları gözönünde tutarak yönetimi elden geldiğince halka dayandırmak yolunu seçmişlerdir. İlk olarak yetkileri çok geniş ve belirsiz valilerin durumu üzerinde duruldu. Valilerin askerî yetkileri kısıtlandı ve yanına "muhafız" adlı komutan verilerek askerî işlerin onun tarafından yürütülmesine çalışıldı. Ayrıca, eyalet defterdarlarının da yetkileri artırıldı. Sonra bir adım daha atıldı: Deneme niteliğinde olmak üzere bazı sancak merkezlerinde "sancak meclisleri" kuruldu. Bu meclislere, sancak yöneticileriyle birlikte, o bölge halkının seçtiği ve Müslümanlarla zımmîlerin eşit olarak temsil edildiği üyeler katılacak ve sancağın bölgesel işleri orada görülecekti. Bu denemenin olumlu sonuç vermesi üzerine eyalet merkezlerinde de benzeri meclisler kuruldu. Valinin belli başlı kararları alabilmek için bu meclise danışması öngörülmüştü. Fakat bir süre sonra, bu meclislerin valinin yetkisini azalttığı anlaşıldı. 1852 yılında yeni bir düzenleme yapıldı: Vali ile meclis arasındaki ilişkilerde valinin yetkisi artırıldı.

1864 Vilâyet Nizamnamesi

Aynı yöndeki girişimlere devam edilerek, 7 Kasım 1864'te Fuad Paşa tarafından "Teşkil-i Vilâyet" reformu yayımlandı. Buna göre, vilâyet meclisleri, sancak meclisleri ve kaza (ilçe) meclislerinin üyeleri artık halk arasından iki yıl için seçimle işbaşına geleceklerdi. Meclis üyeleri, halkın din ve mezhebine göre belli bir oranda seçiliyordu. Ne var ki, bu meclislerin yürütme yetkileri yoktu ve tümüyle danışma görevini üstlenmişlerdi. Yetkilerin tümü gene kaymakam, mutasarrıf ve valilerdeydi. Aynı reforma göre, bir vilâyet merkezinde yılda bir defa, gene danışma niteliğinde, bir Genel Meclis toplanıyordu. Vilâyeti oluşturan kazaların temsilcilerinin katıldığı bu meclislerde o yerin sorunları tartışılıp karara bağlanıyordu. Bu yoldan halkın -bir ölçüde de olsa- yönetime katılması sağlanmış oluyordu.

1864 tarihli "Vilâyet Nizamnamesi" ile, idarî merkeziyetten yerinden yönetime doğru bir gidişi sağlayacak biçimde, valilerin ve meclislerin yetkileri artırılmıştır. Görülüyor ki, günümüzdeki taşra örgütü bu temele dayanmaktadır.

Vilâyet Nizamnamesi birdenbire tüm ülkede uygulanmadı. Balkan Yarımadası'ndaki Niş, Silistre ve Vidin birleştirilerek "Tuna Vilâyeti" oluşturuldu. Valiliğine Midhat Paşa atandı. Bu çok yetenekli yönetici, Tuna vilâyetini kısa sürede örnek bir duruma getirdi. Burada çoğunlukta olan Bulgarlar yeni yönetimden çok memnun kaldılar. Midhat Paşa, vilâyet işlerinin görülmesinde yeni bölgesel kurallardan yararlandı. Yol ve bayındırlık işlerini büyük bir hızla geliştirdi. Türk tarihinde ilk kez tarım-kredi sandıkları açarak üretimin artmasını sağladı. Öyle ki, vilâyetin tüm kamu hizmetleri görüldükten sonra, oradan sağlanan vergi yüzde yüzden fazla bir artış gösterdi. Bu gelişmede, Midhat Paşa'nın üstün kişiliği büyük rol oynamakla birlikte, yeni düzenlemenin de etkisi olmuştur. Denemeden alınan iyi sonuçlar dolayısıyla sistem bir süre sonra tüm ülkeye yaygınlaştırıldı ve bu arada düzenlemenin bazı eksiklikleri giderilerek 1870 yılında yeni bir "Vilâyetler Nizamnamesi" yayımlandı. Bu nizamname, 1864 yılında kurulan sistemi aynen benimsemiş, ancak bazı noktalara daha fazla açıklık getirmiştir.

1876 Kanun-ı Esasîsi 108-110. maddeleriyle taşra örgütünü de düzenlemişti. Yerel (mahallî) yönetimler, gene Fransız örneğine göre kurulmuştu. Fakat anayasanın bu konularda öngördüğü kanun, bir türlü çıkarılamamış, sonunda II. Meşrutiyet döneminde Balkan Savaşlarının ardından, Meclislerin dağıtıldığı bir zamanda bir "Kanun-ı Muvakkat" (Geçici Kanun) ile vilâyet yönetimi düzenlenmiş (1913) ve bu geçici kanun 1929 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Yerel yönetimlerin bir parçası sayılan belediyeler ilk kez 1869 yılında İstanbul kenti için kurulmuş, 1870'ten sonra da ülkeye yaygınlaştırılmıştır.

Cumhuriyet dönemine kadar taşra örgütü bu esaslarını korumuştur. Ayrıca Tanzimatçılar, yönetimle ilgili yeniliklerin ancak bilgili ve bilinçli memurlarla yararlı olabileceğini anlamışlardı. Tanzimat'a kadar memur olabilmenin belirli koşulları yoktu. Yetenekli üst yönetici yetiştirmek için 1859 yılında Mülkiye Mektebi kuruldu. Bu mektebin mezunları giderek arttı, fakat yönetim kadrosunun tüm ihtiyaçları karşılanamadı. Zaman zaman çıkarılan nizamnameler ile memurların görevleri, atanma biçimleri, yargılanmaları, maaş ve yollukları düzenlenmeye çalışıldı.

1873 yılında tüm yönetim kadrosuna maaş esası yaydırıldı. Öte yandan idarî teftiş örgütü de geliştirildi.

Tanzimat Döneminin Değerlendirilmesi

17. yy'dan beri Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumu düzeltmek için yapılan çalışmalar, II. Mahmud dönemine kadar tek yönlü olmuştur: Eski güçlü düzene dönmek ve askerî açıdan yenileşmek. Devletin tüm kurumlarının yozlaştığını, hepsinin birden düzeltilmesi gereğini ilk kez bilinçli olarak anlayan II. Mahmud'dur. Bu hükümdar, bir yandan devletin merkez gücünü tekrar sağlığa kavuşturmak, bir yandan da temel kurumları köklü biçimde yenilemek için uğraşmıştır. Onun zamanında Osmanlı İmparatorluğu artık çağını doldurmuştu. Bilindiği gibi, çok uluslu bir devlet olan bu impara-

torlukta, Fransız ihtilâlinden sonra başlayan ulusçuluk akımlarının önlenmesi mümkün değildi. Buna rağmen II. Mahmud, Osmanlı Devleti'nde yaşayan her vatandaşın hukuk yönünden eşit ve güvenceli duruma kavuşturulması için çaba harcamış, bu yolla İmparatorluğu dağılmaktan koruyacağını düşünmüştür. Bu düşüncesinin Türk olmayar uluslar üzerinde etkili olması beklenemezdi. Ama gayretleri bir dereceye kadar başarılı olmuş, hiç olmazsa devletin çöküş sebeplerini oldukça sağlam biçimde tanıyan ufak bir aydın grubunun doğması imkânı ortaya çıkmıştır.

1839'da başlayan Tanzimat hareketi çok daha geniş kapsamlıdır. Tanzimatçılar çok yönlü olarak reformlara başlamışlardır. Bu sebeple Tanzimat, özellikle son zamanlarda çok çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Tanzimat'ın iktisadî kalkınmayı sağlayamadığı, büyük devletlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki sömürülerini engelleyemediği bir gerçektir. Fakat Tanzimat hareketi olmasa, gene bu sürecin içine girilmeyecek miydi? Bu konuda dikkatle ve insafla düşünmek gerekir. Yine Tanzimat'a karşı ileri sürülen eleştiriler arasında, dış etkiler altında olduğu, ikileşmeye yol açtığı yer almaktadır. Bu eleştiriler temelsiz değilse de abartmalıdır. Dış baskılar, tamamen pasif şekilde, körü körüne kabul edilmemiş, Batının demokratik fikirlerini ve kurumlarını yakından bilen ve anlayan Reşid Paşa gibi, bir devlet adamının bilinçli bir eseri halinde, sosyal ve siyasal yapının benimsemesi için çalışılmıştır. Ayrıca, Batılılaşma hareketi Tanzimat'la başlamış değildi: Zayıf ve yüzeysel de olsa, bir yüzyıldan fazla geçmişi vardı. Yüzyıllardan beri içinde yaşadığı eski, çeşitli hayat düzenlerini, bu arada hukuk düzenini terkederek, yerine tamamen ya-

HUKUK MEKTEBİ: *İlk kez 1870'te kurulan Hukuk Mektebi'nin öğrenim süresi önce bir yıl olarak düşünülmüştü. Daha sonra 1874'te açılan ikinci Hukuk Mektebi'nin ardından 1880'de bugün İstanbul Hukuk Fakültesi olan üçüncü Hukuk Mektebi öğrenime açıldı. İlk hocaları arasında Cevdet Paşa ve Münif Paşa gibi tanınmış kişilerin de bulunduğu bu okul 1912'de Darülfünûn'un bünyesine alınmış, 1932'de Hukuk Fakültesi haline gelmiştir. 1910'da Hukuk Fakültesi'nde yapılan bir diploma töreni.*

bancısı olduğu bir düzeni koymak isteyen, hattâ buna mecbur olan bir toplumun önce taklitle başlaması kadar doğal bir şey olamaz. Aslında, eleştirilecek nokta, taklit değil, rastgele taklit ve taklit edilen kural ve kurumların toplumun kendi şartlarıyla uyuşturulmamasıdır.

Unutmamak gerekir ki, Auguste Comte'un Reşid Paşa'ya yazdığı mektupta da belirttiği gibi, Tanzimat reformu ancak pozitif devreye bir "giriş teşebbüsü", bir "geçiş hareketi"dir. Tanzimat'ın bu geçişi başaramadığı ileri sürülemez.

Konuyu hukuk alanında ele alırsak, bir hukuk yeniliği olarak başlayan Tanzimat'ın bu yöndeki faaliyetlerinin devlet sona erene kadar sürdüğü görülmektedir. Tanzimat döneminin, hukuk açısından olumlu ve olumsuz yanları şu şekildedir:

Tanzimat'ın getirdiği olumlu sonuçlar şöylece özetlenebilir: Hukuk devleti anlayışına girilmiştir; Osmanlı Devleti'ndeki hukuk alanındaki eşitsizlikler kaldırılmıştır. Pozitif hukukun belli kurallara göre sistemli biçimde düzenlenmesi, yani kanunlaştırma (kodifikasyon) kavramı ilk kez tanınmış ve yerleşmiştir. Yönetim alanında tüm sivil ve askerî görevlerin bir kişide toplanmasına son verilmiş, devlet görevleri birbirinden ayrılmış, yönetim örgütü düzeltilmiş, taşra organlarının yetkileri genişletilerek belli bir düzenle çalışmaları imkânı verilmiştir. İslâm hukukunun bir bölümü dağınıklıktan kurtarılmıştır; İslâm hukukunun düzenleyemediği alanlarda Batı kanunları kabul edilmiştir; yargılama yöntemleri geliştirilmiş, yeni mahkemeler kurulmuştur. (Bu konuda ünlü bilgin Mordtmann'ın anıları ilginçtir: Tanzimat'ın ilk yıllarında Boğazköy'den geçen yazar, bir derebeyinin gelişigüzel adalet dağıttığını, 1858'de ise aynı yerden geçerken, sanıkların son derece usulüne uygun yargılandığını ve durumun "herhangi bir Avrupa mahkemesinden farklı olmadığını" belirtmektedir). Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat dönemine kadar "vatandaşlık hukuku" yoktu. Bu sebeple, özellikle zımmîlerin durumu tam bir boşluktaydı ve büyük yanlışlıklara yol açıyordu. Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu ilk kez çıkartılan tabiiyet (vatandaşlık) kanunu ile belli bir düzene sokulmuştur (1869). Eğitim örgütü yeni kurumlarla modernleşmiş ve gelişmiştir.

Tanzimat döneminin hukuk alanındaki olumsuz sonuçları ise şöyle özetlenebilir: İslâm hukuku yanında modern hukukun da uygulanması, devlette zaten bozuk olan hukuk birliğini iyice parçalamıştır. Yabancı devletlerin bir ölçüde yargı hakkına sahip olmaları egemenlik hakkına vurulan darbe olmuştur. İslâm hukukunun düzeltilmesi için alınan önlemler sonucu şeyhülislâma büyük yetkiler tanınmış ve sonunda şeyhülislâm kabineye alınmıştır. Kadıların atanma ve denetim işlerinin şeyhülislâma verilmesi bu din hizmetlisinin yetkilerinin artmasına, ayrı ve geniş bir örgüt sahibi olmasına yol açmış, böylece ulemanın yalnız sembolik başı sayılan şeyhülislâm siyasal bir güç kazanmıştır. Halbuki, devletin klasik çağındaki yapısında şeyhülislâmlar Divan-ı Hümayûn üyesi değillerdi. 1876 Kanun-ı Esasisi şeyhülislâmın siyasal gücünü tanımış ve onu kabine üyesi yapmıştır. Bu şekilde, Tanzimatçılar kendi düşünceleriyle çelişkiye düşmüşlerdir. Tanzimat döneminde, özellikle malî hukuk alanında yapılan yenilikler son derece verimsiz, hattâ olumsuz sonuçlar vermiştir. Maliye örgütünde bazı yenilikler yapılmış, bütçenin hazırlanması bir düzene bağlanmış, vergi sisteminde bazı düzeltmeler yapılmışsa da, son derece kötü ekonomik durum, bu örgütün düzelmesini engellemiştir. 19. yy sonunda, devletin malî yönetiminin bir bölümü yabancı devletlerin eline geçmiştir.

Adalet örgütüne gelince, ilk devirlerde bu örgüt çeşitli sebeplerle sağlam esaslara dayandırılamadı. Bu büyük çapta reformu yapan devlet adamları hukukçu değil, siyasetçiydiler. Benimsedikleri Avrupa hukukunun kökenini ve niteliğini gerektiği gibi bilemiyorlardı. İçinden çıktıkları ve içinde yaşadıkları İslâm toplumunun etkisi altında bulundukları için, bu yeni hukuk sistemine İslâm hukukunun unsurlarını nakletmişler ve onu melez bir hale getirmişlerdir.

Bunun sonucu olarak, benimsenen hukukun uygulama değeri azalmış oldu. Ayrıca, Avrupa'dan alınan kanunların kurallarını uygulayacak bilgilere sahip hukukçular da mevcut değildi. Bunun dışında bu reformun yapıldığı devirde Osmanlı Devleti'nin çöküş halinde bulunması sebebiyle, yabancı devletlere daha önce verilmiş bulunan kapitülasyonlardan başka, Türk uyruğundan olmayan, fakat Osmanlı ülkesinde yerleşmiş bulunan yabancıların durumlarını da dikkate almak gerekti. Dolayısıyla, adalet reformunun etkileri azaldı ve Osmanlı toplumunda çeşitli huzursuzluklara yol açtı.

Bütün bunlara rağmen, Tanzimat döneminde çağdaş hukuk sistemine doğru bir adım atılmıştır. Bu sistemin, gelişmesi için geleceğe açılan bir kapısı vardı. Siyasal sistemde temelden bir değişiklik getirememesine rağmen, daha sonraları bu değişikliğin yapılabileceği uygun bir zeminin hazırlanmasında büyük etkisi olmuştur. Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasal ve hukuk alanlarında bir hazırlık, bir çabalama, bir olgunlaşma dönemi olarak nitelendirilebilir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, Tanzimat, bugünkü modern hukuk düzenimizin kökenidir.□

KAYNAKÇA

- AKIN İlhan, *Siyasî Tarih*, İstanbul, 1983
- BAŞGİL Ali Fuat, *Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, İstanbul, 1957
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI., Ankara, 1954
- KUBALI Hüseyin Naili, *Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960
- OKANDAN Recai Galip, *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi)*, İstanbul, 1977
- TAHİROĞLU Bülent, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.XLV-XLVII, 1982
- ÜÇOK Coşkun-Ahmet Mumcu *Türk Hukuk Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 1982

Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon

Ülkü Azrak

Resepsiyon'un Anlamı ve Resepsiyon Yöntemleri

Dünyanın her yanında hukuk sistemleri birbirlerinden etkilenmişlerdir ve etkilenmektedirler. Bu etkilenme, çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır: Bazen göç hareketleriyle bir hukuk düzeninin ögeleri ve kurumları göç edilen ülkeye götürülerek o ülkenin hukuk düzenine aşılanır. Bazen, bağımlılık ilişkileri içersinde, egemen devletin hukuk düzeninin ögeleri bağımlı ülkeye zorla aktarılır ya da benimsetilir. Bazen de bir bağımsız devlet, başka bir bağımsız devletin hukuk düzeninin ögelerini, kavram ve kurumlarını kendi isteğiyle alarak hukuk düzenine aşılar. Bu sonuncusuna "iradî benimseme" denebilir. Türkiye'de Tanzimat döneminde başlatılan, yabancı hukukun resepsiyon olayı, bir "iradî benimseme" olayıdır. İradî benimsemenin başka örnekleri, İtalya ve Almanya'nın Roma hukuk düşüncesini ve bu zemin üzerine dayandırılan klasik hukuk kuramlarını, Kuzey Amerika devletlerinin İngiliz Gelenek Hukukunu *(Common Law)*, Japonya'nın Alman hukukunu benimsemesidir.

Şu da var ki, yabancı hukukun resepsiyonu, başka bir ülkede yürürlükte olan hukuk normlarının yerli hukuk düzenine aktarılmasından ziyade, o ülkede geçerli olan hukukî düşüncenin benimsenmesidir. Başka bir söyleyişle, resepsiyonun konusu, iç kullanım için gerekli biçime kavuşturulan ve normal yasama yollarından geçirilerek bağlayıcı norm haline getirilen yabancı hukukî düşünceler, idealler, kısacası hukukî kültür ürünleridir. Bunlar yerli hukuk düzeninde yürürlüğe girdikleri anda hukuken geçerlik kazanır ve bu nedenle de sosyolojik bakımdan, kabul edilen norma uyulacağı beklentisini içerirler. Yabancı ülkeden alınmış olan hukukî kültür ürünleri, bu beklenti zaman içersinde gerçekleştiği ölçüde *"yabancılık"* karakterini yitirir ve böylece, sadece *"alınmış"* değil, aynı zamanda *"benimsenmiş"* de olur. Bu benimseme süreci, çeşitli yöntemleri içerir:

1. Bir yabancı hukuk normu, dili ve -gerekiyorsa- sistematiği de değiştirildikten sonra yerli hukuk düzenine uyarlanır, yani onun yerli hukuk düzeni ile bütünleşmesi sağlanmaya çalışılır;

2. Hukuk normunun alındığı ülkedeki, bu norma ilişkin mahkeme içtihatları izlenip, bu alanda çeşitli yorum biçimlerini saptamaya yönelik hukuk araştırmaları yapılarak yerli hukuk pratiğine ışık tutulmasına çalışılır;

3. Hukuk normunun alındığı ülkedeki hukuk doktrini izlenir ve yerli hukuk doktrini için yararlı olabilecek görüşler aktarılır.

Bu yöntemlerin uygulanmasından doğacak sonuç, yerli hukuk sisteminin, alınan hukuk normlarının ilişkin olduğu alanlar bakımından, yabancı hukuk sistemine yaklaştırılmasıdır. Ancak, bu yöntemlerin doğru ve tutarlı bir biçimde uygulanması suretiyle, yabancı hukuk normlarının yerli hukuk düzeniyle bütünleşmesi, kaynaşması sağlanabilir. Görüldüğü gibi resepsiyon, bir hamlede yapılıp tamamlanan bir normatif işlem olmayıp, uzun yılları kapsayan bir toplumsal süreçtir. Öyle ki, bazen bu aşının tutup tutmadığı, ancak birkaç kuşağın gelip geçmesinden sonra belli olur.

Osmanlı Devleti'nde Resepsiyon

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar olan dönemde geleneksel hukuk sistemi, Sultanın iradesi biçiminde ortaya çıkan kamu hukuku (örfî hukuk) bir yana bırakılırsa, ön planda şeriata (şer'i şerîf) dayalıydı. Bu dönemde bir hukuk alanının derli toplu, kapsayıcı ve sistemli bir biçimde düzenlenmesi demek olan çağdaş anlamda kanunlaştırma hareketi söz konusu değildi. Fatih, Yavuz ve Kanunî Süleyman kanunnameleri, özel hukuk, ceza ve idare hukuku alanında şeriata aykırı düşmeyen çeşitli kuralları içeren birer karma düzenleme niteliğindeydi. Bu kanunnameler, belli bir deftere kayıt ve tescil bile edilmemiş, ya da kayıt ve tescil edilmiş olmakla birlikte bu defterler yitirilmiştir. Bu yüzden bu kanunnameler çok sonra çeşitli kaynaklardan derlenerek bir araya getirilmiştir.

Osmanlı Devleti 18. yy'ın ikinci yarısından başlayarak Batı'nın iktisadî ve toplumsal kurumlarıyla karşılaşınca, kendi kurumlarında bir yenileşme sü-

"İRADİ BENİMSEME": *Osmanlı Devleti'nde yabancı hukukun benimsenmesi Tanzimat'la birlikte başlayan bir olaydır. Genellikle yabancı hukuki kültür ürünleri, yerli hukuk düzeni içinde yürürlüğe girdiği zaman "yabancılık" karakterinden yitirerek "benimsenir". Bunun birçok örneği başka ülkelerin hukuksal düzenlemelerinde görülmüştür. Sözgelimi, Almanya ve İtalya'nın eski Roma hukukuna dayanan düzenlemeleri, Kuzey Amerika'daki İngiliz hukukunun benimsenmesi vb. gibi. ABD'de Anayasa'nın kabul töreni.*

recini başlatmak zorunda kalmıştır. III. Selim'in ve II. Mahmud'un başlattığı bu yenileşme hareketi, özellikle hukuk alanında ürünlerini Tanzimat döneminde vermiştir. Gerçi Tanzimat'ta da en başta gelen hukuk, şeriat hukukudur. Fakat 1839 tarihli "Gülhane Hatt-ı Hümayûnu"nda *"...bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memalik-i mahrusamızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavanin-i cedîde vaz ü tesisi lâzım ve mühim görünerek..."* (...bundan böyle Yüce Devletimizin ve ülkemizin iyi yönetilebilmesi için bazı yeni kanunların konması gerekli ve önem taşır nitelikte görülerek...) denmiş olması, şeriat kurallarının yürürlükte olmasına karşın devlet ve hukuk yaşamında ciddi boyutlara varan bir düzensizliğin varlığını itiraf anlamını taşımakta ve bu kötü durumun düzeltilmesi çaresinin yeni kanunlar konmasında görüldüğünü belirlemekteydi. Bu görüşten yola çıkan Tanzimat hareketi, hukuk ve idare alanında yenileşmenin modeli olarak Batı'yı ve özellikle Fransa'yı model olarak almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme süreci içerisinde bulunan Batı devletleriyle olan iktisadî ilişkileri güçlü bir merkeziyetçiliği zorunlu kıldığı için, böyle bir merkeziyetçi yönetim ve hukuk sistemine sahip tek Avrupa ülkesi olan Fransa, bu konuda örnek olarak seçilmiştir. Bu seçimde, 19. yy'da Osmanlı aydınlarının Fransız kültürünün etkisi altında olmaları da rol oynamıştır.

Bununla beraber Tanzimat döneminde, hukuk alanındaki yenileşme hareketi içerisinde birbirine karşıt iki eğilim ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, geleneksel Osmanlı hukuku ile Batı hukukunun, -eski hukuk öge ve kurumları tümüyle ortadan kaldırılmaksızın- uzlaştırılması ve böylece bir evrim yaratılması yönündeydi. Bu eğilim iki alanda başarıya ulaşmıştır: Medenî hukuk ve toprak hukuku. Böylece bu iki alan, geleneksel Osmanlı hukuku kaynağından beslenen iki kanunla düzenlenmiştir: 1274 (1858) tarihli *"Kanunname-i Arazi"* ve 1286 (1870) ile 1293 (1877) tarihleri arasında kısım kısım yürürlüğe konan *"Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye"*.

Osmanlı ülkesinde toprağın sınıflandırılmasına ilişkin eskiden beri var olan önemli şeriat hükümlerinden bazılarını kaldıran, bazılarını da kısmen değiştirerek yeniden düzenleyen Arazi Kanunnamesi, içeriği bakımından tümüyle yerli, fakat biçimi, sistematiği bakımından Batı tipi bir kanunlaştırma tekniğinin ürünüdür.

Mecelle'ye gelince, bu da Osmanlı Devleti'nin ilk Medenî Kanunudur. Bununla beraber Mecelle'de 12. kitaptan 16. kitaba kadar olan kısımda yargılama usulüne ilişkin düzenlemeler de yer almıştır. Zamanın Adliye Nâzırı olan Cevdet Paşa'nın çabalarıyla ortaya çıkarılan bu kanun, Tanzimat'ın ilanından sonra Fransız Medenî Kanununun (Code Civil) Türkçeye çevrilerek alınması yolunda, Tanzimat'ın ilanın-

dan sonra beliren köktenci hareketi önlemiştir. Bu köktenci hareket hakkında Cevdet Paşa 1272 (1856) yılında şu satırları yazmıştı: *"...Bazı kişiler Fransız Medenî Kanununu Türkçeye çevirip nizamiye mahkemelerinde bunların uygulanması yolunda fikirlere kapıldılar. Oysa bir ulusun temelli kanunlarını böyle başka yerden alıp, değiştirmek suretiyle yapmak doğru olmayacağından ulema takımı da böyle düşünenlerin karşısına dikildi. Bunun üzerine fıkıh biliminin işlemler kısmına ilişkin Türkçe* 'Metn-i Metîn' *adıyla bir kitap yapılmasına hükümet üyelerince karar verildi..."*

Âlî Paşa'nın 1284 (1878) yılında, Fransız Medenî Kanunu'nun hiç değilse karma mahkemelerde uygulanmak üzere, Mısır'da olduğu gibi, tercüme ettirilerek yürürlüğe konması yolundaki fikri de tutmayınca, Hanefî mezhebinin şer'î hukuka ilişkin görüşlerine uyularak kaleme alınmış olan Mecelle, Osmanlı Devleti'nin Medenî Kanunu olarak yürürlüğe konmuştur. Geleneksel Osmanlı hukukunun Batı hukukuyla uzlaştırılması yolundaki eğilimin karşıtı olan eğilim, Fransız kanunlarının toptan alınmasının doğru ve yerinde olacağı biçiminde bir radikal görüşe dayanıyordu. Bu görüşün yöneldiği amaç, eski Osmanlı hukuk geleneğini tümüyle ortadan kaldırmak ve Osmanlı tebasına yepyeni bir toplum ve hukuk düzeni kazandırmaktı. Hukuksal olmaktan ziyade siyasal bir öze sahip olan bu görüş, sözü edilen amacına ulaşmış olmasa bile, Fransa'dan altı tane kanunun alınıp bazı maddeleri değiştirildikten sonra kabul edilerek aşağıdaki adlar altında yürürlüğe konması sonucunu yaratmıştır:

1- 1266 (1850) tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye,

2- 1274 (1858) tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu,

3- 1278 (1862) tarihli Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi,

4- 1280 (1864) tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye,

5- 1296 (1880) tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu,

6- 1297 (1881) tarihli Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu.

Yukarda da değinildiği üzere, bu kanunlar Fransa'dan alındığı gibi, yani bir bütün olarak değil, bazı maddelerinin çevirisinde kısaltmalar ve değişiklikler yapılarak, bazı maddeleri de şeriata uymamaları nedeniyle tümüyle dışarda bırakılarak kabul edilmiştir. Öyle ki, Fransa'da sözü edilen kanunların toplam madde sayısı 2880 iken, bizde bu sayı 1886'ya inmiştir.

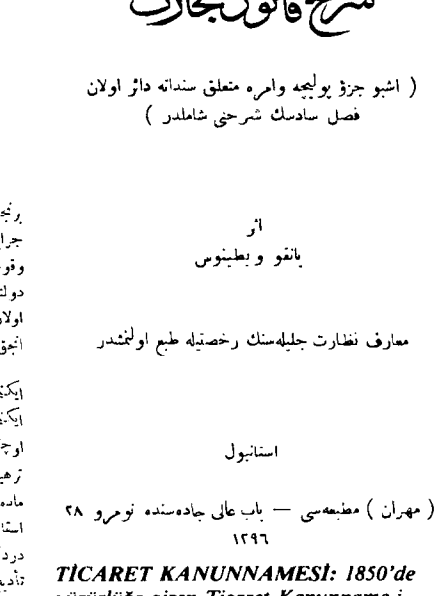
Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye

Bu "Kara Ticareti Kanunu", özel hukuk alanında yapılan ilk büyük kanunlaştırma hareketinin bir ürünüdür. Kanunlaştırma hareketine Ticaret Kanunuyla başlanması bir rastlantı değildir. Gerçekten, tarihteki kanunlaştırma ve resepsiyon hareketleri incelenirse görülür ki, bunların başında daima ticaret kanunları yer almaktadır.

1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu örnek alınarak yapılan 305 maddelik bu kanun, şu konuları düzenlemekteydi: Ticarî işlemler, ticaret defterlerinin düzenlenmesi, ortaklıklar, poliçe, iflâs işlerinin yürütülmesi.

Kanunun gerekçesinde şu dikkat çekici ifadeler yer alıyordu: *"...Herkesin bildiği gibi, ticaret konusu, âsayişle, halkın refahı ve ülkenin kalkınmasıyla çok yakından ilgili olduğundan, bunun her gün artması ve genişlemesi büyük bir önem taşımakta ve bu da ticarî işlemlerin sağlam ve derli toplu mevzuat hükümlerine bağlı tutulmasını gerektirmektedir. (...) Yürürlükteki kuralların yeterli olmaması nedeniyle, ticarî usullerin bağlı olacağı hükümleri içeren bir yeni kanunun yapılması irade buyrulmuş olmakla (...) iki kısımdan oluşan ve 305 maddeyi içeren işbu kanunnamenin bastırılarak ilan edilip herkese duyurulması ve bundan böyle ticaret sanatındaki alışverişlerde geçerli olması ve uygulanması..."*

Yukardaki gerekçe kısmında hiç sözü edilmemiş olmakla birlikte, bu kanunun kaynağını oluşturan 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu, 1789 Devrimi'nin getirdiği her türlü sınıf ve ayrıcalığın kaldırılması görüşüne uygun olarak düzenlenmiş ve o zamana kadar ticaret hukukunu tacirler sınıfının hukuku olarak kabul eden subjektif sistemi kaldırıp, yerine ticaret hukukunun konusu olarak ticarî işlemleri kabul eden objektif sistemi koymuştu. Bizim

شرح قانون تجارت

(اشبو جزؤ پولیچه وامره متعلق سندانه دائر اولان
فصل سادسك شرحی شاملدر)

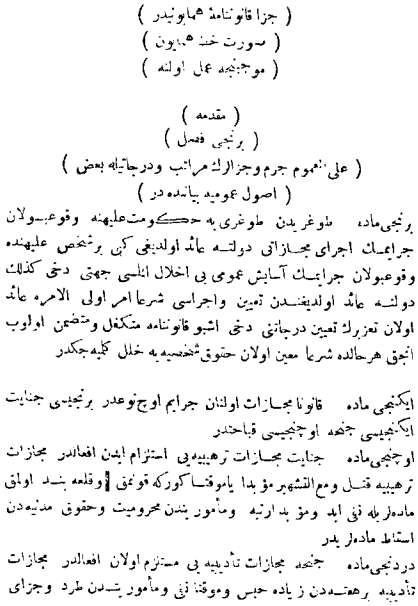
اثر
بانقو و بطینوس

معارف نظارت جلیلهسنك رخصتیله طبع اولنمشدر

استانبول

(مهران) مطبعهسی — باب عالی جادهسنده نومرو ۲۸
۱۲۹۶

***TİCARET KANUNNAMESİ:** 1850'de yürürlüğe giren Ticaret Kanunname-i Humayunu özel hukuk alanında ilk çıkan kanundur. 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun çevrilmesi biçiminde aktarılan bu kanun daha sonra birçok ekle tamamlanmıştır. Bu kanun aktarma olduğu için İslâm hukukuyla, özellikle faiz vb. alanlarında çatışmalar yarattı. Yukarda 1878'de çıkarılan "poliçe ve emre müteallik senedata dair" "Şerh-i Kanun-ı Ticaret".*

﴿ ٥٣٧ ﴾
(جزا قانوننامهٔ همایونیدر)
(صورت خط همایون)
(موجنجه عمل اولنه)

(مقدمه)
(برنجی فصل)
(علی العموم جرم وجزالرك مراتب ودرجاتیله بعض)
(اصول عمومیه بیاندهدر)
برنجی ماده طوغریدن طوغری یه حکومت علیهنه وقوعبولان جرایمك اجرای مجازاتی دولتله عائد اولدیغی کبی برشخص علیهنده وقوعبولان جرایمك آسایش عمومی یی اخلال ایلمسی جهتی دخی کذلك دولته عائد اولدیغندن تعیین واجراسی شرعا امر اولی الامره عائد اولان تعزیرك تعیین درجاتنی دخی اشبو قانوننامه متکفل ومتضمن اولوب انبق هرحالده شرعا معین اولان حقوق شخصیه یه خلل کلیه جکدر

ایکنجی ماده قانونا مجازات اولنان جرایم اوچ نوعدر برنجیسی جنایت ایکنجیسی جنحه اوچنجیسی قباحتدر
اوچنجی ماده جنایت مجازات ترهیبیه یی استلزام ایدن افعالدر مجازات ترهیبه قتل ومع التشهیر مؤبدا یاموقتا کورکه قونمق وقلعه بند اولق مادهلریله فی ابد ومؤبد ارتبه ومأمور یتدن محرومیت وحقوق مدنیه دن اسقاط مادهلریدر
دردنجی ماده جنحه مجازات تأدیبیه یی مستلزم اولان افعالدر مجازات تأدیبیه رهقتدن زیاده حبس وموقتا فی ومأمور یتدن طرد وجزای نقدی مادهلریدر

***CEZA KANUNNAMESİ:** Tanzimat'tan sonra keyfî ceza verme usulüne son verilmek istenmişse de bu konuda gerekli adımlar atılamamıştır. 1851'de çıkarılan Kanun-ı Cedid ise kısası koruyan hükümler taşımış, sonunda 1858'de büyük ölçüde Fransız Ceza Kanununa dayanılarak hazırlanan Ceza Kanunname-i Hümayunu yürürlüğe girmiştir.*

1850 tarihli Ticaret Kanunnâmesi de aynı sistemi benimsemiştir. 1860 tarihinde, bu kanuna *"Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnuna Zeyl"* adı altında bir ek olmak üzere çıkarılan kanunun 5. maddesiyle de Ticaret Nezâreti'nin yönetim ve gözetimi altında Ticaret Mahkemelerinin kurulması öngörülmüştür. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde şeriat mahkemelerinin yanı sıra ilk kez dinsel kaynaktan gelmeyen laik hukuku uygulamak üzere Ticaret Mahkemeleri bu hükümle kurulmuş oluyordu. Bu mahkemeler, devletin atadığı bir başkan ve iki üyeyle tüccarın seçtiği dört üyeden oluşuyordu.

1858 Ceza Kanunu

Bir İslâm hukuk sistemi olan geleneksel Osmanlı hukuk sisteminde, şer'î hukukun tümüyle egemen olduğu alanlardan biri de ceza hukuku alanıydı. Tanzimat'a gelinceye kadar, bu alanda, medenî hukuk alanında da olduğu gibi, ancak pek azı yazılı biçime sokulmuş olan şeriat hükümleri yürürlükteydi. Kanunî Süleyman ve IV. Mehmed dönemlerinde ceza hukuku alanında bazı kanunlar yapılmış olmakla birlikte, bunlar yürürlükteki tüm ceza hükümlerini içeren tam anlamda kanun olmaktan ziyade, en önemli ceza hukuku kurallarını bir araya getirmek için yapılmış yol gösterici birer kısmî düzenleme niteliğindeydi. 1839 Tanzimat Fermanı'nda *"...bazı kavanin-i cedide vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görülerek işbu kavanin-i muktaziyenin mevadd-ı esasiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ü namus ve mal (...) kaziyelerinden ibaret olup..."* (...bazı yeni kanunların konması gerekli ve önemli görünerek işbu gerekli kanunların esaslı maddeleri de can güvenliği ve ırz, namus ve malın korunmasına ilişkin kurallardan oluşup...) denmiş olması, özellikle ceza hukuku alanında bu hususları içeren bir kanunlaştırma hareketinin başlayacağını gösteriyordu. Nitekim ertesi yıl çıkarılan Ceza Kanunnâmesi, oldukça ilkel olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin ilk Ceza Kanunu olmuştur. Bu kanun her şeyden önce kanun karşısında eşitlik ve suçların kanunîliği (kanunsuz suç olmaması) gibi ilkeleri içeriyordu. Osmanlı Devleti'nde daha önce geçerli olan keyfî ceza verme usulü de bu kanunla bir ölçüde önlenmeye çalışılmışsa da, bu konuda tam bir başarıya ulaşılmış olduğu söylenemez. 1851'de *"Kanun-ı Cedid"* (Yeni Kanun) adı altında çıkarılan ikinci Ceza Kanunu da suç tiplerini artırmakla beraber, kısas usulünü muhafaza etmiş ve siyasî nedenlerle ölüm cezası, kürek, sürgün, tekdir, memuriyetten çıkarma ve hapis cezalarına bir de dayak cezasını eklemek suretiyle geriye gitmiştir.

Çağdaş ceza hukuku görüşlerinin pek gerisinde kaldığı ve ihtiyaçları karşılamaktan uzak olduğu için bu kanunun ömrü uzun sürmemiştir. "Kısas" ve "diyet" gibi şeriat hukukundan doğan yaptırımların, suçtan zarar görenin kişisel hakkı niteliğinde olup, suçun bireyden ziyade toplumu ilgilendiren bir olay olduğunun daha iyi anlaşılması, bilimsel esaslara dayalı, türdeş ve tutarlı hükümleri içeren ve diğer uygar ülkelerde olduğu gibi çağdaş ceza hukuku ilkelerine yer veren bir Ceza Kanunu yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine, 1858 tarihinde yürürlüğe girerek Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına (1926'ya) kadar 68 yıl yürürlükte kalacak olan Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu yapılmıştır. 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak hazırlanan bu kanun, öncekilerden daha geniş kapsamlı ve ayrıntılı olup, lâik hükümleri içermekteydi. Şu kadar ki, kanunun 1. maddesinde, şeriata göre padişaha ait olan cezalandırma hakkı ile şahsî dâva ve kısas, diyet gibi şer'î hukuktan kaynaklanan hususların saklı tutulduğu vurgulanmıştır. Bunun anlamı, sözü geçen hususlara ilişkin davaların şeriat mahkemelerinde görüleceğiydi. Fakat bunun dışında kalan hükümler, tümüyle lâik ve nizamî mahkemelerce uygulanacaktı. Bu, yargı birliğini bozan bir durum ise de anlaşılan, o zaman için başka türlü hareket etmeye olanak görülememiştir. Bu kanun sonradan 1911 ve 1914 tarihlerinde iki kez büyük ölçüde değiştirilmiş ve çeşitli Batı ülkelerinin kanunlarından bazı hükümler Türkçeye çevrilip metnin içersine alınmıştır. Böylece bütünlüğü bozularak uyumsuz bir hale gelen kanun toplumun gereksinmelerini karşılayacak nitelikte olmadığından, Cumhuriyet döneminde (1926'da) kaldırılmış ve yerine 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu örnek alınmak suretiyle hazırlanan Türk Ceza Kanunu yürürlüğe konmuştur.

1862 Ticaret Muhakemesi Usulü Nizamnâmesi

Bu nizamnâmenin yapılmasında, gene Fransız kanunu esas alınmıştır. Bu nizamnâmenin hükümleri, 1881 tarihli Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu yürürlüğe girinceye kadar hem ticaret mahkemelerinde, hem de nizamiye hukuk mahkemelerinde uygulanmıştır.

ŞÛRÂ-YI DEVLET: 1868'de lağvedilen Meclis-i Vâlâ'nın yerine kurulan Şura-yı Devlet, yasa ve tüzük çıkarmakla görevliydi. Önce Tanzimat, Muhakemat ve Dahiliye adında üç daireye ayrılan Şura-yı Devlet daha sonra iki daire olarak sürdü. Yüksek devlet memurlarını da muhakeme eden bir kuruluş olan Şura-yı Devlet Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar kalmıştır. 1891'de Şura-yı Devlet Başkanlığı yapan Akif Paşa.

1864 Deniz Ticareti Kanunu

Bu kanun hazırlanırken tek bir Batı kaynağına bağlı kalınmamış ve Fransız Deniz Ticareti Kanunu temel örnek kabul edilmiş olmakla birlikte Hollanda, Belçika ve Prusya'nın deniz ticareti kanunlarından da bazı konularda yararlanılmıştır.

1880 Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu

Bu kanun, Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndan, hemen hemen hiç değiştirilmeden alınmıştır. Hattâ bu hususta Fransız modeline o denli bağlı kalınmıştır ki, bu kanun için kaleme alınmış olan şerhlerde dahi Fransız öğretisine geniş ölçüde yollamalar yapılmıştır.

1881 Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu

Bu kanun da 1807 tarihli Fransız Hukuk Usul-ü Muhakemeleri Kanunu'ndan alınmıştır. Kanun, nizamiye hukuk mahkemeleri önündeki davaların bağlı olduğu muhakeme usulü kurallarını içermekteydi.

Ticaret hukuku, ceza hukuku ve yargılama hukuku alanlarında Tanzimat yenilikçiliğinin ortaya çıkardığı bu resepsiyon sürecine benzer bir süreç, bu boyutlarda olmamakla birlikte, anayasa hukuku ve idare hukuku alanlarında da belirmiştir. Şöyle ki, bir yandan Fransa'daki *'Conseil d'Etat'*nın bir benzeri olan *"Şûra-yı Devlet"* kurularak (1868) idarî yargı görevine sahip kılınırken, beri yandan da gene Fransa'daki *"Cour des Comptes"*un benzeri olmak üzere *"Divan-ı Muhasebat"* (bugünkü Sayıştay) kurulmuştu (1870).

1839'dan başlayarak Osmanlı Devleti'nde de Avrupa ve özellikle Fransa'daki gibi hükümet ve idare örgütünün ortaya çıktığı, İslâm hukuk sisteminin egemen olduğu dönemde hükümet işleri arasında yer almayan *eğitim, bayındırlık, tarım* ve *ticaret* işlerinin, Avrupa örneğini izleyerek, hükümet ve idare işlevi içersine alındığı ve artık kabinede bu görevleri temsil eden ve yürüten nâzırların (bakanların) yer aldığı ve idare örgütünde de bu nezaretlerin (bakanlıkların) merkez ve taşra birimlerinin kurulduğu görülür. Bu dönemde artık *kabine sistemi* kabul edilmiş olduğundan, sadrazamlık eski niteliğini yitirmiş ve Sadrazam unvanı sürdürülmekle beraber bu makam Fransa ve İngiltere'deki başbakanlığa benzer bir niteliğe bürünmüştür.

Nihayet 1876 *"Kanun-ı Esasî"*si de 1831 Belçika Anayasası'ndan, dolayısıyla ona da örneklik etmiş olan 1814 Fransız Anayasası'ndan ve 1850 Prusya Anayasası'ndan büyük ölçüde esinlenerek hazırlanmıştır. Bu Anayasaların hepsi, 1876 Kanun-ı Esasîsi gibi birer Ferman (Charte) niteliğinde olduğu gibi kurdukları siyasal sistemler de birbirine benzemekteydi.

Resepsiyon Hareketinin Değerlendirilmesi

Tanzimat döneminde ortaya çıkan resepsiyon, başka bir deyişle, Avrupa hukukunun alınması hareketi, Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemini ve hukukî ortamı değiştirme amacına yönelmiş olmakla beraber, bu amaca ulaşamamıştır. Tanzimat'ın hukuk alanındaki çağdaşlaşma hareketinin, hedefine ulaşamamış bir hareket olmakla beraber, daha sonraki çağdaşlaşma hareketlerinin hazırlayıcısı rolünü oynadığı da yadsınamaz. Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nde meşruluk, kanuna ve hukuka bağlılık ilkelerinin yerleştirilmesine yönelik çabalar bakımından Tanzimat döneminin taşıdığı önem gözler önündedir. Şu da var ki, Tanzimat'ta Avrupa kanunlarından bazılarının (değiştirilerek de olsa) alınmasıyla, Osmanlıların Batılı hukuk düşüncesine açılmaları süreci başlatılmış oluyordu. Yargı kısmen nizamiye mahkemeleri adını alan ve lâik hukuku uygulayan dünyevî mahkemelerin eline geçmiş ve böylelikle dinî hukuku (şer'-i şerifi) uygulayan şeriat mahkemelerinin ve dolayısıyla da ulema sınıfının tekeli, bir daha geri gelmemek üzere kırılmıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde resepsiyon sürecinin Tanzimat'la başlayan ilk aşaması, eksik ve ancak bir girişim olarak kalmış bir hareket olmuştur. Tanzimat dönemi resepsiyonlarında, 1920'lerde başlatılan Cumhuriyet dönemi resepsiyonlarından farklı olarak, Avrupa hukuk düşüncesi yeterince benimsenememiş ve yabancı olarak kalmıştır. Tanzimat dönemi resepsiyonlarının yerli hukuk düzeniyle bütünleşememiş ve gerçek yaşama tam anlamıyla geçirilememiş olmasının nedenleri de şunlardı:

1. Osmanlı Devleti'nde Doğu kültürünün etkisi, özellikle İslâm bilim çevrelerinin üstünlüğü çok ağır basıyordu. Halife-Sultan ulemaya, ulema da Halife-Sultana dayanıyordu. Bu olgu yabancı hukukun benimsenmesini engelleyen önemli bir etkendi. Bu dönemde yapılan resepsiyon önerilerinin hepsinde, bu nedenledir ki, İslâm hukukuna aykırı olmayan hukuk kurallarının alınması kaygısı ön planda gelmekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde azınlık uluslarının her birinin kendi ulusal kişi, aile ve miras hukuku hükümlerine tâbi olması esası geçerli olduğundan, bu hususlara ilişkin hukuk kurallarının resepsiyon dışında bırakılması önkoşulu da kabul edilmişti. Bu yüzden Tanzimat döneminde hukuk birliği sağlanamamıştır. Farklı ve hatta bazı bakımlardan karşıt kökenlerden gelen iki sistem ve iki kategori, kurumun bir bütün içersinde birleştirilmesi sağlanamadığı gibi, bunların birbirleri üzerindeki etkileri de olumsuz ve engelleyici nitelikte olmuştur.

2. Resepsiyon yabancı kökenli kurumlara karşı çekingen davranan halkın desteğinden yoksun kaldığı gibi, yeni kanunları uygulayacak ve sistemi işletecek memur ve yargıçlar da bu yenileştirme hareketine aktif olarak katılmaları sağlanmadığı ve bu konularda çağdaş bir eğitimden de geçirilmedikleri için yetersiz kalmış ve başarılı olamamışlardır. Böylece yenileşme hareketi ve bu hareketin bir parçası olan resepsiyon, bir avuç siyaset adamı ve aydın kişinin yukardan aşağı yürütmeye çalıştıkları ve hedefine ulaştıramadıkları bir hareket olmuştur.

Aslında bu olguların hepsinin altında yatan temel neden, İslâm'ın dünya görüşüyle yoğrulmuş olan Osmanlı toplumunun 1789 Fransız devrimine de kaynaklık eden açık fikir ve felsefe hareketlerini yaşamamış, karanlıktan kurtulmanın kavgasını vermemiş olmasıydı. Bu yüzden de 1789 büyük devriminin ürünü olan Fransız kanunlarının Osmanlı Devleti'nce alınması, onların benimsenmesi anlamını kazanamamıştır. [ ]

KAYNAKÇA

- AYİTER Kudret, *Die Übertragbarkeit abendlaendischer Staatsordnungen auf islamische Laender*, ZVR, C.69
- AZRAK Ali Ülkü, "Die Entstehung des modernen türkischen Rechts in der Türkei", in *Der Werdegeng der modernen Türkei*, İstanbul, 1983
- BARKAN Ö.Lûtfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- BELGESAY Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- FINDIKOĞLU Ziyaettin Fahri, "Special Problems of the Reception of Law in Turkey", *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, 1956
- HIRSCH E.Ernest, *Das Recht im sozialen Gefüge*, Berlin, 1966
- KUBALI H.Naili, "Les facteurs déterminants de la réception en turquie et leur portée respective", *Annales...*, s. 44 vd.
- LIPSTEIN K., "The Reception of Western Law in Turkey", *Annales...*, s.225 vd.
- NEUMAYER-DOPPFEL, "Ein Jahrhundert türkischer Rezeptionsgeschichte", *Annales...*, s.53 vd.
- ONAR Sıddık Sami, "İdare İlmi ve İdare Hukuku Bakımından Türkiye'nin İdarî ve Hukukî Bünyesinin Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Durumu", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul, 1956
- RHEINSTEIN Max, "Types of Reception", *Annales...*, s. 31 vd.
- TANER Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul, 1940

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür

Alpay Kabacalı

Sansür, geniş anlamıyla, her türlü yayının, sinema, tiyatro oyunu vb. sanat eserlerinin ve yazışmaların hükümetçe denetlenmesi demektir. Bu denetleme yayından, okura, izleyiciye ya da alıcıya ulaşmadan önce olabildiği gibi, sonra da olabilir.

Konu aldığımız dönemin başlarında, sansür kavramı "teftiş ve muayene" sözüyle karşılanıyordu. Latince kökenli "sansür" kelimesi Osmanlıcaya Fransızcadan geçti ve II. Abdülhamid döneminden başlayarak yaygınlaştı. Bu dönemde "sansürcü" karşılığı olarak "sansör" deniliyordu.

Sansürün en belirgin ve yaygın örnekleri basın alanında ve II. Abdülhamid döneminde görülür. Ancak, kural olarak hemen her zaman gerek basına gerek başka alanlara yönelik sansür uygulamalarına rastlanmıştır.

Sansürü yalnızca hukuk metinleri çerçevesinde ele almak da doğru olmaz. Çeşitli yollarla gerçekleştirilen fiilî denetimler, hattâ oto-sansür, bütünsel açıdan sansürün kapsamındadır.

Burada sansürün geniş anlamı gözönünde bulundurularak çeşitli alanlardaki sansür uygulamalarına çok kısaca değinilmekle birlikte, basın ve yayınlar üzerindeki sansür ele alınacaktır. Ortaya gelecek tablo, geleneksel yapıyı zorlamaya çalışan Osmanlı aydınlarının hangi şartlar altında işlevlerini yerine getirmeye çabaladıklarını da belgeleyecektir.

İlk Basın Yasakları

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap harfleriyle baskı yapan ilk matbaanın açılmasından (1729) 1830'a kadar geçen yüz yıllık süre içerisinde ancak 200 dolayında kitap yayımlanabilmişti. 1831'de II. Mahmud döneminin "yenilik"lerinden biri olarak, ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vakayi* devletçe yayımlanırken, bu gazeteyi basmak üzere "Tabhâne-i Âmire" adı verilen yeni bir basımevi de kuruldu. 1840'ta, bu basımevinde herkesin kitap bastırabileceği yolunda bir irade yayımlanırken, William Churchill'e verilen imtiyaz sonucu ikinci Türkçe gazete *Ceride-i Havadis* çıktı. Hemen ertesi yıl (1841) da Takvimhane-i Âmire'de bastırılacak kitap ve benzerlerinin "kabl-el-istizan (önceden sorularak tab' ve temsil ettirilmesi" yolunda bir buyruk (irade-i seniye) yayımlandı.

Tanzimat'ın ilk yıllarında kitap sayısında artış kaydedilmeye başlandı. Bunda, Tabhane-i Âmire'nin halka açılması kadar, taşbasmacılığının 1831'de Türkiye'ye girmesinden kısa bir süre sonra bu yöntemle kitap basan litografya tezgâhlarının yaygınlaşması da etken olmuştu.

Bu gelişmelerin hemen ardından, 10 Nisan 1845 tarihli Polis Nizamı ile ilk sansür getirildi. Aynı tarihte kurulan Polis Örgütü'ne, daha önce Yeniçeri Ocağı'nın ve İhtisab Nezareti'nin yeri-

İLK MATBUAT MÜDÜRÜ: Sakızlı Ohannes Paşa (1830-1912), 1862'de kurulan Matbuat Müdürlüğü'nün ilk yöneticisi olmuştu. 1868'e kadar bu görevini sürdürmüş; 1864 Matbuat Nizamnamesi ile 1868 tarihli "Âli Kararname" onun zamanında çıkarılıp uygulanmıştır. Bu görevden sonra Şûra-yı Devlet üyeliği, Altıncı Belediye Dairesi reisliği, Ticaret Mahkemesi hâkimliği, Hazine-i Hassa nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur.

ÂLİ VE MAHMUD NEDİM PAŞALAR: Âli Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, 5 Mart 1867'de yayımlanan ve "Kanunname-i Âli" diye adlandırılarak alaya alınan kararname, gazetelerdeki "hoşgörülemeyecek yazılar"la ilgili olarak, basına ilişkin yasalar dikkate alınmaksızın hükümetçe cezalandırma işlemlerine geçileceğini belirtiyordu. Bu kararnameden sonra birçok gazete geçici olarak kapatıldı. Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa döneminde de gazete kapatmalar ve basına baskılar birbirini izledi.

ne getirdiği birtakım görevler verilirken, "Nizam"ın 13. maddesi ile, şu görev de verilmiştir: "Ahlâk ve genel âdabı bozacak her türlü konuda basımevlerine ve kitaphanelere ve tüm kitapçı dükkânlarına dikkat edilmesi ve önceden sezilmesi (basiret) ve dışardan gelen her türlü kitap, risale ve evrakın yayımlanmadan önce görülüp gerekenlerin yasaklanması (men) ve elkonulmasına (tevkifine) dikkat edilmesi." Bu hükmün nasıl uygulandığı üzerine belge ve bilgi yoktur. Belki de, Osmanlı Devleti'nin o dağdağalı döneminde onca işle uğraşan Polis Örgütü, bu "görev"i yerine getirememiştir.

1857'de ilk "Basmahane Nizamnamesi" yayımlandı. Buna göre, İstanbul'da basmahane (matbaa) açmak isteyenlerin durumları "Meclis-i Maarif ve Zaptiye marifetiyle tahkik" olunduktan sonra Sadrazamlık makamından sorulacak; sakınca görülmezse başvuran kişilere basımevi açabileceklerine ilişkin "sened-i mahsus" verilecekti. Öteki illerde valiliklere başvurulması gerekiyordu. Kitaplar ise Meclis-i Maarif'te incelendikten ve sakıncasız görüldükten ("mülken ve devleten bir gûna mazarratı olmadığı" anlaşıldıktan) sonra, yine Sadrazamlık makamının oluru alınarak basılabilecekti. Zararlı kitap bastırmaya cesaret eden olursa, bunların bastırdıkları şeylere Zaptiye tarafından derhal elkonulması öngörülüyordu.

Ertesi yıl kabul edilen Ceza Kanunu da ilk ceza hükümlerini getirdi. 138. maddede şu hüküm yer alıyordu:

"Devlet-i Aliye'nin emir ve ruhsatiyle açılmış olan matbaalarda saltanat-ı seniye ve erbab-ı hükûmet ve teba-i saltanat-ı seniyeden olan bir millet aleyhinde gazete ve kitap ve evrak-ı muzırre tab ve neşrine mütecasir olan kimselerin ibtida bastırmış olduğu şeylerin zaptıyla derece-i cürmüne göre matbaası muvakkaten veya bütün bütün kapattırıldıktan sonra on Mecidî altınından elli Mecidî altınına kadar ceza-i naktî ahzolunur."

139. maddede de genel ahlâka aykırı olarak hezl (alay, şaka, eğlence) ve hicv (yergi) yazılarını ya da edepsizce resimleri basan ve bastıran ve yayımlayan kimseler için bir Mecidî altınından beş Mecidî altınına kadar para cezası ve yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis cezası öngörülüyordu.

Bu düzenlemelerin kitap yayınını olumsuz yönde etkilemediği anlaşılıyor: Yayıncılık gelişiyordu, Batı'dan ilk çeviriler yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca gazete ve dergi sayısında da artış görüldü: 1850'de gazete-dergi arasında bir süreli yayın olan *Vakayi-i Tıbbiye*, 1860'ta *Tercüman-ı Ahval* ile *Ruznamei Ceride-i Havadis*, 1861'de *Tasvir-i Efkâr*, 1862'de *Mecmua-i Fünun* ile *Mecmua-i İber-i İntibah* yayımlanmaya başlandı.

1862'de Matbuat Müdürlüğü kuruldu. 2 Şubat 1862'de Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan müdürlüğe, başlangıçta Matbaa-i Âmire'nin düzenli çalışmasını sağlamak ve Takvim-i Vakayi Muharriri'nin göndereceği *Takvim-i Vakayi* müsveddelerini incelemek (ki, bu da bir çeşit sansürdür) görevleri verilmişti. 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi, bütün gazeteleri yayımlanmadan önce denetleme yetkisi vererek, bu müdürlüğün ilk sansür kurumu olmasını öngördü.

İlk Matbuat Nizamnamesi

Fransa'da II. Napoléon döneminde çıkarılan 1852 tarihli Ceza Kanunu örnek alınarak hazırlanan 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi, gazete ve dergi çıkarmak isteyenlerin *ruhsat* almalarını ve bunun için Osmanlı uyruğunda olanların Maarif Nezareti'ne, yabancıların Hariciye Nezareti'ne başvurmalarını öngörüyordu. Ruhsat verilebilmesi için, Osmanlı uyruğundaki kişilerin otuz yaşını bitirmiş ve Ceza Kanunu'nun herhangi bir maddesine göre cezalandırılmamış olmaları; tüm kişilik haklarını kullanabilir durumda bulunmaları şartları getiriliyordu. Basılan gazete ya da dergi, ancak bir nüshası imzalı olarak Matbuat Müdürlüğü'ne verildikten sonra satışa çıkarılabilecekti. Nizamname çeşitli basın suçları ile bunlar için verilecek cezaları da belirliyor; hapis ve para cezalarının yanı sıra gazeteler için geçici ya da süresiz kapatma cezası da getiriyordu.

Matbuat Nizamnamesi'nden sonra *Mecmua-i İbretnüma, Takvim-i Ticaret, Muhbir, Ayine-i Vatan, Vatan* adlı gazete ve dergiler yayına girdi. Bunlarda, dış sorunlar dolayısıyla hükümeti eleştiren yazılar görülmeye başlanmıştı. Özellikle *Muhbir*'de yer alan Girit sorunu üzerine yazılar ve açılan "Giritlilere iane" kampanyası, ardından *Tasvir-i Efkâr*'da Namık Kemal'in onu destekleyen daha etkili ve coşkulu yazıları ile Mısır sorunu çevresindeki yayınlar *Muhbir*'in bir ay kapatılmasına, Namık Kemal'in yazı yazmasının yasaklanmasına yol açtı.

"Kararname-i Âli"

Bundan üç ay sonra, 5 Mart 1867'de Sadrazam Âli Paşa'nın yayımladığı, "Kararname-i Âli" diye anılarak biraz da alaya alınan kararnamede, gazetelerde birtakım zararlı düşünceler ve yanlış haberler yer aldığı, buna hoşgörü ile bakılamayacağı ifade ediliyor; basınla ilgili yasalar dışında hükümetçe cezalandırma işlemine ve bu tür yayınları engelleyici önlemler alınmasına karar verildiği belirtiliyordu. Birtakım "hürriyetler"in kısıtlanması, Yeni Osmanlıların Avrupa'ya kaçarak (Mayıs 1867) orada yayınlara girişmelerine yol açacaktır.

Kararname-i Âli'nin yayımlanmasının ardından birçok gazete geçici olarak kapatıldıysa da, bir süre sonra yenilerine de izin verildi: 1868'de *Terakki*, 1869'da *Mümeyyiz*, 1870'te *Basiret, İbret, Asır, Memalik-i Mahrusa, Hakayıku'l-Vakayi, Diyojen, Hulâsatü'l-Efkâr* yayına girdi. Namık Kemal de bu sıralarda İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. Bu yeni dönemin gazeteleri de hükümeti eleştirmekten geri kalmadılar. Ertesi yıl Âli Paşa ölünce sadrazamlığa Mahmud Nedim Paşa getirildi. Onun on bir ay sürecek ilk sadrazamlığı döneminde hükümete eleştiriler yöneltilmeye başlayınca, gazete kapatmalar da birbirini izledi.

Bu dönemde gazete kapatmalar olağanlaştığından, basımevi ya da gazete sahipleri çok sayıda *imtiyaz* alıyorlar; gazeteleri kapanınca hemen ardından başka bir ad altında bir yenisini çıkarıyorlardı. Bir örnek olarak Namık Kemal ile arkadaşlarının eline geçince satış rekorları kıran *İbret* gazetesinin serüvenini anlatalım: Aleksan Sarafyan'ın *İbret*'i 1870 Mayısı'nda çıkmaya başlamış, aynı yılın Haziranında bir ay süreyle kapatılmıştı. Yeniden yayına başladıysa da, yayınını sürdüremeyerek 27 Nisan 1871'den itibaren *İbretnüma-i Âlem* adıyla mizah gazetesi olarak yayımlandı. Bu yeni gazete de 2. sayısında kapatılma cezasına uğradı. Açılınca 53 sayı yayımlandıktan sonra Ahmed Midhat Efendi'ye kiralandı ve günlük siyasal gazete olarak yayınını sürdürdü. Ardından bir daha kapatıldı ve sahibine bir ay süreyle siyasal gazete çıkarma hakkından yoksun bıra-

KAPATILMA GEREKÇESİ: Mahmud Nedim Paşa'nın birinci sadrazamlığı döneminde, La Turquie gazetesini (ortadaki kadın) Bâbıâli'den girenlere elinde buhurdanla saygı duruşunda bulunur, oradan çıkanlara nanik yapar durumda gösteren Diyojen gazetesi, şu bildirimle kapatılmıştı: "...121 numaralı nüshasında âdaba mugayir fıkralar neşrettiği gibi, 123 numaralı nüshasında dahi hükümete dokunacak bir makale-i tezyifiye (aşağılayıcı makale) ile bir resim derceylemiş (yayımlamış) olduğundan, 12 Mart sene 1867 kararname mucibince tarih-i ilandan itibaren iki ay müddetle tatil edilmiştir."

kılma cezası verildi. Namık Kemal ile arkadaşlarının 13 Haziran 1872'de 1. sayıdan yayımlamaya başladıkları *İbret*, 27 gün sonra, 19. sayısının yayımlandığı 9 Temmuz 1872'de, "Menafi-i devlet ve âdab-ı umumiyeye karşı ittihaz eylemiş olduğu meslekte ısrar eylediğine mebni" dört aylık süre için yeniden kapatıldı. Ardından Namık Kemal Gelibolu mutasarrıflığına, öteki arkadaşları Anadolu'da çeşitli görevlere atandılar. Görevli bulundukları yerlere gitmemekte direnince de Zaptiye Nâzırı tutuklanmaları buyruğunu verdi. Kısa bir süre sonra sadrazamlığa gelen Midhat Paşa tutuklama emrini geri aldıysa da *İbret* yazarlarını sürülmekten kurtaramadı. Bu arada *İbret*'in dört aylık kapatılma cezası (Namık Kemal'in deyişiyle, "sırf bir ferdin irade-i keyfiyesinden zuhur eden bir ceza-i zalimane") Abdülaziz'in iradesiyle kaldırıldığından, *İbret* 82 gün sonra, 30 Eylül 1872'de 20. sayısını çıkardı. Bu sıralarda sadrazam olan Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, Namık Kemal'i Gelibolu'daki görevinden azlederek İstanbul'a dönmesine imkân verdi.

İbret'te yeniden yazmaya başlayan Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan* adlı, "eazım-ı İslâmdan (İslâm büyüklerinden) üç büyük zatın tercüme-i hâliyle devletimizin devr-i istilâsından başka içinde bir şey olmayan" ve Hadîka Matbaası'nda basılmakta olan kitabının Zaptiye Nezareti yazısıyla yasaklanması, dönemin ilginç bir kitap sansürü örneğidir.

Namık Kemal'in bu konuyu ele alan yazısının yer aldığı 111. sayısı yüzünden bir ay süreyle yeniden kapatılan *İbret*, son olarak Matbuat İdaresi'nden gelen 24 Mart 1873 tarihli yazı ile "küllîyen ilga" edildi (bir daha açılmamak üzere kapatıldı). *İbret*'in ekinde bu kapatma kararı ile kararı eleştiren "Umuma Veda" başlıklı yazı yer alıyordu. Birkaç gün sonra, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyununun Güllü Agop Tiyatrosu'nda oynanışının ardından, Namık Kemal ile bazı gazeteciler tutuklanıp sürgüne gönderilirken, bunlar arasında bulunan Ebüzziya Tevfik'in *Siraç* gazetesi ile aynı adla çıkaracağı derginin imtiyazlarının "fesh ü ilga kılındığı" Matbuat Müdüriyeti'nce açıklanıyordu.

II. Abdülhamid'in Gizli Sansür Yönetmeliği

Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkitâbet Dairesi

1- Her şeyden evvel âfiyyet-i cihan-kıymet-i Hazret-i Pâdişâhî'ye, mahsulâtın ahvâline, Memâlik-i Şâhâne'de terakkıyyât-ı ticâriyye ve sınâiyyeye dair havâdis i'tâsı.

2- Ahlâk nokta-i nazarından neşrinde beis olmadığı devletlû Maarif-i Umûmiyye Nâzırı Paşa hazretleri tarafından tasdik edilmedikçe hiçbir tefrikanın neşr edilmemesi.

3- Bir nüshaya derc olunamayacak derecede uzun makaalât-ı edebiyye ve fenniyye neşrine, "mâba'di var" yahut "mâba'di yarına" kelimelerinin istimâline müsaade edilmemesi.

4- Bir makalede beyaz yerler ve noktalarla geçilen boş yerler bırakılması, birtakım faraziyyât-ı gayrı münâsibeye ve teşvîş-i ezhâna sebep olacağı cihetle bunlara kat'iyyen meydan verilmemesi.

5- Şahsiyyâta kat'iyyen meydan verilmeyip bir vali veya mutasarrıfın sirkat, irtikâb, katl veya şâyân-ı takbîh diğer bir fiilin mürtekibi olduğu söylenecek olursa bunun sıhhati ispat olunamadığının beyânıyle ketmi ve neşrine aslaa müsaade olunmaması.

6- Vilâyât ahalisinden bir ferdin veya bir cemâatin, hükûmetin sû-i isti'mâlâtından şikâyeti ve keyfiyyetin mesmû-i âlî-Padişâhî olmasını mübeyyin varaka ve istid'âlarının kat'iyyen men'-i neşri.

7- "Ermenistan" kelimesi gibi tarih ve coğrafyaya müteallik esâmînin zikri memnudur.

8- Ecnebi hükûmdârânı aleyhinde vuku bulan sû-i fikir ashâbının nâ-be-mahal muâhazât ve mütâleâtına sebebiyyet verebileceğinden bundan şiddetle tevakkî olunması.

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî Tahsin

1876 Kararnamesi

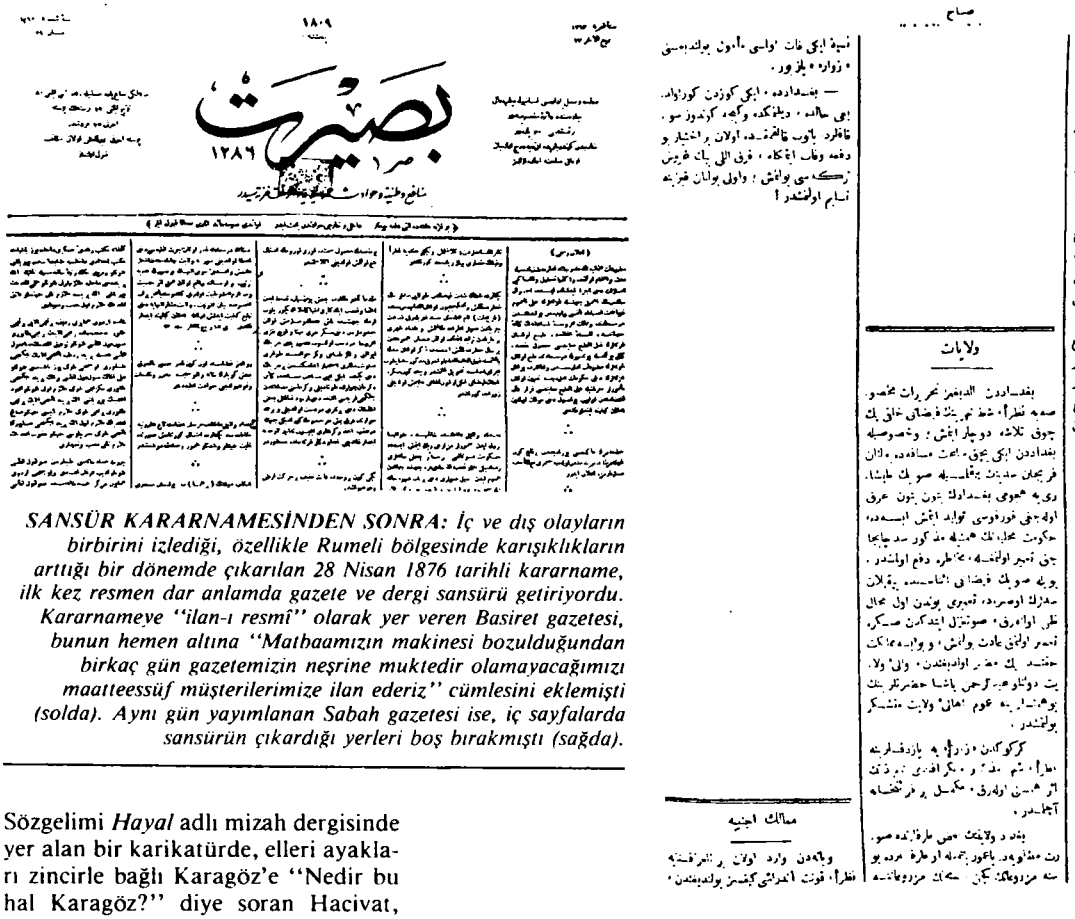
Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında (Ağustos 1875-Mayıs 1876) yayımlanan 29 Nisan 1876 tarihli kararname, ilk kez resmen dar anlamda gazete ve dergi sansürü getirdi: "Osmanlı basınının içeriği yönetimce fazlasıyla dikkat ve özenle incelenerek çoğunca kapatma (tatil) ve yayın yasağı (ilga) gibi cezalandırmalar uygulanmakta ise de, içinde bulunulan durumun önemi yüzünden gazetelerin tümüyle disiplin altına alınması gerekli görüldüğünden, İstanbul'da ve ülkenin her yerinde basılan gazetelerin basımdan önce denetimi (kabl-et tabı muayenesi) usulü amaca ulaşmak için yeterli bulunmakla, bundan böyle İstanbul'da basılan gazetelerin Matbuat İdaresi'nden ve eyaletlerde bulunan gazetelerin de yerel yönetimlerce atanan memurlar tarafından ön denetimi karar-ı âli gereğinden olup, bu usul dahi geçici olmakla durumun ilanına yönelindi."

Sansür kararnamesinin yayımlanmasından çok kısa bir süre sonra Mahmud Nedim Paşa, sokaklarda aleyhinde gösteri yapılması ve yüzüne karşı "Devlet ve millet haini" diye bağırılması üzerine görevinden uzaklaştırıldı. Yeni sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın ilk işlerinden biri, sansürü kaldırmak oldu. Bundan iki hafta sonra (20 Mayıs 1876) da Abdülaziz padişahlıktan uzaklaştırılarak V. Mahmud tahta geçirildi. Onun pek kısa süren saltanatının ardından, II. Abdülhamid dönemi başladı.

İç ve dış karışıklıklarla geçen, basının ve yayınların denetim altına alınması yolunda ilk girişimlere yönelen kırk beş yıllık dönem (1830-1875) içerisinde gazete ve dergi sayısı artarken kitap yayınında da nisbî artış kaydedilmişti. 1729-1830 döneminde 200 dolayında kitap yayımlanmışken, 1875 yılına girildiğinde yayımlanan kitap sayısı 3.000 dolayına ulaşmıştı.

II. Abdülhamid Dönemi

II. Abdülhamid tarafından ilan edilen 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin 12. maddesi, "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" hükmünü getiriyordu. Bir önceki dönemin keyfî uygulamaları gözönüne alınırsa, bu ileri bir adım sayılabilirdi. Ancak, I. Meşrutiyet'in ilk günlerindeki özgürlük ortamından yararlanmak isteyen yazarlar, 12. maddeyi eleştirmekten geri kalmıyorlardı.

بصيرت

١٢٨٦

صباح

ولايات

ممالك اجنبيه

SANSÜR KARARNAMESİNDEN SONRA: İç ve dış olayların birbirini izlediği, özellikle Rumeli bölgesinde karışıklıkların arttığı bir dönemde çıkarılan 28 Nisan 1876 tarihli kararname, ilk kez resmen dar anlamda gazete ve dergi sansürü getiriyordu. Kararnameye "ilan-ı resmî" olarak yer veren Basiret gazetesi, bunun hemen altına "Matbaamızın makinesi bozulduğundan birkaç gün gazetemizin neşrine muktedir olamayacağımızı maatteessüf müşterilerimize ilan ederiz" cümlesini eklemişti (solda). Aynı gün yayımlanan Sabah gazetesi ise, iç sayfalarda sansürün çıkardığı yerleri boş bırakmıştı (sağda).

Sözgelimi *Hayal* adlı mizah dergisinde yer alan bir karikatürde, elleri ayakları zincirle bağlı Karagöz'e "Nedir bu hal Karagöz?" diye soran Hacivat, "Kanun dairesinde serbestî, Hacivat!" cevabını alıyordu. Bu karikatürle Kanun-ı Esasî'nin aşağılandığı gerekçesiyle açılan dava sonucu *Hayal*'i yayımlayan Teodor Kasap'a 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin 15. maddesi yorum ve kıyas yoluyla uygulanarak üç yıl hapis cezası verildi (Mart 1877). Oysa Abdülhamid'in Namık Kemal'le birlikte sürgüne gönderilmiş olan Ahmed Midhat Efendi'ye yazdırdığı *Üss-i İnkılâp* adlı kitapta gerçekleri gizlemenin halk için, hükümet için, hattâ hükümdarın kendisi için bir hizmet sayılamayacağı belirtilmekte; Abdülaziz dönemindeki keyfî uygulamalardan söz edilerek *"Devlet ve millet ve vatanı için hakikatleri yaymaktan men etmek derecesinde hamiyetsizlik Osmanlı milleti gibi bir vatansever millette bir milyonda bir bulunmaz"* denilmekteydi.

Bu ortam içerisinde Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı tasarılardan biri, hükümetçe hazırlanan Matbuat Kanunu Tasarısı oldu. Uzun görüşmelerden sonra, mizah gazete ve dergilerinin yasaklanmasını öngören hükümleri çıkarılarak kabul edilen (1877) Matbuat Kanunu, padişahça uygulamaya konulmadı. II. Abdülhamid, çok geçmeden Meclis'i dağıtıp Kanun-ı Esasî'yi fiilen yürürlükten kaldırarak *mutlakiyet* yönetimini geri getirdi. Bu rejimin başlıca özelliklerinden biri de sansür uygulamalarıdır.

Süreli Yayınların Sansürü

Abdülhamid, tahta geçince Kanun-ı Esasî'nin verdiği yetkiye dayanarak sıkıyönetim ilan etmiş ve sıkıyönetim kararnamesinin verdiği yetkiyle sansür uygulamalarını başlatmıştı. Bu amaçla, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü içinde bir kurul oluşturuldu. Kurula gazete ve dergileri sansürden geçirme, Maarif Nezareti'yle birlikte kitapları ve kitapçıları denetleme görevleri verildi.

Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü ise önceleri "Avrupa basınında yayımlanan Türkiye aleyhinde makalelere cevap vermek, devletin yaptığı yüksek işlerden ve ülkenin bayındırlık yolundaki ilerlemelerinden yabancı uluslara bilgi vermek"le görevlendirildi.

Sansür kurulundaki memur sayısı giderek artıyordu. 1890'da birkaç memur görevliyken, gazete ve dergi sansürü 1902'de 15, 1905'te 20, 1908'de 25 memur tarafından yürütülür oldu. Sansür işlerinin birinci derecede sorumlusu, Matbuat Müdürü'ydü. Abdülhamid'in Matbuat Müdürleri, görev tarihlerine göre, Eduard Black Bey (1876-77), Pertev Efendi (1878-79), Yusuf Behçet Bey (1892-1901), İbrahim Hıfzı Bey (1901-05) ve Ebulmukbil Kemal Bey (1905-08)'dir. Son ikisi, sansürün şiddetini artırdığı dönemin en ünlü sansürcüleri olarak bilinirler. Bunlar gazete sansürünü memurlarına bırakmazlar, dizilip gelen yazıları sabahlara kadar 'bizzat' sansür ederlerdi.

Sansür Kurulu, çalışmalarını Yıldız Sarayı Başkâtibi Tahsin imzasıyla Matbuat Müdürlüğü'ne gönderilen 9 maddelik gizli bir yönetmelik çerçevesinde yürütmüştür. Hangi tarihte yazıldığı belli olmayan bu metin (610. sayfada

Encümen-i Teftiş ve Muayene Mazbatalarından Örnekler

Mabeyn-i Hümayûn Cenab-ı Mülûkâne Başkitabeti Celilesi canib-i âlisine

Encümen-i Teftiş ve Muayenece mazarratlarına mebni şimdiye kadar tevkif ve müsadere edilerek toplanıp kalmış ve defterinin takdimile Kâğıthane civarında ihrak ve imhası arz ve istizan edilmiş olan yüz elli çuval kadar kütüb ve evrakın oraya irsalinden sarfınazarla nezaret-i âcizî avlusunda veya civar bir yerde ihrak ve imha edilmeleri şifahan şereftaalûk olunan irade-i seniye-i cenab-ı zillullâhî mukteza-yı celilinden olmakla ledettahkik nezaret dairesinin arka cihetinde bir bahçe mevcut ve evrak-ı mezkûrenin orada bir demir kafes derununda ihrak ve imha edilmeleri mümkün olduğu anlaşılıp ancak ne kadar tekayyüd ve itina edilse yine evrak-ı muhterikanın havalanarak etrafa dağılması ve duman çıkması menedilemeyeceğinden ve bunların ise etraftan enzar-ı dikkati celbedeceği geçen sene hademe tarafından bazı fersude ve bilüzum evrakın avluda yakılması üzerine yangın var zannedilerek tulumbacılar tarafından Nezaret dairesine şitab edilmiş olmasile müstedil idüğinden ve Nezaretin civarında bulunan Çenberlitaş hamamının külhanında ihrakları halinde ise bu gibi mahazire meydan kalmıyacağı gibi mezkûr külhan Nezaret bahçesi ittisalinde ve evrak-ı mezkûrenin bulunduğu mahzen yakınında bulunmasından nâşi evrakın harice çıkarılmaksızın doğrudan doğruya ve dağdağasızca oraya nakil ve ihrakı da kabil olacağından bu suret min küllilvücuh münasib-i mütalâa kılınarak hamam müsteciri celbedilip evrak-ı muzırreden bahsedilmeksizin bazı lüzumsuz kâğıtların hamam külhanında ihrak ettirileceği beyanile ledelistimzaç muvafakati dahi istihsal kılınmış ve cumadan başka her gün birer miktar evrakın Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Abdullah Hasib Efendi Hazretlerinin nezaretleri tahtında olarak Meclis-i Maarif âzasından İbrahim Efendi ve Mekâtib-i İptidaiye müdürü Şükrü Bey marifetleriyle ve kemal-i dikkat ve itina ile mezkûr külhana nakil ve ihrakları ve bu suretle az zamanda arkasının alınması mümkün bulunmuş ise de her ne veçhile emr ü ferman-ı hümayûnu cenab-ı zillullâhî şerefmüteallik buyurulursa hükm-i celili infaz edileceğinin arzına mübaderet kılınmağın olbapta...

Encümen mahzeninde teraküm edip Çenberlitaş hamamı külhanında ihrak ve imhası şerefsudur ve sünuh buyurulan irade-i seniye-i hilâfetpenahî iktiza-yı âlisinden bulunan yüz elli çuval evrakı muzırrenin kimse görmiyerek suret-i münasibede mahall-i mezkûre nakli için daire-i Nezarete muttasıl hamamın bahçe duvarından bir methal küşadile bugün saat altı buçukta ihrakına başlanılmış ve vaktin müsaadesi ve külhanın istiabı derecesinde saat on buçuğa kadar on üç çuval, mevcut olduğumuz halde, ihrak ettirilmiş ve kâmilen kül haline geldikten sonra su döktürülüp mahvedilmiş ve yarın sabah saat on ikiden itibaren tekrar işe mübaşeret mukarrer bulunmuş olduğu bera-yı malûmat arzolunur. Olbapta emr ü ferman hazreti menlehülemrindir.

7 Mayıs 1318

Bugün dahi sabahleyin saat on ikide biliçtima evrak-ı muzırrenin ihrak ve imhasına mübaşeretle külhanın vüs'atça adem-i müsaadesinden dolayı saat on buçuğa kadar yirmi iki çuval yaktırılabilmiş ve her ne kadar dünkü ve bugünkü mahrukat tamamile bir kül yığını haline gelmiş ise de hamam külhanında şunun bunun enzarına tesadüf etmemek için üstüne su döktürülerek çamur haline getirildikten sonra daireye muttasıl bahçede suret-i mahsusada istihzar kılınan hufreye doldurulup badehu toprak ile setrettirilmiş ve yarın dahi bu vakit ve zamanda işe mübaşeret kılınacağı mukarrer bulunmuş olmağın olbapta...

8 Mayıs 1318

Bugün dahi sabahleyin saat on ikiden akşam on ikiye kadar evrakı muzırre ve memnuadan elli beş çuval ihrak ettirilmiş ve kaide-i sabıka-i maruza veçhile şimdiye kadar ihrak ve imha ettirilen kütüb ve resailin mazruf olduğu çuvallar yüz altmış beşe baliğ olmuş ve eski yekûndan fazla görünen on beş çuval Encümen mahzeninde perakende olarak bırakılan evrakın mevcudundan neş'et etmiş ve imhası irade-i seniye-i hazret-i padişahî iktiza-yı âlisinden bulunan evraktan eser bıraktırılmamış olmağın olbapta...

12 Mayıs 1318

verilmiştir), mutlakiyet yönetimlerinin keyfî yasakçılığını ortaya koyan tipik bir belgedir.

Uygulamada yasakların sınırı alabildiğine geniş tutulmuş; sansürcülerin anlayışı çerçevesinde çok geniş bir yasak kelime ve kavramlar sözlüğü oluşmuştur. 1901 yılından sonra sansür çemberi iyice daraltılmış; yeni gazete ve dergi çıkarılmasına izin verilmediği gibi, çıkmakta olanlarda edebiyatla ilgili yazıların bile yer almasına göz yumulmamıştır. Halid Ziya'nın (Uşaklıgil) *Kırk Yıl* adıyla yayımlanan anılarında yer alan tanıklığa göre, her yazar öncelikle oto-sansür uygulamaktadır:

"Günden güne değinilemeyecek konuların ve kalemin ucuna geldikçe atılacak sözcüklerin, hele ne türden olursa olsun saraya, yönetime, olup bitenlere işaret denebilecek sözlerin sayısı arta arta öyle bir toplama çıkmıştır ki, basın alanı artık içinde dolaşılamayacak kadar daralmış, kullanılabilecek sözcüklerin dili, ilkel bir kavmin dili kadar küçülmüştü. Siz, yazı yazanlar, bu sakınılacak konuları ve sözleri bilmeliydiniz; tarihten, dinden, siyasetten söz edemezdiniz; ilk önce 'hürriyet, vatan, millet, zulüm, adalet' gibi elli, yüz sözcük ile başlayan yasak sözcüklerin gün geçtikçe toplamı kabaran yeni kovulmuş eşlerini öğrenmeli ve bunları her zaman hatırda tutarak, kalemin ucuna geldikçe pis bir böcek gibi fırlatıp atmalıydınız."

Kelime yasakçılığı öylesine ileriye götürülmüştür ki, padişahın oturduğu sarayı akla getireceği için *yıldız*, II. Abdülhamid'in büyük burnunu anıştırabileceği için *burun*, V.Murad'ın tahttan indirilmiş olması dolayısıyla *murat*, "tahtı kurusun" biçiminde okunabileceği için *tahtakurusu* kelimeleri bile yasaklanmıştır. Dizgi yanlışları ile sansürün sakıncalı görmediği kelime ve cümleler bile yayın organlarının toplatılmasına, yazar ve gazetecilerin sürgün edilmesine yol açabilmiştir.

Yazılması yasaklanmış konular da alabildiğine çoktur. Özellikle ülke içinde ve dışında karışıklıklardan söz açan yazılar ("ihtilâl havadisleri, suikast, hükümet devirme yazıları, hükümdarlara ve bâhusus -kendisine karşı saygı gösterdiği- Rusya Çarı II. Nikola'yı incitecek haberler, Balkanlarda karışıklık, Rumeli'nde eşkıya ve asayişsizlik ve saire haberleri") bütünüyle sansüre takılıyordu.

Kitapların ve Basılmış Kâğıtların Sansürü

1857 tarihli Basmahane Nizamnamesi'nin yerini 1888'de Matbaalar Nizamnamesi aldı. Bu nizamname, basımevlerinin ve basılacak her şeyin sıkı denetim altına alınmasına yönelik hükümler getiriyordu:

Basımevi açmak isteyenler, padişahın kutsal haklarına ve devletin çıkarına dokunan yayınları basmayacakları yolunda senet verdikten sonra Dahiliye Nezareti'nden *ruhsatname* alacaklardır. Her basımevi bastığı kitap sayısını bildirmek ve Matbuat Müdürlüğü'nden istenildiğinde kullandığı basım araçlarının türünü, cinsini ve örneğini vermek zorundadır. Basımevi kapısının çalışma sırasında yalnızca bir zemberekle kapatılması ve iki yanında yapılar varsa buralara açılan pencere, kapı gibi geçitler bulunmaması gerekmektedir. Başka ülkelerde basılmış kitap ve dergilerle resim, madalya, arma gibi şeyler İstanbul'da Maarif Nezareti'nden, illerde valiliklerden *ruhsat* verilmedikçe Osmanlı ülkesine sokulamaz. Sokaklara asılacak ilanlar için de belediyeden ruhsat alınır. Bu ilanları asan kişilerin ruhsat tezkeresi almaları gerekir. Tiyatrolara asılacak ilanlar başka bir dilde yazılmışsa ilana Türkçesi de eklenmelidir, vb...

1895'te yeni bir nizamname ("Matbaalara ve kitapçılara ve bunlara müteferri hususata dair nizamname") yayımlanarak daha sıkı hükümler getirildi. Üç yıl sonra (1898) çıkan bir iradede de, "Bilumum matbaaların daima Zaptiye Nezareti altında bulundurulması" kesinlikle buyuruldu.

Kitap sansürünü 1881 yılına kadar Meclis-i Maarif adlı kurul yürütüyordu. Bu tarihte, yine Maarif Nezareti'ne bağlı olarak, Encümen-i Teftiş ve Muayene kuruldu. Görevi, "basılacak bütün dinî kitaplar, risaleler, fennî ve edebî her çeşit basılı şeyler, siyasetle ilgili olmayan süreli risaleler, resim, levha, madalya ve armalar, Türkiye'ye girecek yabancı basının içeriğinin sakıncalı olup olmadığı gümrük ve postanelerdeki özel memurlar tarafından kestirilemeyen kitap ve sairenin incelenmesi"ydi.

1897'de hemen hemen aynı görevleri üstlenmiş ikinci bir kurul (Tetkik-i Müellefat Komisyonu) oluşturuldu. 1900'de "Matbaacılar ve kitapçılar hakkındaki teftişatın Maarif ve Dahiliye Nezaretlerince ortaklaşa yürütülmesi ve ayrıntıları hakkında" irade, 1901'de "Bütün eserlerin ilgili dairece basılmasına ruhsat verilmezden önce Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nin incelemesinden geçmesi ve ayrıntıları hakkında" tezkere-i sâmiye çıktı. 1903'te de bir "Kütüb-i Diniye ve Şer'iye Tetkik Heyeti" kuruldu.

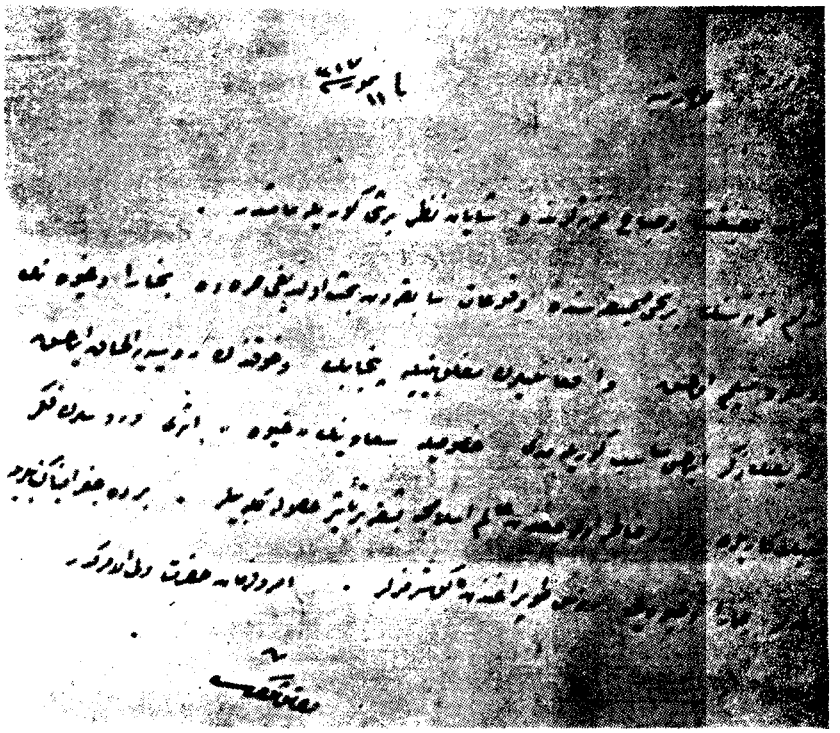
1901'den sonra, gazete ve kitap yayını temposunda önemli ölçüde düşme görülmesiyle ters orantılı olarak, sansür kurullarındaki görevli sayısı artmıştır. 1907'de Encümen-i Teftiş ve Muayene'deki görevli sayısı 59'a yükselmiştir.

Kitap ve basılmış kâğıtlar (matbua) [illegible] süreli yayınlar gibi alabildiğine bir (hattâ birkaç) sansürden geçirilmiştir. Aynı kelime ve kavram yasakçılığı bunlar için de uygulanmıştır. Öte yandan, yabancı ülkelerden gelen hemen her türlü kitap için de sansür uygulanmış; etiket, tramvay bileti, mağaza ilanı vb. akla gelen ve gelmeyen her türlü kâğıt da, basılıp kullanılmaya başlandıktan sonra bile, sansürün denetimine takılabilmiştir. Sorumlu görülenler hapis ya da sürgün cezalarına çarptırılmış; sansür kurullarının uygun görmediği kitap ve kâğıtlar ise "müsadere ve imha" edilmiştir. Buna ilişkin kimi belgeler 612. sayfadadır.

Öte yandan, Osmanlı Devleti dışında basılmış yayınlar da postane ve gümrüklerde çok sıkı bir şekilde sansür edil-

II. ABDÜLHAMİD'İN SANSÜRCÜLERİ: II. Abdülhamid döneminde giderek şiddetini artıran sansürden, birinci derecede matbuat müdürleri sorumluydu. Bu dönemde sırasıyla Eduard Black Bey, Pertev Efendi, Mehmed Şevki Efendi, Ahmed Arifî Bey (üstte, solda), Yusuf Behçet Bey (üstte, sağda), İbrahim Hıfzı Bey (altta, solda) ve Ebulmukbil Kemal Bey (altta, sağda) Matbuat Müdürlüğü'nde bulundular. Bunların en ünlüleri, sansürün göz açtırmadığı 1901-1908 arasında "görev" yapan Hıfzı ve Kemal Beylerdir.

GAZETELERİ JURNAL: Yukarıdaki belge, II. Meşrutiyet'ten sonra Servet-i Fünun dergisinde şu resimaltıyla yayımlanmıştı: "Devr-i istibdadda en birinci vasıta-i terakki olan hafiyelik meslek-i mel'unanesine mensub Dahiliye Mektubî Kalemi erkânından Vamık Şükrü Beyin gazeteler hakkında verdiği jurnallardan bir adedi ki, o gün verdiği jurnalın ikincisi olduğu numarasından anlaşılıyor."

II. MEŞRUTİYET'TEN SONRA: "Hurriyet'in ilanı"ndan sonra yeni Matbuat Kanunu hazırlıkları sırasında tasarı basın tarafından geniş ölçüde eleştirilmişti. Cem'in 11 Şubat 1909 tarihli Kalem dergisinde yayımlanan "Cadı çıkıyor" lejandlı karikatüründe, sağda elinde "Matbuat Kanunu" kılıcıyla Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa görülüyor. O dönemin tanınmış gazetecileri de "Sansür"ün tabuttan çıkmasını önlemeye çalışıyorlar.

miştir. Bu nedenle, Jön Türk yayınlarının yurda sokulmasında yabancı postanelerle konsolosluk ve elçiliklerden yararlanılmıştır. Ayrıca, dışarda basılmış yayınların daha ülkeye girmeden yasaklanması yoluna da gidilmiştir. Yasaklananlar arasında harita, resim, resimli takvim, resimli mendil vb. de vardır.

Yabancı gazetecilerin satın alınması, sahip ve başyazarlarına para ödenmesi vb. yöntemlerin de birçok kez uygulandığı bilinmektedir.

Tiyatro Sansürü

Tiyatro sansürünün en yoğun olduğu dönem de II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına rastlar. Tiyatro oyunları hem Zaptiye Nezareti'nce, hem de Maarif Nezareti'ne bağlı Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından sansür edilmiştir. Ayrıca Maarif Nezareti'nce hazırlanan altı maddelik tiyatro sansürü yönetmeliği de, lâstikli hükümleriyle, sansürün geniş ölçüde işlemesine imkân vermiştir. Yönetmeliğe göre, hükümetin çıkarlarına dokunan, hükümdarları gösteren, kötüleyen, hükümet ve uluslardan birinin yenmesini ötekinin yenilmesini anlatan, savaşları gösteren, halkın coşmasına yol açacak, ulusal edep ve âdetlere aykırı olarak sözgelimi kız kaçırılması, haydutluk gibi İslâmlık törelerine aykırı oyunlar yasaktır. Ayrıca, Binbir Gece Hikâyeleri'nden hiçbirinin tiyatroya uyarlanıp oynanamayacağı da öngörülmektedir.

Bu yönetmelik, dram ve komedi kampanyalarınca oynanması yasaklanmış oyunların adlarını belirtir bir listeyle birlikte, illerdeki Maarif Müdürlüklerine gönderilmiştir. Listede yer alan yasaklanmış Türkçe oyunlar şunlardır:

Jirofle, Âlicenap Amiral, İki Ahbap Çavuşlar, Bir Beyaz Gerdanlık, Leblebici Horhor nam-ı diğer Yemişçi Bedos, İki Çavuşlar, Tahir ile Zühre, Horaniler yahut Meğdure Familya, Mari Jan 814 Numara, Alafranga Yazuci, Cingöz Komiğin Şeytan Karısı, Bin Bir Direk, Fazilet Mağlûp Olur mu?, Leylâ ile Mecnun, Derbâniler, Katerine Hovar, Monte Kristo, Teferrüc-i Âlem, Ancelo Malpiyeri, Oresti, Ârif'in Hilesi, Vatan yahut Silistre, Tarık yahut Endülüs Fatihleri, Zor Nikâh, Zavallı Çocuk.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin oyun yasaklama kararları incelendiğinde, kimi oyunların tümüyle yasaklan-

dığı, kimisinin basılmasına ya da oynanmasına şartlı olarak izin verildiği görülmektedir.

Öte yandan, Encümen-i Teftiş ve Muayene'ce yasaklanan ya da şartlı olarak basılmasına yahut oynanmasına izin verilen veyahut verilmeyen bir oyunun temsili sırasında Zaptiye Nezareti'ne ya da Bâbıâli'ye jurnal yazıldığı da olmaktadır. Ayrıca sansür memurları tiyatrolara giderek metinsiz oynanan "tulûat fasılları"nı da denetlemektedirler.

Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü ise Avrupa'dan gelen toplulukların oyunlarını sansür etmektedir. Bu sansüre ilişkin şu örnekleri verebiliriz: Edmond Rostand'ın *Syrano de Bergerac* adlı ünlü oyununa Cyrano'nun uzun burnu dolayısıyla temsil izni verilmemiş; *Kral Lear, Hamlet, Macbeth* gibi oyunlar da kralların tahttan düşürülmeleri ya da öldürülmeleri dolayısıyla, sansürden geçmemiştir. Bir Fransız operetinin şarkılarında yer alan *la liberté* (özgürlük) kelimesi ise sansür tarafından *la gaité*'ye (neşe) dönüştürülmüştür.

II. Meşrutiyet Dönemi

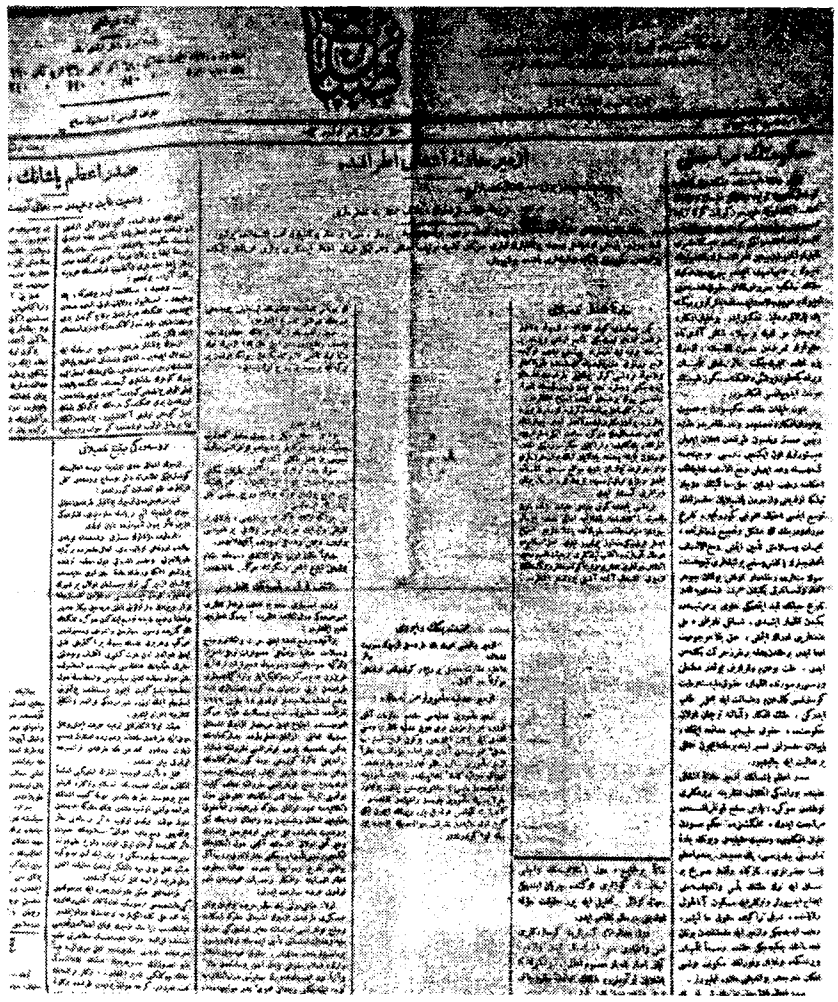
II. Meşrutiyet'in ilanının ertesi günü (24 Temmuz 1908), o dönemde İstanbul'da yayımlanmakta olan dört gazetenin *(İkdam, Sabah, Tercüman-ı Ahval, Saadet)* yazarları, kendi aralarında görüşerek yazıları artık sansüre göndermemeyi kararlaştırdılar. Yeni yönetim, yaratılan bu "fiili" durumu benimsemek zorunda kaldı. Ve 31 Mart Olayı'na (13 Nisan 1909) kadar tam bir özgürlük havası içerisinde 200'ün üstünde gazete ve dergi yayımlandı. Bunlar, deyiş yerindeyse, baskı ve suskunluk yıllarının acısını çıkarmaya yönelmişlerdi; her türlü görüş söylenebiliyor, yazılabiliyordu...

16 Temmuz 1909'da Meclis'ten çıkan yeni Matbuat Kanunu, sansür öngörmemekle birlikte, basın için sert denilebilecek hükümler getiriyordu. 18 Temmuz 1909'da yürürlüğe giren ve 8 Ağustos 1931'e kadar uygulanacak olan bu kanun, sonradan birtakım değişikliklerle daha da sertleştirildi.

İttihatçıların kendilerine karşı çıkan yayın organlarına ve gazetecilere karşı terör uyguladıkları, kimi gazetecileri öldürttükleri bu dönemde askerî sansür uygulamasına geçilmiş; gazeteler sıkıyönetim eliyle sık sık kapatılmıştır. Ünlü muhalif mebuslardan Lütfi Fikri Bey'in gazetecilik serüveni, bu uygulamanın ilginç bir örneğidir:

"Gazeteciliğe 29 Nisan 1911 günü *Tanzimat*'ı yayımlamakla başladı. İki hafta sonra bu gazete Örfî İdare Kumandanlığı'nca kapatılınca ertesi gün *Zühre*'yi çıkardı. Bu da kapatılınca *Matbuat*'ı çıkardı. Fakat Örfî İdare her çıkardığı gazeteyi 'şahsiyat yapıyor' diye en çok bir aydan fazla yaşatmadığı için, Lütfi Fikri merhum işi inada bindirerek, bu kumandanlıkla bir nevi yarışa girdi ve *Matbuat* gazetesinden sonra 1912 Mayısı'na kadarki bir yıl içinde, her kapananın yerine hemen ertesi günü bir yenisini, yani sıra ile *Tanzimat, Merih, Islahat, Maşrik, Tesirât, Takdirât, Teşkilât, Teminât, İfham*'ı çıkardı."

Bunun gibi Hüseyin Cahid'in (Yalçın) *Tanin*'i de, Sıkıyönetim tarafından kapatılınca, Maliyeci Cavid Bey ve Babanzade İsmail Hakkı adlarına alınmış imtiyazlarla, *Cenin, Senin, Hak*, yeniden *Senin, Renin* adları altında yayımlanır. Hüseyin Cahid ile Cavid Bey, Harp Divanı'nda yargılanıp beraat ederler. *Tanin*'in bir kapatılışının ardından, Merkez Kumandanı Memduh Paşa, Hüseyin Cahid'e başka herhangi bir ad altında gazete çıkartma izni verilmeyeceğini söyler.

MÜTAREKE DÖNEMİNDE: 9 Şubat 1919 tarihli, Vahideddin ile Tevfik Paşa kabinesinin imzalarını taşıyan kararname, gazete ve dergilerde yer alacak yazıların sansürden geçmesini öngörüyordu. Sabah gazetesinin 22 Mayıs 1919 günlü sayısında yer alan İzmir'in Yunan ordusunca işgal edildiğine ilişkin haber, önemli bölümü sansürce çıkarılmış olarak yayımlanıyor. İstanbul'un işgalinden sonra süreli yayınlar ayrıca işgal kuvvetlerinin sansüründen de geçirilecektir.

1912 Temmuzu'nda Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazamlığında oluşan ve "Büyük Kabine" de denilen hükümet, sıkıyönetimi ve sansürü kaldırdıysa da, çok geçmeden, 10 Ocak 1913'te Bâbıâli Baskını'yla yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki, sıkıyönetim ve sansür uygulamasını yeniden başlattı.

I. Dünya Savaşı ve Sonrası

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine, yeni bir sansür uygulamasına geçildi: Çeşitli bildirimlerle, "Dahilde ve hariçte fena tesir yapacak her şey" sansür yasakları kapsamına alındı. Tüccarlar arasındaki yazışmalardan yiyecek, yakacak maddelerinin miktar ve fiyatlarına, taşıma işlerine ilişkin haber ve telgraflara kadar her şey sansürden geçiyordu.

Savaştan sonra işbaşına gelen İtilâfçılar kısa bir süre için sansürü kaldırdılarsa da, 1918 Ekimi'nde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından, Tevfik Paşa kabinesince 1 Aralık 1918 günü "sansür" kelimesi kullanılmadan yine sansür konuldu.

9 Şubat 1919 tarihli, Vahideddin ile Tevfik Paşa kabinesinin imzalarını taşıyan kararname ise sıkıyönetimden ve sansürden izin alınmadan kitap, dergi, gazete vb.'nin yayımlanmasını yasaklıyor; sansürün yayımlanmasını uygun görmediği yazıları basan gazete ve dergiler için verilecek cezaları belirliyor ve yasaklara uymayanların Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılanmasını öngörüyordu. Aynı yıl (7 Ağustos'ta) buna ek bir kararname daha yayımlandı ve devletin iç güvenliği ile dış ilişkileri bozmaya yönelik bildiri, konuşma, makale ya da "hükümete müteallik evrak" yayımlayanlar için cezalar öngörüldü. 23 Ekim 1919'da da Matbuat Kanunu'na ek bir kararname çıkarılarak "Resail-i mevkuteden maada ceraidde âyat-ı Kur'aniye ve ehadis-i şerîfenin meallerinden bahsolunabilirse de aynen ve tamamen derci memnudur" hükmü getirildi. (Sözü geçen son iki kararname, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart'tan sonra yayımlanmış olduğundan, TBMM'nin 7 Haziran 1920 tarihli kararına göre geçersiz sayılmaktadır.)

İşgal döneminde bir yandan da İstanbul'daki işgal kuvvetlerinin sansürü uygulanıyor ve ikili sansür yüzünden Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen gazeteler çok güç şartlar altında yayımlanabiliyordu.

Tiyatro Sansürü Yönetmeliği

1. Menafi-i hükûmete ve bilcümle edyan ve mezâhibe veyahut hükümdârandan ve zir-i idarelerinde bulunan hükûmetlerden birine rümuzlu veya ibhamlı olsun ve hükûmet-i seniyenin menâfi-i esasiyesine mugaayir ve halkın galeyan-ı efkârını mucip olacak ve inzıbata dokunacak sözleri hâvi olan piyeslerin icrası memnudur.

2. Ruhsat-ı resmiyyeyi haiz bulunan lûbiyatta kisve-i islâmiye ve muhadderât-ı müslimeye mahsus yaşmak ve ferace ve çârşab ve başörtüsü ve alaturka yeni ve eski anteri ve kavuk ve cübbe ve sarık ve rahip ve haham ve emsali sıfât-ı ruhaniyeye müşabih libas ve kıyafetler kat'iyyen memnudur.

3. Alel'umum oyunlarda hükümdârânın teşhir-i zem ve sıfatı ve hükûmât ve milel-i mevcudeden birinin şan-ı gaalibiyetini ilân ile diğerinin mağlûbiyetini mutazammın sözler söylenmesi veyahut bir hükûmetin bayrağını büyük gösterip ana mukabil diğer bir hükûmet bayrağının makam-ı istihfafta ve oyuncak şeklinde teşhir olunması ve isyan ve muhaberat tasviri katiyen memnudur.

4. İçtimâât-ı muzirreye dair siyasî veyahut mezahip ve milliyet aleyhinde istihza yollu telif ve tercüme edilip li-ecl-it-tasdik irae olunan tiyatro piyesleri sansür memurları tarafından zabt ve müsadere olunur.

5. Millî oyun icra eden kampanyaların esna-yı lûbiyyatta taklitleri âdât ve âdâb-ı milliyeye mugaayir olarak meselâ cebren kız kaçırılması ve haydut icrası gibi çirkin ve şiâr-ı islâmiyete mübâyin lûbiyat da memnudur.

6. Bin Bir Gece hikâyelerinden hiçbirinin tiyatro suretinde icrası caiz olamaz.

Öte yandan, Ankara'da kurulan TBMM Hükümeti de, 6 Mayıs 1920 tarih ve 2 numaralı İcra Vekilleri Heyeti kararnamesiyle, İstanbul'dan gelecek her türlü gazete, dergi, resmî ve özel yazışmalar için sansür koydu. Bu kararnamenin uygulanmasına ilişkin bir de yönetmelik hazırlandı.

Ankara'nın sansürü, 25 Ekim 1923'te *Resmî Gazete*'de yayımlanan yeni bir TBMM İcra Vekilleri Heyeti kararnamesiyle kaldırılacaktı. Bu kararnamede, "7 Teşrin-i evvelden (Ekim) itibaren İstanbul'un işgaline nihayet verilmiş olduğu cihetle, inzibat-ı mahallîyi muhafaza için elân devam eden idare-i örfiyenin ve matbuat sansürünün artık vücuduna ihtiyaç kalmamış olduğundan lâğvı..." denilmekteydi.□

KAYNAKÇA

ACAROĞLU Türker, "Sultan Abdülhamit II Döneminde Dış Yayın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür*, S. 5, Temmuz 1979
Ali (Basiretçi Ali), *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, yeni b., İstanbul, 1976
BANOĞLU Niyazi Ahmet, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, İstanbul, 1960
COŞAR Ömer Sami, Mustafa Kemal Harbiye'de, *Milliyet*'in 10 Kasım eki
DÜRDER Baha, "Tiyatroda Sansür", *Türk Dili*, S. 141, 144, 145, Haziran, Eylül, Ekim 1963
EDİZ Hasan Âli, "Ele Geçen Yeni Vesikaların Işığında...", *Cumhuriyet*, 1-3 Temmuz 1962
ERTUĞ Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970
GÜZEL M.Şehmus, "1845 Tarihli Polis Nizamı..." *Süreç*, S. 8
İNUĞUR M.Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. bas., İstanbul, 1982
İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939
İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943
İZBUDAK Veled Çelebi, *Hatıralarım* "Canlı Tarihler", İstanbul, 1946
KABACALI Alpay, *Türkiye'de Yazarın Kazancı*, İstanbul, 1981
KUDRET Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, 1977
KUNTAY Mithat Cemal, *Namık Kemal*, C.I, II/1, İstanbul, 1944, 1949
Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C.II, İstanbul, 1327/1911
ÖZÖN Mustafa Nihat, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, 1939
Semih Mümtaz S., *Evvel Zaman İçinde* "Canlı Tarihler", İstanbul, 1946
Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul, 1948
SÜMER Tülin, "Türkiye'de İlk Defa Yabancı Kaynaklı Yayınlar Hakkında Tedbirler", Belgelerle Türk Tarihi, S. 22
(TOKGÖZ) Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, 2 cilt, İstanbul, 1930-31
TOPUZ Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973
UŞAKLIGİL Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, 2. bas., İstanbul, 1965
UŞAKLIGİL Halit Ziya, *Kırk Yıl*, yeni b., İstanbul, 1969
YALÇIN Huseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, 2. bas., İstanbul, 1975
YALÇIN Huseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İstanbul, 1976
YAZICI Nesimi, "Matbuat Müdürlüğü'nun Kuruluşu", *İletişim*, S. 1983/5

İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

« ترجمان حقیقت » غرفه‌لرندن منفصل

یکی کتبخانه

اقتصادی پولتیق

محرری

احمد مدحت

Ahmed Midhat Efendi'nin "Ekonomi Politik" adlı kitabının kapağı.

استانبول

قرق انبار مطبعه سنده طبع اولنمشدر

۱۲۹۶

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)
Prof. Dr. Şerif Mardin

II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce
Doç. Dr. Zafer Toprak

Bu konuda ayrıca *Düşünce Akımları, İktisadî İlişkiler, İktisadî Yapı, Siyasal Akımlar, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)

Şerif Mardin

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntüye doğru gittiğinin farkına varılmasıyla bu çöküntünün iktisadî sebeplere dayandığı şuuru aynı zamanda ortaya çıkmıştır. İlk Osmanlı ıslahat lâyihalarında bile devlet düzeninin bozulması has, timar ve zeamet sisteminin artık çalışmadığına bağlanmaktadır. Ancak bu şuur, beraberinde getirdiği teklifler bakımından biraz da düşündürücüdür, zira sözkonusu tasarılar eski sosyal ve iktisadî sistemin "saf" şekliyle yeniden yürürlüğe konması isteğinden ileri gitmemektedir.

Islahat İhtiyacı

İlk Osmanlı ıslahatçılarının özleyiş dolu gözlerini çevirdikleri bu eski sistem neydi?

Başlangıçta Osmanlı sistemi bir sipahi sınıfının vergi toplayıcısı olarak fonksiyonunu ifa etmesine dayanıyordu. Sipahilere verilen timar, zeamet ve haslara karşılık onlar, bir taraftan topladıkları öşürü kendilerine malediyor, diğer taraftan da sefer sırasında sınırlı sayıda süvariyi emre amade kılacaklarını vaadediyorlardı. Toprağın mülkiyeti devlette kalıyordu *(rakabe)*. Zamanla, teşkilatlanmış Avrupa ordularına karşı süvari sınıfının önemi azaldı. Nispeten daha disiplinli ve bir merkezde teşkilâtlandırılan bir piyade ordusuna ihtiyaç hasıl oldu. Bu piyade ordusu maaşla tutulduğu için devletin yeni bir gelir sağlaması lazımdı. Bu ihtiyaç da devletin topraklarını artık sipahilere vermemesi, vergi toplama fonksiyonunun bir mültezimler sınıfına bırakılması şeklinde giderilmeye çalışıldı. Mültezimlik sistemi suistimale yol açtığından istenen sonuçlar elde edilemedi. Yeni sistem devleti güçlendireceğine aksine zayıflattı.

Devletin karşılaştığı ve hakkında lâyihalar yazılan yeni durumun özü buydu.

Islahat lâyihalarının karakteristik vasfı ise "geriye yönelmiş", eski ideal düzeni arayan hal çareleri olmalarıydı. Bu fikrî zaafın esasını Osmanlı kültürünün bir "gazâ" kültürü olmuş olmasında aramalıyız. Böyle bir kültürün iktisadî konseptler üzerinde icra ettiği tesir, gelir kavramını fetih anlayış ve faaliyetine bağlamasıydı. Gerçekten de imparatorluğun kuruluş döneminde yeni toprakların Osmanlıların egemenliğine geçmesi devletin güçlenmesine yardım etmiş, gelir kaynaklarıyla askerî gücü bir arada artırmıştı. Ancak nakit talebi karşısında bu görüşün ve beraberinde getirdiği sistemin faydası kalmıyordu. İşte, Osmanlı devlet adamlarının uzun zaman yapamadıkları "fikri atlama", harbe dayanan -vergi toplama üzerine kurulu- bir iktisadiyat konseptinden vazgeçip sabit bir alanda "verimliliğin" artırılması esasına dayanan yeni bir iktisadî anlayışa geçmemiş olmalarıdır.

İlk ıslahat lâyihalarından biri olan *Koçi Bey Risalesi*'nde söz konusu etti-

DEVLET DÜZENİNİN BOZULMASI: Osmanlı devlet düzeninin bozulmasıyla birlikte, bu düzenin yeniden eski durumuna getirilmesi yolunda lâyihalar verilmiş ve devletin yeniden güçlenmesi için çözümler önerilmiştir. Bu çözümlerin çoğunda "eskiye dönüş" ortak bir özellik olarak dikkati çekmektedir. Böylesi lâyihalardan birinin sahibi olan Koçi Bey IV. Murad ve I. İbrahim'e sunmuş olduğu risalelerde özellikle toprak düzeninde başlayan değişimin getireceği sonuçları görmüş ve reayanın zor duruma düşeceğini belirtmiştir. Hakkında ayrıntılı bilgi olmayan Koçi Bey'in ünlü risalesi o dönemin toplumsal özelliklerini yansıtan önemli bir belgedir.

AVRUPA'DA DEĞİŞİM: *Avrupa'da feodal sistemin bozulmasıyla birlikte eski iktisadî yapı gücünü yitirdi. Ticaretin öne çıkması, yeni ilişkilerin doğmasına yolaçtı. Eskinin feodal beylerinin bir bölümü topraklarını yitirirken, bir bölümü de bu topraklarda büyük çiftlikler kurarak, daha rasyonel işletme yoluna gittiler. Böylelikle artan verimlilikle birlikte, sistemin geride kalan eski düşünceleri, iktisadî gelişmeye ilişkin kavramlar yerini modern yapılanmalara ve bunun getirdiği yeni iktisadî modellere bıraktı.*

ğimiz bu Osmanlı düşünce tarzının iktisat alanında ve bu arada mesela, "işgücü" anlayışında ortaya çıkardığı bu karakteristik görüşün örneklerini bulmak mümkündür.

Osmanlı sisteminin bozulmasının beraberinde getirdiği konsept kısırlığı bilhassa Avrupa'da benzer hareketlerle mukayese edildiği zaman tam manasıyla ortaya çıkıyor.

Avrupa'da da 11. yy'dan itibaren toprak sistemi bozulmuş, feodal-manoryal ekonomi yavaş yavaş kuvvetini kaybetmeye başlamış, ticaretin artışı ekonomik münasebetleri hareketlendirmiş ve paranın daha büyük rol oynamasını sağlamıştır. Fakat Batı'nın feodal beyleri artık kendileri için eskisi kadar yarayışlı olmayan topraklarını yeni şekillerle kıymetlendirme yolunu derhal bulmuşlardır. Rasyonel bir çiftlik idaresi tesis etmeye çalışmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda verimlilik kavramına dayanan yeni bir işletme tarzının ortaya çıkmasına mani olan unsurlar arasında toprak mülkiyetinin devlete ait olmasının büyük bir rol oynamış olabileceği akla gelen, fakat daha ispat edilmeye muhtaç bir faraziyedir. Bu gibi hukukî bir unsurun yanıbaşında bazı maddi unsurlar da rol oynamış olabilir. Avrupa'da, örneğin Ortazamanların sonuna doğru beliren canlılık, ticaretin artışından ve şehirlerin önem kazanmasından ileri gelmişti. Ticaret, feodal sistemi kırmaya yardım ettiği gibi bazı yeni düşünce kalıplarının yerleşmesini sağlamıştı.

Gene, Avrupa'nın nüfusunda beliren bir artış, feodal sistemi altüst eden unsurlar arasında yer alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu faktörlere -aynı bileşimde- rastlamıyoruz.

Sebepleri maddi veya manevî olsun, bizi burada ilgilendiren Osmanlı iktisadî muhayyilesinin uzun zaman devam edegelmiş olan kısırlığıdır. "Kısır" sıfatını kullanabilmemizin sebebi, Osmanlı devlet adamlarının yeni gelir kaynağı ararken hepsi de verimsiz olan bazı çarelere başvurmuş olmalarındandır. Bu çareleri dört başlık altında toplayabiliriz: 1) Eski timar sistemini en eski şekliyle yeniden canlandırmak, 2) vergileri artırmak, 3) sikkenin tağyiri, 4) müsadere sistemi. Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadî düşüncenin modernleşmesi bu dört esastan uzaklaşıldığı derecede gerçekleşebilmiştir diyebiliriz.

En onurlu ve kabiliyetli idareciler 2. ve 4. şıktan memlekete bir hayır gelemeyeceğini anlamışlar ve tatbikine engel olmaya çalışmışlardır. Fakat hastimar-zeamet ideali uzun zaman devam etmiş ve müsadere sistemine ancak 19. yy'ın başlarında engel olunmaya çalışılmıştır.

Tanzimat'a Doğru

III. Selim'in devrinde Reisülküttab Ebubekir Ratib Efendi'nin tesiriyle eskiye geri dönmenin bir fayda sağlamayacağı fikri devlet işlerinde müessir olmaya başlamıştır. Ebubekir Ratib Efendi Viyana'ya Avusturya'nın iktisadî kurumlarını incelemeye gönderilmiş ve dönüşünde padişaha bu mevzuda uzun bir lâyiha takdim etmiştir. Lâyihanın metni daha yayınlanmamış olmakla beraber Ebubekir Ratib Efendi'-

REŞİD PAŞA'YLA GELEN: *Mustafa Reşid Paşa'nın devlet işlerinde etkin görevler almasıyla birlikte bazı gelişmeler oldu. Öncelikle malî sistemde yenilikler yapıldı, vergiler ele alındı ve adil bir biçimde toplanması için düzenlemeler getirildi. Bu arada tarım ve ticaretin geliştirilmesi yolunda adımlar atıldı. Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu zaman imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması ise bir yanıyla Batı iktisadî düşüncesinin temel kavramlarıyla birlikte Osmanlı toplumuna aktarılmasında başlangıç noktası oldu.*

nin İngiliz sefiriyle yaptığı bir mülâkattan timar sisteminin yeniden ihdası fikrinin yerine, tedricen "memleketin imkânlarını kullanarak millî serveti artırma" fikrinin Osmanlı iktisadî düşüncesine girmeye başladığı anlaşılıyor.

Sözkonusu ettiğimiz görüş fakirliğinin ikinci cephesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun zaman ticarî imkanlarından faydalanamamış olmasıdır. Bu eksiklik iki açıdan ele alınabilir. Bir kere Osmanlı dış ticareti hiçbir zaman fazla gelişmedi. Bazı yazarlar bunu, Amerika'dan gelen altının imparatorluğa girmesiyle Osmanlı ticaretinin mahvolmasına atfetmektedirler. Fakat altının kıymetindeki değişmeleri takip edememek kendi başına ticarî espri basitliğinin bir belirtisidir. Genellikle Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren ithalâtın % 3 gibi düşük bir gümrük resmine tâbi tutulması ve ihracatın, aksine % 12 gibi bir resme tâbi oluşu dış ticaret dengesinin Osmanlılar lehine bir gelişme göstermesine engel olmuştur. Gene burada da ziraat ürünlerinin üretimini çoğaltacak tedbirler düşünüleceğine *mevcut bir istihsal seviyesinden hareketle* bu seviye içinde şehirlerin iaşesi için neler yapılması gerektiğine ehemmiyet verilmiştir.

Ratip Efendi zamanında "verim" kavramı anlaşılmaya başlandığı gibi, II. Mahmud devrinde de müsadere sisteminden vazgeçilmeye doğru ilk adımlar atılıyor.

Müsadere, önceleri, devlet malını zimmetine geçirenler hakkında uygulanan bir ceza iken, sonra malî tedbir haline getirilerek umumiyetle memuriyetleri sırasında servet edinmiş olanların mallarını ellerinden almak için kullanılmış bir yöntemdi. III. Selim zamanında kimlerin mallarının müsadere edilmesi gerektiği noktası bazı prensip tartışmalarının konusunu teşkil etmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasının (1826) hemen arkasından, II. Mahmud'un bir diğer tasarrufu "menasıb-ı divaniyede istihdam olunmayanların" muhallefatının bundan böyle zaptedilmeyeceğini ilân etmek oldu. II. Mahmud zamanında uzun zaman İstanbul'da Avusturya sefiri olarak bulunmuş olan Baron Sturmer'in bir yazısından anlaşıldığına göre bu pişmanlık pek uzun zaman devam etmemiştir ve II. Mahmud hayatının son senelerinde varlıklı tebaasını bir limon gibi sıkmaktan çekinmemiştir.

Dikkat çekici olan nokta gerek II. Mahmud'un tutumu, gerek III. Selim'in müsadere noktasındaki düşünceleriyle Avrupa'nın mülkiyet anlayışını ifade eden Avusturya sefirinin sözleri arasındaki mesafedir. Buna benzer uyarıların o zamanlar devlet idaresini ellerine almak üzere olan, Batı'ya yönelmiş Osmanlı devlet adamları üzerinde bir hayli tesir icra etmiş olduğu muhtemeldir. Bu bakımdan, az sonra ilân edilen Tanzimat Hatt-ı Hümayununda "mal" emniyetinin bir kilit nokta işgal etmesi bir sürpriz teşkil etmiyor. Fakat özel mülkiyetin korunması kavramının Osmanlı devlet adamlarının fikirleri arasında yer etmesi memleketimizde iktisadî düşüncenin gelişmesi bakımından muhakkak ki bir dönüm noktası teşkil eder.

Sözkonusu gelişmeyi de özellikle Avrupa'nın fikirlerinin tesirine atfetmek doğru değildir. Aynı zamanda bir iç olay, yeni bir bürokratlar sınıfının oluşması böyle bir gelişmeye yardım ediyordu. Bâbıâli bürokrasisi, padişaha karşı giriştiği soğuk savaşta asgari bir emniyet temin etmek istiyor ve bu emniyeti servet sahibi olmakta ve bu servetin padişah tarafından garanti altına alınmasında görüyordu.

Bu gelişmelerle beraber, 1836-37'den itibaren ve bilhassa Mustafa Reşid Paşa'nın devlet işlerinde daha etkin bir rol oynamaya başlamasıyla, bir taraftan malî sistemin yeni esaslara bağlanması, diğer taraftan da ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için faaliyet başladı.

Reşid Paşa'nın birinci hariciye nâzırlığında, 1834'te Paris elçiliği sırasında öğrendiklerinin de tesiri olması muhtemel olan bazı ıslahat faaliyetine girişildi. Ziraat, sanayi ve ticaret işlerini iyi bilen beş kişilik bir kurul, Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi'nin başkanlığında çalışmaya başladı. Bu kurul *"Devlet-i Aliyye'nin vesail-i tabiiyye ve arziyye ve hirefiyye mesailinin tetkik ve münazarasına ve alelhusus ziraatin ve emr-i ticaretin ve enva-i sanayi ve hirefin tervici mütalâasına ve muvazene-i esbâb-ı lâzimenin müzakeresine hasr-ı efkâr-ı dakika"*'ya mezun kılındı.

Gene bu sıralarda vergilerin rasyonel bir esasa bağlanması ve adil bir şekilde toplanması için yeni nizamların yapıldığını görüyoruz.

1838 Ticaret Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik Osmanlı ıslahatçılığından uzaklaşılarak yeni "konsept"ler kabul edilen üçüncü saha dış ticaret sahası olmuştur. İşte bu konuda yeni fikirlerin memleketimize girişini takip etmek, aktarma kanallarını ortaya çıkarmak, Batı tesiri ismini verdiğimiz sürecin bazan ne kadar kompleks olabileceğinin bir örneğini vermektedir. Zira Batı fikirlerinin bize aktarılmasında birbirinden ayrı en aşağı üç kanal görmek mümkündür. Esas iti-

bariyle sözkonusu sürecin başlangıç noktası İngiltere ile Devlet-i Aliyye arasında imzalanan 1838 tarihli ticaret antlaşmasıdır (Baltalimanı Antlaşması).

1830'ların ortalarına kadar İngiliz tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gün geçtikçe artan ilgileri İngiliz hükümet çevrelerinde pek derin akisler uyandıramamıştı. Rusya'nın Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla elde ettiği avantajlar Britanya siyasî çevreleri tarafından bilinmeye başlamasıyla, hükümet Osmanlı İmparatorluğu ile daha sıkı bağlar kurmanın lüzumuna inanmaya başladı. Bu bağların devamlı olabilmesi için ticarî ilişkilere dayanması gerekiyordu. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı tarafından ayakta tutulması yeni bir önem kazanıyordu. Bu da iktisadî reformlarla elde edilebilirdi. Birinci gaye Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan 1838 ticaret antlaşmasıyla sağlandı. İkincisi Kırım Savaşı'na (1854) kadar Türkiye'ye karşı ilgisini devam ettiren İngiltere'nin bu senelerdeki Türkiye politikasının esasını teşkil etti. Birinci gaye gerçekleştirilirken ortaya çıkardığı neticelerden biri 1838 antlaşmasının hükümlerinin diğer Avrupa memleketlerine uygulanmasıyla iç ve dış ticaretin yabancı ellere geçmesi oldu. Reform politikasına gelince burada üç ana istikamet görmek mümkündür. Birincisine David Urquhart'ın ütopisi ismini verebiliriz.

David Urquhart, 1830'ların başından 1837'ye kadar İngiliz Elçiliği'nde başkâtip olarak vazife görmüş ve Baltalimanı Antlaşması'nın bütün hazırlık aşamalarında önemli bir rol oynamıştı. Kendini Türkiye'ye bağlayan hayranlık duygularının esasını Türkiye'de dolaylı vergilerin olmadığı şeklindeki kanaatiydi. Başka bir deyişle David Urquhart Adam Smith'in kaldırılmasını tavsiye ettiği devlet müdahalelerinden Türkiye'de hiçbirinin bulunmadığına ve binaenaleyh Türkiye'nin serbest ticaret için ideal bir ülke olduğuna inanıyordu.

Urquhart bütün bu tezlerini *Turkey and Its Ressources* adıyla 1833'te yayımladığı kitabında açıklıyordu. O zamandan itibaren de bütün enerjisini Türkiye'yi bir serbest ticaret merkezi yapmaya hasretmişti.

Her ne kadar Urquhart'ın fikirleri Osmanlı tarihini bilenlere ilk görünüşte acaip gelirse de tezinin doğru bir tarafı vardı. Bir kere Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla idaredeki "kontrol" unsuru azalmıştı. Urquhart normal olmayan bir idare şekliyle karşılaşmıştı. Diğer taraftan bozulmamış şekliyle dahi Osmanlı idaresinin merkeziyetçi yönü, aslında bizim bugün "merkeziyetçilik"ten anladığımıza uymayan bir uygulamaya dayanıyordu. Sistemin esası tatbik edilen yaptırımların ağırlığı ve idarî sisteme dahil bütün şahıslara "kul" muamelesi yapılmasıydı. Kısaca, merkezin gazabından kaçmak mümkün değildi. Fakat çok zaman unutulan bir nokta, idarî personele devamlı ve detaylı emirler verilmediği ve mahalli idarelere bazı bölgelerde geniş yetkiler bağışlandığıdır. Urquhart'ın bilhassa incelediği Rumeli'de vergilerin yerel kuruluşlar olan ayânlar tarafından tayini ve toplanması Urquhart'a çok tesir eden bir nokta olmuştu.

Urquhart'ın düşüncesinde gördüğümüz optimizmin, görünmez bir tabiat elinin iktisadî düzenin dengesine nezaret ettiği fikri ve devletin bu dengeyi bozacak herhangi bir müdahalede bulunmaması isteği... bütün bunlar tipik 18. yy fikirleridir. Urquhart, yalnız görünüşte aynı teorilere dayanan fakat kendine mahsus bir sertlikle beliren 1850'lerin *'finanzkapitalismus'* dünyasından çok ayrı bir dünyada yaşamaktadır. Kısaca Avrupa kapitalizminin ticarî ve iyimser safhasındayız. Buna işaret etmemizden amaç Osmanlıların Urquhart'ın kurumlarına karşı beslediği saygı neticesinde 1838 antlaşmasında kârlı çıktıklarını söylemek değildir. Her ne kadar, Urquhart İngiliz tüccarlarının elde ettikleri avantajlara karşılık İngiliz gümrük resminin de indirilmesini istiyorsa da kimseye fikirlerini kabul ettiremiyordu. Neticede de İngiliz sefiri bu "saf"lığı dolayısıyla İngiltere'ye geri çağrılmasını temin etmişti. Fakat bir fikir sistemi olarak Urquhart'ın düşünceleri o zamanlar etkili bir akım oluşturuyordu. Bu akım Osmanlıların karşılaştıkları ilk iktisadî düşünce sistemlerinden biridir. Urquhart, şüphesiz, İstanbul'da bulunduğu yedi sene boyun-

PALMERSTONE'UN AMACI: *İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerstone Çarlık Rusyası'nın tehditleri karşısında Osmanlı Devleti'nin Ticaret Antlaşması'nın imzalanması için çaba harcamış ve bu konuda David Urquhart'la çatışmıştır. Palmerstone Osmanlı Devleti için meşrutî bir rejimin henüz erken olduğunu, öncelikle devletin bazı alanlarda güçlendirilmesi gerektiğini savunuyor ve iktisadî gelişme için girişilmesi gereken reformlara başlamak için malî sistemin güçlendirilmesini savunuyordu.*

SANAYİLEŞMEDEN YANA: *Enderûn'da yetişen Ahmed Fethi Paşa (1801-1854) önce Viyana'da daha sonra Londra ve Paris'te sefirlik yaptıktan sonra Meclis-i Vâlâ üyeliğinde bulundu. Sanayileşme ile ilgili görüşleri dönemin düşünce adamlarını bilhassa Şinasi'yi etkiledi. Bu nedenle Tercüman-ı Ahval'de birçok yazı yazıldı. Ticaret Nazırlığı ile Tophane Müşirliğinde de bulunan Ahmed Fethi Paşa'nın Osmanlı toplumunda sanayileşmenin gerekliliğini savunması, Ceride-i Havadis gazetesini çıkaran İngiliz Churchill'in eleştirilerine yolaçtı.*

ÖZEL MÜLKİYETİN YARARI: *Abdülmecid döneminde Maarif Nazırlığı yapan Abdurrahman Sami Paşa (1792-1881) bir süre Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hizmetinde çalıştıktan sonra İstanbul'a döndü. Çeşitli valiliklerde bulundu ve ardından Maarif Nazırlığına getirildi. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âyân üyeliklerinde de bulunan Abdurrahman Sami Paşa yazılarında Avrupa'nın gelişmesinde özel mülkiyetin itici bir rol oynadığını savunmuş ve milliyetçiliğin de bu gelişmede önemli olduğuna değinmiştir. Bu görüşlerini açıkladığı Rumuzü'l Hikem adlı eserinin yanısıra şiirleri ve anılarının yeraldığı İnşa-yı Sami gibi kitapları vardır.*

ca Bâbıâli'de birçok kimselere kendi -Adam Smith'den daha Adam Smith'ci- teorilerini açıklamıştı. Böyle bir entelektüel intikalin ne şekilde cereyan edebilmiş olacağına işaret eden bazı vesikalar da mevcuttur. Meselâ, o senelerde İngiliz sefaretinde kâtip olarak bulunan Sir Henry Layard, Ahmed Vefik Efendi ile olan münakaşalarını şöyle anlatıyor: *"En iyi İngiliz klâsiklerini beraberce okurduk, bunların arasında Gibbon'un, Robertson'un ve Hume'un da eserleri dahildi. Adam Smith ve Ricardo'nun eserlerinden politik ekonomi konuları üzerinde çalışırdık. Arkadaşım Longworth inanmış bir 'himaye' taraftarı idi, ben ise ateşli bir 'serbest-ticaret' taraftarıydım. Şiddetli tartışmalara saatlerce dalar ve Efendi [Ahmet Vefik Efendi] bu münakaşalara büyük bir gayret ve canlılıkla katılırdı."*

Osmanlı devlet adamlarının ve düşünürlerinin o zamanlar etkisinde kalabilmiş oldukları Batılı yazarlar Adam Smith ve Ricardo'dan ibaret değildi. Bir ikinci karakteristik iktisadî görüş gene aynı ticaret antlaşmasına adı karışan Hariciye Nazırı Palmerstone'un görüşü idi. Bu görüş de o zamanın belli başlı fikir akımlarından biriydi.

Palmerstone, uzun zaman, İngiliz tüccarlarının Türkiye ile ticaretinin kolaylaştırılması lazım geldiği şeklindeki ricalarına kulak asmamıştı. Esas hedefi Rusya tehlikesi karşısında Türkiye'nin ayakta kalmasını sağlamaktı. Siyasî bir tehlike karşısında 1838 antlaşmasının imzalanması ile sonuçlanan tartışmaları başlatmış ve uğurda büyük bir enerji sarfetmişti. Fakat Board of Trade'in (Ticaret Odaları karşılığı bir kuruluş) temsilcisi olan Urquhart'a ve dolayısıyla Board of Trada'e yönelttiği kibirli istihza, sorunu bambaşka bir plânda, devlet menfaatlerinin sağlanması plânında gördüğünü gösteriyordu. Bunun sebebini Palmerstone'un liberal-muhafazakâr karışımı görüş açısında aramak gerekir. Adam Smith'in fikirlerinin gittikçe rağbet bulduğu bir devirde Smith ekolünün görüşleri İngiliz yöneticilerini tamamen etkilememişti. Bu çevrelerde, Adam Smith'in fikirlerinin Burke tarafından değiştirilmiş ve devlet müdahalesine daha çok yer veren bir biçimi geçerliydi.

Bu liberal-muhafazakâr tutum Palmerstone'un Türkiye politikasında da takip edilebiliyor. Palmerstone'un ıslahat tekliflerinin en önemli iki yönü, yani meşrutî rejimi için daha çok erken olduğu fikri ve Türkiye'nin maliyesinin ıslahı plânı, devlete etkin bir rol tanıyan düşünceleridir.

Başka bir ifade ile, Palmerstone, temel şart saydığı iktisadî gelişmeyi devletin bazı idarî reformlara girişmesine ve asgarî bir düzen sağlamasına bağlıyordu. Bu ise Urquhart'ın düşüncesinin tam aksi idi.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki "saf" İslâmî teori ticaret serbestisi ve adem-i müdahale prensibine dayandığı için Batı liberalizminde İslâmî akidlerin zıddı olan bir unsur bulmak mümkün değildi. Her ne kadar, İslâm ülkeleri tarihinde, zamanla, serbestî fikrinin yerine -bilhassa gıda maddeleri konusunda- kontrol fikri oluşmuşsa da, esas kaynaklarda liberalizmin savunulmasına yarayacak ifadeler çoğunluğu oluşturuyordu.

Palmerstone'un, devletin serbest iktisadî faaliyeti sağlayacak şartları gerçekleştirme görevine ilişkin fikirlerinin yanı başında, Türkiye'ye bir diğer kanaldan aktarılan bir görüş, Osmanlı iktisadî kalkınmasının devletin kanadı altında geliştirilmesi lâzım geldiği inancıydı. Bu gibi bir görüşün zamanın Osmanlı devlet adamlarının bir kısmı tarafından benimsediğini biliyoruz. Palmerstone'un tutumunun hemen "sol"unda yer alan bu düşünce tarzı, aslında, "kameralizm"den başka bir şey değildi ve Türkiye'ye Avusturya'dan aktarılışını izlememizi mümkün kılan vesikalar da elimizde mevcuttur.

Sadık Rifat Paşa'nın Görüşleri

Kameralizm düşüncesini Türkiye'ye ilk getiren, Reşid Paşa'nın yaşıtı ve mesai arkadaşı Sadık Rifat Paşa'dır. 1837'de Avusturya'ya sefir olarak gönderilen Sadık Rifat Paşa'nın Viyana'dan Bâbıâliye gönderdiği ıslahat lâyihalarında bu görüşün Osmanlı sefirinin bazan da biraz ilkel kalan fikri kalıpları arasında nasıl yer ettiğini adım adım takip edebiliyoruz. Elimizdeki vesikalar bizzat Metternich'in Sadık Rifat Paşa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî kalkınması konusunda etraflı tavsiyelerde bulunduğunu gösteriyor.

Sadık Rifat Paşa'nın Viyana'dan gönderdiği bir lâyihada bu yeni iktisadî fikirlerin nelerden ibaret olduğuna bakalım. Lâyihanın birinci kısmında Avrupa'da yürürlükte olan siyasî sistemler anlatılarak, can, mal ve ırz emniyetinin nasıl kurulmuş olduğunu, **"nüfuz-ı şahsiye" yerine tebaanın** "celb-i kulûb"una çalışılması lâzım geldiği, rüşvetin artık ortadan kalktığı ve müsadere sisteminin niçin Osmanlı İmparatorluğu için zararlı olduğu hususları üzerinde durulmaktadır. Bundan sonra Rifat Paşa iktisat konusuna gelerek, vergilerin hakça alındığını, ekmeğin ucuz olduğunu, ihtiyaçtan ziyade gümrük ve resim alınmadığını -ipek, tütün, içki hariç-, ihracatı artırma gayretlerini, sanayii ilerletme çabalarını anlatıyor. Kendi ülkesindeki durumu hatırlayarak paranın ölçü ve ayarını bozmadıkları için fiyat artışlarının nadir olduğunu, bundan dolayı da masrafları yükselmeyip mazbutiyet üzere idare olunduklarını söylüyor.

Sadık Rifat Paşa'nın bu konuda yazdığı birçok lâyiha gözden geçirilirse hemen hepsinin ortak temasının Osman-

lıların yeni ve "verim" esasından hareket eden bir hayat tarzı seçmeleri tavsiyesi olduğu görülür. Bu yeni hayat tarzını sağlam temellere oturtmak için Sadık Rifat Paşa'ya göre "gazâ" artık toplumun temel harcı olmaktan çıkmalıdır.

Artık bir bahadırın ortadan kalkmasıyla yerine on yenisinin geleceğine inanılan devirden bir hayli uzaklaşmış bulunuyoruz. Bunun yanında, Sadık Rifat Paşa'ya göre, Osmanlılar pek sevdikleri "senyör"lük gösterilerinden vazgeçmelidir.

Biraz ilerde Rifat Paşa, *"ikdamat-ı mütemadiye ile emr-i ziraatin ilerletilmesi ve Avrupa'dan bazı üstatlar celbile Memalik-i Mahrusede hasıl olmayan emtia ve eşyanın" yaptırılması ve "mevcut ve mamul olan şeylere itibar olunarak hıref ve sanayiin tezayüd edilmesi"*ni elzem sayıyor. Gene burada ihracatın ithalattan daha geniş olması lüzumunu bir "bedahat" sayıyor.

Gülhane Hattı'nın okunmasından birkaç sene sonra, Meclis-i Vâlâ azası olarak yazdığı bir teklifte gene aynı fikirlere rastlanmaktadır.

Bu düşüncelerden anlaşılacağı üzere Osmanlı devlet adamları iktisadî düşüncelerinin karışık bir hal almasına elverişli şartlar altında Batı ekonomisiyle ilgi kurmuşlardı. Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun malî ve iktisadî durumunun düzelmesi ancak "gazâ"dan artakalan toplum görüşünün ve pratiğinin seyyalleştirilmesiyle elde edilebilirdi. Diğer taraftan bu gibi fikrî buzulların çözülmesinin nerede duracağını da tayin etmek gerekiyordu. Zira gerek ticaretin Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine yön değiştirmesi gerek sanayileşme bakımından bazı tedbirlerin alınması gerekiyordu. Osmanlı devlet adamlarını şaşırtan ve kötü iktisadî politikalara sevkeden husus bu iki tutum arasında orta yolcu bir hal çaresi bulmak mecburiyeti olmuştur.

Tanzimat'ın İlk Yıllarında

Tanzimat'ın ilk senelerinde eski Osmanlı sistemini değiştirmeye doğru birçok adımlar atıldı. 1839'dan itibaren ti-

MISIR'DAN GELEN ZENGİNLİK: *1850'lerden sonra Avrupalı zenginlerin yanısıra Mısırlı hanedan mensupları da İstanbul'a gelmeye, köşkler ve yalılar satınalmaya başladı. Bunun nedeni ABD İç Savaşı sırasında Avrupa'nın ihtiyacı olan pamuğun Mısır'dan ithal edilmesi ve buna bağlı olarak toprak sahiplerinin zenginleşmesiydi. Bu arada değişen sosyal hayat, üst tabakaların artan israfı bazı Osmanlı aydınlarını iktisadî sorunlar üzerinde daha fazla düşünmeye yöneltti. Resimde 1911'de Mısır hanedanından Abbas Hilmi Paşa (ayakta sağdan 3.), Prens Mehmed Ali Paşa (ayakta soldan 2.), İngiltere Kralı George (ayakta sağdan 2.) ve Kamil Paşa (oturan).*

caret mahkemelerinin laikleştirilmesi ve ticarî muamelelerin kolaylaştırılması için yapılan değişiklikler bunların başında gelir. Buna paralel olarak 1858 Arazi Kanunnamesi "müstakil küçük çiftçi işletmesi halinde ferdî tasarruf"lara dayandığı ölçüde, *rakabe*'nin devlete ait olduğu devreye nazaran daha Avrupaî bir mülkiyet anlayışına dayanıyordu ve sistemde bir seyyaliyet temin etmeye doğru atılmış bir adımdı. Fakat buna benzer bir seyyaliyeti sağlamaya yönelik olan 1838 antlaşması Türkiye'de sanayi kurulmasını son derece zorlaştırmıştır. Osmanlı devlet adamları bu antlaşmanın yürürlükte olduğu bir zamanda endüstri kurmaya çalışmanın ne kadar zor olacağını idrak edememişlerdi. Bu zorluklar Batı sanayisinin üstünlüğü, Avrupa mallarının Osmanlı İmparatorluğu'na ithali esnasında % 3 gibi gülünç bir gümrük resmine tâbi olmalarından ileri geldiği kadar Osmanlı yöneticilerinin ziraî kalkınma-sanayi kutuplarıyla ilgili olarak bir öncelik sırası düşünmemiş olmalarının neticesiydi.

Reşid Paşa'nın malî danışmanlığını yapmış olan J. M. Cor ismindeki bir Fransızın Türkiye'den ayrıldıktan sonra yayımladığı bir eserde ifade ettiği gibi: *"Türkiye, haklı olarak, yabancı devletlerle esas itibariyle ziraî bir devlet olduğu anlayışından hareket ederek ticarî antlaşmalar imzaladıktan sonra, Osmanlı hükümeti toprak ürünlerini ve toprağın çalıştırılmasını desteklemeli ve hemen yol yapımına gitmeliydi.*

Bunun aksi yapıldı, büyük masraflara girişilerek her şeyin yabancı olduğu imalathaneler açıldı. Bu hazin macera üzerinde durulmadan sadece hatırlatılmaya değer bir gelişmedir. Bu gayeye sarfedilen 100.000.000 kuruşun yol yapımı ve ziraate teşvik için kullanılmış olduğu takdirde öşür ve gümrük hasılatının iki misline çıkmış olacağını hatırlatmak kâfidir."

Ancak aynı danışmanın diğer ifadelerinden esas meselenin ne olduğunu anlamadığı anlaşılıyor. Bunda da "Batılı" kafa yapısının büyük rol oynamış olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı devlet adamları İmparatorluğun şanını yeniden tesis etmek istiyorlar ve tabiî bu uğurda Avrupalıların gücünü oluşturan sanayiye ve bu arada savaş sanayisine büyük önem veriyorlardı.

II. Mahmud'un hayatının sonuna doğru bir çırpıda Türk tersanesi yaratmak arzusu ve bu uğurda heba edilen paralar ancak bir kültürel çerçeve içinde, "gazâ" unsuru hâlâ galip gelen bir toplum yapısı bakımından layıkıyla değerlendirilebilirdi. Cor, bu faktörün önemini görememişti.

Osmanlı devlet adamları tanımladığımız etkilerle karşılaşırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın iktisadî fikirlerini anlamaya yarayacak araçlar da yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılıyordu. Bu hizmeti ilk gören araç, devletin resmî yayın organı ve uzun zaman İmparatorluğun yegâne Türkçe gazetesi olan *Takvim-i Vakâyi*'dir. Bu gazetenin sütunlarında *Ticaret ve Es'ar* başlığı altında çoğu İngiliz gazetelerinden nakledilen iktisat konusuna dair makaleler çıkıyordu. Gene ilk özel Türkçe gazete olan ve Churchill adında bir İngiliz tarafından yayınlanan meşhur *Ceride-i Havadis*'te 1840'larda memlekette tartışılan iktisadî meseleleri takip etmek mümkündür.

İngiliz ticaret dünyasının temsilcisi olan Churchill, Osmanlıların her şeyden önce hammadde ihracına gitmeleri lâzım geldiği tezini savunuyordu.

Churchill'in Osmanlı İmparatorluğu'nun hububat ihraç etmesi tezini niçin bu kadar hararetle desteklediğini bir makalesinden anlıyoruz. Buradaki ifadeden Churchill'in İngiliz sanayici sınıfının görüşünü temsil ettiği anlaşılmaktadır. Tekliflerinin arkasında, hububat satışının temin edeceği gelirin Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz mamullerinin sürümünü artıracağı fikri yatmaktadır.

Churchill'in sohbette bulunduğu "bazı vatan gayretinde kimseler" az sonra Ticaret Nezareti'ne getirilecek olan ve ondan sonra sanayileşme için sarfettiği paralar dolayısıyla Cor'un eleştirisine uğrayacak olan Ahmed Fethi Paşa idi. Ahmed Fethi Paşa hayatı boyunca bulunduğu çeşitli memuriyetlerde aynı görüşü savunacak ve bu uğurda 1854'te Şinasi'nin Paris'e gidip maliye öğreniminde bulunmasını sağlayacaktı. Şinasî de Ahmed Fethi Paşa'nın fikirlerinin tesiriyle, 1860'ta kurduğu *Tercüman-ı Ahval*'de, iktisat konusundaki makaleleri sanayileşme tezini savunan Mehmet Şerif Efendi'ye yazdıracaktı.

Cor'un daha yukarda fiyaskosuna işaret ettiği bu sanayileşme girişiminin sonuçsuz kalması Türkiye'de sanayinin geliştirilmesiyle işe başlanamayacağını düşünenlerin kuvvetlerini artırdı. Serbest ticaret fikri hâkim oldu.

Bundan dolayıdır ki Türkçeye tercüme edilen ilk iktisat kitabı Jean Baptiste Say'in *Catéchisme d'Economie Politique'i* oldu ve bu eser uzun zaman Türk iktisadî düşüncesinin temelini teşkil etti.

Sanayileşme politikasının başarısızlığının arkasında koordinasyon ve öncelik sırası verme eksiklerinin Osmanlı düşünürleri tarafından layıkıyla anlaşılıp anlaşılmadığını bilmiyoruz, fakat anladıklarını kesin olarak bildiğimiz bir husus bu hezimetin arkasında bir "insan" faktörünün yattığı idi. Onlara göre bu durum karşısında yapılması gereken iş bütün Türklere çalışma sevgisini aşılamak, onlara prodüktif faaliyetleri sevdirmek, israfı menetmek, Batı'nın zenginliğinin büyülere vakıf olmaktan ileri gelmediğini ve insanın kendi mukadderatını pekalâ tayin edebileceğini anlatmaktı. İşte bundan dolayıdır ki 1859 ile 1865 yılları arasında Türkiye'ye Batılı fikirlerin girmesini temin etmiş olan kitaplarda ve bu fikirleri yaymak amacıyla tesis edilen gazetelerde bu temalar ısrarla işlenmiştir.

Meselâ, 1859'da Münif Efendi'nin (sonra Maarif Nazırı Münif Paşa) Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'den tercüme ederek hazırladığı *Muhaverat-ı Hikemmiye*'sinde esas *tema*'lardan biri Voltaire'in tercüme edilen diyaloglarından birinde gözüken şu ifade idi: "En büyük işleri başarmak için bile bir baş ve iki el kâfidir."

Gene *Mecmua-i Fünûn*'da Mehmed Şerif Efendi'nin "Lüzum-ı Sâ'y ü Amel" ve Edhem Pertev Paşa'nın "Meth-i Sây ve Zemm-i bilâil hakkında meşahir-i Ulema-yı İslâmiyeden Kemal Paşazade'nin Arabi risalesi tercümesi" gibi parçalarda aynı konu işlenmektedir.

Diğer taraftan Batı fikirlerinin Türkiye'ye girmesinde büyük hizmetleri dokunan Abdülmecid'in ilk maarif nazırı Abdurrahman Sami Paşa da hususî mülkiyetin faydasından bahseden yazılar hazırlıyordu.

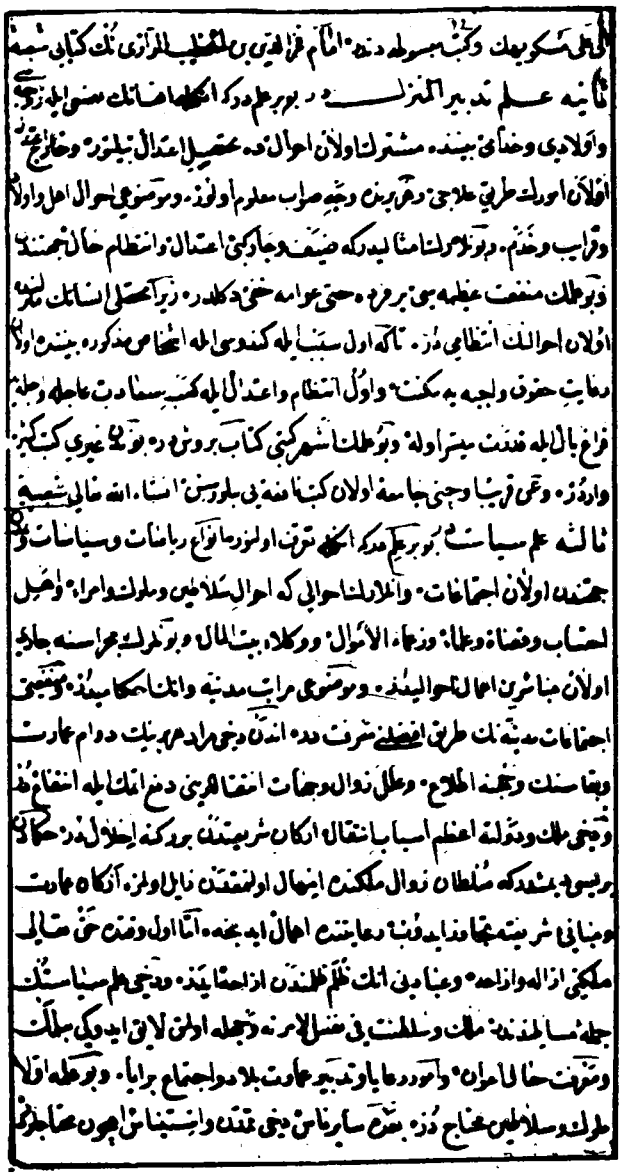
Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki iktisadî baskılar 1830'lardaki nisbeten hafif şekillerini uzun zaman muhafaza etseydi belki de bu telkinler sayesinde Osmanlıların zamanla iktisadî faaliyete karşı olan tutumları değişebilirdi. Ancak 1850'lerde aynı doğrultuda birkaç gelişme Türkiye'nin iktisadiyatı meselesini çok daha vahim bir şekle soktu. Bunlardan biri Osmanlı devlet

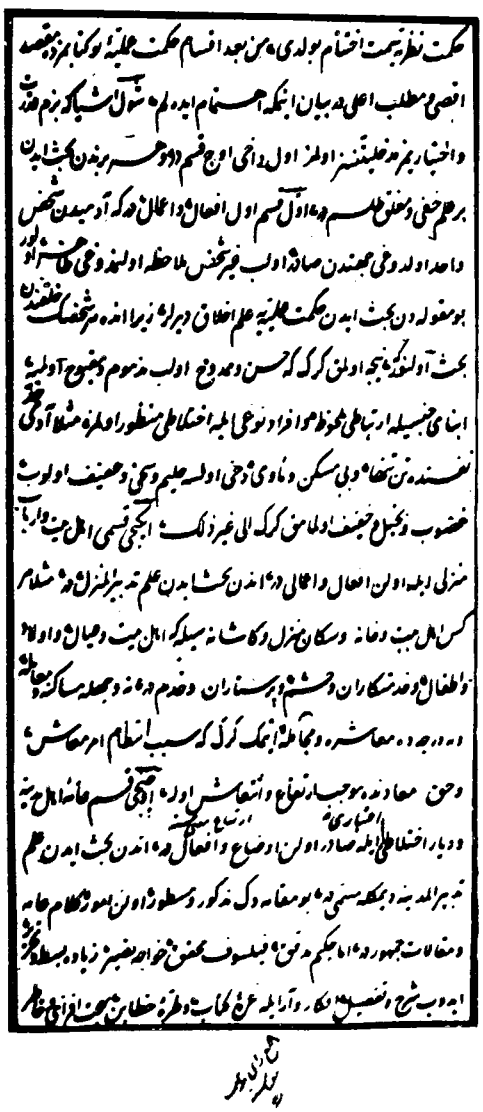
adamlarının mahiyetini anlamakta pek çok zorluk çekecekleri "finanzkapital" in kuvvet bulması ve tesirini göstermeye başlamasıydı.

1850'den Sonra

İşte bu atmosfer içinde, 1850'lerde İstanbul sokaklarını yeni spekülatör tipli bir Avrupalının istila ettiği gözlendi. Bu sayede de yüzeysel bir Avrupalılık başkentte tesirli olmaya başladı. Diğer taraftan, 1860 ile 1865 arasında, Amerikan iç savaşı dolayısıyla, pamuk Avrupa'ya Mısır'dan ithal edilmeye başlandı. Mısır'da toprak sahipleri birdenbire zenginleşiverdi. Her iki gelişmenin İstanbul üzerindeki etkileri hakkında tarihçi Cevdet Paşa, alışverişin arttığını, esnafın zenginleştiğini, Mısır hanedanından pek çok kişilerin İstanbul'a bol paralarla gelip kötü örnek olduklarını, Saray ve İstanbul hanımlarının da onları taklit ettiğini, emlâkin değer kazandığını, ithalat ve ihracat dengesinin bozulduğunu, Avrupa'ya külliyatlı miktarda para gittiğini söyler ve bu işin sonunun düşünülmediğini belirtir.

İşin sonunu düşünmemek, gelir yaratan bir faaliyet olmadığı için de Osmanlı İmparatorluğu 1854'te ilk istikrazını akdetmek zorunda kalmıştır.

TANZİMAT'TAN ÖNCE: Tanzimat öncesi eğitim sistemi içinde iktisat ile ilgili derslere yer verilmemiştir. Ancak buna rağmen iktisat bilimi ve iktisadî düşünce konusunda çalışmalar yapılmış, az da olsa konuya ilgi duyulmuştur. Kınalızade Ali Efendi ile Taşköprüzade Ahmed Efendi "ilm-i tedbir-i menzil" diye adlandırdıkları iktisat bilimi üzerine yazdıkları eserlerde konuyu dönemin koşulları içinde ele almışlardır. Taşköprüzade Ahmed Efendi'nin (1495-1561) Mevzuatü'l Ulûm'u (solda) ile Kınalızade Ali Efendi'nin (1510-1572) Ahlâk-ı Âlâ-i'den birer sayfa (sağda).

Bunun "neden"ini devrin bir gözlemcisi, Ziya Paşa etraflı bir şekilde, 1844-45'ten sonra Avrupa'yı taklit modasının başladığını, saray ve vükelanın masraflarının arttığını, para basma durumuna gidildiğini, aşar ve gümrüklerin bazı bendegâna peşkeş çekildiğini, bu konudaki cehaletimize Avrupalıların dikkat çektiğini, vükelanın biraz aklı başına gelir gibi olursa da çare olarak vergilerin yükseltildiğini, bu arada Rusya meselesinin patlak verdiğini izah eder.

Bu noktada, anlaşılıyor ki, Avrupa'nın "finanzkapitalismus'una" yöneltilebilecek serzenişlerin yanı sıra Osmanlı idarecilerinin düştükleri zor durumda kendi gayrı-iktisadî ve göçebelik devrinden kalma iktisadî tutumları bir hayli ehemmiyetli bir rol oynamıştır.

İki Önemli Adım

Bu şartlar içinde iktisadî düşünceleri bakımından önem kazanan iki akım vardır. Bunlardan bir tanesi bizzat Cevdet Paşa'nın düşüncelerinden ibarettir, ikincisi ise Yeni Osmanlıların iktisadî fikirleridir.

Cevdet Paşa'nın düşüncesinde daha önce Türkiye'ye geldiğini belirttiğimiz kameralizmin izleri hâlâ mevcuttur. Bir taraftan faydasız harcamaların karşısında bulunurken, modern zamanın düşünürleri arasında devletin rasyonel bir işletme birimi sayıldığını söyleyerek, devrinin Avrupa ekonomisinin taşıdığı büyük rasyonellik payına işaret ediyordu. Gene Cevdet Paşa sikkenin tağyirine tamamen karşı olduğu gibi, yapılan istikrazları da onaylamıyordu.

Bunlar aslında muhafazakâr bir reformcu olan Cevdet Paşa'nın Batı düşüncesine ne nisbette uyduğunu göstermektedir. Cevdet Paşa'nın bir eksiği modern iktisat lisanında "kalkınma" ismi verilen sürecin bilhassa Osmanlı İmparatorluğu gibi geri kalmış bir ülkede, *cemiyetin bütün tabakalarını harekete geçirmeye muhtaç olduğunu kavramamasıydı.* Millî iktisadî seferberlik kavramını ele alan ve iktisadî kalkınmanın sosyal değişmenin bir parçası olduğunu kavrayan grup, o sıralarda ilk "muhalefet"i meydana getiren Yeni Osmanlılardı.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadiyatı noktasındaki teşhis ve tekliflerini iki noktada topluyorlardı: Bir kere onlardan bir kuşak önce eser vermiş olan aydınların "lüzum-ı sây ü amel" çağrısını yetersiz sayıyorlardı. Onlara göre imparatorluğun iktisadiyatının düzeltilmesi her yönden yürütülmesi gereken bir işti.

TANZİMAT SONRASINDA İKTİSAT: Tanzimat, iktisadî düşünce açısından önemli gelişmeleri de beraberinde getirdi. Dönemin toplumsal koşulları da buna uygun olduğu için Batılılaşma ile birlikte "gelenler" arasında iktisadî düşünce sistemleri de vardı. Ebrû Efendi'nin J. Baptiste Say'dan çevirdiği "Ekonomi Politik veya İlm-i Tedbir-i Menzil" ve Serandi Arşizen'in "Tasarrufat-ı Mülkiye" gibi eserleri bu dönemin ilk ürünleri sayılabilir. Serandi Arşizen'in kitabının girişi.

İkincisi: Onlara göre Osmanlı İmparatorluğu sonu gelmeyen istikrazlarla kendini hiçbir zaman kalkındıramazdı. Tek çözüm, yerli bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar tesis etmek, yerli sanayii sağlam temellere oturtmaktı. Aydınların yapmaları gereken iş ise milleti bu yolda, yani millî enerjilerini toplama yolunda teşvik etmekti. Meselâ Yeni Osmanlıların eğitim konusundaki teklifleri sırf vatandaşın bilgisini artırmak için değil, topyekûn kalkınmayı temin etmek yolunda ileri sürülmüş bir teklifti. Gene Yeni Osmanlılar Türkiye'de temsilî bir sistem kurmanın savunmasına memleketin kalkınmasını temin edecek olan tek sistem olması açısından bakıyorlardı.

Yeni Osmanlıların tekliflerine memleket halkını kalkındırabilecek "sosyal seferberlik"i temin etme yolunda, dağılmış sosyal güçleri biraraya getirme amacıyla yapılan bir girişim olarak bakmak gerekir.

Bundan dolayıdır ki Yeni Osmanlıların dış ticaret anlayışları müdahaleciliği temel alıyor, sanayi anlayışları da Ahmed Fethi Paşa'nınkini izliyordu.

Namık Kemal'in kendi ifadesiyle: *"Devlet, hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki, mülkümüzde sınaat ve marifet [*arts et métiers, *bugünkü "sanayi" mânâsında] tamamile inkıraz halindeydi. O yolda haiz-i kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulâtının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı san'at harab oldu."*

Ona göre Baltalimanı Antlaşması'nın neticeleri hâlâ devam ediyordu: *"Bizim ticaret-i hariciyeden bir para istifade edemediğimiz şöyle dursun, ticaret-i dahiliyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kaptırdık. Buna sebep olan mahut muahededir. Mesail-i bedihiyedendir ki bir memlekette imtiyazlı bir fırka oldukça, imtiyazsız fırkalar onunla rekabet edemez... Zikrolunan muahede ile ticaret-i dahiliyeye ruhsat bulan Avrupalılar ise sermaye ve malûmatlarının kesretinden sarf-ı nazar, sefaretlerinin himayesi cihetile... ticaret-i dahiliyeyi bütün bütün zaptettiler."*

Fakat Namık Kemal'in düşünceleri bu ifadelerin basitliği ile kalmıyor, iktisadî ilişkilerin daha ince noktalarına da değinebiliyordu. Bir taraftan "fenn-i servet müelliflerinin kâffe"sinin "bırak geçsin, bırak yapsın" prensibini "şiar ittihaz" eylediklerinden şikâyet ederken diğer taraftan şunları da mütalâalarına ilâve ediyordu: *"Biz ne kadar ilerlersek Avrupa ticareti o kadar müstefid olur. Farzedelim ki şimdi İstanbul'da senevi iki milyon liralık mamulat sarf ediyor da bu ticreti kaybedecek. O vakit de Anadolu, Rumeli iskelelerinden on misli, yirmi misli belki daha*

ziyade ihracat olur. Çünkü biz sanatımızı Avrupalılar derecesine çıkaracak kadar intizam hasıl edebilsek toprağımızın feyz-i tabiîsi cihetile her köşesi bir firdevs-i mamuriyet olmak mukarrerdir.

O zat kıyas etmesin ki Avrupalılar bir memlekete bir miktar mamulat getirip de bedelinde bir milyon altın götürmeyi, on milyon altın getirip de bedelinde mahsulat götürmeye tercih eder. Altın bir vasıtadır, servet ise ihtiyaç veya arzuyu ifa eden şeylere derler. Bedihi değil midir ki bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmir'den bin liralık pamuk alsa ondan basma yapsa Hind'e, Çin'e öteye beriye gönderse ondan iki bin lira kazanabilir.

Vakıa ithalatın kesreti bize çok zarar etti, fakat o zarar paramızı bitirdiğinden değil, para celbedecek menbalar kapatmaya dolayısiyle vasıta olduğundandır."

Yeni Osmanlılar ve bilhassa Namık Kemal, faaliyetlerinin sekteye uğradığı 1877'ye kadar memleketin iktisadî kalkınmasını daima savunmuşlardır. 1872'de çıkan *İbret* gazetesine Namık Kemal'in yazdığı makalelerde daha sonra Cumhuriyet Türkiyesi'nde tatbik edilmeye başlanan "milliyetçi iktisat" görüşünün ilk belirtilerini takip etmek mümkündür.

Buna ilâveten, Namık Kemal, Avrupavari bir liberalizmin sosyal bakımından vereceği neticeleri de beğenmiyor, tütün rejisi imtiyazının bir iki kişi eline verilmesinden doğan sakıncaları *İbret*'te hafif müstehzi, hafif acı bir eda ile belirtiyordu.

Şimdiye kadar Namık Kemal'in millî iktisat tarafı, müdahaleci yönleri üzerinde durduk. Fakat, Kemal'in diğer bir tezi millî iktisat anlayışının çok özel bir anlayış olduğunu gösteriyor.

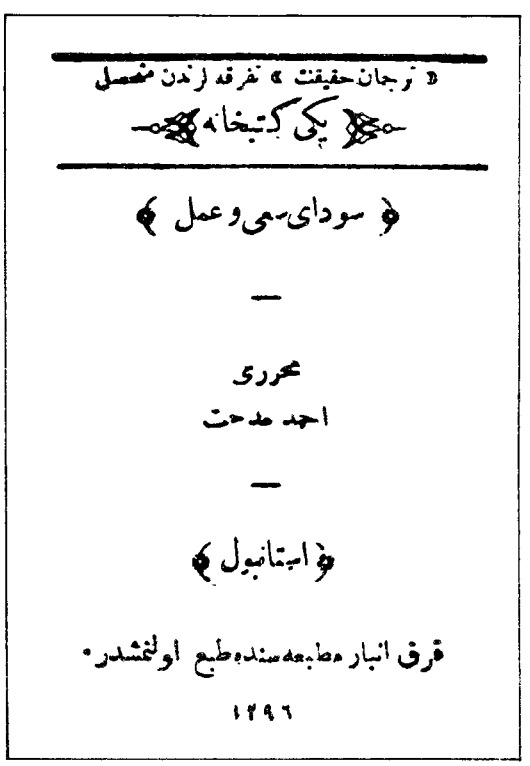
Burada Namık Kemal daha önceki tutumunu inkâr eder gibi görünüyor. Aslında bu ikilik daha önce tahlil ettiğimiz bir problemin ortaya çıkmasından ibarettir. Zaten "lala"lığa alışmış olan Türkleri üretici bir hale getirmek için bu "lala"lığın ortadan kaldırılması icabediyordu. Fakat tam bir "laissez faire"nin sakıncaları da Namık Kemal tarafından kavranmaktadır. Diyebiliriz ki Osmanlı reform politikasının bu pek eski devirlere giden iki komponenti Cumhuriyet devrinde de tatbik edilmiş olan devletçilik politikasına rengini vermiş olan aslî ve tarihî kökenidir. Devletçilik aynı zamanda ferdiyetçi bir unsur ihtiva etmişse, bunun sebebini gene Türkleri teker teker prodüktif bir hale sokmak, Avrupalılaştırmak için bir nebze de alışılmış bir "lala"lıktan kurtarmanın gerektiği şeklinde 1920'lerde dahi etkin olmuş olan bir düşünce tarzında aramak gerekir.

Yeni Osmanlıların tekliflerini ileri sürerken içine düştükleri bir çelişki, Tanzimat devlet adamlarını uyuşuklukla itham ederken bizzat bu devlet adamlarının devlet gelirlerini artırmak yolunda başvurdukları çareleri "hürriyet" kısıcı saymış olmalarıdır. Şüphesiz yapılan işler arasında yanlış olanlar çoktu. Fakat memleketin kalkınması pek tabiî ki fedakârlıklar gerektirecekti. Namık Kemal'in tekliflerinin hemen hepsi bir "öforia" havası içinde yapılan tekliflerdi. Girişilecek fedakârlıklardan hiçbir yerde bahis yoktu. Yeni Osmanlıların şikâyetlerinin acılığı, beliren yeni iktisadî imkânlardan şahsen faydalanmamış olmalarından, daha doğrusu küçük bir vekiller *elite*'inin memleketin hayrına kullanılacak paraları heba etmiş olmalarından ileri geliyordu. Yeni Osmanlıların eleştirilerine katılanların bile zamanla eleştirilerinin bu siyasî yönlerini bir tarafa attıkları ve mevcut siyasî güçlerin dümen suyuna gitmeyi tercih ettikleri de olmuştur. Türkiye'de iktisadî konuları popülerleştirmekte büyük bir rol oynamış olan Ahmed Midhat Efendi böyle bir siyasî yumuşamayı temsil eder.

Ahmet Midhat Efendi'nin Görüşleri

Ahmed Midhat Efendi, *Sevdâ-yı Sây ü Amel* ismindeki küçük risalesinde işlediği temalardan da anlaşılacağı üzere memleketin kalkınması konusunda iki kuşaktan beri ortaya atılan fikirlere katılıyordu. Yalnız Midhat Efendi Rodos'a kalebent edildikten sonra bu gibi faaliyetlere politikanın karışmasının gerekli olmadığı şeklinde bir kanaate vardı. Bu tutum 93 Harbi'nin yenilgisinden ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin dağılmasından sonra oluşan bir çeşit entelektüel tükeniş neticesinde 1908'e kadar devam edegelmiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin tutumunun dikkati çeken bir noktası Yeni Osmanlıların "sây" prensibini özel hayatında tatbik etmiş olması ve hiçten başlayarak servet sahibi olabilmiş olmasıdır. Umumiyetle Ahmed Midhat Efendi'nin tutumunda *Yeni Osmanlılarda görülmeyen bir püritenliğe rastlıyoruz.* Bu püritenlik aslında "sây" prensibinin

İKTİSADİ KONULARIN YAYGINLAŞMASI: *Ahmed Midhat Efendi her alanda olduğu gibi iktisat ve iktisadî düşünce alanında da eserler vermiş bir yazardır. İktisata bakış açısı dönemin yazarlarına oranla oldukça yeni olan Ahmed Midhat Efendi "Sevda-yı Sâ'y ü Amel" adlı eserinde öncelikle iktisadın tanımı üzerinde durarak, o güne kadar kullanılan "fenn-i tasarruf", "fenn-i idare" gibi kavramların yanlış olduğunu, "ekonomi politik" deyiminin kullanılması gerektiğini açıklar. "Sevda-yı Sâ'y ü Amel" adlı eserinin kapağı.*

« ترجمان حقیقت » غزته لرندن مفصل
یکی کتبخانه
سودای سعی و عمل
محرری
احمد مدحت
استانبول
قرق انبار مطبعه سنده طبع اولنمشدر
۱۲۹۶

mantıkî sonucudur. Yeni Osmanlıların millî edebiyat anlayışları, edebiyatın memleketin kalkınmasını temin edecek bir vasıta olduğu idi. Bundan dolayı edebî örnekleri aynı zamanda birer faydacı ders mahiyetini taşıyordu. Ahmed Midhat Efendi'de bu sosyal faydacı görüş açısı "gülelim kâm alalım dünyadan" görüşünü temsil eden eski şiiri yermesi ve onun savunucusu damadı Muallim Naci'yi, matbaasından kovmasıyla neticelenmiştir.

Ahmed Midhat Efendi'nin iktisadî fikir tarihimiz bakımından ehemmiyeti, *Ekonomi Politik* adını taşıyan geniş bir satışı olan ilk iktisat kitabını yazmış olmasındadır. Yukarda sözkonusu ettiğimiz Jean Baptiste Say'ın kitabından sonra, bu konuda ikinci Türkçe kitap olan Mehmet Midhat'ın *Ekonomi Tercümesi* çıkmıştı. Tercümenin aslı Otto Hübner'in bir eseriydi. Her ne kadar bu yazar hakkında daha etraflı malûmat elde etmek mümkün olmamışsa da kitabın Fransızcaya Leroy-Beauliou tarafından tercüme edilmiş olması, müellifinin liberalizmi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ahmed Mithat Efendi'nin *Ekonomi Politik*'inin Mehmed Midhat'ın kitabına bir karşılık olarak yazılmış olması ihtimalî vardır. Zira, Midhat Efendi, kitabın başında iktisat ilminin daha çok genç bir ilim olduğunu, bu itibarla ihtilâflı bazı sorunları çözememiş olduğunu, bundan dolayı iktisat ilkelerinin memleketten memlekete değiştiğini ve Türkiye için bir ekonomi kitabının doğrudan doğruya çevrilmesinin insanı yanlış yollara sevkedeceğini anlatıyordu. Midhat Efendi, bu eserinde, Türkiye'nin durumunu gözönünde tutarak muhtelif iktisatçılardan aldığı fikirlerle her aydının okuyabileceği bir eser hazırladığını söylüyordu. Rehber olarak kullandığı çalışma, Belçika kralının "taht-ı himayesinde" bulunan bir "Cemiyet-i telifiye" azası M. [Brusker]'in elkitabıydı. Ahmed Midhat Efendi bu elkitabının plânını kullandığı fakat kendi eserini yazarken muhtelif müelliflerin fikirlerine müracaat ettiğini söylüyordu. Bu müellifler arasında şu isimler geçmektedir: Muallim Rossi, Sismondi, Droz ve Say.

Ahmed Midhat Efendi'de klasik iktisadiyatın temel fikirlerinin yanıbaşında, zamanın Osmanlı iktisadî kuramcılarına oranla millî iktisadî problemlerimizi daha derin bir şekilde tahlil eden bir kritikle karşılaşıyoruz.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, bir milletin payidar olabilmesi servetini ticaret ve sanayi yoluyla elde etmiş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı ticaret Türkler tarafından yapılmalıdır ve yabancılara iktisadî imtiyaz verilmemelidir.

Ahmed Midhat Efendi'yi kuruş üzerine kuruş katmaya sevketmiş olan "bourgeuis" mantalitesi üzerinde çok durulmuştur. Fakat, eserlerinde, bunun yanında çıktığı küçük esnaf çevresinin etkisiyle "küçük adam"ın dertlerini ortaya döken bir tarafı vardır ki, bu tutum iktisadî fikir tarihimizde ilk defa olarak beliren bir konudur.

Kendi ifadesiyle: *"Lüzumunu takdir etmiş olduğumuz cemiyet yalnız meselâ bir milyon halkın İstanbul'a toplanarak kimisi hâkim kimisi mahkûm olduğu ve kimisi halka kundura yaptığı ve kimisi dahi kunduracıya ekmek sattığı halde yaşamasından ibarettir.*

Acaba insanların mecbur olduğu cemiyet yalnız bundan ibarettir itikadında mı kalacağız?"

Genellikle, Ahmed Midhat Efendi'nin çevresi üzerinde yaptığı etki, "sây" fikrini popülerleştirmesinde ve verimli olmadıklarından kalkarak memurlara yönelttiği devamlı tarizler sonunda memurluktan başka geçim yolları olduğunu ortaya koymasında görülür. Hasis, çalışkan ve kendi çiftliğini idare etmekteki dirayeti herkesce bilinen II. Abdülhamid, zaten "politika dışı" modernleşmeye önem vermek istediği için Ahmed Midhat Efendi'nin doğal bir müttefiki olmuştur.

II. Abdülhamid Döneminde Çeşitli Görüşler

II. Abdülhamid döneminin özelliklerinden biri de Ahmed Midhat Efendi'nin öğütlerine kulak verip hemen hiçten başlayarak yoğun bir çalışma sayesinde zenginleşen bir gazeteciler zümresinin belirmesidir. Liberal veya muhafazakâr fikirlere sahip olmaları bir tarafa, Mizancı Murad, Ahmet İhsan (Tokgöz), Ahmet Cevdet (Oran) gibi büyük gazetecilerin ortak noktaları bu püriten iş yapma ve para biriktirme anlayışını memlekete sokmuş olmalarıdır.

II. Abdülhamid dönemi aynı zamanda iktisat kültürünün eğitim kurumlarına aktarılmaya başlandığı zamandır.

1870'te Kız Sanayi Mekteplerine "Home Economics" karşılığı bir ders konmuş, ortaokullara karşılık olan rüştiyelerin devamını teşkil eden idadiler ekonomi kültürünün vatandaşa aşılandığı birer merkez olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Yüksek mekteplerde iktisat dersi önce 1874'te kurulan Hukuk fakültesinde programa konulmuş, 1877-78 arasında üç yıl öğretime açık kalmış olan "Mekteb-i Fünûn-ı Maliye"de de iktisat okutulmuştur.

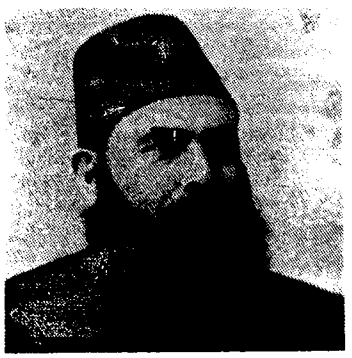
Bu okulda iktisat hocası Ohannes Efendi idi [daha sonra Ohannes Paşa]. Ohannes Efendi'nin önemi, "Mekteb-i Fünûn'ı Maliye" kapandıktan sonra faaliyetlerini Mekteb-i Mülkiye'de devam ettirmiş olmasından ve kitabının uzun zaman memleketimizde bir temel kaynak kabul edilmiş olmasından ileri gelmektedir. Böylece, Ahmed Midhat Efendi'nin *Ekonomi Politik*'ini yayımladığı yılın ertesi, liberalizmi Midhat Efendi'den daha açık bir şekilde destekleyen bir kitap Mülkiye'de ders kitabı olarak kabul ediliyordu.

Esas itibariyle Say'in fikirlerinin tekrar edildiği bu eserde Ohannes "serbesti-i ticaret" mevzuundaki tutumunu *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*'de anlatır.

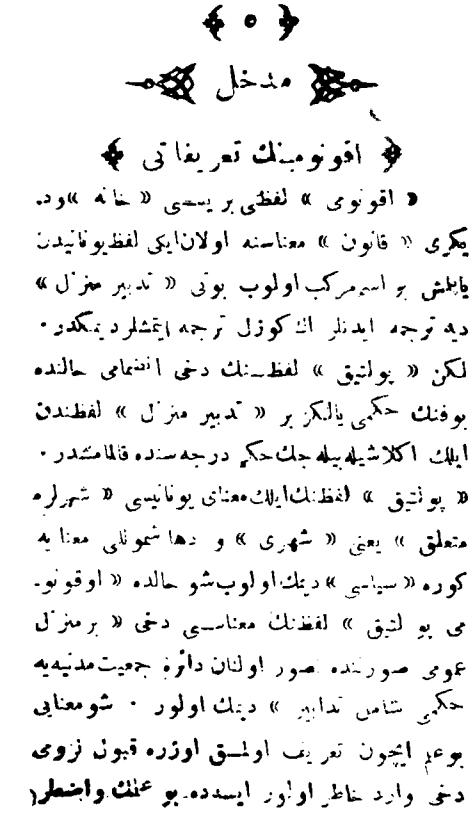
Ahmed Midhat Efendi'de gördüğümüz özeleştiri Ohannes'in eserinde daha esaslı tarihi bilgilere dayandırılarak devam ettiriliyor.

Genellikle liberal iktisat görüşünü aksettiren Sakızlı Ohannes bu okulun kendi devrinde en modern sayılan Bastiat, Beaudrillart ve J.Garnier gibi temsilcilerinin fikirlerinden yararlanmıştı. Dikkat çekici olan bir nokta Türkiye'de 19. yy boyunca etkilerini gösteren hemen hemen bütün Fransız yazarlarının *Journal des Economistes*'de editörlük yapmış olmalarıdır. O dönemdeki düşünürlerin bu dergiye abone olup yazarlar hakkındaki ilk bilgilerini buradan almış olmaları muhtemeldir. Bu geleneğin *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda da devam ettiğini göreceğiz.

Her ne kadar Ohannes Paşa iktisat ders kitabının mükemmelliği dolayısıyla uzun zaman etkin olmayı başarmışsa da Mülkiye'deki hocalığı esnasında *bile tezlerini beğenmeyerek aksi fikirleri savunan bir cereyan ortaya çıkmıştı.* Bu cereyan Ohannes'in talebelerinden olan Kazanlı Akyiğitoğlu Musa tarafından başlatılmıştır. Akyiğitoğlu'nun dayandığı yazar Friedrich List'dir. Akyiğitoğlu'nun daha sonra Erkân-ı Harbiye mektebinde iktisat hocalığı yapmış ol-

AHMED MİDHAT'A GÖRE: "Ekonomi Politik" adlı eserinde bir ülkede iktisat politikasının belirli bir yönde gelişmesinin zorunlu olduğunu savunan ünlü yazar; "ekonomi politik fenninin hüküm sürdüğü yerlerde bu fen bir masal gibi okunmayıp servete taallûk eden ahval ve muamelâtın kâffesi bu fennin icabatına tatbik olunmuştur." diyerek Batı'daki gelişmeyi böyle bir temele bağlar. Onun için ekonomi politik her soruna çözüm bulan bir "fetva makamı"dır. Ahmed Midhat ve "Ekonomi Politik" kitabından bir sayfa.

مدخل

اقونومیك تعریفاتی

« اقونومی » لفظی بر یسی « خانه » ودیکری « قانون » معناسنه اولان ایکی لفظیونانیدن یاپلش بر اسم مرکب اولوب یونی « تدبیر منزل » دیه ترجمه ایدنلر اك کوزل ترجمه ایتمشلر دیمکدر. لکن « پولتیق » لفظنك دخی انضمامی حالنده بوفنك حکمی یالکز بر « تدبیر منزل » لفظندن ایلك اکلاشیلیه جك حکمی درجه سنده قالامشدر. « پولتیق » لفظنك ایلك معنای یونانیسی « شهرلره متعلق » یعنی « شهری » و دها شمولی معنا یه کوره « سیاسی » دیمك اولوب شو حالده « اوقونومی پولتیق » لفظنك معناسی دخی « بر منزل عمومی صورنده صور اولنان دائره جمعیت مدنیه یه حکمی شامل تدابیر » دیمك اولور. شو معنایی یوعم ایچون تعریف اولنق اوزره قیود نزوی دخی وارد خاطر اولور ایسه ده بو علمك واضطر

Şirket-i Hayriye'ye verilen işletme imtiyazından bahsettiği bir makalede bir Türk ticaret filosunun kurulması için sermaye toplanmasını tavsiye ediyor, tarımın makineleşmesinin gereği üzerinde duruyor ve Türkiye'nin sanayileşmesini ve makineleşmesini tavsiye eden makaleler yazıyordu.

Murad Bey'in Türk iktisadî düşüncesine getirdiği bir yenilik tarımın, sanayiin ve ticaretin paralel olarak geliştirilmesi gereğine inanmasıydı.

Yazılarında bir diğer yenilik, memleketimizde 20. yy'da pek çok işlenmiş olan bir *tema*'yı ilk defa ortaya atmasıydı: *"Maksadımız payitaht-ı Sultanatta dahi eksik olmayan* bu gibi zâdegan ve çiftlik sahiplerinin *harekatı hakkında hükümet-i seniyyemizin enzarını celbetmektir."*

Şimdilik, hükümetin dikkatlerinin üzerine çekildiği nokta bu kimselerin paralarını İstanbul'da harcamalarıydı.

Jön Türk Yayınlarında

1895'ten itibaren Paris'te yayın yapmaya başlayan Jön Türklerin çıkardıkları dergilerde ilk senelerde iktisadî *tema*'lar hemen hemen yoktur. Bu iktisadî fikir eksikliği Jön Türklerin karakteristik bir unsuru ve uzun zaman gideremedikleri bir eksiklerini teşkil etmiştir. Bunu, Jön Türk organlarından *Şura-yı Ümmet*'te çıkan bir yazı daha o yıllarda (1902) gayet iyi ifade ediyordu: *"Ölüyoruz, ölüme doğru yuvarlanıyoruz. Bunun esbabını araştırmadık. Yalnız mersiyelerle vakit geçirdik. İhvan-ı hamiyyet hürriyet-i vatan için acı müessir bentler, makaleler yazdı, fakat bunların hepsi, sekiz senelik emeğimizin hülasası, bir müstebidin seyf-i zulmüyle vatanın battığını anlatmak, padişah-ı devranın hain-i vatan olduğunu ispat etmekten ibaret oldu."*

Bundan dolayıdır ki aynı gazetenin 5. sayısında okuyucu mektuplarının iktisadî konular üzerinde durması önemle tavsiye edilmektedir. Fakat bu tavsiyelerin pek etkili olduğu görülüyor.

Gene burada da en aşağı yetmiş beş seneden beri tekrarlanmakta olan "sây" fikri üzerinde duruluyor, fakat

ması 1900'lere doğru askerî intelligentsianın iktisadî fikirler bakımından nasıl donandıklarını anlatan bazı ipuçları sağlıyor, Akyiğitoğlu Musa eserinde, Rus sosyalist literatürünün de etkisiyle olacak, daha önce Namık Kemal ve Ahmed Midhat Efendi'nin edebî bir terminoloji ile açıkladıkları olayları iktisadî terminoloji ile izah ediyor: *"Tarih-i iktisat diyor ki biri çiftçi, diğeri sanayi-i saireye malik olan iki memleketten birincisi ikinciye tabiiyet-i iktisadiye ile tâbi olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz."*

Marksizm'i andıran düşünce tarzlarının Rusya'daki Türkler tarafından bu devirlerde kabul edilmekte olduğunu biliyoruz. Meselâ, Türk lisanında yapılan ilk Marksist analiz Gaspıralı İsmail Bey'in Kazan'da çıkardığı *Tercüman*'ın sütunlarında görülmüştü. Bu tahlilinde, Gaspıralı, Ermeni sorununun temelde bir iktisadî mesele olduğunu ileri sürüyor ve Ermeni cemaati ile etrafında yaşayan Kürt aşiretleri arasında iktisadî gelişme bakımından bir dengesizlik olmasına bağlıyordu.

Akyiğitoğlu Musa'nın yazılarında beliren işbölümünden doğan dengesizlikler fikri, dönemin Avrupa düşüncesinin genel bir eğilimini yansıttığı için onu tek bir yazarın tesirine bağlamak zordur, fakat bu fikir 1908 devriminden sonra çıkan bazı akımların bir ön haberini veriyordu.

Murad Bey ve Mizan Gazetesi

Umumiyetle, II. Abdülhamid döneminde politika üzerinde durmanın tehlikesi, birçok kimseleri, eleştirilerini iktisat kanallarına sevketmeye mecbur etmiştir. Bunun en belirgin örneğini, Murad Bey'in 1886'dan itibaren çıkardığı ve 1880'lerde pek "ilerici" sayılan *Mizan*'ında görmek mümkündür. *Mizan*'ın ilk sayılarından birinde Murad Bey, *Levant Herald* isimli bir İstanbul gazetesinin Türkiye'de işadamı yetişemeyeceği ithamına şöyle karşılık veriyordu: "Levant Herald *gazetesi işte çekirge gibi maliye dairesinin etrafını sarmış olan ve mahiyetleri balada tadad olunan sarrafan guruhunu 'işadamları' yâdedip Türkleri bundan mahrum bulunmakla itham ediyor..."*

Gene birçok makalelerinde Murad Bey kapitülasyonlara karşı yöneliyordu: *"Bunların kavlince dünyada her şey teceddüd ve inkilaba tabi ise de ecnebilerin şarkta nail oldukları imtiyazat-ı mütenevvia güyâ bu bapta 'müstesna'dır. Dünyada hiçbir kanun, hiçbir hal ve âdet, hiçbir mukavele ve muahede bâki... değil amma 'kapitülasyonlar' baki imiş..."*

bu sefer çalışma kavramı toplumcu bir görüşle birleştirilmektedir: *"Bir milletin saadet-i içtimaiyesi faaliyet-i müçtemianın mahsulüdür."*

Türk siyasî Intelligentsia'sına mensup olanlar arasında iktisat konusundaki bu temel boşluk neticesinde II. Meşrutiyet'in ilânından sonra II. Abdülhamid zamanında bir hayli kuvvet kazanan liberal iktisadî davranış meydanı boş bulmuştu. Diğer taraftan "serbestî" kelimesinin, tılsımlı tonu dolayısıyla iktisadî meselelerde de tatbik edilmesini kimse yadırgamıyordu. Bunun içindir ki Meşrutiyet devrinin ilk iktisadî organı olan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda liberal bir iktisadî görüş ortaya atılmış ve devamlı bir şekilde desteklenmiştir. Ancak "liberal" gibi çok mânâlı bir kelimenin altında yatanları anlamak için mecmuayı çıkaran Rıza Tevfik, Ahmed Şuayp ve Cavid Bey gibi şahsiyetlerin hangi amaçlara yöneldiklerini daha kesin bir şekilde araştırmamız gerekir.

Bunun için de Jön Türklerin daha Türkiye'nin dışında iken bazı iç mücadelelerini gözden geçirmek lâzımdır.

Prens Sabahaddin'le Jön Türklerin bir kısmı arasında merkeziyetçilik-ademî merkeziyetçilik etrafında kopan fırtınanın en mühim yönü içtimâî-iktisadî bir mesele idi. Sabahaddin Bey'in sosyolog Demolins'in *A Quoi Tient la Superiorité des Anglo-Saxons* adlı kitabında ileri sürülen tezlerde beğendiği nokta, Demolins'in Fransa'da birtakım devlet memuriyetlerine atanmak amacına yönelmiş bir eğitim sisteminin kısırlaştırıcı etkisinden sözetmesiydi. Belirli kademeler içinde seçilen bir devlet "carriere"inde ilerlemek sevdası Demolins'e göre Fransızların iktisadî faaliyetlerde geride kalmalarına sebebiyet vermişti. Prens Sabahaddin Demolins'in "Fransız" kelimesini kullandığı noktalarda "Türk" kelimesini koymakla tezinden gayet ilginç neticeler çıkarıyordu.

Umumiyetle, Prens Sabahaddin, daha önce Ahmed Midhat Efendi tarafından Türklerin göçebe bir milletin hâlâ izlerini taşıdıkları, modernleşmenin ancak bundan ayrılmakla temin edilebileceği ve Türklere şehir hayatının icabettirdiği hasletlerin aşılanması lâzım geldiği konusunda söylediklerini yeni bir şekle sokmuştu. *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* ise bu tezi bir diğer şekilde tekrar ediyordu. Derginin ilk sayısında çıkan manifesto'yu bu açıdan değerlendirdiğimizde durum çok daha açık olarak ortaya çıkıyor.

Derginin asıl savunduğu noktanın Osmanlı Cemiyeti'nin "kapalı" ekonomisinde uzaklaşmamız zarureti olduğunu (derginin yazılarının çoğunluğunu oluşturan) içtimaiyatla ilgili makalelerinden anlıyoruz.

İKİ İKTİSATÇI: *"Mekteb-i Fünun-ı Maliye"de iktisat okutan Sakızlı Ohannes Efendi ile Mihail Portakal Paşa Osmanlı Devleti'nde iktisadın gelişmesine katkıları olmuş kişilerdir. Ohannes Efendi'nin "İlm-i Servet-i Milel"i Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu derslerden biraraya gelmiş, oldukça düzgün bir sistematiği olup iktisadî kavramlara açıklık getirir. Mihail Portakal Paşa (solda) ve Sakızlı Ohannes Efendi (sağda).*

Az çok aynı tezleri savunan Celâl Nuri'nin eserlerinde liberalleştirme fikri toprak mülkiyetinin şekillerini değiştirme zarureti etrafında toplanıyordu.

Diğer taraftan *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* sosyalizme tam mânâsıyla düşmandı. *Revue des Economistes*'in yayıncısı Fransız iktisatçısı Molinari'den alındığına dair işaretler bulunan bir makalede sosyalizmin neden artık bir mânâ ifade etmediği anlatılıyordu.

Derginin birinci sayısında çıkan bildirinin ilginç bir tarafı, milletlerarası ilişkilerde iktisadî faktörler tarafından şekillendirildiğini kabul etmekle beraber bir sömürü gerçeğine dokunmaktan sakınmasıydı. İşte derginin dayandığı endividüalist felsefenin durakladığı nokta burasıydı. Zira Türkiye gibi iktisadî penetrasyon sürecinin kapitülasyonlar ismiyle gayet güçlü sembolik bir veçhe alabildiği bir memlekette bu meseleye dokunmadan geçmek imkânsızdı.

Onların aksine ferdiyetçilikten değil, fakat Türk toplumunun bütünlüğü açısından hareket eden ve felsefî temel olarak Fransız dayanışmacı sosyologların fikirlerini kabul eden *Türk Yurdu* ise bu konuda pek tabiî ki sessiz kalamazdı. Bunun içindir ki 1911'de çıkmaya başlamış olan bu dergide millî iktisat kavramından güç alan yazıların bulunması bir sürpriz teşkil etmez. Ancak, bu dergide çıkan iktisadî yazıların Parvus takma adıyla tanınan birinci sınıf bir Marksist teorisyen tarafından yazılmış olmaları şüphesiz ki biraz şaşırtıcıdır.

علوم اقتصاديه وجتماعيه مجموعه سى

مقدمه ويرودغرام

مملكتمزك جدى بر احتياجنه تقابل ايتديكنى ظن ايلهديكمز بو مجموعهيى ـ بش آيدنبرى معروض اولديغمز بويوك بر غرته ومجموعه مجمومنه رغماً ـ تأسيس ايديبورز . بزم ايچون اسكى ، يك اسكى بر املك محنهٔ حقيقتده مجليستدن عبارت اولان بو مجموعهيى ملتك تربيهٔ اقتصاديه واجتماعيه سنه جدى صورتده خدمت ايده بيله جك بر مرتبهيه اصعاد ايلهمك بونون قوتنزوله جاليشه جغز . بو مساعيزيالكز كندى مجموعهمز اولديغى ايچون بوكافارشى حس ايتمكلكمز يك طبيعى اولان بر مرىوطنيتدن دولايى دكل ، عثمانلى ملتك بوكون مسائل اقتصاديه واجتماعيهيه هر شيدن زياده علاقهدار اولمق مجبوريت قطعيهسنده بولونماسندن ناشى اولهجقدر . من القديم آلديغمز جوروك تربيه بوكا انضمام ايدن صوك اوتوز اوچ سنهلك سياسات اداريهيه بزى كرك كنديمزك ، كرك اطرافمزى محيط اولان كوچوك بويوك حكومتلرك حيات اقتصادى واجتماعيلرنده ظهور ايدن انقلابات مهمهيه كسب وقوف ايلهمكدن شدتله منع ومحروم ايتمشدر . بز افرادك كيسهلرينى صويمق ، وبركاريمزى يوكسك بر طبقهنك عالم ذوق وسفاهتى ايچون ، حيات اسرافكارانهسى ايچون محو وهبا ايلهمك ؛ صنعت ، زراعت وتجارتك تأمين ترقياتى نامنه بر شى ، هيچ بر شى يايمادقدن باشقه بولدرى أزوب بيتيرمجك

LİBERALİZMİN SAVUNUCUSU: 11. Meşrutiyet döneminde yayımlanan bu dergi iktisadî alanda liberalizmin savunuculuğunu yaptı. Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik ve Cavid Bey'in çıkarmış olduğu dergide toplumsal yapı içinde iktisadî etkenlerin önemine dikkat çeken yazıların yanısıra sosyalizme karşı yazılar da yayımlanmış ve her alanda teşebbüs serbestisi savunulmuştur. Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nın ilk sayısının birinci sayfası.

Parvus'un Görüşleri

Pavrus ya da gerçek adıyla Alexander Helphand, I. Dünya Savaşı'ndan önce Lenin ve Troçki ile İsviçre'de işbirliği yapmış, 1905'te Rusya'da bulunduğu bir sırada yakalanıp Sibirya'ya gönderilmiş ve oradan kaçarak 1911'e doğru Türkiye'ye gelmişti. Bir teorisyen olarak hususiyeti emperyalizmin gelişmesiyle Avrupa'nın bazı iktisadî problemlerini hafifletmekte bulunduğu bir sırada bu nisbî refahın ve madalyanın ters tarafını teşkil eden emperyalizmin Marksist açıklamasını yapmaya çalışmış olmasıdır. Bu itibarla Parvus Marksist teorisyenler arasında Rosa Luxemburg'un yanında yer alıyordu.

1911'den itibaren, Parvus, Alman sosyalist basının Balkan Temsilciliğini almaya muvaffak olmuş ve Balkan Savaşı'nı bu sıfatla takip etmiştir. Fakat aynı zamanda iyi bir işadamı olduğu için bilinmeyen bir ilişkiler silsilesi sonunda İttihatçılar tarafından malî ve iktisadî uzman olarak görevlendirilmiştir.

Parvus'un *Türk Yurdu* ile ilişki kurduğu nokta köy meselesiydi. Çıktığı andan itibaren *Türk Yurdu* köye ve köycülüğe önem vermişti. *Türk Yurdu*'nun ilk sayılarında Abdülbaki Fevzi'nin "Köy Dirliği" başlıklı şiiri ile başlayan ve biraz da "Çoban kaval çalar, hayatı şairanedir" edası olan bu *tema* az sonra, *"Tarhanadan bulgurundan artırdığı parayı/Bir köşeye atar, verir istendi mi salyane"* şekline giriyor ve nihayet Parvus'un "Köylü ve Devlet" makalesinde çok daha somut bir şekil alıyordu: *"Köylüler meselesi, milli bir mesele olmayıp milel-i muhtelifenin kaffesini alâkadar eden içtimaî bir meseledir. Gerek Bulgar ve gerek Ermeni münevverleriyle köylüler arasında az çok münasebet mevcuttur. Bu hal Ermeni ve Bulgar münevverlerinin alemi medeniyet nazarında nüfuzlarını artırıp mevkilerini yükseltmektedir. Binaenaleyh, onlar tarafından vukubulan iddia ve talepler kendilerinin mensup bulundukları millet namına yapılmış olmak üzere telâkki ediliyor. Türk münevverlerine gelince onlar bilâkis köylülerden yüz çevirmişler..."*

Parvus'a göre bu durumun doğrudan doğruya iktisadî olan yönü şuydu: *"Bütün devleti besleyenler köylüler olduğu halde, devlet, köylülere muavenet hususunda hiç düşünmemiş, onlara hiçbir muavenette bulunmamıştır. En nihayet köylülerin kuvva-yı maliye ve maneviyeleri de harab olmuştur. Bu hususta bir tebdil vukua gelmediği takdirde Türkiye kendine gelemez. Böyle bir tebdil yapılmadıkça, Türkiye'de hiçbir şeyden istifade memul değildir. Eğer memlekette menafii millet icra-yı hükme başlasa o vakit hem rical-i devlet, hem de parlamento kesb-i kıymet edecektir."*

Bundan sonra, Parvus "Türkiye Avrupa'nın malî boyunduruğu altındadır" şeklinde bir tez ortaya atıyor ve esas konuya giriyordu.

Bu konu da Parvus'un *Türk Yurdu* için yazdığı makalelerin hemen hepsinde işlenmiştir. Buna ilaveten Parvus makalelerinde, bir memleketin kuvvetli olması için bütçe denkliğinden çok millî geliri artıracak vasıtalar üzerinde durulması gerektiği fikrini ortaya atıyordu.

Türk Yurdu'nun tezlerini savunan bir diğer organ az çok aynı eğilimlerin hâkim olduğu *İktisadiyat Mecmuası* idi. Aynı eğilimleri *Yeni Mecmua*'da da görmek mümkündür.

Daha I. Dünya Savaşı başlamadan önce *Türk Yurdu*'nda çıkan iktisadî milliyetçiliğe yönelmiş makalelerin yanıbaşında bu ilkeleri gerçekleştirmek için bazı hareketlere girişilmişti. Meselâ, 1912'de "İstihlak-ı Umumiyi Tensik ve Menafi-i Milliye-i İktisadiyeyi Müdafaa Cemiyeti" kurulmuştu. *Türk Yurdu*'nun verdiği habere göre ilk toplantıda azaların ekserisi "eski serbesti-i ticaret mektebine muarız genç" iktisatçılardan ibaretti. Bu iktisatçıların kimler olduğu söylenmemektedir, fakat bir kısım Türkçülerin ve bu arada Tekin Alp'ın aralarında bulunmuş olması muhtemeldir.

Bu arada çeşitli akımların Türkiye'ye ne suretle girdiğinin ayrı bir örneği olmak üzere Ahmet Cevat Emre'nin kooperatifçiliği Türkiye'ye yerleştirmeye çalışmasının kendisi tarafından anlatılması bir hayli ilgi çekicidir.

I. Dünya Savaşı Yıllarında

Bütün bu ön hareketlerin bir noktada toplanmasını mümkün kılmış olan Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'ndaki tecrübesidir. Bir kere kapitülâsyonların kaldırılmasıyla İttihat ve Terakki hükümeti iş imkânlarının millileştirilmesi için bir çığır açmıştır. Alman Erkân-ı Harbiyesinin Türkiye'nin iktisadî hayatını toparlaması isteği, Türkiye için bazı hocalar getirtmesi ve Almanya'ya staj yapacak ustabaşıları göndermiş olması aynı konunun bir diğer yönünü teşkil ediyordu.

Aynı sorunun fikrî yönü, harb içinde tesanütçülük felsefesiyle "sozialpolitik" karışımı bir düşünce tarzının ortaya çıkmasıydı. Bu noktadaki paradoks İttihat ve Terakki'nin hem iktisadî hayatı kontrole gitmiş ve hem bir "parti içi" harp zenginleri çıkmasına müsaade etmiş olmasıdır. Meselenin kilit noktası da bu paradoksun varlığında toplanmaktadır.

Kapitülâsyonların kaldırılması İttihat ve Terakki'nin iktisadî milliyetçilik plânlarının yalnız başlangıcını teşkil ediyordu. 24 Mart 1916'da yürürlüğe giren yeni bir kanuna göre aynı yılın 10 Temmuzu'ndan itibaren bütün şirketlerin yazışmasının Türkçe yapılması zorunlu kılınıyordu. Bu kanun, Türklerin bu şirketlerde gittikçe artan sayılarda istihdamını temin edecekti. Gene savaş içinde iktisadî meslek eğitimine büyük önem verilmeye başlandı. Sanayici Türkiye'nin ancak sınaî atölyeleri olan "idadi"lerle meydana gelebileceği bu sırada düşünülmüş ve atölyeler de tesis edilmiştir.

Diğer taraftan sanayi mekteplerinin ıslahına gidilmiş ve Almanya'ya yüksek tahsil için gönderilenler olduğu gibi ustabaşı ve kalifiye işçi kurslarına iştirak edecek kimseler gönderilmiştir.

Bu sıradadır ki Türkiye'yi endüstrileştirme projeleri tatbik sahasına konmaya başlanmıştır. Ziraat Bankası reorganizasyona tâbi tutulmuş bir millî kredi bankası (İtibâr-i Millî Bankası) tesis edilmiş ve 1915'te 1909 tarihli "Teşvik-i Sanayi" kanununun kapsamı genişletilmiştir. Bu kanuna göre bir taraftan fabrika personelinin Türk uyruklu olması temin edilirken, kurulacak her yeni fabrikaya devlet arazisinden 5.000 m² kadar hibe edilmesi kararlaştırılıyordu.

Fakat bu teşvik hareketlerinin yanıbaşında savaşın zorunlu kıldığı bir de kontrol hareketleri vardı ki bunlar da aynı neticelere varıyordu. İstanbul'un iaşesini muntazaman sağlamakta çekilen zorluklar sonunda 1915'te Kara Kemal "iaşe diktatörü" tayin edilmişti. Kendisine bu sırada verilen yetkiler acaip bir devletçilik anlayışı meydana ko-

SANAYİLEŞME İÇİN: *II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı Devleti toplumunda sanayileşme sorunu gündeme geldi. Buna bağlı olarak ülkede varolan sanayinin yapısı incelenmeye, sanayi kuruluşlarının sayımı yapılmaya, sergi ve panayırlar açılmaya başlandı. Gazetelerde çok sık yayınlanan yazılarla birlikte bir sanayileşme bilinci oluşmaya başladı. Eğitim alanında da sanayi mektepleri kuruldu. Bu arada Avrupa'ya meslekî ve teknik eğitim için işçiler ve öğrenciler gönderildi. Bu amaçla Almanya'ya gönderilen Zeytinburnu İmalat-ı Harbiye Fabrikası mensupları (karşı sayfada); Peşte Makina Fabrikası'nda işbaşında (üstte).*

yuyordu. Kara Kemal, harpten önce dahi partinin teşvikiyle yukarda gördüğümüz üzere, küçük Türk endüstrilerinin, işçilerin ve tüketicilerin hepsini birden korumak amacını güden, onları birlikler haline getirme faaliyetine girişmişti. Bu faaliyetin yanıbaşında İttihatçılar, Varlık Vergisi politikasını hatırlatan fakat aynı zamanda memleketin uzun vadede iktisadî kalkınmasını sağlamaya yönelik bir politika izliyorlardı.

Ahmet Emin'in ifadesiyle: *"Sistem şuydu: Buğday tüccarları dış pazarlarda hububat satın alıyor ve bunu gayrıresmî idarî, gıda maddeleri monopolüne satıyorlardı. Kendilerine hububatı taşıyacak vagonlar da tahsis ediliyordu. Hububat ticareti umumiyetle Türk olmayanların -çoğunlukla Rumların- elinde bulunduğundan, tekelciliğin verdiği imkânlar yeni bir Türk tüccarları zümresinin kurulması için kullanılıyordu. Çoğu zaman nüfuzlu politikacılar Türk olmayan tüccarlar için bir paravana teşkil ediyorlardı. Monopolün asıl gayesi harp içinde halkın iaşesini sağlamak değildi. Ticaretin ilerde Türkleştirilmesi imkânları ve şahsî ve parti menfaatleri başta geliyordu. Paravana olarak kullanılan şahsiyetlere dağıttıkları gıda maddelerinden bol kâr elde etmeleri sağlanıyor ve teşkilat da kendi hesabına harpten sonra ticarî monopoller kurmak üzere para biriktiriyordu."*

Burada bahsedilen "teşkilât" Kara Kemal Bey'in başında bulunduğu Esnaf Cemiyeti idi. 1916'da Meclis-i Mebusan'da eleştirilerin sonucunda Esnaf Cemiyeti'nin elinde biriken bu fonların bir banka ve diğer birkaç iş müessesesi kurulmasında kullanılmasına karar verilmişti.

Aynı istikametteki bir başka gelişme 1917'de Ziraî Hizmet Kanunu'nun geçirilmesi olmuştur. Bu kanunun birinci maddesine göre hükümete askerlikten muaf tutulan bilumum vatandaşların ziraî hizmetlerde kullanılması yetkisi veriliyordu.

Savaş içindeki bu gelişmelerin fikriyatını Ziya Gökalp yapıyor ve bu münasebetle "İktisadî vatanperverlik" ismini verdiği yeni bir doktrin ortaya çıkarıyordu.

Bütün bu hareketler olurken İstanbul Üniversitesi'ne Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan çağrılan altı kadar profesör iktisatla ilgili çeşitli dersleri üzerlerine almışlardı. İstanbul'daki Alman profesörlerinin birine tercümanlık yapan ve savaş öncesinden beri Türklerle çalışan Tekin Alp (Moiz Kohen) ise sozialpolitik görüşünden esinlenmiş makalelerini Türkçülerin organı *Yeni Mecmua*'da yayınlıyordu.

Burada işlenen fikirler artık bize pek yakın gelmektedir. Dayanışmacılığın Türkiye için ne ifade etmesi gerektiğini soran birine Tekin Alp şu cevabı veriyordu: *"Bizim telâkki tarzımıza göre tesanütçülüğün gayesi pek basittir: Ferdin, devletin ve cemiyetin faaliyet mihverlerini değiştirmek. Bugün bütün beşeri faaliyetin mihveri ferdî iktisattır. Ferd çalışır, çabalar, muhtelif faaliyet sahalarına başvurur. Bütün bu mesaide esas itibarile gaye iktisadî menafii temin etmek [tir]...*

Devletin faaliyet mihverine gelince, doğrudan doğruya olmasa bile dolayısıyla ferdî iktisattan başka bir şey değildir. ...

Tesanütçüler, gerek ferdin, gerek devletin ve gerek cemiyetin faaliyet mihverlerini büsbütün değiştirerek ferdî iktisada içtimaî faaliyeti dahi zam ve ilâve etmek istiyorlar."

Burada da modern Türkiye'de Atatürk devrinde hâkim olmuş düşüncelerin ilk şeklini artık seçmek mümkündür.

Tekin Alp'in *İktisadîyat Mecmuası*'-

DAYANIŞMACI TEKİN ALP: *Solidarist (dayanışmacı) görüşleri savunan Tekin Alp (Moiz Kohen) (1883-1961) Serez'de doğdu. Hukuk öğrenimi yaptıktan sonra Selânik'te avukatlık yaptı. Daha sonra Hukuk Fakültesi'nde müderris muavinliği ve yazarlıkta bulundu. Savunduğu görüşler Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde de etkin olan Tekin Alp'ın iktisadî anlayışına göre "Devlet iktisad-ı ferdiyi ortadan kaldırmak şöyle dursun, ondan azamî istifadeyi temin etme çarelerine tevessül etmelidir."*

nda 1917'de yazdığı bir seri makalede, bu fikrin doğrudan doğruya iktisadî yönü üzerinde durularak şunlar söyleniyordu: *"Devlet iktisadiyatı edebiyat-ı iktisadiyemizde ihtimal ki yeni bir tabir teşkil eder. Fakat bu tabirin tazammun ettiği mesele hiç yeni değildir... Bizde iktisad-ı ferdî buhranlı zamanlarda kendi kendine yürüyebilecek kadar kuvvetli ve münkesif değildir. Millî iktisadımız intikal devrinde [harp sonrasını takip edecek devrede] kendi haline bırakılırsa hem dahilden hal-i perişaniye uğrar hem de tahakküm-ü hariciye maruz kalır... Su-i tefehhüme mahal bırakmamak için şurasını ..... musarrat ederiz ki devlet iktisadiyatından maksat iktisadî bir diktatörlük değildir... Devlet iktisat-ı ferdiyi ortadan kaldırmak şöyle dursun ondan azami istifadeyi temin etmek çarelerine tevessül etmelidir."*

Sonuç

"Biz bize benzeriz" ifadesi, Türkiye'nin modernleşme yolunda yaptığı zikzaklara dikkatimizi çekmek bakımından derin anlamlar taşır. Fakat bu cümleyi kullandığımız zamanlar bile altında yatan sosyolojik gerçeğe bakmak zahmetine katlanmamışızdır. Burada sözkonusu sosyolojik gerçeğin Osmanlı toplum yapısıyla ilgili bir husus olduğunu belirtmeye çalıştık. Bu yapısal unsurun esası, Osmanlı toplumunun "gazâ"ya yönelmiş bir toplum olmasıdır. Aynı problemin iktisatla ilgili tarafı cemiyetin "verim" kavramına, kâr gayesine, sermaye birikimi gibi faaliyetlere çok az yer vermesidir. Bundan dolayıdır ki, bizim için iktisadî sahada modernleşmek her şeyden önce kendimizi bu rijit çerçeveden kurtarmak anlamına geliyordu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu, gerek Avrupa ekonomisinden çok geride olduğu için, gerek iktisadî sistemlerin 20. yy'da tekrar müdahale esasını kabul etmeye doğru gidişleri dolayısıyla bu işi hiçbir zaman tam anlamıyla başaramadı. Sonuçta "müdahale" prensibi iktisadî sistemimize ithal edildiği zaman Avrupa'nın rasyonelliğinin değil, Osmanlı müsadere sisteminin izini taşıyordu.

İttihatçıların, karaborsacı Kara Kemal'lerin yardımlarıyla oluşturmaya çalıştıkları millî iktisadî müesseseleri kurmakta kullandıkları yöntemlerde rasyonellik payı çok küçük, Osmanlı unsuru apaçıktı. Varlık Vergisi tecrübesi, bu faktörlerin çok Batılılaştığımızı zannettiğimiz bir anda bile kendilerini gösterebileceklerini isbat etti.

Bu sayfalardaki inceleme iktisadî tarihimiz içinde "kalıcı" olarak gördüğümüz nitelikleri ortaya çıkarma amacını taşımıştır. Toplum değişmesi süreci içinde bazı yapıların etkisi çok uzun sürelidir. Bu açıdan bakıldığında değişmenin beraberinde her zaman bir "tortu" sürüklediğini görürüz. "Tortu" burada olumsuz bir anlamda değil, "tarihin damgası" anlamında kullanılmıştır. Tarihçinin en ilginç işlevi bir çeşit toplumsal "kod" olarak değerlendirilebilecek bu kalıca faktörlerin zamanla nasıl değiştiğini fakat aynı zamanda ne oranda "eski"ye yönelik yankılar getirdiğini saptamaktır. □

KAYNAKÇA

- Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven, 1930
- Ahmet Midhat, *Teşrik-i Mesai-Taksım-i Mesai*, İstanbul, 1879
- Ahmet Midhat, *Sevda-yı Sa'y ü Amel*, İstanbul, 1879
- Ahmet Midhat, *Ekonomi Politik*, İstanbul, 1879
- BAILEY James Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, 1942
- Celâl Nuri (İleri), *Problemes Sociaux*, İstanbul, 1909
- COR J. M., *De le Réforme en Turquie au Point de Vue Financier et Administratif*, Paris, 1950
- EMRE Ahmet Cevat, "Satı Beyle Arkadaşlık", *İş Mecmuası*, XVII, 1952
- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, "Namık Kemal ve Nüfus Meselesi", *İş Mecmuası*, VI, 1940
- FINDIKOĞLU Z. Fahri, "Bizde Avrupavarî İktisatçılığın Başlangıcı", *İş Mecmuası*, I-II, 1935, 1937
- FINDIKOĞLU Z. Fahri, "Kooperatifçilik Tarihi ve Midhat Paşa", *İş Mecmuası*, XVIII, 1952
- FINDIKOĞLU Z. Fahri, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul, 1946
- Haldun Galip, "Tanzimat Devrinde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye", *İktisadiyat Mecmuası*, I, 1916
- Haldun Galip, "On Birinci Asr-ı Hicride Sanayi ve Ticaretimiz", *İktisadiyat Mecmuası*, I-II, 1916, 1917
- Haldun Galip, "Namık Kemal Muktesit", *Yeni Mecmua*, I, 1917
- HELPHAND Alexander (Parvus), *İngiltere Galip Gelirse*, İstanbul, 1914
- HELPHAND A., *Almanya Galip Gelirse*, İstanbul, 1914
- HELPHAND A., "Köylüler ve Devlet", *Türk Yurdu*, I, 1911-1912
- INALCIK Halil, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, 45, 1955
- KARAMURSAL Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, 1940
- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954
- LANDES David S., *Bankers and Pashas, International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London, 1958
- LOUSSORA J. Diran, *L'Historie et la Théorie de la Proriéte Foncière dans la Droit Public Ottoman*, Paris, 1912
- ROLLAND Charles, *La Turquie Contemporaine*, Paris, 1854
- *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- Tekin Alp, "İttihat ve Terakki Fırkasının İktisadi Faaliyeti", *İktisadiyat Mecmuası*, I, 1916
- Tekin Alp, "Harpten Sulha İntikal İktisadiyatı: 1- Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, II, 1917
- Tekin Alp, "Memleketimizde İşbölümü", *Yeni Mecmua*, I, 1917
- Tekin Alp, "İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, II, 1918
- Tekin Alp, "Tesanütçülük; Yeni İstikamet", *Yeni Mecmua*, II, 1918
- Tevfik Nurettin, "Türk Esnafının Hali", *Türk Yurdu*, I, 1911-1912
- URQUHART David, *Turkey and its Ressources: Its Municipal Organization and Free Trade*, London, 1833
- ÜLGENER Sabri F., "İslâm Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaset Meseleleri", *Ebulüla Mardin'e Armağan*, İstanbul, 1944
- ÜLGENER S. F., "Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri", *İş Mecmuası*, XIII, 1947
- Ziya Gökalp, "Millî İktisat Nasıl Vücuda Getirilir?", *İktisadiyat Mecmuası*, I, 1916
- Ziya Gökalp, "İktisadî Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, II, 1918

II. Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce

Zafer Toprak

Osmanlı yazınında Batı anlamında iktisadî düşünce Tanzimat'la birlikte gündeme gelir. Klasik iktisat öğretisi sürekli vurgulanır, geleneksel provizyonist Osmanlı iktisadî düşüncesine karşı liberalizm Osmanlı yönetimince de benimsenir. Yed-i vâhid ve dahilî gümrükler gibi ticareti kısırlaştıran engeller kaldırılır, ekonominin parasallaşması doğrultusunda pazar göstergelerine öncelik tanınır.

Dış ekonomik ilişkilerde de benzer gelişmeler izlenir. Ticaret sözleşmeleriyle dış ticarette serbestiyet benimsenir. Dış ticaret hacminde önemli artışlar gözlenir.

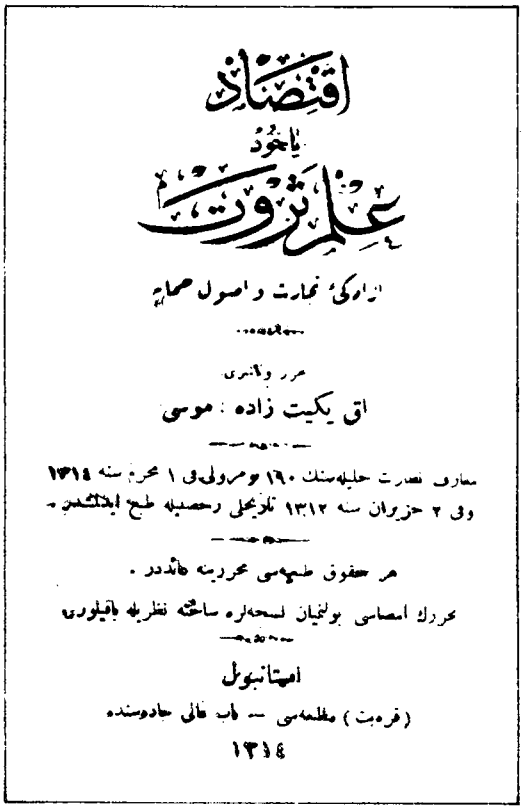
Dönemin Osmanlı iktisadî düşüncesi, izlenen politikalarla uyum içersindedir. Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikâil Paşa gibi iktisadî ve malî konularda kalem oynatanlar serbest dış ticaret politikasını benimseyerek ülkelerarası gümrüklerin kaldırılmasını önerirler. Yüzyılın sonunda Mehmed Cavid Bey aynı geleneği surdürür. Ricardo ve Bastiat'dan esinlenerek ülkelerin görece üstünlük ilkesi ışığında ödemeler bilançosunun son kertede dengeleneceğini savunur.

Cavid Bey, Friedrich List'in ulusal iktisat görüşlerini eleştirerek, bir ülkenin hem tarımda hem sanayide hem de ticarette uzmanlaşamayacağını ileri sürer: *"Çünkü her şey olmak kabil değildir."*

Tanzimat'ın malî çöküntüsüyle birlikte serbest dış ticaret politikasına ilk eleştiriler gelmeye başlar. *Hürriyet* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin sorunlarına değinen Namık Kemal yerel sanayiin korumadan yoksun kalışları nedeniyle çöktüğünü yazar. Ahmed Midhat Efendi, *Ekonomi Politik* ve *Hallü'l-Ukâd* başlıklı risalelerinde Adam Smith'in "hürriyet-i mutlaka-i mubadele" ilkesini eleştirir. Sözkonusu "serbestî-i mubadele usulü"nün ancak İngiltere'nin somut gerçekleriyle bağdaşabileceğini belirtir. Öte yandan, İngiltere'nin bile serbest dış ticaret politikası uygulamadığını kaydeden Ahmed Midhat, kanıt olarak bu ülkede şe-

KORUYUCU DIŞ TICARETTEN YANA: Musa Akyiğitzade (1865-1923) liberal iktisat politikalarına karşı öne sürdüğü düşüncelerle ilgi uyandırmış bir yazardır. Kazan'da doğan, daha sonra İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ni bitiren Akyiğitzade bir süre kaymakamlık yaptı. Osmanlı Devleti için tek çıkar yolun sanayileşme olduğunu, bunun da koruyucu (himayeci) bir ticaretten geçtiğini savunan Akyiğitzade'ye gore, ancak bu yolla cılız olan sanayi gelişir, ithal mallarıyla rekabet edecek bir düzeye gelir. Hüsamettin Molla adlı bir romanı da olan Akyiğitzade Musa'nın "Iktisat yahut İlm-i Servet" kitabının kapağı.

اقتصاد

يا خود

علم ثروت

يازان

اق يكيت زاده : موسى

امتانبول

١٣١٤

kerden alınan ağır gümrük resmini gösterir.

Mizancı Murad dış ticaretin liberalleştirilmesinin sanayii ve ticareti gelişmiş, dış pazarlarda kolaylıkla rekabet edebilecek ülkeler için geçerli olabileceğini savunur. Osmanlı Devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak koruyucu bir dış ticaret politikasının, diğer bir deyişle "usul-i himaye"nin ülke çıkarlarıyla bağdaşabileceğini ileri sürer. Mizancı Murad'a göre, yerli sanayi gözetilmezse Osmanlı yakın bir gelecekte "ecnebî pazarı"na dönüşecektir.

Osmanlı iktisadî düşününde serbest dış ticaret ilkelerine kuramsal açıdan ilk eleştiriler, 19. yy kapanırken Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade adlı Kazanlı bir göçmenden gelir. Rusya'da eğitim görmüş olan Akyiğitzade, bu ülkedeki koruyucu dış ticaret politikasından esinlenmiştir. Friedrich List ve onun Fransa'daki müridi Paul Cauwès, Akyiğitzade'nin görüşlerini yönlendirirler.

Musa Akyiğitzade'ye göre, bireysel iktisadî fayda insan davranışlarını belirleyen tek etmen değildir. Siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve âdetlerin korunması ve benzeri manevî kaygılar da aynı ölçüde belirleyicidir. İktisadî fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddî servetten özveride bulunmak gerekir. Aynı doğrultuda, serbest pazar ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izlenmelidir.

Musa Akyiğitzade mutlak bir koruyuculuktan yana değildir. Bebek ya da çocuk endüstri ilkesini benimseyen Kazanlı yazar, dışa karşı korunan işkolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, üretkenlik ve verimin artacağını, fiyatların düşeceğini, sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayiin kurulabileceğini ileri sürer.

Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça serbest pazarda güçlü zayıfı ezecektir. Son kertede, tarım ülkesi sanayileşmiş ülkeye bağımlı olacaktır. Hindistan'ın izlediği serbest dış ticaret politikası yerel sanayiin çöküşünün temel nedenidir. Oysa Amerika Birleşik Devletleri, koruyucu gumruk tarifeleri sayesinde, tarım ulkesi iken sanayi ülkesine dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti için de tek çıkar yol sanayileşmektir. Sanayileşmenin ilk şartı ise koruyucu bir dış ticaret politikasıdır.

II. Meşrutiyet ve Ticarette Serbestiyet

Akyiğitzade'nin görüşleri, döneminde pek yankı uyandırmaz. Yüzyılın dönüm noktasında liberal iktisadî öğreti yüksekokullarda okutulan ders kitaplarının esin kaynağıdır.

Nitekim II. Meşrutiyet de aynı özlemleri pekiştirir. Jön Türk devriminin siyasal liberalizmi iktisadi planda da benzer beklentileri gerektirir. İttihat ve Terakki'ye omuz veren tüccar, serbestiyetten yanadır.

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, koruyucu dış ticaret politikasının pahalılığa yol açtığını, gümrük duvarlarıyla korunan kesimlerde ücretlerde bir artış olsa dahi ülkede fiyat düzeyinin ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu çalışanların gerçek bir kazanç sağlayamadıklarını ileri sürer. Bâbıâli'nin her şeyden önce hayat pahalılığının, o günkü deyişle "galâ-i es'âr"ın önüne geçmesi gerektiğini kaydeden Oda, koruyucu bir dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, "serbestî-i mubadele"nin tek çözüm olduğunu savunur.

Selanik ticaret çevreleri de aynı görüşe katılır. Koruyucu gümrük tarifelerinin mal fiyatlarında artışa neden olacağını ve geçimin giderek güçleşebileceğini kaydeder.

Ticaret erbabının Mebusan Meclisi'nde sözcülüğünü üstlenen Cavid Bey, *"usul-i himaye, amelenin en büyük düşmanıdır,"* der: Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir. Ancak, binlerce vatandaş da yoksullaştırılır. Cavid Bey'e göre, sermaye sahipleri, dış ticarette kısıtlamalar sonucu kolayca zengin olma yolunu bulacaklar; koruyucu gümrük duvarları ardında çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir iktisat politikası izleyeceklerdir. Oysa, bilimsel yöntemlerle tarımda verim artırılarak ülke servet ve refaha kavuşabilir. Osmanlı Devleti tarıma, özellikle dış ticaret metaı tarımsal ihraç ürünlerine ağırlık vermelidir. Sanayi ise, bu gelişim sürecinde "kendi kendine" doğar.

Cavid Bey, Meclis kürsüsünden mebuslara "sanayi taraftarı değilim" diye seslenir. Gelişme olanağı olmayan birtakım işkollarını himaye ederek fiyatların yükselmesine neden olunduğunu ileri süren devrin ünlü Maliye Nâzırı, yaşamın böylece güçleşeceğini ve sonunda birçok sınaî birimin kapanmak zorunda kalacağını belirtir.

Cavid Bey'e göre en güçlü ulus mutlaka en çeşitli malı üreten, her şeyi yaparım iddiasında bulunan değil, herhangi bir malı öteki uluslardan daha ucuz, daha uygun koşullarla uluslararası piyasaya çıkaran ulustur. İşbölümü insanlığın en büyük ilerleme unsurudur. Uluslararası işbölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düşmektedir. Bu nedenle tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde işlenmeli, ekilmeli, biçilmelidir. Ülkede toprak fiyatları ucuzdur; işçi ücretleri düşüktür; birçok yörede fazla girdi kullanmaksızın yüksek verim elde edilebilir. Kısa sürede Osmanlı Devleti bir tahıl ambarına dönüştürülebilir.

Cavid Bey, bu arada, tarımın meta üretimine ve dış pazarlara açılmasını sağlayacak demiryolu, yol, liman ve benzeri bayındırlık girişimlerine önem verir; yerli ve yabancı sermayenin sanayi yerine bu alanlara yönelmesi gerektiğini vurgular.

İşte bu nedenlerden dolayı, sanayii korumak için ne bütçelere ödenek konmalı ne de "yerli malı" etiketi altında vatandaşların bütçelerine ek yük getirmelidir. Sermaye yolunu kendi çizmeli, yönelimini hükümetin karışımı olmaksızın piyasa göstergeleri doğrultusunda belirlemelidir.

Serbest Dış Ticaret Politikasına Muhalefet

Cavid Bey'in liberal dış ticaret görüşlerine karşı muhalefet *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* saflarından yükselir. 1907'de İzmir'de yayımlanmaya başlayan, 1908 Devrimi ertesi yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan gazete, kayıtsız şartsız serbestiyeti reddeder; ılımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana çıkar. Gazete, selektif, seçici bir gümrük politikası izlenmesinden yanadır. Bazı kesimlerde korumacılığın uygulanması kaçınılmazlığını, özellikle tarım girdili sanayiin, "sanayi-i ziraiye"nin ülkede kurulmasının kaçınılmazlığını savunan, Avrupa'ya hammadde satıp beş on misli fiyatla mamul madde olarak geri satın almak gerçekçi bir çözum olamaz. Ilımlı bir himayecilik izlenerek, tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayi ile sanayileşmeye başlanılabilir.

II. Meşrutiyet himayecilerinin genel kanısı, Tanzimat'tan beri süregelen

محمد جاويد
— دارالمعلمين علم ثروت معلمى —

علم اقتصاد

معارف نظارت جليله‌سنك ٢٧ مايس ٣١٥ تاريخ و٢٠٣ نومرولى
رخصتنامه‌سيله طبع ايدلمشدر .

استانبول

(قره‌بت) مطبعه‌سى — باب عالى جاده‌سنده

١٣١٥

CAVİD BEY (1875-1926): Koruyucu gümrük duvarlarının ardında izlenecek iktisat politikasının ülkeyi refaha ve servete kavuşturmayacağını öne süren Cavid Bey, Selânik'te doğdu. İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Darülfünun'da iktisat öğretmenliği yaptı. Meclis-i Mebusan'a seçildikten sonra önce Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde ardından da Sait Paşa, daha sonra da Talât Paşa ve İzzet Paşa hükümetlerinde Maliye Nazırlığında bulundu. 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de yapılan suikastle ilgili görülerek idam edildi. Ülkedeki sermayenin tarıma aktarılmasını, toplumsal gelişmenin ancak bireylere tanınacak fırsatlarla sağlanabileceğini ve yabancı sermayeye sınırsız imkanlar tanınması gerektiğini savunan Cavid Bey, iktisat alanında her türlü müdahaleye karşı olmuştur. Cavid Bey ve ders kitabı "İlm-i İktisat"ın kapağı.

gümrük politikasında kökten dönüşümlere gidilmesinin kaçınılmaz olduğu yolundadır. Yabancı ülkelerle bir an önce görüşme masasına oturmalı, Osmanlı Devleti'nin iktisadî bağımsızlığını sağlayacak şekilde yeni ticaret sözleşmeleri imzalanmalıdır. *Ad valorem* gümrük tarifeleri terkedilmeli, spesifik, selektif tarifelere geçilmelidir. İsmail Safa, Aynizade Hasan Tahsin ve Konstantin Efendi bu görüşte birleşirler.

Serbestiyet taraftarı Cavid Bey'in Mebusan Meclisi'nde en güçlü muarızı Zohrap Efendi'dir. İstanbul mebusu Kirkor Zohrap Efendi, Meclis kürsüsünden serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, iktisadî bağımsızlığın "mutedil bir himaye usulü"yle gerçekleşebileceğini vurgular.

Zohrap Efendi'ye göre, en ileri devletler, en aşırı ticaret serbestiyetine taraftar olan uluslar bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri 1866 tarihinden beri himayeci bir dış ticaret politikası gütmektedir. İsviçre ve Almanya da benzer bir politika izlemektedirler. Cılız Osmanlı zanaatını ya da ön-endüstrisini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayecilik tek çözüm yoludur.

Bu tür bir dış ticaret politikası benimsenmezse ülkenin sınırlı servet kaynakları yok olacak, yabancı sermayenin tahakkümü doğacaktır. Zohrap Efendi'ye göre, uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortadadır: İstanbul'da ticaretin yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiş, tüm malî işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlanmıştır.

Zohrap Efendi, *"Avrupa hükûmetlerinin düsturu, göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektedir,"* der. Artık savaşla fetih dönemi son bulmuştur. Çağı belirleyen iktisadî savaştır. Yabancıların iktisadî saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin iktisadî savunma hatları yıkılırsa, Osmanlı toprakları tümüyle Avrupalı müstevlilerce fethedilmiş sayılabilir.

Zohrap Efendi'ye göre, yabancı sermayeye duyulan ihtiyaç mutlak teslimiyete dönüşmemelidir. Yoksa Osmanlı Devleti bir daha belini doğrultamaz.

Sanayileşme Yanlısı Görüşler

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında klasik liberal öğretiden uzaklaşan ve Osman-

lı'nın sanayileşmesini savunan görüşler, doğmakta olan ulusçuluk (o günkü adıyla Türkçülük) akımıyla uyum içerisinde gelişir. Sanayileşmenin önemini vurgulayan kesimlerin başında *Türk Yurdu* çevresi gelir.

Yusuf Akçura, o sırada İstanbul'da bulunan ve İttihatçılarla yakın ilişkisi olan Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus'un yazılarına *Türk Yurdu*'nda yer verir, o güne değin yaygın klasik iktisadı eleştiren yazılar giderek taraftar toplar.

Osmanlı okuru, malî sermaye ve emperyalizm konularını ilk kez *Türk Yurdu*'nda Parvus'un kaleminden öğrenir. Parvus'a göre, Osmanlı Devleti Tanzimat ertesi aldığı borçlarla bağımlı bir ülkeye dönüşmüştür. "İş işten geçmeden gözünüzü açınız" diye Bâbıâli'ye seslenen Parvus, Türkiye'nin Avrupa'nın malî boyunduruğu altında olduğunu, Osmanlı'nın bu boyunduruktan kurtulabilmesi için bir an önce sanayileşmesi gerektiğini söyler. Sanayileşme, ükenin geleceği için kaçınılmazdır. Sanayileşme, Osmanlı'nın gündemindeki ilk maddedir.

CAVİD BEY'E KARŞI: Meclis-i Mebusan'da Cavid Bey'in liberal görüşlerine karşı gösterilen tepkilerin en güçlüsü İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap Efendi'den (1861-1916) geldi. Zohrap Efendi, güçsüz de olsa Osmanlı sanayini korumanın gerekliliğini savunmuş, gelişme için tek yolun ılımlı bir korumacılık olduğunu öne sürmüş, yabancı sermayeye körükörüne bağlanmanın ilerde yaratacağı felâketlerin yıkıcı olacağına dikkat çekmiştir.

BİR SOSYALİST: Asıl adı Alexandre Israel Helphand olan Parvus (1867-1924) Rusya'da doğmuş bir Yahudidir. İlköğrenimini Odesa'da yaptıktan sonra İsviçre'ye giden ve "Devrimci tacir" olarak tanımlanan Parvus, 1910'da İstanbul'a gelerek beş yılı aşkın bir süre kalmıştır. Tanin, Jeune Turc gazeteleriyle Türk Yurdu ve Bilgi Mecmuası adlı dergilerde çeşitli yazılar yazan Parvus, Osmanlı Devleti'nin Avrupa malî sermayesinin boyunduruğu altına girdiğini ve sanayileşmek gerektiğini öne sürmüştür.

Bu arada Parvus, yabancı sermaye konusunda Osmanlı'yı uyarma gereği duyar. Avrupa malî sermayesi Osmanlı Devleti'ni ve genel olarak Asya'yı esareti altına almaktadır. Sanayi kuruculuğunun hangi sermaye çevrelerince gerçekleştirileceği önemli bir sorundur. Sanayileşmeyle birlikte ülkede önemli servet kaynakları oluşacaktır. Temel sorun bu servetin kimin olacağı, "yerli ahâlinin mi yoksa ecnebî bankaların eline mi geçeceği"dir.

Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye sanayileşmeyi savunan, uluslaşmadan yana yayın organlarının bir diğeridir. Dergiye göre, Osmanlı Devleti tarımın yanı sıra, ticaret ve sanayie önem vermelidir. Ülkede birçok sınaî girişiminde bulunulabilir. "Sanayi nokta-i nazarından Avrupa'nın tâbiiyet, hattâ vesayeti altında" bulunan Osmanlı, başlatacağı sanayileşme süreciyle bu bağımlılığı kırabilir.

Sanayileşmeden yana yayın organları özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında geniş yankı uyandırır. İttihatçıların yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*, "İstihsalât-ı milliyeyi artırma meselesi"ni tartışmaya açar ve "ziraat mı, sanayi mi" sorusunu ortaya atar.

"Türk'te sanayi bilgi ve gücünü" artırmaya çalışacak, "Türkün sanayi sahasında atacağı millî adımlar"ı teşvik edecek olan *Sanayi* dergisi, sanayiin bir devletin varlığını sürdürebilmesi için önkoşul olduğunu ileri sürer. Osmanlı Devleti Batı'yı anlayamamıştır. Batı'daki sanayi devrimine benzer gelişmeler için ortam yaratılacağına, Batı'nın sanayi mallarına rağbet edilerek ülkedeki cılız sınaî birimler kısırlaştırılmıştır. 1839 Gülhane Hattı-ı Hümayûnu'yla idarî, mülkî, askerî birtakım ıslahât hareketlerine başlanmış, ancak bilim ve tekniğin yayılması, sanayiin kurulması doğrultusunda herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.

Sanayi dergisine göre, "bugün bir millet için en acı, en mühlik esaret, iktisadî esarettir." İktisadın temeli ise sanayidir. Sanayileşmeyen Osmanlı toplumu, 20. yy'da artık ağır bir "esaret-i iktisadiye" altındadır. Osmanlı, yaşamak istiyorsa uyanmalı, Batı'nın sınaî gelişimini izlemeli, "fünûn ve sanayi"e yönelerek çağdaş sanayi uygarlığını benimsemelidir. 20. yy'da ulusal varlık (mevcudiyet-i milliye) ancak sanayi ile sürdürülebilir.

Öte yandan, dergiye göre sanayiden bağımsız bir tarım sektöründen ya da ticaretten söz edilemez. Her iki sektörün de gelişebilmesi için sanayileşme zorunludur. Bu nedenle tarım ve ticaretin esası, temel taşı olan sanayi kurulmalı, "kendi kendine geçinebilici, kendi yağıyla kavrulucu bir Türkiye" yaratılmalıdır. Yoksa Osmanlı, iktisadî bağımsızlığını ilelebet yitirir, "mahkûm olarak ezilir".

Tarım ve Sanayii Uzlaştırıcı Görüşler

Tarım-Sanayi seçeneği tartışmasının bir ucunda girişimci-teknokrat kesimin yayın organı *Sanayi* dergisi, diğer ucunda ticaret erbabının sözcüsü *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* yer alır.

Ticaret Odası'na göre Osmanlı bir tarım ülkesidir. Tarımsal üretim artırı-

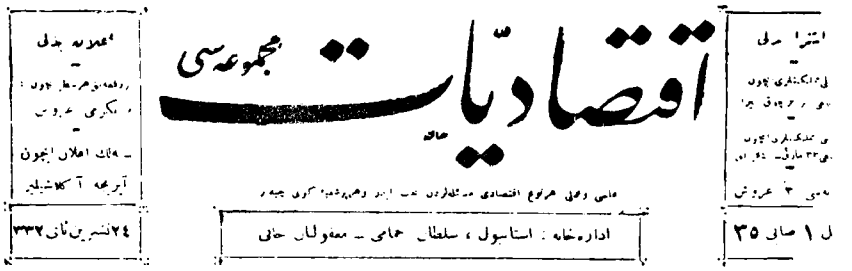
larak ilerde ticaret ve sanayiin de gelişebileceği bir ortam oluşturulabilir.

İktisadî kalkınmayı koruyucu yöntemlerle daha etkin kılmak, devlet müdahaleleriyle ülke ekonomisini yönlendirmek, Oda'ya göre, iktisadın "tabiî" yasalarına ters düşecektir. Akıl ve doğa, toplumların evriminde Tanrının mükemmel yasalarının gücüne boyun eğmeyi emreder. Yersiz müdahalelerle doğadaki hassas denge bozulmamalı, doğa yasalarının belirleyiciliğine saygı duyulmalıdır. Hükümetlerin önde gelen sorumluluğu, topluma doğa tarafından verilen göreve, daha "ahenkdâr bir şekle ithal bahanesiyle" olsa bile, karışmamaktır. Bu nedenle doğanın Osmanlı toplumuna bahşetmiş olduğu tarım ülkesi olma özelliğinin korunması gerekir.

Vatanperverlik duygusuyla ya da o günkü deyişiyle "hiss-i vatanperverâne" ile savunulan koruyucu, müdahaleci iktisat politikaları "iktisat nokta-i nazarından yanlış bir mütalâa"dır. *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası*, bu tür güdümlü iktisat politikalarının karşısındadır.

Oysa, giderek güçlenen Müslüman ticaret erbabının yayın organı *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sektörel öncelik sorununda uzlaştırıcı bir tavır içersindedir: *"İstihsalât-ı milliyeyi çoğaltmak için sanayii himaye etmenin faydasız olacağını söylemek ne kadar doğru değilse alelıtlak faydalı olduğunu da iddia etmek o derece yanlıştır"*. Sanayileşme sürecinde seçici bir politika izlenmeli, ülke kaynaklarının değerlendirilmesinde gerçekçi olmalıdır. Osmanlı topraklarında kurulacak sanayi birimleri hammaddelerini yine bu topraklardan elde etmelidir. Sanayileşmenin temel işlevlerinden biri, ülke tarımını harekete getirmek, tarım ürünlerini değerlendirmektir. Tiftik ve yün işleyecek yerli iplik ve dokuma fabrikalarının kurulması, doğramacı, marangoz, oymacı gibi sanatevlerinin açılması, yün, tiftik ve kereste üretimini özendirecek, şekercilik, ispirtoculuk, kumaşçılık, bez ve ketencilik, halıcılık, kâğıtçılık, bağcılık, peynircilik gibi tarıma dayalı sanayiin dış rekabete karşı korunması ülkeyi özlemini duyduğu sanayie kavuşturacaktır. Hammaddesi ve enerjisi dışardan getirtilerek ağır sanayi kurmaya girişmek gerçekçi olamaz.

II. Meşrutiyet yıllarında iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti de tarım-sanayi seçeneğinde uzlaştırıcı bir tavır

اقتصاديات مجموعه سی

İKTİSADİYAT MECMUASI: II. Meşrutiyet döneminde tarım ve sanayi konusunda yapılan tartışmalarda İttihatçıların yayın organlarından biri olan İktisadiyat Mecmuası da vardı. "Ziraat mı, sanayi mi..." sorusunu ortaya atan dergi kalkınmanın temelini tarımsal üretimin artırılmasında görür. Ancak dergiye göre, bunu yaparken sanayiyi de ihmal etmemek gerekir.

درسعادت تجارت اوطه سی غزته سی

DERSAADET TİCARET ODASI GAZETESİ: 1885 yılında yayımlanmaya başlayan bu gazete II. Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalarda Ticaret Odası'nın görüşlerini dile getirmiştir. İktisadî alanda devlet müdahalesine karşı olan tüccarlar gazetede yayınladıkları yazılarda güdümlü iktisat politikasına karşı olduklarını belirtmiş, özel girişimin önemini vurgulamışlardır.

alır. İttihatçılar sanayileşmeden yana çıkar, sanayileşme için özendirici önlemler alırlarsa da, örgütün taşrada toprak sahibi eşraftan güç aldığını görmezlikten gelemezler. Nitekim siyasal yönü ağır basan ve İttihatçılarca örgütlenen Osmanlı Çiftçiler Derneği, kırsal kesimde İttihat ve Terakki'nin ilişkilerini pekiştirmeyi amaçlar, her fırsatta tarımın ülke ekonomisindeki önemini vurgular.

İttihatçı yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*, ülkenin geleceğini tarımda, tarımsal üretimin artırılmasında görür. Ancak, tarımın gelişmesi sanayiin geri bırakılması anlamına gelmez. List'ten esinlenerek "sanayi'den mahrum bir ziraat memleketi çolak bir adama benzer" der.

İttihatçılara göre, Osmanlı Devleti tarım ülkesi olmakla birlikte geliştirebileceği sanayi kollarını asla ihmal etmemelidir. Ancak bu iki sektörün çıkarları çatıştığında tarım yeğlenmelidir. *"Çünkü memleketimizi esaret-i iktisadiyeden kurtaracak olan şey sanayi değil, ziraattır."*

İttihatçılara göre, bilinçsiz bir sanayileşme politikası ülke çıkarlarına ters düşebilir. Osmanlı toplumunda sermaye birikimi yetersizdir; düşük nüfus nedeniyle işgücü arzı da sınırlıdır. Koruyucu gümrük tarifeleriyle sanayileşmek mümkünse de her türlü koruyucu dış ticaret politikasının ulusal hasılayı artıracağı söylenemez. Sanayileşirken birikim yetersizliği nedeniyle önemli ölçüde yabancı sermayeye başvurulacaktır. Eğer girdiler dış ülkelerdekine oranla daha pahalıya mal olur ve sanayi yalnız koruyucu gümrüklerle ayakta du-

rabilirse bu tür sanayileşmeden "millî iktisat" fayda değil zarar görür. Sanayie gereğinden fazla önem verilerek dış ülkelere oranla çok pahalı mal üretilirse, sanayi kökenli tüketim mallarının fiyatları yükselir, fiyatlar maliyet enflasyonuna yol açarak işçi ücretlerine yansır, genel olarak ülkede hayat pahalılaşır. Öte yandan, ihracata dönük tarım ve sanayi mallarımız uluslararası piyasalarda rekabet gücünden yoksun kalır, ihracatımız günden güne düşer.

Son olarak, İttihatçılar bilinçsiz bir sanayileşme poltikasının tarım sektöründen sanayie ve bu nedenle kentlere aşırı bir nüfus kaymasına neden olacağı kanısındadırlar. Kırsal kesimde zaten kıt olan işgücü arzı daha da daraltılmış olacak, tarımsal üretim darboğaza girecektir. Bu ise, çarpık doğmakta olan sanayi sektöründe beslenme sorunu yaratacak, ülke ve özellikle büyük kentler açlıkla karşı karşıya kalacaktır.

Sanayileşme Bilinci

Osmanlı aydını uzun bir dönem Osmanlı Devleti'ni tarım ülkesi olarak görür. Klasik liberal iktisat ışığında karşılıklı üstünlükler ilkesi benimsenir; Osmanlı'nın tarımda uzmanlaşması önerilir.

II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı aydını ulusçuluğa meyleder. İttihatçı çevrelerde Alman iktisadî düşüncesinden esinlenilerek "millî iktisat" benimsenir. Smith, Ricardo, Bastiat yerine List, Rae, Cauwès, Carey gibi klasik iktisada başkaldıran düşünürler okunur.

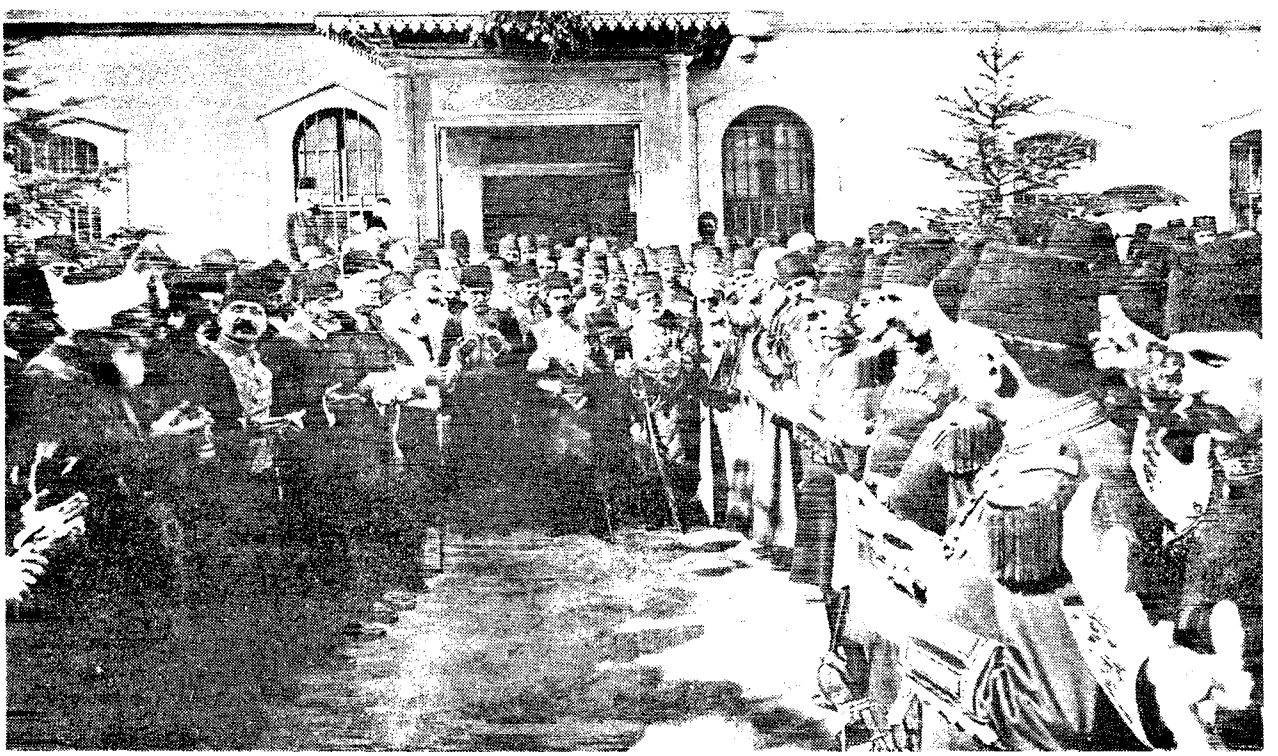
Bundan böyle, List'in görüşleri doğrultusunda, birey ile insanlık arasında ulus gerçeği aranır. Ulusun organik bir bütünlük kazanması özlenir. İktisadî bağımsızlığın bu bütünlük doğrultusunda sanayileşerek gerçekleşebileceği savunulur.

19. yy'da Bâbıâli sanayileşmeyi özendirici sınırlı bazı önlemler almış, Islahı Sanayi Komisyonu'nu kurmuşsa da, dönemin elverişsiz koşulları ve Osmanlı toplumunun yapısal gerçekleri sanayileşme için uygun bir ortamın oluşmasını önlemiştir.

1908 Devrimi'yle birlikte o güne değin dağınık bir biçimde uygulanagelmekte olan bağışıklık ve ayrıcalıklar derlenmiş, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'yla kapsamlı bir tevşik politikası benimsenmiştir. Ancak, ülkede birikim yetersizliği nedeniyle kuruluş ve işletme sermayesi sorununa çözüm bulunamaz. Sınaî kredi sağlayacak banka kurma girişimleri sonuç vermez.

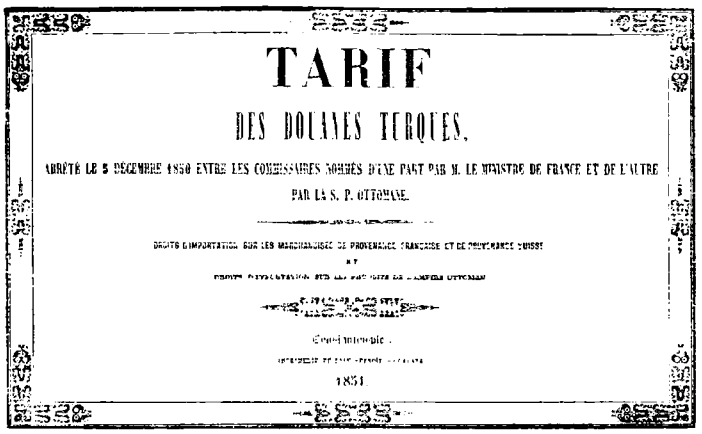
1908-1918 dönemi, Türkiye'de sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. Gazete ve dergilerde sanayileşme sorunu sık sık gündeme gelir. Sanayi kuruluşlarının sayımı yapılır. Sınaî mal yarışmaları düzenlenir. Sanayi sergi ve panayırları açılır. Yabancı ülkelerden uzman getirtilerek ülkedeki sanayi mektepleri yeniden düzenlenir. Teknik eğitim için çeviri ve telif eserler yayımlanır. Almanya'ya meslekî ve teknik öğrenim için işçi-öğrenci gönderilir.

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı'da sanayi toplumu olma özleminin doğduğu, sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. Osmanlı artık geri kalmışlığın iktisadî nedenlerine eğilme gereği duyar.□

KALKINMA BİLİNCİ: *Yüzyılın başında Osmanlı toplumunda başlayan iktisat tartışmaları, II. Meşrutiyet'ten sonra kalkınma, sanayileşme ile ilgili yapılan tartışmalarla güncellik kazandı. Sanayi sayımları, çeşitli mal yarışmaları, sergi ve panayırlar giderek bir kalkınma ve sanayileşme bilincinin yaratılmasını sağlamıştı. Resimde 1906'da Bursa'da "Mamûlât ve Mahsûlat Sergisi"nin açılışı.*

İKTİSADÎ İLİŞKİLER

TARIF

DES DOUANES TURQUES,

ARRÊTÉ LE 5 DÉCEMBRE 1850 ENTRE LES COMMISSAIRES NOMMÉS D'UNE PART PAR M. LE MINISTRE DE FRANCE ET DE L'AUTRE

PAR LA S. P. OTTOMANE.

1851.

1850 Osmanlı-Fransız Gümrük tarifesinden bir sayfa.

Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi
Dr. Çağlar Keyder

19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti
Doç. Dr. Şevket Pamuk

Tanzimat'tan Sonra İktisadî Politika
Doç. Dr. Zafer Toprak

Osmanlı Dış Borçları
Dr. Seyfettin Gürsel

Düyun-ı Umumiye
Prof. Dr. Haydar Kazgan

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Ticaret Antlaşmaları**
Necdet Kurdakul

☐ **1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması**
Dr. Seyfettin Gürsel

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, İktisadî Düşünce, İktisadî Yapı, Maliye, Sanayi, Tarım, Kırsal Yapı ve Ormancılık, Ulaştırma* maddelerine bakınız.

Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi

Çağlar Keyder

Osmanlı Devleti'nin Avrupa siyasal sistemiyle geniş ölçüde bütünleşmesi ancak 18. yy'da gerçekleşti. O zamana değin Türkiye merak ve korku uyandırmıştı, ama esas olarak savaşmak kaçınılmaz olduğunda mücadele edilen yabancı bir güç olarak görülüyordu. Bu ilişki türü, Avrupalı elçilere kibir ve küçümsemeyle yaklaşan Osmanlı Sarayının dünya görüşüne de yansıyordu. 16. ve 17. yy'da tek taraflı ve feshedilebilir anlaşmalarla verilen ayrıcalıklar, bu tutumun alicenaplık kılığındaki bir yansımasıydı. Ancak, 17. yy'ın sonlarıyla 18. yy'ın başlarında birbirini izleyen askerî yenilgilerden sonra Osmanlı tutumu değişmeye başladı; Saray ikili anlaşmalar yapmak zorunda kaldı, bürokratlar Avrupa diplomasisine özgü dengeler ve ittifaklardan oluşan karmaşık bir sistemin parçası olmaya başladılar.

Bu yüzyılda, bürokrasinin özellikle imparatorluğun dış ilişkilerden sorumlu kesimi, din görevlilerinden farklılaşmaya başladı. Yeni devlet memurları devlet gücü kavramına ve devletlerarası sisteme göreceli olarak daha laik bir yorumla ve pazarlıkların parametrelerini kabul ederek yaklaştılar. Ancak bu parametreleri kabul ederken kendi yenilik çabalarının başarı olasılığını da sınırlamış oluyorlardı. (İmparatorluğun 19. yy'daki yenilikçileri, bürokrasinin Avrupa diplomasisinin dar sınırları içine hapsedilmiş olan bu laik kanadından çıkacaktı.) Avrupa devletler sistemine bu erken, tedrici ve düzenli geçiş bürokrasi içinde yeni bir "modern" grubun eskisine karşı kendisini yasallaştırıp tanımlamasına yol açtı. Bu olgu Osmanlı bürokrasisinin Japonların "rövanşist", Çinlilerin ise "antagonist" tutumuna kıyasla Batı etkisine karşı daha uzlaşmacı tavrını açıklamada bir ipucu verebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda laik bürokrasi, Avrupa modelleri ve ilkelerini ilerici reformizm adına kabul etti ve bunlara bağlılığını haklı göstermeye çalıştı. Böylece Batı kapitalizmi ile ekonomik bütünleşmenin kurumlaşması, eski Osmanlı devlet yönetiminin gerici öğretilere karşı bir zafer olarak gösterildi. Yenilikçilik, biraz daha radikal bir hava kazandığında bile, Çin ya da Japon modelinden çok İtalyan ya da Rus modeline daha yakındı ve Avrupa kökenli toplumsal terakkî paradigmasından kaynaklanıyordu. (Bir başka deyişle bürokratlar, bütünleşme sürecinin asıl aracılığını kendileri üstlenerek toplum yapısı içindeki statülerini muhafaza edebilecekleri bir reform türünü kabul ettiler.) Geleneksel düzenin onarımı konusunda zaten fazla alternatif yoktu ve de Avrupa devlet yönetimi paradigmasının çekiciliği olanlara baskın çıktı. Uygulamada ise imparatorluğun hem Avrupa devletlerarası sistemi hem de kapitalist ekonomiyle giderek bütünleşmesi bu paradigmanın dışına çıkmayı giderek zorlaştırdı. 19 yy'ın sonlarına kadar bürokrasinin hareket serbestisinin genişlemesi ancak dünya kapitalist sistemindeki çekişmelerle devletlerarası sistemin kendi içindeki rekabetlerin sonunda olabiliyordu.

Ticaretin Gelişmesi

İngiltere ile 1838'de imzalanan ticaret anlaşması, imparatorluğun Avrupa kapitalizminin politik-ekonomik mantığıyla bütünleşmesini kurumlaştıran ilk adım oldu. 1842'de Çin'e empoze edilen Nanking Anlaşması gibi bir savaş sonunda imzalanmamasına rağmen, 1838'de verilen ayrıcalıklar Çin'dekilerin aydınıydı; devlet tarafından verilen tüm tekeller kaldırıldı ve İngiliz tüccarlarına kıymet üzerinden % 12'lik tek vergi hariç hiçbir vergi ödemeksizin Osmanlı mallarını satın alma ve ihraç izni verildi. Yine aynı şekilde bütün ithal mallarına % 3'lük bir gümrük vergisi kondu. Birkaç yıl içinde öteki Avrupa ülkeleriyle de benzer koşullarda anlaşmalar imzalanmıştı; Osmanlı İmparatorluğu böylece bir serbest ticaret bölgesi oldu.

Batıda sanayi üretiminin artması sonucu, ucuz ulaşım ve özellikle Fransa ve İngiltere'nin saldırgan ticaret politikaları ile anlaşmaların getirdiği kurumsal kolaylıklar, ticaret hacmini önemli ölçüde artırdı. Dünya ticaret hacmindeki genişlemenin de etkisiyle Osmanlı ticaret hacmi, 1830'lardan 1873'te başlayan dünya bunalımına kadar % 3.5 oranında yıllık artış gösterdi. Büyüme 1840'larla 1850'lerde özellikle hızlandı.

Avrupa'nın Ortadoğu ile ticareti, 18. yy süresince ve 19. yy başlarında İngi-

KİBİRLİ YAKLAŞIM: *18. yy'dan önce Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ülkelere yaklaşımı belirli bir küçümseme içindeydi. Doğu'da Çin imparatorlarının yabancı elçilere karşı kibirli yaklaşımları benzer bir biçimde Osmanlı padişahlarında da görülüyordu. Ancak 17. yy'ın sonlarına doğru başlayan süreç askeri yenilgiler vb. bu tutumun değişmesine yolaçtı. Artık diplomatik ilişkiler varolan ekonomik ve siyasal değişmeye uygun bir biçimde gelişmeye başladı. IV. Murad'ın bir yabancı elçiyi kabulü.*

liz ve Fransız tüccarların sürekli şikâyetine konu olan bir zorlukla karşılaşmıştı: Osmanlı İmparatorluğu'nun yeterli ihraç malları hacmi yoktu. Aslında imparatorluğun resmen ilan edilmemiş, ama doğal olarak tüketici bürokrasi tarafından belirlenen politikası şuydu: Lüks mallar ve hammadde ithali özendirilirken, özellikle büyük kentlerde mal sıkıntısı başgösterir korkusuyla ihracat caydırılıyordu. Saray tarafından belirlenen tüccarlara ticaret tekelleri verme politikası görünüşte bu amaç için kullanılmıştı. İhracat, özellikle de hammadde ihracatı, bütün üretim yapısını bozma ya da çeşitli üretim aşamaları arasındaki bağları koparma tehlikesi taşıyordu. Böyle bir bozulma giderek işsizliğe ve toplumun yeniden-üretim sisteminde ciddi toplumsal sonuçlar getirecek bir kopukluğa neden olabilirdi.

Öte yandan ithalat, tümüyle tüketime yönelikti. Çoğunlukla devlet yöneticilerinin tüketimi sözkonusu olduğunda, üretim yapısı tehdit edilmeksizin ithalat özendirilebilirdi. 1838 Anlaşması ticaret tekellerini feshedip yabancı tüccarların Osmanlı tüccarlarıyla daha iyi koşullarda rekabetini sağlayarak, toplumsal karışıklık ve işsizliğe ortam hazırladı. İngiliz kapitalizmi açısından tekellerin kaldırılması çok yalın bir mantığa hizmet ediyordu: İhracat yasakları tüccarların mamul mallara karşılık alabilecekleri ürün miktar ve çeşidini kısıtlıyordu, oysa tüm ticaret tekellerinin kaldırılması, ticaretin kendi "doğal" sınırlarına ulaşıncaya kadar genişlemesine olanak verecekti. Mamafih tarımsal yapının özelliği nedeniyle genişlemenin çapı pek de büyük olmayacaktı.

Küçük toprak mülkiyetinin egemen olması, hem pazarlanabilir ihtiyaç fazlası mal hacmini, hem de üretim yapısının ihraç edilebilir ürünlere dönüşme hızını kısıtlıyordu. Büyük ölçekli ticari çiftlikler kurmanın zorluğu, ticaret hacminin ancak bağımsız köylülerin pazara açılmasıyla genişleyeceğini gösteriyordu, ki, bu da kendine özgü sorunlar içeriyordu. Geleneksel olarak kendi ihtiyacı için üretim yapan köylüyü - fiyatlar uygun olsa bile- ihraç ürünlerinin üretimine kaydırmak zordu. Özellikle geçimleri hava koşullarındaki yıllık değişmelere bağlı olduğundan ve bunun kötü etkilerini uzun süredir yaşadıklarından, köylülerin doğal tepkileri risk almamak olacaktı. Birçok üretici varken ve hepsi de riskten kaçarken kendi-için üretimden tek bir ihraç ürününe geçmek neredeyse imkânsızdı. Bu

nedenle eğilim, mevcut çok sayıda mal çeşitlerini daha fazla yaymak ve geliştirmek oldu. İmparatorluğun 19. yy ticarî kayıtlarından ihracatın hacmi ve yapısına ilişkin bu içerimler kolayca görülebilir. Hiçbir zaman tek bir ürün ihracatın % 10'undan fazlasını sağlamamıştır. 1820'lerden sonra ticaret hacmi arttı ve Doğu Akdeniz'e buharlı gemilerin çalışmaya başlamasıyla birlikte yeni bir hız kazandı. 1838'de ve daha sonra yapılan anlaşmalar ticaret rejimini resmîleştirip sarayın ticaret tekellerini verme hakkını kaldırarak Avrupa pazarlarıyla yeni bir bütünleşme düzeyi getirdiler.

Yüzyılın ortalarında, ticaretin yapısı merkez-kenar (periferi) işbölümünü yansıtan bir özellik kazandı; yani ithalat geniş ölçüde mamul tüketim mallarından oluşurken çeşitli yiyecek maddeleri ve hammaddeleri -ki, hiçbiri önemli miktarda değildi- ihraç ediliyordu. Aslında mevcut üretim fazlasının mobilizasyonu ile birdenbire artan ticaret hacmi yüzyılın ortalarına doğru daha yavaş artmaya başlamıştı. Osmanlı ihracatının başlangıçtaki artışı, daha çok pazarlanmakta olan mevcut hammadde fazlasının dış pazarlara açılmasından kaynaklanıyordu. Fakat giderek üretim yapısında bozulma ve işsizlik olasılığı gerçekleşti ve kentsel imalatla kırsal el sanatları ve yerli sanayi üzerinde hemen etkisini gösterdi.

Bu etki birbirine paralel iki unsurun eseriydi: 1) Ucuz ithal (mamul) mallarının -özellikle pamuklu dokumalar- rekabet etkisi ve 2) yeni dış pazarların yerli sanayide kullanılan hammadde fiyatlarında yarattığı artış. Dönemin kayıtları tezgâh ve zanaatkâr sayısı ile üretilen kumaş miktarındaki önemli düşüşü gösteren istatistiklerle doludur. Özellikle başlarda görülen ticaretteki hızlı artış sırasında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı pamuklu mal ihracatı 1820'lerin ortalarından 1840'ların sonlarına kadar beş katına çıktı. Tüketimde ithal mallarına kayış, yerel üretimin yerini ithalata bırakmasına neden oldu ve bu durum yüzyılın ortalarındaki (1848-1873) ekonomik büyüme döneminde de devam etti.

Yerel endüstrinin gördüğü zararı kapitalist bütünleşmenin sistemdeki olası evrimlere karşı oluşturduğu engelin belirtisi olarak görmek kuramsal olarak savunulamaz. Yanlış bir yaklaşım, periferideki zanaatları Batıdaki proto-endüstriyel faaliyetlerle özdeşleştiriyor. Kapitalist bütünleşme olmasaydı zanaatların sanayiinin gelişmesi için gerekli sermaye birikimini yaratabileceklerini savlıyor. Bu yaklaşım, iktisadî faaliyetlerin yeraldığı toplumsal sistemi gözardı eden ve kapitalist kalkınmayı teknolojinin nicel birikimiyle özdeşleştiren teknisyence bir yaklaşımdır. Kendi içindeki örgütlenmeleri açısından periferideki imalatla Avrupa'daki proto-endüsriyel faaliyetin aynı olduğunu kabul etsek bile, bunların ekonomik sistemle eklemlenmeleri ve buna bağlı olarak da sistemi dönüştürme kapasiteleri farklıdır. Ayrıca politik otorite ile ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli manifaktürleri, serbest birikimi engelleyen önceden belirlenmiş bir işbölümüne mahkûm ediyordu. Bu nedenle 19. yy'daki *de-industrialisation*, Batı modeline uygun bir kapitalist sanayileşmeyi gerçekleştirecek bir dinamik potansiyeli yoketmedi. Ama onbinlerce zanaatkâr ve imalatçının işsiz kalmasına yol açan önemli toplumsal karışıklıklar yarattı.

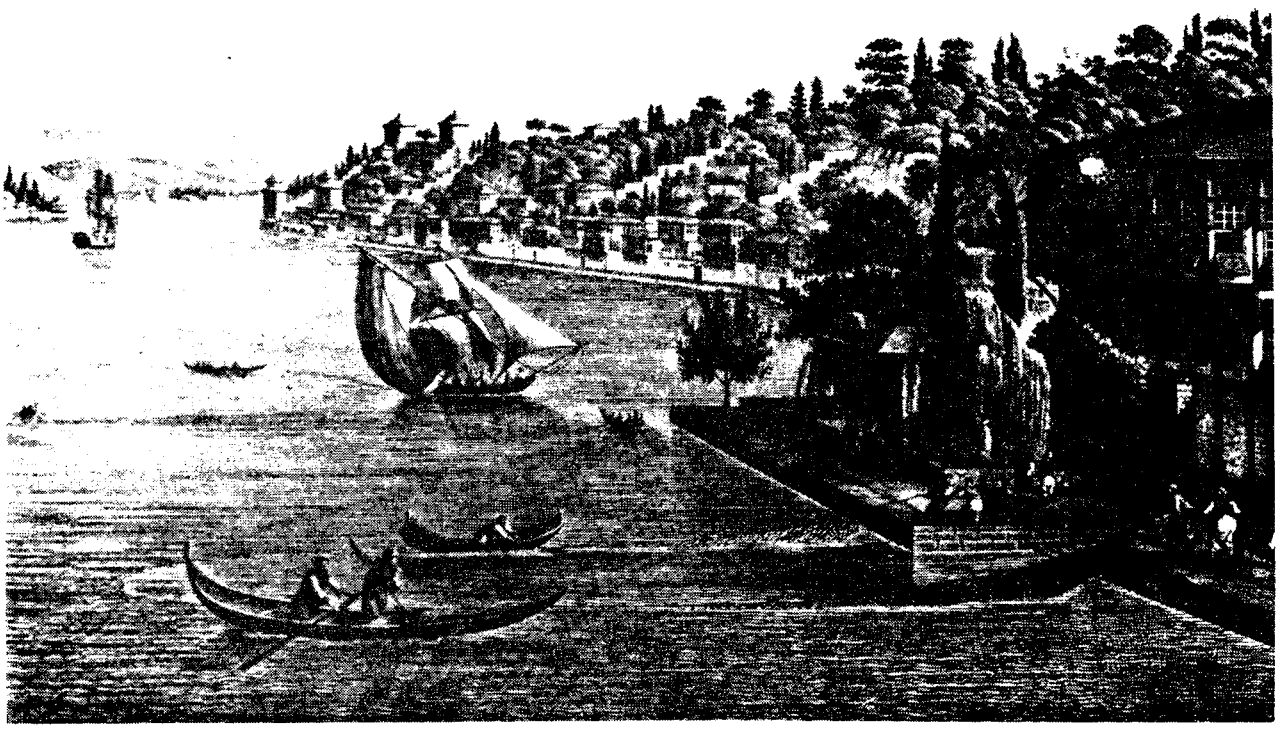
Toplumsal Değişme

Kendi içinde bütünleşmiş bir işbölümünün ortadan kalkmasını izleyen toplumsal karışılıklar yanı sıra, yeni iktisadi faaliyetler gelişti ve yeni toplumsal gruplar ortaya çıktı. Selanik, İzmir ve İstanbul gibi ticaretin merkezleri haline gelen liman kentlerinde, genellikle yabancı bir pasaportun güvence ve dokunulmazlığına sahip işbirlikçi bir grup doğdu. Bu liman kentleri, Avrupa'daki mal ve kredi çevreleriyle bağlantı noktalarını oluşturuyorlardı. Limanlarda bankalar ve tüccar birlikleri kuruldu, iç kesimlere ulaşan ağlar oluşturuldu. Bu ağlar, yabancı tüccarlar, onların ağları küçük tacirler ve tefecilerden oluşuyordu. Kuşkusuz, ticaretin büyümesi kendi yapıcılığı ve yıkıcılığıyla toplumsal işbölümünde gerçek bir yapısal değişiklik getirdi. Geleneksel düzenin kentsel küçük burjuvazisini oluşturan imalat grubu hızla gereksizleşip ortadan kalkarken, dış ticaretle uğraşan yeni bir sınıf yeşermeye başladı. Ekonomik alan coğrafi olarak da yeniden belirlendi; yıkıma uğrayan geleneksel imalatçılar genellikle idarî merkezlerin ve taşra bürokrasinin bulunduğu iç kesimlerdeki eski ticaret şehirlerindeydiler. Oysa yeni iktisadî faaliyetler pazar mantığına uygun olarak liman kentlerine yerleşiyorlardı. Ticaret ağları, yalnızca Avrupa pazarları ile bağların sürdürülebileceği merkezlerden dağılacak biçimde kurulabilirdi. Böylece, bu yeni yapılaşma, ekonomik etkinliğin coğrafî dengesini kıyı bölgeleriyle önemli dağılım yolu üzerindeki pazar kentleri ve bunların en yakın çevreleri lehine bozmuş oldu.

Yeniden yapılaşma adını verdiğimiz bu olgu, periferideki kapitalist bütünleşmeye ilişkin ortak deneyimleri yansıtır. Türkiye örneğinin ayrıldığı nokta, bu yeniden yapılaşmanın getirdiği sınıf çatışmasında dinsel ve etnik farklılıkların belirleyici olmasıdır. Geleneksel sistemin iki temel sınıfı olan küçük topraklı köylüler ve bürokrasi, bu dönüşüm döneminde fazla tabiat değiştirmeden kaldılar. Kuşkusuz küçük topraklı köylüler, eşitsiz değişim ve sömürü gibi sonuçlar da getiren para ve mal piyasasıyla bütünleşme derecesi ve bütünleşmenin yapısına bağlı olarak temel değişikliklerden etkilendiler. Piyasayla giderek daha fazla bütünleştiklerinden fiyatlardaki dalgalanmalar üretim stratejilerini etkilemeye başladı ve bağımsız statülerini geçici olarak kaybetmelerine yol açtı. Yine de köylünün büyük çoğunluğu değişen derecede pazara katılan, ama örgütlenme ve aile işgücünü kullanma biçimleri değişmeyen bir sınıf olarak kaldı. Ayrıca bunlar imparatorluktaki toplumsal sınıfların kuşkusuz en kalabalığını oluşturuyorlardı.

Statüsü ilk elde ve en çok tehdit edilen sınıf, Müslüman imalatçılar ve tüccarlardı. Tüccarların toplam sayılarında belki bir düşme yoktu, hattâ daha çok liman kentlerinde yerleşen yeni bir imalatçı kesimin gelişmesi sanayicilerin sayısını artırdı. Bir sınıf olarak küçük sanayiciler ve tüccarlar sayı olarak arttılar; ama bu sınıf içinde etnik grupların statü değiştirmesi etkili oldu. Kurumsal güvenceleri saray tarafından verilen tekel hakları olan Müslüman tüccarlar varlıklarını sürdürdüler, ama yabancı ve gayrımüslim tüccarlara karşı ayrıcalıksız bir statüde bırakıldılar: Artan ticaretten özellikle de dünya pazarlarına yönelik ticaretten pay alamadılar. Yabancılar ve imparatorluğun Hıristiyan nüfusu kendi ekonomik (düşük vergiler) ve politik (dokunulmazlıklar) statüleri nedeniyle bu fırsatları yarattılar, geliştirdiler ve ellerine geçirdiler.

Bu süreçte kültürel unsurların önemi de gözardı edilmemelidir. Gayrımüslim tüccarların Avrupalı işadamlarıyla dil, gelenek ve din yakınlıkları vardı. 19. yy'da Avrupalıların Osmanlı İmpa-

BALTALİMANI VE NANKİNG ANTLAŞMALARI: *Osmanlı Devleti'nin 1838'de imzaladığı antlaşma İngiltere'nin dünya pazarlarını ele geçirme siyasetinin ekonomik anlamda kurumlaştığı ilk adımdı. İngiltere bundan sonraki politikasında kendi sistemini kabul ettirmek istediği ülkelerde benzer koşulları dayatacaktı. 1842'de Çin'le imzalanan Nanking Antlaşması ile Çin limanları İngiliz ticaretine açıldı, ithal mallarına % 5'lik gümrük resmi kondu ve Hong Kong İngilizlere bırakıldı. Baltalimanı'nın o dönemindeki görünümü (üstte) ve Nanking Antlaşması'nın imzalanması (yanda)*

ratorluğu'na bakışında "uygarlık taşıyıcısı" sömürgeci havası olmamakla birlikte romantikleştirilmiş bir Haçlı seferi perspektifi iyice kendini belli ediyordu; bu kez amaç, boyunduruk altındaki Hıristiyan nüfusu kurtarmaktı. Böylece, Hıristiyan bir işbirlikçi sınıfın oluşumu kültürel bir misyonla çakıştı; Avrupa iş çevrelerinin Rum ve Ermenileri seçmesi, "Doğu Sorunu"nu çözme projesinin bir parçasıydı.

Borçlanma

Geleneksel ekonominin periferileşmesi, başlangıçta dolaşım sermayesinin etkisiyle oluşagelen bir yapılaşma sürecidir. Emeğin geleneksel, pre-kapitalist örgütlenme biçimleri varolduğu sürece sermayenin gereksinimlerine göre yapılaşma, tüccar ve tefeciler tarafından gerçekleştirilen bir yönlenim süreci olarak kalır. Buraya kadar, ticaretin örgütlenişini ve Avrupa pazarları ile kırsal üretim arasındaki bağların kurulmasında ticaret sermayesinin işleyişini tartıştık ve ticari ilişkinin kurumlaşmasının devletlerarası sistem zoruyla Osmanlı bürokrasisine kabul ettirildiğini belirttik. Ancak, uluslararası Avrupa borç piyasasıyla kurulan bağlar aynı yapıda değildi; bürokratlar kendi kısa vadeli çıkarları uğruna bu ilişkiyi gönüllü olarak kabul etmişlerdi.

19. yy'ın ortalarına değin bürokrasi İstanbul'daki bankerlerden borç almıştı ve bu fonların asıl kaynağı Avrupa'daki bankacılık merkezleriydi. Hemen her zaman borçlanmanın ilk nedenleri bütçe açıkları olmuştu. Ancak, 19. yy'da, idarî ve askerî alandaki modernleşme çabalarının yanı sıra daha fazla askerî harcamalar gerektiren Avrupa savaş arenasına girilmesi devlet harcamalarını artırmıştı. Artan harcamalarla yetersiz gelirler arasındaki fark merkezî otoritenin geleneksel malî bunalımına işaret ediyordu. Borçlanma olgusu birçok soruna birden çözüm getirir gibiydi; Avrupa sermayesi saraya karşı pazarlık gücü olmayan yerel bankerlere göre merkezî otoritenin karşısına daha kolay çıkacak, bütçe gelirleri desteklenecek ve bürokrasi daha fazla fon kullanabilecekti. Borç verenler açısından Osmanlı hükümetine verilen borcun artırılması, imparatorluk merkezini ayrılma eğilimlerine karşı güçlendirme kararının bir parçasıydı. Böylece merkez, devletin toprak bütünlüğünü koruyabileceği gibi kurumsal ya da maddi yatırımlar yapabilecek ve özel sermayenin yatırımlarına yol açmış olacaktı.

Borçlar aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinin Avrupa diplomasisi açısından yasallaşmasını sağladı. Kuşkusuz zayıflığını sürdürmesine de yardım etti. Osmanlı Devleti'ne verilen borçlar -tabiî ödeneceği umuduyla- bir yandan onun yasallığını tanımak anlamına gelirken öte yandan sürekli borçlu olması Avrupa hükümetlerine serbestçe kullanabilecekleri bir silah da sağlamış oluyordu. Bu borç emperyalizmi, Osmanlı Devleti'ni sık sık ayrıcalıklar vermeye ya da istenen önlem ve politikaları oluşturmaya zorladı. Bürokratlar kendilerini alacaklıların merhametine terketti-

PAZARA AÇILMANIN GÜÇLÜĞÜ: Osmanlı Devleti'nde tarımsal yapının özellikleri genişlemeye, pazara açılmaya imkân tanımıyordu. Toprakta küçük mulkiyet, pazar için yapılacak üretimi daraltıyor, ihraç edilecek ürünlerin üretimini kısıtlıyordu. Kendi ihtiyacı için üretim yapan köylüyü pazar için üretime kaydırmak oldukça zordu. Bu anlamda geleneksel yapının çözülmesi ve ticari anlamda büyük çiftliklerin kurulması çok sonraları gerçekleşecekti. 1905'de Kastamonu yakınlarında bir büyük çiftlik.

ler ve gereken ayrıcalıkları vermek zorunda kaldılar.

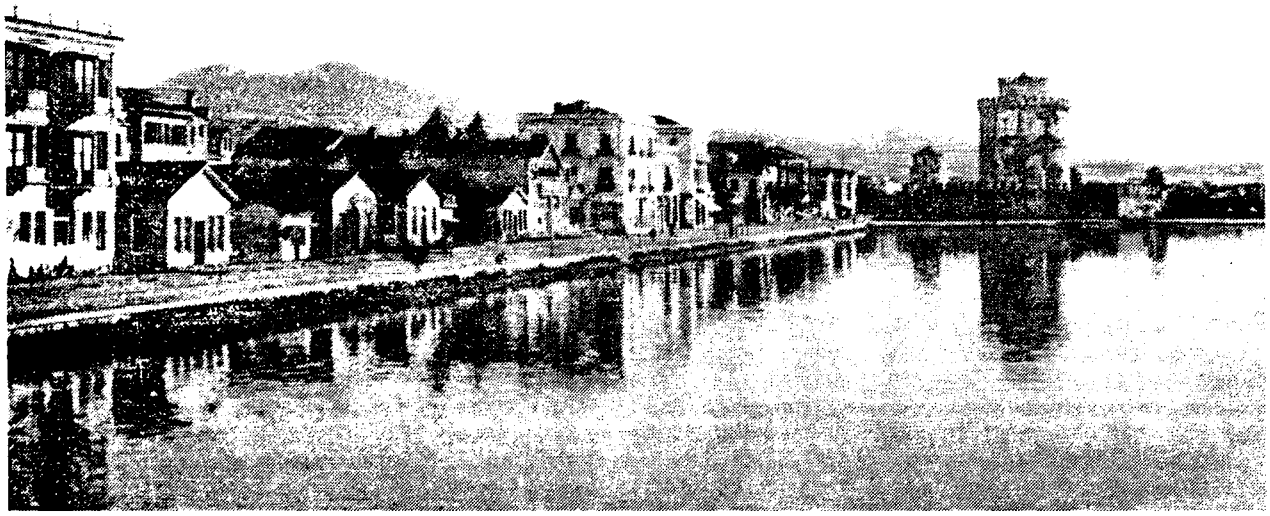
Dünya ölçeğinde bir sermaye birikimi açısından ise, borçların merkezî hükümet tarafından ödenmesi bir değişim sürecinden başka bir şey değildi; yani köylünün elinden vergi olarak alınan artık ürün Avrupa'dan gelen sermayenin değerlenmesine gidiyordu. Aslında Bâbıâli'nin iflâsından sonra bu aracılık rolü yerini Avrupa sermayesinin temsilcileriyle köylüler arasında gerçekleşen doğrudan bir ilişkiye bıraktı. Ekonominin yapılaşmasına yardım eden bu ilişkiye rağmen alınan borçla ödenen miktar arasındaki oran genellikle imparatorluğun lehineydi. Osmanlı ekonomisi merkantilist bir birim olarak alınırsa, yalnızca borç aldığı uzun dönemler vardı ve 1856-1914 yılları arasında eline geçen borç miktarı az da olsa ödeme miktarını aşıyordu. Başka bir deyişle, tümüyle aritmetik açıdan bakılacak olursa Osmanlı ekonomisi ödediğinden daha fazla borç alma durumundaydı. İmparatorlukta bir ihraç ekonomisi oluşturmanın zorlukları üzerine yaptığımız tartışma bu bağlamda düşünülmelidir. Bir ihracat sektörü geliştirilemediğinden, Osmanlı ekonomisi genelde Avrupa ekonomisi için yiyecek ve hammade sağlayan bir ülke olmaktan çok, mamul mallar için bir pazar olmak durumundaydı. Avrupalı tüccarların eski şikâyetleri hâlâ geçerliydi; ihraç malları olmadığına göre Avrupalı tüccarların mallarına alıcı yaratmak için Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine fon aktarılmalıydı. Yani ithalat ihracatı aşacaktı.

Osmanlı'da periferileşmenin kendine has özelliği böylece bir kez daha ortaya çıkmaktadır ki, bu özellik ancak Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı Devleti'nin dünya sistemindeki yeriyle açıklanabilir. Osmanlı hükümetine ödeyebileceğinden fazla borç alma ayrıcalığı, Avrupa kapitalizminin ortak bir kararı ya da tek bir egemen gücün politik tercihi (II. Dünya Savaşı sonrası olduğu gibi) sonucu verilmedi. Tersine, Osmanlı bürokratlarının ayrıcalıklı durumu emperyalist güçler arasındaki rekabetten kaynaklanıyordu.

1848-73 ekonomik büyümesi sırasında Fransa ve İngiltere iki çekişen güç durumundaydı. 1873-1895 bunalımı bir uzlaşma dönemini simgeliyordu ve Osmanlı ekonomisi emperyalist konsorsiyumun vesayeti altındaydı. Ancak, ekonomideki 1914 savaşı öncesi yükselme döneminde Almanya'nın sahneye çıkmasıyla rekabet bir kez daha canlandı. Politik ya da ekonomik üstünlük sağlamayı amaçlayan bu rekabet nedeniyle Avrupalı politikacılar finansman ku-

YOKOLAN KESİM: Osmanlı Devleti'nde varolan imalatın yapısı ve kendi içinde örgütlenmesi, yeni bir ekonomik sistemle eklemlenmesi ve buna bağlı olarak sistemi dönüştürme kapasitesi bakımından farklılıklar gösterir. Herşeyden önce serbest birikimi engelleyen ve önceden belirlenmiş bir işbölümü vardı. Bu Batı modeline uygun bir kapitalist sanayileşmeyi gerçekleştirecek bir potansiyeli yoketmedi ama onbinlerce zanaatkâr ile imalatçının işsiz kalmasına yolaçtı. Eskişehir'de lüle taşı imalatı.

LİMAN ŞEHİRLERİ: Yeni iktisadi ilişkilerin gelişmesiyle birlikte limanlar önem kazanmaya başladı. İzmir, Selânik ve İstanbul yabancıların serbestçe ticaret yaptıkları merkezler haline geldi. Buralarda bankalar, tüccar birlikleri kuruldu. Avrupa'nın değişik ticaret merkezleriyle bağlantılar bu limanlardan sağlanmaya başladı. Selânik (üstte), İstanbul (karşı sayfada).

ruluşlarının Osmanlı devletine borç vermesini sağlamak için borsa ve tahvil piyasasında nüfuzlarını kullandılar. Osmanlı yönetimi ilk resmî borcunu 1854'te, Kırım Savaşı sırasında aldı. Bunu 1855'teki bir başka borç izledi ve 1875'e, yani faizleri ödeyemeyeceğini ilan edinceye kadar borç almaya devam etti.

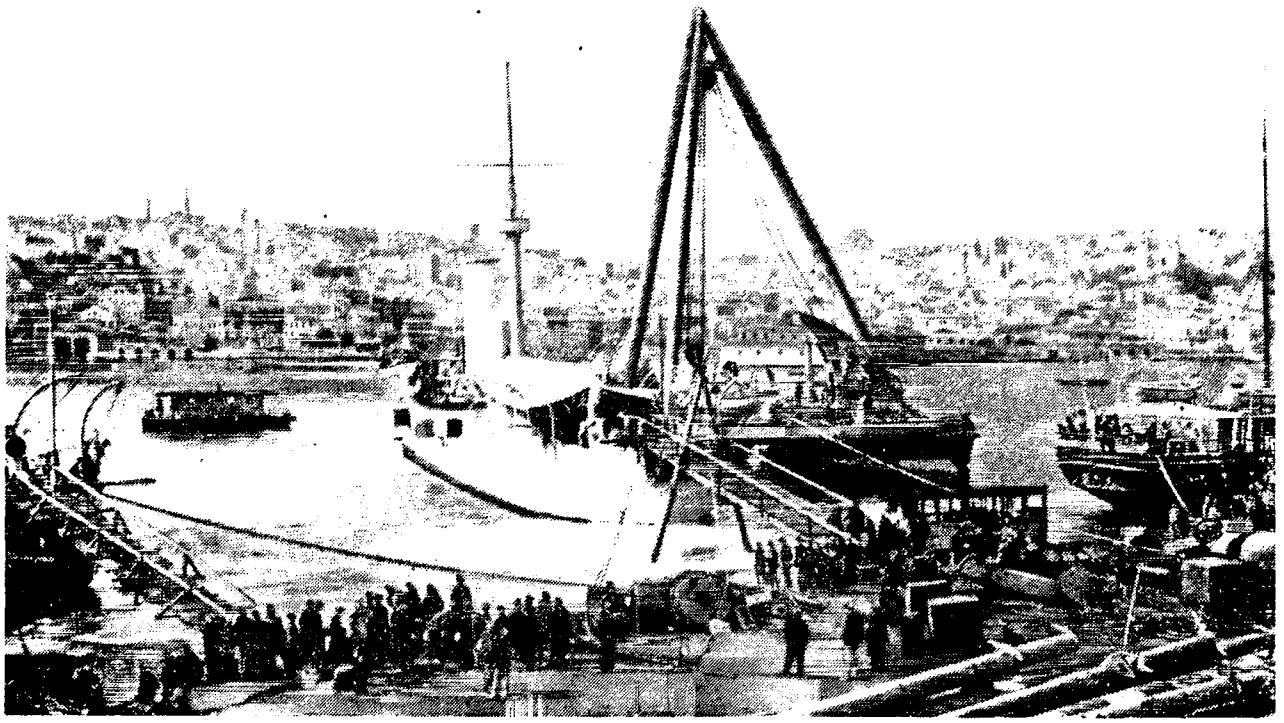
Düyun-ı Umumiye'nin Kuruluşu

1875-1881 yılları arasında tahvil sahiplerinin temsilcileri ile bürokratlar biraraya gelerek devletin iflâsını görüştüler ve sonuçta hükümetin maliyesi uzerinde önemli bir denetim hakkı olan Düyun-ı Umumiye kuruldu. Bu borçların koşulları oldukça değişkendi; emisyon kuru ve faiz oranı, para piyasasının durumu ile ilgili hükümetlerin tavrı ve Avrupa kamuoyunun imparatorluğa ilişkin duygularına göre değişiyordu. Yine de, piyasada canlılık devam ettiği surece Osmanlı pazarına bağımlı hale gelen Avrupalı tüccar ve yatırımcılar, Osmanlı hükümetine verilen borçların artırılması amacıyla bir lobi oluşturdular. Alınan borçlar genellikle eski borçları ödemek ya da özel yatırımların kârını güvence altına almak uzere kullanıldığından, bu lobiler istenen sonucu veriyordu. Ancak, 1873 malî krizinden sonra aynı durumdaki birçok ülke gibi Osmanlı hükümeti de hemen öyle kolayca bulunamayan ve dolayısıyla daha yüksek faizli yeni borçlar almak zorunda kaldı. İflâsın ilanı, Bâbıâli'nin malî egemenliğini gerçek anlamda kaybetmesine yol açtı.

Düyun-ı Umumiye Avrupalı tahvil sahiplerinin Osmanlı borçları üzerindeki haklarını korumak amacıyla kuruldu. Bu amaçla tuz vergisi, ipek vergisi ve tütün vergisi gibi vergileri içeren bazı rezervlerin Düyun-ı Umumiye tarafından yönetimi düşünülüyordu. Ancak çok geçmeden teşkilâtın işlevi bazı vergileri doğrudan toplamaya kadar vardı. Ayrıca, devletle yabancı yatırımcılar arasında bir aracı rolü -hem doğrudan yatırım (demiryolu şirketleri gibi) hem de devlet borçlarıyla ilgili konularda- üstlendiği yabancı yatırımcıları etkin biçimde özendirip onlara kolaylıklar sağlamaya, tütün ve ipek üreticisi köylülere karşı ticaret sermayesini temsil etmeye başladı.

Düyun-ı Umumiye kısa zamanda örgütsel olarak öylesine genişledi ki, Osmanlı Maliye Nezareti'ne rakip duruma geldi ve imparatorluğun toplam kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birini kontrolü altına aldı. Düyun-ı Umumiye bir anlamda alternatif bir sömürgecilik aygıtı işlevi gördü Şöyle ki, ticaret alanı rekabete açık tutulurken, Avrupalı kredi kaynakları ile imparatorluk arasındaki ilişkilere kararlılık kazandırmak amacıyla rakip emperyalist güçler arasında varılan uzlaşmanın simgesiydi.

Düyun-ı Umumiye'nin ortaya çıkışı, bürokrasi için bir malî egemenlik kaybı demekti. Fransız ihtilali öncesindeki Fermier Generaux gibi, Düyun-ı Umumiye de sultanın alacaklılarından oluşan bir komiteyi temsil ediyordu ve yine tıpkı onlar gibi malî reformlara engel oldu. Avrupalı alacaklıların haklarını korurken merkezî otoriteye karşı Avrupa'nın daha önceki desteğini andıran çelişik bir tutum takındı; bir yandan Bâbıâli'yi uluslararası alanda daha güvenilir (ve güvene değer) bir muhatap olarak kabul ettirirken öte yandan her türlü radikal değişiklik ya da malî yeniliğe engel oldu. Yine de, Düyun-ı Umumiye'nin kurulması, köylünün artık ürününü nakit sermayenin -ki Osmanlı'da bu sermaye yabancı kökenliydi- faiz ödentisine dönüştüren önemli bir yenilik sayılırdı. Daha önceleri Bâbıâli'nin kendisi tarafından yapılan şey, şimdi Avrupalı kredi kaynaklarının temsilcileri tarafından ve aracısız olarak yapılıyordu. Bu durum özellikle tütün ve ipekte geçerliydi ki, burada gerçek üreticiler içiçe girmiş ticaret ve para sermayesinin temsilcisi olan

Düyun-ı Umumiye'nin tekelci satın alma gücüyle karşı karşıya bırakıldılar.

Düyun-ı Umumiye'nin Etkileri

Düyun-ı Umumiye, bürokratik sınıfın ideolojik gelişimi üzerinde beklenmedik bir etki yarattı; örgütsel anlamda Osmanlı yönetimine rakip olacak biçimde büyürken Avrupa bağlantısının geleneksel devlet sistemi üzerindeki yıkıcı etkisini de temsil eder hale geldi. Bürokrasi, bu durumun ortaya çıkışında kendi sorumluluğunu gözardı ederek, Düyun-ı Umumiye'ye karşı savunmaya geçti ve Avrupa etkisine karşı geleneksel düzenden yana olanları yanına aldı. Kırım Savaşı sırasında dış borçlanmalar başladığından hâlâ bürokrasi içinde geleneksel düzen adına bu fikre karşı çıkan hizipler vardı. Ancak bu hizipler daha çok statülerini kaybetmiş medrese kökenli bürokratlardan kalanlardı. "Bürokrasinin toplumsal işlevinde yenilik" adını verebileceğimiz strateji yanlıları (bürokratik reformistler) restorasyon yanlılarına üstün gelmişlerdi. Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasıyla yenilikçi bürokrasi yeni bir ideolojik tutarlılık kazandı; imparatorluğu yukardan dönüştürme amaçları devam ederken, sınıf konumları Düyun-ı Umumiye'nin ekonomik akılcılığı ve kapitalist muhasebesiyle kesin bir açmaza düştü. Bu mücadelede bürokrasi, normatif toplumsal düzenin paternalist savunucusu olarak ortaya çıkarken Düyun-ı Umumiye kapitalizmin hizmetkârı olarak pazar kurallarını temsil ediyordu.

Düyun-ı Umumiye'nin bu ikiliğin öne çıkmasında üstlendiği rol, çalışanların çoğu Müslüman olan bürokratik bir örgüt oluşundan kaynaklanıyordu; azınlıklar toplam personelin % 2'sinden daha azını oluşturuyordu. Müslüman nüfus, ideolojik olarak Hıristiyan tüccar ve tefecileri -pazar mantığının en yakın taşıyıcıları- kendi günlük yaşamından uzak tutabildiği halde, saray bürokratlarıyla hemen hemen aynı işlevi gören ve dindaşları olan bu yeni grubu pek kolay dışlayamıyordu. Aslında, pazarın pek az ticarileşmiş kesimlere kadar genişlemesi, yavaş yavaş "ekonomik" bir kafa yapısına doğru kaymayı zaten özendirmeye başlamıştı.

19. yy'ın sonlarına doğru Müslüman nüfusun içinde yeni bir grup ortaya çıktı; bunların maddi koşulları, geleneksel Osmanlıdan çok farklı bir toplumsal sistem anlayışı kazanmalarına olanak veriyordu. Jöntürk ve daha sonra Kemalist tasarılara katılmalarına ve ekonominin Türkleştirilmesinden yana olmalarına rağmen bu grup piyasa mantığına dönük ve liberal olan toplumsal düzen anlayışları nedeniyle devletçi bürokratlarla çelişkiye düştüler.

Osmanlı'nın borç öyküsü, kapitalist bütünleşmenin sınıf yapısı ve sınıf eylemlerini nasıl biçimlediğini vurgular. 19. yy emperyalizminin bir kolu olmasına karşın borç sistemi, ekonomik statüsünü koruma hırsındaki bürokrasinin kısa vadeli çıkarlarına da hizmet etti. Ancak kapitalist bütünleşme sırasında geleneksel toplumsal düzen ve sınıf dengeleri değişiyordu ve bürokrasi farkında olmadan bu değişimi hızlandıracaktı. Borçlanma yalnızca geleneksel düzenin dönüşümüne yardım etmedi, aynı zamanda, çökmekte olan normatif düzene bağlılığı ve akılcılık ve Avrupa devlet sistemi mantığı tarafından temsil edilen yeni dünyanın vaadettiği çıkarları arasında sıkışan bürokrasinin çıkmazını derinleştirdi. Düyun-ı Umumiye'nin varlığıyla daha da keskinleşen bu çıkmaz, bürokrasiyi kapitalist sistemin Türkiye için belirlediği alanın dışında bir alternatif aramaya itti. Avrupa'yla bütünleşmenin getirdiği sorunlarla daha kolay başedebilmek üzere toplumsal düzeni dönüştürecek özerk bir eylem alanı yaratmaya çalıştılar.

Üretken Sermaye Yatırımı

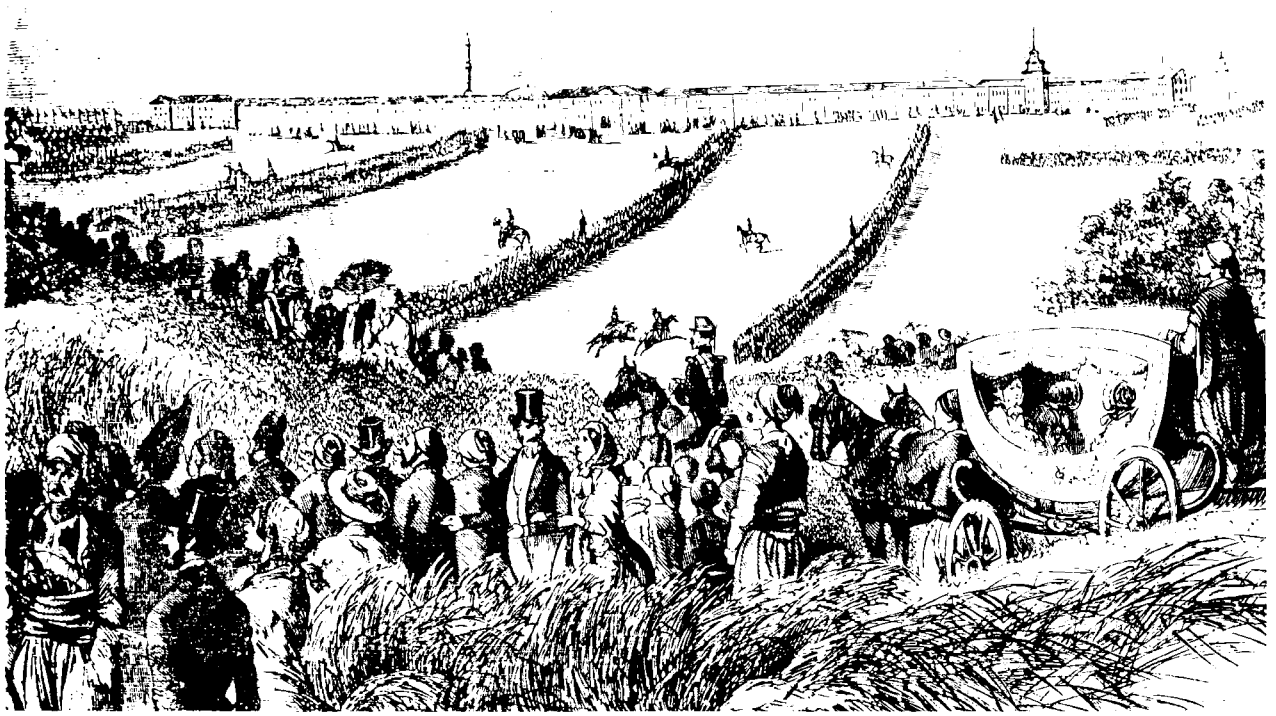
Üçüncü bir kapitalist bütünleşme mekanizması vardı ki, bürokrasi buna

gönüllü olarak izin vermemekle birlikte baskılar sonucu onaylamak zorunda kalmıştı. Bu mekanizma, yerel emeğin istihdamını öngören doğrudan yabancı sermaye yatırımıydı.

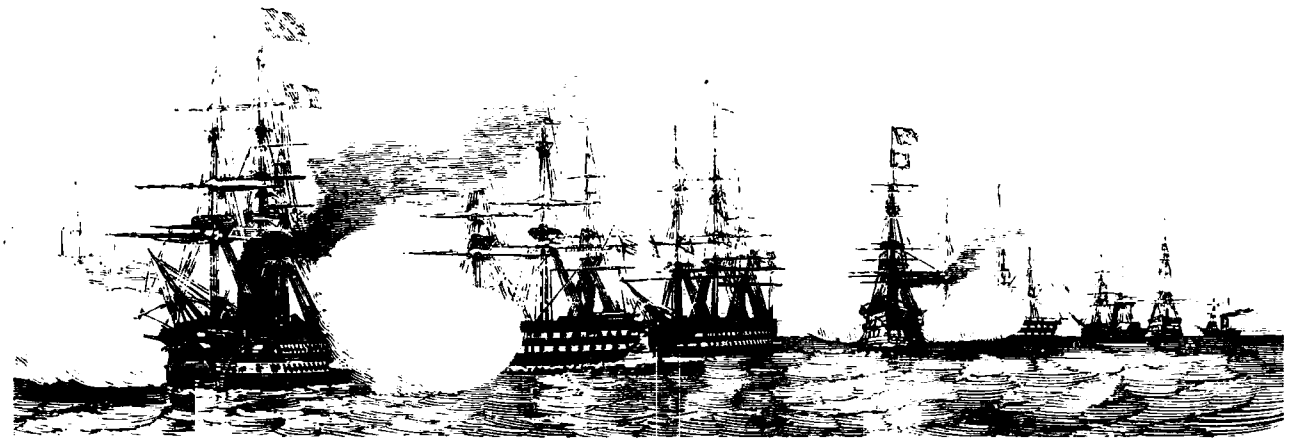
Üretime dönük yabancı sermaye tartışması, yerel üretim güçlerinin büyümesi bağlamında önemlidir. Üretim alanının gelişmesi, burjuvazi içinde bir farklılışmayı ve bölünmeyi gerektirir; farklı talepleri olan gruplar ortaya çıkar ve üretici sermaye ticarete dayanan işbirlikçilerden farklı çıkarları temsil eder hale gelir. Böyle bir üretken burjuvazi genellikle yabancı sermayenin himayesi altında birikime başlar ve giderek özerkleşir. Örneğin Latin Amerika'da kent imalatçıları ile tarıma dayalı ihracat oligarşisi arasındaki çatışma, işbirlikçi burjuvazi içindeki bir farklılaşmadan kaynaklanmıştır. İşbirlikçi burjuvazi içindeki yeni bir grup üretimle uğraşmaya başlamış, daha sonra da ulusal sanayie dayanan kalkınmanın savunucuları haline dönüşmüşlerdir. Bu nedenle, periferileşme sürecinde doğrudan yabancı yatırımın olup olmaması ve sonuçta işbirlikçi burjuvazinin farklılaşması önemli tarihsel olgulardır - bunlar burjuvazi içinde çıkabilecek olası çatışmaları ve politik otorite tarafından izlenen ekonomik politikanın yapısına ilişkin politik kavgaları belirlerler.

Yabancı sermayenin yapısını anlamak için ilk önce ticaret sermayesi olarak giren, ama sonradan yerel emeği üretimde istihdam etmeyi daha uygun bulan sermaye ile ücret-emek ilişkisini beraberinde getiren üretim sermayesini birbirinden ayırmalıyız. İlk gruptakiler genellikle ihracata yönelik çeşitli ticarî girişimlerdir. Bunlar gelecek mevsimin ürünü için küçük üreticilerle yapılan anlaşmalardan (emek sürecinde herhangi bir denetim içermeyen tümüyle parasal bir sözleşmedir) *verlag* türü sözleşmelere (en tipik örneği yerli olarak üretilen halı ihracatının örgütlenmesidir) kadar uzanır. Ticaret sermayesi üretimi örgütlemeye kalkıştığında, buradaki rolü mevcut üretim biçimlerini yeniden yönlendirmekle sınırlı kalır. Toplumsal oluşumun bütünündeki genel eğilime bağlı olarak böyle bir yönlenim emeğin geleneksel örgütlenme biçiminden hemen "kurtulmasına" yol açabilir ya da bu süreci marjinal olarak etkiler. Örneğin halı dokumacılığında olduğu gibi, bir ailenin yalnızca bir ya da birkaç üyesi böyle sözleşmelerle bağlanırken ötekiler küçük üretici olarak varolmayı sürdürebilirler. Tarım üreticileriyle gelecek mevsimin ürünleri için yapılan sözleşmelere *(â livrer)* gelince, bu sözleşmelerin bağımlılık getirmelerine karşın köylüyü mülkünden etmediği kolayca görülebilir.

Bu örnekler, yalnızca ticaret sermayesi ile küçük üretim biçimi arasındaki eklemlenmeyi göstermez, aynı zamanda toplumsal yapının sermaye-ücretli emek ilişkisinin oluşumuna karşı belli ölçüde direndiğini de gösterir. Küçük üretim biçiminin devamına dayanan geleneksel düzende merkezî otorite, bağımsız köylüyü koruma politikası izliyordu. Merkezî otoritenin yabancılara toprak mülkiyeti vermek istememesi, yabancı düşmanlığından çok böyle bir politikanın örneği olarak görülebilir.

ARTAN DEVLET HARCAMALARI: *Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve modernleşme adımları devlet harcamalarını da artırmıştı. Özellikle askeri alanda girişilen çabalar borçlanma olgusunun gündeme gelmesine neden oldu. Borçlanma ile başlayan yeni ilişkiler Osmanlı burokrasisinin Avrupa'da tanınmasını sağladı. Ancak bu burokratların konumu oldukça ilginçti. Kimi zaman devletin kaderini Avrupa sermaye çevrelerinin, bankaların merhametine bırakan bu burokratlar bir çok alanda ayrıcalıklar vermek zorunda kaldılar. Abdülmecid'in Kırım Savaşı sırasında Rami Kışlası'nda orduyu denetlemesi.*

İLK RESMİ BORÇLANMA: *Osmanlı Devleti'nin ilk resmi borçlanması Kırım Savaşı sırasında başlamıştır. 75.000.000 frank tutarındaki bu ilk borçlanma Osmanlı Devleti'nin savaş giderlerini tek başına karşılayamaması üzerine alınmış ama bunu ardarda gelen diğer borçlanmalar izlemiştir. Öyle ki, 1875'e gelindiğinde bu borçların ödenmesi imkânsız hale gelecekti. Kırım Savaşı sırasında donanma.*

Bâbıâli, 1858'de -pek geniş kapsamlı olmamakla birlikte- toprakta özel mülkiyet hakkını tanımak zorunda kaldı ve bu hak Avrupa'nın baskısıyla 1867'de yabancılara da verildi. Bu yasal yenilik, başlarda yabancıların özellikle Ege bölgesinde büyük miktarlarda tarım toprakları almasını sağladı. Ancak, tarımsal yapı, onların düşündüğü kapitalist ilişkilerin yeşermesine izin vermedi çünkü "özgür" proleterler olarak çalıştıracakları topraksız köylü yoktu. Tarımda kapitalizmin başarısızlığa uğraması üzerine ticaret sermayesi devreye girdi ve yabancıların mülkiyetindeki çoğu topraklar, küçük toprak sahibi köylülerle yapılan *â livrer* sözleşmelere çok benzer anlaşmalarla üretici ailelere kiralandı.

Üretimde doğrudan yatırımın pek başarılı olamaması ticaret sermayesinin işine yaradı. Bunun en belirgin örnekleri, yabancı yatırımın büyük bölümünü çeken demiryol ve liman yapımıydı. Demiryol yapımı yüzyılın ortalarında başlamıştı, ama belki de ihraç ürünlerinin sınırlı olması nedeniyle Latin Amerika ya da Hindistan'a göre çok yavaş ilerledi. Yatırımcılar bürokrasiden kilometre garantisi (kilometre başına şirkete verilen yıllık kâr miktarı almadıkça) yatırıma yanaşmıyorlardı. Başlangıçta yalnızca Ege Bölgesi'nde iç kesimleri önemli ticaret limanlarıyla birleştiren projeler gerçekleştirildi. Yalnızca Düyun-ı Umumiye döneminde, yani emperyalist rekabetin yoğunlaştığı ve daha güvenilir teminatların verildiği dönemde yalnızca mevcut piyasayı sömürme amacı taşımayan yeni bir yatırım dalgası oldu. Ünlü Bağdat Demiryolu projesi bu dönemde yapıldı. Demiryollarının yapımında tarımsal yapının özelliği nedeniyle, sermaye başta Ege adaları ve Yunanistan Yarımadası olmak üzere, sık sık Anadolu dışından işçi ithal etmek zorunda kaldı.

Üretime yönelik yabancı sermayenin bileşimi buraya kadar yapılan tartışmayı doğrular niteliktedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla yatırımı Fransızlar yaptı. Malî plasmanları katmazsak, 1895'te toplam Fransız sermayesinin % 78'inin demiryolu (% 62) ve liman (% 16) yapımında % 18'inin de belediye hizmetlerinde yoğunlaştığını görürüz. 1914'te bu oranlar sırasıyla % 62 ve % 17 idi ve ayrıca % 9 oranında da madenlere yatırım yapılmıştı. Bu tarihte Fransız sermayesi tüm imparatorluktaki yabancı yatırımın yaklaşık % 50'sini oluşturuyordu. Alman sermayesinin payı ise % 25 civarındaydı. Ancak Alman sermayesinde, yatırımın ticareti kolaylaştırıcı niteliği daha da netti; yatırımın % 86'sı demiryollarına, % 5'i limanlara ve % 8'i ise belediye hizmetlerine ayrılmıştı.

Demiryolları ve limanlar, ticaret hacminin genişlemesine ve önceleri yerel pazara yönelik olan üreticilerin dünya pazarlarına açılmasına yardım eder. Belediye hizmetleri ise ticaret hacmini daha doğrudan genişletir. Yeni işbirlikçi burjuvazinin oturacağı fiziksel çevreyi yaratarak uzak metropollerdeki yaşam biçimlerini getirirler. Bu yaşam biçimleri ise lüks tüketim malları ithalinin artırılmasını gerektirir. Belediye hizmetlerindeki yatırımın bu doğrudan etkisi hızla büyüyen liman kentlerinin -özellikle Selanik, İzmir ve İstanbul- "Avrupalılaşmış" kesimlerinde açıkça görülebiliyordu. Bu kentlerde tramvay, elektrik ve şehir hatları vapurları işletmeleri tümüyle yabancı sermayenin elindeydi. Aslında kentsel alanlardaki bu yeni ekonomik faaliyet ithalat ve ihracat hacmini genişletmek ve yerel işbirlikçi nüfusun gereksinimlerini karşılamak dolayısıyla ticaretin tamamlayıcısı olarak görülebilir.

Kentsel talebi karşılayan eski imalat faaliyetleri az çok dönüşmüş bir halde varlığını sürdürdü. Ancak, ticareti zor olan bazı malların üretimi dışında bu faaliyet yabancı sermaye ile eklemlenmedi. Yerel üretimi ticarete engel olmayan yatırımlar (bira ve çimento üretiminde olduğu gibi) yabancı ve yerel işbirlikçi sermaye tarafından gerçekleştiriliyordu. 19. yy'ın ikinci yarısında gayrımüslim burjuvazi geleneksel düzendeki Müslüman imalatçıların yerini almıştı. Ancak bu yeni imalat sektörü, ithal malların (mamul) kolayca bulunabildiği bir bütünleşme sonrası döneminin ürünüydü. Bu yüzden de bu imalat

kesimi daha çok ithalatı tamamlayıcı olarak görülebilir.

İmalat sektörünün niceliksel ağırlığı pek önemli sayılmazdı. Yüzyılın bitiminde 10 kişiden fazla işçi çalıştıran yaklaşık 100 civarında imalathane vardı ve bunların çoğu Selanik, İzmir ve İstanbul'da yoğunlaşıyordu. % 90'ından fazlası yabancıların ya da gayrımüslimlerin elindeydi. Başka bir deyişle, yeni burjuvazinin çok küçük bir kesimi imalatla uğraşıyordu. Burada bir başka önemli nokta ise, "modern" imalat faaliyetinin tümüyle Müslüman nüfusun dışında cereyan etmesiydi, çünkü sanayi işçileri de çoğunlukla gayrımüslimdi. Bu nedenle, sermaye-emek çelişkisinden kaynaklanan toplumsal farklılaşma tümüyle gayrımüslim nüfusun içinde oluştu. Bu çatışma, dünya savaşından birkaç yıl önce olduğu gibi yaygınlaşsaydı bile (bu dönemde Selanik, İstanbul ve İzmir'de işçi hareketleri olmuştu), imparatorluğa has bir özellik olan etnik ve dinsel kökenli toplumsal çatışmalar yanında ikincil bir konuma indirgenecekti. Ancak yüzyılın sonunda, imalatın imparatorluk ekonomisindeki yeri zaten önemsizdi ve dolayısıyla işbirlikçi sınıfın rengini belirleyen ticaret burjuvazisi oldu. Eğer ihracatın yapısı farklı olup, işlenmiş mallara dayansaydı belki üretime daha fazla sermaye yatırılabilirdi. Bu daha büyük miktardaki doğrudan yatırım, Arjantin'de olduğu gibi ticaret sermayesinin üretime kaymasını zorlayacak bağlantılar da yaratabilirdi.

Ancak, yabancı sermaye ticaretle sınırlı kaldı ve işbirlikçi sınıfın pek azı kendisine ayrılan alanların dışına çıkabildi. Bu alanlar gerçi ticaret sermayesi ile küçük üreticileri karşı karşıya getirmişti ama, bu mücadelede işbirlikçi burjuvazi ile çoğunlukla Müslüman olan köylüler arasındaki dinsel farklılıklar ekonomik çelişkiye baskın çıktı.

Sonuç

19. yy'da Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemle bütünleşmesini sağlayan mekanizmalar, yani ticaret, borç ve doğrudan yatırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik periferi olarak gelişmesinde yerel ekonomi ile Avrupa sistemi arasında aracılık eden bir sınıfın hızla genişlemesine olanak sağlandığını gösterir. Bu yeni sınıfın toplumsal sınırları ile imparatorluktaki etnik farklılığın çakışması, bunlarla geleneksel düzeni temsil eden bürokrasi arasındaki olası çatışmayı şiddetlendirdi. Özellikle devletlerarası sistemin bürokrasinin politika oluşturma sürecine müdahale ederek Hıristiyan azınlığa verilen ayrıcalıklara kurumsal güvence istemesi, bürokrasinin yenilik girişimlerinde kendisini kısıtlanmış hissetmesine neden oldu. Öte yandan, etnik güvensizlik değil, iktisadî çıkarları yüzünden de burjuvazi reformist politikaları desteklemiyordu. Sonuç olarak, bürokratlar sistem içinde kendi yerlerini korumaya çalışırken toplumsal düzeni değiştirmeye yönelmek gibi zor bir projeyi sürdürmek durumunda kaldılar. Bütünleşme sürecinde oluşan burjuvaziden ümidi kestikleri için de giderek daha devletçi, *dirigiste* ve Jacobin taktiklere yöneldiler. □

DEMİRYOLU YATIRIMI: *Yabancıların Osmanlı Devleti'nde yaptıkları yatırımların başında demiryolu ve liman yatırımları gelir. Ancak bu yatırımları yaparken kilometre başına yıllık kâr garantisi istedikleri için önce Ege bölgesinde iç kesimleri limanla birleştiren projeler gerçekleştirildi. Ardından diğer bölgelerdeki projelere geçildi. 1895'de Kütahya-Karahisar demiryolu yapımı.*

19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti

Şevket Pamuk

Giriş

19. yy'da dünya ölçeğinde yer alan iktisadi gelişmelerin büyük çoğunluğunu Avrupa'daki Sanayi Devrimi ve bu devrimin sonrasındaki gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekir. Sanayi Devrimi 18. yy'ın son çeyreğinden itibaren İngiltere, 19. yy başlarından itibaren de Batı Avrupa ekonomilerini mamul mallarda ucuz ve kitlesel üreticiler durumuna getirdi. 19. yy'ın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'yı altüst eden Napolyon savaşları artık geride kalmıştı. Önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan ürettikleri mamul mallar ve özellikle pamuklu tekstil ürünleri için pazar bulmaya, bir yandan da ekonomileri için gerekli gıda maddelerini ve hammaddeleri bol ve ucuz olarak sağlamaya çalışıyorlardı. Bugün azgelişmiş ülkeler olarak adlandırılan alanların tarımsal mallar üretiminde uzmanlaşarak dünya ticaretine çok daha yoğun bir biçimde katılmaları işte bu koşullarla başlamıştır. Yüzyılın sonraki dönemlerinde uzun mesafeli deniz ulaştırmacılığında gerçekleşen teknolojik devrim, ulaştırma maliyetlerini hızla düşürmüş, dünya ticaretinin büyümesine yol açan eğilimleri daha da güçlendirmiştir.

1830'lardan I. Dünya Savaşı'na kadarki yaklaşık üç çeyrek yüzyıllık sürede Osmanlı Devleti'nin dış ticareti de daha önceki dönemlerde görülmemiş boyutlarda ve hızla büyüdü. Osmanlı ekonomisinin özellikle sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle olan bağları giderek güçlendi. Osmanlı ekonomisi, tarımsal malların üretiminde uzmanlaşan ve tarımsal malları ihraç, buna karşılık mamul mallar ve bazı gıda maddelerini ithal eden bir ekonomi durumuna geldi. Ancak, Osmanlı dış ticaretindeki büyümenin sözünü ettiğimiz üç çeyrek yüzyıl boyunca aynı tempoda sürmediğini de vurgulamak gerekir. Sanayileşmiş ülkelerin üretim düzeylerinde ve daha genel olarak da dünya ticaretindeki uzun dönemli dalgalanmalara koşut olarak, Osmanlı dış ticareti de dalgalanmalar göstermiş, bazı dönemlerde daha hızlı, bazı dönemlerde daha yavaş büyümüştür.

Hukuksal Düzenlemeler ve 1838 Ticaret Antlaşması

Ele aldığımız dönemin dış ticaretine ilişkin hukuksal çerçeve, 1838-1841 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ilk önce İngiltere'yle, daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzaladığı, birbirinin aynı bir dizi ticaret antlaşmasıyla belirlenmiştir. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin ithalat ve ihracata uygulayabileceği gümrük vergileri oldukça düşük düzeylerde saptanıyordu. Daha da önemlisi, Osmanlı Devleti, bu antlaşmaları imzalayarak bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme, örneğin daha sonraki yıllarda yerli sanayii korumak amacıyla gümrük duvarlarını yükseltebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Böylece 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmaları, Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli yasal çerçeveyi sağlamış oluyordu. Bu bakımdan 1838 tarihi, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine açılışı sürecinde bir dönüm noktası olarak görülebilir. Ancak, unutulmamalıdır ki, 1838-1841 yıllarında imzalanan bu belgeler, Sanayi Devrimi'nden ve Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa'da ve dünyada ortaya çıkan yepyeni siyasal, iktisadi ve askerî dengelerin bir ürünüdür. Bu nedenle 1838 Ticaret Antlaşması'nı sağlıklı olarak değerlendirebilmek için uzun vadeli bir bakış açısı gereklidir.

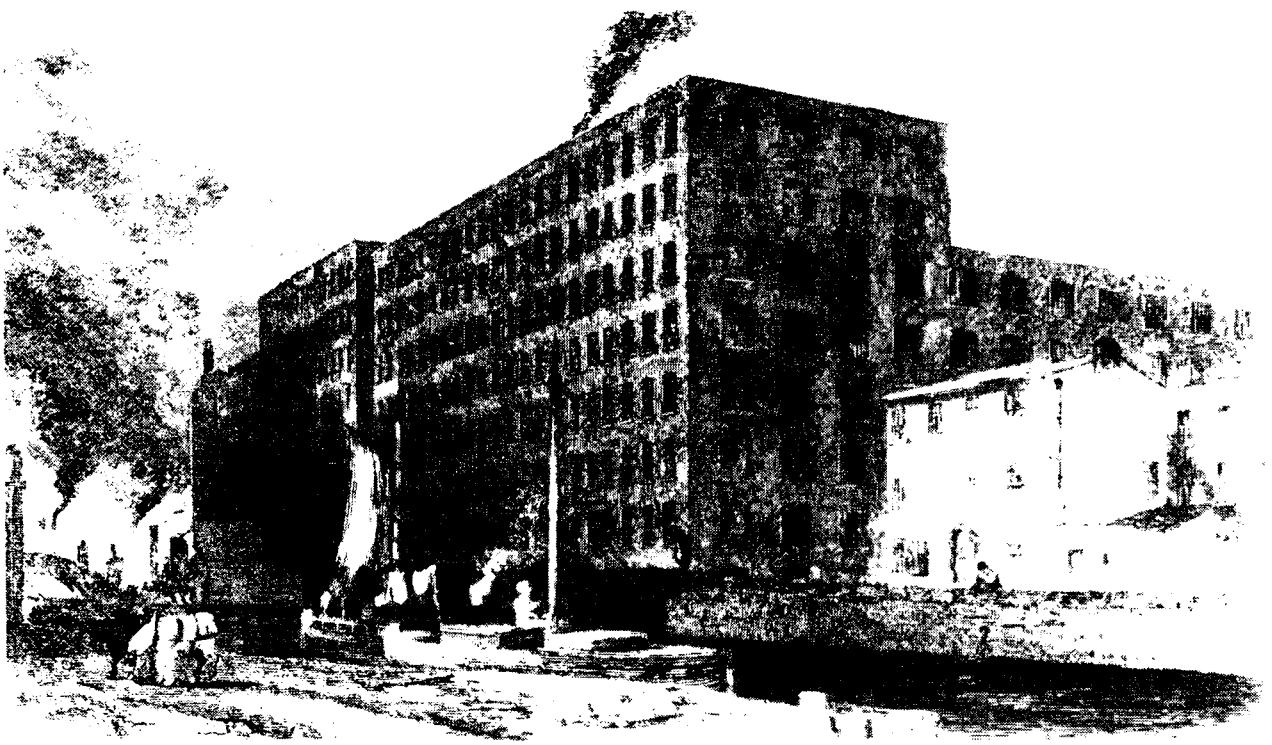
1820'lerin başında İngiltere, Sanayi Devrimi'ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonunda da Fransa'yı yenerek rakipsiz duruma gelmişti. Dünya pazarlarında İngiltere sanayii ile rekabet edebilecek ülke yoktu. Ancak, Sanayi Devrimi'ni henüz tamamlamamış diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiltere'nin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiltere ticaret ve sanayi sermayesi için yapılacak tek şey kalıyordu: Avrupa dışındaki ülkelerin pazarlarını ve hammaddelerini ticarete açmak. Nitekim İngiltere 1820'lerden 1840'lara kadarki dönemde Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok bölgede mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde

de silah zoruyla, 1838 Antlaşması benzeri pek çok ticaret antlaşması imzalamıştır.

Sözünü ettiğimiz dünya koşullarında, siyasal, askerî ve malî açıdan güçsüz Osmanlı Devleti'nin ve merkezî bürokrasisinin İngiltere ve sonraları diğer Avrupa ülkelerinin baskılarına karşı uzun süre direnmesi beklenemezdi. Aslında Osmanlı Devleti 1828-1829 Rus Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Rusya ile, daha sonraları 1838 Antlaşması için örnek kabul edilecek bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Öte yandan İngiliz gözlemciler de Osmanlı Devleti'yle imzalanacak bir serbest ticaret antlaşmasının zaten cılız ve durağan bir görünüm anlamına geleceğini pek iyi biliyorlardı. Bu nedenle İngiliz diplomasisi Osmanlı bürokrasisinin zayıf ve bunalımlı bir dönemini kollamaktaydı. Bilinmeyen, bu tür bir antlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağı değil, ne zaman imzalanacağıydı. Zamanlamayı ise siyasal gelişmeler belirleyecekti.

İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Mehmed Ali Paşa Mısır'da dış ticareti tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askerî harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmed Ali'nin askerî gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Osmanlı Devleti'nin sadece Mısır'ı değil, Suriye ve diğer bazı vilâyetleri kaybetmesi söz konusuydu. Bir yandan Mehmed Ali tehlikesi, bir yandan Rusya'nın artan nüfuzu karşısında, Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta buldu. Umulan, İngiltere'ye sunulan iktisadî ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı. Kısacası, 1838 Ticaret Antlaşması hem Osmanlı pazarlarını, hem de kısa vadede daha önemli olarak Osmanlı hammaddelerini ticarete açarak, dünya ölçeğinde güçlü durumdaki İngiltere'ye iktisadî yararlar sağlamaktaydı. Osmanlı yönetimi ise antlaşmanın iktisadî ve malî (devlet gelirleri) açılardan olumsuz boyutlarından habersiz olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmuştur. Öte yandan antlaşma dış ticaretteki tekelleri ortadan kaldırarak Mehmed Ali'nin sanayileşme ve askerî harcamalarının dayandığı gelir kaynaklarını kurutuyor, Mısır'daki sanayileşme sürecine son veriyordu.

1838 Ticaret Antlaşması'yla Osmanlı dış ticaretine uygulanan gümrük vergilerinin düzeyi yeniden belirlenmiştir. 1838 öncesinde ithalat ve ihracat üzerinden yüzde 3 gümrük resmi alınmaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını ülke içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken yüzde 8 vergi (kara gümrük) ödemek zorundaydılar. 1838 Antlaşması ihracattan alınan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergileri ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Öte yandan yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam ederken yabancı tüccarlar bu yüzde 8'lik vergi yükünden kurtuluyorlardı. Böylece yabancı tüccarlar, yerli tüccarlar karşısında çok önemli bir imtiyaz elde etmiş oluyorlardı.

DIŞ TİCARETTE İNGİLTERE: *Sanayi Devrimi İngiltere'yi diğer Avrupa ülkeleri arasında daha farklı bir konuma yükseltmiş, dünya ticaretinde söz sahibi yapmıştı. İzlemiş olduğu sömürgeci siyaseti sayesinde üretmiş olduğu mamul maddelere kolay pazar bulabiliyor ve gerekli hammaddeyi ucuza sağlayabiliyordu. Deniz taşımacılığındaki üstünlüğü de ulaşım maliyetlerini düşürmüş ve kısa sürede dünya ticaretinde rakipsiz bir duruma gelmişti. Resimde 1780'lerde Manchester'de 1500 kişinin çalıştığı pamuklu dokuma fabrikası.*

Ancak, önemle vurgulamak gerekir ki, 1838 Antlaşması'nın canalıcı noktası gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin düzenlemeler de değildir. Antlaşmanın en önemli yanı, Osmanlı dış ticareti üzerindeki çeşitli türden devlet müdahalelerinin hepsini olmasa da önemli bir bölümünü bir daha geri dönülememek üzere ortadan kaldırmasında yatmaktadır. Bir başka deyişle, bu antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti dış ticaret üzerindeki müdahale haklarının önemli bir bölümünden vazgeçmiş oluyordu. Böylece hem Osmanlı pazarları, hem de Osmanlı hammaddeleri Avrupa ticaretine açılmış olmaktaydı.

Bir kez bu tür bir antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa ülkeleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için -1838 öncesinde olduğu gibi- Osmanlı yönetiminin güç duruma düşeceği malî ve siyasî koşulların ortaya çıkmasını beklemişlerdir. Nitekim 1860-61 malî bunalımı ve Lübnan siyasî bunalımı sırasında ihracattan alınan gümrük resimlerini yüzde 12'den yüzde 1'e indiren değişiklik maddesi Osmanlı yönetimine imzalatılmıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde ihracattan alınan gümrük vergilerinin oranı yüzde 1'de kaldı. İthalattan alınan vergiler ise 1861'de yüzde 8'e, 1905'de yüzde 11'e, 1908'de yüzde 15'e çıkarıldı. Osmanlı Devleti ancak I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 1838 Antlaşması'nı bir kenara itebilecek ve savaş koşullarında daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilecektir.

Şunu da hemen eklemek gerekir ki, 19. yy boyunca Osmanlı yönetimini gümrük vergilerini yükseltebilmek için emperyalist ülkelerle çeşitli pazarlıklara sürükleyen, başka konularda tavizler vermeye iten neden, yerli sanayii korumaya çalışmak değildi. 19. yy'ın son çeyreğine gelindiğinde, yüzde 8'lik, yüzde 11'lik vergiler zaten çökmüş olan zenaatlerin canlanması için yeterli olamazdı. Osmanlı hükümetlerinin, ithalatta uygulanan vergileri artırmaya çalışırken esas amacı korumacılık değil, hazineye ek gelir sağlamaktı.

1838-1841 Antlaşmaları üzerine genel bir değerlendirme yapıldığında, 19. yy boyunca Osmanlı zenaatlerine önemli bir darbe vurulduğu, zenaatlerin uretim ve istihdam düzeylerinin önemli ölçülerde gerilediği görülür. Ancak bu gerilemeyi 1838'de Osmanlı yönetiminin işlediği bir hata veya imzaladığı bir belgenin sonucu olarak değil, Avrupa'da Sanayi Devrimi, hatta daha önceden başlayan gelişmelerin bir sonucu olarak ele almak gerekir.

BİR FIRSAT: *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanması İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe indirirken, İngiliz diplomasisi için yeni bir fırsat doğdu. O da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne sahip çıkarak, Osmanlı pazarını ele geçirmeki. Nitekim antlaşmanın getirmiş olduğu hükümler, Osmanlı pazarını İngiltere'ye açmış ve bunun yanı sıra ucuz hammadde temini için imkân yaratmıştı. Resimde Kavalalı Mehmed Ali Paşa.*

Ayrıca, 1838 Ticaret Antlaşması'nı Osmanlı ülkesinin sanayileşememesinin en büyük nedeni olarak görmek de hatalı ve basit bir değerlendirme olur. Çünkü 19. yy'ın başına gelindiğinde Osmanlı zenaatleri oldukça zayıf ve durağan bir yapı gösteriyordu. Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve iktisadî özellikleri de dikkate alındığında, 19. yy'daki zenaatlerin çağdaş sanayi yapılarına ve fabrika düzenine doğru sıçrama gösterebileceğini düşünmek fazla gerçekçi olmamaktadır. Osmanlı ülkesinin sanayileşememesinin nedenlerini ararken 19. yy'dan çok daha gerilere gitmek, Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yy'lardaki toplumsal ve iktisadî yapılarını incelemek gerekecektir.

Sayılarla Osmanlı Dış Ticareti, 1840-1913

19. yy Osmanlı dış ticaretindeki büyümenin boyutlarını ortaya çıkarmaya yönelen bir çalışma için Osmanlı dış ticaret istatistiklerini kullanmak en doğal yol olurdu. Ancak, Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878'de yayımlanmaya başlamıştır. Elimizde 1878 öncesinde Osmanlı dış ticaretine ilişkin verilerin düzenli bir biçimde toplandığını gösteren hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca resmî Osmanlı istatistiklerinin pek çok eksikleri, hataları ve sakıncaları vardır. Bu nedenle 19. yy Osmanlı dış ticaretindeki yıllık değişme ve dalgalanmaları saptayabilmek için Osmanlı Devleti'nin ticarî ilişkiler içinde bulunduğu tüm ülkelerin yayımlanmış istatistiklerini kullanmak, bu istatistikleri bir araya getirerek Osmanlı dış ticaretinin yıllara göre ayrıntılı dökümünü yapmak yoluna gidilmiştir. Aşağıda bu çalışmanın sonuçları tartışılacaktır.

Bu aşamada açıklık getirilmesi gereken bir diğer konu, Osmanlı Devleti'nin sınırlarına ilişkindir. 19. yy boyunca Osmanlı Devleti sık sık toprak kaybına uğramış, daha önemlisi imparatorluk içindeki çeşitli bölgelerin statüleri değişiklikler göstermiştir (özerklik, yarı-özerklik gibi). Bu nedenle, burada ele alınan dönemin her yılı için, hangi bölgelerin imparatorluk sınırları içinde kabul edildiğini açıkça belirtmek gerekir. Yukarıda sözü edilen yeniden döküm işleminde Mısır ve Libya imparatorluk dışında sayılmışlardır. Sırbistan ve Mora da 1830 öncesinde bağımsızlıklarını kazandıkları için bu dış ticaret incelemesinin dışında bırakılmışlardır. 19. yy boyunca imparatorluktan ayrılan diğer bölgeler ve bu çalışma çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kabul edildikleri son yıllar şöyle sıralanmaktadır: Eflak ve Boğdan (1856); Bosna, Hersek, Karadağ (1877); Bulgaristan (1877); Kıbrıs (1907); Girit (1907); Kuzey Yunanistan (1912).

Osmanlı lirasının değerinin gosterdiği dalgalanmalar dikkate alındığında, dış ticaretin genişleme ve dalgalanmalarını, 19. yy'ın yaygın para birimi olan İn-

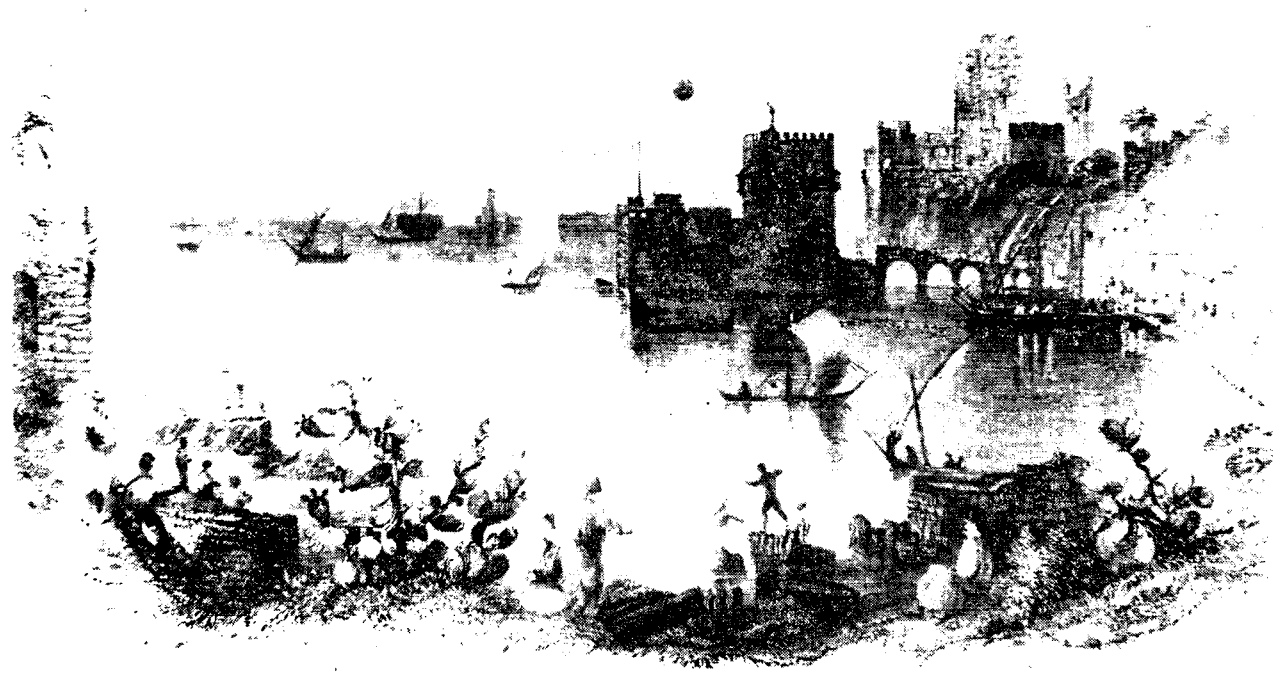
giliz sterlini üzerinden izlemek daha uygun olacaktır. Serbest ticaret anlaşmalarını izleyen üç çeyrek yüzyılda Osmanlı dış ticaretinin genişlemesi, daralan coğrafî sınırları da hesaba katarak şöyle özetlenebilir: Toplam Osmanlı ihracatı 1840'ta 4.7 milyon İngiliz sterlininden 1913'te 28.4 milyon sterline çıkarken, Osmanlı ithalatı da 1840'ta 5.2 milyon İngiliz sterlininden 1913'te 39.4 milyon sterline ulaşmıştır. Cari fiyatlarla bu, ihracatta beş kattan, ithalatta ise altı buçuk kattan fazla bir artış anlamına gelmektedir. 19. yy'da İngiliz sterlini cinsinden hesaplanacak dünya fiyatlarının genel bir düşme eğilimi içinde olduğu düşünülürse, sabit fiyatlarla ölçülen ticaret miktarlarındaki, bir başka deyişle ticaret hacmindeki artışın daha da fazla olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki miktarları kişi başına verilere dönüştürerek incelemek da anlamlı olacaktır. Ancak, 1840-1913 yılları arasında, coğrafî sınırlarındaki daralma nedeniyle, imparatorluğun toplam nüfusu artmamış, 20-22 milyon dolaylarında değişmeden kalmıştır. Bu nedenle yukarıdaki dış ticaret miktarları kişi başına verilere dönüştürüldüğünde, hesaplanan artış oranlarında bir değişme olmayacaktır. 1840-1913 döneminde kişi başına Osmanlı dış ticaretinin artış hızı Avrupa ülkelerindeki kişi başına dış ticaretin ve daha genel olarak da kişi başına dünya dış ticaretinin artış hızlarıyla karşılaştırıldığında, büyüme oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu hesaplamalar bize Osmanlı ekonomisinin 19. yy boyunca yoğun bir biçimde dünya ticaretine katıldığını, güçlü bir biçimde dünya ekonomisinin içine çekildiğini göstermektedir.

Kısaca da olsa, dış ticaret hacmi ile üretim hacmi arasındaki ilişkiye değinmek gerekir. Elimizde 1910'lu yıllarda Osmanlı ekonomisinin "Gayrısafi Milli Hasılası"na ilişkin bazı hesaplamalar vardır. Bu hesaplamalar yukarıda sunulan verilerle birlikte ele alındığında, 1913'te Osmanlı ihracatının GSMH'nın

BUNALIMIN SONUCU: *Osmanlı Devleti'nin 19. yy boyunca yaşadığı ekonomik ve siyasal bunalımlar Avrupa ülkeleri için uygun koşullar yaratmıştı. Her bunalımda gümrük vergilerinin azaltılması gündeme geliyor ve Osmanlı yönetimi zor durumda kalıyordu. Nitekim 1860'da başgösteden Lübnan bunalımının yaratmış olduğu koşullar sonunda Avrupa ülkeleri, ihracattan alınan gümrük resminin yüzde 12'den, yüzde 1'e indirilmesini sağlayan bir antlaşma imzalattılar. Lübnan'da sürekli sorun yaratmış olan Maruniler (yanda), 19. yy'da Beyrut (altta).*

yüzde 14'üne, ithalatın ise GSMH'nın yüzde 19'una ulaştığı görülmektedir. Yine aynı hesaplamalara göre 1913'te net tarımsal üretimin yaklaşık yüzde 26'sı ihraç edilmekteydi. Bu hesaplamalar, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin ne 18. yy ne de 20. yy Türkiye ekonomisiyle karşılaştırılamayacak ölçüde "açık"; kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmiş; hammadde ve gıda maddeleri ihraç, buna karşılık mamul ve bazı gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi durumuna geldiğini göstermektedir. Ayrıca, toplam üretimin yüzde 14'ünün, net tarımsal üretimin ise yaklaşık yüzde 26'sının ihraç edilmesi, ülke içi kent pazarları için yapılan üretim de hesaba katıldığında, pazar için üretimin, bir başka deyişle meta üretiminin yaygın olduğu bir tarımsal yapının ve ekonominin varlığına işaret etmektedir.

Osmanlı Dış Ticaretinin Mal Bileşimi

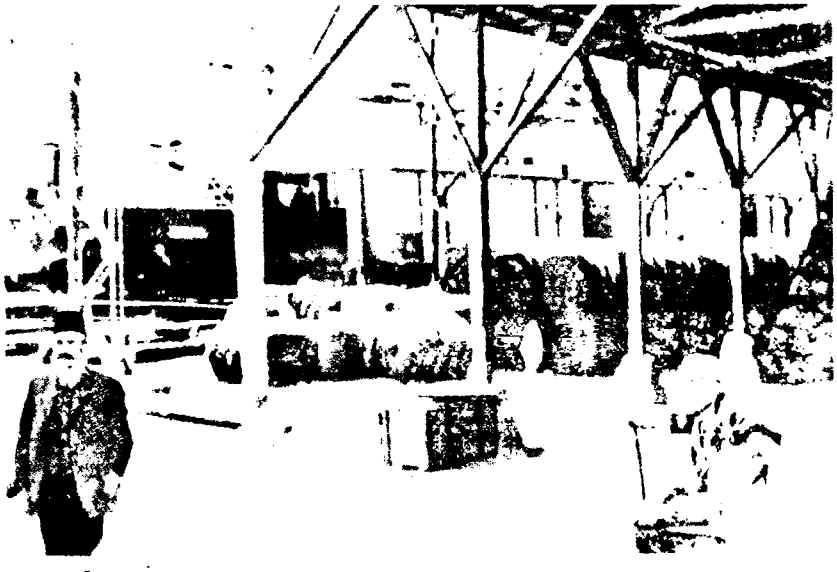
İhracat

19. yy Osmanlı ihracatının bileşiminde iki özellik dikkati çekmektedir. Birincisi, hiçbir malın toplam ihracat içindeki payının büyük boyutlara varması sözkonusu değildir. Örneğin resmî Osmanlı istatistiklerine göre 1878-1913 döneminde herhangi bir malın herhangi bir yılda toplam ihracat içindeki payının yüzde 12'yi aşması ender rastlanan bir durumdur. İkincisi, 1878-1913 arasında ihracat hacminin iki katından fazla artmasına karşın, önemli malların toplam içindeki ağırlıkları pek değişmemiştir. Osmanlı istatistiklerine göre en önemli sekiz malın, tütün, buğday, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat tutarı içindeki payı 1878-1880'de yüzde 51 iken, aynı sekiz malın 1913'teki payı yüzde 44'tür. Aradaki fark hemen tümüyle buğday ihracatının gerilemesinden kaynaklanmaktaydı. En önemli sekiz maldan sonra gelen meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağının her birinin toplam ihracat içindeki payı ise 1878-1913 döneminde yüzde 5'in altında kalmaktadır. Görüldüğü gibi 19. yy Osmanlı ekonomisinin temel ihraç ürünleriyle Cumhuriyet Türkiyesi'nin belli başlı tarımsal ihraç malları arasında büyük bir benzerlik vardır.

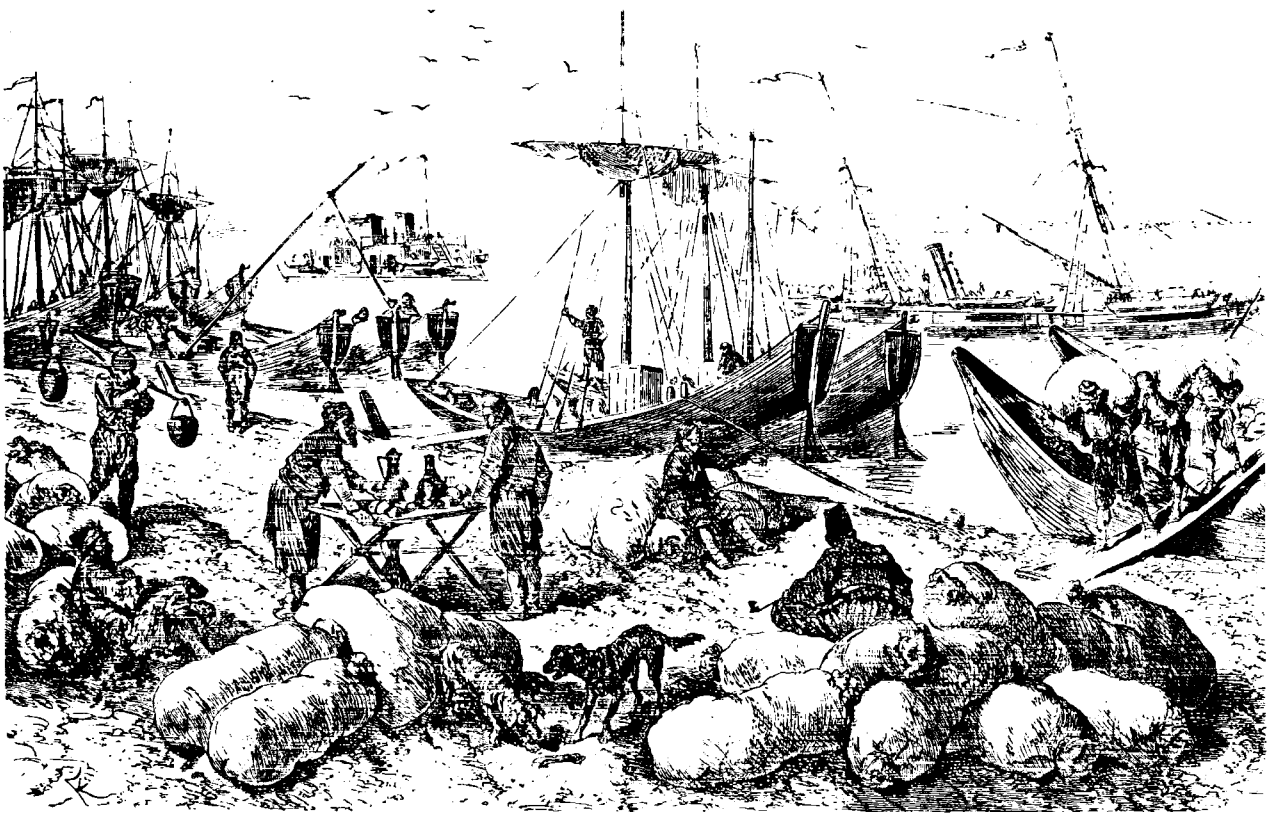
1878 öncesi için aynı kesinlikle konuşmak mümkün değildir. Diğer ülkelerin istatistikleri incelendiğinde, buğday, arpa ve ham ipeğin toplam Osmanlı ihracatı içindeki paylarının 1878 öncesinde daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1856'da bir sentetik boya maddesi olarak anilin bulunana kadar meyankoku önemli bir ihraç malıydı. Öte yandan 1860-66 yılları arasında,

ARTAN İHRACAT: 1850'lerden sonra ihracat hacminde görülen artışa rağmen, önemli malların toplam içindeki ağırlıkları pek fazla değişmedi. Bu mallar arasında tütün, buğday, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat içindeki payı 1880'de % 51 iken, aynı malların 1913'deki payı % 44'e düşmüştür. Bu da tarımsal ihraç ürünleri arasında bir farklılığın olmadığını göstermektedir. Resimde İzmir'de incir paketleyen kadınlar.

PAMUĞA ARTAN TALEP: Amerikan İç Savaşı nedeniyle İngiltere'ye pamuk ihracının durdurulması, Mısır ve Anadolu pamuğuna talebi artırdı. Özellikle Çukurova ve Ege'de yetişen pamuk İzmir limanından Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu. Bu olay belirli bir süre ticaret hacminin büyümesini sağladı. Ancak iç savaşın bitiminden sonra talepte tekrar azalma görüldü. Çukurova'da balyalanmış pamuklar.

RUSYA İLE TİCARET: *Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Balkan liman şehirleri üzerinden yapılan ticareti 1838 Antlaşması'ndan sonra azalmaya başladı. Özellikle Balkan vilâyetlerinin bağımsızlık kazanmalarından sonra Rusya ile ticaret hacmi oldukça daraldı.*

Amerikan İç Savaşı sırasında Amerika'nın güney eyaletlerinden İngiltere'ye pamuk ihracatının durdurulmasından sonra Ege ve Çukurova pamuğuna talebin hızla arttığı, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ihraç limanı İzmir'de pamuğun en önemli ihraç malı durumuna geldiği görülmektedir. Ancak Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Anadolu'dan pamuk ihracatı hızla azalmıştır.

Tablo 1'de ana mal gruplarına göre Osmanlı ihracatının 1911-13'teki bileşimi verilmektedir. Elimizdeki verilerden buğday ve arpanın toplam ihracat içindeki payının 1880'ler ve belki de daha önceden başlayarak düşme eğilimi gösterdiği ve buna koşut olarak gıda maddelerinin payının da 19. yy'ın son çeyreğinde gerilediği anlaşılmaktadır. Öte yandan, 1911-13'te toplam ihracat içindeki payı yüzde 6-7'yi bulan yünlü mamul mallar ihracatı 1890 sonrasında gerilemiştir. 1890'da yünlü malların (esas olarak halı ve kilim) toplam Osmanlı ihracatı içindeki payı yüzde 2'yi aşmıyordu.

İthalat

Ana mal gruplarına göre Osmanlı ithalatının 1911-13'teki bileşimi Tablo 2'de özetlenmektedir. Bir azgelişmiş ülke ekonomisinden bekleneceği gibi, mamul malların toplam ithalat içindeki payı oldukça yuksektir; yüzde 50'yi aşmaktadır. Pamuklu ve diğer tekstil ürünleri, mamul mallar içindeki en büyük kalemi oluşturmaktadır. 19. yy'da kentlisiyle, köylüsüyle, yoksulu ve zenginiyle Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümü, ithal malı pamuklu kumaş ve

TABLO: 1

1911-1913 Yıllarında Osmanlı İhracatının Mal Gruplarına Göre Bileşimi

	Toplam İçindeki Payı
A- Gıda Maddeleri	% 33-35
B- Hammaddeler	% 56-58
Tum Birincil Ürünler (A + B)	% 89-93
C- Yarı Mamul Mallar (İşlenmiş deri vb.)	% 2-3
D- Mamul Mallar (Büyük çoğunluğu ile yunlu, halı, kilim vb.)	% 6-7

Kaynak *Osmanlı Imparatorluğu'nun ticarı ılışkilerde bulunduğu ülkelerın ıstatıstıkleri (Resmi Osmanlı dış ticaret ıstatıstıklerındekı eksıklıkler, benzerı tabloların yalnız Osmanlı ıstatıstıkleri kullanılarak hazırlanmasını güçleştirmektedir.)*

BİR ETKEN: *1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Osmanlı Devletinin sınırları daralmış, önemli nüfus kayıpları olmuştu. Daha önce cari fiyatlarla ortalama % 5 civarında bir hızla gerçekleşen dış ticaretteki büyüme, bu savaştan sonraki yirmi yıl içinde % 1'in altına düştü. Yani dış ticaret hacmindeki büyüme hızı yılda ortalama % 3 dolaylarında kaldı.*

ithal malı iplikten ülke içinde dokunmuş pamuklu kumaş kullanmaktaydı. Tablo 2 incelendiğinde, toplam ithalat içinde gıda maddelerinin payının da yüksek olduğu görülmektedir. Osmanlı ekonomisinin şeker, kahve ve çay ithal etmesini doğal karşılamak gerekir. Üzerinde durulması gereken önemli nokta, 1911-13'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun net buğday, un ve pirinç ithalatçısı bir ülke durumuna gelmiş olmasıdır. Eldeki veriler, 1880'lerin başında imparatorluğun çeşitli bölgelerinden ihraç edilen buğday ve diğer hububatın, ithal edilen buğday, un ve diğer hububata kabaca eşit olduğunu göstermektedir. 1870'lerde ve sonrasında, buğday üretim ve ticaretine ilişkin olarak imparatorluğun hangi bölgelerinde ne tür eğilimlerin ortaya çıktığı henüz ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Ancak, 1870'lerin başında ABD'nin dünya piyasalarına büyük bir buğday ihracatçısı olarak girmesinden sonra dünya fiyatları hızla düşmeye başlayınca, örneğin Kıta Avrupası'ndaki çeşitli ülkeler kendi buğday üreticilerini kollayarak himayeci önlemler alabilmişlerdir. Buna karşılık 1838 Ticaret Antlaşması'na bağlı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir yandan buğday ihracatı gerilerken bir yandan da iç piyasalarda yerli buğdayın yerini ithal malı buğday almaya başlamıştır. Öte yandan, başkent İstanbul'un yüzyıllar boyunca Balkanlar ve Tuna'dan gelen buğdayı tükettiğini de belirtmek gerekir. 19. yy'da bu bölgeler imparatorluktan ayrılınca, bir zamanlar iç ticaret olarak nitelendirilen mal akımları niteliğini almışlardır. Türkiye, ancak Cumhuriyet döneminde buğdayda kendine yeterli bir ülke haline gelebilmiştir.

TABLO: 2

1911-1913 Yıllarında Osmanlı İthalatının Mal Gruplarına Göre Bileşimi

	Toplam İçindeki Payı
A- Gıda Maddeleri (Hububat, un, pirinç, şeker, kahve, çay vb.)	% 31-38
B- Çeşitli Hammaddeler ve Ara Malları (Kömür, petrol, işlenmiş metaller, boya vb.)	% 6-10
C- Her Türlü İplik (Çoğunluğu pamuk)	% 4
D- Pamuklu, yünlü, ipekli, keten dokuma mamulleri, her türlü giyim eşyası	% 36-38
E- Yatırım Malları (Yarısı demiryolu inşaat malzemesi, araç ve gereçleri)	% 8'in altında
F- Diğer Mamul Mallar (Savaş yıllarında silah ve cephane önem kazanmaktadır)	% 8-10

Kaynak: *Tablo 1 ile aynı*

DÜNYADA BUNALIM: Osmanlı dış ticaretinde 19. yy'ın sonlarına doğru görülen durgunluğun başta gelen nedenlerinden biri dunyadaki ekonomik bunalımdır. Bu bunalım nedeniyle Osmanlı ihraç ürünlerine olan talepte azalmalar oldu. İhraç mallarındaki düşuş, ithal edilen mallardaki fiyat artışlarının altında seyrettiği için dış ticaret hadleri Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkiledi.

Dış Ticarette Genişleme ve Durgunluk Dönemleri

19. yy Osmanlı dış ticaretini incelerken bu dönemi bir bütün olarak kabul etmek ve yalnızca 1840 ile 1913 yılları üzerine eğilerek bu iki yıldaki durumu karşılaştırmak yanıltıcı olacaktır. Çünkü 19. yy Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı, dünya ekonomisinin genişleme ve buhran dönemlerine bağlı olarak uzun vadeli dalgalanmalar göstermiş, ithalat ve ihracat bazı dönemlerde daha hızlı, diğer dönemlerde daha yavaş büyümüştür. Bu dalgalanmaları her altdönem için ayrı ayrı incelemek, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılışı sürecini ve bu sürecin dönemeçlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1840-1873: Dış Ticaretin Hızlı Genişleme Dönemi

18. yy'da Doğu Akdeniz bölgesinin Batı Avrupa ile ticaretinin yarıdan fazlası Marsilya'da üslenen Fransız tüccarların denetimindeydi. Bir sonraki yüzyılla karşılaştırıldığında hacmi oldukça sınırlı kalan bu ticaret, esas olarak Avrupa'nın mamul mallarıyla Doğu Akdeniz'in hammaddelerinin değişimi biçiminde sürmüştür. Fransız Devrimi ve özellikle Napolyon Savaşları'ndan sonra Fransa'nın Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetiminin kaybolduğu, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da İngiltere'nin rakipsiz kaldığı görülmektedir. 1820'lerde Kıta Avrupası'nda yerli sanayii dış rekabete karşı korumayı amaçlayan politikaların yaygınlaşması, İngiltere'nin Osmanlı pazarlarına yönelişini hızlandırmıştır. Bu arada, bir önceki merkantilist dönemin ticaret anlayışını simgeleyen Levant Company'nin imtiyazları kaldırılmış, Doğu Akdeniz ticareti İngiliz tüccarlarının tümüne açılmıştır.

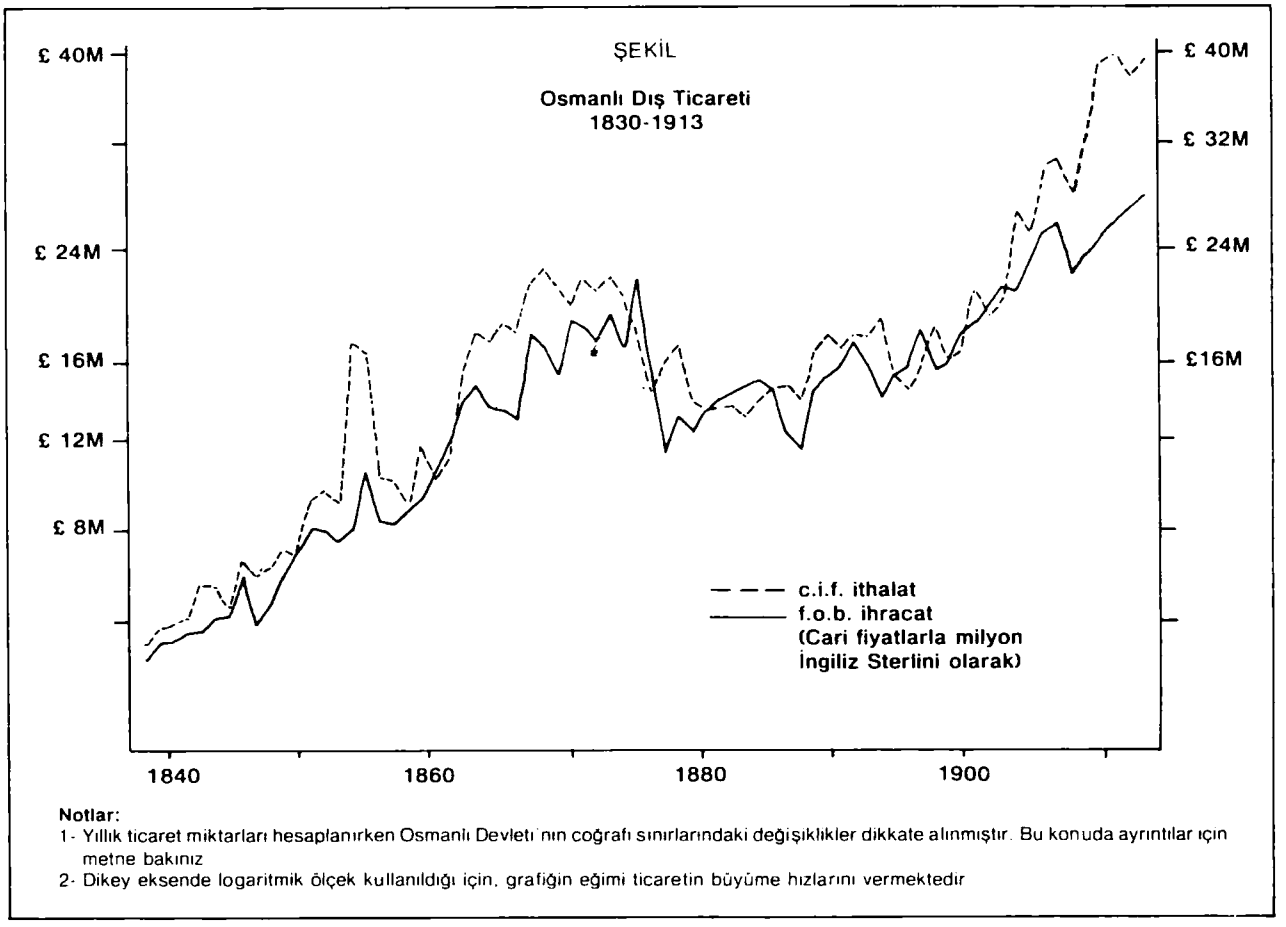
İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'a olan mal ihracatının 1810'ların sonundan itibaren -bir başka deyişle ticaret anlaşmalarının imzalanmasından yaklaşık yirmi yıl önce- hızla artmaya başladığı görülmektedir. İngiltere'deki Sanayi Devrimi'nin en önemli dalı olan pamuklu tekstil ürünleri, pamuklu kumaş ve pamuk ipliği, bu ihracatın en önemli kalemlerini oluşturuyorlardı. Buna karşılık İngiltere'ye yapılan Osmanlı hammaddeleri ihracatının 1838 Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra hız kazandığı görülmektedir.

1840 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Avrupa ülkeleriyle olan ticaretinin hacmine ilişkin elde fazla bilgi yoktur. Ancak bu ticaretin göreli bir durgunluk içinde olduğu, İngiliz-Osmanlı ticaretinde görülen hızlı genişlemenin diğer ülkelerle olan ticaret için sözkonusu olmadığı söylenebilir.

1840-1873 döneminde Osmanlı-Avrupa ticaretinin ne denli bir sıçrama gösterdiğini anlamak için, bu dönemi önceki yüzyılla karşılaştırmak yeterli olacaktır. Yapılan bazı basit hesaplamalara göre, 19. yy'ın ikinci çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları

içinde kalan bölgelerin (Eflak, Boğdan dahil; Mısır ve Mora hariç) Avrupa ile olan ticaretlerinin hacmi 1730-1780 arasındaki yarım yüzyılda toplam 50, 1780 ile 1830 arasındaki yarım yüzyılda ise toplam yüzde 80 artmıştı. Bu karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun daralan sınırlarını hesaba katarak, bu konuda gereken düzeltmeler yapıldıktan sonra tamamlanan ve sabit fiyatlar kullanarak yapılan hesaplamalarda, 1840-1873 dönemindeki Osmanlı-Avrupa ticaretinin ve toplam Osmanlı dış ticaretinin her 11-13 yılda iki katına çıktığı görülmektedir. Bu veriler sözkonusu ithalat ve ihracatın ortalama olarak yılda yüzde 5'in üzerinde bir hızla büyüdüğünü göstermektedir. Aynı hesaplamalar cari fiyatlar kullanarak yapıldığında ortaya benzeri bir tablo çıkmaktadır (Şekil).

Osmanlı dış ticaretinin ülkelere göre dağılımına gelince, İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir ortamda imzalanan Ticaret Antlaşmalarının, en fazla İngiltere'nin işine yaraması beklenirdi. Nitekim 1880'e kadar geçen sürede İngiltere'nin toplam Osmanlı dış ticareti payı giderek arttı (Tablo 3 ve 4). İngiltere, imparatorluğun özellikle Asya vilayetlerinde güçlü durumdaydı. Balkan vilayetlerinde ise Avusturya, İngiliz mamul mallarıyla rekabetin güçlüğüne karşın, coğrafî yakınlıktan ve

ŞEKİL
Osmanlı Dış Ticareti
1830-1913

Notlar:
1- Yıllık ticaret miktarları hesaplanırken Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarındaki değişiklikler dikkate alınmıştır. Bu konuda ayrıntılar için metne bakınız
2- Dikey eksende logaritmik ölçek kullanıldığı için, grafiğin eğimi ticaretin büyüme hızlarını vermektedir

TABLO: 3

Osmanlı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1840-1910
(Yüzde Paylar Olarak)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	İng + Fr + Alm + Avus	Sanayi-leşmiş Ülkeler	Rusya	Azgelişmiş Ülkeler	Cari Fiyatlarla Yıllık İhracat*
1840-42	19 8	16.6	1.9	29 1	67.4	70.1	10 4	19 5	5.2
1880-82	23.5	28 0	0.5	6.1	58.1	62.9	13.6	23.5	15 2
1909-11	17.9	14 1	11 4	8 0	51.4	77 0	3 9	19 2	25.9

* *Milyon Sterlin*

TABLO: 4

Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1840-1910
(Yüzde Paylar Olarak)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	İng + Fr + Alm + Avus	Sanayileşmiş Ülkeler	Rusya	Azgelişmiş Ülkeler	Cari Fiyatlarla Yıllık İhracat*
1840-42	29.3	8.6	4.6	22.1	64.6	67.3	16.5	16.2	5.7
1880-82	45.2	11.8	2.4	11.8	71.2	74.9	9.7	15.4	15.4
1909-11	23.9	8.4	13.7	13.9	49.9	78.8	8.7	12.5	37.7

* *Milyon Sterlin*

Tablo 3 ve Tablo 4 için notlar:
1- Sanayileşmiş ülkeler Batı-Orta Avrupa ve ABD'yi ve 1890 sonrasında da İtalya'yı içermektedir.
2- Azgelişmiş ülkeler Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran'ı, 1890 öncesinde İtalya'yı, 1880'den başlayarak Romanya ve Bulgaristan'ı içermektedir.
3- 1912 savaş yılıdır. Bu nedenle tablolarda 1909 yılı kullanılmıştır.

Tuna nehri ulaşım kolaylıklarından yararlanarak egemenliğini sürdürdü. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki toprak kaybına koşut olarak, yüzyıl ilerledikçe Avusturya ticaretinin toplam Osmanlı dış ticareti içindeki payı da geriledi. Fransa ise 18. yy'da Osmanlı pazarlarında sağladığı konumunu bir daha elde edemedi. 19. yy'ın en yaygın mamul malı olan pamuklu dokumada İngiliz rekabeti karşısında geriledi. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu Fransa için önemli bir hammadde ve gıda maddeleri kaynağı durumundaydı. Boylece Osmanlı ticaret dengesinde İngiltere, Avusturya ve daha sonraları Almanya'ya karşı ortaya çıkan sürekli ve büyük boyutlara varan açıkların sınırlı bir bölümü, Fransa ticaretindeki fazlayla karşılanıyordu (Tablo 3 ve 4).

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ticareti esas olarak Balkan vilayetleriyle Rusya arasındaydı. Sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle ticaret, hammaddemamul mallar değişimi biçiminde gelişirken, Rusya ile yapılan ticaret hammadde-hammadde değişimi biçiminde sürdü. Bu niteliğiyle Rusya ticaretinin Batı ve Orta Avrupa ticareti kadar hızlı genişlemesi beklenemezdi. Nitekim, Rusya'nın 1829 Edirne Antlaşması'yla sağladığı ticaret imtiyazları 1838-1841 anlaşmalarıyla Avrupa ülkelerine de tanındıktan sonra, Rusya'nın Osmanlı dış ticareti içindeki payı hızla gerilemeye başladı. 19. yy'ın ikinci yarısında Balkan vilayetleri bağımsızlıklarını kazandıkça, Rusya ticaretinin toplam içindeki payı daha da azaldı. 1840-1873 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile dış ticareti de esas olarak Balkan vilayetleri ile ve Avusturya üzerinden transit yoluyla olmaktaydı. Almanya'nın yoğun bir biçimde Osmanlı pazarlarına girişi ve özellikle Anadolu'da İngiltere ile rekabet başlaması 1880'ler ve 1890'larda olmuştur (Tablo 3 ve 4).

ALMAN SERMAYESİ: Avrupa devletlerinin yeni pazarlar aramaya başlaması aralarındaki rekabeti hızlandırmıştı. Bu rekabete 1880'den sonra Almanya da katıldı. Almanya, Osmanlı Devleti'ni yeni bir pazar olarak görüyor ve bu pazara demiryolu ile birlikte girmeye çalışıyordu. Bu demiryolu ile iç pazarları ticarete açacak ve hammaddde kaynaklarını genişletecekti. Nitekim 1880'lerden 1915'lere kadar olan dönemde Almanya'nın Osmanlı dış ticaret içindeki paylarında büyük artışlar oldu. Şam-Havran demiryolu yapımı.

1879-1898: Göreli Durgunluk

Şekil'de görüldüğü gibi, 1879-1898 yılları Osmanlı dış ticareti ve Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılış süreci açısından önceki ve sonraki zaman dilimlerinden farklı bir alt dönem oluşturmaktadır. 1877-78 Rus Savaşı sonucunda ortaya çıkan toprak ve nüfus kayıpları dikkate alınarak yapılan bir hesaplamada, 1840-1873 yılları arasında cari fiyatlarla yılda ortalama yüzde 5 dolaylarında bir hızla büyüyen Osmanlı dış ticaretinin, 1879-1898 arasında yılda ortalama yüzde 1'in altında bir hızla genişlediği ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, Osmanlı dış ticareti yüzyılın üçüncü çeyreğinde her

ANADOLU'DA LİMANLAR: İstanbul, İzmir ve Selânik'in dışında Anadolu'nun bir çok sahil kentinde açılan limanlar kapalı ekonominin dışa açılmasını, çeşitli ihraç ürünlerinin buradan gönderilmesini sağlıyordu. Trabzon, Samsun, Mersin ve İskenderun'dan daha çok Avrupa'dan mamul madde ithali yapılıyor, Avrupa'ya da hammadde ve geleneksel tarım ürünleri ihraç ediliyordu. Üstte, Mersin, altta Trabzon limanı.

11-13 yılda iki katına çıkarken, yüzyılın son çeyreğindeki cari fiyatlarla ölçülen artış son derece sınırlı olmuştur. Sabit fiyatlar kullanıldığında, bu dönemde dış ticaret hacminin büyüme hızının yılda ortalama yüzde 3 dolaylarında kaldığı görülmektedir.

Hem toplam Osmanlı dış ticaretinde hem de Osmanlı Devleti'nin sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle olan ticaretinde görülen bu durgunluğun ardında, dünya ekonomisinin 1873-1896 Büyük Buhranı yatmaktadır. 1897 Yunan Savaşı nedeniyle Osmanlı dış ticaretindeki durgunluk 1898'e kadar sürmüştür. Dünya Büyük Buhranı'nın derinliği ve kendini gösteriş biçimi sanayileşmiş Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin birinden diğerine değişmekle birlikte, iki özelliği dikkati çekmektedir. Birincisi, kapitalist dünya ekonomisinin tarihinde ilk defa ileri ülkelerin ekonomileri bu kadar eşzamanlı olarak bir buhrana girmekteydiler. İkincisi, buhran sanayileşmiş ülkelerdeki üretim düzeylerini geriletmemiş, ancak büyüme hızlarını yavaşlatmış, genel fiyat düzeylerinde ise hızlı bir düşüşe yol açmıştır. Bu eğilimlerin Osmanlı dış ticaretine de yansıdığını görüyoruz. 19. yy'ın son çeyreğinde Osmanlı-Avrupa ticaretinin hacmi daha yavaş büyürken, Osmanlı ihracat ve ithalat mallarının fiyatları da hızla düşmüştür. Daha da önemlisi, sanayileşmiş ülkelerden gelen talebin yavaşlaması nedeniyle Osmanlı ihracat mallarının fiyatlarındaki düşüş, ithal mallarının fiyatlarındaki düşüşten daha hızlı olmuş, böylece bu Dünya Buhranı yıllarında ihraç fiyatlarının ithal fiyatlarına oranı, bir başka deyişle dış ticaret hadleri Osmanlı ekonomisinin aleyhine dönmüştür.

1898-1913: Yeni Bir Genişleme

Dünya ekonomisinin buhrandan çıkmasıyla birlikte Osmanlı dış ticaretinin yeni bir genişleme sürecine girdiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1908 sonrasındaki toprak ve nüfus kayıplarını da dikkate alan, bu konuda gerekli düzeltmeleri yapan hesaplamalarda I. Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda toplam Osmanlı dış ticaretinin cari fiyatlarla ve yaklaşık olarak yılda ortalama yüzde 5'lik, sabit fiyatlarla da yılda ortalama yüzde 4'luk bir hızla büyüdüğü sonucuna varılmaktadır.

Bu genişlemenin ardındaki nedenlerden ikisinin altını özellikle çizmek gerekir. Birincisi, Batı Avrupa ekonomilerinin yeni bir genişleme ve birikim dönemine girmeleriyle birlikte, Osmanlı hammaddelerine olan talep hızla artmış ve bu arada Osmanlı ihraç ürünlerinin fiyatları ithal edilen mamul malların fiyatlarından daha hızlı bir biçimde yükselmiştir. Böylece Osmanlı ihracat gelirleri artmış, ithalat miktarlarındaki artış da büyük ölçüde bundan kaynaklanmıştır. Şunu da eklemek gerekir ki, bu dönemde sadece Osmanlı - Batı Avrupa ticaretinde değil, genel olarak dünya ticaretinde de dünya ekonomisi çerçevesinde gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ticarî bağlarda güçlenme görülmektedir.

1898 sonrasında Osmanlı dış ticaretinin daha hızlı genişlemesinin bir diğer nedeni de yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryollarıdır. Avrupa devletlerinin yeni pazarlar, bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışı, yeni nüfuz bölgeleri edinme savaşı 1880'lerde Almanya'nın da katılmasıyla yoğunluk kazandı. Osmanlı Devleti'nin henüz sömürge imparatorluklarından birine katılmamış olması, yarışa yeni başlayan Almanya için çekiciliğini artırmaktaydı. 19. yy'da ve 20. yy'ın başlarında yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımının en yoğun olduğu yıllar 1888-1896 dönemi olmuştur. Bu yıllarda Alman sermayesi İç Anadolu ve Makedonya'da, Fransız sermayesi Suriye, Makedonya ve Batı Anadolu'da demiryolu yapımına girişti. 1890'ların ortasında bu demiryollarının yapımı tamamlanırken dünya ekonomisi de Büyük Buhran'dan çıkmaktaydı. Demiryolları, İç Anadolu gibi limanlardan uzak iç bölgelere olan ulaştırma maliyetlerini düşürerek bir yandan bu bölge pazarlarını Avrupa sermayesine kazandırdı, bir yandan da bu bölgelerde ülke içi kent pazarları ve özellikle dünya pazarları için tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmasını sağladı.

Bu dönemi incelerken Alman-İngiliz ticarî rekabetinin ve Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın hızla artan payı üzerinde de durmak gerekir. Bu iki emperyalist ülke arasında Osmanlı pazarları ve hammaddeleri için sürdürülen rekabet, dünya ölçeğindeki mücadelenin bir parçasıydı. 1870'lerin başında İngiltere, dünya pazarlarındaki gücünün doruğuna ulaşmıştı. 1880'lerden itibaren İngiltere'nin deniz aşırı ticareti gerilemeye başlarken Alman sermayesi demir-çelik, kimya sanayii ve diğer bazı dallardaki üstünlüğü ile, devletin ve büyük bankaların desteğini kullanarak, saldırgan bir ticaret politikası izlemeye başladı. İngiltere ile hem Avrupa'da hem de azgelişmiş ülkelerde rekabete girişti.

Osmanlı İmparatorluğu bu ticarî rekabetin en yoğun, Alman sermayesinin İngiliz ve bir ölçüde Fransız sermayesi aleyhine gelişen kazançlarının ise en belirgin olduğu alanlardan biridir. Alman ticaret ve sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kazançlarının ardında Alman bankalarını ve devletini aramak gerekir. Örneğin Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdad Demiryolları'nın yapımı için gerekli finansmanı sağlayarak ilk aşamada Alman demir-çelik sanayii ürünlerine ek pazarlar yaratmış, demiryollarının tamamlanmasından sonra Anadolu'da Alman sanayii için yeni pazarlar ve hammadde kaynaklarının geliştirilmesine önayak olmuştur. Aynı Alman bankaları özellikle 20. yy'ın başından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan yaptığı ithalatın finansmanı için yoğun biçimde ticarî kredi sağlamışlardır.

Bu çabalar sonucunda 1880'lerin ortasından I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı-Alman ticareti ve özellikle Almanya'dan Osmanlı ithalatı hızla büyüdü. Almanya'nın toplam Osmanlı ithalatı ve ihracatı içindeki payları da önemli artışlar gösterdi (Tablo 3 ve 4). Öte yandan, Osmanlı dış ticaretindeki payı 1880'lerden sonra sürekli olarak gerilemekle birlikte, 1913 yılına gelindiğinde İngiltere, toplam Osmanlı ithalatında ve ihracatındaki en büyük payları hâlâ elinde tutmaktaydı. Demiryolları yapımı yoluyla Almanya Anadolu'yu, Fransa Suriye'yi kendi nüfuz bölgelerine dönüştürürlerken, İngiltere Osmanlı Devleti'nin Irak vilayetlerine yönelmiş, Irak'la olan ticaretinde önemli artışlar sağlamıştı. Daha da önemlisi, Osmanlı ithalatında en önemli kalemi oluşturan pamuklu tekstil ürünlerinde, Lancashire sanayii ucuz ve daha düşük nitelikli İtalyan ve Hint mallarının rekabetine karşın, I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde en büyük payı elinde tutmayı başarmıştır.

Tüccarlar: Dış Ticareti Kimler Yürütüyordu?

19. yy boyunca bugünkü Turkiye sınırları içinde kalan alanlarda İstanbul en büyük ithalat, İzmir ise en büyük ihracat limanı durumundaydılar. Bu iki

kentin dışında Trabzon, İskenderun, Samsun ve Mersin diğer önemli dış ticaret limanlarını oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerindeki en önemli dış ticaret limanları da Selânik, Beyrut ve Basra idi. İstanbul yüzyıllar boyunca gıda maddeleri ithal etmişti ve 19. yy'da da Osmanlı Devleti'nin ithal ettiği gıda maddelerinin büyük bir bölümü İstanbul'a gelmekteydi. Buna karşılık İstanbul dışında kalan limanlarda dış ticaret büyük ölçüde Avrupa'dan mamul mallar ithalatı ve çeşitli hammaddeler ve gıda maddeleri ihracatı biçiminde yürümekteydi.

19. yy'da sözkonusu limanlardan gerçekleştirilen dış ticaret iki kesimin denetimi altındaydı:

a) Avrupalı tüccarlar (İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya vb.),

b) Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrımüslim azınlıklar (Rum, Ermeni ve bir ölçüde Yahudi tüccarlar).

Çeşitli Avrupa ülkelerinden gelerek belli başlı liman kentlerine yerleşen Avrupalı tüccarlar, dış ticareti kurdukları aile şirketleri ve ticaretevleri aracılığıyla yürütüyorlardı. Örneğin 1840'ta İzmir'deki İngiliz ticaretevlerinin sayısı 35'e yükselmişti. Bunların içinde İstanbul'da da bir şubesi bulunan Whittall şirketi en güçlü durumdaydı. 20. yy başlarına gelindiğinde ise, giderek gelişen bu şirketin Anadolu'nun çeşitli köşelerinde 48 şubesi vardı.

Büyük çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olan gayrımüslim tüccarlar, özellikle Rumlar ve Ermeniler de 19. yy boyunca hem Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde, hem de Avrupa sermayesinin imparatorluğa girmesi ve yerleşmesi sürecinde önemli roller oynadılar. Ülkedeki çeşitli gelenek ve göreneleri, tüketim kalıplarını bilmeleri, ticarî deneyim ve becerileri, Rum ve Ermeni tüccarları Avrupalılar için vazgeçilmez bir ortak durumuna yükseltmişti. Bu yerli tüccarların aracılığı olmadan hem ithal edilen mamul Avrupa mallarının satışı hem de ihraç edilecek malların köylü üreticilerden toplanarak büyük ihraç limanlarına yollanması son derece zor olurdu. Rum ve Ermeni tüccarlar Anadolu'nun özellikle dış ticarete yönelen bölgelerinde etkili birer dağıtım ve toplama ağı geliştirmişlerdi. Öte yandan dış bağlantılarının daha zayıf ve sermayelerinin de sınırlı olması nedeniyle, Rum ve Ermeni tüccarların Osmanlı dış ticaretini tümüyle ele geçirmeleri ve kendi başlarına yürütmeleri aynı derecede güç olurdu.

***TİCARETİ YÜRÜTENLER:** 19. yy'da Osmanlı dış ticaretini yürütenler Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı vatandaşı gayrımüslim azınlıklardı. Avrupalı tüccarlar İstanbul ve İzmir gibi liman şehirlerinde yerleşmişlerdi. Gayrımüslim vatandaşlar ise Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşuyordu. Bunlar ülkedeki tüketim kalıplarını ve ticarî ortamı bildikleri için başarı sağlayabiliyorlardı. Müslüman tüccarların dış ticaretteki etkenlikleri 20. yy'ın başlarından itibaren görülür. Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar (soldan sağa).*

Ancak, Avrupalı tüccarlar ve ticaretleriyle yerli azınlık tüccarlar arasındaki ilişkileri yalnızca bir işbirliği ve ortaklık ilişkisi olarak ele almak yanıltıcı olur. Avrupalı tüccarlar büyük liman kentlerinde güçlenmeye başladıktan sonra ve 1838 Ticaret Antlaşması'nın kendilerine sağladığı ayrıcalıklar uygulanmaya başlayınca, yerli tüccarları ortadan kaldırmaya, kendi dağıtım ve ürün toplama ağlarını kendileri kurmaya çalıştılar. Bu süreç içinde azınlık tüccarlarla Avrupalı tüccarlar arasında önemli sürtüşmeler ve mücadeleler oldu. Ancak, uzun vadede Avrupalıların kurduğu örgütlenme büyük liman kentlerinin ötesine geçmedi. Oysa Rum ve Ermeni tüccarlar köyleri dolaşarak sipariş alıyor, ihraç mallarının demiryolu istasyonlarına getirilmesini sağlıyor ve büyük limanlardan getirttikleri malları satarak hem üretici, hem de tüketicilerle olan bağlarını güçlendiriyorlardı. Bu nedenlerle yerli azınlık tüccarlar Osmanlı dış ticaretinden önemli paylar almaya devam etmişlerdir. Böylece Avrupalı tüccarlarla yerli azınlık tüccarlar arasındaki işbirliği, rekabet ve çelişkilerden oluşan karmaşık ilişkiler bütünü yüzyıl boyunca iniş ve çıkışlar göstermiş, ancak kopmadan sürmüştür.

19. yy'da Osmanlı dış ticaretinde Müslüman tüccarların payı ve önemi son derece sınırlı kalmıştır. Müslüman tüccarların dış ticarete el atmaları ve bu arada Avrupalı tüccarlarla hem işbirliğine hem de rekabete girişmeleri 20. yy başlarında, özellikle de I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında hız kazanacaktır.□

KAYNAKÇA

AYBAR Celal. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara, 1939

ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970

KURMUŞ Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974

KÜTÜKOĞLU Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, Cilt II*, Ankara, 1976

PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984

Ticaret Antlaşmaları

NECDET KURDAKUL

Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşları, Tanzimat Fermanı'nın kapsadığı idari, mali ve siyasal yenilikleri imparatorluk dahilinde uygulama mücadelesine giriştikleri sırada, yabancı devletlerle de, sırasıyla şu ticaret antlaşmaları yapılmaktaydı:

İspanya 4 Mart 1839, Sardunya 1839 Mart sonu, Hamburg 20 Mayıs 1839, Felemenk 20 Mart 1840, Belçika 11 Ağustos 1840, Prusya 22 Ekim 1840, İsveç 21 Ocak 1841, Danimarka 1 Mayıs 1841, Toskana 7 Haziran 1841, (Tekrar) Hamburg 15 Eylül 1841, Portekiz 6 Mart 1843, Rusya 30 Nisan 1846, Sicilya 19 Eylül 1850, (Tekrar) Sicilya 5 Mart 1851, (Tekrar) Sardunya 31 Mart 1854, Brezilya 5 Şubat 1858.

Yeni Ticaret Antlaşmalarının Karakteri

1- Yukarıda sayılan devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarının ortak karakteri, İngiltere ile olan 16 Ağustos 1838 tarihli ticaret antlaşmasıyla, hemen sonra Fransa ile imzalanan 25 Kasım 1838 tarihli anlaşmanın tüm hükümlerini kapsamış olmalarıdır.

2- Ayrıca, İngiltere antlaşmasında bulunmayan ve fakat Fransızlarla yapılan antlaşmanın 7. maddesinde geçen transit eşyası hakkındaki hükmü de, bu yeni anlaşmaların tümü benimsemişlerdi.

3- Portekiz ile yapılan 6 Mart 1843 tarihli ticaret anlaşmasının 10. maddesi, o tarihe kadarki antlaşmalarda bulunmayan bir hükmü kapsar. Bu madde, yapılan ticaret antlaşmasının süresini on yıl olarak saptamıştı. Bu tarihten sonra yapılan Rusya (madde 18), Sicilya (madde: 18), Sardunya (madde 15), Brezilya (madde 11) ticaret antlaşmalarında da süre olarak on yıl tanınmıştı.

4- Tanzimat Fermanı'nın okunduğu 3 Kasım 1839 tarihinden sonra, İngiliz antlaşmasını model alarak yapılan tüm ticaret antlaşmalarıyla Osmanlı ülkeleri yukarılarda açıklanan nedenlerle açıkpazar haline girmekteydi. Bu tehlike yanında; bir taraftan, özellikle Mısır Hıdivi Abbas Paşa döneminde 1850'den itibaren İstanbul'a göçeden zengin Mısırlı Paşa ve ailelerinin Ahmet Cevdet Paşa'nın deyimiyle, İstanbul'a getirdikleri Batı moda ve lüksünün süratle yayılarak Saray'a kadar yansıması sonucunda görülmemiş bir israf kapısının açılması, ticaret anlaşmalarının "tarife defterleri"ndeki ithal malı çeşitlerinin de hızla yükselmesine neden olarak, dışticaret açıklarının boyutları gittikçe yükselmekteydi. Bunun sonucunda da, Osmanlı maliyesi, nihayet yerli ve dış finansman kuruluşlarının pençesine düşecek bir hâle girmiş oluyordu.

5- Bu ekonomik ve mali tehlikeler yetmiyormuş gibi, bir de Kırım Savaşı'nın çıkması, devleti istikraz batağının sınırına getirip bırakmıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Kongresi'nde, 1856 tarihli Osmanlı Islahat Fermanı ile yabancılara vadedilen ayrıcalıklar da hukuki bir şekle sokuldu. Bu tarihten sonra da, Osmanlı Devleti, yürürlüklerini yitirecek olan ticaret antlaşmalarının yenilenmesi teklifleriyle karşı karşıya geldi.

29 Nisan 1861 Tarihinden İtibaren Ticaret Antlaşmaları

Tanzimat'ın ilanından sonra, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yapmış olduğu ticaret antlaşmaları, 29 Nisan 1861 tarihli yeni Fransız Ticaret Antlaşması'yla açılan dönemde geçerliklerini kaybetmiş oldu. Yeni ticaret antlaşmaları, sırasıyla şunlardı:

Fransa 29 Nisan 1861, İtalya 10 Temmuz 1861, İngiltere 1 Ekim 1861, Belçika 10 Ekim 1861, Rusya 3 Mart 1862, Birleşik Amerika 13 Şubat 1862, İsveç 5 Mart 1862, İspanya 13 Mart 1862, Danimarka 13 Mart 1862, Prusya 20 Mart 1862, Felemenk 25 Mart 1862, Avusturya 27 Mayıs 1862, (tekrar) Prusya 27 Eylül 1862, Meksika 6 Mayıs 1866, Portekiz 23 Şubat 1868.

Bu ticaret antlaşmalarının tümü, Fransa ile yapılan 29 Nisan 1861 tarihli antlaşmanın hükümlerini ihtiva eder. Antlaşmanın ilk maddeleri 16 Ağustos 1838 tarihli İngiliz ticaret antlaşmasının kapitülasyonların geçerliliğine, tekel ve imtiyaz usullerinin kaldırılmış olmasına ve Osmanlı ülkelerinin yabancı uyruklu ticaret adamlarına açık pazar olma niteliğinin devamına ve tarife defterlerinin her yedi yılda bir yenilenerek ithal ve ihraç madde çeşitleriyle diğer formalitelerin yenilenmesine dair hükümlerdi. Antlaşmanın, dördüncü maddesinden itibaren getirdiği birtakım değişikler vardı. Bu farklı hükümler şunlardı:

1- Yeni ticaret antlaşmalarının getirdiği ilk yenilik, ihracat ve ithalat vergilerindeydi. Antlaşmanın dördüncü maddesiyle "Osmanlı memleketlerinin tarımsal ve sanayi ürünlerinden olup... dış memleketlere ihraç olunmak üzere satın alınan her bir eşya gemiye yükletilmek üzere her nevi vergiden muaf olarak (dahili gümrük resimlerinden) bir münasip iskeleye nakil ile bu iskeleye geldiğinde iskeledeki kıymeti üzerinden yalnız yüzde 8 rüsum ödenecektir. Ve bu yüzde 8 rüsum, idare ve nezâretin genel giderlerini ifaya mahsus olan yüzde bir kesin miktarına düşürülünceye kadar yılda yüzde birer eksiltilecektir. İhracat (reftiye) resmi ödenip iskele mahallinde mübayaa olunan başkaca eşyadan ele geçmiştir denilerek hiçbir vergi alınmayacaktır."

İşte bu madde hükmüyle birinci dönem ticaret antlaşmalarının dördüncü maddesinde tesbit edilen toplam yüzde 12 ihraç vergisi önce yüzde 8'e indirilerek nihayette yüzde bire kadar düşürülecekti.

2- İkinci fark ithalât vergisi nisbetindeydi. Antlaşmanın beşinci maddesiyle ithalât vergisi üzerinde Osmanlı Devleti lehine bir yenilik getirilmişti: İlk dönem ticaret antlaşmaları gereğince ithal edilen mallardan yüzde 3 vergi alınmaktaydı. Bu mallar Osmanlı ülkelerinde değişik bölgelere götürüldüğü takdirde yüzde 2 bir ilave resim ödenerek ithalat vergisi oranı yüzde 5'e çıkarılmış olurdu. Ve bu mal dahilde satılamayarak tekrar dışarı çıkarılmasında, bir başka vergiye tabi olmazdı. Oysa ikinci dönemde bu sistem Osmanlı Devleti lehine olmak üzere şöyle değiştirilmişti:

Yabancı tüccar tarafından Osmanlı ülkesine ithal edilen malın kıymeti üzerinden yüzde 8 ithal vergisi ödenecekti. Ancak bu mal altı ay içinde satılamayarak tekrar dışarı çıkarılmak istenildiği takdirde, bu mal transit eşyası gibi kabul edilerek hakkında hiçbir vergi sistemi uygulanamayacaktı. Verildiği isbatlanan yüzde 8 ithal vergisinden de, transit vergisi kesilerek kalanı tüccarına iade edilecekti.

Bu şekilde ikinci dönem ticaret antlaşmalarında ithalat vergisi yüzde 3 fazlasıyla yüzde 8'e çıkarılmış oluyordu.

3- Yeni antlaşmada, sekiz yıl sonra yüzde bire indirilmek üzere yüzde 2 oranında transit rüsumu kabul edilmişti (madde 8).

4- Bir diğer yenilik ise, her nevi askeri mühimmat, silah, top ve barutun Osmanlı ülkelerine ithali, öteden beri olduğu gibi, yabancılar için yasaklanmıştı (madde 11).

5- Tütün ve tuz, yabancılar tarafından ithal edilemeyecekti. Ancak yabancı tüccar, yine Osmanlı ülkelerinde tüketilmek üzere dahilde mübayaa edecekleri tütün ve tuz için, bu maddeler üzerinde alım ve satım ile meşgul olan yerli ticaret adamlarının yükümlü oldukları vergi ve nizamlara tabi olacaklardı. Bu sınırlamaya karşılık ise, yabancı tüccarın Osmanlı memleketlerinden ihraç edecekleri tütün ve tuz üzerinden hiçbir vergi alınmayacaktı. Yalnız bu ihraç edilen tütün ve tuzun miktarı, eskiden olduğu gibi, gümrük idaresine bildirilecekti (madde 10).

6- Ve nihayet ikinci dönem ticaret antlaşmalarının süresi 28 yıl olarak sınırlanmıştı (madde 17).

Amerika Birleşik Devletleri ile yapılan 13 Mart 1862 tarihli ticaret antlaşmasının dikkati çeken 20. maddesi hükmüyle: Bu birleşik devlet, henüz yeni bir kuruluş olmasına rağmen, kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlanma fırsatını elde etmişti.

Bu maddeye göre; "İşbu antlaşma onaylandıktan sonra, Osmanlı Devleti ile İngiltere Devleti arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde akdedilmiş olup Amerika Birleşik Devletleri ticareti hakkında dahi yürürlükte olan antlaşma yerine geçecek ve tasdiknamelerinin mübadelesi gününden itibaren 28 yıl yürürlükte tutulacaktır..."

Oysa, adı geçen 20. maddede gösterilen 16 Ağustos 1838 tarihli Ticaret Antlaşması, Osmanlı Devleti ile İngiltere Krallığı arasında yapılan 1 Ekim 1861 tarihli yeni ticaret antlaşmasının 20. maddesi hükmü gereğince "İşbu antlaşma onaylandıktan sonra iki taraf arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde akdolunan antlaşma yerine geçecek ve tasdiknamelerin mübadelesi gününden itibaren 28 yıl yürürlükte tutulacaktır..." denilerek ortadan kaldırılmıştı.

Ortadan, taraflarınca kaldırılmış olan hükümsüz bir antlaşmaya dayanılarak, kapitülasyon ayrıcalıklarından yeni bir devletin dahi yararlandırılması yoluna gidilmekle, Osmanlı Türkiyesi'nin Abdülaziz döneminde artık siyasal hükümranlığına bile sahip olamayacak bir duruma düştüğünü göstermektedir.

Nitekim, sözkonusu ticaret antlaşmalarının yirmi sekiz yıllık sürelerinin dolduğu 1899 yılına kadar geçen dönemlerde kendini gösteren ekonomik, mali ve siyasal olaylar, bu sonucu açıkça ilan etmekteydi.

TRAITE DE COMMERCE

la France et la Porte Ottomane

Texte Turc

IMPRIMERIE ROYALE.

1838 Osmanlı-Fransız Ticaret Antlaşması'nın kapağı.

Tanzimat'tan Sonra İktisadî Politika

Zafer Toprak

Osmanlı Devleti'nde, gerek yabancı ülkelerden getirilen ya da bu ülkelere gönderilen gerek içerde, kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yoreye sevkedilen mallar şer'î ve örfî hukuk gereği vergilendirilirdi.

Limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde *amediye, reftiye, mururiye, bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye, kantariye* gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük ve denk, diğerlerinde değer esası üzerinden, çoğu kez düzensiz bir biçimde rüsum alınmaktaydı. Tüm bu vergiler, iç ve dış ticaretin gelişmesinde engel oluştururlardı.

İç ve Dış Gümrükler

Bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye ve kantariye resimleri iç gümrük (rusumât-ı dahiliye) addolunurdu. Osmanlı ülkesinde deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehir veya kasabadan diğerine kara yoluyla sevkedilen maldan iç gümrük alınır; sahilde bulunan gumrüklere "sevâhil gümrükleri", hudut boylarında bulunanlara "hudut gümrükleri", ülke içersinde bulunanlara "kara gümrükleri" denilirdi.

İç gümrükler, Tanzimat ertesi peyderpey kaldırılmıştı. İç ticaretin gelişimini olumsuz etkileyen kara gümrükleri, -ya da yüzde 8 oranındaki sarfiyat resmi- 1874 Martı'na değin sürmüş, en son iç gümrük olan yüzde 2'lik "teçhizât-ı askeriye ianesi" 1909 Bütçe yasasıyla lâğvedilmişti.

Dış gumrükler (rüsumât-ı hariciye) ise ülke sınır ya da limanlarına gelen ithal mallarından alınan *amediye*, ihraç mallarından mahrecinde ödetilen *reftiye* ve transit resmi olan *mururiye*'ydi.

18. yy'ın ikinci yarısına kadar ihraç edilecek mal, yerli tüccar tarafından iskeleye getirilir, iç gümrük bu tuccar tarafından ödenir, yabancı tüccar ise yüzde 3 reftiye odeyerek malı dışarıya sevkederdi. Sonraları yabancı tuccar, Anadolu urununu uretildiği yöreye kadar gidip satın almaya başladı ve kapitulasyonlar gereği yuzde 3'lük rüsum dışında vergi ödemediği için hazine ya da yerel yönetim gelir kaybına uğradı. Bunu telâfi etmek için 1802 Nizamnamesi yabancı tuccarı da, Osmanlı reayası olan tuccarın odemekle yukumlu olduğu resimlere tâbi tuttu.

İthal malları ise öteden beri Osmanlı topraklarında, yabancılara ait ticarethanelerde *masdariye* dışında tüm resimlerden muaf tutularak satılıyordu. Başlangıçta yüzde 5 oranında vergi ödenen bu mallar, sonraları yüzde 3 ithal gumrük resmine tâbi oldular.

Her mal için ayrı ayrı saptanan gümrük resimleri 18. yy sonlarından itibaren düzenlenen tarife defterlerinde yer almaya başladı. Tarifelerin on dort yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. Dönem başında yüzde 3 üzerinden alınan gümrük resmi, mal fiyatlarındaki artış nedeniyle dönemin sonlarına doğru reel olarak düşüyordu.

Hazine'nin uğradığı kaybı onlemek için damga, ihtisabiye, kalemiye ve benzeri resimler gündeme gelmişse de, kapitülasyonlar nedeniyle uygulamada önemli güçlüklerle karşılaşılmıştı.

Geleneksel Osmanlı ihraç politikası provizyonist bir yapıdaydı. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebiliyordu. Bu nedenle tahıl, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştu. Bu tür mallar ancak özel izinle ihraç edilebiliyordu.

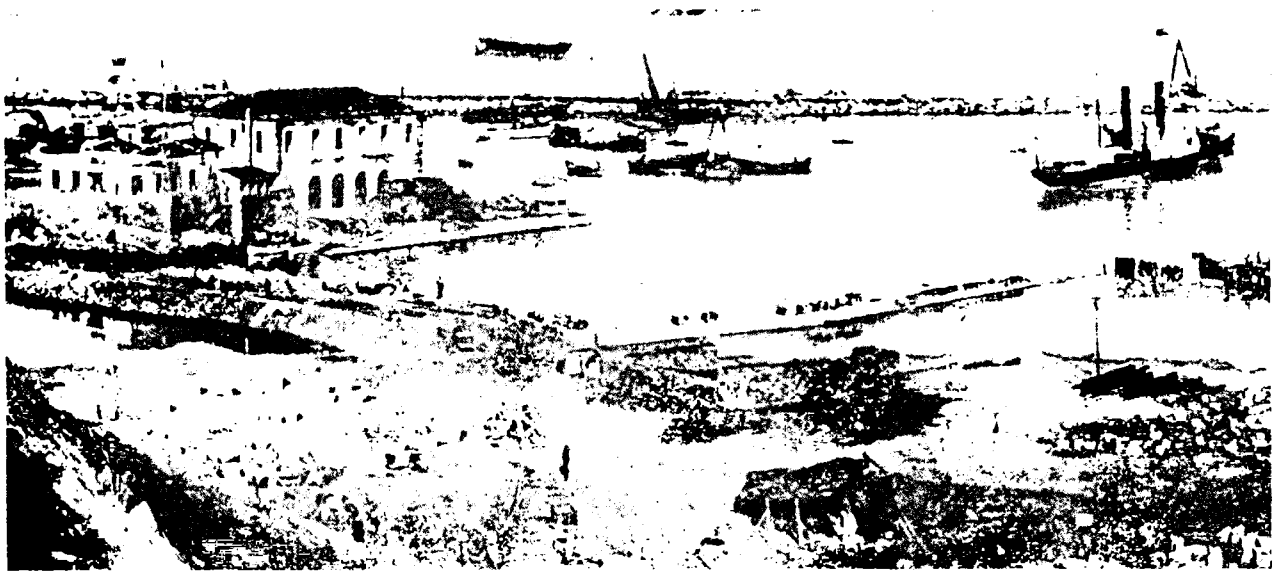
1823'ten itibaren bazı urunlerin ihracı tezkereye bağlandı. Örneğin meşe palamutu, debbağ esnafının ihtiyacı karşılandıktan sonra, tezkere alan tüccar tarafından ihraç edilebiliyordu. Tezkere usulü daha sonraları mazı, kök boya, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da teşmil edildi.

Yed-i Vâhid Usulü

Tanzimat oncesinde ticareti kısıtlayıcı başka bir yontem, *yed-i vâhid* usulu, diğer bir deyişle urunun alım satımı uzerine devlet tekeli konmasıydı. Once afyona uygulanan yed-i vâhid, daha sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi malları da kapsadı.

Yed-i vâhide tâbi urunun toplanması o yorenin ihtisab nâzırına devredilir; ihtisab nâzırı ise alım satım yetkisini elinde muhurlu tezkeresi olan Muslüman ve reaya tuccara verirdi.

Tüccar malın üretildiği yere giderek ureticiden malını satın alır, yore merkezine getirir, rusumunu oder ve sonra İstanbul'a sevkeder ya da -ihracı ya-

İTHALAT VE İHRACAT MERKEZLERİ: Osmanlı Devleti'nde ithalat ve ihracatın önemli bölümü limanlardan yapılıyordu. 1838-46 arasında yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleri ile ihracat malları iç gümrüklerden bağışık tutulmuş; bunlardan limana girişte yüzde 9, gemiye yüklenişte yüzde 3 olmak üzere toplam yüzde 12; ithal mallarından ise toplam yüzde 5 gümrük resmi alınmıştır. Beyrut limanı.

saklanmamışsa- yabancı tüccara satardı.

Tezkere ve yed-i vâhid usûlü, fiyatın devlet tarafından asgarî düzeyde tutulması nedeniyle, üretimi olumsuz yönde etkilemişti.

Ticaret Sözleşmeleri ve Liberal Politika

Tanzimat'a kadar dış ticaret kapitülasyonlarda belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmişti. 1838'den itibaren gümrüklerde ıslahata girişilmiş, yabancı ülkelerle ticaret sözleşmeleri imzalanmıştı.

1838-1846 arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vâhid kaldırıldı; dış ticaret kapsamına giren mallar iç gumrüklerden bağışık tutuldu.

İhraç mallarına, iskele olan mahallere girişlerinde yüzde 9, gemiye yüklenişte yuzde 3 olmak üzere toplam yüzde 12; ithal mallarına ise karaya çıkarıldığı zaman yüzde 3, satışlarında yüzde 2, toplam yüzde 5 resim konmuştu. Transit mallardan ise yüzde 3 resim alınıyordu. Bir süre sonra, gümrük vergisinin iki aşamada ödenmesinin güçlüklere yol açtığı gerekçesiyle, ithalat ve ihracat resimleri toplu olarak alınmış, ihracat rüsumu yüzde 12, ithalat rüsumu yüzde 5 olarak belirlenmişti.

Ticaret sözleşmelerinde tarafların yedi yılda bir sözleşmeleri yenileme önerisinde bulunabilecekleri belirtilmişse de mevzuat 1860 yılına değin yürürlükte kalmıştı. 1860-61 yıllarında imzalanan yeni ticaret sözleşmeleriyle ithalat rüsumu yüzde 8, ihracat rüsumu her yıl yüzde 1 düşürülerek yedi yıl sonra yüzde 1'de sabit kalmak üzere yüzde 8, transit resmi ise önce yüzde 2, sekiz yıl sonra yüzde 1 olarak saptanmıştı.

1861 yılında İstanbul Emtia Gümrüğü yeniden düzenlenerek Rüsumat Emaneti adını almış, tüccara kolaylık sağlamak amacıyla sözleşmeye ait tarifeler basılı hale getirilmişti. Tarifede yer almayan malların değerleri bu iş için görevlendirilmiş "mukaddir"lerce saptanmaya başlanmıştı. İç gümrükler de yine bu tarifelerdeki değerlere göre belirlenmişti.

1860-61 yıllarında yapılan ticaret sözleşmelerinin süreleri 28 yıl olarak saptanmıştı. Bu süre içersinde taraflar, gerekli görecekleri değişiklikleri yedinci, ondördüncü ve yirmibirinci yıllar sonunda önerebileceklerdi.

Bâbıâli 1880'de tarifeleri yükseltmek istemiş, 1883'te spesifik tarifeleri gündeme getirmişti. Ancak 1907 yılına değin bir sonuç alınamamış, bu tarihte ihraç gümrükleri yüzde 11'e çıkarılmıştı.

Bu arada değer esasına göre düzenlenen *ad valorem* tarifelerin fiyat hareketlerini izleyemediği, kısa sürede rüsum oranlarının düştüğü gerekçesiyle, ağırlık ve sayıya göre *spesifik* tarifelere geçilmesi kararlaştırılmış, bu ilke ışığında Almanya ile 26 Ağustos 1890 günü bir ticaret sözleşmesi imzalanmıştı. Bu sözleşmede değişik mal türlerine göre oranlar çok düşük tutulmuş, elde edilen ortalama gümrük resmi geliri malı değerinin yüzde 11'i dolayında belirlenmişti.

Diğer ülkelerle benzer sözleşmeler imzalanmak istenmişse de her seferinde Bâbıâli'nin karşısına kapitülasyonlar çıkarılmış; Batılı devletler, serbest ticaret ilkesine ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarifeye dayalı ticaret sözleşmelerine yanaşmamışlardı.

Oysa, Avrupa'da uzun yıllardır spesifik tarifeler ve seçici gümrük politikaları uygulanmaktaydı. Çoğu ülke dış ticaretini dilediğince kısıtlamıştı. İngiltere, 1846'ya kadar ülkeye tahıl ithalini yasaklamış, Fransa pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelere uzun bir süre kapılarını kapamıştı. Alman gümrük birliği "Zollverein" aynı amaca yönelikti. Avusturya'nın 1833'te yürürlüğe giren tarifesinde 69 kalem ithalatı yasak mallar listesine girmiş, 1600 mad de üzerine ağır gümrük resimleri kon-

MÜSLÜMAN TÜCCAR: *Yabancı tüccar üretim yörelerine kadar giderek ürünü satın alır ve bunu sadece yüzde 3 oranında reftiye ödeyerek dışarıya gönderirdi. Buna karşılık iç gümrük resmi yerli tüccar tarafından ödenirdi. Hem hazinenin gelir kaybına yol açan, hem de Müslüman tüccar aleyhinde olan bu sistem 1802 Nizamnamesi ile değiştirilerek yabancı tüccar da Osmanlı reayası olan tüccarın ödemekle yükümlü bulunduğu resimlere tâbi tutuldu.*

muştu. Rusya'da ise 1833'te 300'ü aşkın malın ülkeye getirilmesi yasaklanmıştı. 19. yy'ın son çeyreğinde, Büyük Buhran'la birlikte, koruyucu dış ticaret politikası tüm Avrupa ülkelerini sarmış, ithal gümrükleri yarışırcasına yükseltilmişti.

Avrupa'da tüm bu gelişmeler izlenirken Osmanlı Devleti, kapitulasyonlar nedeniyle, tek taraflı olarak gümrüklerini yükseltememişti.

II. Meşrutiyet ve Spesifik Tarifeler

Bâbıâli, gümrük politikasını büyük ölçüde "malî" kaygılarla yönlendirmişti. Tanzimat ricali, serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini optimumda tutmayı düşlemişti. Nitekim bu amacına da ulaşmış, sürekli katlanan dış ticaret hacmi devlete önemli bir gelir kapısı açmıştı.

II. Meşrutiyet yıllarında Bâbıâli, giderek "iktisadî" amaçlara yönelik bir dış ticaret politikası izlemeye başlamıştı. Gelir kaygısı ikinci plana kayıyor, ülke ekonomisinin gerektirdiği önlemler doğrultusunda yeni bir gümrük politikası gündeme geliyordu.

O güne değin uygulanan "malî" gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak mükelleflerin vergi ödeme gücü günden güne sınırlanarak devletin bir kalemde yükselen gelirleri diğer bir kalemde düşmüştü. Bu tür bir iktisat politikası sonuçta ülke ekonomisini çökertmişti. Oysa, yeni "iktisadî" gümrük politikası bazı gümrük gelirlerini düşürse de, tarım ve sanayii geliştirerek vatandaşların vergi ödeme gücünü giderek artıracak, gümrük gelirlerindeki düşüş diğer rüsum ve vergilerle giderilecekti.

Dış ticaret politikasında yapılacak değişiklikler için atılması gereken ilk adım, kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Nitekim, Batılı ülkelerin protestolarına rağmen, 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış, aynı ay içerisinde gümrük rüsumu yüzde 15'e çıkarılmıştı. Bir yıl geçmeden, Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde 30'a yükseltilmişti.

1916 Martı'nda ise o güne değin izlenen dış ticaret politikası terkedilerek, *ad valorem* yerine *spesifik* gümrük düzenine geçilmişti.

Spesifik tarifeler, malî kaygılarla da olsa, uzun yıllar Bâbıâli'nin gündeminde yer almıştı. Almanya ile 1890'da imzalanan ticaret sözleşmesi bu niteliktey-di. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Avusturya ile "tarife usulü" uygulanması üzerine bir protokol imzalanmıştı. 1911 bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nâzırı Cavit Bey spesifik tarifelerin gerekliliğini vurguluyordu. Ancak, kapitülasyonlar kaldığı sürece Bâbıâli bu tür bir gümrük politikasını uygulamaya olanak bulamayacaktı.

Mart 1916'da çıkarılan "Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun" gereğince, Eylül 1916'dan itibaren gümrük resminin fizikî ağırlık üzerinden alınması kararlaştırılmıştı. Yasayla birlikte yayınlanan tarife, 30 bölümde 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içeriyordu. Böylece ayrıntılı, seçici bir tarife oluşturulmuş, *ad valorem* tarifenin uygulanması sırasında ortaya çıkan ve yüksek gümrük rüsumu ödemesi gereken bir malın tarifede daha düşük rüsumlu bir başka mal gibi gösterilmesi ya da yorumlanması sonucu doğan vergi kaybı önlenebilmişti.

Yeni gümrük yasasının gerekçesinde hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak benzerlerine ağır resim konduğu belirtiliyordu. Doğmakta olan ve gelişme potansiyeli gösteren sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaç maddelerine halkı güç durumda bırakmamak için ılımlı bir ithal rüsumu konmuştu. Talebi karşılayabilecek düzeyde üretimi zaman gerektirecek olan mallar için, ilerde yükseltmek koşuluyla, düşük resim saptanmıştı. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınıyordu.

Devlet Denetimi ve İhracat Heyeti

I. Dünya Savaşı yıllarında dış iktisadî ilişkiler büyük ölçüde sekteye uğramış-

tı. Öte yandan, ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı tahıl ürünlerinin ve stratejik maddelerin ihracını yasaklamak gerekiyordu. İttihatçılar savaşan diğer ülkelerdekine benzer bir uygulamaya giderek ihracatı devlet denetimine almışlardı.

Bâbıâli, diğer iktisadî kararlarda olduğu gibi bu alanda da Almanya'yı örnek almış, 14 Eylül 1916 günlü geçici yasa ve onu izleyen tüzükle bir İhracat Heyeti kurmuştu. Tüzükte, ihracı serbest ve kısıtlı ya da yasak olan mallar iki başlık altında toplanmıştı.

Yasaya göre, ihraç edilecek mallar için bir ihraç vesikası gerekiyordu. Bu belge İhracat Heyeti'nce verilecekti. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yetkili bir kişinin başkanlık edeceği İstanbul'daki heyetin üyelerinin yarısı Vekiller Heyeti'nce saptanacak, diğer yarısı tüccar tarafından seçilecekti. İhracat Heyeti'nin vilâyet ve müstakil liva merkezleriyle kazalarda faaliyetlerini yürütecek talî heyetler kurulacaktı. En yüksek mülkiye memurunun başkanlığı altında toplanacak olan talî heyet, mülkî birim idare meclisinin seçilmiş bir üyesi ve yörenin seçkin bir tüccarından oluşacaktı.

Bâbıâli'nin İhraç Heyeti'ne karşılık, Merkezî Avrupa Devletleri İstanbul'da satınalma örgütleri kurmuş ve Osmanlı ülkesinden aldıkları malları bu kuruluşlar aracılığıyla ithal etmişlerdi.

Almanya'ya ihraç edilen malların bedelleri Alman hazine tahvili karşılığı tedavüle çıkarılan kâğıt paradan Almanya'ya tahsis edilmiş meblâğlarla ödenmişti. Bu işlemlerin hesabı Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinde tutuluyordu.

Savaş yıllarında Osmanlı ithalatının yüzde 90'ı Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleşmişti. Ödemeler Osmanlı Devleti'nin Berlin'de, Deutsche Bank nezdindeki hesabına işlenmek suretiyle yürütülmüştü.

Genel Bakış

I. Dünya Savaşı'na değin Osmanlı Devleti'nin dış iktisadî ilişkilerini kapitülasyonlar belirlemişti. Bâbıâli gümrük politikasını dilediğince yönlendirememiş, yapmış olduğu ticaret sözleşmeleri karar özgürlüğünü sınırlamıştı.

Osmanlı gümrük politikasında malî kaygılar en azından II. Meşrutiyet'e değin egemen olmuş, gümrük rüsumu devlet maliyesi açısından önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştu. Ancak Bâbıâli, gümrük tarifelerini artırmayı her deneyişinde karşısında Batılı devletleri, ya da o günkü adlarıyla Düvel-i Muazzama'yı bulmuştu. Kapitülasyonlarla ayrıcalık tanıdığı devletlerin onayını almaksızın dış ticaret politikasında herhangi bir değişikliğe gidememişti.

Öte yandan, 19. yy'da mutlakiyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, iktisadî alanda da liberalizmi benimsemiş; Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesini benimsemişti.

II. Meşrutiyet yıllarında giderek güçlenen ulusçuluk akımı Osmanlı aydınının iktisadî düşünüşünü de etkilemekte gecikmemişti. İttihatçılar, Alman romantizminden kaynaklanan "millî iktisat" politikasını benimsemiş, serbest dış ticaret politikasını bırakarak koruyucu bir dış ticaret politikasını uygulamaya sokmuşlardı.

İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilmiş, kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmıştı. Ardından *ad valorem* tarifeden *spesifik* tarifeye geçilmişti. Bâbıâli bundan böyle seçici bir gümrük poitikası izleyebilecek, gümrüklerini yabancı devletlerin onayını almaksızın dilediğince yükseltebilecekti. Kapitülasyonların kaldırılışı ve yeni gümrük tarifesi iktisadî bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli adımlardı.

Savaş yıllarında Bâbıâli, Almanya'dan esinlenerek Osmanlı dış iktisadî ilişkilerini yönlendirici iki yeni düzenlemeye daha gitmişti.

İhracat Heyeti'yle ihracat vesikaya bağlanmış, savaş döneminde ülkenin ihtiyacı olan bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı.

Öte yandan, kâğıt para rejiminin doğurduğu kambiyo sorunlarına çözüm arayan Bâbıâli, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurarak, spekülatif nitelikteki para transferlerini önlemiş, günlük resmî kambiyo rayiçlerini saptayarak fiilî kambiyo piyasasını devlet denetimine almıştı. Bu sayede Osmanlı kâğıt lirasının dış değeri bir ölçüde ülkenin içerisinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuş, savaş sınırlı bir değer kaybıyla atlatılmıştı.

Numéros	DÉSIGNATION DES MARCHANDISES.	NOMS DES MARCHANDISES EN TURC.	NOMS DES MARCHANDISES EN TURC, CARACTÈRES FRANÇAIS.	QUANTITÉS TARIFÉES.	Quotité des droits. ad
	MANUFACTURES EN LAINE DE FRANCE.				
1	Draps superfins de Paris	فرانجه محصول اولهرق پارسك اعلا جوقه	Fransa mahsoulou olarak Parisin âla tchoha	*Sur la valeur*	3 %
2	id. Sédan	جوقه سدان	Tchohaï sédan	«	3 %
3	id. Elbeuf, Lepsica à deux poissons, façon anglais, saya et les imitations de ces mêmes draps	جوقهٔ فرانجه البف وتقلیدی ولیسقه وانگلیز تقلیدی وسایه تقلیدی و چیتمه بالق	Tchohaï Fransa elbeuf vé taqlidi vé lepsika vé inguiliz taqlidi vé saya taqlidi vé tchifté balek	*Le pic*	89
4	id. zéphyr, à couronne, sans couronne, drap de cour, corposi, sultan, façon Saxonia et mahout	فرانجه محصول جوقه زفیر وقورونهلی وقورونهسز ودرادقور وقارپوزی وساطان ومهمود وصافسونیا وتقلیدی	Fransa mahsoulou tchohaï zefir vé coronali vé coronassiz vé dradecour vé corpozi vé sultan vé mahoud vé saxonia vé taqlidi	«	68
5	id. mahout-séraï et façon mahout-séraï	فرانجه محصول اولهرق جوقهٔ محمود سرای وتقلیدی غیراز فزمیر	Fransa mahsoulou olarak tchohaï mahout-séraï vé taqlidi ghaïr ez kazimir	*Sur la valeur*	3 %
6	id. londrins, moyens et inférieurs	فرانجه محصول اولهرق اوسط وادنی لوندرینه جوقه سی	Fransa mahsoulou olarak evsat vé edna londrina tchohassi	«	3 %
7	Casimirs unis	فرانجه‌لك دوز جوقهٔ فزمیر	Fransanen duz tchohaï kazimir	«	3 %
8	id. rayés et unis de France pour pantalons, supérieurs, moyens et inférieurs, larges et étroits	فرانجه محصول اولهرق دوز و چیوقلی پانطولونلق باالجمله اعلا وادنی واوسط اکلی واکسز فزمیر	Fransa mahsoulou olarak duz vé tchibouclou pantalonlouk bildjumle âla vé edna vé evsat enli vé ensiz kazimir	«	3 %

GÜMRÜK TARİFESİ: 1838'den sonra gumrüklerde ıslahata girişilmiş; yabancı ülkelerle ticaret sözleşmeleri imzalanarak tarifeler belirlenmişti. Bu çerçevede 1850'de Fransa ile imzalanan, Fransızca, Arap ve Latin harfleriyle Türkçe olarak basılan gümrük anlaşmasının bir sayfası.

Osmanlı Dış Borçları

Seyfettin Gürsel

19. yy'ın ikinci yarısında başlayan dış borçlanma, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine eklemlenmesinin başlıca biçimlerinden birini oluşturur. Başlangıçtan beri varolan, ancak 19. yy'ın ikinci çeyreğinden itibaren yapı değiştirerek Osmanlı ekonomisini çevreleşme sürecine sokan dış ticaret bir yana bırakılırsa, dış borçlanma, diğer bir eklemlenme biçimi olan dolaysız yabancı sermaye yatırımlarına oranla çok daha önemlidir. Nitekim yabancı sermaye miktarı 84.660.000 lirada (Osmanlı Lirası) kalırken, toplam dış borçlar 348.376.000 liraya ulaşmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854'te başlayan dış borçlanma sürecini incelemeye geçmeden önce, dış borç olgusunun tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığını ele almak, konuyu bütünüyle kavramak bakımından yararlı olacaktır. Bu amaçla dış borç olgusunun iki farklı cephesini irdelemek gerekir. Birincisi, yabancı devletlere borç verme politikasının Batı'da kapitalizmin hangi aşamasında ve hangi sorunun çözümü olarak ortaya çıktığıdır. İkincisi ise, Osmanlı Devleti'nin hangi koşullarda dış borca başvurmak zorunda kaldığıdır.

19. yy'da Uluslararası Borç Hareketi

Batı'da, mali bunalıma giren bir hükumetin yabancı kaynaklardan borçlanması, kökleri Orta Çağ'a kadar uzanan çok eski bir olgudur. Genellikle Avrupa'nın büyük bankerlerinin kreditör oldukları bu borçlanmalar hem düzenli değildi, hem de önemli boyutlara hiçbir zaman ulaşmamışlardı. Dolayısıyla da sistemleşmemişlerdi.

Oysa, 18. yy sonunda İngiltere'nin, 1815'lerden itibaren de Fransa'nın sanayileşme sürecine girmeleriyle finans sahnesinde önemli değişiklikler oldu. Bir kere sanayileşmeye bağlı olarak bu iki ülkede milli gelir uzun bir dönem boyunca yılda ortalama yüzde 2-3 oranında artı. Bu artış, ortalama nufus artışının oldukca üzerindeydi. Ancak bu gelişmeden tüm toplumsal kesimler eşit oranda yararlanamadılar. Özellikle Fransa'da, kısmen de İngiltere'de işçi sınıfının gelirleri yerinde sayarken, kârlar hızla artı ve zengin bir rantiye sınıfı doğdu. Sanayileşmede büyük ölçüde öne geçen bu iki ülkenin dış ticaretleri de fazla veriyordu.

Öte yandan, sanayileşmeye paralel olarak gerek bankalar, gerek sermaye piyasaları (borsalar) gelişerek, uluslararası mali operasyonları etkinlikle gerçekleştirebilecek bir düzeye erişmişlerdi. Ülkeden ülkeye uygulama farklılıkları göstermekle birlikte, genel eğilim olan liberalizm de malların ve sermayenin uluslararası seyyaliyetini sağlayan ortamı sağlıyordu.

Böylece 19. yy'ın ilk çeyreğinde kapitalist gelişmenin önde gelen iki ülkesi olan İngiltere ve Fransa sermaye ihraç edebilecek duruma geldiler. Geniş bir sömürge imparatorluğuna sahip olan İngiltere'de, kâr kökenli tasarruflar esas olarak ulusal sanayide ve sömürgelerde yatırımlara dönüşürken, geri bir tarımsal yapıya sahip olan ve nispeten yavaş bir sanayileşme temposunu sürdüren Fransa'nın, yatırılabilir fonlarını kârlı bir biçimde değerlendirebilmesi için bir kısmına dışarda kullanım alanları bulması gerekiyordu.

Buna karşılık, Güney ve Orta Avrupa ile Latin Amerika'nın yeni bağımsızlığına kavuşmuş devletlerinin yönetici sınıfları, geri altyapılarının izin verebileceğinin ötesinde bir kapitalist üstyapıyı yerleştirme çabası içinde olduklarından, bu devletler adeta kronik bir darboğaz içindeydiler. Bu ülkelerden Avusturya ve Rusya gibi protokapitalist imparatorluklar ise, mali olanaklarının çok ötesinde bir emperyalist politika gütmekte ısrarlıydılar. Dolayısıyla tüm bu ülkelerin hükümetleri borçlanmaya hazırdılar. Bankacılar ise, özellikle de Fransız bankacılar sermaye fazlalığı nedeniyle bu hükümetleri borçlanmaya teşvik eden bir tutum içindeydiler.

Borçlanmanın araçları da hazırdı: Borç almak isteyen hükümet belli miktarda tahvil çıkartıyor, bu tahviller bir veya birkaç ülkenin borsasında aracı bankalar tarafından, hükümetin o günkü mali güvenilirliğine ve piyasa faiz haddine bağlı olarak, itibari değerlerinin belli bir oranda altında ve belli bir faiz haddinden piyasaya sürülüyordu. Tahvillerin müşterileri de çoğunlukla zengin rantiyelerdi. Ama orta sınıf da ilgili bir müşteri grubu oluşturuyordu.

FİNANS PİYASASINDA GELİŞME: *İngiltere ve Fransa'nın sanayileşme sürecine girmesiyle birlikte, sermaye sınıfının kârları arttı. Bankalar ve buna bağlı olarak sermaye piyasası gelişti. Bu ülkelerin bankacıları sermaye fazlalıkları nedeniyle borçlanmayı teşvik etmeye başladılar. Bunun yolu borç alacak olan hükümete tahvil çıkartıp, bu tahvilleri itibarî değerlerinin altında belli bir faiz haddiyle piyasaya sürmekti.*

Bu arada aracı bankalar da yüzde 2 ile 5 arasında değişen komisyonlar alıyorlardı.

1815'lerden itibaren Avrupa'nın en büyük bankeri olan Fransa'nın ilk müşterileri İspanya ile İki Sicilya Krallığı oldu. Ardından Avusturya, Portekiz ve Prusya hükümetleri Paris borsasında borç tahvilleri çıkardılar. 1830'larda Belçika, Hollanda, Yunanistan ve diğer İtalyan devletleri devreye girdiler. 1849'da bu kervana Rusya da katıldı. 1851'e gelindiğinde Fransa yabancı devletlere 2.000.000.000 frank borç vermişti. Bu miktar, Fransa'nın 1854-1914 arasında Osmanlı Devleti'ne vereceği toplam borç miktarına hemen hemen eşitti.

Prusya, Hollanda, Belçika gibi ülkeler daha sonra borç piyasasından çekildiler. Hatta Hollanda, Kırım Savaşı (1854-1855) sırasında Rusya'nın çıkardığı 1.600.000.000 franklık borç tahvilinin büyük bir kısmının Amsterdam borsasında satılmasını sağlayarak borç veren ülkeler arasına katıldı. Keza 1880'lerden itibaren Almanya da borç veren bir ülke durumuna geldi. Ama diğerleri borçlanmaya devam ettiler ve bunlara başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Mısır, Tunus ve Fas eklendi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu piyasadaki nisbi önemini göstermek için, Bâbıâli'nin dış borçlarının yaklaşık yarısını sağlamış olan Fransa'nın toplam dış yatırımları içinde bu borçların yüzde 12.5, yabancı hükümetlere verdiği borç miktarı içinde de yüzde 22'lik bir paya sahip olduğunu belirtelim. İngiltere ise adı geçen ülkelere borç vermekle birlikte, daha çok Amerikan eyaletlerinin ve Latin Amerika ülkelerinin borç taleplerini karşılıyordu.

Uluslararası borç olgusunun boyutlarının anlaşılmasını kolaylaştırmak için, Avrupa'nın en büyük bankeri Fransa'da borsa işlemlerinin 1850'ye kadar yüzde 78'inin, 1870'lerde de yüzde 60'ının yabancı hükümetlerin çıkardığı tahvillerden oluştuğunu belirtelim.

Dış borç olgusunu dünya ekonomisi düzeyinde özetle irdeledikten sonra, Osmanlı Devleti'ni borç almaya iten koşulların incelenmesine geçebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin Mali Bunalımı

Bürokratik bir tarım toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonomik düzeyde adem-i merkezî bir nitelik gösteren timar sisteminin çözülerek merkezî devlet aygıtlarının gelişmesi, mali düzeyde yapısal bir dengesizliğin temellerini atmıştır. Nitekim, askerî-sivil bürokrasinin büyümesi hem daha fazla, hem de düzenli gelir gerektirirken, tarımsal artığı etkin bir biçimde vergi olarak toplayacak üretim ilişkilerinin ve kurumların kapitalizm öncesi yapılar içinde gelişmesi olanaksızdı. 16. yy'ın sonlarından itibaren mali bunalımlar giderek artan bir sıklıkta Bâbıâli'yi sarsmaya başladı. Bu yapısal dengesizliğe bir de 18. yy'da çoğunlukla yenilgiyle biten savaşlar eklenmeye başlayınca, mali bunalımlar dramatik boyutlar kazanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nin 1850 öncesi yaklaşık 300 yıllık mali tarihine, bunalıma çare olarak getirilen sözde çözümlerin tarihi olarak bakılabilir. Önce avârız adı verilen olağanüstü vergilerin olağanlaşması, akçenin tağşişi, akçe pul olunca kuruşun tağşişi, timarların iltizamlara dönüştürülmesi, bütün bunların yetmediği ya da olanaksızlaştığı dönemlerde de Galata bankerlerine başvurmak, bu sözde çözümlerin klasikleşmiş türleriydi. Bu arada, merkezî gücü zayıflayan devlet, tarımsal artığın yönetici sınıfına kaptırdığı kısmını geri almanın yolunu despotik niteliği sayesinde bulmuştu: Müsadere. Mevkiinden edilen herhangi bir yönetici için bu aynı zamanda işgal ettiği mevki sayesinde elde ettiği serveti de (çoğu zaman kellesiyle birlikte) kaybetmesi demekti. Mali bunalımın yoğunlaştığı 18. yy'da "müsadere", cezalandırma yöntemi olmaktan çıkarak adeta hazineye gelir sağlama yöntemi haline gelmişti.

Sırası gelmişken, mali bunalımların zaman zaman ne kadar dramatik boyutlara ulaşabildiğini çok iyi ifade etmesi bakımından şaşırtıcı bir gelir sağlama yöntemini de hatırlatalım: Sarayın altın ve gümüş yemek takımlarının

eritilerek para basılması. İlk kez IV. Murad'ın cülus bahşişini ödemek için (1622) başvurulan bu yöntem, 1687'de savaş giderlerinin zorlamasıyla bir kez daha II. Süleyman tarafından denenmiş, son olarak da 1789'da, Rusya ile savaşın en kritik döneminde, Saray'ın da dışına taşarak tüm ricali içine alan bir devlet politikası şeklinde uygulanmıştı.

Yabancı bir ülkeden borç alma fikri de ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ek gelir sağlama olanaklarının tümüyle tükendiğini gören I. Abdülhamid, yabancı bir ülkeden borç almak istemiştir. Alınacak borcun geri ödenmesinin tarım ürünleriyle yapılması düşünülmüştü. Ancak I. Abdülhamid, "istikraza karşılık verilecek mahsulâtın çoğunun iltizam suretiyle mütegallibe âyan elinde bulunmasından dolayı bu âyanların istikraza karşı mahsulatın fenasını devlete verip iyisini tüccara satacakları ve bu ise Felemenk'le ihtilâfa yol açacağı" düşüncesiyle isteğini Hollanda'ya resmen iletmeden kararından dönmüştür. Çaresizliğin acısından ölen I. Abdülhamid'in yerine geçen oğlu III. Selim de borç için bazı girişimlerde bulunmuş, ancak olumsuz cevaplar almıştır. Son bir girişim de II. Mahmud döneminde İngiliz Hükümeti nezdinde yapılmıştır. İngilizler 1.000.000 sterling vermeye hazır olduklarını, geri ödemelerin de Akdeniz'deki İngiliz filosuna kereste, buğday ve bakır teslimatı şeklinde yapılmasını istemişlerdir. Osmanlıların talep edilen malları ne ölçüde temin edebileceklerini araştırmaları bir hayli zaman alınca, müzakereler sonuçlanamamıştır. Dış borçlanmanın bu dönemde başlamamış olmasının en önemli nedeni Batı'da mali koşulların henüz olgunlaşmamış olmasıdır.

18. yy'ın ikinci yarısında askerî alanda başlayan ve II. Mahmud döneminde hızlanan, Tanzimat'la birlikte ise diğer alanlara da yayılmaya başlayan modern devletin kuruluş süreci bütçe üzerindeki baskıyı sürekli kıldı. Öte yandan, ne sanayileşme, ne de tarımda bir gelişme gündemde olmadığından, mali dengesizlik kronikleşti ve modern anlamda bir bütçe açığı özelliği kazandı. Artık açıkları kapatabilmek için geleneksel yöntemlere başvurmak olanaksızdı, kaldı ki bunların çoğu doğal sınırlarına ulaşmışlardı.

19. yy'ın ilk yıllarında başlayan ve 1840'larda devam eden gümüş paraların tağşişi, kuruşun gerçek değeri ile itibari (nominal) değeri arasındaki farkı sürekli artırmış ve kuruş değerinin onda dokuzunu kaybetmişti. Son çare olarak Galata bankerlerinden kısa vadeli borçlanmaya ve kâğıt para (kaime) basımına (1844) başvuruldu. Aslında bu çareler kaçınılmaz olan krizi ertelemekten başka bir işe yarayamazdı. Temeldeki sorunlar yetmiyormuş gibi bir de bütün Avrupa'yı sarsan 1848 krizi imparatorluğun ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. İhracatın hissedilir ölçüde düşmesi sonucunda Osmanlı dış ticareti ilk kez açık vermeye başladı. Açık, Osmanlı parasıyla kapatılmak zorundaydı. Ancak gümüş değeri çok düşmüş olan bu paraları itibari değerleri üzerinden kabul ettirmek olanaksızdı. Daha önce bu paraların piyasa değerleri, hem dış ticaret açık vermediğinden, hem de İstanbul Bankası'nın (kısmen merkez bankası görevi yapan devlet desteğiyle kurulmuş özel banka) ve Osmanlı Devleti'nin piyasaya müdahale etmeleriyle nispeten korunabilmişti. Bankanın altın rezervlerinin tükenmeye yüz tutması ve gerekli sübvansiyon miktarının büyük ölçüde artmış olması durumun müdahalelerle idare edilmesini de artık olanaksızlaştırmıştı. Osmanlı parasının piyasalarda değer yitirmesi kaçınılmazdı.

1850 yılına gelindiğinde tehlike çanları tüm şiddetiyle çalmaya başladı. Kâğıt para basımında ipin ucunu kaçıran ve deneyimsizlik yüzünden kolayca taklit edilmelerini önleyemeyen Bâbıâli, gerçekten büyük bir mali bunalımın eşiğindeydi; kâğıt para miktarı 500.000.000 kuruşu bulmuştu. Yıllık bütçenin 700.000.000 kuruş civarında olduğu düşünülürse durumun vehameti daha iyi anlaşılır. Artık tüm kâğıt parayı satın alarak piyasadan çekmek, gümüş paraları da itibari değerleriyle gerçek değerleri arasındaki farkı sıfırlayacak şekilde yeniden basmak kaçınılmaz olmuştu. İç kaynaklar tamamen tükendiğinden bu operasyon ancak dış borçla gerçekleşebilirdi.

Sonuçlanmayan İlk Borç Girişimleri

Durumun acilliğine rağmen Osmanlı Devleti'nin borç almayı kabul etmesi kolay olmadı. Oysa dönemin iki süper devleti, İngiltere ve Fransa borç vermeye hazırdılar, dahası borç alması için Bâbıâli'yi teşvik ediyorlardı. İngiliz elçisi Lord Canning, Ağustos 1850'de yazdığı bir raporda, Bâbıâli'ye 5-6.000.000 sterling tutarında, yüzde 4 faizli ve 25 yılda ödenecek bir krediyi önerdiğini yazıyordu. Bu borç, reform hareketinin devam edebilmesi ve mali durumun düzeltilmesi için gerekliydi elçiye göre. Fransızlar da aynı tutum içindeydiler. Fransız elçisi M. de la Valette, Ocak 1851'de yazdığı bir raporda, kâğıt parayı tedavülden kaldırabilmesi için Bâbıâli'nin 1-2.000.000 sterlinge ihtiyacı olduğunu ve Avrupalı bankacılardan alınacak bir borcun ülkeye çok büyük yararları olacağını belirtiyordu.

Osmanlı tarafında ise Reşid Paşa'nın başı çektiği reformcu ekip borçlanmadan yanaydılar. Ancak Fethi Ahmed Paşa ve Mehmed Ali Paşa'nın önderlik ettiği muhafazakâr grup Padişah Abdülmecid'i Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar boyunca bağlayacak olan bir borç anlaşmasının sakıncaları konusunda ikna etmeyi başardılar. Abdülmecid, tek çarenin harcamalarda tasarruf yapmak olduğunu resmen açıklayarak borç konusunu kapattı. Batılılar da bir süre için baskıları erteleddiler.

1851 baharında geçen mali yılın 1.000.000 sterling açık verdiği ortaya çıktı. Bâbıâli mali sorunlara, 1840-1841'de olduğu gibi (İstanbul Bankası'nın kuruluşu ile sonuçlanan), sağlam kaynaklarla kurulmuş ve tedavüldeki parayı tümüyle kontrol ederek bir çeşit merkez bankası görevini üstlenecek bir bankayla çözüm bulunabileceğini düşünüyordu. Bankanın hükümetçe kontrolü konusunda da oldukça iyimser bir yaklaşım içindeydi. Batılılar ise, konuyu geçiştirmeyi ve koşulların biraz daha olgunlaşmasını beklemeyi tercih ettiler.

Ağustos sonunda İstanbul Bankası aracılığıyla yapılan dış transferlerde Londra piyasasına 600.000 sterling tutarında borç birikmişti. Geciken transferler iki ay içinde yapılmak zorundaydı. Bunu öğrenen Canning, Reşid Paşa'ya durumun vehametini açıklayarak eğer sağlam parayla açık kapatılmazsa Osmanlı Devleti'nin itibarını yitireceğini bildirdi.

Oysa Bâbıâli bir kez daha direnmeyi göze alarak Abdülmecid'in geçen yılın kasım ayında sözünü ettiği tasarruf politikasını uygulamaya karar verdi. Maaşlar yüzde 5 ile 20 arasında indirildi. Ayrıca gelirler de artırılmaya çalışılarak yüksek gelirli kişilerden yılda salma vergi niteliğinde 20 kuruş alınması kararlaştırıldı. Sonuçta ise Osmanlı

BORÇLANMADA KARARSIZLIK: Abdülmecid 1852'de dışardan borç alma durumu ortaya çıkınca önce kararsız davrandı. Orta vadeli bir borçlanmayı isteyen padişahın istediği koşullarda borç bulmak mümkün olmayınca, Âli Paşa kendisine haber vermeden piyasa koşullarına uygun antlaşmayı kabul etti. Ancak bir süre sonra Abdülmecid Âli Paşa'yı azlederek yerine borçlanmaya karşı olan Mehmed Ali Paşa'yı getirdi. Üstte sadrazam damat Mehmed Ali Paşa, yanda Abdülmecid.

mıştı. Halk ise eğer borç alınırsa faizlerin ödenemeyeceğini ve bunun sonucunda Fransa ile İngiltere'nin müdahalesinin kaçınılmaz olacağını düşünüyordu... Doğrusu mükemmel bir öngörüydü bu.

Böylece bir kez daha Osmanlı Devleti borç almamayı başarmıştı. Ancak sadece acil ödemeler yapılabilmişti, mali sorunlar ise olduğu gibi duruyordu. Son derece bozuk olan mali durum Kırım Savaşı'nın başlamasıyla (28 Ocak 1854) daha da bozuldu. Artık Osmanlı Devleti'nin pazarlık yapacak gücü kalmamıştı. Ayrıca Fransa ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olmuşlardı. Ama İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, borç ihtiyacının acilliğinin farkında olduğunu, ancak paranın piyasa değerinin görmemezlikten gelinemeyeceğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun vereceği teminatlara göre borç koşullarının piyasa tarafından belirleneceğini söylemekten geri kalmıyordu. Nihayet ilk kesin borç antlaşması 24 Ağustos 1854'de imzalandı.

Hızlı Borçlanma: 1854-1877

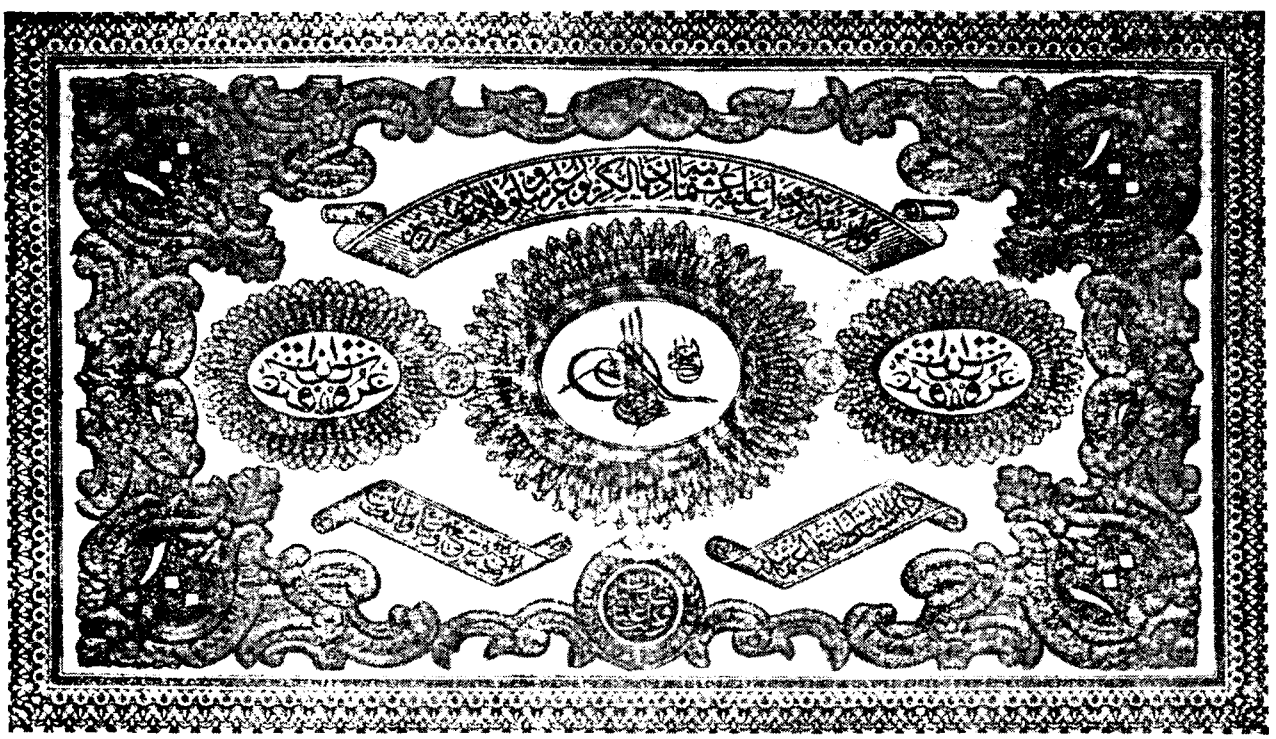
Borçların toplu bir incelemesine ve dikkate değer özelliklerinin açıklanmasına geçmeden önce ilk borca ilişkin pazarlık sürecini özetlemek, hem yukarıda anlatılanları tamamlamak, hem de borçlanma mekanizmasının pratiğine bir örnek teşkil etmesi bakımından yararlı olacaktır.

Padişahın "alınganlığını" gidermek için kredinin kurulacak olan bankanın (savaş nedeniyle kuruluşu ertelenen Osmanlı Bankası çeşitli güçlükler nedeniyle ancak 1863'te kurulabildi) adına alınması öngörülmüştü. Bu kuruşla görevli Black ve Durand adlı bankacılar Temmuz 1854'de müzakereler için Paris'e gönderildiler. Fransız elçisinin 18 Temmuz 1854'de yazdığı bir raporda hangi koşullarla bir anlaşmanın mümkün olabileceğini şöyle açıklıyordu: Bir kere iki kombinezon kesinlikle kabul edilemezdi: 1- Borcun teminatı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun genel garantisi, 2- Teminat olarak bazı özel gelirlerin, örneğin İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirlerinin gösterilmesi. Elçiye göre, "ha-

len kimse Türkiye'nin genel kredisine güvenmeye" hazır değildi, İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirleri ise "daha güvenilir" bulunmuyordu. Geriye Paris ve Londra'daki sermaye çevrelerince kabul edilebilir bulunan üç seçenek kalıyordu: 1- Fransız ve İngiliz hükümetlerin borcu garanti etmesi. Bu durumda tahviller itibari değerleri üzerinden satılacak ve faiz yüzde 5 olacaktı. Ancak yaygın kanıya göre İngiliz Hükümeti garanti vermeye taraftar değildi. 2- Mısır vergisinin teminat olarak gösterilmesi. 1841'de Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık karşılığında taahhüt ettiği bu vergi yılda 300.000 lira tutarındaydı ve sermaye çevreleri bu gelire "zengin bir ülke tarafından ödendiğinden" sağlam teminat olarak bakıyorlardı. Bu durumda tahviller itibari değerlerinin yüzde 15 altına (ihraç fiyatı

KAİME: İlk kez 1840'ta Abdülmecid döneminde "Kaime-i Mutebere-i Nakdiye" adıyla tedavüle sürülen ilk kaimeler el yazısıyla düzenlenmişti. Bunların taklit edilmesi kolay olduğu için bir süre sonra değerleri % 30-40 kadar bir düşme gösterdi. 1842'de Viyana'da bastırılan kaimeler de fazla rağbet görmedi. Halk böyle bir şeye alışmamıştı. 1859'da "Eshâm-ı Cedide" adı verilen kaimeler 1862'de piyasadan kaldırılmaya başlandı. Gerçekte bu kaldırılışın altında Osmanlı alacaklarının etkisi de vardı. 50 kuruş değerinde kaime-i mutebere (vanda) ve 100 kuruş değerindeki eski Osmanlı parası (altta).

TABLO: 1

Dış Borçlar: 1854-1879

	Borç Tutarı (1000 Osmanlı Lirası)	Ortalama İhraç Fiyatı (%)	Komisyon ve Masraflar (%)	Sağlanan Net Borç (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı (%)	Aracı Kuruluş ya da Banker
1854	3300	80	2	2574	6	Dent Palmer (Londra) ve Goldschmidt (Paris)
1855	5500	102.6	-	5644	4	Rothshild (Londra)
1858	5500	76	7.2	3784	6	Dent Palmer (Londra)
1860	2241	62.5	2	1356	6	Mirès (Paris
1862	8800	68	3.6	5665	6	Deveaux ve Ottoman Bank (Londra)
1863	8800	71	8.7	5480	6	Osmanlı Bankası (Paris ve Londra) ve Crédit Mobilier (Paris)
1865	6600	66	4.3	4069	6	Osmanlı Bankası, Crédit Mobilier ve Société Générale (Paris)
1865	36200	60	-	21720	5	Erlanger (Paris) ve Credit General (Londra)
1869	24444	54	2	12711	6	Comptoir d'Escompte (Paris)
1870	34348	32.1	2	10498	3	Baron Hirsch (Brüksel)
1871	6270	73	2	4452	6	Crédit Général Ottoman (Ist.) ve Louis Cohen and Sons (Londra)
1872	5302	98.5	2	5116	9	Crédit Général Ottoman ve Banque Austro-Ottomane
1873	12612	55	-	6939	5	?
1873	30556	54	2	15889	6	Credit Général Ottoman, Crédit Mobilier ve İstanbul Bankası
1874	41000	40	-	16600	5	Osmanlı Bankası
1877	5500	52	-	2860	5	Osmanlı Bankası
1879	8725	100	-	8725	5	Osmanlı Bankası
TOPLAM	**246198**	-	-	**134076**	**5.6**	-

Kaynak: İ.H. Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, *Y.S. Tezel,* Notes on the Consolidated Foreign Debts of The Ottoman Empire, *Düyun-ı Umumiye'nin 1897 tarihli Fransızca broşürü.*

yüzde 85) satılacak, faiz yüzde 6 olacaktı. 3- Teminat olarak gene Mısır vergisi gösterilecek, Fransız ve İngiliz hükümetleri de bu gelirin düzenli olarak borcun taksidine ayrılmasını garanti edeceklerdi. Bu durumda ihraç fiyatı yüzde 90'a yükselecek, faiz gene yüzde 6 olacaktı.

Bundan 11 gün sonra 29 Temmuz 1854'te yazdığı bir raporda elçi Durand ve Black'in resmî çevrelerle yaptığı pazarlıkların vardığı noktayı şöyle açıklıyordu: Teminat olarak İzmir ve Suriye gümrük gelirlerinin gösterilmesi, ihraç fiyatı yüzde 75, faiz yüzde 6, komisyon yüzde 2.5. Ama bu koşullarda bile alıcı bulmak mümkün olmuyordu ve Mısır vergisinin teminat olarak gösterilmesinin zorunluluğu apaçık ortadaydı.

Müzakerelerin başından beri sağlam ve düzenli bir gelir kaynağı olan Mısır vergisini bağlamak istemeyen Osmanlı Hükümeti daha fazla direteme di. Reşid Paşa 2 Ağustos tarihinde Durand ve Black'e gönderdiği ve tam bir çaresizlik ifadesi taşıyan mektubunda dayatılan şartların kabul edilmesini istiyordu. Nihayet Durand ve Black 17 Ağustos'ta İstanbul'a çektikleri bir telgrafta, Londra'dan *Palmer and Co.*, Paris'ten *Goldschmidt et Ass.* adlı kuruluşlarla avans ve tahvillerin satışı için anlaşmaya vardıklarını bildiriyorlardı. Koşullar ise şöyleydi: Borç tutarı 5.500.000 liraydı, bunun 2.200.000 liralık kısmını Osmanlı Hükümeti isterse daha sonra çekecekti. İhraç fiyatı yüzde 80, faiz yüzde 6, komisyon ise yüzde 2 olacaktı. İtfa bedeli yılda yüzde 1'di ama Osmanlı Hükümeti isterse ana parayı 15 yılda ödeyebilecekti. Borç taksidi için her yıl Mısır vergisinden 231.000 lira doğrudan Fransa ve İngiltere bankalarına yatırılacaktı.

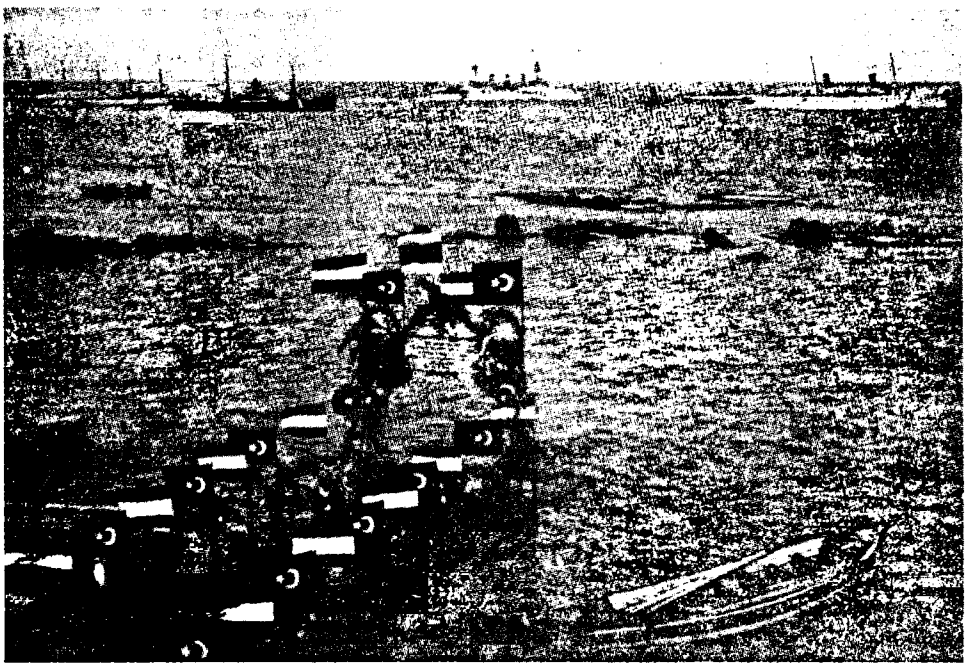
Bu ilk borçtan sonra moratoryum ilânına kadar (1875) geçen 21 yıl içinde Bâbıâli 15 kez borç aldı. İflastan sonra Osmanlı Bankası'nın savaş nedeniyle vermek zorunda kaldığı iki borcu da (1877 ve 1879) sayarsak bu hızlı borçlanma döneminde toplam 17 borç antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaların tutarları, ihraç fiyatları, komisyonları, sağlanan net gelir, faiz oranları ve aracı kuruluşlar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Bu borçlanma olgusunun dikkate değer diğer özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Borçlanma nedenleri ya da alınan borçların kullanım alanları şöyledir: 1854 ve 1855'te alınan borçlar Kırım Savaşı'nın masraflarına gitmiştir.

1858'de alınan borçla değerini büyük ölçüde yitiren kâğıt paralar piyasadan çekilmiştir. 1860'a gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin kısa vadeli iç borçları (dalgalı borçlar) 17-18.000.000 liraya dayandığından banker ve tüccar kesiminde zincirleme iflaslar tehlikesi belirmişti. Bu yıl alınan borçla dalgalı borçların ancak küçük bir bölümü ödenebildi. 1862 tarihli borcun geliriyle son yıllarda yeniden tedavüle çıkarılan ve para sistemini altüst etmeye başlayan kâğıt paraların satın alınması sağlandı. 1863'de Galata bankerlerine olan dalgalı borçları hafifletmek ve giderek değerini yitiren bozukluk bakır paraları tedavülden kaldırmak için dış borçlanmaya gidildi. Osmanlı Hükümeti ilk

GÜMRÜK GELİRLERİ: *Avrupa finans çevreleri için en güvenilir teminat olan Mısır vergisinin yanı sıra gümrük vergileri ikincil teminat sayılıyordu. 1854 ve 1855 istikrazlarının teminatının en önemli bölümü Mısır vergisiydi. Gümrük vergileri arasında önce İzmir ve Suriye, daha sonra da İstanbul gümrük gelirleri vardı. 1863'ten sonra ise diğer sahil şehirlerinin gümrük vergileri teminat olarak gösterilmeye başlandı. Yafa Gümrüğü (sağda) ve İzmir gümrüğü (altta).*

kez 1865'te 2.500.000 liraya yaklaşmış olan dış borç taksitlerini ödemek amacıyla yeni borç aldı. Aynı yıl alınan büyük tutardaki diğer borç, çeşitli hazine tahvillerinin tümünü hükümet için daha elverişli koşullarda yenilemek için kullanıldı. Bâbıâli mali durumunu 1869'a kadar güçlükle idare etti. 1869-70 bütçesi 3.000.000 liralık bir açık verdi, dalgalı borçlar da 5.000.000 liraya ulaşmıştı. 1869'da alınan borçla açık kapatıldı, iç borçlar tasfiye edildi. 1870'te alınan borç ise ilk kez olarak cari harcamalar için kullanılmayıp, Rumeli Demiryolu'nun yapımında harcandı. 1871-1874 arasında alınan dört borç ise gerek dış borç taksitlerini ödemek, gerek hazine açıklarını kapatmak için kullanıldı. Moratoryum ilanından sonra Osmanlı Bankası'ndan 1877'de alınan borç Osmanlı-Rus savaşının masraflarını karşılamak, gene aynı bankadan 1879'da alınan borç ise Galata bankerlerine olan borçları tasfiye etmek için kullanıldı.

Görüldüğü gibi "hızlı borçlanma" diye adlandırdığımız bu dönemde alınan borçlardan sağlanan net gelirin yalnızca yüzde 7.8'i (1870 Rumeli Demiryolları İstikrazı) yatırım amacıyla kullanılmış, geri kalan büyük kısmı devletin cari harcamalarına gitmiştir.

2- Borçlanmanın 1854-1865 döneminde nispeten ılımlı bir düzeyde seyrettiğini gözlemliyoruz. Bu dönemde alınan borçların yıllık ortalaması 3.704.000 liradır. 1865'ten itibaren alınan miktarlar büyük bir sıçrama göstermiş ve borçlanma başdöndürücü bir hızla sürmüştür. 1865-1875 arasında Bâbıâli her yıl ortalama 19.123.000 lira borç almıştır.

3- Bâbıâli aldığı borçların ancak yarısından biraz fazlasını net gelir olarak elde edebilmiştir (yüzde 54.5'ini). Bunun başlıca nedeni Avrupa borsalarında Osmanlı Devleti'nin güvenilirliğinin zayıflığıdır. Borçlara teminat olarak gösterilen gelirlerin kalitesinin de giderek düşmesi ihraç fiyatlarının gerilemesine neden olmuştur. Faiz oranları genellikle yüzde 4 ile 6 arasında değişmiş, çoğunlukla yüzde 6 olmuştur. Bu dönemde ortalama faiz oranı yüzde 5.6'dır. Sağlanan net gelir dikkate alınarak yeniden hesap yapıldığında reel faiz yükü ortalama yüzde 8.65'e ulaşmaktadır ki, bu da dönem için oldukça yüksek bir faiz oranıdır. En düşük faiz oranı yüzde 3'le 1870'te alınan Rumeli Demiryolları istikrazına uygulanmıştır. Ama en düşük ihraç fiyatı da (yüzde 32.1) bu istikraz için sözkonusu olmuştur. En yüksek faiz oranı olan yüzde 9 ise (1872 istikrazı) yüksek bir ihraç fiyatı (yüzde 98.5) ile karşılanmıştır.

BORÇ PEŞİNDE: *Kırım Savaşı'yla birlikte hızlı bir borçlanma dönemine girildi. 1854 yılının Temmuz ayında Paris'e gönderilen Black ve Durand adlı bankacıların vermiş olduğu bilgiler pek iç açıcı değildi. Yabancı finans çevreleri teminat olarak ileri sürülen Osmanlı Devleti'nin genel garantisini kabul etmiyor, Suriye ve İzmir gümrüklerinin gelirlerini ise güvenli bulmuyorlardı. Bu çevreler için Mısır vergisinin teminat olarak gösterilmesi daha önemliydi. Borç verenlerden meşhur banker Baron Alphonse de Rotschild.*

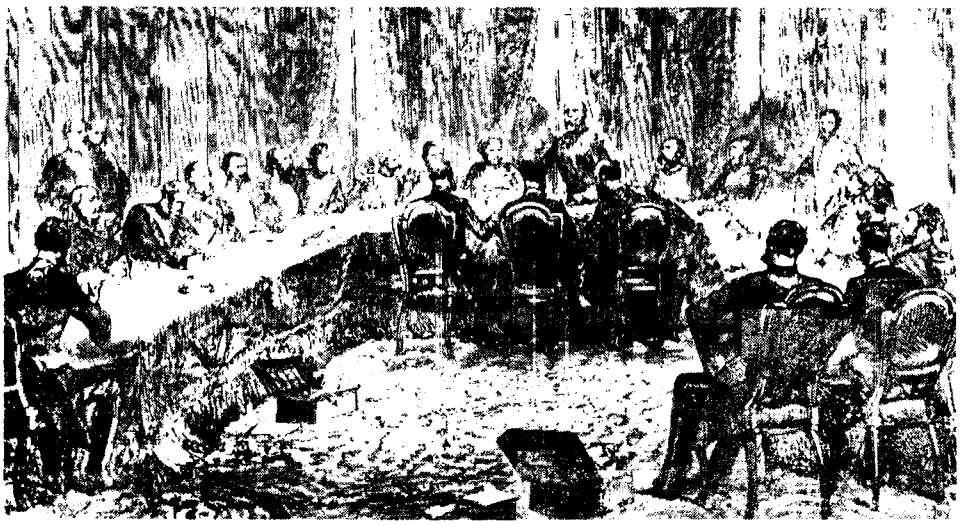
Bütün bu dönem boyunca ortalama koşulların dışına çıkan tek durum 1855 istikrazıdır. Tahviller nominal değerlerinin biraz üstünde satılırken faiz de yüzde 4 gibi düşük bir oranda tutulmuştur. Bu koşulların sağlanmasında en önemli etken Fransız ve İngiliz hükümetlerinin borcun taksitlerinin ödenmesini garanti etmiş olmalarıdır. Kırım Savaşı'nın en kritik safhasında bu hükümetler müttefikleri Osmanlı İmparatorluğu'nu mali olarak desteklemek zorunda kaldıklarından bu garantiyi ilk ve son kez olarak vermek zorunda kaldılar. Durumun özelliğine rağmen anlaşmayı İngiliz Avam Kamarasına onaylatmak hiç de kolay olmamış, Ricardo, Disraeli, Gladstone gibi ünlü milletvekilleri İngiliz hükümetinin piyasaya müdahale etmeye hakkı olmadığını ve gösterilen teminatların güvenilir olmadığını öne süren konuşmalar yapmışlardır. Hükümetin tüm ağırlığını koymasına rağmen anlaşma 132'ye karşı 135 oyla onaylanabilmiştir.

4- Bâbıâli'nin aldığı borçlara karşı gösterdiği teminatların belirtilmesinde yarar vardır. Çünkü bu teminatlar iflâstan sonra kurulan Düyun-ı Umumiye'ye gerekçe oluşturmuşlardır. Bu kuruluşun gelirleri de bu teminatların bir kısmından oluşturulmuştur.

Avrupa borsaları açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun en güvenilir geliri, sağlam ve istikrarlı olması bakımından Mısır vergisiydi. Yukarıda da gördüğümüz gibi Bâbıâli istemeye istemeye ilk borçlar için bu geliri teminat olarak göstermiştir. 1854 istikrazının tüm teminatını, 1855 istikrazının teminatının bir kısmını bu vergi oluşturuyordu. 1871'de 300.000 liradan 750.000 liraya yükselen bu vergi aynı yıl alınan borcun da teminatını oluşturdu.

Güvenilirlik bakımından ikinci sırada gümrük vergileri geliyordu. İlk olarak İzmir ve Suriye gümrük gelirleri teminat olarak kullanıldı. Ardından İstanbul gümrüğü geliri, daha sonra da çeşitli taşra şehirlerinin gümrük gelirleri teminat olarak gösterildi (1863 istikrazı).

Gümrük gelirleri bitince sıra diğer gelir kalemlerine geldi. Bunların da başında ürün vergileriyle bazı resimler geliyordu. 1860'tan itibaren çeşitli sancakların öşürleri teminat olarak gösterilmeye başlandı. Çeşitli vilayetlerin ipek, zeytinyağı, tütün, tahıl aşarları, ağnam vergisi gelirleri, tuz, balık avı ve pul resimleri, Tokat bakır madeni gelirleri böylelikle ipotek altına alındı. Üç kez de, 1865 (ikinci borç), 1873 (birinci borç) ve 1874'te dişe dokunur somut bir teminat bulunamadığından Osmanlı Devleti'nin tüm gelirleri teminat olarak gösterildi. Bu nedenle bu istikrazlara "Umumi Borçlar" adı verilmiştir.

KONFERANSIN SONUNDA: *Batılı devletlerin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın güç kazanmasını önlemek amacıyla topladıkları Berlin Konferansı'nda Rusya'ya verilecek savaş tazminatının Osmanlı Devleti'nin malî durumunu sarsmayacak biçimde ödenmesi kararlaştırılacaktı. Bunun yanı sıra tahvil sahipleri de borç taksitlerinin zamanında ödenmesini sağlayacak önlemler peşindeydi. Batılı devletlerin kurulmasını istedikleri komisyon, ancak iki yıl sonra gerçekleşebildi.*

Moratoryum ve Muharrem Kararnamesi

Salt cari harcamalardan doğan bütçe açıklarını kapamak için borç alan hükümetin eninde sonunda moratoryum ilan etmesi doğaldır. Açık ne kadar büyük, ekonomik gelişme ne kadar yavaş ve devletin vergi toplamada etkinliği ne kadar geri ise moratoryum da o kadar çabuk gündeme gelir. Bu süre Osmanlı İmparatorluğu için 21 yıl oldu. Örneğin Yunanistan daha uzun süre dayanabildi. 1830'larda borçlanmaya başlayan bu ülkeye Düyun-ı Umumiye'ye benzer "Uluslararası Kontrol Komisyonu"nun empoze edilmesi 1893 yılında oldu.

Bu süreçte sonun başlangıcı, borç taksitlerini ödemek için borç almakla başlar. Yukarıda gördüğümüz gibi Os-

TABLO: 2

Dış Borçlar: 1886-1903

	Borç Tutarı (1000 Osmanlı Lirası)	Ortalama İhraç Fiyatı (%)	Sağlanan Net Gelir (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı (%)	Aracı Kuruluş
1886	6500	100	6370	5	Osmanlı Bankası
1888	1650	70	1122	5	Deutsche Bank
1890	1961	75	1431	4	Osmanlı Bankası
1890	5000	88	4300	4	Osmanlı Bankası
1891	2663	90	2397	4	Osmanlı Bankası Rothschild (Londra ve Paris)
1893	1000	70	680	4	Bir grup banker adına Tömbeki Şirketi
1894	1762	73.5	1260	4	Deutsche Bank ve Banque Internationale
1894	631	91	577	3.5	Osmanlı Bankası Rothschild (Londra ve Paris)
1896	3273	85	2717	5	Osmanlı Bankası
1902	3467	80	2713	4	Osmanlı Bankası
1903	2376	81.5	1889	4	Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolu Şirketi
1903	1701	81.5	1361	4	Deutsche Bank
1903	2668	81	1792	4	Osmanlı Bankası
TOPLAM	34652	-	28609	-	-

Kaynak: İ.H. Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, *Y.S. Tezel,* Notes on the Consolidated Foreign Debts of The Ottoman Empire, *Düyun-ı Umumiye'nin 1897 tarihli Fransızca broşürü.*

manlı İmparatorluğu için bu başlangıç 1865'te gerçekleşti. 1870'lerden itibaren Osmanlı maliyesinin nefesi hızla kesilmeye başladı. Memur ve askerlerin maaşları gecikiyor, bazen de kısmen borç tahvilleriyle ödeniyordu. Fransız elçisi Charles de Moryl'in raporuna göre 1871'de maaşlar 11 ay gecikmeyle ödenebilmişti. 1872-73 mali yılı bütçe açığı 3 milyon liraya yakındı. Aynı tarihte Bâbıâli'nin yıllık dış borç taksiti ise 9.000.000 liraya yaklaşmıştı. Bu meblağ 20.000.000 liraya yaklaşan devlet gelirlerinin yüzde 45'ini oluşturuyordu. 1873 ve 1874 yıllarında Osmanlı Devleti son bir hamleyle toplam 83.000.000 liralık dış istikraz gerçekleştirdi ve bunlardan 40.000.000'a yakın bir gelir sağladı. 1875 yılı başında borç taksidi 13.000.000'a ulaşmıştı. Bütçe gelirleri ise 25.000.000 liraydı. Yüzde 20-25 gibi çok yüksek faizlerle sağlanan dalgalı borçların toplamı 17.000.000 lira tahmin ediliyordu. Bâbıâli için iki yol vardı: Ya öncekilerden daha büyük bir miktarda ve daha kötü koşullarda bir istikraz daha yapacak, ya da moratoryum ilan edecekti. Birinci yol iflası ancak birkaç yıl daha geciktirebilirdi. Ayrıca Batı borsalarında yeni bir istikrazın kabul görebileceği de oldukça kuşkuluydu. Hatta 1865'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dış piyasalarda nasıl borç tahvili satabildiği sorulabilir. Abid Roumani soruyu şöyle cevaplandırıyor: "Osmanlı istikrazları, çeşitli bankalar için kârlarının esasını teşkil ediyordu. Öte yandan, hayali bile olsa, gösterilen karşılıklar aslında Osmanlı Hükümeti'ni değil, filan vilayetin gümrük ya da aşarını borçlu yapıyordu. Yabancı tahvil sahipleri ve ihraç işlemlerini gerçekleştiren kurumlar bu teminata çok güveniyorlar ve icabında, bu teminatı gerçek ve fiili şekle sokmak için hükümetlerinin manevi yardımını ümit ediyorlardı. Nitekim, sonunda böyle olmuştur."

6 Ekim 1875'te Bâbıâli yayınladığı bir kararnameyle bütçe açığının 5.000.000 lirayı geçtiğini itiraf etti ve mevcut koşullarda yeni bir istikrazın olanaksız olduğunu bildirdi. Aynı kararnamede yıllık borç taksitlerinin ancak yarısını, yani 7.000.000 Osmanlı lirası ödeyeceğini de açıklayarak resmen kısmi bir moratoryum ilan etti. Haber Avrupa borsalarında bomba gibi patladı. Tahvil sahiplerinin öfkesi doruk noktasına varmıştı ki, Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Çözüm için ister istemez savaşın sonunu beklemek gerekiyordu. Bu arada Osmanlı Hükümeti de borçları ve taksitleri ödemeyi durdurdu.

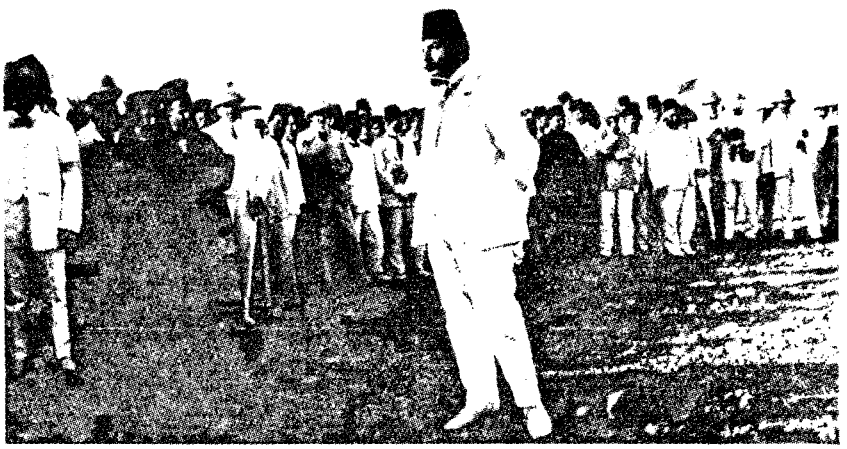
Bilindiği gibi bu savaş Osmanlılar için büyük bir yenilgiyle sonuçlandı. Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da birçok vilayet kaybedildi ve Osmanlı Devleti 35.000.000 lira tutarında savaş tazminatı ödemeyi kabul etti (Ayastefanos Antlaşması, 3 Mart 1878).

Batılı büyük devletler Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun sırtından bu kadar güçlenmesini kabul edemezlerdi. Nitekim taraflara uluslararası bir konferans empoze edildi ve 13 Haziran 1878'de Berlin Konferansı toplandı. Konferansın konumuz açısından bizi ilgilendiren sonuçları şunlardır:

1- Osmanlı Devleti'nin borcunun bir kısmını Sırbistan'ın, Bulgaristan'ın, Karadağ'ın ve Yunanistan'ın üstlenmesi kararlaştırıldı.

2- Rusya'ya verilecek savaş tazminatının Osmanlı Devleti'nin mali durumunu sarsmayacak düzeyde olacağı öngörüldü.

Tahvil sahipleri borç taksitlerinin ödenmesini temin edecek uluslararası bir kontrol komisyonunun kurulmasını istiyorlardı. Ancak Osmanlı heyetine başkanlık eden Karatodori Paşa

TEKRAR HIZLANAN BORÇLANMA: 1904'ten sonra bir önceki döneme oranla daha hızlı bir borçlanmanın içine girildi. Bu dönemde yapılan istikrazların çoğu demiryolları için yapılan harcamalarda kullanıldı. 1908 Bağdat istikrazı, 1910 Soma-Bandırma demiryolu istikrazı ve tersanenin ıslahı için alınan istikrazlar bunlar arasındadır. Bağdat demiryolu inşaatının başlamasıyla ilgili törende konuşan Cemal Paşa (üstte), Soma-Balıkesir demiryolu (altta).

böyle bir isteğin karara bağlanmasını onaylamaya yetkili olmadığını bildirdi. Konferans da bu isteği bir öneri olarak Osmanlı Hükümeti'ne iletmeyi kararlaştırdı. Osmanlı Hükümeti bu öneriyi kabule yanaşmadı. Alacaklıların temsilcileriyle müzakereler iki buçuk yıl kadar sürdü. Ve sorunu çözüme kavuşturan ünlü "Muharrem Kararnamesi" 20 Aralık 1881'de yayınlandı.

Varılan anlaşmaya göre borçlar yeniden organize edilerek büyük bir indirim yapıldı: Bu tarihte anapara ve birikmiş faizlerin toplamı yaklaşık 278.000.000 lira tutuyordu. Sonuçta toplam borç yaklaşık 117.000.000 liraya indirildi. İndirimin ilkeleri ve yöntemi son derece karışıktır. Bununla birlikte indirim yönteminin en önemli unsurunun, anapara tutarının, ihraç fiyatlarının ortalaması gözönüne alınarak indirime tabi tutulması olduğunu belirtelim. Teminat olarak Mısır vergisinin gösterildiği 1854, 1855, 1871 ve 1877 istikrazları bu kararnamenin dışında tutulmuştu. Diğer borçlar dört tertip halinde toplandı. İtfa bedeli yüzde 1, faiz oranı ise yüzde 4 olacaktı.

Bu borçların taksitlerinin takipçisi de Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyun-ı Umumiye olacaktı. Bu kuruluş kendisine bağlanan gelirleri tahsil ederek doğrudan tahvil sahiplerine ödeme yapmakla görevliydi.

Yapılan indirim her ne kadar büyük gibi gözüküyorsa da, aslında alacaklılar açısından tek gerçekçi çözüm olduğu kabul edilmelidir. Mevcut borcu ve faizlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun ödemesi kesinlikle olanaksızdı. Ayrıca bu indirim nedeniyle alacaklıların bir bütün olarak kayba uğradıkları söylenemez. Nitekim, yeni tertip borçların nominal değerleri alacaklıların tahvilleri fiilen satın aldıkları fiyatlara göre belirlenmiştir. Ancak potansiyel faiz gelirinin bir kısmından mahrum oldukları doğrudur. Ayrıca 1875'ten birkaç yıl önce tahvil satın almış olanların net bir kayba uğramış oldukları tahmin edilebilir.

Ilımlı Borçlanma: 1886-1903

Düyun-ı Umumiye kurulduktan sonra yaklaşık beş yıl kadar Osmanlı Devleti dış borsalarda yeni bir istikraz yapmadan, Osmanlı Bankası'ndan çeşitli tarihlerde aldığı avanslarla idare etti. 1886 yılına gelindiğinde bu avanslar 4.5 milyon lirayı bulmuştu. Avansları düzenli bir borç şekline sokmak için 1886'da bankayla yeni bir istiraz antlaması yapıldı. Böylece Bâbıâli yeniden borçlanmaya başladı. Borçların yeniden organize edilerek indirim yapıldığı 1903'e kadar 13 borç antlaşması yapıldı. Bu borçların miktarları ve koşulları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Bu dönemde alınan borçların özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Daha önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de borçlanma esas olarak bütçe açıklarını kapatmak amacıyla yapılmıştır. 1886, 1888, 1890 (2.), 1893, 1894, 1896 ve 1903 (3.) yıllarında yapılan istikrazlardan sağlanan gelir doğrudan cari harcamalara gitmiştir.

Bu dönemde yapılan borç antlaşmalarının hatırı sayılır bir kısmı daha önce alınan borçların "tahvili", bir başka deyişle eski tahvillerin yeni tahvillerle değiştirilmesi amacıyla yapılmıştır. Tabiî bu işlem ödeme koşullarının (gerek faiz, gerek itfa bedeli açısından) Osmanlı Devleti lehine iyileştirilmesi için yapılıyordu. Bu nitelikteki borç antlaşmaları şunlardır: 1890 (1.) 1891, 1894 (2.), 1902 ve 1903 (2.). Bunlardan ilki Muharrem Kararnamesi ile yeniden tertip edilen eski borçların C ve D tertip-

TABLO: 3

Dış Borçlar: 1904-1914

	Borç Tutarı (1000 Osmanlı Lirası)	Ortalama İhraç Fiyatı (%)	Sağlanan Net Gelir (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı (%)	Aracı Kuruluş
1904	2750	80	2159	4	Osmanlı Bankası, Comptoir National d'Escompte (Paris)
1905	3630	81	2590	4	Osmanlı Bankası
1905	2640	81	2098	4	Deutsche Bank
1906	2751	87	1368	4	Osmanlı Bankası
1908	9988	100	9788	4	Deutsche Bank
1908	4711	85	3910	4	Osmanlı Bankası
1909	7000	86	5845	4	Osmanlı Bankası
1910	1712	89	1489	4	İzmir-Bandırma Demiryolu Şirketi
1911	1000	84	820	4	Hudeyde-Sana Demiryolu Şirketi
1911	7040	84	5737	4	Deutsche Bank
1913	819	100	819	5	Anadolu Demiryolu Şirketi
1913	1485	100	1485	5.5	W.G. Armstrong, Whit worths and Co. ve Vikers müess.
1914	22000	88.7	19520	5	Osmanlı Bankası
TOPLAM	**67526**	-	**57628**	-	-

Kaynak: İ.H. Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, *Y.S. Tezel.* Notes on the Consolidated Foreign Debts of The Ottoman Empire. *Düyun-ı Umumiye'nin 1897 tarihli Fransızca broşürü.*

lerinin bir an önce ıtfadan yararlanabilmesi için, ikincisi 1877 istikrazını tahvil için, üçüncüsü 1854 ve 1871 istikrazlarını, dördüncü ve beşincisi ise, sırasıyla 1886 ve 1888 istikrazlarını tahvil için yapılmıştır.

Bu tür antlaşmaların tutarları genellikle değiştirilen tahvillerin toplam değerinden daha yüksek olduğundan aradaki fark Osmanlı Devleti için yeni borçlanma niteliğindedir. Tablo 2'de bu nedenle sadece yeni borç miktarları gösterilmiştir.

Bu dönemde yalnızca 1903'te yapılan istikrazın (1903 Bağdat istikrazı--1.tertip) geliri (sağlanan toplam gelirin yüzde 6.6'sı) Konya-Basra demiryolu için harcanmıştır.

2- 1886-1903 döneminin en ilginç özelliği borçlanmanın bir önceki döneme göre bir hayli ılımlı olmasıdır. Yılda ortalama borçlanma miktarı yaklaşık 2.000.000 liradır. Bu miktar, "nispeten ılımlı borçlanma" olarak nitelediğimiz 1854-1865 döneminin ortalamasından 1.700.000 lira daha azdır. 1865-1879 döneminin ortalamasından ise (19.000.000) çok daha düşüktür.

Bunun nedenleri üzerinde kısaca durmak gerekir. Borçlanmanın ilk yıllarında alınan büyük meblağlar uzun bir dönem boyunca ortaya çıkmış olan açıkların sonuçlarını (para sisteminin bütünüyle yozlaşması ve Galata bankerlerine borçlar) temizlemek için kullanılmıştı. Koşullar bir hayli ağır olduğundan ve bütçe gelirlerinde dikkate değer bir iyileşme olmadığından kısa sürede borç taksitlerini ödemek için borçlanma sürecine girilmişti. Oysa Muharrem Kararnamesi ile borcunda büyük bir indirim sağlayan Bâbıâli borç taksitlerinin ödenmesi sorumluluğunu bütünüyle Düyun-ı Umumiye'ye bırakmıştı. Gerçi bu kuruluşa devlet gelirlerinin aşağı yukarı dörtte biri terkedilmişti ama Osmanlı Devleti bu yönteme başvurmamış olsaydı gene taksitleri gelirlerinden ödeyemeyecek ve salt bu nedenle ayrıca borçlanmak zorunda kalacaktı. Çünkü Düyun-ı Umumiye ilk yıllarda kendisine bağlanan kaynakların gelirlerini hemen arttıramadığından taksitlerin ancak bir kısmını ödeyebilmişti.

Sonuç olarak 1880'li yıllara Osmanlı Devleti para sistemini istikrara kavuşturmuş ve dalgalı borçlarını büyük ölçüde azaltmış olarak girmişti. Bunun yanı sıra bu dönemde ağır savaş masraflarına katlanmak durumuyla karşılaşılmadığından harcamalar üzerindeki baskı da nispeten hafiflemişti. Ayrıca devlet aygıtının modernleştirilmesi büyük ölçüde tamamlandığından Bâbıâli gelirlerini yavaş da olsa artırma yoluna girmişti. Bu nedenlere ek olarak borçlanma koşullarının önceki döneme göre iyileşmiş olduğunu da belirtelim.

BORÇ TAHVİLLERİ: *1854-1914 arasında Osmanlı Devleti'nin aldığı borçların nominal değeri 348.376.000 Osmanlı Lirası tutarındaydı. I. Dünya Savaşı öncesinde piyasada toplam 23 çeşit borç tahvili vardı. Bunların nominal değeri ise 138.545.000 Osmanlı Lirası kadardı. Buna kısa vadeli hazine tahvilleri ile değişik tarihlerde yabancı şirketlerden alınan avansları da eklersek 1914'te Osmanlı Devleti'nin dış borçları 152.000.000 lira civarındaydı.*

3- 1886-1903 döneminde borç koşullarında gerçekten belirgin bir iyileşme vardır. Bir kere ihraç fiyatları büyük ölçüde artmıştır. Önceki dönemde borç miktarının ancak yüzde 54.5'i net gelir olarak sağlanabilirken, bu dönemde yüzde 82.5'i sağlanmıştır. Ortalama faiz oranı yüzde 4.2'ye düşmüş, reel faiz yükü ise 3.72 puan gerileyerek yüzde 4.93'e inmiştir. Ayrıca itfa bedelleri de genellikle yüzde 1'in altına indirilerek borçların vadesi uzatılmıştır.

Bu iyileşmenin en önemli nedeni kuşkusuz Düyun-ı Umumiye'nin varlığının yarattığı güven ortamıdır. Ayrıca Avrupa ekonomilerinde bu dönemde durgunluk eğilimi egemen olduğundan faiz oranları düşük düzeyde seyrediyordu. Bu nedenlere ek olarak, Almanya'nın Osmanlı piyasasına girmeye başlamasıyla emperyalistler arası rekabetin kızışmasını da eklemek gerekir.

4- Borçlara karşılık gösterilen teminatlar açısından fazla bir değişiklik yoktur. Bu dönemde gene gümrük gelirleri, kimi resimler, çeşitli vilayetlerin aşarları teminat olarak gösterilmiştir. Bu dönemde ayrıca demiryolu şirketlerinin hükümete vermeyi garanti ettiği gelirler de teminat olarak kullanılmaya başlamıştır.

1903 Tahvil-i Düyun (borçların değiştirilmesi)

Muharrem Kararnamesi'nden sonra Düyun-ı Umumiye'nin gelirleri 1.727.888 ile 2.459.438 lira arasında değişmişti. Bu gelirle tahvil sahiplerine genellikle yüzde 1 faiz ödenebilmiş, itfa miktarları da öngörülenden daha düşük olmuştu. Bu durum alacaklılar için sürekli bir memnuniyetsizlik kaynağı idi. Öte yandan Düyun-ı Umumiye'nin gelirleri ancak 5.850.000 lirayı aştığı takdirde hükümet bu kaynaktan gelir sağlayabilecekti. Bu madde de Bâbıâli'nin işine gelmiyordu. Bu nedenle ödeme şartlarının değiştirilmesini her iki taraf da istiyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin mali itibarı artmış ve Muharrem Kararnamesi'nde değişiklik yapılabilmesi için uygun koşullar oluşmuştu. 1897'de A tertibi tahvillerin tümü ödenmişti. Diğer tertiplerin tahvillerinin de borsa değeri yükselmişti.

SÜREKLİ BORÇ İÇİNDE: *19. yy sonunda her Osmanlı vatandaşına 10 lira borç düşüyordu. Yaklaşık 228 Frank olan bu yük oldukça yüksekti. O dönemde nüfusun 20.000.000 olduğu ve 1 Osmanlı Lirası'nın 7.21657 gr. altın ihtiva ettiği düşünülecek olursa, kişi başına düşen bu borcun şimdiki borç yüküne kıyasla oldukça yüksek olduğu söylenebilir.*

14 Eylül 1903'de Bâbıâli ile Düyun-ı Umumiye idaresi arasında yeni bir antlaşma yapılarak Muharrem Kararnamesi'nin hükümleri değiştirildi. Antlaşmanın esasları şöyle özetlenebilir:

1903'te tedavülde kalan B,C ve D tertibi tahvillerin değeri 75.918.000 liraydı. Bu tahviller 32.739.000 lira değerindeki yeni tahvillerle değiştirildi. Yeni tahvillere, "Devleti Aliyye-i Osmaniye'nin düyun-ı mübeddele-i muvahhadesi tahvilleri" adı verildi. Böylece Osmanlı Devleti 1854-1879 döneminde aldığı borçlarda ikinci bir indirim daha sağlamış oldu.

Yeni tahvillerin faiz oranı yüzde 4, itfa bedeli yüzde 0.45 olarak tespit edildi. Bu borçlara tahsis edilen gelir 2.157.000 lirayı aştığı takdirde, fazlasının yüzde 25'inin Düyun-ı Umumiye'ye kalması, yüzde 75'inin ise hükümete ödenmesi kararlaştırıldı. 1904'ten itibaren bu miktar giderek artmış ve Bâbıâli ek bir gelir sağlamıştır.

Borçlanma Yeniden Hızlanıyor: 1904-1914

1904'ten I. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti borçlanma temposunu bir önceki döneme göre arttırmıştır. 1904-1914 arası yapılan istikrazların listesi Tablo 3'de verilmiştir.

Bu son dönemde yapılan istikrazların dikkat çekici özellikleri ise şöyledir:

1- Önceki iki dönemden farklı olarak bu yıllarda alınan borçların hatırı sayılır bir kısmı demiryolları için harcanmıştır. Bu amaçla yapılan istikrazlar şunlardır: 1908 Bağdat istikrazı (2. ve 3. tertip), 1910 Soma-Bandırma demiryolu istikrazı ve Hudeyde-Sana demiryolu istikrazı. Bu istikrazlara Konya ovasını sulama istikrazı (1913) ve tersanenin ıslahı için yapılan istikrazı (1913,2.) eklersek 1904-1914 döneminde altyapı yatırımları için alınan borç miktarı 15.000.000 liradır. Yatırım amacıyla yapılan istikrazların toplam içindeki payı yüzde 22'dir.

Diğer istikrazlar her zamanki gibi bütçe açıklarını ya da alınan avansları ödemek için yapılmıştır. Bunlardan 1905 istikrazı (tabloda 3. istikraz) Almanya'dan alınan askerî teçhizatı ödemek için yapılmıştır. II. Meşrutiyet hükümetleri büyük bütçe açıklarıyla karşılaştığından 1908 ve 1909 yıllarında iki istikraz yaparak 11.711.000 lira borç alınmıştır. Diğer istikrazlardan miktar olarak bir hayli yüksek olan 1914 istikrazı (22.000.000 lira) ise Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle mahalli bankalardan ve bazı yabancı şirketlerden alınan ve yaklaşık olarak 33.000.000 liraya ulaşan dalgalı borçları konsolide etmek için yapılmıştır.

Bu dönemde borç tahvili işlemi bir kez 1906'da 1890 Osmaniye istikrazı için yapılmıştır.

2- 1904-1914 yılları borçlanmanın yeniden hızlanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Yıllık ortalama borçlanma miktarı 6.752.600 liradır ve 1886-1903 dönemine göre belirgin biçimde yüksektir. 1914 yılı istikrazı dikkate alınmasa bile ortalama (yaklaşık 5.000.000 lira) önceki dönem ortalamasına göre gene de bir hayli yüksektir.

Bu artışın en önemli nedeni dış ilişkilerde krizli bir döneme girilmesi sonucu askerî harcamalarda meydana gelen artıştır.

3- Koşullar açısından önceki döneme göre dikkate değer bir değişme olmamıştır. İhraç fiyatı ortalaması biraz daha yükselerek yüzde 85.3'e ulaşmış, faizlerde ise bir değişme olmamıştır. Ancak 1913'ten itibaren faiz oranında bir yükselme gözlemlenmektedir. Bunun esas nedeni faiz oranının genel olarak yükselme eğilimine girmesidir.

4- Teminatlar açısından da bir değişiklik yoktur. Demiryolu istikrazları için genellikle hükümetin payına düşen hasılat teminat olarak gösterilirken, diğer istikrazlar için, Düyun-ı Umumiye fazlasından hükümetin payına düşen gelir, gümrük ve aşar gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.

Genel Değerlendirme

1- 1854-1914 arasında Osmanlı Devleti'nin aldığı borçların nominal değeri 348.376.000 Osmanlı lirasıdır. Net olarak eline geçen para miktarı ise, 220.313.000 liradır. I. Dünya Savaşı arefesinde yukarıda incelenen indirim ve tahvil işlemleri sonucunda piyasada 23 çeşit borç tahvili bulunuyordu. Anapara ödemeleri dikkate alınarak hesaplandığında bu tahvillerin nominal değerinin yaklaşık 138.545.000 lira olduğu anlaşılıyor. Bu tutara 1911-1913 yıllarında çıkarılan ve yabancı bankalar tarafından satın alınan kısa vadeli hazine tahvillerini ve yabancı şirketlerden 1904-1914 arasında alınan çeşitli avansları eklersek, Osmanlı Devleti'nin 1914'te dış borcunun 152.000.000 lira civarında olduğu kabul edilebilir. Borcun yıllık taksitleri de 7.000.000 liraya yakındı.

I. Dünya Savaşı'nda Bâbıâli itilâf devletlerinin vatandaşlarına ödemeleri durdurmuştu. Lozan Konferansı uyarınca oluşturulan uluslararası hakem Ekim 1924'te Osmanlı borçlarını 129.604.000 lira olarak hesaplamıştı. Bu miktardan Türkiye Cumhuriyeti'nin payına 84.597.500 lira düşmüştü.

2- Osmanlı Devleti aldığı borçların ancak onda birini yatırımlar için harcamıştır. 19. yy'da bu durum pek de istisnai sayılmaz. Nitekim borçlanan devletlerin birçoğu aldıkları borçların çok büyük bir kısmını üretken olmayan harcamalar için kullanmışlardır. Mısır, Tunus, Fas, Latin Amerika ülkeleri, İspanya, 1870'lere kadar Portekiz, 1850'lere kadar Rusya bu durumdadırlar.

Bu tür borçlanmanın en önemli yanı iflası kaçınılmaz kılmasıdır. İflaslar alacaklı büyük devletlerin borçlu devletlerin ekonomileri üzerinde egemenliklerini perçinlemeleri bakımından önemli bir aşama oluşturmuştur. Düyun-ı Umumiye türü kuruluşlar Tunus'a 1864'te, Mısır'a 1876'da, Osmanlı İmparatorluğu'na 1881'de, Yunanistan'a 1893 yılında empoze edilmiştir.

ALMANYA ÖNE GEÇİYOR: Dünya pazarlarının yeniden paylaşılması ile birlikte Almanya 1880'lerden sonra gözünü Osmanlı Devleti'nin pazarlarına dikti. Amacı burada sermayesi için geniş imkânlar yaratmak, pazar paylaşımında kendine bir yer edinmekti. Alman sermayesi başlıca Alman finans kuruluşu Deutsche Bank aracılığıyla tahvil piyasasında etkinliğini artırdı. Deutsche Bank'a karşı kurulan Deutsche Orient Bank'ın Bankalar Caddesindeki merkezi.

Buna karşılık, birkaç kez tek taraflı moratoryum ilan eden Portekiz ve İspanya'ya baskı unsuru olarak birkaç yıl için Paris ve Londra borsalarının kapatılması kullanılmıştır.

Genellikle 19. yy'ın son çeyreğinde ve 20. yy'ın başında borç akımları demiryolları, limanlar gibi altyapı yatırımlarına yönelmiştir. Özellikle Latin Amerika, Portekiz ve Rusya bu tür borçlan-

maya yönelmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, 1903 sonrasında yatırım için borçlanmasını arttırmışsa da, bunların payı dörtte bire bile ulaşamamıştır. Eğer I. Dünya Savaşı çıkmamış olsaydı, borç taksidi bütçe gelirlerinin yüzde 25'ine yaklaşmış olan Osmanlı Devleti bir süre sonra yeniden ödeme güçlüğü içine düşecekti.

19. yy sonunda kişi başına düşen kamu borcu miktarı açısından Osmanlı İmparatorluğu 14 Avrupa ülkesi arasında 9. sırada bulunuyordu ve her Osmanlı vatandaşına 10 lira borç düşüyordu (228 frank). Sıralama Avrupa'nın azgelişmiş ülkeleri arasında yapıldığında Osmanlı İmparatorluğu, İspanya (502 fr.) ve Yunanistan'ın (379 fr.) ardından 3. geliyordu. Gelir düzeyi dikkate alınırsa, taşıdığı borç yükü açısından kuşkusuz en ön sırada yer alıyordu. Borç yükü ile ilgili olarak bir fikir vermesi açısından, 1914'te Osmanlı dış borcunu bugünkü dolarla hesaplamak ilginç olacaktır. 1 Osmanlı lirası 7.21657 gr. altın ihtiva ediyordu. Altının günümüzdeki dolar fiyatıyla Osmanlı dış borcu 1914 yılında 10.000.000 dolardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemde 20.000.000'dan az bir nüfusa sahip olduğu ve günümüz Türkiyesi'ne göre bir hayli yoksul olduğu düşünülürse, dış borcunun Türkiye'nin dış borcuna göre çok daha ağır olduğu sonucuna varırız.

3- Borç veren ülkelerin ağırlığı zaman içinde değişme göstermiştir. İlk dönemde tahviller büyük ölçüde Paris ve Londra borsalarında satılmıştır. 1881 yılında borçların tutarının çeşitli ülkelere dağılımı şöyleydi: (yüzde olarak) Fransa 40, İngiltere 29, Osmanlı İmparatorluğu 7.93, Hollanda 7.60, Almanya 4.70, İtalya 2.60 ve Avusturya-Macaristan 0.97.

1881'den sonra Almanya'nın yükselişine ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerine paralel olarak bu ülkenin ağırlığı giderek artmıştır. İlk kez 1870'te Rumeli Demiryolları istikrazı vesilesiyle dolaylı olarak ve küçük çapta boy gösteren Alman sermayesi, Deutsche Bank'ın aracılık yaptığı 1888 istikrazından sonra Osmanlı tahvil piyasasında etkinliğini giderek arttırmıştır.

Bu alanda emperyalistler arası rekabetin dönüm noktası 1911 yılıdır. İttihat ve Terakki hükümetinin maliye bakanı Cavid Bey 7.000.000 lira bulmak umuduyla gittiği Paris'ten eli boş dönünce Deutsche Bank diğer Alman bankalarını da yanına alarak Bâbıâli'nin şiddetle ihtiyaç duyduğu krediyi sağlamıştır. II. Abdülhamid'in düşüşünden sonra Bâbıâli nezdinde etkinliğini yitiren Almanya bu kredi sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini yeniden güçlendirmeye başlamıştır.

Bununla birlikte Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük alacaklısı sıfatını korumaya devam etmiş, hattâ payını arttırmıştır. 1914'te Fransa'nın payı yüzde 60'a yaklaşırken, İngiltere'nin payı yüzde 15'in altına düşmüş, Almanya'nın payı ise yüzde 20'yi aşmıştır. Ancak Fransa açısından Osmanlı İmparatorluğu önemi giderek azalan bir ülke durumundadır. Nitekim 19. yy'ın son çeyreğinde ve 20. yy'ın ilk yıllarında Fransız fonları daha çok Rus tahvillerine yönelmiştir.

4- Borçlanma konusunun sözedilmeye değer bir yanı da sermaye akımı açısından bilançosunun pozitif mi yoksa negatif mi olduğudur. Hızlı borçlanma döneminde, yani 1854-1875 arasında borçlardan sağlanan gelir, geri ödenen borç tutarından daha fazladır. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'na bu dönemde net sermaye girişi vardır. 1881-1914 döneminde ise, sermaye akımı tersine dönmüştür. Bunun nedeni borçlanmanın büyük ölçüde yavaşlaması, buna karşılık birikmiş borçların taksitlerinin düzenli olarak geri ödenmesidir. Sonunda bilanço Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine sonuçlanmıştır. Y.S.Tezel net sermaye çıkışını 12.000.000 olarak hesaplamıştır. Ş.Pamuk'un hesaplarına göre ise, net sermaye çıkışı 17.500.000'dir. Yazarın hesaplamaları da bu son rakamın gerçeğe daha yakın olduğunu göstermektedir.□

KAYNAKÇA

- BLAISDELL D., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, İstanbul, 1979
- CAMERON R., *La France et le développement économique de l'Europe, 1800-1914*, Paris, 1971
- DU VELAY A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara, 1978
- KARAL E.Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt V,VI, Ankara, 1970, 1976
- MORAWITZ C., *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902
- PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara, 1984
- POULGY G., *Les emprunts de l'Empire Ottoman*, Paris, 1915
- RODKEY F.S., "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, cilt 30
- ROUMANI A., *Essai historique et technique sur la dette publique Ottomane*, Paris, 1927
- TEZEL Yahya S., "Notes on the Consolidated Foreign Debts of the Ottoman Empire", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1972
- THOBIE Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman, 1895-1919*, Paris, 1977
- UZUNÇARŞILI İ.H., *Osmanlı Tarihi*, cilt IV, Ankara, 1983
- YENİAY İ.H., *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964
- YERASIMOS Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, cilt 2, İstanbul, 1977

Belgeler

- Correspondance Consulaire et Commerciale, Smyrne: C.45,47,48,50
- Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi Série Mémoires et Documents: Cilt 39, Döküm: 5., C.53, D.37, C.99, D.1, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 20, 33, 37, 38, 39, C.112, D.38, 39, 40, C.115, D.34, C.118, D.22, C.134, D.43
- Nouvelle Série, Le Commerce: Fransız Elçisi M.Boupard'ın 1917 tarihli raporu, C.404

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması

SEYFETTİN GÜRSEL

İngiltere ile 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Ticaret Antlaşması, iktisat tarihimizin üzerinde en çok durulan konularından biridir. Osmanlı zenaat sektörüne büyük darbe indirmekle sorumlu tutulan serbest ticaret düzeni, birçok tarihçimiz tarafından sanayileşememize yol açan başlıca neden olarak değerlendirilir. Aslında, ortaya çıkan sonuçta iç etkenler, en az dış etkenler kadar ağırlık taşır. Belirtmek gerekir ki, 1838 Ticaret Antlaşması'nın başlıca hedefi, Osmanlı pazarını İngiliz mallarına açmak değildi. Zaten bu mallar birkaç yüzyıldan beri yüzde 3 gibi son derece düşük *ad valorem* bir vergiyle imparatorluğun aynı zamanda büyük kentleri olan limanlara girebiliyorlardı. Doğaldır ki, iç gümrükler kaldırılarak pazarın genişletilmesi İngilizlerin hedeflerinden biriydi. Ama başlıca hedefleri, ihracata konu olabilecek Osmanlı mallarının tâbi olduğu satın alma tekelleri ve ihracat yasaklarının kaldırılmasıydı. İngilizlerin esas olarak bol ve ucuz hammadde peşinde oldukları söylenebilir.

Osmanlı tarafı ise daha çok devletin gümrüklerden elde ettiği gelirlerin düşüp düşmeyeceği konusuyla ilgileniyordu. Osmanlı yönetici sınıfının "sanayileşme" diye bir sorunun bilincinde olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Diğer önemli bir sorun da, Osmanlıların aleyhlerinde olan böyle bir antlaşmayı nasıl olup da imzalamış olduklarıdır. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı tahtı için oluşturduğu tehlikenin İngilizler tarafından kullanılması önemli bir etkendir ama, tek etken değildir. Bunun yanı sıra Bâbıâli'de iki farklı görüşün varlığını hatırlatmak gerekir. 1836'da başlayan müzakerelerde Osmanlı heyetine başkanlık eden gümrük emini Tahir Efendi, eski düzenden mümkün olduğunca az tâviz vermeye çalışmıştır. Tahir Efendi'nin dikkatini daha çok devletin vergi gelirlerine verdiği anlaşılıyor. Buna karşın 1837'de Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nâzırlığı'na atanan Reşid Paşa'nın İngilizler açısından çok daha "anlayışlı" bir müzakereci olduğu söylenebilir. Nitekim müzakerelerin son safhasında Tahir Efendi tamamen devre dışı bırakılmış, antlaşma da Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında dört gün süren ve çok gizli tutulan son pazarlıklar sonucunda imzalanmıştır.

Antlaşmayı imzalayan Osmanlı tarafı aynı zamanda Tanzimatı savunan kadrodur. Mehmed Ali Paşa tehlikesinin daha çok Sultan'ın ikna edilmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Oysa, devleti Batıcı bir temelde yeniden örgütleyerek merkezileştirmek amacında olan Tanzimat kadrosunun, aşağıda açıklayacağımız gibi, taşrada büyük bir ekonomik ve siyasal iktidara sahip âyan sınıfını çökertecek değişikliklere gebe bir antlaşmaya sadece bu yönden bakarak olumlu tavır takınmış olduğu öne sürülebilir.

Bu konulara ışık tutması bakımından dönemin Fransız Elçisi'nin, başbakanı Kont Molé'ye yazdığı, 21 Temmuz, 20 Ağustos ve 20 Eylül tarihli, asılları Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde, "C.C.C. Constantinople" serisinin 88. ciltinde bulunan üç mektup dikkate değer belgelerdir. Elçinin İngilizlerin tek başlarına yürüttükleri pazarlığı kıskançlıkla izleyen bir gözlemci olmasının yol açtığı nispeten tarafsız tutum ve hükümetine kritik bir konuda doğru bilgi aktarma zorunluluğu, bu mektupları güvenilir kaynak olarak değerlendirmeyi gerektiren unsurlardır.

Antlaşma Öncesi Ticaret Rejimi

16. yy'da imzalanan, daha sonra da sürekli yenilenen kapitülasyonlar sayesinde Batılı ülkelerin malları, yüzde 3 oranında ithalat vergisi ödendikten sonra limanlara serbestçe girebiliyordu. Ancak bunların ülkenin içlerine sokulabilmesi için oldukça karışık ve yüksek oranlı iç gümrükler ödemek zorunluğu vardı. Fransız elçisinin 16 Temmuz tarihli mektubunda Tahir Efendi'den aktardığına göre, gümrük vergilerinin oranı mallara göre yüzde 50 ile yüzde 15 arasında değişiyordu. Dolayısıyla Batı için potansiyel bir pazarın kaybı sözkonusuydu. Ancak, yazının girişinde de ifade ettiğimiz gibi, iç gümrüklerin kaldırılması kapitalist güçler için ikincil hedef durumundaydı. Başlıca hedef ise hammadde piyasasını düzenleyen rejimi liberalleştirmekti.

Bu alanda Osmanlıların tam bir serbestliği hiçbir zaman kabul etmediklerini biliyoruz. Eskiden beri birçok ürünün ihracatı yasaktı. Son iki yüzyılda bu alanda kısmî bir yumuşama olmuşsa da, sık sık geriye dönüşler oluyordu. Ticaret konusundaki konsolos raporları bu alandaki belirsizliklerden ve "keyfi" uygulamalardan yakınmalarla doludur. Örneğin Fransa'nın İzmir konsolosu, ihracat rejimi sorununu 9 Haziran 1839 tarihli raporunda şöyle irdeliyor:

"*Sonunda tarifenin* (gümrük) *hemen hemen tüm malları kapsamış* (tarifeye alınan malların ihracatı serbestleşmiş oluyordu) *olduğu bir gerçektir ama, bu konuda Bâbıâli'nin bağımlı olmadığı ve herhangi bir sözleşmeyi çiğnediğini öne sürme imkânı olmaksızın istediği gibi yasaklar koyabildiği de diğer bir gerçektir; aslında sınırlı süreler için kararlaştırılan tarifeler yürürlükteyken yasak koyma hakkına karşı çıkılabilmekle beraber, süre dolunca bu olanaksızlaşıyordu... İlginç olan, Bâbıâli'ye rağmen, ama belki de onun göz yummasıyla, aracıların bu yasakları kullanma şeklidir. Tüccarlara* (yabancı) *yasakları dayatmıyorlardı, ama onları tarifede belirlenmiş gümrük oranlarının üzerinde fedakârlıklara zorlamak için bu yasaklardan yararlanıyorlardı. Aslında bu düzensiz yasaklar eskiden gizli tekeller niteliğindeydi. Nitekim birkaç yıl önce Karaosmanoğulları* (Ege'nin en büyük âyan ailesi), *ülkenin halı tezgâhlarını hammadde sıkıntısına soktuğu gerekçesiyle yün ihracatını yasaklayan bir ferman çıkarttırmayı başarmışlardı. Ardından tüm yün üretimini ele geçirdiler ve istedikleri fiyattan piyasaya sürdüler.*" (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, C.C.C. Smyrne, C.46, folio 74.)

Selânik Konsolosu'nun da 1836 ve 1837 yıllarında yazdığı mektuplarda ticaret serbestliğine konan engellerden şikâyet ettiğini görüyoruz (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, C.C.C. Salonique, C.22). Konsolos, "yeni konmuş" olan ipek ihracat yasağını ve alımının tekelleştirilmesini büyük bir tepkiyle karşılıyor. Mektuplardan, ipek üretiminin bölgede 1815'ten itibaren geliştiğini ve Lyon dokuma kesimini beslediğini, yasak nedeniyle Lyonlu sanayicilerin umutsuzluğa düşmüş olduklarını öğreniyoruz. Aynı şekilde, Selânik'te ordunun ihtiyaçları için kurulması kararlaştırılan fabrika nedeniyle yün ihracatının da yasaklandığı konsolos tarafından belirtiliyor.

Açıktır ki, bu koşullarda düzenli ve ucuz hammadde akımının gerçekleşmesi olanaksızdı. Gerçi sistemleşmiş olan kaçakçılık, yasal piyasanın hemen hemen yerini almıştı ama, maliyeti çok yüksekti. İç gümrüklere bağlı olarak fiyatları zaten artan hammaddeler, kaçakçılık kesiminin yüksek kâr marjları nedeniyle daha da pahalılaşıyordu. Zaman zaman yasağa giren bir mal, tarife dışı yüksek bir gümrük vergisini ödemek koşuluyla kural dışı olarak ihraç edilebiliyordu.

Bu engellerin yanı sıra, Osmanlı hükümeti 1826'dan iti-

baren yün, haşhaş, zeytinyağı, ipek, tahıllar, meyankökü vb. önemli ürünlerde satın alma tekeli (yed-i vahit) uygulamaya başladı. Bu tekel sisteminin esas olarak iki tür uygulaması vardı. Birinci uygulama, yüksek bir memuru bir bölgede belli bir ürünün ya da ürünlerin tek alıcısı olarak tayin etmek, üreticileri de ürünlerini bu alıcıya tespit edilmiş resmî fiyatlardan satmaya zorlamak şeklindeydi. Ürün, satın alındıktan sonra ya kullanıcılar arasında gene tespit edilmiş resmî fiyatlarla idarî biçimde paylaştırılıyor ya da yabancı tüccarlara tekel fiyatlarıyla satılıyordu. Bu uygulamaya örnek olarak 1836-37 yıllarında Selânik'te buğday piyasasını verebiliriz. Buğday devlet tarafından üreticiden okkası 38 kuruştan alınıyor, piyasaya 68.70 kuruştan veriliyordu.

İkinci uygulama ise yerli tüccarlara ya da herhangi bir kişiye satın alma tezkereleri verme şeklindeydi. Tezkerelere sahip olabilmek için devlete bedelini vermek ve bu işle görevli memurlara geçerli rüşvet miktarını ödemek gerekiyordu. Her yörede belli bir ürün için tek tezkere sahibi bulunduğu ve hükümetin fiyatları kontrol etme girişimleri de başarısız kaldığından, gene tekelci bir yapı ortaya çıkıyordu.

Bu yapı, zaman zaman yerli eşrafın küçük üreticiler üzerindeki iktidarını kullanarak araya girmesiyle biraz daha karmaşıklaşabiliyordu. Fransa'nın İzmir Konsolosu bu tür bir ilişkiyi Bergman'dan verdiği bir örnekle çok iyi açıklıyor: "*Bu yıl (1839) Bergama Ağası, ağalığındaki yünleri kendisinin tespit ettiği fiyatla kentali 125 kuruştan satın aldı ve hemen tek bir alıcıya 190 kuruştan sattı.*" Konsolosa göre, bu tekelciler olmasa aradaki 90 kuruşluk fark "üreticiyle namuslu tüccar" arasında paylaşılacaktı.

Serbest ticareti engelleyen bu yapı ve ilişkiler dikkate alındığında, 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret antlaşmasının anlamı ve önemi daha iyi değerlendirilebilir. Görüşmelerin perde arkasını anlatmaya geçmeden önce antlaşmayı özetlemekte yarar var:

1- Mevcut kapitülasyonlar tarafından garanti edilen tüm haklar ve ayrıcalıklar süresiz olarak teyid edilmiştir.

2- İngilizler tarım ve sanayi ürünlerini istisnasız içerde satmak ya da ihraç etmek için satın alabilirler. Osmanlı Devleti tüm tekelleri kaldırmayı ve "tezkere" uygulamasına son vermeyi kabul eder.

3- İngiltere ve sömürgelerinde üretilen ya da İngiliz vatandaşlarının sahip olduğu tüm mallar, Osmanlı İmparatorluğu'na değerleri üzerinden yüzde 3 oranında gümrük ödemek koşuluyla girebilir. Eğer mal içerde satılacak olursa yüzde 2'lik ek bir vergi alınır.

4- Herhangi bir mal Osmanlı toprağında bir İngiliz tüccarı tarafından satın alınırsa, tüccar tüm iç gümrüklerin karşılığı olarak malın değeri üzerinden yüzde 9 oranında vergi öder. Eğer mal ihraç edilecek olursa yüzde 3 oranında ek bir vergi alınır.

5- İngiliz tüccarlar, imparatorluğun en ayrıcalıklı tüccarlarının yararlandığı koşullarla ticaret yapma özgürlüğüne sahiptir.

6- Fiyatları kuruş cinsinden tespit eden gümrük tarifeleri daha önce 14 yılda bir yenilenirken bundan böyle 7 yılda bir yenilenecektir.

Burada bir parantez açarak bu son maddenin Osmanlı tarafının ısrarıyla antlaşmaya konulduğunu belirtelim. Osmanlıların amacı, ihraç mallarının fiyatlarının enflasyon nedeniyle sürekli tarife fiyatlarını aşmasının yol açtığı gümrük geliri kayıplarını azaltmaktı.

Görüşmelerin İçyüzü

Ticaret Antlaşması'nı Osmanlı hükümetine imzalatmak hiç de kolay olmadı. Görüşmeler iki yıldan fazla sürdü ve antlaşma ancak ekonomik ve siyasal zorunluluklar sonucunda imzalandı.

İngilizler, hızla gelişmekte olan sanayilerinin çıkarlarına uygun olarak uzun süreden beri serbest ticaret düzenini yerleştirecek bir antlaşmayı düşlüyorlardı ama, bu düşün gerçek olabilmesi için bahaneler bulmak ve uygun koşullar beklemek zorundaydılar. En son 1820'de belirlenen gümrük tarifesinin süresinin 1834'te dolması, antlaşma fikrinin ortaya atılması fırsatını yarattı ve İngiliz hükümeti yeni bir tarifenin belirlenmesinin dış ticaret rejimine liberal düzenlemeler getirildiği takdirde olanaklı olduğunu açıkladı. Görüşmeler ancak 1836'da başlayabildi. 1820'den beri gerçekleşen fiyat artışları fiilî gümrük gelirlerinin potansiyel gelirin yarısına kadar inmesiyle sonuçlanmıştı. Yeni tarifenin belirlenmesinin geciktirilmesi, Osmanlılar üzerinde ilk baskıyı oluşturdu. Bununla birlikte Osmanlılar, serbest ticaret şampiyonlarının önerilerini henüz kabul etmek zorunda değillerdi.

Temmuz ayında İngilizlerle Osmanlılar arasında yeni görüşmelerin başladığını öğrenen Fransız Elçisi, Lord Ponsonby'yi ziyaret etti. 21 Temmuz tarihli mektubunda ziyareti şöyle anlatıyor:

"*... Görüşme oldukça uzun sürmekle birlikte samimiyet ve açıklık yalnızca bir konuda oldu; girişimimin kendisi için ne kadar can sıkıcı olduğunu kabul eden Lord Ponsonby, geçerli ithamlarıma bir an önce son vermek amacıyla ertesi gün bana birinci sekreter Bulwer'i göndermeyi önerdi ve Bulwer'in gerekli bilgileri tüm ayrıntılarıyla vereceğini söyledi. Bu arada, Bulwer'in buraya gelir gelmez görüşmeleri yeni önerilerle yeniden başlatmak için kendisini ikna eden kişi olduğunu ima etti. Sanki, tavrını bu şekilde açıklamak güven eksikliğini, hatta samimiyetsizliğini diyeceğiz, affettirebilirmiş gibi.*

Ertesi gün bana gelen Bulwer son derece belirsiz ve eksik bilgiler vermekle yetindi. Bununla birlikte Lord Ponsonby kendisine İngilizlerin 1836'da yaptıkları önerinin tam metnini bize iletme iznini ilk kez olarak vermişti. Bu konuda Ekselansları daha önce bilgilendirilmişti, ama metin elimize geçtiğinden, bir kopyasını ve çevirisini bu uzun ve dikenli konunun dosyasını kabartan en önemli ve ilginç belge olarak mektubuma ekliyorum."

Bununla birlikte yeni öneriler hakkında yeterli bilgi edinemeyen Fransız Elçisi, İngiliz meslektaşına çok sert bir not göndererek yirmi dört saat içinde Bulwer'in tatmin edici bilgileri içeren yazılı bir not getirmesini istedi. Gerçekten de yirmi dört saat sonra görüşmelerle ilgili ayrıntılı açıklamalar içeren bir metni İngilizler Fransızlara teslim ettiler. Bu açıklamalarda dikkat çeken bir husus, antlaşmanın imzalanmasından yaklaşık bir ay önce Osmanlı hükümetinin önerileri hâlâ kabul edilmez olarak görmeye devam ettiğini, İngilizlerin itiraf etmesidir.

Öte yandan, açıklamada Osmanlı hükümeti artık tekeller, iç ticaret ve tarifenin yenilenmesi sorunlarının birlikte ele alınmasına karşı çıkmaktan vazgeçtiği belirtiliyordu. Ancak, Osmanlılar adına görüşmeleri yöneten Tahir Efendi'nin hangi ilkelerden vazgeçmeye niyetli olmadığını Bulwer Fransızlara şöyle aktarıyordu: "*Bâbıâli iç ticareti ayrı olarak ele alabileceğini, bunun da zorunlu olarak ikiye ayrıldığını söylüyor: 1. Türkiye'de satılmak üzere gene Türkiye'de alınan ve satılan Türk malları, 2. İhraç edilmek üzere Türkiye'de satın alınan Türk malları. Bâbıâli bu iki sorunun kesinlikle ayrı ele alınmasını istiyor. Tekellere ve yasaklara son verildiği takdirde ek gümrük vergileri konulmasını ve bu vergilerin oranının iki farklı düzeyde tespit edilmesini talep ediyor.*"

İngilizler ise, iç ticaret sorununun iki farklı konu olarak ele alınmasına karşı olmadıklarını belirtiyorlar, ancak bu-

na karşılık İngiliz tüccarların "reaya" gibi muamele görmeyip Müslümanlarla aynı haklara sahip olmalarını istiyorlardı. İngilizlere göre vergi oranları konusunda anlaşmak çok zor olacaktı; ilke olarak iki farklı oran kabul edilse bile, Osmanlıların halen tekel ve yasak alanına giren tüm mallara yüksek oran uygulamayı amaçladıkları anlaşılıyordu.

Osmanlıların ithalat konusundaki görüşleri ise Bulwer'in notunda aynen şöyle açıklanıyor: "*Mal limanı terkeder etmez ek bir vergiye* (% 3'lük ithal vergisine ek olarak) *tâbi olmalıdır. Satıcı tarafından ödenecek bu ek vergi daha sonra malı satın alacakların tümünü vergiden muaf kılacaktır.*" Ancak anlaşmazlık bu ek verginin oranı üzerinedir. Tahir Efendi'nin limanı terkeden ithal mallarının kiminden yüzde 50, kiminden yüzde 27, birçoğundan da yüzde 15-16 oranında vergi alındığından dem vurarak pazarlığı çok yüksek başlattığı anlaşılıyor. İngilizlerin kafasındaki rakam ise yüzde 2.5'tir! Sonunda bu rakamın yüzde 2 olarak belirlendiğini hatırlatalım.

Ayrıca Bulwer notunda transit mallar konusunda herhangi bir sorun olmadığını, Osmanlıların transit vergisinin kaldırılmasını kabul ettiklerini belirtiyordu.

20 Temmuz tarihli mektupta ele alınan konulardan en ilginci, tıkanmış olan müzakereleri İngilizlerin hangi yöntemle açmayı amaçladıklarının itiraf edilmesidir. Bu konuda Fransız elçisine kulak verelim: "*Bulwer'in Lord Ponsonby'yi Bâbıâli ile tekeller ve iç gümrükler konusunda müzakereleri yeni öneri paketi temelinde yeniden başlatmaya teşvik etme fikrinin tartışmasız en yararlı yanı, Sultan'ın bugün içinde bulunduğu siyasal konjonktürün vehameti olgusunu bu konuyla birleştirmesidir. Böylelikle birdenbire sonuç alınabilir. Bay Bulwer, Lord Ponsonby'nin gerek siyasal sorunlar, gerek sürüncemede bırakılan ticarî sorunlar konusunda Divan ile gözdağı verici bir dille konuşmaya yetkili olmasının, yeniden başlayan pazarlıkta umut ettiği başarıya ulaşmanın can alıcı unsuru olduğunu bize itiraf etti.*" Bu yaklaşım, İngilizlerin son çare olarak şantajı denemekte bir sakınca görmediklerini açıkça gösteriyor.

İngilizler, Osmanlılara önerilerini kabul ettirebilmek için çeşitli savlar ileri sürüyorlardı. Örneğin, gümrük oranlarının düşürülmesi sonucunda bütçe gelirlerinin düşmeyeceği konusunda Osmanlıları ikna edebilmek için yüksek oranların, özellikle de tekelci yapının ve yasakların tarım üretimini ve ticaret hacmini olumsuz etkilediğini; serbest piyasa düzenine geçildiğinde hem üretim, hem de ticaret büyük ölçüde artacağından, vergi gelirlerinde bir düşme olmayacağını savunuyorlardı. Bu savda kısmen gerçeklik payı olsa da, Osmanlı tarımının arz esnekliği çok düşük olduğundan, üretimde ve ticaret hacminde ortaya çıkabilecek marjinal artışların vergi kayıplarını tümüyle karşılaması mümkün değildi. Osmanlıların, tam olarak inanmasalar da, bu savı ciddiye aldıkları anlaşılıyor. Ama en ikna edici sav, kuşkusuz Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da çok geniş çapta uyguladığı "yed-i vahit" sisteminden elde ettiği göz kamaştırıcı gelirlerin büyük çapta düşeceği savıydı. Böyle bir sonucun elde edilebilmesi için Bâbıâli'nin imzalayacağı bir anlaşmanın Mısır'da da uygulanması gerekiyordu. Her ne kadar Mehmed Ali Paşa kâğıt üstünde Sultan'ın bir valisi gibi gözüküyorsa da, Osmanlı ordularını savaş meydanlarında birçok kez perişan etmiş ve fiilen bağımsızlığını kazanmıştı. Dolayısıyla, anlaşmayı uygulatabilmek için Mısır paşasını askeri bakımdan dize getirmek gerekiyordu. Bu konuda Avrupa'nın en güçlü ülkesinin yardım vaad etmesi Osmanlıları doğal olarak etkileyecekti.

Osmanlıların Pişmanlığı

Sonunda antlaşma, yazının girişinde açıkladığımız koşullarda imzalandı. İngilizler düşleyebileceklerinden daha fazlasını elde etme başarısını göstermişlerdi. Antlaşmanın imzalanmasından dört gün sonra, yani 20 Ağustos'ta, Fransız Elçisi Paris'e yazdığı mektupta, ihracat gümrük oranı konusunda Osmanlıların nasıl büyük bir tâviz verdiklerini şöyle anlatıyor: "*Antlaşmanın dikkatli bir incelemesi, ekselanslarına daha önce belirtmiş olduğum görüşümü bir kez daha doğruladı. Gerçekten de rakamların düzeyi, görüşmeler başladığında tahmin edilenden çok daha fazla Osmanlı hazinesinin aleyhinedir. Komiserlerimizin tümü bu görüşü paylaşıyorlar. İngiliz komiserlerin elçiliklerine yazdıkları bir mektupta da, ihracat için % 14'e kadar çıkmayı kabullendikleri belirtiliyordu (Mektupta buradan itibaren elçi şifreli yazmaya başlıyor). Öyle anlaşılıyor ki, bu rakamı % 9'a indirmekle Bâbıâli tavize zorlanmak istendi. Doğal olarak da bu tavize, eşdeğerde bir vaad karşılığı yanaştı. Bu vaadin, bugünkü statükonun izin verdiği yollardan çok daha enerjik yollarla Mehmed Ali Paşa'yı antlaşmayı uygulamaya zorlamayı amaçladığından hiç şüphe yok.*"

Elçi, bundan tam bir ay sonra yazdığı diğer bir mektupta, Osmanlı hükümetinin antlaşmanın sonuçlarından duyduğu endişeyi dile getiriyordu: "*Şimdi Sayın Kont, bu yazının esas bölümüne, belki de Kral'ın hükümetini takınılması gereken tavır konusunda en iyi aydınlatacak bölümüne geliyorum. Bâbıâli'nin, bir bakıma 16 Ağustos Antlaşmasını doğurduktan sonra şimdi sonuçlarını değerlendirme durumunda olmasından söz etmek istiyorum. Bu yazıyı yazdığım sırada, olgular üzerine düşünmenin sonucu olarak sultanın ve bakanlarının kafalarında oluşan izlenimi ifade edebilmek için dilimizde bir tek kelime biliyorum; bu kelime Sayın Kont, dehşettir.*" Elçi, üretimin artacağı savının çok şüpheli olduğunu ve Mart 1839'da (bütçenin başlangıç tarihi) Osmanlı hazinesinde 86 milyon kuruşluk bir eksikliğin ortaya çıkacağını söyledikten sonra şöyle devam ediyor: "*Türk hükümetinin açıklamaya çalıştığım izlenimi mübalâğa olmadığı gibi, bu ortamda Osmanlı maliyesinin çıkarlarının biraz daha iyi korunmuş olmasını dileyen herkes gibi ben ve komiserlerim de bu izlenimi paylaşıyoruz. Tenya hastalığında olduğu gibi, Sultan ancak içini kemiren korkunç kurttan kurtulmak koşuluyla kuvvetli dozda zehiri içmeyi kabul etmişti ve şimdi, İngiltere ile 16 Ağustos Antlaşmasını imzalaması için Reşid Paşa'nın kendisine sunduğu Mısır paşasının iflâsı hayalinin gerçekleşmediğini* (tehditlere rağmen Mehmed Ali anlaşmayı uygulamayı reddetmişti) *gördüğünde, içine düşmüş olduğu küskünlüğü tahmin edebilirsiniz. Özetle, Divan'ın ve Bâbıâli'nin dostlarının görüşü İngiltere'nin aleyhinedir; herkes İngiltere'yi bu durumda en soğuk ve en acımasız egoizmi uygulamış olmakla suçluyor.*"

Bu satırların yazılışından yaklaşık iki ay sonra, yani 25 Kasım 1838'de, Fransa Osmanlı İmparatorluğu ile aynı hükümleri içeren bir ticaret anlaşması imzaladı.□

KAYNAKÇA

- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.5, Ankara, 1970
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, I, İstanbul, 1974
- Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, C.C.C. Constantinople, c.22, 46, 88

Düyun-ı Umumiye

Haydar Kazgan

İmparatorluğun Dış Borçları Ödemede Aczi

6 Ekim 1875'te Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, o yıla ait devlet bütçesinin vadesi gelmiş borçların faiz ve amortisman paylarının ödenmesine müsait olmadığı gerekçesiyle yayımlattığı bir beyannameye kadar (1854'ten bu tarihe kadar) Osmanlı dış borçları her yıl artmış olmasına rağmen, alacaklılardan önemli bir şikâyet duyulmamıştı. Alınan borçların faizleri ve anapara taksitleri birkaç aylık gecikmeyle de olsa ödenmekteydi. Ayrıca, Osmanlı tahvilleri sahipleri ve bu tahvilleri Avrupa sermaye piyasalarında pazarlayan aracı banka ve bankerler de durumlarından hiç şikâyetçi değildiler. Tersine, bu tahviller emisyon anında nominal değerin çok altında piyasaya çıkarıldığından, aracı kuruluşlar büyük kârlar sağladıkları gibi, bunların küçük tasarruf sahiplerine intikalinde de hiç güçlük çekmiyorlardı. Avrupa'nın büyük banka ve bankerlik kuruluşlarının kapısında, emisyon günlerinde büyük kuyruklar oluşmaktaydı. Zira 1875'e kadar Osmanlı tahvilleri sahipleri gerçek faiz olarak % 10'a kadar varan bir gelir elde ediyorlardı ki, bu da o tarihlerde Avrupa'da -devlet tahvilleri bir yana- büyük tekelci, silah ve stratejik mal üreten anonim şirketlerin dağıttıkları temettü oranının da üstündeydi.

Bu arada zaman zaman Osmanlı tahvillerinin faiz ve anapara ödemelerinin gecikmesi Osmanlı hükümetinin âcizliğinden çok dünya tahvil borsalarına hâkim olan banka ve bankerlerin bu tahviller üzerinde spekülasyon tercihlerinden kaynaklanıyordu. Nitekim, bunlar, sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç ve dış siyasi olayları spekülasyonu besleyen haberler haline getirerek borsalarda Osmanlı tahvilleri değerlerinin iniş çıkışını bu amaçlarına uygun bir ortamın yaratılmasında kullanabiliyorlardı.

Gerçekte Osmanlı hükümetini 6 Ekim 1875 kararına götüren, genel kanıya göre alınan iç ve dış borçlarla bu borçların ödenmesine tahsis edilebilecek kaynakları güçlendirmek olanağının bulunmamasıydı. Alınan dış ve iç borçlarla, bütçelerdeki yatırımların değil carî harcamalardaki açıkların finanse edilmesi ve bu arada vergi politikasının tarım ve diğer sektörlerde vergi ödeyenlerin yatırım yapmasını önleyici sonuçlar yaratması, vergi kaynaklarının devletin iç ve dış borçlarına olan oranını düşürmüştü. Gerçekte 1874-75 bütçesi varidatı 1863-64 bütçesine göre % 60'tan fazla bir artış göstermişti ama (346.198.000 franktan 570.566.560 franka yükselmişti), 1874-75 bütçesinin rakamları büyük ölçüde abartıldığı gibi dış ve iç borçların yıllık anapara ve faiz taksitleri de 1863'te 12.649.625 frank iken 1875'te 300 milyon frank gibi korkunç bir rakama ulaşmıştı. Oysa aynı yıl bütçe kaynaklarından borç öde-

GÜÇ YILLAR: Abdülaziz döneminde savurganlık artmış, saray masrafları büyük rakamlara ulaşmıştı. Balkan vilâyetlerindeki ayaklanmalar birbiri ardısıra patlak veriyor, dış borçlar büyüyordu. Sık sık değişen sadrazamlar, Galata bankerlerinden alınan borçlar devlet yönetimini etkisiz hale sokmuştu. Kimi zaman ayaklanmaları bastıracak askerleri sevkeden vapurlara dahi para ödenemiyordu. Sadrazam Hüseyin Avni Paşa bu gidişe karşı çıkanlardan biriydi (yanda). Fakat yine de 1875'de azledilerek yerine Mahmud Nedim Paşa getirildi.

me servisine ayrılabilecek kaynağın 80.000.000 frankı geçemeyeceği anlaşılmıştı.

Osmanlı hükümetinin borçlarını ödemede acze düşeceği daha 1874'te belli olmaya başlamıştı. 1874'te imparatorluğun hemen her tarafında tarımda üretim seviyesi kapalı ekonomi ihtiyaçlarının da altına düşmüştü. Hükümet bu sebeple birçok yere açlığı önlemek için yardım göndermeye mecbur kalmıştı. Fakat bütün bu olaylar, Avrupa borsalarında zaman zaman kısa süreli etkiler yapmasına rağmen, Osmanlı Bankası'na verilen malî durumu düzenleme yetkisi Avrupalı alacaklıların zedelenen ümitlerini tamire yetmişti. Fakat Bosna-Hersek İsyanı her şeyi altüst etti. Bu arada Abdülaziz'in, saray masraflarında kısma önerilerini getiren sadrazamları birbiri ardısıra değiştirerek Galata bankerlerinden inanılmaz şartlarla borç alması, Avrupalı alacaklıları bir anda ümitsizliğe sevketmişti. Durum o hale gelmişti ki, Balkanlardaki isyanları bastırmak üzere asker sevketmek için yabancı vapur acentelerine ödeyecek para bulunamaz olmuştu. Abdülaziz bu arada isteklerine karşı çıkan ve durumun vehametini bütün çıplaklığıyla önüne seren Hüseyin Avni Paşa'yı azlederek yerine kendisine istediği parayı bulmayı vaadeden Mahmud Nedim Paşa'yı 1875 Ağustosu sonunda tekrar sadrazamlığa getirmişti.

Bu şekilde sonuncu defa sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, bütün dünya borsalarını ayağa kaldıracak olayı gerçekleştirecekti.

Mahmud Nedim Paşa'nın 1875 yılı anapara ve faiz taksitlerinin yarısını ödeme kararı içte ve dışta türlü yorumlara ve kendisini hedef alan ithamlara yol açmıştı. Aslında bu karar Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve diğer kimselerden oluşan hükümet erkânının hazır bulundukları bir toplantıda alınmış olmasına rağmen, bu işteki çıkar sağlama suçlamasına büyük ölçüde Mahmud Nedim Paşa hedef olmuştu. İleri sürüldüğüne göre, bu karardan önce Galata borsasında banker Hristaki ile birlikte borsa oyunlarıyla Mahmud Nedim Paşa büyük kazançlar sağlamıştı. Bilindiği üzere, anapara ve faizlerin yarısının ödenmesi Osmanlı tahvillerinin değerini büyük ölçüde düşurmüştü. Oysa o günlerde bütün Borsa'da likidasyonlar istikrara ve hattâ yükselişe göre ayarlanmıştı. Sonradan V. Murad'ın tahttan indirilmesiyle padişah olan Abdülhamid tarafından amcası Abdülaziz'in öldürülmesi işinde birlik olanları parasal yönden desteklediği için suçlandığını duyarak gizlice Avrupa'ya kaçan ve bir daha dönmeyen meşhur banker Hristaki Zoğrafyon ise Avrupa gazetelerine verdiği beyannatta olaydan sonra ancak Mahmud Nedim Paşa ile görüştüğünü ve kendisine daha önce haber verilmiş olsaydı beraberce büyük paralar kazanabileceklerini söylediğini açıklamıştır. Oysa bazılarına göre Mahmud Nedim Paşa her ne kadar borsa işlerinden anlayan bir kişiyse de, bu işi bir bankerin desteği olmadan yapamayacağı varsayımı da gerçek olabilirdi. Fakat bu operasyonun bir anda zengin olma yollarını açacağı düşüncesiyle birçok kimseler Midhat Paşa da başta olmak üzere bütün hükümet üyelerini suçlamışlardı.

Cesur ve Şaşırtıcı Operasyon

Mahmud Nedim Paşa, 1875 yılı borç anapara ve faiz taksitlerini ödeme olanağının bulunmadığını görünce, buna bir çare olarak düşündüğü taksitleri yarıya indirme fikrini hükümete de kabul ettirmek için ilk önce Adliye Nazırı Midhat Paşa, Serasker Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Ticaret Nazırı Damat Mahmud Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve müsteşarı Said Efendi'den oluşan bir komisyon kurdurarak verdiği direktiflere ve bilgilere göre konuyu inceletmişti. Komisyona verdiği bilgilerde, İngiltere ve Fransa sefirleri ile görüştüğünü ve onların da böyle bir operasyona karşı çıkmayacaklarını öğrendiğini söylemesi, bu işte inandırıcılığını sağlamıştı. Bunun üzerine hazırlamış olduğu taslağı komisyondan kolayca geçirmişti. Fakat bazılarının iddialarına göre bu fikrin babası Rus Sefiri İgnatiyef idi.

Mahmud Nedim Paşa'nın iyi dostu olan ve o güne kadar beraberce borsalarda ve diğer işlerde büyük paralar kazanan İgnatiyef, bu defa hem kendini zengin edecek, hem de vatanına büyük bir fayda sağlayacaktı. Zira Türklerin kendilerini dolandırdığını gören İngilizler ve Fransızlar artık Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı girişeceği bir harekette eskisi gibi Rusya'nın karşısına çıkmayacaklar, hattâ onu destekleyeceklerdi. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın bu operasyonundan sonra bütün Avrupa kamuoyu Osmanlı İmparatorluğu aleyhine dönmüş, bundan yararlanan Ruslar bir iki yıla kalmadan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kolayca zafere ulaşabilecekleri bir savaşa girişmişlerdi. Avrupa'nın moral ve parasal desteğinden yoksun kalan Osmanlı hükümeti, ilerde göreceğimiz gibi, İstanbul'u olsun kurtarmak için Galata sarraflarından borç alacaktı.

Bu dedikodulu operasyon maliye tarihinde benzeri görülmemiş bir olay olmamasına rağmen Avrupa ile imparatorluğun malî ve manevî bütün bağlarını koparmaya yetmişti. Haberi duyan Avrupalılar, "Türkler bizi aldattı ve dolandırdı" diye bağırarak sokaklara dökülmüşlerdi. Osmanlı tahvilleri o güne kadar Avrupa'da küçük tasarruf sahipleri ve bunların arasında yer alan dul ve yetimlere yardım kurumlarının iyi bir plasman kaynağı idi. Bu sebeple haber, Avrupa'da Haçlı seferlerindeki yenilgi haberinden daha büyük etki yapmıştı. Gazetelerde "İstanbul'un Türkler tarafından zaptedildiği haberi dahi Avrupa'da bu kadar büyük şok etkisi yapmamıştır" yolunda başlıklar yer alıyordu.

Ünlü tarihçi Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* adlı kitabında, "Meşum Kararname" başlığı altında Mahmud Nedim Paşa'nın çıkardığı kararname için şu satırları yazmaktadır:

"Adı geçen kararnamenin darbeleri dahil ve hariçte pek şiddetli oldu. Ahalimizden birçok kimse emlakini ve ihtiyar kadınların mücevherlerini satarak konsolide yatırmış olmalarıyla (Osmanlı tahvillerine o zaman Galata borsasında ve halk arasında konsolid adı verilirdi) esham-ı umumiyenin birdenbire kıymetinin düşüşü nedeniyle -konsolid 60 kuruştan sekiz on gün zarfında 20 kuruşa inmişti- tehî-dest (eli boş) kalıp servet-i umumiyede azim rahneler (büyük yaralar) açtı. Ecnebi alacaklılarımız dahi aynı surette mutazarrır olduklarından (zarara uğradıklarından), durumu hükümetlerine şiddetle bildirmeleri ile Devlet-i Osmâniye'nin devletler nezdinde inkisar-ı şerefine bâdi olarak (onurunun kırılmasına yol açarak) ilerde çıkması muhtemel olan savaş anlarında onlardan yardım talebine yüzü kalmadı."

Gerçekte, bütün bu suçlamalara ve kötü sonuçlara rağmen, operasyonun yapılmasında haklı nedenler ileri sürenler arasında bazı Avrupalılar da vardı. İlerde göreceğimiz gibi, Osmanlı borç-

BORSADAN KAZANÇ: Sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın 1875 yılına ait borç ve anaparalar ile faiz taksitlerinin yarısını ödeme kararı tartışmalara yol açmıştı. Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve Midhat Paşalar bu konuda Mahmud Nedim Paşa'yı banker Hristaki Zoğrafyon ve Rus elçisi İgnatiyef ile birlikte borsa oyunlarından ve daha birçok işten kazanç sağladığı gerekçesiyle suçlarken, İngiltere ve Fransa "Türkler bizi aldattı" diyerek, bu karara karşı çıkıyorlardı. Mahmud Nedim Paşa (solda) ve İgnatiyef (sağda).

larının yeniden düzenlenmesi için yapılagelen çalışmalardan birinin sahibi olan Hammond'a göre, Osmanlı borçlarında nominal değerle satış değeri arasındaki farkın her defasında tahvil sahipleri lehine açılması ve bu sebeple faizlerin gerçek olarak % 10'u da aşar hale gelmesi riskin arttığı anlamına gelmekteydi. Nitekim son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu hesabına ihraç edilen tahvillerin Osmanlı hükümetinin eline geçen para olarak değeri % 45 kadar düşmüştü. Aracı kuruluşlar tahvilleri % 45 ödemeyle kapatıyor, sonra bunları % 60 kadar yükselen bir fiyatla tasarruf sahiplerine satıyorlardı. Örneğin 60 frank ödeyip 100 franklık tahvil satın alan bir kimse, % 4 yerine % 6.6 gerçek faiz elde ediyordu. Yukarıdaki örnekte anapara ödemesi 60 lira olarak değil 100 lira olarak yapılacağından, gerçek kazanç % 6.6'nın üzerine çıkıyordu. Nitekim, rivayet edildiğine göre Mahmud Nedim Paşa Abdülaziz'e bu operasyonla ilgili fermanı imzalatırken, onu ikna edebilmek için yukarda açıkladığımız gerekçeyi ileri sürmüştü. Abdülaziz Mahmud Nedim Paşa'yı dinlerken hop oturmuş hop kalkmış ve "Bre kâfirler, 100'ü 45'ten bozarlar ha, ver şunu imzalayım da görsünler" demiştir.

Böylece Bâbıâli'nin 6 Ekim 1875 tarihli kararı padişahın da onayından geçince, Mahmud Nedim Paşa ilândan evvelki gece Osmanlı Bankası'nın iki müdürünü evine çağırarak durumu ilk olarak onlara bildirmişti. Forster ve Deveaux, Mahmud Nedim Paşa'nın kendilerine tebliğ ettiği durum karşısında paniğe kapılmışlar, itiraz edecek olmuşlar, fakat paşanın kararlılığını görünce çekip giderek ertesi günü kendisine bir mektup yollamışlardır. Gerçekte her iki direktörün bu işte büyük sorumlulukları vardı. Zira Osmanlı Bankası sadece devletin dış borçlarla ilgili işlemlerini yürütmekle görevli olmayıp, bazı borçlarda garantör durumdaydı. Bu sebeple böyle bir operasyon, bankanın iç ve dış itibarını büyük ölçüde sarsabilirdi. Nitekim ertesi gün bu iki banka müdürü bir mektupla durumun vehametini açıklayan bir mektubu Mahmud Nedim Paşa'ya iletmişlerdi. Müdürler işi daha fazla kurcalamaktan da çekinmişlerdi. Zira halk arasında onların da bu işten haberdar oldukları ve ellerindeki şahsi kıymetli evraklarını Borsa'da değerlendirerek bu işten büyük kârlar sağladıkları rivayeti dolaşmaktaydı.

Şimdi artık hiç kimse için yapacak bir şey kalmamıştı. Herkes bu operasyondan en az zararla kurtulmak için Mahmud Nedim Paşa'nın eseri olan Bâbıâli'nin deklarasyonunu incelemeye koyulmuştu.

Deklarasyonun Hükümleri

6 Ekim 1875 tarihli Bâbıâli yani Osmanlı hükümetinin deklarasyonu gerek Borsa, gerek bankalar ve bankerler arasında yorum yönünden büyük farklar ortaya çıkardığı için Osmanlı hükümeti ile ilgili hükümleri daha açık bir şekle sokan bir bildiri yayımlamıştı. Buna göre:

a) Bu günden itibaren iç ve dış borçların faiz ve anapara taksitleri beş yıl süreyle yarı yarıya ödenecektir.

b) Kuponların ödenmesi şu şekilde yapılacaktır: Bunların yarısı nakit, diğer yarısı da yine nakit olarak ödenecek; birinciler ödeme tarihinde ödenecek; % 5 oranındaki faizli tahvillerle karşılanacaktır.

c) Gerek taksitlerin ilk yarısı, gerek ikinci yarısı için toplam gümrük gelirleri, tütün geliri, tuz geliri ve Mısır Vergisi hasılatı karşılık ve garanti olarak tutulacak; bunlar kâfi gelmediği takdirde koyun vergisi hasılatı da devreye sokulacaktır.

d) Bu beş yılın sonunda % 5 gelir sağlayan ve kuponların ikinci yarısı karşılığı olan tahvillerin tümü itfa edilmiş olmazsa, bunların itfa vadeleri, vadesi en yakın dış borçların tamamen ödenmesinden sonraki vadeye kadar uzatılabilecektir. Bu en yakın dış borcun itfası sebebiyle buna ait garanti ve karşılıklar da bu işe tahsis edilecektir. Ancak bu karşılıklardan % 5 amortisman ve anapara ödemelerini teşkil eden meblâğ düşüldükten sonra geriye kalan meblâğ bu iş için kullanılabilecektir.

Zamanın Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın 14 Ekim 1875'te Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ülkelerdeki temsilciliklerine gönderdiği bir telgrafla, Osmanlı Bankası'nın bu yeni operasyonu yürütmekle görevlendirildiğini bildirmişti. Aslında bu operasyon çıkardığı gürültüler kadar tahvil sahiplerini zarara sokacak bir işlem değildi. Zira taksitlerin yarısı nakden ödeniyor, yarısı için de başa baştan % 5 faizli tahvil veriliyordu. O günlere kadar Osmanlı İmparatorluğu tahvil ihracında başabaş usulü gidemediği için, bu kararın bir zorlama olması finans çevrelerince yadırganıyordu. Oysa yarısı başabaş tahville ödenince bunu yeni bir emisyon olarak kabul etmek hatalıydı. Zira ellerinde konsolid bulunanlar zaten vaktiyle bunu başabaşın çok altında almışlardı ve şimdi yine vadesi geldiğinde başabaş tahsil edecekleri tahviller verilmişti. Bu sebeple bazı tahvillerin sahipleri için bir zarar sözkonusu olabilirken, bazıları için kârlı bir durum da ortaya çıkıyordu. Fakat burada önemli olan,

hükümetin ödemeyi durdurmasıydı. Böyle bir şey Avrupa'da daima skandallar yarattığı için, işin esasına bakmadan, hesapları inceden inceye yapmadan yaygara koparmak aslında büyük bir haksızlıktı.

Diğer taraftan Osmanlı hükümeti bu operasyona sebep olan olayları da dünya kamuoyuna içtenlikle açıklamak gibi o zamana kadar görülmemiş bir cesaret göstermişti. Eğer bu operasyon yapılmasaydı ilerde çok daha vahim kararlar almak zorunda olacağını söyleyen Osmanlı hükümeti, tahvil sahiplerini en küçük olan zararla kurtarabildiği için başarılı bir operasyon yapmıştı. Bu husus daha sonraki günlerde Avrupa finans çevrelerinde de anlaşılacaktı. Avrupa finans kurumlarının asıl öfkesi, hükümetin böyle bir kararı kendilerine danışmadan almış olmasından kaynaklanıyordu.

6 Ekim 1875 Kararnamesi'nin gereğine uygun olarak hükümet 30 Ramazan (30 Ekim) 1875 tarihinde Osmanlı tahvilleri hamillerine yüzde 50'lerin karşılığı olarak verilmek üzere % 5 faizli ve beş senede amorti edilecek 35 milyon Osmanlı lirası değerinde tahvil ihraç etmişti. Bu tahvillere piyasada "Ramazan tahvilleri" adı verilmişti. Fakat Ramazan'ın sonu geldiğinden, oruç tahvil sahiplerini bu tarihten sonra vuracaktı.

Bilindiği gibi, o günlerde hükümetin başında bir sürü bela vardı. Bosna-Hersek isyanı henüz söndürülmeden Sırbistan ve Karadağ ile savaş başlamıştı. Buna rağmen hükümet bu kargaşalık içinde bir müddet daha kuponların yarı faiz ve anaparalarını ödemeye devam etmişti. Fakat birkaç aya varmadan bu ödeme durdurulmuş yalnız Mısır Vergisi karşılığı tahvillerin faiz ve anapara taksitlerinin yarısı Mart ayına kadar ödenmeye devam edilmişti. 1858 borcunun vadesi gelen taksitleri Londra'ya gerekli para gönderilemediğinden, vadesinde ödenememiş; 1869 ve 1873 borçlarının taksit ödenmesi de Temmuz ayına ertelenmişti. Temmuz ayında ise, Sırbistan, Osmanlı hududuna saldırıya giriştiğinden, hükümet büsbütün acze düşmüştü. Böylece Nisan 1876'dan itibaren Osmanlı tahvilleri hamilleri bir sürü acı ve kahredici olaylarla karşılaşacaklardı. Muharrem Kararnamesi'nin uygulanma gününe kadar da bu tahvil sahipleri, çeşitli girişimlerine rağmen, elleri boş döneceklerdi.

Gerçekte Osmanlı hükümetleri 1854'teki ilk dış borçtan 1874'te alınan dış borca kadar 5.3 milyar frank borçlandıkları halde, sadece 3 milyar frank elde etmişlerdi. Tablo 1'deki ayrıntılı borç tablosunda da görüleceği gibi, bu yirmi yıllık zaman içinde Osmanlı hükümetleri gerek aracı kuruluşlara, gerek tahvil sahiplerine 2 milyar frank değerinde bir rant ödemişlerdi. Bu da aslında borcu borçla ödemenin normal bir sonucuydu.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, borçlanılan meblâğ ile ele geçen meblâğ arasındaki fark dünya malî tarihinde görülmemiş ve daha sonra da görülemeyecek bir toplama ulaşmıştır. Aslında bu farka kredilerin sağlanmasında finansör durumunda olan banka ve aracı kuruluşların % 6 veya % 7 oranındaki komisyon ve risk paylarını da eklemek gerekmektedir.

Ayrıca bunlara hükümetin gerek dıştan, gerek içten Galata bankerlerinden % 30'dan daha aşağısına razı olarak yaptığı ufak borçların getirdiği kayıpları da ekleyecek olursak, Osmanlı hükümetlerinin bu müddet zarfında adı geçen borçlardan sağladığı net hasılatın, 5.3 milyar frank tutarında borç için sadece 2.7 milyar franka varabildiğini açıkça görürüz.

Alınan bu borçların nerelere harcandığına gelince, hemen şunu ifade edelim ki ilk üç kredi (1854, 1855, 1858), Kırım Savaşı ile bunun doğurduğu sonuçların parasal yönden tamirine ayrılmıştır. Bunları takip eden beş borç (1860, 1862, 1863, 1865), kâğıt kaimelerin piyasadan çekilmesinde, dahilî borcun konversiyonunda ve dalgalı borçların bir kısmını indirmede kullanılmıştır. 1869 kredisi Girit isyanının bastırılması için yapılan askerî masraflara ve ordunun reorganizasyonuna

TABLO: 1

1854-1874 Yılları Arasında Osmanlı Dış Borçları

(Frank Olarak)

1854	75.000.000	% 80'den ihraç	60.000.000
1855	125.000.000	Başabaş	125.000.000
1858	125.000.000	% 76'dan ihraç	95.000.000
1860	50.930.500	% 62.5'den ihraç	31.831.562
1862	200.000.000	% 68'den ihraç	138.000.000
1863	200.000.000	% 68 ve 72'den ihraç	142.000.000
1865	150.000.000	% 66'dan ihraç	99.000.000
1865	909.091.000	% 50'den ihraç	454.545.500
1869	555.555.500	% 61'den ihraç	388.885.500
1870-1872	792.000.000	% 32, 125'den ihraç	254.430.000
1871	142.500.000	% 73'den ihraç	104.025.000
1872	278.155.000	% 98.5'den ihraç	273.972.075
1873	694.444.500	% 59.5'den ihraç	413.194.477
1874	1.000.000.000	% 43.5 den ihraç	435.000.000
TOPLAM	5.297.676.500		3.012.884.714

harcanmıştı. 1876'daki ikramiyeli Rumeli tahvilleri hasılatı ise hükümetin eline geçmeden yapımcı Baron Hirsch'e teslim edildiğinden, en olumlu yönde harcanan kredi olmuş ve bununla Rumeli Demiryolları'nın yapımına başlanmıştır. 1871'den 1875'e kadar alınan krediler bütçe açıklarını kapatmaya ve dış borçların vadesi gelmiş anapara ve faizlerinin ödenmesine tahsis edilmiştir.

Osmanlı hükümetini malî iflâsa götüren bu devamlı borçlanma politikası birçok kişilerce Abdülaziz'in saray israfları ve büyük kentlerde oluşan tüketim toplumu modelinin doğal bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Nitekim 1854-75 yılları arasında devletin eline geçen bu paraların önemli bir kısmı iç piyasaya bir canlılık getirmiş ve özellikle azınlıklar ticarî ve iktisadî faaliyetleri ile bundan büyük paylar almışlardır. Diğer taraftan, saray ve yüksek kademe devlet memurları bu krediler sayesinde yüksek maaşlar alabilmişler ve imparatorluğun iktisadî gücünün çok üstünde bir hayat sürdürmüşlerdir. Fakat bu gerçeğin yanında bir de ordu için silah, mühimmat alımlarıyla çeşitli yerlerde çıkan isyanları bastırmak, küçük çapta da olsa savaşları sürdürmek için

SAVAŞ HARCAMALARI: Osmanlı Devleti'nin borçlanmasıyla birlikte alınan kredilerin çoğu başta Kırım Savaşı olmak üzere savaş harcamalarına ve imparatorluk sınırları içinde başgösteren ayaklanmalara harcandı. 1854, 1855, 1858 yıllarında alınan üç istikraz Kırım Savaşı'na giderken, 1869'daki istikraz da Girit Ayaklanması için yapılan askerî harcamalarda kullanılıyordu.

TABLO: 2

İflas'ın İlanı İle Birlikte Başlıca Osmanlı Tahvillerinin Borsa Değerleri

	1875			1876				1877
Tahviller	1 Ocak	7 Ekim	14 Ekim	6 Şubat	9 Mart	30 Mart	28 Aralık	20 Nisan
% 5 faizli genel borç	44.00	31.25	27.85	21.40	19.00	15.35	11.25	8.00
% 6 faiz. 1860	332.50	285.00	205.00	145.00	125.00	90.00	62.50	40.00
% 6 faiz. 1863	327.00	295.00	225.00	145.00	144.00	100.00	77.50	45.00
% 6 faiz. 1865	332.00	290.00	220.50	130.00	130.00	100.00	71.00	45.00
% 6 faiz. 1869	275.00	220.00	175.75	120.00	125.00	99.00	59.00	43.50
Hazine bono. 1873	260.00	196.25	166.25	111.25	112.00	88.50	55.50	41.25
Osmanlı Bank.his.sen.	685.00	516.25	465.00	445.00	440.00	405.00	372.50	320.00
Kaime(*)	235.00	297.00	310.00	336.00	289.00	650.00	740.00	900.00

(*) Bu değerler bir altın Osmanlı Lirası karşılığı olan kâğıt para değeridir. Örneğin 1877 Nisan sonlarına doğru bir altın lira karşılığında 900 kaime ödemek gerekiyordu.

gerekli olan diğer masrafların da payını unutmamak lâzımdır. Hele Abdülaziz'in kuvvetli bir donanma kurmak için sarfettiği paraların hesabını hiç unutmamak gerekir. Ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Avrupa'dan silah, askerî araç ve malzeme almak için ödediği paraları açığa kavuşturan bir araştırma henüz yapılamamıştır.

Malî İflasın Sonuçları

Osmanlı hükümetinin her türlü ödemeleri durdurmak zorunda kalması, Borsa'da bütün Osmanlı tahvillerinin fiyatlarının süratle düşmesine sebep olmuştu. İşin en kötüsü hükümetin başına gelmiş oluyordu. Zira borsalardaki bu düşüşten en çok zarar gören hükümete kısa vadeli avanslar vermede hâlâ tek kaynak olan Galata bankerlerinin müessesleri olan Crédit Général Ottoman, İstanbul Bankası (Banque de Constantinople), Osmanlı Kambiyo ve Menkul Kıymetler Şirketi ve bu arada olağan kabul edilebilecek Osmanlı Bankası büyük zararlar kaydetmişlerdi. Hele Crédit Général Ottoman, hükümetin aldığı son dış borçların hemen tümünün aracılığını yaptığı için büsbütün bir çöküşle karşı karşıya kalmıştı. İstanbul Bankası'nın durumu da daha iyi değildi. Zira bu banka hükümete verdiği avanslar dolayısıyla likiditesini büyük ölçüde yitirmişti. Yarısı ödenmiş olan her biri 500 frank değerindeki hisse senetlerinin değeri, bir yıl önce 500 frankı da aşmış olmasına rağmen, 300 frank civarına düşmüştü. Borsalardaki düşüş Tablo 2'de gösterilmiştir.

Bir taraftan Galata bankerlerinin çok kötü duruma düşmesi, diğer taraftan *kaime*'lerin büyük değer kaybetmesi hükümeti hemen hemen bütün vergi dışı parasal kaynaklardan yoksun etmişti. Ellerindeki Osmanlı tahvillerinin birkaç yıl içinde beş mislinden fazla değer kaybetmesi Galata bankerlerinin bankerlik ve banka kuruluşlarını oldukça sarsmıştı. Oysa bunlar 6 Ekim 1875'e kadar hükümete sağladıkları kısa vadeli avanslardan 1860'ların başında % 7 faiz alırken 1874'te % 15'e varan faizlere ulaşmışlar ve ellerinde tuttukları Osmanlı tahvillerini Borsa'da spekülatif amaçlarla kullanarak büyük kazançlar sağlamışlardı. Fakat içine düştükleri durumda artık bunların da hükümete avans verecek halleri kalmamıştı. Ama, iddia edildiğine göre bunlar kaime üzerinde yaptıkları alım satımlarla bu zararlarını telâfi edecek duruma geceklerdi. Nitekim 1877'de Rusya ile savaş süresince ve onu takip eden yıl kaimeyle vergi ve sair devlet tahsilatı yapılma izni verilince, kaime ticareti bunlar için çok faydalı sonuçlar yaratmıştı. O kadar ki, bu yol sayesinde kısa zamanda tekrar güçlenmişler ve ilerde göreceğimiz gibi "Rüsum-ı Sitte" olayıyla hükümetle yine başabaş kalmışlardır.

Bütün Avrupa'da ise ellerinde Osmanlı tahvilleri ve hattâ Osmanlı Bankası hisse senetleri bulunan kuruluş ve şahıslar, işin hukukî tarafını bir yana bırakarak feryada başlamışlardı. Hukukçular ve hukuka bağlılığı kendilerine mezhep edinmiş devlet adamları hukukî yönden yapılacak hiçbir şey olmadığını söylüyorlardı. "% 20'ye varan faiz alırken düşünselerdi, kimse onlara gidin sıraya girin, Osmanlı tahvillerini satın alın dememiştir" diyorlardı. Avrupa'da geçmişte de böyle şeyler olmuş ve finans tretelerine bile geçmiştir. Meşhur Fransız maliyecisi Gaston Jeze, *Cours de Science des Finances* adlı kitabında 1848 İhtilali sebebiyle Fransız tahvillerine para yatırmış olan İngilizlerin uğradıkları zararların sonuçları hakkında İngiliz devlet adamlardan Lord Palmerston'un şu sözlerine yer vererek konuya ışık tutmuştur: *"Eğer İngilizler bir yabancı devlete sermayelerinini ödünç vermişlerse bunu bir gelir sağlamak için yapmışlardır. Bu işi yaparken de borçlunun aczi halinde katlanmak zorunda kalacakları risklerin hesabını yapmak zorundaydılar. Bu ihtimali hesaba katmamışlarsa öngörülerinde hataya düşen her spekülatör gibi sonucuna katlanmak zorundadırlar."* Aynı düşünce 1876'da Lord Derby ve 1880'de Lord Salisbury tarafından tekrarlanmıştır. Nitekim Lord Derby bu konuda verdiği bir demeçte, Osmanlı hükümetine İngiliz hükümeti olarak resmen hiçbir baskı yapamayız, bu sebeple Osmanlı hükümetinin borçlarını ödemeyi reddetmesi üzerine bizim hükümet olarak kuvvet kullanmamız sözkonusu olamaz, demiştir.

Fakat bu hukuka saygılı Avrupa'nın yanında Haçlı seferini hâlâ taptaze akılda tutanlar da vardı. Bunlara göre hukuka bağlılık uygar ülkeler arasında sözkonusu olabilirdi. Oysa Osmanlılar henüz uygar sayılamazlardı. Bu ülkede hukuka bağlılık diye bir şey yoktu. Bu sebeple alacaklı vatandaşların haklarının korunması için uygar olmayan girişimlere başvurmak hata olamazdı.

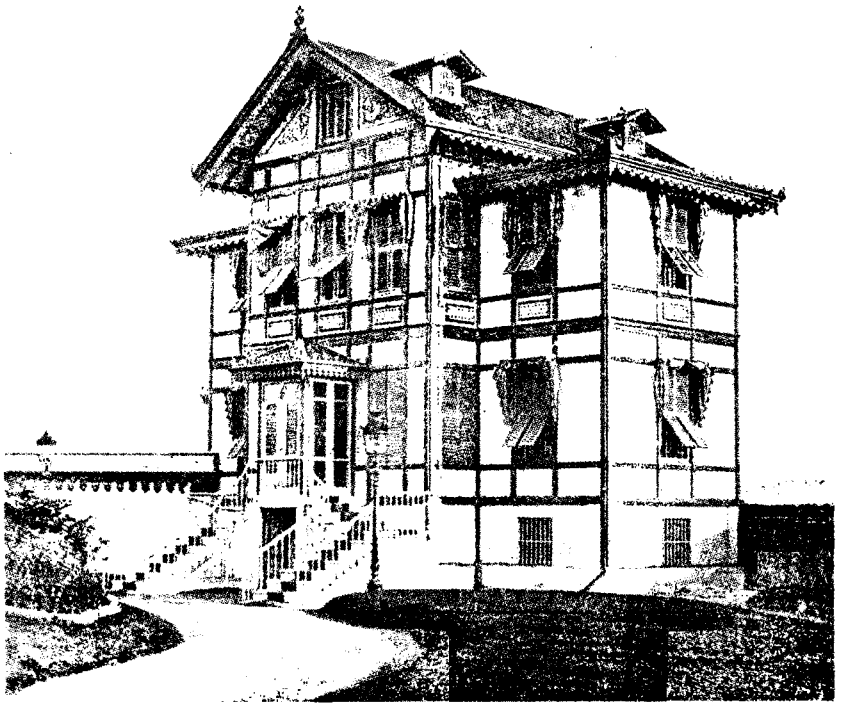
Bir başka iddia da Osmanlı hükümetinin ödemeleri durdurmasının hileli iflâs şeklinde yorumlanmasından kay-

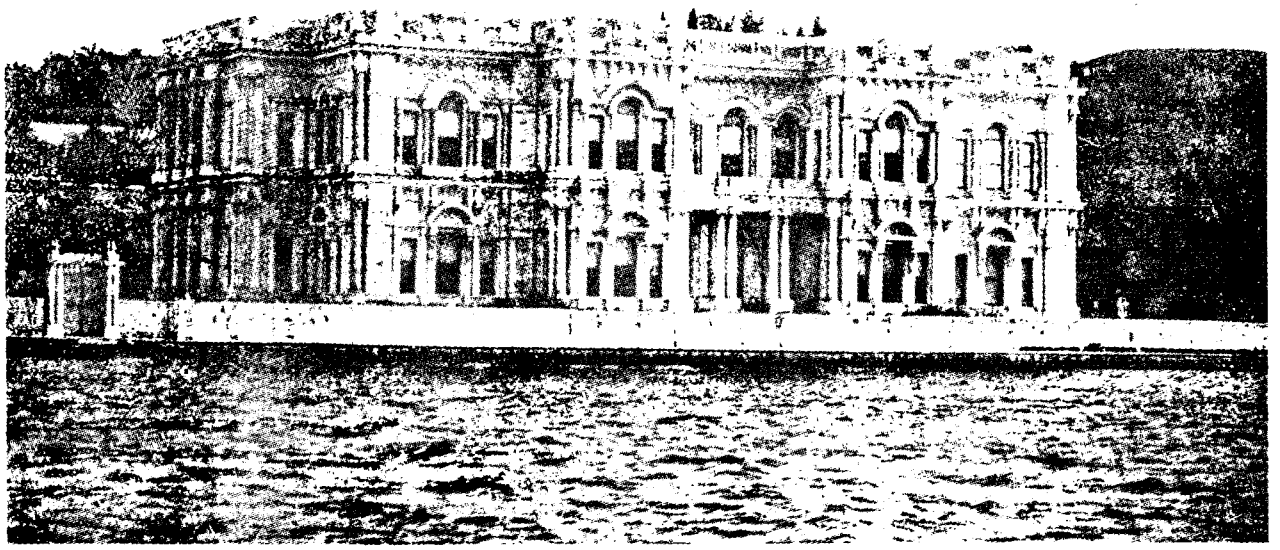
naklanıyordu. Nasıl adî borç-alacak işlerinde hileli iflâsla alacaklıların haklarının gasbedilmiş olmasını önlemek için devlet çeşitli kurumlarıyla müdahale edebiliyorsa, Osmanlı borçlarının da bu hükme göre değerlendirilmesi gerekirdi. Bu iddiayı öne sürenler, ödemenin durdurulmasından sonra Osmanlı hükümetinin israflı tutumunu devam ettirdiğini ispata ve kendilerini haklı göstermeye çalışıyorlardı.

Bütün bu iddialar ve özellikle alacaklılar lehine zor kullanılması konusu Osmanlı hükümetlerini ödemelerin durdurulmasından sonra her türlü anlaşma ve uyuşma teklifleri karşısında hassas davranmaya yöneltmişti. Fakat ilerde göreceğimiz gibi uzlaşma amacıyla Fransızlar ve İngilizlerin kurdukları sendikalar aralarında anlaşamadıkları ve hattâ rakip duruma girdikleri için, sonucun alınması gecikmişti. Ayrıca Rusya savaşı da bu gecikmenin önemli bir sebebini teşkil edecekti.

Uzlaşma ve Müdahale Projeleri

Osmanlı borçlarını incelemiş olanların *ara devre* olarak tanımladıkları 6 Ekim 1875 ile Muharrem Kararnamesi'nin imzalanma tarihi olan 8/20 Ocak 1881 tarihleri arasında Osmanlı borç-

BORÇLAR VE İSRAF: *Abdülaziz'in saray harcamaları ve o dönemde oluşmaya başlayan tüketim modeli bazı kredilerin iç piyasada harcanmasını beraberinde getirdi. Bu da azınlıkların başını çektiği ticari etkinliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Saray borçları iç borçlanmayla ödeniyor, bir yerden sonra bunlar dış borçlara dönüşüyordu. Borçlar bir ölçüde çok kolay alındığı için harcamalar da rahattı. Her acil ödeme için borca başvuruluyordu. "Borçları Galata sarraflarından Fransız rantiyelerine devret! Ülkedeki tahvil sahipleri yerine Midlands'daki İngilizleri geçir! Para bulmak kolay, hayat güzel, o halde borçlanalım, habire borçlanalım!" O dönemde yapılan Beylerbeyi Sarayı (altta), Şale Köşkü (yanda).*

ları konusunda bir dizi uzlaşma ve müdahale projeleri ortaya atılmıştı. Şimdi bunları sırasıyla ele alacağız.

Hammond Projesi

Avam Kamarası üyesi ve Osmanlı Tahvilleri Hamilleri Birliği'nin başkanı M.Hammond, Osmanlı hükümetinin ödemeleri durdurmasını takip eden günlerde bir likidasyon projesi hazırlamıştı. Bu proje 7 Ocak 1875'te Osmanlı tahvilleri hamili olan İngiliz vatandaşlarının yaptıkları ilk toplantıda onaylanmıştı.

Aslında Hammond projesi bu konudaki ilk proje olmasına rağmen ilerde Muharrem Kararnamesi'ne esas teşkil edeceğinden bu konuyla uğraşmış olanlarca bütün ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bu projenin ana hatlarını şu şekilde belirtebiliriz:

1) 6 Ekim 1875'te Osmanlı hükümetinin aldığı kararda olduğu gibi, yeni tahviller çıkarılmaması; mevcut tahvillerde ve kuponlarında hiçbir değişiklik yapılmaması;

2) Mevcut garantileri muhafaza etmek veya benzerleri ile değiştirmek.

3) Osmanlı borçlarına tahsis edilmiş gelirleri gözetmek ve toplamak için bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman, bir Avusturyalı ve bir İtalyan delegeden oluşacak uluslararası bir kamisyon kurmak. Hasılatın Osmanlı Bankası'nın Londra Şubesi'nde toplanması ve çeşitli borçların ödenmesine tahsisi.

4) Borçlara karşılık olarak gösterilen Mısır Vergisi için 3. maddede yazılı hükümler geçerli olmayacak, bu vergi geçmişte olduğu gibi İngiltere Bankası'na aktarılacaktır. Fakat bu verginin rehin olarak gösterildiği borçlar indirime tâbi tutulacak ve bu operasyondan doğacak kârlar diğer borçların itfa ve faiz ödemesinde kullanılacaktır.

5) Yüzde 6'ya indirilecek 1872 Hazine Bonoları hariç, mevcut tahvillerin hiçbirinin faizi değiştirilmeyecektir. Bu faizler % 10 oranında artırılmış tahvillerin emisyon değerleri üzerinden hesaplanacaktır. (Eskiden nominal değer üzerinden hesaplanmaktaydı; buna göre, daha önce de gördüğümüz gibi, emisyonlar nominal değerin çok altında yapıldığından % 10 artışa rağmen, ödenecek faiz oranlarının düşürüleceği ortaya çıkmaktadır.)

Bu projeye göre, o tarihte 197.117.160 sterline varmış olan Osmanlı dış borçları 118.111.248 sterline düşmüş oluyordu. 12.375.904 sterlin olan yıllık faiz ve anapara ödemeleri de 7.032.160 sterline düşmüş oluyordu.

AVRUPALILARA GÖRE BORÇLANMA: Avrupalı politikacıların çoğu Osmanlı topraklarını büyük bir pazar olarak gördükleri için borçlanma olgusuna bu büyük ülkeyi kendilerine bağlayacak bir araç olarak bakıyorlardı. Yapılacak yatırımların eninde sonunda ülkenin doğal kaynaklarını kendi çıkarlarına uygun bir biçimde kullanan kapitalistlerin yanı sıra Lord Palmerston ve Lord Salisbury ve Gladstone gibi politikacılar da niyetlerini tek cümlede özetleyebiliyorlardı: "Eğer İngilizler sermayelerini bir yabancı devlete yatırmışlarsa, bunu gelir sağlamak için yapmışlardır." Lord Salisbury (solda), Gladstone (sağda).

Hammond projeyi Osmanlı hükümetine anlatmak için İstanbul'a geldiğinde, Osmanlı ilgililerine yaptığı açıklamalara karşı olumlu cevaplar alamamıştı. Osmanlı hükümeti projedeki uluslararası komisyon oluşturulması teklifine hemen karşı çıkmıştı. "Yabancılar gelip vergilerimizi tahsil edecekler" şeklinde ifade edilen proje esasları oldukça yadırganmıştı. Ayrıca Hammond'un sadece İngiliz tahvil hamillerini temsil etmesi ve Fransız hamillerine danışmadan onların namına da hareket etmiş olması Fransızları kızdırmıştı. Oysa toplam yönünden Fransızlar önde geliyorlardı. Nitekim Fransız tahvil hamillerinin kendi haklarının savunması için seçtikleri Fransa'nın eski İstanbul elçilerinden M.Bourgé, 26 Ocak 1876 tarihli bir mektupla Hammond'a projesinin Fransızlar yönünden kabul edilemeyeceğini; bunun uygulanmasına şiddetle karşı olduklarını bildirmişti.

Bu proje, belki Osmanlı hükümetlerini bir dereceye kadar haklı çıkardığından, belki de Fransızların sırf kendilerinin içinde bulunmadığını protesto etmek amacıyla onaylamadıkları bir belge olduğu için, proje halinde kalıvermişti. Fakat buna rağmen bazı gerçekleri dile getirdiği ve insafın sınırlarını iyice belirttiği için, ondan sonra gelen projelere -tek taraflı da olsa- bir kaynak olmuştu.

Tocqueville Projesi

Çıkarları birleştiği için İngiliz ve Fransız Osmanlı tahvilatı hamilleri arasında Hammond projesi konu edilerek çıkan sürtüşme kısa zamanda ciddi bir birleşmeye dönüşmüştü. Osmanlı Borçları Fransız-İngiliz Komitesi o devirde Paris'te Place Vendôme'daki bir binada faaliyet gösteriyordu. Komite yaptığı bir toplantıda Fransız Comte de Tocqueville'i Bâbıâli ile borçlar konusunda görüşmelere başlamak üzere yetkili kılarak görevlendirmişti. Tocqueville 1878 Ocağında İstanbul'a geldi ve aşağıda ana hatlarını sunacağımız planını Bâbıâli'ye sundu.

Tocqueville projesi, Hammond projesine aykırı ve Osmanlı hükümeti'nin 6 Ekim 1875 tarihli kararına uygun olarak, Osmanlı borçlarının birleştirilmesini teklif ediyordu. Buna göre borçların emisyon fiyatları düşürülerek ödenmemiş faizler anaparaya ithal edilecekti. Bu şekilde birleştirilen bütün tahvillere karşılık % 5 faizli yeni tahviller verilecekti. Bu proje, Mısır Vergisi karşılık olarak gösterilmiş ve tamamen İngilizlerin elinde bulunan 1854, 1855 ve 1871 tarihli tahvilleri bu birleştirme işinin dışında bırakarak ayrı bir düzenleme getiriyordu.

Yani tahvillere karşılık ve garanti

olarak da Osmanlı hükümetinin aşağıdaki gelir kaynaklarını tahsisini istiyordu:

1) Gümrük gelirleri.

2) Bazı vasıtalı vergiler: Tütün, tuz, damga resmi, alkol.

3) Kıbrıs adasının safi geliri.

4) Bulgaristan Vergisi.

5) Patent vergisine yapılan zammın sonucu olarak ortaya çıkacak hasılat fazlası.

Proje, borcun itfasına tahsis edilecek bu gelirlerin tahsili, yönetimi ve düzenlenmesi için altı üyeden oluşacak bir komitenin kurulmasını öngörüyordu: Bunların ikisi Osmanlı hükümeti tarafından seçilecek ve aralarından bir de komisyonun başkanı olacaktı. Diğer üyelerin ikisi Fransız, ikisi de İngiliz hükümetince seçilecekti.

Tocqueville projesinin en önemli tarafı, Osmanlı hükümetini yeni bir borç yüküaltına sokmasıydı. Böylece eski borçlar tasfiye olacak gibi görünüyorsa da, aslında tazeleniyordu. Projeye göre 200 milyon frank değerinde *9.88*-'den ihraç edilecek % 6 faizli bir konsolide borç mukavelesi ortaya çıkıyordu. Böylece Osmanlı hükümetine eski borçlarının servisini karşılamak için projenin tasdikinden hemen sonra 50 milyon ödenecek; geri kalan tutar gelecek üç ay içinde tasfiye olunacaktı.

BERLİN'DE GARANTİ TALEBİ: Berlin Konferansı'nda Osmanlı yönetiminin borçlar konusunda izleyeceği politikanın ne olacağı uzun tartışmalar yarattı. Batılı temsilciler borçların ödenmesi ve teminatları üzerinde duruyorlardı. Osmanlı temsilcisi Karatodori Paşa istekler karşısında hükümete danışmanın zorunlu olduğunu, kendisinin bir şey yapamayacağını öne sürdü. Bunun üzerine başta İtalyan delegesi olmak üzere birçok delege borçlar konusunda bir komisyon kurulmasını istediler. Karatodori Paşa buna da olumsuz bir tavır alarak, Osmanlı yönetiminin borçları ödeme konusunda gayret göstereceğini söyledi.

Tocqueville projesi de gerek Osmanlı hükümeti, gerek diğer bazı alacaklı kuruluşlarca uygun görülmemişti. Osmanlı hükümeti komisyonun İngiltere ve Fransız hükümetleri tarafından seçilmesini ilerde politik baskılara neden olacağı düşüncesiyle kabul etmiyordu. Bunun yanında Osmanlı Bankası, Crédit Lyonnes Comptoir d'Escompte gibi yabancı bankalar yanında Galata bankerlerine ait olan Societé General ve Kamondo müessesesi de projeyi benimsememişlerdi. İngiltere'de Clarke grubu projeye karşı çıkmıştı.

3 Mart 1878'de Rusya'yla yapılan Ayastefanos Antlaşması'nda da Rusya delegeleri kendilerinin katılmadığı hiçbir malî anlaşmayı geçerli saymayacaklarını ifade ederek Tocqueville projesine karşı çıkmışlardı. Ruslar Osmanlı hükümetinden istedikleri savaş tazminatına öncelik kazandırmak istediklerinden kaynakların Osmanlı borçlarına tahsisi tekliflerini bu açıdan olumsuz karşılıyorlardı.

Tocqueville ve Hammond projelerinden başka Lord Beaconsfielde ve Sir Stratford'un Mısır Vergisi'nin kapitalizasyonu projesiyle, Fransız Bankası Comptoir d'Escompte'un hazırladığı projeleri de bu arada zikretmek gerekir. İngiliz projesine göre Mısır Vergisi % 4'ten kapitalize edilerek Osmanlı hükümetine bu vergi karşılık gösterilmek suretiyle vaktiyle aldığı borcun tasfiyesinde kullanmak üzere 17 milyon sterlin verilecek ve Mısır Vergisi böylece İngilizlere bırakılacaktı. Comptoir d'Escompte Bankası'nın projesine göre 340.000.000 frank değerinde yeni bir konsolide borç aktedilecek ve bunun 100 milyon franklık kısmını Osmanlı tahvilat hamilleri yüklenecekti. Ayrıca bu projeye göre Osmanlı borçları emisyon değerlerine göre % 88'e indirilecekti. Böylece düşürülen borcun garantisini teşkil edecek gelirlerin saptanması için uluslararası bir komisyonun teşkili öngörülüyordu. Fransa'nın İstanbul elçisi M. Fournier'nin bütün gayretlerine rağmen bu proje de askıda bırakılmıştı.

Osmanlı Alacaklıları ve Berlin Kongresi

Ruslarla yapılan Ayastefanos Antlaşması Osmanlı tahvilat hamillerini yeni baştan endişeye düşürmüştü. 1876 Nisanı'nda ödemeleri durduran Osmanlı hükümetleri Rusya Savaşı'nın finansmanı için bütün kaynakları zorlamışlar ve sonuçta hemen tümünü kurutmuşlardı. Kaime ihracı suretiyle halka borçlanılmış ve hazine bonoları ve avanslar yoluyla Galata bankerlerinden alınan borçlar, aşağıda göreceğimiz gibi, alışılmış sınırları çok aşmıştı. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak istemesi bir kısım gelirlerin elden gitmesi anlamına geldiği için, ayrıca savaş tazminatını ödemek mecburiyetinde kalacak olan Osmanlı hükümetinin Avrupalı tahvilat hamillerine uzun bir süre bir şey ödemeyecek duruma gireceği düşünülerek, Berlin Kongresi'nde finans konularının ele alınması zaruri olmuştu.

Bilindiği gibi Berlin Kongresi, Avusturya-Macaristan hükümetinin teklifi ve Almanya hükümetinin daveti üzerine İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Osmanlı devlet temsilcilerinin iştirakiyle 3 Mart 1878'de Rusya ile Osmanlı devletleri arasında Ayastefanos'ta imzalanan antlaşmayı gözden geçirip düzeltmek amacıyla toplanmıştır. Kongre 13 Haziran 1878'de açılır açılmaz Osmanlı tahvilat hamilleri hiç vakit geçirmeden isteklerini bu kongreye götürmüşlerdir. Aslında bu kongre Osmanlı tahvilatı hamilleri için büyük bir fırsattı: Bir taraftan büyük devletlerin Ayastefanos Antlaşması hükümlerini Osmanlı Devleti lehine değiştirmesinde ön şart olarak alacaklarının akıbetini öne sürdürebilecekleri gibi, bir taraftan da aynı işi yaparak alacaklarının garantilerinin Rusların eline geçmesini önleyeceklerdir.

Ayastefanos Antlaşması'yla Ruslar Osmanlı Devleti'nden 300 milyon altın para değerinde tazminat istedikleri gibi, Osmanlı tahvilat hamillerine gelirlerinin bir kısmı rehin edilmiş bulunan Rumeli toprakları da Rusya'ya terk edilmişi. Osmanlı Devleti, bu ağır yük karşısında muhakkak ki Osmanlı tahvilat hamillerine olan borcunu uzun bir müddet ödeyemeyecek duruma düşecekti. Ayrıca bu antlaşma ile Karadağ,

Sırbistan ve Bulgaristan'ın bir nevi muhtariyete kavuşmasıyla Osmanlı borçlarının bunlara düşen payının bu toprakların yeni sahiplerine aktarılması gerekiyordu.

Berlin Kongresi'nde haklarının konu edilmesinde etkili olabilmek için Fransız tahvilat hamilleri M.Kérarty'yi, İngilizler de Hammond ve James London'u Berlin'e yollamışlardı.

İlk olarak bu kongrede, son savaş sonucu Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak almış olan Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'ın yeni ele geçirdikleri topraklara düşen Osmanlı borcu payını, ödemeleri sözkonusu oluyordu. Bu arada Rusya'nın savaş tazminatı alacağı da garantiler yönünden Osmanlı borcunun önüne geçiyordu.

Sıra Osmanlı hükümetinin borçlar konusunda izleyeceği politikaya gelince büyük devletler delegeleri hemen ileri atılarak Osmanlı delegesi Karatodori Paşa'nın borçların ödenmesi ve bu borçlara ait ipotek ve garantiler hakkında kendilerini tatmin edici bir konuşma yapması talebinde bulunmuşlardı. Karatodori Paşa böyle bir konuşmayı hükümetine yeniden danışmadan yapamayacağını belirtmiş ve içinde bulundukları durumu açıklamaya çalışmıştı. Bu arada Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'da bulunan Osmanlı memur ve görevlilerin bir süre daha görevde kalmalarını ve maaşlarının bu devletler tarafından verilmesini talep etmişti. *"Bunları geri yollarlarsa bu kadar adamı biz nereye yerleştirebiliriz"* şeklindeki cümlesi bütün delegeleri güldürmüştü.

Karatodori Paşa'nın hükümetine danışma teklifi üzerine İtalya temsilcisi söz almış, şu teklifi yapmıştı:

"Kongrede temsil edilmiş bulunan büyük devletler hükümetleri tarafından seçilecek üyelerden oluşacak bir komisyonun İstanbul'da tesis edilmesi fikrindedirler. Bu finans komisyonu Osmanlı borçlarının tahvilat hamillerinin isteklerini incelemek ve onlara Bâbıâli'nin malî durumu ile bağdaşabilir olumlu bir sonuca ulaşabilmek için en etkili yolları teklif etmekle görevlendirilecektir."

İtalyan delegesi Kont Corti'nin bu teklifine cevap olarak Karatodori Paşa hükümetinin böyle bir komisyonun kurulması konusunda müspet bir tavır takınmak için henüz hazır olmadığını, yalnız borçların ödenmesinde bütün gayretlerini sarfedeceklerini ve kaynakların el verdiği oranda tahvil sahiplerini tatmin edeceklerini ifade etmişti. Ancak Rus delegesi savaş tazminatı için tanınan önceliği zedeleyecek her hareket karşı gelmesi, Bismark'ın da (Alman delegesi) İngiltere ve Fransa ile iktisadî alanda büyük rakip olması ve Osmanlı piyasasını ele geçirmek için Osmanlı hükümetine dost görünmek isteği İtalyan delegesinin teklifinin gücünü azaltmıştı. Rusya ve Almanya'nın borçlar karşılığı gelirlere el koymak modelini öngören böyle bir komisyonun teşkiline pek taraftar olmamalarına rağmen Kongre'nin bu kararı kabul etmesi Osmanlı tahvilat hamillerini ümitlendirmişti. Ancak kongre sona erdikten sonra alacaklı millî gruplar arasında yine çekişme başlamış ve birinin gizliden gizliye Bâbıâli'yle yaptığı temaslar diğerlerini gücendirdiği için kongrede varılan sonuç böylece bir süre daha etkisiz kalmıştır.

Galata Bankerlerinin Devreye Girmesi

Berlin Kongresi'nde Osmanlı borçları konusunda verilen karar tıpkı aynı konudaki diğer projelerde olduğu gibi "yabancıların hükümete ait yetkileri kullanması" şeklinde yorumlanmıştı. Bu yorum sadece Bâbıâli basınında değil, Beyoğlu basınında da görülmekteydi. Galata bankerlerinin sözcüsü durumuna girmiş olan bir kısım Beyoğlu basını, yabancıların gelip vergi gelirlerini toplamalarını devletin egemenlik hakkına saldırı sayıyorlardı. Onlara göre projelerde öngörülen tutumlar, Galata bankerlerinin hükümetin o zamana kadar alışılmış usullerle finansörü olmasına son vermiş olacaktı. Gerçekte Galata bankerleri Mahmud Nedim Paşa operasyonundan çok büyük zararlara uğramışlardı, ama hükümete aynı devrede verdikleri avanslardan aldıkları yüksek faizler ve kaime spekülasyonundan bu zararlarını telâfi etmişlerdi. Bu sebeple Rusya Savaşı süresinde hükümeti finanse etmeye devam etmişler ve hattâ Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı için hükümeti yabancılara muhtaç etmeyeceklerini bile açıkça ifade etmişlerdi.

Galata bankerleri bu iyi niyetlerini bir proje haline getirerek hükümete sunmuşlar ve hükümet de bunu uygun bularak 10/22 Kasım 1879 tarihinde yürürlüğe koymuştu.

Bu projenin özelliği, Galata bankerlerinin ve Osmanlı Bankası'nın hükümete vermiş olduğu kısa vadeli avans ve borçların altı adet gelir kaynağına dayandırılmasıydı. Bu sebeple "Rüsum-ı Sitte" (altı vergi) adı ile alınacak anlaşma imzalanmıştı. Buna göre, hükümet, Osmanlı Bankası ve diğer Galata bankerleri, hükümetin kısa vadeli olarak almış olduğu ve savaş dolayısıyla vadelerinde ödeyemediği borçlar karşılığı olarak aşağıda açıklayacağımız altı devlet gelirini karşılık gösteriyordu. Anlaşma on yıllık bir süre için imzalanmıştı.

RÜSUM-I SITTE İDARESİ: İpek, içki, tütün, damga, tuz ve balık avı vergilerinden oluşan bu altı üründen sağlanan gelire önceleri alacaklı devletler ve bankerler tarafından haciz konmuyordu. Ancak 1877'de kurulan Rüsum-ı Sitte İdaresi aracılığıyla bu gelirler de alacaklılara bırakıldı. Daha sonra buna ispirto ve pul gelirleri de eklendi. Bu kuruluş devlet dışı bir kuruluş olmasına rağmen devlet gibi vergi tahakkuku yapıyordu. 6000'e yaklaşan memuru olan Rüsum-ı Sitte'nin başına daha önce Romanya maliyesini düzenleyen Hamilton Lange getirildi. Yukarda Hamilton Lange.

Gerçekte bu çok önemli altı gelir kaynağının Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine alacakları karşılığı bırakılması, Avrupalı alacaklılar yönünden iç alacaklılara bir öncelik tanınması anlamına geliyordu. Fakat Avrupalıların buna itiraza pek hakları yoktu. Zira savaş süresince Osmanlı hükümetinin bütün taleplerini reddetmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı Bankası çıkarılan "Müdafaa tahvilleri"ne Avrupa'dan bir tek alıcı çıkmadığı halde bütün kaynaklarını kullanarak bu tahvillerin yükünü üstlenmişti. Ayrıca kaimelerin piyasayı altüst edecek derece değer kay-

ALACAKLILARI TATMİN: Muharrem Kararnamesi'ne göre Osmanlı Bankası kendi alacağı dışında kalan bankerlerin alacaklarını peşin olarak ödemişti. Alacaklılar açısından ilk adımda önemli bir karardı bu. Bu açıdan bir diğer hüküm de Duyun-ı Umumiye yönetimine verilen gelir artırma yetkisiydi. Bu da alacaklılara kısmen umut veren çabalara neden olacaktı. Bir dönem Varidat-ı Muhassasa İdaresi Müdürlüğü yapan Ali Rıza Bey.

betmesini önlemede de bu bankanın büyük rolü ve hükümete desteği görülmüştü. Aynı şekilde Galata bankerleri de bu sıkışık zamanlarda hükümete avans ve kısa vadeli kredi sağlamada kusur etmemişlerdi. Bu sebeple *Rüsum-ı Sitte* anlaşması bir bakıma Osmanlı hükümetinin o zamana kadar yaptığı kredi anlaşmalarının en akılcı ve en gereklisi olarak görülmekteydi.

Rüsum-ı Sitte Said Paşa'nın sadrazamlığa ve İbrahim Efendi'nin maliye nâzırlığına atandıkları günlerde bu ikisinin müşterek çalışması sonucu gündeme getirilmişti. O günlerde hükümetin Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine borcu 8.725.000 Osmanlı lirasıydı. Bu miktarın dörtte üçü Osmanlı Bankası'nın alacağını teşkil ediyordu. Anlaşmaya göre, "Rüsum-ı Sitte İdaresi" adıyla bir müessese kurulacak ve bu idareye aşağıdaki altı resim tahsis edilecekti: 1) Müskirat, 2) Pul, 3) İstanbul ve civarı deniz ürünleri rüsumu, 4) İstanbul ve civarı, Edirne, Samsun, Bursa ipek öşürü, 5) Tömbeki, 6) Tütün inhisarı. Teşkil olunacak "Rüsum-ı Sitte İdaresi" hiçbir teminat ve mesuliyet karşılığında olmaksızın bu varidatı devlet hesabına, masrafı varidattan düşmek şartıyla, cibayeti taahhüt ediyordu.

8.755.000 lira olarak saptanan bu borcun yıllık faiz ve anapara ödemelerinin 1.100.000 lira tutacağı hesaplanmıştı. Eğer Rüsum-ı Sitte hasılatı bu yıllık miktarı aştığı takdirde -ki aşacağı muhakkak görülüyordu ve nitekim ilk uygulama yılı sonuçları bunu gösterecekti- geri kalan varidat dış borçların finansmanında kullanılacaktı.

Hükümetin Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine Rüsum-ı Sitte ile geri ödemeyi kabul ettiği 8.725.000 Osmanlı lirası tutarındaki borcunun alacaklıları ve alacak tutarları Tablo 3'teki gibiydi.

Aslında Rüsum-ı Sitte'nin mültezimleri ve hükümetle adı geçen anlaşmayı imzalamış olan Osmanlı Bankası temsilcileri ve Galata bankerleri şu kişilerden oluşmaktaydı: Osmanlı Bankası'nı temsilen H. Foster, Emile Deveaux ve Von Has; Galata bankerleri: Jorj Zarifi, Salamon Fernandez, Bernard Tubini, Östaş Öjenidi, Teodor Mavrokordato, A. Vlasto, A. Baker, Paul Stefanoviç, Şilizzi, Leonidas Zarifi (Jorj Zarifi'nin oğlu), Jorj Koronio, Ülis Nekroponte, Z. Stefanoviç.

Osmanlı hükümeti bu anlaşmaya bağlı olarak aynı tarihte 1/13 Ocak 1880'den başlamak üzere yukarıda açıkladığımız Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine olan borcun dışında kalan iç ve dış borçlar için yılda 1.350.000 Osmanlı lirası tahsisat ayıracağını bildirmişti. Bu tahsisatın kaynakları şunlardı :

1- Rüsum-ı Sitte hasılat fazlası,

2- Kıbrıs ve Doğu Rumeli resimleri. Eğer bu iki varidat yekûnu belirtilen rakama ulaşmazsa Bulgaristan Prensliği Vergisi, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'ın Düyun-ı Umumiye hissesi olarak verecekleri tutar, yeni konulacak vergilerin safi hasılatının üçte biri, temettü vergisi yerine konulacak "Patent Vergisi"nin sağlayacağı hasılatın fazlası, ticaret anlaşmalarının yenilenmesinden sonra gümrük varidatında meydana gelecek artışın üçte biri.

Aslında "Patent Vergisi", o zamana kadar yabancıların muaf olduğu bir tür kazanç vergisiydi. Hükümetin bu verginin kapsamına memleket dahilinde sınaî ve ticarî kazanç sağlayan yabancı tebalı kişi ve kuruluşların da alınması için 1880'de yeni bir atılıma girmişti. Bu sebeple bu vergi hasılatının borçların ödenmesine tahsisinden maksat, Avrupa devletlerinin kapitülasyon hükümlerinden istifade ederek kendilerine tanınan bu muafiyetten vazgeçmelerini sağlamaktı. Aynı şekilde gümrük resimleri de kapitülasyon hükümlerine bağlı olarak düzenlenmekte olduğundan, gümrük varidatını artırmak için yeni ticaret anlaşmalarında bu yönde değişmeler yapmak ve hükümler koymak ancak hasılat fazlasının dış borçların ödenmesine tahsis edilmesi şartıyla mümkün olabilirdi.

Osmanlı hükümeti Galata bankerleriyle *Rüsum-ı Sitte* anlaşmasını yapar-

TABLO: 3

Osmanlı Devleti'nin Rüsum-ı Sitte İle Geri Ödemeyi Kabul Ettiği Borçlar

Miktarı (Osmanlı Lirası)	Alacaklılar
600.000	Jorj Zarifi (Galata bankerlerinden)
1.800.000	Salamon Fernandez, Alfred Barker ve ortaklarına (Galata bankerlerinden). Gümrük varidatına karşılık tretelerden oluşan
860.000	Vasıtalı vergiler karşılığı Osmanlı Bankası'nın alacağı
1.750.000	Statüsü gereğince Osmanlı Bankası'nın hükümete açtığı cari hesapların ödenmemiş kısmı
3.625.000	Osmanlı Bankası'nın hükümete verdiği avansların ödenmemiş kısmı
8.725.000	

ken, dış borçların ödenmesinde de iyiniyet göstermiş olması Avrupalı alacaklıları hiç de memnun etmemişti. Galata bankerlerinin hükümetin karşısına bir sendika, yani derli toplu bir malî kuruluş olarak çıkmalarına karşılık Avrupalılar henüz böyle bir garantiye erişemediklerini ileri sürerek şiddetle bu işe karşı çıkmaya başlamışlardı. Hele Galata bankerlerinin bu işi bir millî dava olarak kabul etmeleri ve imparatorluğun yaşamasını kendi öz menfaatleriyle birleştirerek bir millî iyiniyet gösterisine girişmeleri Batılı finans çevreleri tarafından şiddetle eleştiriliyordu. "Ne zamandan beri bu Galata mösyöleri birer 'bey' oldular" şeklinde Avrupa gazetelerinde alaycı, hiciv dolu yazılar çıkmaktaydı.

Fakat gerçekte Galata beyleri bu defa işi sıkı tutacaklardı. Başarısızlıklarını bir zafer olarak ilan edecek olan Avrupa'ya karşı mahçup duruma düşmemek için Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin başına Romanya maliyesini kısa zamanda düzelterek büyük başarılar sağlamış olan R. Hamilton Lang'ı getirmeyi başarmışlardı. Hamilton Lang maliyeci olmakla birlikte Yunanistan ve Karadağ sınır ihtilâfının çözümü ve Ermenistan ıslahatı gibi siyasî meselelerde görev alarak büyük başarı kazandığı için, hükümet ve Osmanlı basını tarafından iyi tanınan bir kişiydi ve bu işin başına getirildiği için Galata bankerlerine güven biraz daha artmıştı.

O devre kadar Avrupa finans çevreleri Galata bankerlerini hep aracı olarak kullanmışlar ve onların kendilerine danışmadan hükümete ufak tefek avans ve kısa vadeli borç girişimlerini dahi kontrol altında tutabilmişlerdi. Oysa şimdi bu işi hiç onlara danışmadan, kendi başlarına yapmaya kalktıklarını görünce onları "asiler" olarak nitelemeye başlamışlardı. Bunun için ünlü maliyeci Tocqueville'i 1879 Aralığı ortalarında İstanbul'a gönderip hükümete 8 milyonluk yeni kredi karşılığı bir yeni borç ödeme projesi sunmuşlardı. Fakat bu projede gümrük vergileri de karşılık olarak gösteriliyordu. Oysa Rüsum-ı Sitte anlaşmasında bu varidat tamamen hükümete bırakılmıştı. Daha sonra İngilizler Hammond'u yollayarak Rüsum-ı Sitte'ye karşı alternatif bir proje sunmuşlardı. Bu projenin Osmanlı hükümeti tarafından kabulü için Lord Salisbury işi siyasî yöne çevirmiş ve Yunanistan ile sürüp gitmekte olan sınır ihtilâflarının çözümünde Osmanlı hükümetine ancak bu alternatif çözümün kabulü halinde destek olacaklarını belirtmişti. Fakat bu görüşmeler yapılırken, Galata bankerleri işe fiilen koyulmuşlar ve aşağıda göreceğimiz gibi o güne kadar Osmanlı idaresinde hep arzu edildiği halde bir türlü kurulamayan bir vergi dairesinin temellerini atmışlardı.

Rüsum-ı Sitte İdaresinin Kuruluşu

Rüsum-ı Sitte İdaresi, devlet dışında kalan bir kuruluş olmakla birlikte, Osmanlı tarihinde ilk olarak bir devlet kuruluşu gibi devlete verilmiş olan vergi tahakkuku, tarhı ve bağlı işlemleri yürütüyordu ve bu o devirde bazı Osmanlı devlet adamları tarafından fazlasıyla eleştirilmiştir. Gerçekte eskiden beri "iltizam usulü" ile âşar ve bazı gümrük gelirleri, yine Galata bankerleri ve onların ortaklarına, belirli bir peşin hasılat karşılığı devrediliyordu. Fakat bu usulde mültezimlerin kurduğu teşkilât devlet otoritesini ancak sınırlı olarak kullanabiliyordu. Şimdiyse durum başkaydı:

Altı önemli vergi kaynağıyla ilgili bütün işlemler bir devlet dışı kuruluşa bırakılıyordu. Bu sebeple bazı Osmanlı devlet adamları böyle bir kuruluşun başarısızlığını bekliyor ve Avrupalıların benzer kuruluşlar istemelerine karşılık olarak, "işte bakın memleketi sizlerden iyi tanıyanlar bile bu işi yapamadılar, siz nasıl yapacaksınız" demeye hazırlanıyorlardı.

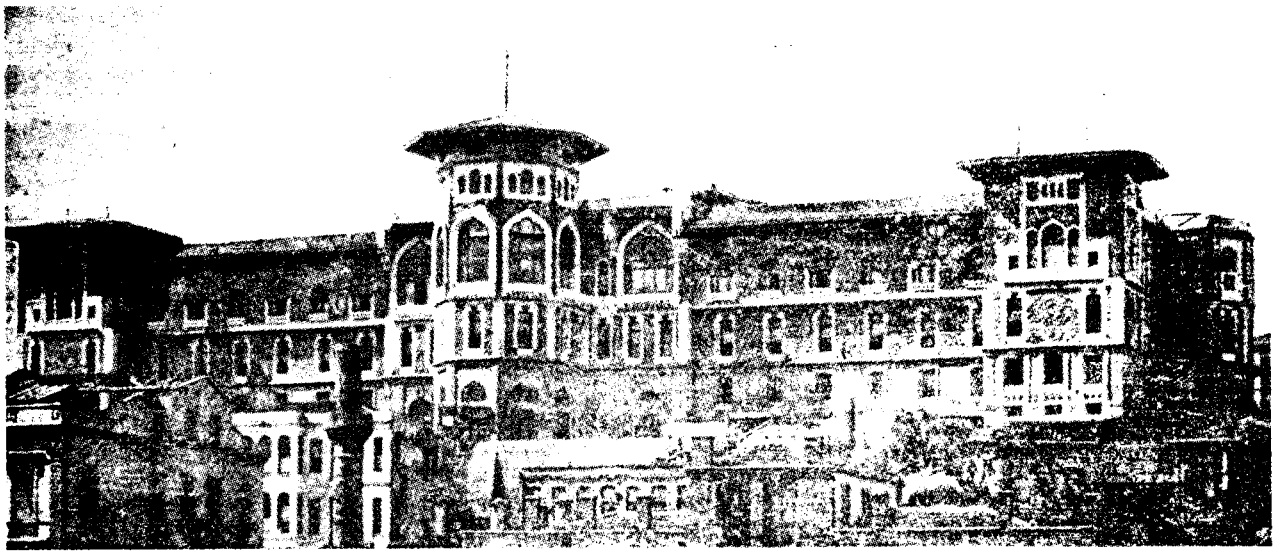
Rüsum-ı Sitte yönetiminin ilk dönemlerindeki başarısızlık, İstanbul ticaret hayatının içinde bulunduğu çöküntü ve özellikle Anadolu'daki kıtlık ve bunun açtığı derin sefalet manzaraları dolayısıyla da konu edilmekteydi. İstanbul ticaret hayatı, buhar gemilerinin bu limanı transit olarak kullanmadan diğer limanlara doğrudan doğruya hizmet götürmeleriyle büyük ölçüde sarsılmıştı. Diğer taraftan Osmanlı hükümeti çaresizlik içinde bu kentin vergi yükünü artırmış ve ağır vergiler dolayısıyla iş yapma şevki kırılmıştı. Nitekim, bir nevi vergi etkisi yapan kaimelerin tedavülden kaldırılmasıyla birçok kimse servetini yitirmişti.

Anadolu'nun perişan halî Meşrutiyet rejiminin getirdiği basın hürriyetiyle bütün gazetelerde olanca çıplaklığıyla ortaya atılmaktaydı. Bu gibi yayınlar bedbinlik havasını daha da yaygın hale getirmekteydi. Orduya ve hükümete tarım ürünleri ve diğer malzeme satan tüccarın alacakları senelerdir ödenmemişti. Geciken ödemelere faiz yürütülmediğinden, tüccar aldığı krediler için ödediği faizleri zarar hanesine yazmak zorunda bırakılmıştı. İşte bu ortam içinde kurulan Rüsum-ı Sitte İdaresi, yabancıların fazla karşı koymalarını önleyecek ortam ve şartlar içinde bulunuyordu. Yabancılar "bu tarlada hiçbir şey bitmez" diye düşünerek, bu yönetimin kısa zamanda iflâsını beklemekteydiler.

Fakat M. Lang'ın başında bulunduğu idare bütün bu engelleri bertaraf edecek bir güçteydi. 5.714 memur ve müstahdeminin sadece 130'u İslâm-Türktü ve bunların da bilgi ve tecrübe derecesi Osmanlı Devleti'nin benzer kuruluşlarındaki memur ve görevlilerinkinin çok üstündeydi. Hepsi uzun araştırmayla seçilmiş adamlardı ve "adam kayırma", "iltimas" gibi alışılmış usullere katiyyen başvurulmadan seçilmişlerdi.

Lang'ın bu şekilde kurmuş olduğu idare sayesinde, bu altı çeşit rüsumun Osmanlı yönetiminde uğradığı suiistimal ve kaçakçılıkları büyük ölçüde önlemek kaydıyla, yılda normal olarak 1.620.000 Osmanlı lirası hasılat sağlayacağı umuluyordu. Bu durumda dış borçların ödenmesine yılda 600.000 lira ayrılması mümkün olacaktı.

Daha uygulamanın ilk altı ayında Lang'ın ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Hasılat beklenilenin üstüne çıktı ve bu sonuç Galata ve Avrupa borsalarında o zamana kadar değer kaybetmiş olan Osmanlı tahvillerinin değerlerinin süratle yükselmesine yol açtı. İkinci altı aylık sonuçlar daha da olumlu olunca, Avrupa da Osmanlı hükümetinin borç ödemedeki âcizliğinin bu memleketin ödeme gücünün olmayışından değil, kötü yönetimden ileri geldiğini anlamış oldu. Fakat Osmanlı hükümetine "biz daha büyük alacaklıyız, aynı işi bize devredin, biz yapalım" yolunda teklifte bulunmak ve bu teklifi kabul ettirmek için bazı siyasî bahaneler bulmak gereği de ortaya çıkıyordu. Zira halk ve mükellefler her türlü rüşvet ve suiistimali kaldırmış olan Rüsum-ı Sitte yönetiminden çok memnun görünüyordu. Böylece oluşmuş bir kamuoyu varken Galata bankerlerinin yerini almak mümkün olamazdı. Bunun üzerine Batılı finans çevreleri hükümetlerine başvurarak Rü-

sum-ı Sitte yönetimini devralmaya hazır olduklarını ve siyasî yollardan Osmanlı hükümetine bu işi kabul ettirmek için teşebbüste bulunulmasını istemişlerdir. Batılı diplomatlar da hemen Karadağ ve Yunan sınırları ihtilâflarını araya sokarak Osmanlı hükümetini bu konuda harekete geçmeye zorlamışlardır. Bosna-Hersek isyanındaki hatayı tekrarlamaktan korkan Osmanlı hükümeti, ilk çözüm olarak Avrupalı alacaklıların temsilcilerine şu öneriyi getirmiştir:

1) Karşılıklı anlaşma sonucu bir banka kurulacak veya bir bankaya "Rüsum-ı Sitte" idaresinin yetki ve görevleri aynen devredilecektir. Bu banka "Rüsum-ı Sitte" idaresinin tahsil ettiği gelirlerin yönetimini üstlenecektir.

2) Osmanlı Devleti'nin dış ve iç borçlarının amortisman ve faiz ödemelerine,

a) Yüzde 8 oranındaki gümrük resminden elde edilecek gelir ile ilerde yapılacak ticaret anlaşmalarıyla bu oranın yükseltilmesinden doğacak ek hasılat;

b) Patent vergisi ve temettü vergilerinin yeni düzenlemesiyle ortaya çıkacak ek gelirin tümü,

c) Doğu Rumeli, Kıbrıs ve Bulgaristan emareti vergilerinin gelirleri,

d) Devlet varidatında meydana gelecek artışlar tahsis edilecektir. Dalgalı borçlar ve Rusya hükümetine ödenecek savaş tazminatı da bu kaynaklara dayandırılacaktır.

Osmanlı hükümetinin bu bildirisinde bu şartların kabul edildiği belirtiliyor; Karadağ ve Yunanistan ile olan anlaşmazlığın çözümüyle Berlin Kongresi'nde alınan kararların 23. maddesini teşkil eden Ermenilerin iskân edildiği yerlerde gerekli reformların yapılması ve Rumeli'deki gerekli düzenlemelerin icrası garantisi de veriliyordu. Ayrıca siyasî sorunlardan ve özellikle borçların ödenmesi konusundan kaynaklanan Avrupalı güçlerin Osmanlı kıyılarında deniz filolarıyla gösteriş yapma âdetlerini de bırakmaları isteniyordu.

Osmanlı Hariciye Nâzırı Âsım Paşa tarafından bütün yabancı delegasyonlara telgrafla bildirilen bu iyiniyet mektubunun Galata bankerleri tarafından nasıl karşılandığı hususunda çelişkili bilgiler mevcuttur. Ancak bu yeni durumun ortaya çıkmasıyla Galata bankerlerinin "Rüsum-ı Sitte" yönetimini Avrupalılara devretmesi, onların Osmanlı hükümetinden olan alacaklarındaki "öncelik" ilkesini zedeleyip zedelemediği pek açıklık kazanmamıştı. Bunun için bu tedirginlik normaldi. Öteden beri hükümet adamlarıyla sıkı ilişkiler içinde bulunan bu bankerlerden bazıları bu haberi alır almaz Bâbıâli'-

DÜYUN-I UMUMİYE'NİN DÜZENLENMESİ: *Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesine göre kurulan Düyun-ı Umumiye İstanbul'da 7 asil üyeden oluşan bir konsey biçiminde çalışacaktı. Bu üyeler beş yıl için seçilip görevde kalacaklardı. Her üyenin bir oyunun olduğu konseyde kararlar en az 3 üyeyle alınabilecekti. Konsey her yıl yapmış olduğu ödemeleri gösteren cetveller ile çalışma raporu da yayınlayacaktı. Önce Rüsum-ı Sitte binasında çalışmaya başlayan Düyun-ı Umumiye daha sonra 1897'de kendisi için yaptırılan binaya geçti. Şimdi İstanbul Erkek Lisesi olan Düyun-ı Umumiye binası ile bir dönem direktörlük yapan Âli Bey.*

ye koşup durumun açıklanmasını istemişlerdi. Bir kısım bankerlere göre Avrupalıların bu işe girişmesi kendileri bakımından daha garantili görünmekteydi. Zira Osmanlı hükümeti, "Rüsum-ı Sitte" idaresinin başarısı karşısında anlaşmayı bozduğu takdirde bankerlerin buna karşı yapacakları bir şey olamazdı. Oysa anlaşma Avrupalılarla yapılınca taahhütlerden sapmanın müeyyideleri olabilirdi.

Osmanlı hükümetinin Avrupalı alacaklılara gönderdiği bu anlaşma teklifine Avrupa'dan bir cevap gelmesi için ayların geçmesi gerekmişti. Avrupalıların yukarda konu ettiğimiz siyasî sorunlar çözülmeden bu işe girişmek istememeleri ve aralarında Osmanlı hükümeti tarafından önerilen çözüm tarzı üzerinde anlaşamamaları, gecikmenin nedenlerini hazırlamıştı.

Nihayet İngilizler ilk olarak delegelerini seçmişler ve Dış İlişkiler Dairesi eski sekreter yardımcılarından M. Bourke'yi bu işle görevlendirdiklerini bildirmişlerdi. Ocak 1881 ortalarına doğru Fransız tahvilat hamilleri de eski bir Dışişleri Bakanlığı yüksek memuru olan M. Valfrey'e bu görevi vermişlerdi. Böylece aynı yılın Ağustos ve Eylül aylarında Avusturya-Macaristan tahvilat hamillerini Baron de Mayer'in, Alman tahvilat hamillerini M. Primker'in, İtalyanları M. Mancardi'nin temsil edeceği, bu kişilerin İstanbul'a bu görevle gelmeleri üzerine anlaşılmıştı.

Yabancı tahvilat hamillerinin temsilcileri İstanbul'a varınca Osmanlı hükümeti de bunlarla hükümet adına müzakereleri yürütecek heyeti seçmişti. Server Paşa'nın riyasetinde, Münir Bey, Ohannes Efendi, Wettendorf Bey, Gesher Efendi ve Bertram Efendiler Osmanlı heyetini oluşturuyorlardı. Delegelerin İstanbul'a geldiği sıralarda, 3 ve 23 Ekim 1881 tarihlerinde iki deklarasyon yayımlayarak, delegeleri bağlamak ve pazarlık alanını daraltmak için, borçların anapara ve faizlerini ödemek maksadıyla tahsis edilecek devlet gelirlerinin tahsili ve alacaklılara gereken ödemeleri yapmak üzere bir banka kurma projesi üzerinde ısrar ettiğini belirtti. Bu banka lafı üzerinde durmanın asıl sebebi, başka adla kurulacak bir teşekkülün siyasi damga taşıyabileceği ve bunun yabancıların devlet görevlerine müdahalesi anlamına geleceğini kamuoyundan gizlemekti. Zira o güne kadar bu gibi işlerde -malî ve iktisadî yönü ağırlık kazansa bile- Batı diplomasisi araya girerek işe hemen siyasî bir yön veriyor ve kendi lehlerine çözüm için politik ve askerî güç gösterisine başvurmaktan çekinmiyordu. Bu kamuoyunda, öyle bir tepki yaratmıştı ki, Beyoğlu basını bile zaman zaman Batılıların bu tutumuna isyan eden makalelere yer vermekten çekinmiyordu.

Muharrem Kararnamesi

Kararname Öncesi Tartışmalar

Muharrem Kararnamesi adıyla anılan anlaşma imzalanmadan önce Osmanlı tahvilatı hamilleri yabancıların temsilcileri ile Osmanlı hükümeti temsilcileri arasındaki müzakereler 13 Eylül 1881'de başlayarak 28 Aralık'a kadar sürmüştür. Müzakere edilen konuların en önemlisi, mevcut borçların nominal değerine göre yüzde kaça indirileceği ve 1875 yılından beri ödenmemiş olan faizler ve anapara kuponları ödemelerinin âkıbetiydi. Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı Osmanlı Devleti'nin istediği şekilde ele alınacak mıydı? Osmanlı hazinesinin üstünde en büyük yükü teşkil eden dalgalı borçlar anlaşma dışı bırakılacak mıydı, gibi sorular da gündemin başında yer almaktaydı.

İkinci önemli nokta, Galata bankerleriyle yapılmış olan Rüsum-ı Sitte anlaşmasındaki hükümetin Osmanlı Bankası ve bankerlere olan borçlarının tasfiyesi için karşılık olarak gösterilen altı verginin yönetimini de yeni kurulacak idare devralacağına göre, bankerlerin ve Osmanlı Bankası'nın alacaklarını da kendilerini tatmin edici bir plana bağlamak gerekiyordu. Aynı şekilde, diğer alacaklılar arasında özel ipoteklere bağlanmış krediler de bir sorun yaratıyordu. Alacakları bakımından öncelikleri evvelce kabul edilmiş olanlar bu haklarından vazgeçmek istemiyorlardı. Oysa bu önceliklerin sürdürülmesi yeni bazı düzensizliklere yol açabilirdi. Osmanlı hükümetinin önerdiği banka vasıtasıyla çözüm de delegeleri tatmin etmemekteydi. Bir banka işin tekniği icabı vergi ve rüsum gelirlerinin elde edilmesine müsait bir organizasyon olamazdı. Bunun için delegeler bağımsız, bu işin teknik tarafları gözetilerek kurulacak bir kurum üzerinde ısrar ediyorlardı.

Nihayet, uzun ve sabırlı tartışmalar sonunda anlaşmaya varılmış olmasına rağmen, basında ve malî çevrelerde türlü söylentilere rastlanmaktaydı. Fakat devrin padişahı II. Abdülhamid günü gününe takip ettiği tartışmalar sonunda varılan kararı olumlu bulduğu için, eleştiri ve söylentileri bir an önce sona erdirmek amacıyla, tarihe Muharrem Kararnamesi adıyla geçen bu anlaşmayı onaylamıştı.

Gerçekte Muharrem Kararnamesi en iyi çözüm müydü, yoksa Osmanlı Devleti lehine olabilecek daha iyi çözümler ve alternatifler ortaya çıkabilir miydi sorusu gerektiği gibi tartışma konusu edilememiştir. Dünya tarihinde ilk defa olarak yabancıların alacaklarını tahsil için gelip o devletin başkentinde bir şirket kurarak devlet namına bir kısım vergi ve rüsumları tahsil etmeleri gerçekten ilginç bir olaydı. Yalnız peşin olarak şunu söylemek gerekir ki, Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi gerek vergi kaynaklarının ıslahı ve hattâ bunların artırılmasıyla ilgili gelir yaratıcı faaliyetleri teşvik ve düzenlemede, gerek vergi ve rüsum tahsili masraflarını asgariye indirmede, Osmanlı hükümetlerinin 1881'e kadar görülen vergi ve malî politika ve uygulamalarına nazaran çok daha başarılı olmuştur.

Muharrem Kararnamesi'nin sonuçlarını ve gereğini bir hizmet ithali olarak da ele almak mümkündür. İltizam usulü ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yy sonlarından itibaren bazı vergilerin tahsilatını nakdî bedel karşılığında özel kişilere, yani mültezimlere vermesinin bazı hallerde % 80'e kadar varan varidat kaybına sebep olduğu düşünülürse, ilerde göreceğimiz gibi, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin bu kaybı % 10'un altına indirmesi bu çözüm şeklinin lehinde söylenebilecek en doğru sözdür.

Kararnamenin Hükümleri

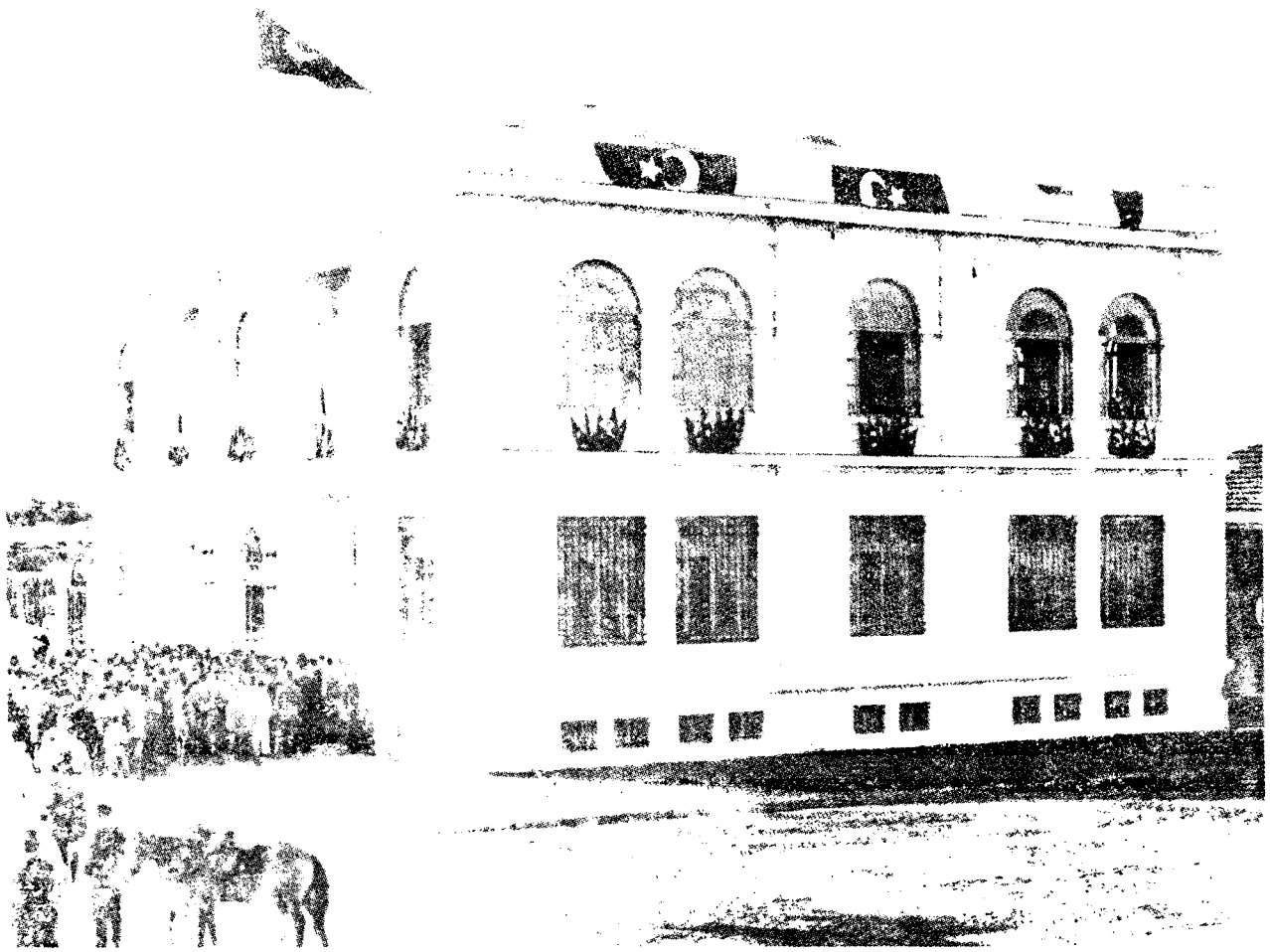
Muharrem Kararnamesi'nin hazırlık çalışmaları 1 Eylül 1881'de başladı ve aynı yılın Aralık ayı sonunda tamamlandı. Avrupalı alacaklıların delegeleri, İngiliz temsilcisi Robert Bourke, Fransız temsilcisi J.Valfrey, Avusturya-Macaristan temsilcisi Baron de Myr, Almanya temsilcisi Dr. Justizrath Primker, İtalyan temsilcisi F.Mancard'den oluşmaktaydı. Buna karşılık komiser olarak Osmanlı hükümetini Maliye Nâzırı Münir Bey, Divan-ı Muhasebat reisi Ohannes Çamiş, Maliye Nezareti müşavirlerinden Wettendorff Bey, Hariciye Nezareti müsteşarı Gesher Efendi, Gümrük Dairesi müsteşarı Bertram Efendi temsil ediyorlardı.

Tasfiye amacıyla ele alınan Osmanlı borçları arasında Mısır Vergisi ile garanti edilmiş olan borçlarla Fransa ve İngiltere hükümetleri tarafından garanti edilmiş olanlar, garantilerinin sağlamlığı dolayısıyla konu dışı bırakılmışlardı. Aynı şekilde dalgalı borçlar da özellikleri dolayısıyla gündem dışı bırakıldığı için Muharrem Kararnamesi'nin Tablo 4'te görülen borçların tasfiyesiyle ilgilendiğini anlamaktayız. Yalnız bu ele alınan borçların -Hammond projesinde belirtildiği gibi- nominal değerleri ile Osmanlı hükümetinin fiilen kullanabildiği değerleri arasındaki büyük farklar gözetilerek bir indirim operasyonu yapılmıştır. Buna göre kararnamenin 1. maddesi henüz itfa edilmemiş olan borçlara Ramazan tahvillerinin toplam değeri de eklenip ortalama ihraç değerleri ele alınarak bir indirime tâbi tutulmuştur. Bu şekilde sermaye değeri indirilen borçlara 1881 sonuna kadar ödenmemiş olan faizlerin karşılığı olmak üzere % 10 oranında bir ilâve yapılmıştı.

Tablo 4'te görüldüğü üzere, bu indirime alacaklıların Osmanlı Devleti, yani borçlu lehinde büyük fedakârlıklara katlandığı yorumuna yol açmaktadır. Nitekim Muharrem Kararnamesi, arefesinde tedavülde bulunan Osmanlı tahvillerinin sermaye değeri 4.965.821.000 frank olduğuna göre, Osmanlı Hazinesi lehine alacaklıların yaptığı fedakârlığın 2.119.206.332 franka yükseldiği anlaşılmaktadır. Ancak alacaklıların nominal değerin % 30'unu bile ödemeden sahip oldukları tahvilleri düşünür, Avrupa borsalarında geçerli olan ihraç yüzdelerini de hesaba katarsak, böyle bir fedakârlıktan bahsetmek abes olur.

Tablo 4, Osmanlı borçlarının Muharrem Kararnamesi ile ne oranda tenzil edildiğini göstermektedir.

Tabloda görüldüğü gibi, nominal değerleri üzerinden % 52 oranında indirilmiş görünen, fakat (Galata bankerlerinin alacakları sadece Rüsum-ı Sitte uygulamasının ilk yılı sonunda gerçek ana para ödenmesi suretiyle ortaya çıkmış bir rakam olduğu için) gerçek indirimin bu orandan biraz daha yüksek olduğu anlaşılan Osmanlı borçları, tablodaki A, B, C, D, serilerine ayrılarak bir konversiyon planına bağlanmıştı. Bu plana göre yukardaki serilere bağlanmış olan bütün tahvillerin Paris, Londra ve Osmanlı Bankası'nca üzerlerine "Muharrem Kararnamesi ve Dü-

GENİŞ BİR ÖRGÜTLENME: *Düyun-ı Umumiye'nin örgütlenmesi kolay değildi. Ulaşım yetersizliğinin olduğu bir ülkede vergi ve rüsumların tahakkuku oldukça güçtü. Ama buna rağmen oldukça düzgün ve iyi işleyen bir örgütlenme meydana getirildi. İstanbul'daki genel direktörlüğe bağlı başmüdürlükler, bunların altında müdürlükler, bölge müdürlükleri ve yerel müdürlükler kuruldu. Selânik'te Düyun-ı Umumiye binası.*

TABLO: 4

Muharrem Kararnamesi İle Tenzil Edilen Osmanlı Borçları

Borçlar	Nominal değer ihraçta (Frank)	Ana para (sermaye) değer indiriminden sonra geriye kalan (Frank)	
1858 borcu	125.000.000	86.132.900	A Serisi
1862 borcu	200.000.000	93.463.900	
1860 borcu	50.925.000	26.105.025	
1863-64 borcu	200.000.000	99.342.050	B Serisi
1872 borcu	278.155.000	130.579.125	
1865 borcu	150.000.000	73.017.825	
1869 borcu	555.555.500	322.140.000	C Serisi
1873 borcu	694.444.500	375.654.950	
1865, 73, 74 yılları genel borçları	2.198.116.000	1.099.209.900	
Rumeli Demir.Y. İkramiyeli Tah. (Lots Turcs)	792.000.000	355.285.175	D Serisi
Galata bankerlerinin alacakları	198.295.454	185.681.818	Öncelikli
TOPLAM	**5.442.491.454**	**2.846.612.668**	

yun-ı Umumiye İdaresi'nin daha sonraki kararlarına bağlı tahvilat" kaşesi vurulacaktı. 20 Kasım 1884'te bu kaşeli tahviller *Konversiyona Tâbi Tutulmuş Yeni Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi Tahvilleri* ile değiştirilmeye başlanmıştı. Bu yeni tahvillerin faiz ve amortisman usulleri hakkında bilgi vermeden önce Galata bankerlerinin Osmanlı hükümetinden olan alacağının akıbeti konusuna değinmek gerekir.

Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası ile Osmanlı hükümeti arasında imzalanan 22 Kasım 1879 tarihli "Rüsum-ı Sitte" adlı anlaşma, Muharrem Kararnamesi'nin üç numaralı ekinde şu şekilde ele alınmıştı: İlk olarak bu bankerlere hükümetin borcu 8.170.000 Osmanlı lirası (185.681.818 frank) olarak saptanmış ve bu alacakları karşılığı kendilerine yılda 590.000 Osmanlı lirası ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu para, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ait kılınan gelirlerden olmak üzere, *öncelikle* ödenecekti. Muharrem Kararnamesi yürürlüğe girince Osmanlı Bankası kendi alacağı dışında kalan, yani daha önce adlarını verdiğimiz bankerlerin alacaklarını kendilerine peşinen ödemişti. Bu şekilde bankerlerin alacağı Osmanlı Bankası'nın alacağına dönüşünce, bu bankanın alacağı da % 9.5 faizli ve 25 yılda ödenmek üzere, adına "Öncelik Tahvilleri" denilebilecek tahvillere dönüştürülmüştür. Bunun sonucu olarak "Rüsum-ı Sitte" alacakları Osmanlı Bankası'nın alacağı şekline girince, kararlaştırılan yıllık 590.000 Osmanlı lirası tutarındaki ödeme, ilerde göreceğimiz gibi Muharrem Kararnamesi'yle konversiyona tâbi tutulan bütün borçlar için olduğu gibi, 4/5 oranında faiz ve 1/5 oranında anapara ödenmesine tahsis edilecektir.

Muharrem Kararnamesi'nin Osmanlı alacaklarını tatmin bakımından en önemli hükmü, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne terkedilen veridatın artması halinde faiz hadlerinin yükseltilmesi ve amortismanın hızlandırılması olanağının verilmiş olmasıydı. Bu hüküm Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin varidatı artırma çabalarını destekleyici olduğu için, Osmanlı alacaklıları tarafından ümit verici görünmekteydi.

Muharrem Kararnamesi'ne göre, yukardaki tasnife dahil edilemeyen Rumeli Demiryolları Tahvilatı (Lots Turcs) hariç, yeni tahvillere asgari % 1 faiz ödenmesini öngörüyordu. Bu % 1 ödenmeden anapara amortismanı için bir şey ödenmeyecekti. Tahsis edilen gelirde artış sağlandığında bu faiz % 4'e kadar çıkarılacaktı; varidat bu % 4 ödemeden sonra bir fazlalık arzederse bu Osmanlı hükümetine devredilecekti.

Burada dikkat edilmesi gereken, bu % 1 oranındaki amortisman tahvil değerlerinin % 1 değil, elde edilecek hasılatın 1/5'i oranında olmasıdır. Bu şekilde tahvillerin hızlı bir şekilde amortismanı sağlanmış olacaktı. Nitekim Kararnamenin 12. maddesine göre, tahvillere % 1 oranında faiz ödendikten sonra, örneğin B serisini teşkil eden tahvillere geri kalan varidatın % 1/4'üne varabilecek bir meblâğ amortisman payı olarak ödenecekti. Bu konuda uygulanması istenilen bir plana göre:

a) 1890'a kadar A serisi tahvilleri amortismana tahsis edilen varidatın hemen tümünü massetmiş olacaktı. B serisi ise ancak bu amortisman payı ödemelerinden % 0.03 oranında faydalanacaktı.

b) 1899'da A serisi tamamen amorti edilmiş olacak ve C serisi tahvilleri amortisman paylarını almak için devreye girecekti.

c) 1910'da B serisi tahvilleri tamamen itfa edilmiş olacak ve D serisi devreye girecekti.

D serisini teşkil eden Rumeli Demiryolları tahvilatı ile genel borçların amortisman paylarının ödenmesinin 1910'dan sonraya ertelenmesi, bu seriye giren tahvillerin değerini borsalarda bir hayli düşürmüştü. Bunu önlemek ve diğer seriler gibi bu D serisi tahvillerinin de amortismanını hızlandırmak için hükümet Osmanlı Bankası ile 30 Nisan 1890'da bir anlaşma yaparak öncelikli tahvillerin % 5 olan faizini % 4'e ve 25 yıl olan itfa süresini 41 yıla çıkararak bu borçların tahsisi için yılda ayrılmış olan 590.000 Osmanlı lirası tutarındaki varidat tahsisini 430.500 Osmanlı lirasına indirmişti. Böylece aradaki farkı teşkil eden 159.000 O.L.'nin 11.000 O.L.'lik kısmı A, 49.500 O.L.'lik kısımları da B, C ve D serisi tahvillerinin fevkalâde amortisman işlemlerine tahsis edilmişti. Bu durumda D serisine gi-

ren Rumeli tahvillerinin Muharrem Kararnamesi ile durdurulmuş olan faiz ödemelerine olanak veren tahsisat bulunmuş oluyordu. Zira bu tahviller, kararnameden önce olduğu gibi, kura ile itfaya devam edilmekteydi ve bu şekilde itfadan geriye tahsisat kalırsa kurada çıkmış olan tahvillere ait faiz ödeniyordu. Bundan para artarsa tahvillerin kupon ödemeleri yapılıyordu. 1890'daki Osmanlı Bankası konversiyonundan sonra bu tahviller için ayrılan tahsisat artmış oluyordu.

Bu dört seriye ait tahvillerin itfası, tahsis edilmiş varidatın amortismanlara ait kısmı kullanılmak suretiyle, kararnamenin 12. maddesine göre Düyun-ı Umumiye Konseyi'nin kararıyla her altı ayda bir tahvilleri piyasadan satın alma yoluyla veya kura çekilişleriyle gerçekleştirilmekteydi. Bu ödemeler İstanbul, Paris, Berlin, Viyana, Londra ve Amsterdam'da yetkili banka ve banker kuruluşlarınca yapılmaktaydı.

Borçların Ödenmesine Tahsis Edilen Gelirler

Aslında Muharrem Kararnamesi ile borçların anapara ve faizlerinin ödenmesine tahsis edilen gelirler, "Rüsum-ı Sitte" varidatı ile bu adı taşıyan anlaşma çerçevesinde Avrupalı tahvilat hamillerine tahsis edilen varidattan oluşuyordu. Bu sebeple birinci grupta "Rüsum-ı Sitte" gelirlerini toplayabiliriz:

a) İmparatorluğun belirli yerlerinden elde edilen tuz inhisarı geliri.

b) Yine belirli yerlerden elde edilen tütün gelirleri,

c) Damga resmi "Varaka-yı Sahiha" gelirleri,

d) Alkollü içkilerden alınan gümrük resmi hariç, her türlü alkollü içkiden alınan vergiler geliri,

e) İstanbul ve havalisi balık resmi gelirleri,

f) Belirli bölgelerden sağlanan İpek Öşürü geliri.

İkinci grubu oluşturan gelirler şunlardı:

a) Ticaret anlaşmalarının revizyonu sonucu gümrük resmi oranlarında meydana gelecek artışın ortaya çıkaracağı ek gümrük hasılatı,

b) Patent vergisinin genelleştirilmesi dolayısıyla halen bu vergi yerine yürürlükte olan temettü vergisine kıyasla ortaya çıkacak ek gelir,

c) Bulgaristan emareti vergisi,

d) Kıbrıs adası vergisinde meydana gelecek hasılat fazlası,

e) Doğu Rumeli vergisi,

f) Yıllık olarak 50.000 O.L.'nı geçmeyecek şekilde tömbeki resmi hasılatı,

g) Berlin Antlaşması gereğince Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'a terkedilen topraklara ait kılınan Osmanlı borçları payları. Bu paylar bir anlaşma ile saptanamadığı için Düyun-ı Umumiye İdaresi bu kaynaktan hiçbir şey alamamıştır.

Osmanlı hükümeti, tuz ve tütün gelirlerinin Reji olarak yönetimini kabul etmişti. Nitekim daha sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi kendisine ait bölgelerde yetiştirilen tütün için bir Reji idaresi kurmuştur.

Osmanlı hükümetleri öşür, balık ve alkollü içkiler resimlerinde, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kabulü şartıyla ve bunların hasılatında tadilat dolayısıyla meydana gelebilecek düşüşü başka gelirlerle telafi etmeyi garanti ederek, bazı değişiklikler getirmeye yetkili bulunuyordu.

Düyun-ı Umumiye'nin Organizasyonu

Osmanlı hükümeti, Muharrem Kararnamesi ile kurulacak Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yabancıların devlet işlerine müdahalesi anlamına gelecek işlemlerini önleme kaygısındaydı. Bu sebeple kararnamenin bu yönü çok önemli sayılmış ve kurulacak idarenin diplomatik yönü olmasına gayret edilmişti.

Kararnamenin 15. maddesine göre Osmanlı Kamu Borçları Yönetimi Konseyi adını alan, fakat finans tarihine "Düyun-ı Umumiye İdaresi" olarak geçen bu kuruluşun, ikametgâhı İstanbul'da bulunan yedi asli üyeden oluşan bir konseyi bulunacaktı. Bu üyeler şu şekilde seçilecekti:

1- İngiltere ve İrlanda tahvilat hamillerini temsil eden bir üye. Bu üye, Londra'daki yabancı tahvilat hamilleri konseyi veya İngiltere Bankası guvernörü tarafından o da olmadığı takdirde İngiliz ve İrlanda tahvilat hamillerinin Londra'da toplanacak genel kurulunca seçilecekti.

2- Fransız tahvilat hamillerini temsil edecek bir üye,

3- Alman tahvilat hamillerini temsil edecek bir üye,

4- Avusturya-Macaristan tahvilat hamillerini temsil edecek bir üye,

5- İtalyan tahvilat hamillerini temsil edecek bir üye,

6- Osmanlı tahvilat hamillerini temsil edecek bir üye,

7- "Öncelikli", yani Osmanlı Bankası'na verilen tahvillerin temsilcisi bir üye.

Alman, Fransız ve Avusturya-Macaristan temsilcileri Paris, Viyana ve Berlin finans kurumlarının teşkil ettiği sendikalar tarafından tayin edilecek ve bu memleketlerdeki Osmanlı tahvilat hamillerinin başkentlerde yapacakları bir toplantıda onaylanacak üyelerden oluşacaklardı. İtalyan temsilcisi ise Kraliyet Ticaret Odası tarafından tayin edilerek bu memleketteki Osmanlı tahvilatı hamillerinin genel kurulunca onaylanarak belirlenecekti. Osmanlı temsilcisi de İstanbul Şehremini'nin daveti üzerine toplanacak Osmanlı tahvilat hamillerinin genel kurulunda tayin edilecekti. Öncelikli tahvilat temsilcileri ise Osmanlı Bankası veya bu tür tahvilatın İstanbul'da bulunan sahiplerinin yapacakları bir genel kurulda seçilecekti.

Bu üyeler beş yıl görevde kalacaklar ve beşinci yılın sonunda bir daha seçilmek hakkına sahip bulunmayacaklardı. Üyelerin İstanbul'da ikamet etmeleri şartı da bulunmaktaydı. Görevinde kusur eden veya görevini yapamadığı sabit olan üyenin işine Düyun-ı Umumiye Konseyi'nin onayı ve üyeleri seçen kurumların teklifi ile son verilecekti. Üyelerden dışardan gelenlere yılda 2.000 sterlin, asli ikametgâhı İstanbul'da olanlara 1.200 sterlin ücret ödenecekti. "Öncelikli" tahvilleri temsil eden üye ise, huzur hakkı karşılığı olmak üzere yılda 500 sterlin alacaktı. Üyeler, imparatorluk sınavları içinde konsüler veya askerî diplomatik bir görev sahibi olarak, Osmanlı memuru statüsüne sokulmuşlardı.

Konsey üyelerinin her birinin bir oyu vardı. Kararlar en az üç üyenin bulunması şartıyla ekseriyetle verilecekti. Oylar eşit olduğunda başkanın bulunduğu taraf oy çoğunluğunu kazanmış sayılacaktı. Konseyin verdiği kararlar bütün tahvilat hamillerini bağlamaktaydı. Ancak Osmanlı borçlarının konversiyonu, küllî veya kısmî bir değişikliğe uğratılması konu edildiğinde, konsey Osmanlı hükümetinin ve aşağıdaki organların onayını almak zorundaydı:

İngiltere'de konversiyona tâbi tutulacak tahvillerin değerinin dörtte üçünü temsilciler oyu ile veya bu mümkün olmadığı takdirde "Yabancı Tahvilat Hamilleri Konseyi"nin onayı şartıyla

aynı tahvilat hamillerinin salt çoğunluğu ile.

Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan'da, Osmanlı hükümetinin 30 Ekim 1880 tarihli bildirisinde adları sıralanmış olan finansman kuruluşlarının sendikalarının ve eğer toplanmaları mümkün olursa tahvilat hamillerinin genel kurul kararı ile.

İtalya'da ise Kraliyet Ticaret Odası'nın onayı ile.

Konsey başkanlığı, Osmanlı tahvilatı hamilleri toplam ve değer itibarıyla İngiliz ve Fransız uyruklu olduklarından, beş yıl süreyle bu uyruktan kimselerden seçilmekteydi. Başkanın bulunmadığı hallerde veya görevine engel olacak durumlar çıktığında, konseyin dekanı onu temsil etme yetkisine sahip olacaktı. Fakat Muharrem Kararnamesi'nin bu hükmü görüşülürken Noel arefesi olduğu için, komisyondaki yabancı üyeler bu bayramlarını memleketlerinde geçirmek düşüncesiyle tahvillerin değer ve sayısı gibi ayrı ayrı büyüklükleri birbirine karıştırarak ihtilaflara yol açabilecek bir hükme varmışlardı.

Düyun-ı Umumiye Konseyi'nin veya yönetim kurulunun yetki ve görevlerine gelince, konsey, tütün öşrü de dahil olmak üzere, gelirleri ve diğer kaynakları memurları vasıtasıyla tahvilat hamilleri hesabına yönetim, tahakkuk ve tahsil hakkına sahipti. Konsey tütün öşrü geliri konusunda hükümete hesap vermek ve bu gelirin 100.000 O.L.'nı geçen kısmını hükümete devretmek zorundaydı. Konsey ayrıca tömbeki resmi gelirinin 50.000 liralık kısmını da tahsil etmekteydi. Eğer konsey kendisine tevdi edilmiş olan rüsum ve vergileri mültezime verirse, bu halde hükümete karşı yalnız kendisi sorumlu olacaktı.

Konsey her yıl bütçe yılının başlamasından iki ay önce Osmanlı İmparatorluğu bütçesine dahil edilmek üzere bir gelir gider bütçesi düzenleyip hükümete sunmaya mecburdu. Bu bütçe iki aylık bir müddet zarfında hükümetçe tasdik edilecekti. Konsey aynı şekilde her ay Maliye Nezareti'ne tahsilatını ve ödemelerini bildiren bir rapor sunacaktı. Her yıl sonunda yine aynı nezarete nihaî hesap cetveli sunmaya mecburdu. Her altı ayda bir yine Maliye Nezareti'ne Osmanlı tahvilat hamillerine ödenmek üzere Avrupa'ya yollanan paraların bir dökümünü verecekti.

Konsey her yıl bütün Avrupa başkentlerinde yaptığı ödemeler ve gelirlerini gösteren cetveller yayımlayacaktı. Nihayet her yıl yönetim kurulu faaliyetlerini gösteren bir rapor hazırlayacaktı.

Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi, öteki adıyla Düyun-ı Umumiye Konseyi, konsey yönetim kurulu tarafından tayin edilen bir umum müdür tarafından yönetilmekteydi.. Bu müdür üçüncü şahıslar nezdinde kararların yürütülmesinde konseyi temsil etmekteydi. Öteki memurlar da yine konsey yönetim kurulunca seçilmekteydi, fakat hepsi Osmanlı Devleti memuru sayılıyorlardı. Bu sebeple Osmanlı memurlarının sahip olduğu bütün hak ve yetkileri kullanabilmek durumunda idiler.

Osmanlı hükümetinin Düyun-ı Umumiye yönetimini kontrol hakkı bulunuyordu. Bunun için hükümet tarafından bir komiser ve yeteri kadar kontrol memuru seçilecekti. Komiser, konseyin bütün yönetim kurulu toplantılarına katılacaktı. Yalnız oyu istişarî olarak kalacaktı. Kontrol memurları ise, konsey yönetimine müdahale etmemek şartıyla, bütün kayıtlara bakmak ve incelemek hakkına sahip idiler.

Düyun-ı Umumiye'nin Faaliyet Sonuçları (1881-1914)

Sirkeci'de Galata bankerlerinin "Rüsum-ı Sitte" anlaşmasını yürütmek için düzenledikleri binada faaliyetine başlayan Düyun-ı Umumiye İdaresi, ilk günden itibaren misli görülmemiş bir organizasyon ve yönetim biçimi ile çalışmaya ve olumlu sonuçlar almaya başlamıştı. Kurulan idare sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, bütün Avrupa devletleri için bir model haline gelmeyi başarmış ve bu sayede eskiden piyasalardaki büyük iniş-çıkışlar sonucu spekülatörlere yem olan Osmanlı tahvilatı tam anlamı ile bir tasarruf aracı haline gelmişti. İşte bu sayede Osmanlı İmparatorluğu hükümetleri daha on yıl geçmeden dünya borsalarında geçerli olan şartlarda yeni krediler almayı başarmışlardı.

Aslında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin işi ilk bakışta çok zor görünmekteydi. Geniş imparatorluk topraklarında her türlü ulaşım yetersizdi, bu sebeple bu idarenin, Osmanlı hükümetlerinin desteğine rağmen başarıya ulaşması zor görünüyordu. Fakat, önüne gelen engelleri sadece kendisine devredilen vergi ve rüsumları tahsil etmek işi yanında memleket ekonomisine ve Osmanlı tahvilat hamillerine sağladığı faydalarla aşma yolunu seçmişti. Vergi ve rüsumların en iyi bir şekilde cibayeti için Avrupa'dan bu konuda eksperler getirdiği gibi, mükelleflerin vergi konusu olan üretimlerini artırmaları ve daha kaliteli hale getirebilmeleri için kendilerine destek olmuş, örneğin ipekçiliği ıslah amacıyla okullar bile açmıştı.

Düyun-ı Umumiye'nin organizasyonu, aşağıda göreceğimiz gibi, imparatorluğun önemli kent ve merkezlerine kadar uzanarak, o devir için model olarak gösterilen bir seviyeye erişmişti. İstanbul'daki genel direktörlüğe bağlı olarak aşağıda adları belirtilen kentlerde kurulmuş "baş müdiriyetler", daha alt bölümde müdüriyetler, bölge müdürleri ve mahalli müdürlükler olarak organizasyon piramidi oluşturulmuştu.

I. Dünya Savaşı arefesinde Düyun-ı Umumiye'nin şu kentlerde müdürlükleri bulunuyordu:

Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Draç, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Foça, Selanik, Samos, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen.

Yine I. Dünya Savaşı arefesinde Düyun-ı Umumiye personelinin sayısı 5.537 idi. Bunun 5.355'i Osmanlı tebaası, 182'si yabancı idi. İstanbul merkezindeki memur sayısı ise 118'i Düyun-ı Umumiye Konseyi'nde, 390'ı yine İstanbul'daki genel müdürlükte olmak üzere, 508'e ulaşmaktaydı. 3875 personel taşrada görev yapıyordu. Müfettiş sayısı 42 idi ve taşra müdiriyetlerine bağlı 1112 kolcu vardı. Ayrıca Düyun-ı Umumiye İdaresi vergi ve rüsumla ilgili işlemlerin, özelliği dolayısıyla mevsimlik geçici memur ve personel de kullanmaktaydı.

Personelinin sadece 3'ünün yabancı olması, Düyun-ı Umumiye yönetiminin bir gerçeğini ortaya çıkarmış oluyordu: Gerekli disiplinle, muntazam ödenen maaşlar ve terfî ve tayinlerde objektif ve bilimsel tercihlerin hâkim olması sayesinde, bu memleketin insanı çok farklı ve olumlu sonuçlar doğurabiliyordu. Oysa aynı günlerde Osmanlı devlet yönetimi bir türlü eski alışkanlıklardan kurtulamamıştı: Maaşlar keyfî olarak saptandığı gibi hiçbir zaman vaktinde ödenmiyor ve memurların ekserisi sarraflara maaşlarını kırdırmak zorunda kalarak adeta ücretlerinin yarısına çalışmış oluyorlardı. Tayin ve terfilerde

ise adam kayırma, iltimas ve hattâ rüşvet bir türlü önlenememişti. Bazı memuriyetlerin satıldığı rivayetleri eskisi gibi söylenir oluyordu. Bu sebeple Duyun-ı Umumiye Yönetimi'nin kısa sürede Osmanlı yönetimine bir model görevi gördüğünü kabul etmek gerekiyordu. Fakat bu modelden faydalanma olanağı pek bulunamamıştı.

Şimdi Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin "Rüsum-ı Sitte" İdaresi'nden devraldığı altı rüsumun sağladığı hasılat ile daha sonra kendisine bırakılan diğer gelirlerin varidatını ele alacağız. Tablo 7'de görüldüğü gibi, altı rüsumun geliri zaman içinde hızlı denebilecek bir artış göstermiştir. Bu sebeple bunları kısa kısa ele alarak bu artışların nedenleri üzerinde durmakta fayda görüyoruz.

Tuz

O devirde imparatorluk sınırları içinde kaya tuzu Ankara, Konya, Erzurum, Bağdat ve Halep'te, deniz tuzu ise Kızıldeniz ve Akdeniz ile Ege Denizi sahillerinde işletiliyordu. Tuz Osmanlı İmparatorluğu'nda 1862'den beri inhisar konusu idi. Bu tekel olduğu gibi Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilmiş ve bu idare anlaşma gereğince bu işin işletmeciliğini de üzerine almıştı.

Maalesef Duyun-ı Umumiye İdaresi ulaştırma ve nakliye olanakları olmadığı veya yetersiz olduğu için kendisine bırakılan bütün tuzlaları işletmemişti. Bu ise kaçakçılığa sebep oluyordu. İlkel usullerle tuz üreten kaçakçılar bunları kolayca satıyorlardı. O kadar ki, kaçak tuz satışı resmî satışın üstüne çıkmıştı.

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin en büyük başarısı, Basra'daki Salif tuzlalarını işleterek Hindistan'a yaptığı tuz ihracatıdır. Tuzda elde edilen başarıyı rakamlara dökecek olursak konuyu daha iyi açıklayabiliriz:

1913-14 hesap devresinde tuz inhisarından sağlanan 1.103.625 O.L. tutarındaki gelir 293.219 ton tuz satışından elde edilmiştir. Bu tuzun 71.666 tonu ihraç edilmiştir.

Damga Resmi

Damga resmi, kıymetli ve resmî evraka yapıştırılacak pul ile damgalı kıymetli evrak satışlarından elde edilecek gelirleri kapsamaktaydı. Ancak Düyun-ı Umumiye İdaresi ilk başlarda bu geliri toplamakta âciz kaldığı için, koca imparatorlukta toplanan gelir Yunanistan'da aynı adla toplanan gelirden çok düşük kalmıştı. Ayrıca uygulamanın hemen başında pasaport ve ikamet tezkeresi harçlarının bu rüsuma dahil olup olmadığı konusunda hükümetle bir anlaşmazlık çıkmıştı ve bu sebeple anlaşmazlığın bu idare lehine çözümlendiği 1888'e kadar hükümete bu iki harç sebebiyle yılda 50.000 O.L. iade edilmişti.

Bu rüsum konusunda ikinci bir anlaşmazlık, kapitülasyon hükümlerinin yabancılara bu vergiyi ödememek gibi bir ayrıcalık getirdiği yorumundan çıkıyordu. Düyun-ı Umumiye İdaresi bu rüsumun genellik kuralına göre uygulanması gereğinde ısrar edince, bu rüsum 1894'te kısmen ve 1905'te yabancıları da mükellef kılacak hale getirilmişti. Bu verginin hasılatının düşük kalmasının sebebi, vergi ile ilgili ekonomik olayların zaifiyeti idi. Bu damga resmine bağlı olan ticarî senetler ve borsalarda işlem gören her türlü kıymetli evrakın tedavül hacmi, imparatorluğun zayıf ekonomik bünyesi dolayısıyla düşük kalmıştı.

Alkollü İçkiler Rüsumu

Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan alkollü içkiler rüsumu şarap, konyak, rakı, rom ve bira gibi içkilerden alınmaktaydı. Ayrıca ithal edilen her türlü yabancı içki de bu rüsuma tâbi idi. Bu içkilerin satışı, yani bayiliğini yapanlara verilen satış permisi de bu verginin kapsamına giriyordu.

Bu verginin hasılatının Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılması ile birlikte bu idare şarap ihracatını teşvik için girişimlerde bulunmuş ve ihraç edilen şaraplara ait rusumu yarıya indirmek suretiyle ihracatı teşvik etmeye başlamıştır. Ayrıca hükümet ile anlaşarak şarap ihracatından alınan % 1 ihracat vergisini de kaldırtmıştır. Bunun yanında bağcılığı geliştirmek için yetiştiricilere destek olmuş, 1884'te de bağlarda görülen filoksera hastalığını önlemek üzere bedelsiz ilaç ve bu hastalıktan bağları harap olanlara Amerikan menşeli fidiz dağıtmıştır. Bunun yanında çeşitli eksperlerini bağ bölgelerine göndererek yetiştiricilere teknik destek sağlamıştır.

Düyun-ı Umumiye yönetiminin gayretine rağmen, ülkede şarapçılık iki sebep yüzünden gelişmemekte idi. Bunların birincisi alkol derecesine bakılmaksızın bütün içkilerin aynı oranda vergiye tâbi tutulmuş olmasıydı. Ger-

BİNLERCE PERSONEL: I. Dünya Savaşı öncesinde Düyun-ı Umumiye'de çalışan personel sayısı 5537 idi. Rüsum-ı Sitte İdaresi'nde de yaklaşık bu kadar çalışan vardı. Düyun-ı Umumiye'de bunların tamamına yakını Osmanlı tebası, yalnızca 182 kişi yabancı idi. Daimi kadronun yanında mevsimlik, geçici personel istihdam ediliyordu. Bu yönetim biçimiyle Düyun-ı Umumiye o güne kadar Osmanlı devlet yönetiminde görülmedik ölçüde düzenli çalışan bir kadroyu çatısı altında toplamıştı. Bir dönem Duyun-ı Umumiye'de Osmanlı alacaklıları Vekilliği yapan Hüseyin Cahid (Yalçın) (solda), Konsey'de Fransız temsilcisi M. Berger (sağda).

çekte şarap, örneğin rakıya nazaran ülkede çok daha az içiliyordu, ama büyük ölçüde ihraç metaı idi. Nitekim gelişmeyi önleyen ikinci mahzur, dış rekabette bu birinci sebebe bağlı olarak çıkıyordu. Örneğin şarap imalatçıları aslında % 29.5 oranında vergi yükü altında bulunurken, aynı şarap ithal edildiği halde *ad valorem* olarak % 11 vergi ödemekte idi. Bu % 29.5 vergi oranının % 15'i Düyun-ı Umumiye'ye bırakılan kısmı, % 12.5'i üzüm öşrünü, % 2'si de Millî Müdafaa Vergisi'ni oluşturmaktaydı.

Düyun-ı Umumiye kayıtlarına göre 1913-14 malî yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda 41.913 ton şarap, 5.087 ton rakı üretilmekteydi. İhraç edilen şarap ise 7.620 tonu buluyordu. Diğer alkollü içkilerde ihracat ancak 110 ton civarında kalıyordu. İhracatta Beyrut 3.929 ton ile başta geliyor, onu 2.926 ton ile İzmir takip ediyor, daha sonra 347 ton ile Edirne, 341 ton ile Bursa geliyordu.

Balık Rüsumu Varidatı

Osmanlı hükümeti, Muharrem Kararnamesi'nde Düyun-ı Umumiye'ye bırakılacak balık rüsumu gelirlerini balıkçılık merkezlerini sıralamak suretiyle belirtmişti. On yıllık bir aradan sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi dışardan M.de Bellesme adında bir balıkçılık uzmanını getirterek deniz ve tatlı su balıkçılığını geliştirmek için etüdler yapmasını sağlamıştı. Her ne kadar bu uzmanın istedikleri uygulamaya konulamamışsa da, balık rüsumu geliri bu idarenin akıllıca yönetimi sayesinde 1882-83 hesap yılında 22.635 O.L. iken ileriki yıllarda 87.000 O.L.'na kadar yükselmişti. Fakat balık tutma ve değerlendirme işleri eski zihniyet ve teknolojilerden bir türlü kurtulamamıştı.

İpek Öşürü Geliri

Düyun-ı Umumiye'ye devredilen ipek öşürü, İzmir, Bandırma ve Ayvalık havalisi de dahil olmak üzere Bursa, Edirne ve Samsun bölgelerini kapsıyordu. Bu idare bu bölgelere ait ipek öşürü gelirinin tahsilini üzerine aldığı günlerde ipekçilik bu bölgelerde tamamen bir çöküş içindeydi. Nitekim Bursa bölgesi 1854'te yılda 4 milyon okka koza üretirken, Düyun-ı Umumiye'nin ilk hesap yılında bu rakam 794.000 okkaya düşmüştü. Bu sebeple vaktiyle ipekçilik yönünden önemli bir üretim merkezi olan Osmanlı İmparatorluğu 1880'e doğru artık dünya ipekçiliğinde adı bile geçmez hale gelmişti. Hiçbir teşvik tedbirinin getirilemeyişi, ipekböceğine ârız olan hastalıklar ve teşebbüs eksikliği bu düşüşün sebepleri olarak gösteriliyordu.

Düyun-ı Umumiye İdaresi, bu sebeple, ipekçiliği geliştirmek ve özellikle üretimin düşmesine sebep olan hastalıkları ortadan kaldırmak için büyük çaba sarfetmiştir: 1888'de Bursa'da *Pastör Sistemi* denilen yeni ilmî esasları öğretmek için bir okul açılmıştır. Fakat ne yazık ki bu okula Türklerden çok azınlıklar rağbet etmiş ve bu azınlıklar da çeşitli sebeplerle tam iş yapacak çağa gelince bölgeyi terkettiklerinden, okuldan beklenen fayda pek gerçekleşmemiştir. Buna rağmen Düyun-ı Umumiye İdaresi Bursa bölgesinde üreticilerin teknik meselelerini çözümlemek için bir laboratuvar ve araştırma merkezi de kurmuş ve bu sayede bölge tekrar eski üretim gücüne kavuşmuştur. Nitekim 1913-14 hesap döneminde bu bölgenin koza üretimi 4.760 tona yükselmiş ve ipek öşürünün yıllık hasılatı 82.497 liraya yükselmiştir. Oysa ilk uygulama yılında bu hasılat sadece 18.951 O.L. idi.

Tütün Öşürü ve Tütün Rejisi

Tütün öşürü yanında işlenmiş ve mamul tütün gelirleri Galata bankerleri ile yapılan Rüsum-ı Sitte Anlaşması'ndan önce de tekel yönetimine tâbi idi. Galata bankerlerine bazı bölgelerin tütün öşürü ile bu tekelin bütün tütün işleme ve ürünleri devredilmişti. Muharrem Kararnamesi ile de bu işi Düyun-ı Umumiye İdaresi devralmıştı Muharrem Kararnamesi'nde, Düyun-ı Umumiye'nin tütün tekelini kurulacak bir şirkete devretmesi hakkı saklı bulunuyordu. 28 Mayıs 1883 tarihli bir ferman ile de Osmanlı tütünleri tekelinin yönetiminin aşağıdaki finans gruplarının oluşturduğu bir şirkete verilmesi kararlaştırıldı:

1- Viyana'daki Kredit Anstalt ve grubu,

2- Osmanlı Bankası ve grubu,

3- Berlinli banker Bleichroder ve grubu.

Bu şirketin imtiyaz süresi 30 yıldı, fakat 1913'te hükümetle yapılan bir anlaşma ile 1928'e kadar uzatılmıştı. Şirketin sermayesi her biri 500 frank değerinde 200.000 adet hisse senedine bölünmüş olarak 100 milyon frankı.

Reji Şirketi'nin görev ve imtiyazları imparatorluğun her yerinde aynı değildi. Bandrol sisteminin yürürlükte olduğu vilâyetlerde şirket, Osmanlı İmparatorluğu içinde üretilen ve dahilî tüketime tahsis edilen bütün tütünleri satın almak, işlemek ve satmak hakkına sahipti. Diğer vilâyetlerde ise, daha önce Osmanlı hükümetince alınan vergileri tahsil etmekle yetinecekti.

Reji Şirketi, ayrıca daha önce hükümete ait olan çiğneme tütünü ile ithal edilen tütün mamullerinden aldığı rüsumu da devralmıştı. Tütün bayiliği lisans harcı (beiye) ile Mısır, Tunus ve Samos ile diğer bazı yerlere ihraç edilen tütünlerin ihracat rüsumu da şirkete geçmiş bulunuyordu. Lübnan ve Girit tütün gelirleri şirkete devredilmemişti. Aynı şekilde, İran'dan getirtilen tömbekinin ithal resmi de şirkete bırakılmamıştı.

Yukarda gelir kaynaklarını, sıraladığımız tütün tekeli, Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Reji Şirketi'ne aşağıdaki şartlarla devredilmişti:

1- Reji Şirketi, Düyun-ı Umumiye'ye her yıl üçer aylık taksitlerle 750.000 O.L. tutarında avans ödeyecekti. Bunun zarar halinde de ödenmesi gerekiyordu.

2- Yatırılmış sermayeye, bu avans ve

TABLO: 5

Tütün Tekelinin Reji Şirketine Devrinden Sonraki Tahsisler

	Düyun-ı Umumiyeye	Hükümete	Şirkete
1-500.000 O.L. kâr	% 35	% 30	% 35
500.000-1.000.000 O.L. kâr	% 34	% 39	% 27
1.000.000-1.500.000 O.L. kâr	% 30	% 52	% 18
1.500.000-2.000.000 O.L. kâr	% 20	% 70	% 10
2.000.000 ve fazlası O.L. kâr	% 15	% 75	% 10

diğer masraflar çıktıktan sonra geriye kalan safi hasılattan, 50 milyon frankı geçmediği takdirde % 8, geçtiği takdirde % 7 oranında pay dağıtılacaktı. Bu pay düşüldükten sonra, şirket kurucularına % 5 oranında pay dağıtılacaktı.

Bütün bu tahsisler yapıldıktan sonra geri kalan tutar Tablo 5'teki gibi işlem görecekti.

Bu görkemli tablo, özellikle ilk yıllarda bir hayal olarak kalmıştı. Nitekim şirketin ilk faaliyet yıllarında ne Düyun-ı Umumiye İdaresi, ne de Osmanlı hükümeti kâra iştirak edecek duruma girebilmişti. Bu başarısızlık, tecrübesizlikten ve önemli bir olaydan kaynaklanıyordu: Reji'nin faaliyete başlamasından önce Mısır'a sadece Osmanlı tütünleri ithal edilmekteydi. Bu imtiyaz sadece ihracat vergisi olarak Osmanlı hükümetine yılda 150.000 O.L. sağlamaktaydı. Oysa Reji'nin ilk faaliyet yılından başlamak üzere Mısır hükümeti, Yunanistan hükümeti ile bir anlaşma yaparak bu ülke tütünlerine kapılarını açmıştı. Bu sebeple Reji idaresi önemli bir ihraç merkezini kaybettiği gibi, Osmanlı tütünlerinin Yunanistan yoluyla Mısır'a ihraç edilmesiyle ortaya çıkan kaçakçılık sonucu bu ülkeye yapılacak ihracattan beklediği geliri de elden çıkarmış oluyordu. Bu durum karşısında şirket, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nden tazminat da almıştı. Bunun üzerine Düyun-ı Umumiye İdaresi şirkete geri ödenmek kaydıyla aşağıdaki avansları ödemiştir (Osmanlı lirası olarak):

1886-87 için 100.000 O.L.
1887-88 için 61.300 O.L.
1888-89 için 49.003 O.L.

1889'da yapılan bir anlaşma gereği Düyun-ı Umumiye İdaresi, Reji Şirketi'ne, geri ödeme zorunluğu olan avans olarak değil, karşılıksız tazminat olarak 1888-89 yılı için 38.000, 1889-90 yılı için 44.000 ve imtiyaz süresinin sonuna kadar, bundan sonraki yıllar için yılda 50.000 Osmanlı lirası tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Bu sonuncu ödeme 1890'dan itibaren şirketin Düyun-ı Umumiye'ye her yıl ödediği 750.000 O.L.'nı 700.000 O.L.'na indirmiş oluyordu.

1897'de Osmanlı hükümeti Mısır'a tütün ihracının devam ettiğini görerek bu defa ihraç gümrük resmini artırmıştı. Bu sebeple bu rüsumun hasılatının Tablo 6'daki gibi dağıtılması kararlaştırılmıştı.

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Tütün Rejisi'nden sağladığı hasılat, "Reji Hakkı Payı" adı ile kayıtlarına geçmekteydi. Buna göre Düyun-ı Umumiye'nin Reji Şirketi'nden sağladığı gelir şu şekilde özetlenebilir:

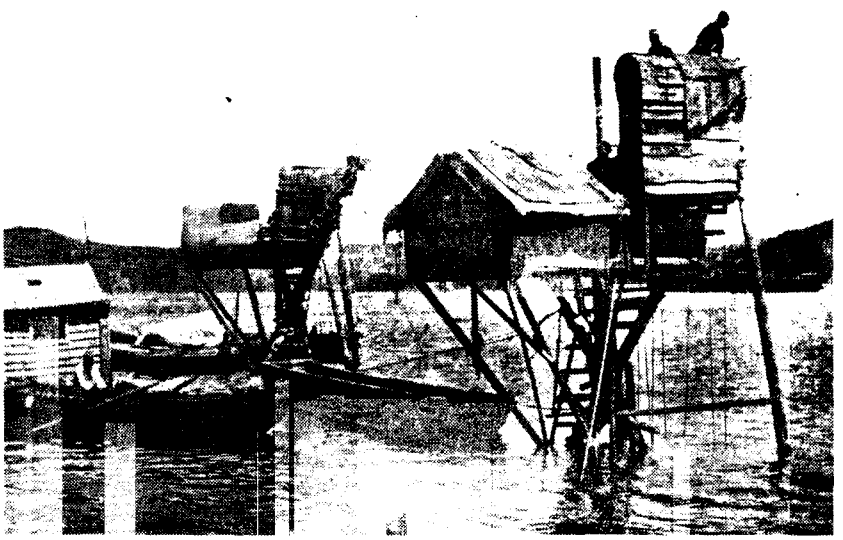
1- 1890'da 700.000 O.L. indirilen ve o tarihe kadar 750.000 O.L. olan yıllık avans.

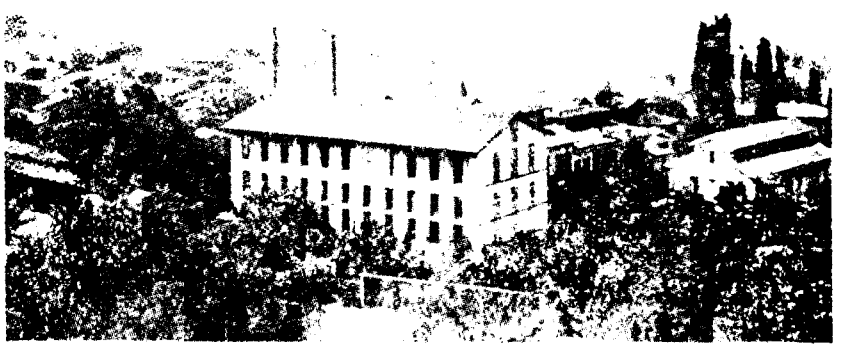
2- Düyun-ı Umumiye İdaresi şirketin aynı zamanda kurucusu olduğundan, sahip olduğu kurucu hisse senet-

TABLO: 6

İhraç Gümrük Resmi Hasılatının Paylaşılması (1897)

	Düyun-ı Umumiyeye	Osmanlı Hükümetine	Reji Şirketine
1-20.000 O.L. kadar	0	% 75	% 25
20.000-67.000 O.L. kadar	% 75	0	% 25
67.000 den sonrası	0	0	% 100

BALIK VE İPEKTEN GELİR: Osmanlı yönetiminin Düyun-ı Umumiye'ye bıraktığı gelirler arasında balık avı rusumu ile ipek öşürü de vardı. Düyun-ı Umumiye yönetimi her iki dalda da geliştirme projelerine girişip, geliri artırmak istemiş, balıkçılık alanında dışardan uzmanlar getirtilmiş, balıkçılık merkezleri ıslah edilmiş, ipekçilik alanında da çeşitli girişimlerde bulunulmuş, Bursa'da ipekçilik okulu açılmıştır. Üstte, Kavak'ta dalyanlar, altta Bursa böcekhaneleri.

lerinin geliri ki, bunlara "Kurucu Payları" hissesi denilmekteydi.

3- Reji Şirketi kârından kendisine düşen pay.

4- 1897'de yukarda bahsettiğimiz anlaşma gereğince kendisine tahsis edilecek Mısır'a tütün ihraç rüsumu payı.

Tablo 7'de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Reji'nin kuruluşundan 1914'e kadar aldığı payların toplamı yıllar olarak gösterilmiştir.

Düyun-ı Umumiye'nin Diğer Gelirleri

Galata bankerleri ile 1879'da yapılan *Rüsum-ı Sitte* anlaşmasında, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Avrupalı Osmanlı tahvilat sahiplerini unutmamış olmak için, bazı gelirler tahvilat sahiplerinin faiz ve itfalarına tahsis edilmişti. Daha sonra bu gelirler olduğu gibi Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilmişti. Aşağıda bu idarenin adı geçen gelirleri tahsildeki durumu ele alınacaktır.

Bulgaristan Vergisi

Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesinin 5. fıkrası, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne "Bulgar Prensliği Vergisi"ni bırakıyordu. Aynı 5. fıkraya göre, Berlin Kongresi'ndeki antlaşmayı imzalayan devletler bu verginin miktarını saptayıncaya kadar, 1 Ocak 1882'den itibaren Osmanlı hükümeti tütün öşründen yılda 100.000 O.L.'nı bu vergi yerine Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödeyecekti.

Bulgaristan vergisi büyük devletlerce hiçbir zaman saptanmadığı için Tütün Rejisi Şirketi kendisine bırakılan tütün öşürü gelirinden her yıl Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne 100.000 O.L. ödemeye devam etmiştir.

Kıbrıs Adası Gelir Fazlası

Bilindiği gibi Kıbrıs adası Osmanlı hükümeti ile İngiltere hükümeti arasında yapılan 4 Haziran 1878 tarihli bir antlaşma ile İngiltere'nin yönetimine bırakılmıştı. Bu antlaşma üzerine İngiltere hükümeti Kıbrıs'taki Osmanlı Devleti'ne ve saraya ait mal ve mülk karşılığı olmak üzere yılda 87.686 sterlin ödemeyi kabul etmişti. Fakat buna rağmen Osmanlı borçlarının faiz ve anapara ödemelerinin durdurulmuş olmasını bahane etmiş ve gerekçe olarak İngiltere'nin alacaklıların garantörü olduğunu ileri sürmüş; böylelikle hiçbir ödemede bulunmamıştır. Bu sebeple Düyun-ı Umumiye'ye Muharrem Kararnamesi'nde Kıbrıs adası gelir fazlası bırakılmışken, bunun yerine tütün öşründen karşılanmak üzere yılda 130.000 Osmanlı lirası verilmeye başlanmıştı. Böylelikle tütün öşürü tamamen Düyun-ı Umumiye'nin eline geçen bir gelir haline gelmişti.

Şarkî Rumeli Geliri

Muharrem Kararnamesi ile Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan Doğu Rumeli geliri şu kaynaklardan oluşmaktaydı:

1- Sabit bir meblâğ olarak saptanan yıllık 240.000 O.L.,

2- Şarkî Rumeli organik statüsünün 5. maddesine göre yukardaki meblâğda meydana gelebilecek artışlar,

3- Şarkî Rumeli gümrük hasılatını temsilen yılda 5.000 O.L.

Şarkî Rumeli hükümeti adetâ vergi mükellefleriyle anlaşarak vergi hasılatını düşürmüş ve yukarda yazılı meblâğları ödemekten çekinmişti. Böylece 240.000 O.L. olan maktu miktar 180. 000 O.L.'na indirilmişti. 1885'te bu indirilmiş rakamla ödeme dahi durdurulmuştu. İki yıl sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi Genel Müdürü Sir Vincent Gaillard ile Şarkî Rumeli guvernörü Bulgar Prensi arasında yapılan bir anlaşma üzerine ödemeler yine başlatılmıştı. Birkaç yıl sonra Bulgar hükümeti, satın almış olduğu Rusçuk-Varna Demiryolları'nı Osmanlı hükümetine devretmesinden kaynaklanan alacağına Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödeyeceği meblâğı karşılık kabul ederek ödemeyi durdurmuştu. Dolayısıyla, Bulgar hükümeti ile Düyun-ı Umumiye İdaresi arasında bu konuda görüşmeler sürüp gitmiş ve ödemeler yine aksamıştı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti büyük bir taviz vererek Düyun-ı Umumiye'nin bu kaybını, bu idare tarafından kendi hesabına tahsil edilen âşar ve diğer bazı varidat fazlasını bu idareye devretmekle telâfiye çalışmıştı. 1903- 1904 hesap yılında başlayan bu uygulama 1914'e kadar devam etmiş ve böylece ödenen para yılda 114.019 lira olarak gerçekleşmiştir.

Tömbeki Geliri

Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesi, her yıl tömbeki rüsumu hasılatından 16.000 O.L.'nın Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne kalmasını öngörmüştür. Gerçekte bu kısımda yer alan gelirin en düzenli biçimde ödeneni, Osmanlı hükümetlerinin iyiniyetinin bir ifadesi olan bu tömbeki geliri idi.

Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Payları

Berlin Antlaşması gereğince, eskiden Osmanlı topraklarına ait olduğu halde Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'a terkedilmiş olan yerlere ait Osmanlı dış borçları, bu ülkelerin borcu haline gelmişti. Fakat bu ülkelere düşen payların saptanması için ilerde büyük devletler bir komisyon kuracaklardı. Ancak, aradan yıllar geçtiği halde ve Düyun-ı Umumiye İdaresi ile Osmanlı hükümetinin çeşitli girişimlerine rağmen bir sonuç elde edilemediğinden, Muharrem Kararnamesi'nde yazılı bu hüküm de yerine getirilememiştir.

Hasılat Fazlası Gelirleri

Bilindiği üzere Muharrem Kararnamesi ile gümrük anlaşmalarındaki tadilat ve Patent Vergisi'nin yabancılara da teşmiliyle ortaya çıkacak fazla hasılat Düyun-ı Umumiye idaresine bırakılmıştı.

Gümrük Hasılatı Fazlası

Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesinin 3. bendi, ticaret anlaşmalarının revizyonu sonucu gümrük hasılatında meydana gelecek fazlalığın Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmasını öngörmüştür.

Bilindiği gibi, Osmanlı gümrük politikası kapitülasyon hükümlerine bağlı idi. 1734'te Fransa Kralı XV. Louis ile I. Mahmud arasında yapılan bir ticaret antlaşmasına göre, Fransız malları üzerinden % 5 ithal gümrük resmi alınması kararlaştırılmıştı. 1838'de İngilizlerle ve 1839'da da Fransızlarla yapılan ticaret antlaşmaları sonucu bu vergi % 3 oranına indirilmişti. 1860-1862 yılları arasında Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda, İsviçre ve ABD ile yapılan ticaret antlaşmalarında gümrük vergisi *ad valorem* olarak % 8'e çıkarılmış ve bu esas 1907'ye kadar hemen bütün yabancı ülkelerden yapılan ithalat için uygulanmıştır. 1907'de Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, İtalya ve Avusturya-Macaristan ile yapılan ticaret antlaşması ile vergi oranı % 8'den % 11'e çıkarılmıştı. Ancak bu antlaşmanın 6. maddesine göre, ortaya çıkacak fazlalık, Selânik, Manastır ve Kosova vilâ-

yetlerinin ıslahat projelerini finanse etmek üzere, bu vilâyetler bütçelerine bırakılacaktı. Bu hüküm Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin itirazına yol açmış ve sonunda ortaya çıkan gümrük hasılat fazlasının % 25'i Düyun-ı Umumiye'ye ve % 75'i de adı geçen vilâyetlere tahsis edilmişti. Bakan Savaşı'ndan sonra bu vilâyetler Osmanlı toprakları dışında kaldığından, Düyun-ı Umumiye İdaresi % 3 artırılmış olan bu vergi hasılatını kendine mal etmiş, bu yüzden savaşın idareye "hayır" getirdiği söylentileri yayılmıştır.

Patent Vergisi Geliri Fazlası

Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesinin 4. bendinde, uygulanmakta olan, yabancı tüccar ve işadamlarının muaf bulunduğu Patent Vergisi'nin yabancılara da teşmili ile ortaya çıkacak fazla hasılatın Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılması öngörülmüştü. Fakat, bir taraftan Osmanlı hükümetinin ek hasılatı kendisine ait olmayacak bu verginin yabancıları da kapsaması yolunda hiçbir faaliyet göstermemesi, öte yandan büyük devletlerin tebalarını bu vergiye tâbi kılmamak için gösterdikleri gayretler, kararnamenin bu hükmünün yerine getirilmesini önlemişti. Oysa Osmanlı hükümetinin malî danışmanlığını yapmış olan Fransa Sayıştay başkanlarından Charles Laurent, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde birkaç nesildir yerleşmiş olan yabancı işadamları ve tüccarların bu verginin dışında kalmasını kınayan bir raporu 1908 ihtilâlinden sonra Osmanlı hükümetine sunmuştur. Bu vergi o zaman yılda bir milyon frank hasılat sağlamaktaydı. Yabancılara teşmil edildiğin-

TABLO: 7

Düyun-ı Umumiye İdaresinin 1882-1914 Yılları Arasında Osmanlı Borçları Faiz ve Anapara Ödemelerine Tahsis Edebileceği Safi Hasılat Değerleri

(Osmanlı Lirası Olarak)

Yıllar	Tuz Resmi	Damga Resmi	Alkollü İçkiler Resmi	Balık Rüsumu	İpek Öşürü	Tütün Öşürü ve Tekeli	Diğer Gelirler	Toplam
1882-83	618.029	146.761	178.861	22.635	18.851	888.429	466.200	2.339.766
1883-84	658.554	147.687	177.100	36.570	21.972	870.694	351.091	2.263.668
1884-85	653.066	138.397	197.675	37.996	24.637	794.945	365.000	2.211.756
1885-86	643.412	138.589	215.585	37.477	23.237	868.255	287.917	2.214.599
1886-87	682.227	162.672	222.573	37.104	31.909	842.114	180.000	2.158.599
1887-88	655.113	156.274	218.110	40.625	34.717	842.070	205.338	2.152.247
1888-89	693.337	171.974	221.653	42.430	25.846	823.467	332.026	2.310.533
1889-90	722.059	186.053	222.461	42.725	39.281	833.455	304.622	2.350.656
1890-91	699.887	205.979	254.814	47.307	51.251	818.382	304.622	2.382.242
1891-92	730.354	209.373	226.656	48.445	45.895	877.652	304.622	2.442.997
1892-93	787.645	212.868	256.418	44.405	56.409	888.559	304.622	2.550.926
1893-94	814.235	224.208	255.796	40.037	66.739	892.067	304.622	2.597.704
1894-95	769.220	244.088	261.780	43.037	52.879	927.140	304.622	2.602.746
1895-96	773.865	224.908	260.617	46.356	46.773	894.292	304.622	2.551.433
1896-97	828.506	220.145	261.235	47.832	59.163	861.793	190.603	2.469.277
1897-98	859.553	213.609	261.283	42.865	48.135	800.513	291.953	2.517.914
1898-99	870.759	233.406	265.068	52.309	65.505	814.003	253.947	2.554.997
1899-1900	823.826	235.168	270.507	47.543	90.719	792.857	355.298	2.615.918
1900-01	949.169	225.926	277.121	50.504	69.846	834.681	126.350	2.533.597
1901-02	934.764	225.743	265.068	43.249	70.854	890.852	178.842	2.609.472
1902-03	935.763	220.234	268.852	45.734	76.094	970.185	494.655	3.011.517
1903-04	937.962	233.043	276.610	54.960	106.117	1.015.962	266.616	2.891.270
1904-05	949.892	359.791	268.288	48.587	83.823	996.146	266.616	2.964.133
1905-06	1.037.586	439.264	271.593	63.924	117.495	955.790	266.616	3.152.268
1906-07	1.075.880	353.631	284.117	54.952	110.132	1.022.553	266.616	3.167.881
1907-08	1.123.886	366.254	283.301	69.548	131.217	1.059.422	266.616	3.300.244
1908-09	1.063.566	377.681	271.071	71.287	110.995	1.040.517	266.616	3.201.733
1909-10	1.147.237	420.364	288.270	87.803	128.945	1.095.542	266.616	3.435.777
1910-11	1.156.954	465.669	316.392	57.511	88.749	890.993	1.090.043	4.866.311
1911-12	1.271.703	506.164	357.146	67.653	90.661	824.752	1.008.519	4.126.598
1912-13	978.424	417.831	258.300	65.032	57.230	813.979	1.152.338	3.743.334
1913-14	1.103.023	419.241	240.478	77.426	82.497	884.600	1.578.649	4.385.914

de üç katına çıkarılabileceğini öne süren C.Laurent'in bu isteği, maalesef Balkan Savaşı'nın çıkması ile yürürlüğe konamamıştı. Böylece Düyun-ı Umumiye İdaresi bu konuda bir boş vaad ile karşı karşıya kalmıştı. Fakat yine de şunu söylemek gerekir ki, Düyun-ı Umumiye İdaresi de bu konuda ciddi bir teşebbüste bulunmuş sayılamazdı.

1903 Kararnamesi

Bir taraftan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluş ve işleyişi ve aldığı sonuçlar, diğer taraftan aradan çeyrek yüzyıl geçmesi ile Osmanlı ekonomisinde büyük değişmeler olması, Muharrem Kararnamesi'nin bazı yönlerinin değiştirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştı.

Fakat getirilen değişikliklerden söz etmeden önce Düyun-ı Umumiye uygulamasının 1903'e kadar verdiği sonuçlara bir göz atmak yararlı olacaktır. 1881-1903 arasında Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi İdaresi'ce itfa edilen borç miktarı 26.842.686 O.L.'na ulaşmıştı. Böylece yılda amortisman payı olarak ortalama bir milyon Osmanlı lirasından fazla bir para ödenmiş oluyordu. Durumu daha belirgin bir şekilde açıklayacak olursak, Tablo 8'deki sonuçların elde edildiğini hatırlatmamız gerekecektir. Fakat başarılı gibi görülen sonuç, aslında Muharrem Kararnamesi'nin ilk uygulama yıllarında alınan sonuçlar değerlendirilmek suretiyle ortaya konulan trendin gerçekleşmesinden uzak kalmıştı. Kararnamede yer alan fazla hasılatın Osmanlı hükümetine kalacağı yolundaki hükümler uygulanamamıştır, çünkü bu fazla hasılat hiçbir zaman gerçekleşmediği için, Osmanlı hükümeti Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni teşvik edici, destek olucu gayret göstermek gereğini duymamıştır. Nitekim, Muharrem Kararnamesi'ne göre Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan gelirler yılda bakiye borcun % 5'ini yani 5.850.000 O.L'nı aşarsa bu aşan kısım Osmanlı Hazinesi'ne ait olacaktı. Fakat bu rakama hiç ulaşılmadığı için Hazine de hiçbir şey alamamıştı.

Düyun-ı Umumiye Idaresi'ne ait hasılatın artırılması için girişimleri zayıflatan diğer bir olay da, Muharrem Kararnamesi ile çıkarılan A, B, C ve D serisi tahvillerinin 19 yıllık süre içinde (1885-1903) dünya borsalarında devamlı değer kazanmasıydı. Beklenmeyen ve öngörülemeyen fiyat değişmelerine uğrayan Osmanlı tahvilatı, spekülatörün elinde büyük kazanç vasıtası olmuştu. Oysa bu yeni tahviller artık sağlam portföylerde yer alıyordu ve tahvil sahiplerinin faizlerin ve amortismanların ödenmesi konusunda hiçbir kaygıları kalmamıştı. Bu sebeple Düyun-ı Umumiye gelirlerinin artırılması için tahvilat sahiplerinden de bir eylem beklenemezdi. Nitekim, Tablo 9'da görüldüğü gibi, 1885-1903 yılları arasında Paris Borsası'nda yeni Osmanlı tahvilatının değeri devamlı bir yükselme kaydetmişti.

Aslında borsalarda Düyun-ı Umumiye tahvilatının gösterdiği bu olumlu gelişme bir bakıma dünya borsalarında işlem gören diğer tahvillerin durumuna da bağlı olmakla birlikte, Osmanlı ekonomisi ve malî gücünün bu devre içinde gösterdiği gelişmenin de bir fonksiyonu idi. Fakat bazı pratik faydalar elde edilebileceği düşünülerek Düyun-ı Umumiye tahvillerini birleştirmek fikri zamanla güç kazanmıştı. Bu arada Osmanlı Devleti yeni dış borçlar aldığı için piyasadaki tahvillerin cins ve sayısı artmıştı. Bunu önlemek amacıyla,

TABLO: 8

Düyun-ı Umumiye Uygulamasının Sonuçları (1881-1903)

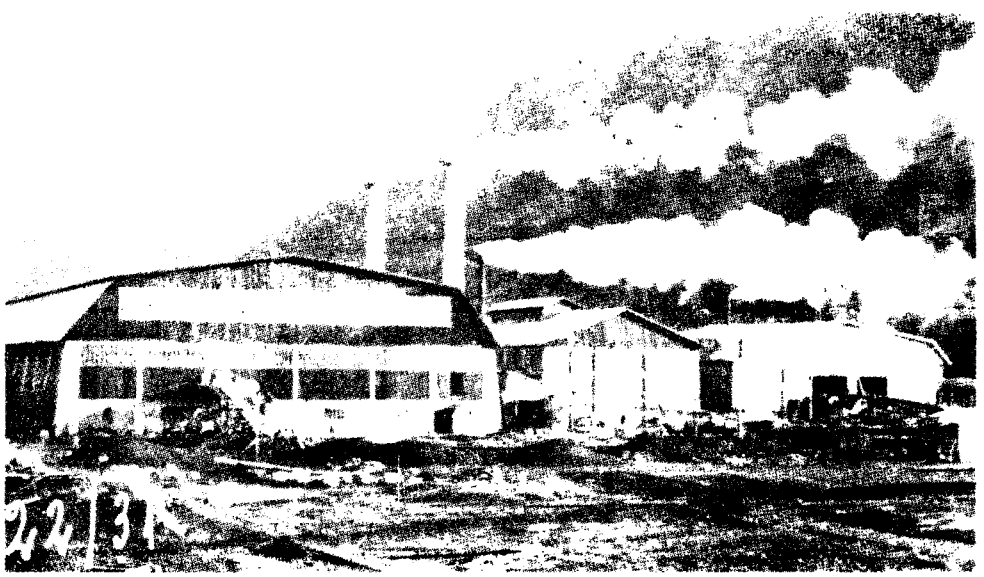
	1881	1903
Seri A ..... O.L.	7.902.259	1897'de amorti edilmiştir
Seri B ..... O.L.	11.265.183	4.158.923
Seri C ..... O.L.	33.915.762	27.354.470
Seri D ..... O.L.	48.365.235	44.405.526
Rumeli D.Y. Tahvilatı (Lots Turcs)	15.632.548	13.374.358
TOPLAM	117.080.957	89.292.377

TABLO: 9

Osmanlı Tahvillerinin Paris Borsası'ndaki Değeri (1885-1903)

(Frank)

Yıllar	B	C	D
1885	15.80	14.50	14.50
1886	14.75	14.70	14.70
1887	13.80	13.87	13.75
1888	14.95	14.95	14.95
1889	22.—	17.40	17.50
1890	23.—	18.85	18.85
1891	25.10	18.50	18.42
1892	31.—	21.85	21.35
1893	35.40	24.30	22.70
1894	43.55	28.60	25.50
1895	30.00	19.10	18.50
1896	32.95	20.90	20.55
1897	44.50	24.65	21.97
1898	47.90	27.17	22.87
1899	46.15	25.45	22.50
1900	48.30	26.27	23.37
1901	50.80	27.75	25.—
1902	52.65	28.55	26.55
1903	61.63	34.10	32.—

TÜTÜN ÖŞÜRÜ VE REJİ: Tütün öşürü Rüsum-ı Sitte İdaresi'nden Düyun-ı Umumiye'ye devredildikten sonra 1883'te Osmanlı tütünlerinin tekelinin yönetimi çeşitli yabancı finans gruplarının oluşturduğu bir şirkete verildi. Bu şirket Osmanlı Devleti sınırları içinde tütün üretme, tütün satın alma, işleme ve satma hakkına sahipti. Düyun-ı Umumiye'nin Tütün Reji'sine sağladığı hasılatlar arasında "Reji Hakkı Payı" da bu şirketin önemli gelir kaynakları arasındaydı. Reji imalathanelerinden biri.

tıpkı Muharrem Kararnamesi'nden önce olduğu gibi, ortaya yeni projeler atılmıştı. Bunlardan en önemlisi, 1901'de Osmanlı hükümeti tarafından Düyun-ı Umumiye Tahvilatı serilerini birleştirmek gayesiyle yapılacak çalışmaları yürütmek için İstanbul'a davet edilen o zamanki Fransız Bankası Direktörü Maurice Bouvier'nin hazırladığı projedir. Benzer bir projeyi o zamanki Osmanlı Bankası Müdürü Gaston Auboyneau da hazırlamıştı.

İşte bu iki projeden kaynaklanan kararname, B, C ve D serisi Düyun-ı Umumiye tahvillerini birleştirmek üzere her biri 22 O.L. veya 500 frank değerinde, toplamı 32.738.772 veya 744.063.000 frank değerinde 1.488.126 adet yeni tahvil ihraç etme hakkını Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne veriyordu. Bu tahvillerin faizi için, eskileri gibi % 4 ve % 0.45 oranında amortisman hakkı sözkonusuydu. Değiştirme şartları ise şöyleydi:

- 100 O.L. nominal değerli B serisi eski tahviline karşı 70 O.L. nominal değerli yeni tahvil,
- 100 O.L. nominal değerli C serisi tahviline karşı 40 O.L. nominal değerli yeni tahvil,
- 100 O.L. nominal değerli D serisi tahviline karşı 37.50 O.L. nominal değerli yeni tahvil.

Bu yeni tahvillerin itfası şöyle olacaktı: Eğer tahvillerin piyasa değeri nominal değerlerinin üstüne çıkmışsa, borsadan satın almak suretiyle itfa yoluna gidilecek; eğer piyasada değerleri nominal değerlerinin altına inmişse kura usulü ile itfa uygulanacaktı.

Bu yeni tahvillerin faiz ve amortisman ödemeleri, Muharrem Kararnamesi ve adı geçen ek kararname ile Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmış gelirler yoluyla yapılacaktı. Bu gelirlerden her yıl 2.157.375 O.L. tutarındaki kısmı aşağıdaki gibi çeşitli borçların faiz ve amortisman ödemelerine tahsis edilecekti:

1.457.375 O.L. yeni tahvillere,

270.000 O.L. Rumeli Demiryolları tahvillerine (Lots Turcs),

430.000 O.L. öncelikli tahvillere.

1906'da öncelikli tahviller de bu yeni birleştirilmiş tahvillere dönüştürüldüğünden, yukardaki üçlü ayırım 1906'dan itibaren geçerliliğini yitirmiştir.

Böylece birleştirilmiş yeni tahvillere tahsis edilecek gelir, yıllık olarak 1.887.375 liraya çıkmış ve 270.000 O.L. tutarındaki Rumeli Demiryolları tahvilatı ile birlikte 2.157.375 O.L. üstüne çıkacak olan varidatın % 75'i Osmanlı hükümetine, % 25'i de tahvilat hamillerine bırakılmıştı. Bu da % 60 oranın-

TABLO: 10

1903 Kararnamesinden Sonra Ek Hasılatın Paylaşılması

(Osmanlı Lirası Olarak)

Hesap Yılı	Hasılat Fazlası	Osmanlı Hükümetine % 75	Düyun-ı Umumiyeye % 25
1903-04(*)	517.83	338.27	129.46
1904-05	336.101.17	252.075.88	84.025.29
1905-06	500.181.60	375.136.20	125.045.40
1906-07	495.834.58	371.875.93	123.958.65
1907-08	1.151.089.72	863.317.29	287.772.43
1908-09	1.401.085.80	1.050.814.35	350.271.45
1909-10	1.748.923.40	1.311.692.55	437.230.85
1910-11	1.908.936.62	1.431.702.47	477.234.15
1911-12	1.969.223.21	1.476.917.41	492.305.80
1912-13	1.585.959.04	1.189.469.28	396.489.76
1913-14	2.228.538.84	1.671.404.11	557.134.70
TOPLAM	13.326.391.78	9.994.793.84	3.331.597.94

(*) Altı ay

da birleştirilmiş tahvilata, % 40 oranında Rumeli Demiryolu tahvilatına ait kılınacaktı.

Muharrem Kararnamesi ile başlayarak 1903'te yeniden birleştirilen Osmanlı borçları 1914'te piyasada dolaşan tahvilat olarak 36.799.840 O.L.'nı bulmaktaydı. Muharrem Kararnamesi'ni takip eden yıllarda alınan yeni borçlar bir tarafa bırakılacak olursa, Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi Lozan Barış Konferansı'nda işte bu 36.799. 840 O.L. olarak ele alınmıştı.

1903 ek kararnamesi ile ortaya çıkan ek hasılat Osmanlı hükümeti ile Düyun-ı Umumiye İdaresi arasında 1903-1914 yılları arasında Tablo 10'da görüldüğü gibi paylaşılmıştı.

Tabloda görülen hasılat fazlası gerçekleşmelerine rağmen, 1903'teki ek kararname ile birleştirilen yeni tahviller ile Rumeli Demiryolları tahvilatının anapara ve faiz ödemelerine tahsis edilmesi kararlaştırılan 2.157.375 O.L.'nın elde edilemeyeceği ihtimali düşünülerek, bir "ihtiyat akçesi" teşkili öngörülmüştür. 1910'dan itibaren 2 milyon O.L.'nı aşmış bulunan bu ihtiyat akçesi yabancı tahvilata yatırılmıştı. Her yıl 80.000 O.L. kadar faiz geliri sağlayan bu fonun yabancı tahvilata yatırılmış olması, çeşitli dedikodulara sebep olmuştu. Örneğin Balkan Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açan ülkeler ile Trablusgarp ve Ege adalarını işgal eden İtalya hükümeti, savaş finansmanı için bu fondan tahvilat karşılığı kredi sağlamışlardır.

Rumeli Demiryolları Tahvilatı

Daha önce de açıkladığımız gibi, Muharrem Kararnamesi, Rumeli Demiryolları tahvilatı ile ilgili işlemleri Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakmıştı. 1903'teki kararname ile tahviller yine eskisi gibi birleştirme işlemi dışında bırakılmıştı. Bu kararnamenin 10. maddesine göre Rumeli Demiryolları tahvillerinin itfasına aşağıdaki kaynaklar tahsis edilmiştir:

1- Düyun-ı Umumiye'ye bırakılmış gelirlerden tahsis edilecek yıllık 270.000 O.L. tutarında sabit bir rakam,

2- Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından piyasadan satın alınmış olan bu tahvilata ait ikramiyeler,

3- Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ait kılınan fazla hasılatın % 40'ı.

Bu paraların toplamı, her yıl kura sonucu sadece anaparanın ödenmesini kazananlara nominal değerinin % 60'ı, kurada primli olarak çıkanlara anaparanın % 100'ü (400 frank) ödenmesi için tahsis edilecekti. Rumeli Demiryolları tahvilatı da, bütün diğer Düyun-ı Umumiye tahvilleri gibi, kuponların ve anaparanın ödenmesinde hiçbir vergi ve harca tâbi tutulmayacaktı.

Rumeli Demiryolları tahvilatı itfa ve prim kurları her yıl altı defa olmak üzere 1 Şubat, 1 Nisan, 1 Haziran, 1 Ağustos, 1 Ekim ve 1 Aralık tarihlerinde yapılmaktaydı. Bu uygulamayı göstermek için Tablo 11'e bakmak kâfidir sanıyoruz.

Rumeli Demiryolları tahvilatının ikramiyeli olması, bu tahvillere sarraf ve bankerler ile borsa spekülatörlerinin rağbetini artırmıştı. Bunlar İstanbul Menkul Değerler Borsası'nda Cumhuriyet'ten sonra, hattâ 1920'li yılların sonuna kadar işlem görmüştür.

TABLO: 11

İkramiyeli Rumeli Demiryolları Tahvilatı (Lots Turcs) Kura Çekiliş ve İtfa Şekilleri

(Frank Olarak)

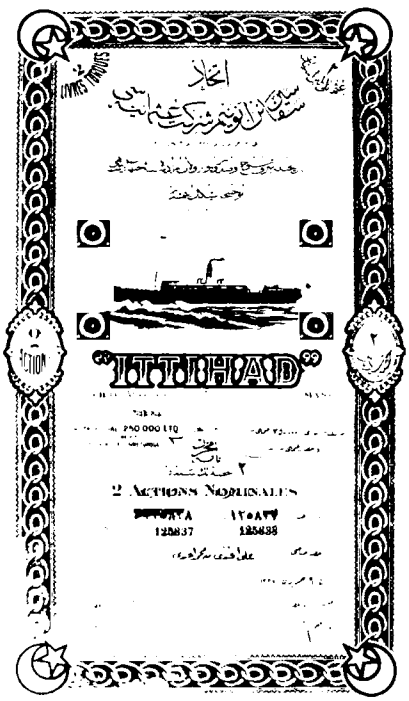
1 Nisan 1870'ten 1 Şubat 1910'a kadar

Nisan, Ağustos, Aralık çekilişlerinde				Şubat, Haziran, Ekim çekilişlerinde			
1 Adet	600.000	İkramiye	600.000	1 Adet	300.000	İkramiye	300.000
1 Adet	60.000	İkramiye	60.000	1 Adet	25.000	İkramiye	25.000
2 Adet	20.000	İkramiye	40.000	2 Adet	10.000	İkramiye	20.000
6 Adet	6.000	İkramiye	36.000	6 Adet	2.000	İkramiye	12.000
12 Adet	3.000	İkramiye	36.000	12 Adet	1.250	İkramiye	15.000
28 Adet	1.000	İkramiye	28.000	28 Adet	1.000	İkramiye	28.000
50 İkramiye			**800.000**	**50 İkramiye**			**400.000**

1 Nisan 1910'dan 1 Aralık 1914'e kadar

Nisan, Ağustos ve Aralık Çekilişlerinde				Şubat, Haziran ve Ekim Çekilişlerinde			
1 Adet	400.000	İkramiye	400.000	1 Adet	200.000	İkramiye	200.000
1 Adet	30.000	İkramiye	30.000	2 Adet	4.000	İkramiye	8.000
2 Adet	10.000	İkramiye	20.000	12 Adet	1.250	İkramiye	15.000
6 Adet	2.500	İkramiye	15.000	35 Adet	1.000	İkramiye	35.000
12 Adet	2.000	İkramiye	24.000				
28 Adet	1.000	İkramiye	28.000				
50 İkramiye			**517.000**	**50 İkramiye**			**258.000**

İKTİSADÎ YAPI

II. Meşrutiyet'te kurulan "Ittihad" Seyr-i Sefain Anonim Şirket-i Osmaniyesi'nin hisse senedi

Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı

Doç. Dr. Şevket Pamuk

Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye

Prof. Dr. Jacques Thobie

Millî İktisat

Doç. Dr. Zafer Toprak

Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)

Prof. Dr. Gündüz Ökçün/ *Prof.Dr.* Korkut Boratav
Doç. Dr. Şevket Pamuk

Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık

Doç. Dr. Zafer Toprak

Cumhuriyet'ten Önce Şirketler

Prof. Dr. Haydar Kazgan

Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi

Mehmet Genç

ÇERÇEVE YAZILAR

- ☐ **Osmanlı Bankası**
  Prof. Dr. Jacques Thobie
- ☐ **Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar**
  Adnan Giz
- ☐ **Galata Bankerleri**
  Prof. Dr. Haydar Kazgan
- ☐ **Ziraat Bankası**
  Dr. Arslan Yüzgün

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, İktisadî Düşünce, İktisadî İlişkiler, Madenler, Maliye, Ulaştırma ve Haberleşme* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı

Şevket Pamuk

18. yy'ın son çeyreğinde İngiltere'de, daha sonraları da Batı Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi'nden sonra Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya dışında kalan ve esas olarak kapitalist olmayan üretim tarzlarının egemen olduğu bölgeler, daha önceki dönemlerdekinden çok daha güçlü bir biçimde dünya kapitalizminin etki alanı içine çekildiler, tarımsal mallar ihraç edip mamul mallar ithal eden ekonomiler durumuna geldiler. Bugün Üçüncü Dünya olarak anılan bu bölgeler ilk kez 19. yy'da iktisadi süreçleri bu denli ortak bir biçimde yaşamışlardır. Bu çerçeve içinde özetle belirtilecek olursa, 19. yy başlarında Osmanlı ekonomisi, tarım ve tarım-dışı üretim faaliyetlerinde kapitalist olmayan üretim ilişkilerinin ve ilkel bir teknolojinin egemen olduğu, durağan bir ekonomi görünümündeydi. Yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Avrupa ticareti esas olarak tarımsal ürünler - mamul mallar değişimi biçiminde yürümekteydi; ancak sözkonusu ticaretin hacmi daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında çok sınırlı kalmaktaydı. Yine yüzyıl başlarında yabancı sermaye yatırımları henüz görülmemekteydi.

19. yy boyunca Osmanlı ekonomisi giderek artan boyutlarda dünya kapitalizmine açılmıştır. Bu süreç, esas olarak Osmanlı-Avrupa ticaretinin hızla büyümesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye yatırımları yollarıyla ilerlemiştir. Osmanlı-Avrupa ticareti bir yandan dünya pazarları için tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, bir yandan da zenaatlere dayalı tarım-dışı faaliyetlerin gerilemesine yol açmıştır. Yabancı yatırımların ise devlet borçlarında ve ticareti geliştirmeye yönelik altyapı tesislerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Böylece I. Dünya Savaşı arefesine, 1910'lara gelindiğinde, zenaatlere dayalı üretim faaliyetlerinin bir kısmının direndiği, önemli bir bölümünün ise yıkılmış olduğu, ancak bunların yerini fabrika sistemine dayalı sanayinin almadığı görülmektedir. Tarımda ise uzmanlaşma ilerlemiş, dünya pazarları için meta üretimi yaygınlaşmıştır. Artık dünya ekonomisinin dalgalanmalarından güçlü bir biçimde etkilenen bir yapı, bir "açık" ekonomi söz konusudur. Öte yandan Osmanlı Devleti altından kalkılamayacak derecede ağır bir borç yüküyle Avrupa malî sermayesinin denetimi altına girmiştir. Her ne kadar siyasal bağımsızlık tümüyle yitirilmemişse de, imparatorluk emperyalist ülkeler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında galip devletler arasında paylaşılacaktır.

Ancak önemle belirtmek gerekir ki, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılışı olarak adlandırılabilecek bu süreç 19. yy boyunca kesintisiz, düz bir çizgi izlememiş, dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmalarına ve imparatorluğun özgül koşullarına bağlı olarak farklı aşamalar, iniş çıkışlar göstermiştir. Bir başka deyişle dış ticaretin genişlemesi, dış borçlanma ve diğer yabancı yatırımlar, tarımda dünya pazarlarına yöneliş ve zenaatlerin gerileyişi 19. yy'ın değişik dönemlerinde farklı eğilimler göstermiştir. Örneğin 1840'larda, 1860'larda, 1880'lerde ve nihayet 1910'larda Osmanlı ekonomisi birbirinden çok farklı konjonktürlerle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, dönemler arasında farklılaşmaların yalnızca iktisadî süreçlerle kalmadığını, farklı iktisadî süreçlerin ve konjonktürlerin toplumsal ve siyasal süreçlere de farklı biçimlerde yansıdığını da vurgulamak gerekir. Aşağıda Osmanlı ekonomisinin tarihi, 1820'den I. Dünya Savaşı'na kadarki yıllarda, özellikle dünya kapitalizmine açılış süreci açısından dört ayrı alt-döneme ayrılmakta, her alt-dönemde Osmanlı ekonomisinin etkisi altına girdiği dış dinamiklerin niteliği ve doğrultusu -verilerle değil- genel eğilimleriyle özetlenmektedir.

1820-1853: Dış Ticaretin Genişlemesi

Osmanlı toplumu açısından yüzyılın ikinci çeyreğinin en önemli özelliklerinden biri, merkezî devletin taşradaki unsurlar karşısındaki göreli gücünün artması, âyanın etkinliğinin ortadan kaldırılmasıdır. Ancak, Mısır ve Mehmed Ali Paşa sorunu sırasında açıkça görüldüğü gibi, sözü edilen merkeziyetçi eğilimlerin güçlenmesinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması doğrultusundaki müdahalesinin ve desteğinin de etkisi olmuştur.

DURAĞAN BİR EKONOMİ: 19. yy başlarında Osmanlı ekonomisi kapitalist olmayan ilişkilerin egemen olduğu bir ekonomik yapıya sahipti. Osmanlı ekonomisinin dışa açılması ise 19. yy içinde gerçekleşti. Bu dönemde yapılan yabancı sermaye yatırımları, ticareti geliştirmeye yönelik altyapı tesislerinin kurulması ve dünya kapitalizmine açılmayı sağlayacak borçlanmalar vb. ekonominin dışa açılmasını da beraberinde getirdi. 19. yy başlarında Gümüşhane yakınlarında bir Osmanlı köyü.

Ekonomi açısından ise, ilk resmî dış borçlanmanın gerçekleştirildiği Kırım Savaşı yıllarına kadarki bu dönem, dünya kapitalizmine açılış sürecinin esas olarak dış ticaret ile sınırlı kalan aşamasını temsil etmektedir. Sanayi Devrimi ve Napolyon Savaşları sonrasında dünya pazarlarında büyük ölçüde rakipsiz kalan İngiltere, sanayileşmekte olan Kıta Avrupası ülkelerinin korumacılık önlemleri karşısında dünyanın diğer bölgelerine yönelmiş ve Osmanlı-İngiliz ticareti de bu koşullarda hızla genişlemeye başlamıştır. 1. Dünya Savaşı'na kadar geçerliliğini koruyacak olan 1838 Ticaret Anlaşması'nı işte bu çerçeve içinde İngiltere'nin dünya ölçeğindeki girişimlerinin bir parçası ve Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını kolaylaştıran bir düzenleme olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı önceki yüzyıllarda görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Bu hızlı genişleme sonunda bir yandan zenaatlere dayalı tarım-dışı üretim faaliyetleri gerilerken, diğer yandan da dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmıştır. Pamuklu tekstil dalı, zenaatlerdeki gerileme ve yıkımın en çarpıcı örneğini oluşturmaktadır. Diğer üretim dallarındaki gerileme ise daha yavaş ve sınırlı kalmıştır. Dönemin bir özelliği de dış ticaret hadleriyle, bir başka deyişle ihraç ürünlerinin fiyatlarıyla ithal edilen malların fiyatları arasındaki oranla ilgilidir. Sanayi Devrimi ve sonrasındaki teknolojik gelişmeler nedeniyle sanayi mamullerinin fiyatlarının hızla düşmeye devam etmesi, ticaret hadlerini Osmanlı İmparatorluğu gibi tarımsal mallarda uzmanlaşmakta olan ülkeler lehine döndürmüş ve bu eğilim de zenaatlerin yıkılışı, tarımsal mallar üretiminde uzmanlaşılması gibi süreçleri hızlandırmıştır.

Ancak, dış ticaretteki hızlı büyümenin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerini abartmamak gerekir. Her şeyden önce, yüzyıl ortasında toplam üretim içinde ithalat ve ihracatın paylarının oldukça sınırlı kaldığı, yüzde 10'un altında olduğu unutulmamalıdır. Mekânsal olarak bakıldığında ise, dünya pazarları için tarımsal meta üretimindeki genişlemeyle gerilemenin, büyük ölçüde, ucuz ulaştırma araçlarının varolduğu kıyı bölgeleriyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Eldeki verilerin, dış ticaretteki genişlemenin ekonominin genel üretim düzeyleri üzerindeki etkisini saptayabilmek için henüz yeterli olmadığını da belirtmek gerekir. Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini gösteren dış dinamiklere ilişkin bilgilerimiz oldukça ayrıntılıdır. Buna karşılık, ekonominin tümüne ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlı kaldığından, henüz 19. yy'ın ilk üç çeyreğinin hangi alt-döneminde genişleme, durgunluk veya daralma eğilimlerinden hangisinin Osmanlı ekonomisine egemen olduğunu sağlıklı olarak tahmin etmek mümkün değildir.

1854-1876: Dış Borçlanma İle Artan Bağımlılık

İlk alt-döneme damgalarını vuran eğilimlerin önemli bir bölümü 1870'lerin ortalarına kadar geçerliliklerini korudular. Sanayileşen ekonomiler ve genel olarak dünya ekonomisi için bir genişleme dönemi olan yüzyılın üçüncü çeyreğinde, İngiltere'nin göreli gücünün doruğuna ulaştığı görülmektedir. Ancak 1860'ların ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımlarının daha önceki hızlarını kaybettiğini de belirtmek gerekir. Öte yandan ticaret hadlerindeki elverişli hareketlerin durmasına karşın, dünya pazarlarındaki talebin genişlemesine koşut olarak, Osmanlı dış ticareti hızla büyümeye devam etmiştir. Bu arada Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı'nın etkileri ekonominin dışa açılmakta olan kesimlerinde güçlü bir biçimde hissedilmiştir. Doğu ve İç Anadolu dışında, imparatorluğun kıyı bölgelerinde tarım ve tarımdışı faaliyetlerin birlikteliğinin giderek parçalandığı, zenaatlerdeki gerilemenin ve tarımda uzmanlaşmanın yaygınlık kazandığı görülmektedir. 1870'lerin ortalarına gelindiğinde, tarımsal üretimin yüzde 12-15 arasında bir bölümünün ihraç edilmekte olduğu tahmin edilmektedir.

Ekonominin dünya kapitalizmine açılışı sürecine 1850'lerde çok önemli bir diğer boyut eklenmiştir: a) Devletin dış borçlanması yoluyla, b) Diğer alanlara yabancı sermaye girişiyle Osmanlı Devleti 1876'da borçlarını ödeyemez duruma gelinceye kadar, ödeme olanaklarını çok aşan miktarlarda ve son derece ağır koşullarla borçlanmış, elde edilen fonlar cari harcamalara yöneltilmiş ve böylece imparatorluğun mali kaynaklarının Avrupa sermayesi

tarafından denetim altına alınışına giden yol açılmıştır. Dış borçlanmanın bu ilk döneminde fon girişi borç ödemelerinin üzerinde kalmış, borçlanmanın faturası henüz ödenmeye başlanmamıştır. Sağlanan dış fonlarla devletin askerî harcamalarının ve genel olarak ithal malı tüketim mallarına yapılan harcamaların arttığı, dış ticaret açıklarının hızla büyüdüğü görülmektedir.

Dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlar da 1850'lerde başlamış, ancak hacim olarak sınırlı kalmışlardır. Bu yatırımlar esas olarak kıyı bölgelerine demiryolu yapımında yoğunlaşmıştır. Öte yandan, Avrupa devletlerinin baskısı altında ekonominin açılışına ilişkin kurumsal düzenlemeler sürdürülmüştür. Bunlar arasında en önemli olarak devletin kâğıt para basma yetkisinin 1863'te yabancı sermaye eliyle kurulan Osmanlı Bankası'na devredilerek imparatorluğun fiili olarak altın standardına bağlanması ve 1866'da yabancılara tarım arazisi satın alma hakkının tanınması sayılabilir.

Siyasal tarihçiler Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'dan I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876'ya kadarki süreyi "Tanzimat Dönemi" olarak kabul ederler. Ekonomi açısından bakıldığında ortaya benzeri bir dönemleme çıkmaktadır: 1820'lerden 1870'lerin ortasına kadarki yarım yüzyıllık süre, ekonominin dünya kapitalizmine açılışı sürecinde hızlı gelişen bir ilk dalga olarak ele alınmalıdır. "Tanzimat reformları" olarak adlandırılan düzenlemeler ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açı-

DIŞA AÇILMA: *Osmanlı ticareti dünya pazarlarındaki talebin artmasıyla birlikte belirli bir büyüme gösterdi. Birçok alana yabancı sermayenin girmesi, borçlanma yoluyla artan ekonomik bağımlılık ve bu arada Kırım Savaşı ile Amerikan İç Savaşı'nın etkileriyle birlikte gelişen koşullara uygun dışa açılma özellikle imparatorluğun kıyı bölgelerinde bir canlanmaya ve ticarî etkinliklerin artmasına neden oldu. 19. yy sonlarında Bandırma.*

lışı birlikte yürümüş, Osmanlı maliyesinin Batı Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınışının temelleri de bu dönemde atılmıştır.

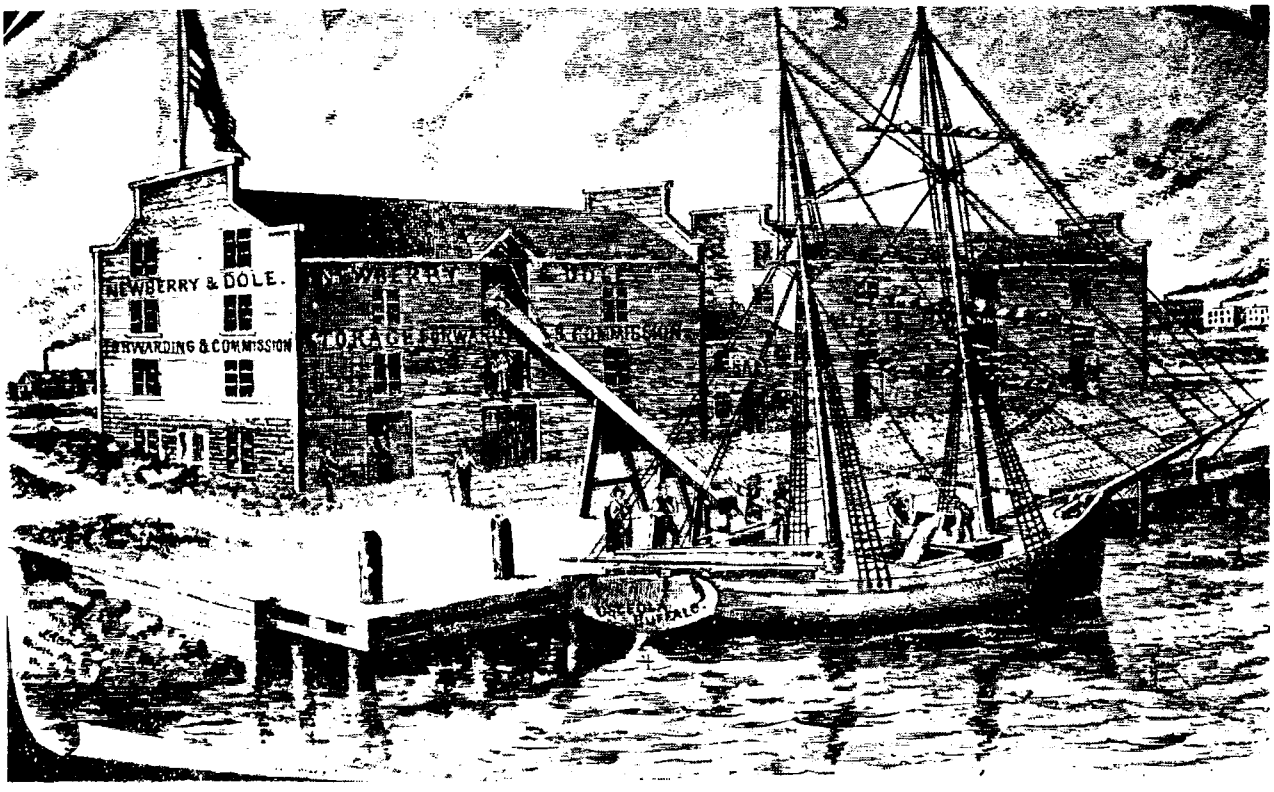
1880-1896: Durgunluk ve Mali Denetim

1870'lerin ortası, 19. yy Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. 1873-1878 yılları imparatorluk açısından olağanüstü boyutlarda siyasal, toplumsal ve iktisadî buhranlar dönemidir. 1873'te dünya borsalarında patlak veren kriz Avrupa'dan dünyanın diğer bölgelerine sermaye ihracını ve yeni borçlanmayı durdurmuştur. 1873-74 yıllarında yüzyılın en büyük kıtlığı Anadolu'yu kasıp kavurmuş, 1875-76'da Osmanlı Devleti dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiş, 1876'da ise I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bütün bunları 1877-78 Savaşı ve yenilgi sonrasında imparatorluğun büyük nüfus ve toprak kayıpları izlemiştir.

Bu buhranlar dizisi 1820-1914 dönemini oldukça kesin çizgilerle ikiye ayırmaktadır. 1870'lerin ortasına kadarki yarım yüzyılı dünya kapitalizmine açılış sürecinin hızlı gelişen ilk dalgası olarak nitelemiştik. 1880'den I. Dünya Savaşı'na kadarki dönem ise çevreleşme sürecinde ikinci dalga olarak kabul edilebilir. En azından dış ticaretin büyüme hızlarına bakıldığında, bu ikinci dalganın birincisinden daha yavaş ilerlediği görülmektedir.

Bir yandan dünya ekonomisinin uzun bir göreli durgunluk dönemine girmesi, öte yandan da bununla ilişkili olarak Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez duruma gelişi ve Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulması, yüzyılın üçüncü çeyreğine egemen olan iktisadî konjonktürü hızla tersyüz etmiştir. 1890'ların sonlarına kadar süren üçüncü alt-dönemin en önemli özellikleri Osmanlı ekonomisinin dünya pazarlarına yönelişi sürecinin yavaşlaması ve Düyun-ı Umumiye idaresinin devletin malî kaynaklarına el koymasıyla birlikte dış borç ödemelerinin Osmanlı - Batı Avrupa iktisadî ilişkilerinin egemen boyutu durumuna gelmesidir.

1873-96 Dünya Buhranı sırasında sanayileşmiş ekonomilerde üretim düzeylerinin artış hızı yavaşlarken Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızında da düşme görülmektedir. Bir başka deyişle, sanayileşmiş ülkelerdeki talebin uzun dönemli dalgalanmalarına koşut olarak, özellikle 1880'lerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle olan ticarî bağlarında mutlak bir zayıflama olmasa da önceki döneme oranla bir gevşeme görülmektedir. Dış ticaret hadlerinin tarımsal mallar aleyhine seyretmesi dünya konjonktürüne bir olumsuz boyut daha eklemiştir. Nihayet, Amerikan buğdayının dünya pazarlarına girmesi sonucunda buğday fiyatlarının 1896'ya kadar hızla düşmesi, hem buğday üreticisi köylüyü, hem de Osmanlı maliyesini, bir başka deyişle devlet hazinesini güç durumda bırak-

DÜNYA EKONOMİSİNİN ETKİLERİ: 1873-1896 dünya ekonomik bunalımı Osmanlı dış ticaretinde bir düşüş yarattı. Dış ticaret hadlerinin tarımsal ürünler aleyhine seyretmesi, bundan etkilenen Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle olan bağlarını zayıflattı. Amerika'da tarımsal gelişme sonucunda Amerikan buğdayının dünya pazarlarına girmesiyle birlikte buğday fiyatlarının düşmesi Osmanlı ekonomisini de etkiledi. Dolayısıyla ucuz ithal edilen buğday, iç pazarda yerli üretimle rekabet ederek buğday üreticisi köylüyü güç durumda bıraktı. Resimde Chicago'da ilk buğday ihracatı.

mış, ithal malı buğday iç pazarlarda yerli üretimle rekabet eder duruma gelmiştir.

Tarım-dışı üretim faaliyetlerinin bu durgunluk koşullarında bir canlanma gösterdiği söylenemez. Pamuklu tekstil dalındaki gelişmeler, kent imalathanelerindeki zenaate dayalı üretimin, talep le birlikte gerilediğine işaret etmektedir. Kırsal alanlarda ise tarım-dışı faaliyetlerin terk edilerek tarımda uzmanlaşma eğilimi devam etmiş, ancak tarımsal gelirlerdeki olumsuz gelişmeler nedeniyle bu kaymanın hızı hem bir önceki, hem de bir sonraki alt-dönemlerle karşılaştırıldığında daha yavaş olmuştur.

Bu yılların Osmanlı ekonomisi ve maliyesi açısından bir diğer olumsuz yanı, Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasından sonra borç ödemelerinin yeni borçlanmaların önünde seyretmesi ve büyük miktarlara varan borç ödemelerinin düzene bağlanmış olmasıdır. Böylece yüzyılın üçüncü çeyreğinde ekilen tohumlar meyvelerini vermeye başlamış, Osmanlı Devleti'nin malî bağımlılığı, ekonominin açılması ve imparatorluğun nüfuz bölgelerine parçalanması sürecinde Avrupa devletlerinin elinde çok önemli bir koz durumuna gelmiştir. Bu arada dünya fiyat düzeylerinin 1870'lerin başlarından 1890'ların ortlarına kadar hızla düşmesi, Osmanlı Devleti'nin gerçek borç yükünü artırmış, maliye üzerindeki olumsuz koşullara bir yenisini eklemiştir. Malî koşulların ekonomi üzerindeki etkilerine gelince, bu alt-dönemi değerlendirirken büyük miktarlara varan net borç ödemelerinin ekonomi üzerindeki olumsuz sonuçlarını hesaba katmak gerekir. Öte yandan, yüzyılın üçüncü çeyreğindeki durumun aksine, net borç ödemeleriyle birlikte dış ticaret açıklarının kapandığını görüyoruz. Düyun-ı Umumiye'nin idaresi altında ilk borç ödemelerinin yapıldığı 1882 ile dış borçlanmanın tekrar hız kazandığı 1903 arasında dış ticaret açıkları yüzyılın en düşük düzeylerinde seyretmiş, hatta bazı yıllarda dış ticaret fazlası verilmiştir. Genel üretim düzeylerine ilişkin sınırlı bilgilerimiz bu alt-dönemde Osmanlı ekonomisinin bir durgunluk veya oldukça sınırlı bir büyüme eğilimi içinde olduğuna işaret etmektedir.

Yüzyılın son çeyreğini üçüncü çeyreğinden ayıran bir diğer özellik, emperyalist ülkeler arası güç dengelerinin değişmesi ve dünya ölçeğindeki İngiliz üstünlüğünün yerini İngiltere, Fransa ve Almanya arasında yoğun bir rekabete terk etmesidir. Osmanlı İmparatorluğu bu rekabetin en yoğun yaşandığı alanlardan biri durumundaydı. 1860'ların sonunda ortaya çıkan eğilimlerin bu koşullarda güçlendiğini, imparatorluktaki İngiliz yatırımlarının hemen hemen durduğunu görüyoruz. Ancak İngiltere, Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ticaretinde en büyük payı almaya devam edecektir. Almanya'nın nüfuz yarışına girişinin bir diğer sonucu da 1888-1896 yılları arasında Almanya ve Fransa'nın demiryolu yapımıyla imparatorluğu nüfuz bölgelerine ayırmaları olmuştur. Osmanlı Devleti ise yabancı sermaye eliyle demiryolları yapımından siyasal, askerî ve malî yararlar ummaktaydı. Demiryollarının hem merkezî devletin otoritesini güçlendirmesi, hem de -özellikle iç bölgelerdeki tarımsal üretimin artmasını sağlayarak- devletin vergi gelirlerini artırması beklenmekteydi. Osmanlı topraklarındaki en büyük yabancı yatırım dalgası (1888-1896) işte bu koşullarda ortaya çıkmıştır.

1896-1914: Dünya Savaşına Doğru İktisadi Büyüme

II. Abdülhamid'in uzun saltanatının (1876-1908) 1890'ların ortasına kadarki bölümü ile sonrası, iktisadî ve malî konjonktürler açısından önemli farklılıklar göstermektedir. 1896 sonrasında dünya ekonomisinin buhran veya göreli durgunluk koşullarından sıyrılmasıyla birlikte Osmanlı dış ticaretinin daha hızlı büyümeye başladığı, tarımsal meta üretimindeki artışların hız kazandığı görülmektedir. Dış ticaret hadlerinin tarımsal mallar lehine dönmesi de bu eğilimi güçlendirmiştir. Öte yandan, 1870'lere kadarki birinci dış ticaret dalgası kıyı bölgeleriyle sınırlıyken, demiryollarının yapımından sonra gelişen bu ikinci dalga, özellikle İç Anadolu bölgesini etkisi altına almıştır. Eldeki sınırlı veriler I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin küçümsenmeyecek bir hızda büyüdüğüne işaret etmektedir.

Böylece dış ticaretin daha hızlı büyümeye başlamasıyla birlikte, üretim kalıplarının değişmesi süreci de tekrar hızlanırken, Osmanlı Devleti üzerindeki Avrupa malî denetimi ve Avrupa'ya borç ödemeleri önemlerini korudular. Öte yandan 1901'den itibaren dış borçlanmanın yoğunlaştığı görülmektedir. Bu eğilimin ardında bir yandan devletin askerî harcamalarının yirmi yıllık bir aradan sonra tekrar büyümeye başlaması, öte yandan da dünya borsalarındaki koşulların değişmesi ve emperyalistlerarası rekabet koşullarında yeni istikrazların Avrupa devletleri tarafından bir nüfuz aracı olarak kullanılması yatmaktadır. Daha sonraki yıllarda, II. Meşrutiyet döneminde esas olarak merkezî devletin etkinliğinin artması sonucu, vergi gelirleri de hızla artmıştır. Ancak gelirler, giderlerin ardında kalmaya devam etmiş, malî buhran derinleşmiştir.

Dış borçlanmaya koşut olarak dış ticaret açıkları 1903 sonrasında hızla genişlemiş, 1910larda yüzyılın en büyük miktarlarına ulaşmıştır. Bir ödemeler dengesi çerçevesinde bakıldığında, bu açıkların finansmanında dış borçlanmaya ek olarak görünmez kalemlerden elde edilen gelirlerin, özellikle Filistin'e Yahudi göçü sonucu bu bölgeye akan para havalelerinin, turizm gelirlerinin ve göçmen fonlarının önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Bu alt-dönemi daha iyi değerlendirmek açısından Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin I. Dünya Savaşı öncesindeki durumu ile 1860'lar ve 1870'lerin başındaki konjonktür arasındaki paralelliklere işaret etmek yararlı olacaktır. Her iki dönemde de dünya ekonomisi uzun vadeli bir genişleme süreci içindedir. Osmanlı dış ticareti hızla büyümektedir. Devlet yoğun biçimde dış borçlanmaya girmiştir, dış ticaret açıkları büyük miktarlara ulaşmaktadır. Kısacası malî bağımlılık giderek derinleşmekte ve borç ödemelerinin sürdürülmesi imkânsız gözükmektedir. Ancak, benzerliklerin bu boyutlarla sınırlı kaldığını da belirtelim. Birincisi, 1910'lara gelindiğinde Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerindeki denetimi artmış, dış borç ödemeleri süreklilik kazanmıştır. Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasından sonra dış borç ödemeleri yeni borçlanma ile giren miktarların üzerinde kalmıştır. Öte yandan, 1896 sonrasında devlet borçları dışındaki yabancı yatırımlardan doğan kâr aktarımı da yeni sermaye girişinin önünde seyretmiş, yabancı sermaye getirdiğinden fazlasını geri götürür olmuştur. İkinci olarak, yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya ölçeğinde görülen İngiliz üstünlüğü, 1910'larda yerini Almanya, İngiltere ve Fransa arasında amansız bir rekabete terk etmiştir. İktisadî, ticarî ve malî boyutlarıyla

NİSBÎ BİR CANLANMA: *1896'da dünya ekonomik bunalımının sona ermesiyle birlikte Osmanlı dış ticaretinde büyüme başladı. Daha önce kıyı bölgelerinde görülen gelişme, demiryolları yapımından sonra iç bölgelere de yayıldı. Ancak bu gelişmenin bir başka yanı vardı. Borçlanmadan dolayı Avrupa ülkelerinin mali denetimi yoğunlaştı. Buna bağlı olarak dış ticaret açıklarında büyük artışlar görüldü. Canlanan ekonomi aynı zamanda dışa bağımlılığı da beraberinde getiriyordu. O dönemlerde İstanbul limanı.*

1880'lerden itibaren her geçen yıl daha derinleşen bu rekabet, 1. Dünya Savaşı ile mantıksal sonucuna ulaşacaktır.

Üçüncü olarak, 1910'lara gelindiğinde Osmanlı ekonomisi çok daha açık ve tarıma dayalı bir yapı göstermektedir. Hatta anlamlı bir birim olarak Osmanlı ekonomisinden söz etmek giderek zorlaşmaktadır. Ekonominin kendi içindeki bağlantıları yüzyıl boyunca zayıflamış, imparatorluğun çeşitli bölgeleri Manchester, Hamburg ve Marsilya'nın işbölümü ve nüfuz alanları içine çekilmişlerdir. 1910'ların başında toplam gayrısafi millî hasılanın yaklaşık yüzde 14'ü, net tarımsal üretimin ise yaklaşık dörte biri ihraç edilmektedir. İthalatın gayrısafi millî hasılaya oranı yüzde 18 civarındadır. En büyük ithalat kalemini oluşturan pamuklu tekstilde tüketimin yüzde 80'den fazlası ithal edilmektedir. Cumhuriyet döneminin hiçbir yılında Türkiye ekonomisinde ihracat ve ithalatın payları bu düzeylere çıkmamıştır.

Bu gözlemler bizi Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiyesi'ne devredilen iktisadî mirasa getirmektedir. Bu yazıda vurgulanan temalar çerçevesinde bu miras dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış, tarıma dayalı bir yapı, merkezî devletin güçlü konumu, küçük üreticiliğin önemi ve yaygınlığı, dış borçlar, sınırlı sermaye birikimi ve dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği, özellikle 20. yy başlarında belirginleşen, ancak boyutlarını henüz yeterince saptayamadığımız bir büyüme eğilimi olarak özetlenebilir. □

Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye

Jacques Thobie

Yabancı sermayenin, 19. yy'ın ortasından başlayarak, sürekli ve yoğun bir biçimde Osmanlı Devleti'ne yönelmesinin, birbirine karışmış iki sonucu olmuştur: İmparatorluğun bazı bölgelerinde, ufak çapta ama maliyeti yüksek ilk donanımın başlamasını sağlamış ve Osmanlı yönetiminin en önde gelen gereksinimlerinin günü gününe karşılanmasına yardım etmiştir. Ama, aynı zamanda, 1. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'ni yarı sömürge durumuna düşüren yazgıda, sanayi güçlerinin, iktisadi, kültürel ve siyasal müdahaleleriyle rol oynamalarına neden olmuştur.

Yabancı sermayenin imparatorluğa akması, Osmanlıların taleplerinin, sanayileşmiş ülkelerin para piyasalarının elverişliliğine rastlamasıyla gerçekleşir. Osmanlıların sıkıntı ve güçlüklerinin temelinde, az gelişmişlik ve bütçe açığı yatar. Aralarında çok az ilişki kurabilen küçük ve sayısız üretim bölgelerine bölünmüş olan ve henüz canlı bir zanaatcılığın da bulunduğu imparatorluk, tarım ülkesi niteliğini sürdürmektedir. Genellikle borç içinde bulunan yoksul bir çiftçi ve köylü kitlesinin yanında, bazı aracılar, tüccarlar, tefeciler, uyuşturucu madde kaçakçıları, vergi mültezimleri ve bir avuç toprak sahibi zenginleşmiştir. Eyaletlerde ya da İstanbul'da -o sırada Batı'da "Constantinople" denirdi- padişahın çevresinde yer alan bu sonuncular, çoğunlukla otoriteyi de ellerinde bulundururlar. Vergi yükü, reformlarla (Tanzimat) yapılan düzeltmelere karşın, ağırlığını, adaletsizliğini, bir işe yaramayışını sürdürür. Değerlendirmede yetersizlik, fazlalıkların büyük bölümünün ayrıcalıklı kişilerce dıştan alınan lüks tüketim mallarına kullanılması, üretken olmayan harcamaların artması, ciddi bir sermaye birikimini önler; tam tersine, kaçınılmaz bir biçimde, para gereksinimi yaratır.

Güvenilir, sağlam bir bütçenin olmayışı (ilk modern bütçe 1910 tarihlidir), siyasal güçlüklerin daha da ağırlaştırdığı harcamaların sağlıklı denetimini engeller. İmparatorluk, gelişen ulusal hareketler yüzünden, parçalanma tehdidi altındadır: Balkan imparatorluğunun "reaya"ları (Romenler, Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar, Makedonyalılar...) ve de Ermeniler, Kürtler, Lübnan, Arabistan, Mezopotamya ve Suriye Arapları. Bu durum Osmanlı iktidarını, genellikle dış savaşlara yol açan -özellikle Rusya ile (1853-55, 1877-78) bastırma hareketlerine sürükler. Bu da pahalıya patlar.

Sonunda makinesiz, fabrikasız, demiryolsuz Osmanlı İmparatorluğu, sağlam kazanç peşindeki sanayi ülkelerine, ellerindeki sermayelerini akıtabilecekler yeni bir ülke olarak gözükür. Öte yandan, Osmanlı yetkilileri, stratejik nedenlerle de olsa, ülkeye en azından modern donanım sağlama endişesi içindedirler. Burada da sermaye gereksinimi şiddetle kendini duyurur; üstelik ödemeler dengesi de sürekli açık vermektedir. Bu bakımdan, İstanbul'un pek hareket şansı yoktur; çünkü, "Kapitülasyonlar"ın aşırı yorumu öyle bir durum yaratmıştır ki, İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Antlaşması'ndan beri Osmanlı hükümeti büyük güçlerin oybirliğiyle onayı olmadan, ne gümrük konusunda vergi sistemini değiştirebilir, ne de yeni vergiler koyabilir.

Önce Avrupa'nın kuzeybatısında (İngiltere, Fransa, Bénélux ülkeleri), sonra Almanya'da, Avusturya-Macaristan'da, İtalya'da, giderek Rusya'da kapitalizmin gelişmesi, kârlı yatırımlar arayışı içinde olan bir birikim yaratır. Çoğunlukla azınlıklar arasından çıkan

TABLO: 1

Osmanlı Kamu Fonlarının İflas Sırasındaki Dağılımı

(% Olarak)

Fransa	40	Türkiye	7.93	Hollanda	7.59	İtalya	2.62
İngiltere	29	Belçika	7.20	Almanya	4.70	Avusturya-Macaristan	0.96

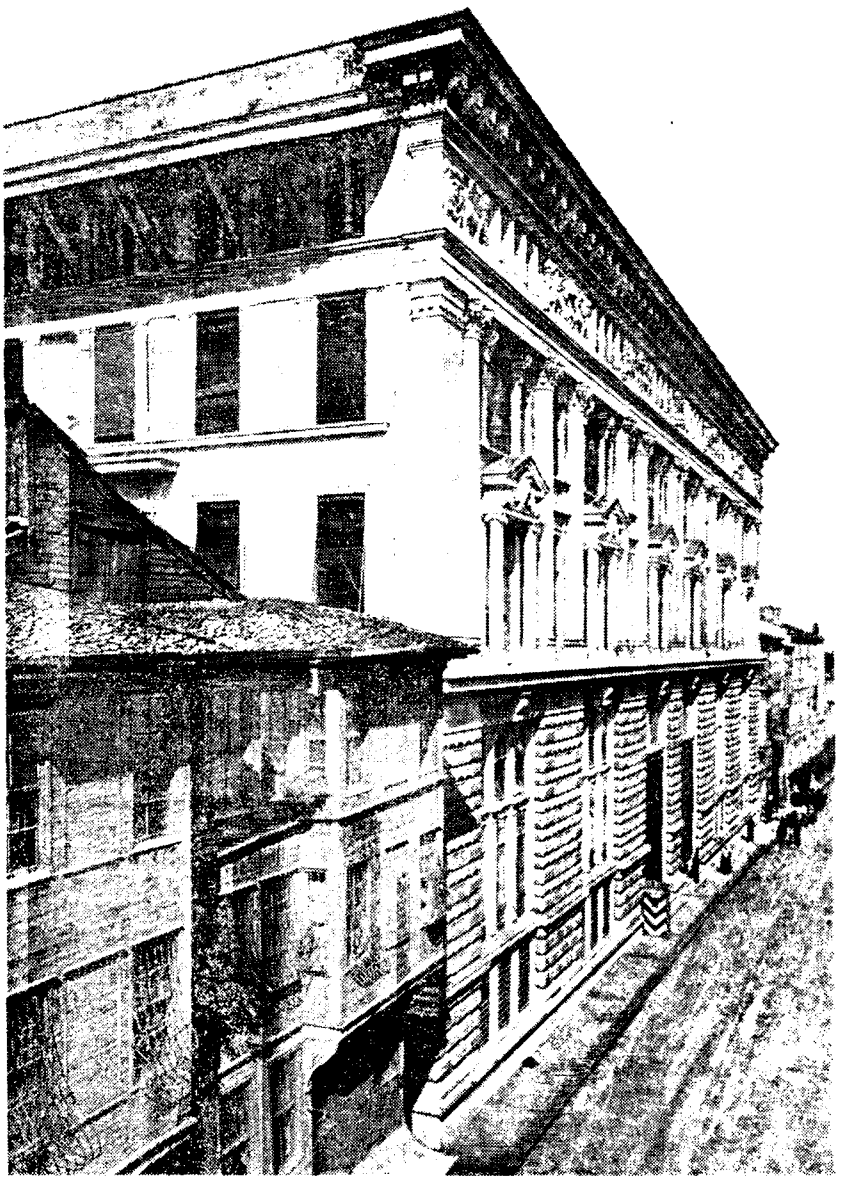
aracıların işbirliği, Avrupalı bankerlerin müşterilerini cesaretlendirmeleri, basının yaptığı ağız sulandırıcı reklam kampanyası, elverişli mali koşullar, 1854'te, Doğunun değerli senetlerini gözeten bir harekete yol açar. Bu, birtakım iniş çıkışlarla birlikte, 1914'e dek durmayacaktır.

Burada, kronolojik açıdan; Osmanlı iflasını sonuca bağlama yılı olan 1881'deki önemli durağı vurgulayarak ve mali açıdan, kesin biçimde ayırmamakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne yapılan fon yatırımları ile tahvil ve hisse senedi biçiminde işletmelere yapılan yatırımları ayırarak ve de bu sermayelerin ülkelere yaklaşık dağılımına girişerek, ikili bir ayırıma gitmek uygun olur.

1854-1881 Dönemi: Bir İflâsın Maliyeti

Fon Yatırımları: Tıkanma ve Felâket

İngiliz ve Fransız sermayedarların "sarıklı senetler"le tıkanmalarından ve sürekli borç yağmuru sürecinin harekete geçmesinden, büyük ölçüde, Londra ve Paris bankerleri sorumludur. 1854-1877 yılları arasında (23 yıl) 17 devlet istikrazı ya da benzeri, özellikle Paris (1.280.000.000 frank) ve Londra (930.000.000 frank: 1 Osmanlı lirası = 22.7 frank) piyasalarında 3.210.000.000 franklık efektif yaratır (nominal değeri 5.300.000.000). Bu işlemleri gerçekleştirebilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransız ve İngiliz kökenli bir altyapı kurulur. Önce 1863'te, 1856'dan beri faaliyette bulunan *Ottoman Bank*'ın İngiliz grubuna sermayenin yüzde 50'sini sağlayan bir Fransız grubunun katılımıyla, Osmanlı Bankası doğar. Bu banka hem özel bir Fransız ve İngiliz bankasıdır; hem de, aynı zamanda, Osmanlı devletinin bankasıdır. Tam zamanında kurulan banka yatırımlara güvence vererek ve bundan en yüksek kârı sağlayacak biçimde yerini almıştır. Banka, uzun süre yalnız kalmaz. Bolluktan yararlanmak üzere, Avrupa ve yerel kökenli sermayelerin bir araya gelmesiyle, "Galata bankerleri" deyimine yol açan birçok kredi kuruluşu doğar. Fransız ve İngilizler kanadında, *Société générale de l'Empire Ottoman*'ı (1864), *Crédit général Ottoman*'ı (1869), Paris'teki *Société Générale*'in yarattığı *Banque de Constantinople*'u, *Société Ottomane de Change et de valeurs*'ü (1872) sayalım. 1875'de *Crédit Lyonnais*, Osmanlıların başkentinde, güzel bir gelecek beklenen bir acenta açar. 1871 bozgunundan sonra Paris piyasasının geri çekilmesi, geçici olarak varolacak *Avusturya-Osmanlı Bankası*'nın ve *Avusturya-Türk Bankası*'nın (1871) kurulmasına yol açarak, kısa bir süre için Viyana'yı Osmanlı hisse senetlerinin spekülasyon merkezi yapar.

BANKACILIKTA YABANCI SERMAYE: Osmanlı mali tarihinde çok önemli bir rol oynayan Osmanlı Bankası'nın ilk nüvesi olan Ottoman Bank 1856'da kuruldu. Bankanın amacı Osmanlı Devleti içinde yatırım yapanlara güvence sağlayarak, kârlarını sağlama almaktı. 1863'te bu bankanın İngiliz olan kurucularına tanınmış Fransız banker ve işadamları da katılarak "Bank-ı Osmanî-i Şahane"yi yani Osmanlı Bankası'nı oluşturdular. 1865'te sermayesi 101 milyon franka, 1875'te ise 520 milyon franka baliğ olan bankanın merkezi İstanbul'da, yönetimi ise Paris ve Londra'da bulunan komitelerin elindeydi. Osmanlı Bankasıyla Reji İdaresi'nin sokak cephesi.

Osmanlı Devleti'ne bu şekilde sağlanan para, banker sermayesidir. Çoğunlukla bankalar, borç verenle alan arasında aracılık yapmakla yetinirler:

Özellikle para ile para yapmak, para yatırımı, komisyon ve faiz elde etmek sözkonusudur. Bununla birlikte koşullar son derece avantajlıdır. Genellikle yüzde 6 faizle çıkarılan ve kesilen fiyatın çok altında değeri bulunan bu istikrazların, emisyonda yüzde 8.47 ile yüzde 11,1 arasında oynayan gerçek kazançları vardır. Bazen tahvillerin borsada önemli düşüşleri, yüzde 20'nin üstünde gerçek faiz elde etme olanağı sağlar. Galata bankerleri yüzde 15'in altına pek düşmezler. 1874'te faiz oranı yüzde 25'e yükselir. Bankaların komisyonları, çekilen miktarların yüzde 10'u ile yüzde 12'si arasındadır. Bu sayılar, Osmanlı "kredi"sinin ne denli nazik olduğunu sergiler.

Portföylerinde pek az Osmanlı tahvili bulunduran bankalar, borç alınan paraların kullanımıyla pek ilgilenmezler. 3.210.000.000 franklık efektif paradan, Osmanlı hükümetinin eline geçen 2.640.000.000 franktır. Aradaki fark, az çok bolca hesaplanan banka komisyonları ve giderleridir. Bu paralar, çoğunlukla üretken olmayan harcamalarca yutulmuştur: Kırım savaşından sonra askeri toparlanma, kâğıt para çekimi, iç borçların konversiyonu, dalgalı borçların kısmen azaltılması, ödemeler, Girit ayaklanmasının yol açtığı harcamaların karşılanması gibi. Son istikrazlar, yalnızca bütçedeki delikleri tıkamaya ve borçlanma hizmetini sağlamaya yaramıştır. Rumeli demiryollarına ayrılan ikramiyeli 1870 istikrazı bir yana bırakılırsa, bu istikrazların en ufak bir parçası bile Osmanlı ekonomisinde herhangi bir gelişmeye ayrılmamıştır: Kaçınılmaz ödeme vadeleri, bunların kazancını silip süpürmüştür. Böyle bir mali yönetimin Osmanlı Devleti'ni yalnızca iflasa sürükleyeceği anlaşılmaktadır.

1875-76 Osmanlı iflasına, ilgili tarafların tümünün kabul edebileceği bir kararnamenin oluşturulabilmesi için, 6 yıla yakın bir zaman gerekir. Bu, İstanbul'un çok haraketli bir ortamında ortaya çıkar: Bosna-Hersek köylülerinin, sonra Bulgarların ayaklanmaları, Sırbistan ve Karadağ askeri hareketleri. Büyük güçler, 1876 İstanbul Konferansı'nda, imparatorluğa bir reform programı kabul ettirmeye çalışırlar: Padişahın değişmesinin -31 Ağustos 1876'dan itibaren II. Abdulhamid başa geçer- sonra da Midhat Paşa'nın meşrutiyeti ilan etmesinin, konferansın başarısızlığına ve Rusya'nın savaşa girmesine katkıları olur. Fransa, İngiltere ve Avusturya-Macaristan, iki kez Osmanlı Devleti lehine girişimde bulunurlar: Aralık 1877'de tahvilleri pek rağbet görmeyen bir "savunma istikrazı"nın Londra'da emisyonuna izin vererek; 1878'de Berlin'de Ruslara, Ayastefanos Antlaşması'nın koşullarının hafifletilmesini kabul ettirerek. Bu güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'na istikrarlı bir gelecek sağlamaya iten başlıca nedenlerden biri, bölgenin stratejik öneminden başka, ülkeye verilen büyük çapta borç tutarlarını kaybetmeme ve Osmanlı yetkililerini, borçlanma sorununa geçici çözüm bulmaya zorlama isteğidir. Berlin Antlaşması'nda İstanbul'un yüklendiği angajman yerine getirilecektir. 20 Aralık 1881'de, hükümetlerin karşılıklı arka çıktıkları alacaklılarla borçlu arasında antlaşma yapılır.

Muharrem Kararnamesi, Türk borçlarının yönetimini İstanbul'da ele alacak olan, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni yerine oturtur. 185.000.000 frank olarak tahmin edilen dalgalı borçlar, 1882'de Osmanlı Bankası'nın tedavüle çıkardığı, "öncelikli" (mümtaz) denen istikrazla konsolide edilir. Dört diziye ayrılan konsolide edilmiş eski borçlar, efektif olarak Osmanlı hükümetinin eline geçen miktarlara çevrilmiştir. Türkler'e düşen paylar özel bir işlem görür. Düyun-ı Umumiye Meclisi, borcun düzenli bir biçimde ödenmesini gözetmekle görevlendirilmiştir: Daha sonra yüzde 4'e çıkacağı umulan faiz yüzde 1, amortisman da yüzde 1 olarak saptanmıştır. Hükümet, borcun karşılanmasını sağlamak üzere, bazı gelir kaynaklarına ayrıcalık tanıyarak, bunları borçlara ayırır: Daha 1879'da borçlara ayrılan "altı resim" (tütün ve tuz tekelleri, pul ve ispirtolu içkiler vergisi, balık resmi, bazı vilayetler için ipek aşarı"); sabit gelirler (Bulgaristan'dan haraç, Kıbrıs adasından gelir fazlası, tömbeki üstündeki haklar, Doğu Rumeli'den alacak...). Son olarak, gümrük resminin artırılması ve *Temettü* reformu, kazanç kaynaklarının artmasını sağlayacaktır.

Düyun-ı Umumiye Meclisi 7 delegeden oluşur: Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan, bir Avusturya-Macaristanlı, bir Osmanlı ve bir Osmanlı Bankası temsilcisi. Bunlar 5 yıl için atanırlar ve yeniden seçilebilirler. Fransa ve İngiltere'nin elindeki tahvillerin büyük ağırlığı nedeniyle, yıllık başkanlık, sırasıyla İngiliz ve Fransızlarda olacaktır. Kurulun büyük yetkileri vardır: Kendi otoritesi altındaki memurlar aracılığıyla gelirlerin doğrudan yönetimi, toplanması, alınması. Bazı gelirleri kiraya verebilir. Tüm görevlere atama yapabildiği gibi, genel müdürü de kurul seçer. Kuşkusuz, hükümet komiseri kurulun toplantılarına çağrılırsa da, oyu istişaridir. Hiçbir durumda yönetime burnunu sokamaz.

Böylece bu kozmopolit yönetim, İstanbul'a yerleşir. Aynı yıllarda Tunus'da, Kahire'de, Atina'da oluşturulanların benzeri bir kurumdur bu. Osmanlı maliyesinin işleyişine, yabancı alacaklıların doğrudan karışması, karşıt görünümlere bürünür. Osmanlı hükümeti için bir yandan borç yükü hafifletilmiştir. Böylece, mali düzeyde hükümet belli bir denge kurabilecek, giderek yeni istikrazların emisyonunu sağlayabilecek, yeni kaynaklar bile ortaya çıkarabilecektir. Borcun yükü, imparatorluğun kaynaklarıyla bağdaşan düzeye getirilmiştir. Demek ki, bu eylemden Osmanlı Devleti kredisi güçlenerek çıkar; böylece, önceki dönemden daha mantıklı koşullarda, yeni işlemlere kolaylık sağlanır. Bununla birlikte, bu güçlenme, imparatorluğun kaynaklarının önemli bir bölümüne yabancıların el koymalarıyla atbaşı gider. Kuşkusuz, Muharrem kararnamesi, padişah otoritesiyle çıkan bir hareket olduğu ölçüde, imparatorluk da şerefini kurtarmıştır. Ama padişah da başka türlü yapamazdı. Merkez Bankası'nca desteklenen Düyun-ı Umumiye yönetimi imparatorluğun kaynaklarının % 25-30 kadarını doğrudan denetler ve böylece de Osmanlı maliyesinin tümü üzerindeki denetimini pekiştirecek bir duruma gelir. Üstelik, Düyun-ı Umumiye Meclisi belgelerde yazılı olmayan, fakat varlığından ve otoritesinin sağlamlaşmasından kaynaklanan ve gittikçe artan siyasal bir rol oynar: Bu açıdan oyunun gerçek yürütücüleri, Fransa ve İngiltere'dir. Son olarak, Düyun-ı Umumiye yönetimi, sermaye ihracının, yabancı müdahalesi için yeni bir koz oluşturan bir kurumu salgılama biçimi açısından tipiktir. Bu kurum, Osmanlı bağımsızlığının tam bir belirtisidir.

Bocalamalar

Bu dönemde işletme yatırımları henüz oldukça zayıftır: 88.000.000'u Fransız kaynaklı olan, 250.000.000 frank. Bu, imparatorluğa yapılan Avrupa kaynaklı sermaye yatırımlarının

yüzde 7'sini temsil eder. Buna, Rumeli demiryollarına ayrılan piyangolu 1871 istikrazının kazancı eklenirse (300.000.-000 frank), yüzde 14'e çıkar. Oldukça azdır. Osmanlı Bankası'na giden ve yukarıdaki rakamın yarısını tutan Fransız ve İngiliz sermayesi dışında, başlangıçta, pek güçlü olmayan, bağımsız kapitalist girişimler sözkonusu olur. Ulaştırma alanında ticari ve stratejik görüş nedeniyle yabancı tasarruf sahiplerine çekici gelen, demiryollarıdır. Burada, yalnızca anımsatmak için, Ocak 1870'-de kurulan *Rumeli Demiryolları Genel İşletmesi*'ni sayacağız. Belçikalı küçük bir banker olan Baron Hirsch denetimindeki bu işletmeye, Avusturya ve Fransız iştirakleri de girer (1878'de yatırılan miktar 40.000.000 franktır). Bu *Doğu Demiryolları* işi, Baron Hirsch için mali yönden güzel bir başarı, Batı Anadolu'da iki küçük hat olan *İzmir-Aydın* (1867) ve *İzmir-Kasaba* (Turgutlu, 1866) ve *Alaşehir* hattı *(1875), Osmanlı* hükümetinin mali müdahalesi olmadan, iki İngiliz grubunun sermayeleriyle, güçlükle çalışır.

DİĞER BANKALAR: 1860'larda Osmanlı Devleti'nde kurulan yabancı bankaların sayısında artış görüldü. Bu bankaların açtıkları krediler yabancı tüccarlara üstünlük sağlıyor, yapılan yatırımlara da güvence veriyordu. Fransız sermayesiyle kurulan Crèdit Lyonnais ile Avusturya sermayesiyle kurulan Wiener Bank Verein gibi bankalar bunlara örnektir. Bu sonuncusu Osmanlı hisse senetlerinin Viyana'da spekülasyonu için çaba göstermiştir. Resimde Wiener Bank Verein'in Karaköy'deki merkezi.

Özellikle Fransız sermayesini ilgilendiren iki ulaştırma işletmesiyle, iki hizmet şirketinin başlangıçlarını daha ayrıntılı olarak sergileyeceğiz.

Beyrut-Şam karayolu bir başarıydı. Temmuz 1857'de, bir "öncelik antlaşması" ile, Kont Edmond de Perthuis'e, ferman tarihinden itibaren 50 yıl süreyle yolu işletme önceliğine sahip olacak bir şirketin aracılığıyla, Beyrut ile Şam arasında yapılacak araba yolunun imtiyazı veriliyordu. Ekim 1858'de, Kont Perthuis, 3.000.000 frank sermayeyle *Beyrut-Şam Karayolu şirketi*'ni kurar. Taşımaya elverişli bu yol, Lübnan ve Antilübnan sıradağlarının doğal sınırlarıyla ayrılan Şam ve Beyrut gibi iki büyük kent arasında yolcu ve eşya trafiğini büyük ölçüde geliştirme, ama aynı zamanda, Mezopotamya'nın Halep'e yönelmeye daha istekli kervan trafiğinin önemli bir bölümünü de Şam'a çekme amacına yöneliktir.

1848 Paris İhtilali ile bunalıma düşen eski deniz subayı Edmond de Perthuis, Beyrut'a yerleşerek, burada *İmparatorluk Taşımacılık* (Messageries Impériales) şirketini temsil eder. Saint Simoncu olan kont, Süveyş kanalını açma çalışmalarına büyük ilgi duyar ve Hindistan'a karadan başka bir yolun olanaklı olduğunu düşünür. Sahip olduğu az buçuk sermayenin ürününü almak isteyen dinamik kont, Suriye'nin de Lesseps'i olmaya karar verir (!)

Çalışmalar hızla yürütülür ve birkaç yıllık bir alışma döneminden sonra trafik gerçekten akar (1862-66). Şirketin verdiği ulaşım fiyatı ve yol parası göreli olarak yüksektir; ama görülen hizmet yadsınamayacak denli etkindir. Kavisli bir yolun 112 km'sinde, yolun süresi, önce 12 sonra 15 kişilik yolcu ve posta arabalarıyla, yaklaşık 12 saat sürer. Her gün saat 4'te, yolun iki ucundan birer araba kalkar ve bunlar Şatura'da karşılaşırlar. Öğle yemeği burada yenir. Her saat başında, katır ve atlara mola verdirilir. Yolculuğu, yük taşıyan büyük arabalar 3 günde tamamlarlar. 1863'te 5.800 olan yolcu trafiği, 1872'den sonra 11.500'e çıkar. Taşınan mal toplamı ise, her yönde yarısı olmak üzere 6.000 tondan 20.000 tona yükselir. Mali bakımdan sonucun

hoşnut ediciliği anlaşılabilmektedir: 1867'den sonra, ortakların payı yüzde 10'u geçer ve 1881'de net kâr yüzde 20'ye ulaşır.

Perthuis kontu, Beyrut'a modern bir liman yapılırsa, sonuçların daha da düzeleceğine inanır. Ayrıca, Beyrut'tan Şam'a yapılacak bir demiryolu, karayolunu tıkamayı sürdüren katırla mal trafiğinin büyük bölümünü çözümleyecektir. Bu, daha sonraki dönemde ele alınacaktır. Aynı şekilde İzmir Limanı da iyi bir iştir. Bununla birlikte, şirketin İngiliz denetiminden Fransız denetimine geçişini, baştaki güçlükler açıklar. 1867'deki büyük su baskınının zararları, imparatorluğun en zengin tarım bölgelerinden birinin girişine modern bir liman yapımını gerekli kılınca, imtiyaz piyangosu, üç İngiliz tüccarına vurmuştur. Askeri kışladan tren istasyonuna dek, yaklaşık 3 km'lik bir rıhtımın, bir sığınak havuzunun ve gerekli tüm düzenlemelerle rıhtımda bir tramvay yolunun yapımı sözkonusudur. 2.500.000 frank gibi iddiasız bir sermayeyle, 30 yıl için kurulan şirket, denizden kazanılan toprakların sahibi olacaktır.

İşletmenin geleceğini belirleyecek olan inşaatçıların seçimidir. İzmir'deki Fransız konsolosu, De Moustier markisi, Port Said'de çalışma sırasında gördüğü, büyük bir Marsilya şirketi olan Dussaud kardeşlere işlerin verilmesine, imtiyaz sahiplerini ikna eder. Elie Dussaud, şirketin sağlayacağı borçlanmayı büyük ölçüde yükümlenerek, üç Fransız dostunu yönetim kuruluna sokabilecektir.

Çokluk böyle durumlarda olduğu gibi, yeni rıhtımların yapımı, bir yandan, eskiden deniz kıyısında oturanların protestolarına yol açar ve bunlar şirket aleyhine birçok dava açarlar. Öte yandan, başta İngiltere olmak üzere, mal üzerinden alınan resimleri çok fazla yüksek bulan deniz güçleri temsilcilerinin de, sayısız protestolarıyla karşılaşılır. Bu durumda hükümet bir uzlaşmaya girer ki, bu da şirketi iflasın eşiğine getirir. Müteahhit, kendi koşullarını kabul ettirir ve tüm hisseleri satın alarak işin tek sahibi olur. Rıhtımlar 1867'de biter. Ustaca pazarlıklar, müteahhide, 1878'de, imtiyazın haklarını toparlayıp uzatmayı sağlar. 1880'de yeni gümrüğün teslimi, 1883'te gümrük tarifesinin kesin kabulü, şirketin kol gezme dönemini açar. Teknik düzeyde ve kentleşme açısından başarı tama benzer; çünkü, Alman basını bile, büyük bir onayla, göklere çıkarır. Mali düzeyde de başarıdır: Toprakların gelirleri sayılmazsa, 1883'te dağıtılan kâr yüzde 20 oranındadır. İyi yürüyen bir iş...

Hizmet alanında, *Osmanlı İmparatorluğu Fenerler İdaresi*, kendi türünde tek ve imparatorluktaki Fransız işletmelerinin en kazanç getirenlerinden birini oluşturur. Türkiye'de ancak 1959'da tasfiye edildiğine göre, en uzun dayananıdır da kuşkusuz.

Kırım savaşı sırasında *İmparatorluk Taşımacılık Şirketi* hizmetinde uzun sefer kaptanı olan Marius Michel, III. Napoleon'un yaveri bir general olan Montebello kontu ile, gemisinin güvertesinde karşılaşır. Deniz fenerlerinin eksikliğinden ve bunun Osmanlı sularında yol açtığı tehlikelerden söz eder. Uyarılan padişah, Bâbıâli ile pazarlıklar yaptırır ve 1855'te Fener Genel Müdürlüğü kurulur. Marius Michel'e teslim edilen bu müdürlüğün görevi, Karadeniz ve Akdeniz'de 36 fener yapmaktır. "Fener resimleri"ne ilişkin ayrıntılı bir tarife konur. Sistem hoşnutluk yaratmadığından, buradan çok para kazanılacağını uman M.Michel, bir imtiyaz şirketinin kurulması için uğraşır. Serveti olmadığından, arkadaşı olan Bordeauxlu şarap tüccarı Bernard Collas'ya başvurur. Giderek III. Napoleon bile, kendi özel kasasından, kısa zamanda kendisine ödenen ufak bir ser-

İSTİKRAZLARIN KULLANIM ALANI: Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'yla birlikte aldığı istikrazların bir kısmı üretken olmayan alanlarda harcanmıştır. Çeşitli savaşlarda ve ayaklanmalarda kullanılan harcamalar, iç borçların ödenmesi gibi nedenle bir bakıma delik tıkamaya yaramıştır. Yalnızca bunlardan 1870'teki ikramiyeli istikraz Rumeli Demiryollarına ayrılmıştı. 1898 tarihli Servet-i Fünun'da Rumeli Demiryolu hattındaki trenlerin durumunu yansıtan çizgiler. Yenikapı istasyonu (yan sayfada) ve bir vagonun içi (üstte).

mayeyi, başlangıç için avans olarak vermişe benzer.

İmparator, pazarlıkları çok yakından izler. Çünkü, haklı olarak, İngiliz ayak oyunlarından korkar. Osmanlılar açısından Âli Paşa, Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü ve Hariciye Nâzırı Fuat Paşa, kararlı bir biçimde Fransız çözümünü desteklerler. Birçok patırtıdan sonra, 1860'da kontrat imzalanır. Collas ve Michel, fenerleri üç yıl içinde 96'ya yükseltmeyi üstlenirler ve 1864'ten başlamak üzere, 20 yıl süreyle, Fener yönetiminin imtiyazını elde ederler. Fener haklarından sağlanacak gelirlerin yüzde 78'i, imtiyazcılara ödenmek üzere onlara bağlanır. Geri kalan yüzde 22 devlete gider. Osmanlı iki genel müfettişin varlığına karşın, fener yönetimindeki tüm yetki, Collas ile Michel'indir. Görevlilerinin seçim ve ücretlerine onlar karar verirler. Hangi ulustan olursa olsunlar, tüm memurlar Osmanlı deniz üniforması giyerler ve "devletin hizmetindeki yabancılar" statüsünde bulunurlar. Bir devlet işletmesinin gelirlerinin önemli bir bölümünü ve denetimini, özel konumda, yabancı iki kişinin ellerinde bulundurdukları garip bir karışım. Bunun stratejik sonuçları ortadadır.

Özellikle Fener imtiyaz işletmesinin kazancının ortaklar arasında paylaşımını sağlamakla yükümlü *Collas ve Michel Şirketi* de, aynı sıralarda Paris'te kurulmuştur.

Uzaktan ilk kullanıcılar, dolayısıyla da en önemli ödemeciler olan İngilizlerle, onları izleyen deniz güçlerine, fener resimlerini düzenli ödemeyi kabul ettirebilmek için, kuru sıkıya savaşmak gerekecektir. Dışişlerle görevli Collas, Paris'in ve İstanbul'un desteğiyle, 1863'te, işin dev hızla yürümesini sağlayan bir uzlaşmanın pazarlığını yapmayı becerecektir. 1862 ile 1873 arasındaki on yıl içinde, net kâr, tüm giderler düşüldükten sonra, 11.000.000 franka ulaşır: Bu, toplam gelirlerin yüzde 42'sini, toplam kârların yüzde 66'sını ve hükümet payının yüzde 200'ünü temsil eder. İngilizlerin neden mırın kırın ettikleri anlaşılmaktadır.

Elde edilecek bu kazançlardan bir bölümünü, devlete giden gelir payı üzerinden yapılan avanslarla (yüzde 9), her zaman olduğu gibi para sıkıntısıyla kıvranan Osmanlı hükümetine ustalıkla ayıran Collas ve Michel, imtiyazlarını uzattırabilecek duruma gelirler. Bu, 18 yeni fenerin yapımını öngören ve devletin payını yüzde 28'e çıkaran 1879 yılındaki yeni kontratla gerçekleşir. Antlaşma, 1899'a dek, işletmeyi sağlama alır. Bu durum da, Collas'ın Yafa-Kudüs demiryoluna, Michel'in ise İstanbul limanına yönelmelerini sağlar...

Istanbul Tramvay Şirketi'nin kent için hizmeti, *Osmanlı Bankası*'nın eseridir ki, bu, imparatorluk döneminde pek raslanmayan bir durumdur. Gerçekten de, başkent de, Şubat 1870'de, atlı tramvay ve omnibüs hizmeti vermek amacıyla *Tramvay Şirketi*'ni kuranlar, bu banka ile onun şubesi olan Société Générale de l'Empire Ottoman'dır. Şirketin ömrü 40 yıl sürer. Osmanlı Bankası müdürlerinden biri A.de Kamondo, Hristaki Zagrophos, Georges Zafiri gibi birkaç Parisli ve İstanbullu bankerin de yer aldığı yönetim

kuruluna başkanlık eder. 2.700.000'u Fransız sermayeleri için olmak üzere, 1881'de libere edilen sermaye 4.500.000 franktır. Buna 2.000.000 franklık bir istikraz eklenir. O sıra da üç hat çalışır; iki hat da yapılmaktadır. Mali sonuçlar çok düşüktür. Elektrik işi de çıkınca, bunalım ve büyük değişikliklere yol açar.

1881-1914 Dönemi: İktisadi-Siyasal Bağımlılık

Devlet İstikrazlarının Değiştirilmesi

Öncekinden daha az "vahşi" bir ortamda, Avrupa kredi kuruluşlarınca aranan ve kârlarının önemli bir bölümünü oluşturan devlet istikrazları ve benzerleri, yine banka işlerinin başında gelir. Ancak, bunların akış temposu, ülkelere dağılımı ve borçlandırma koşulları bazı özellikler gösterir.

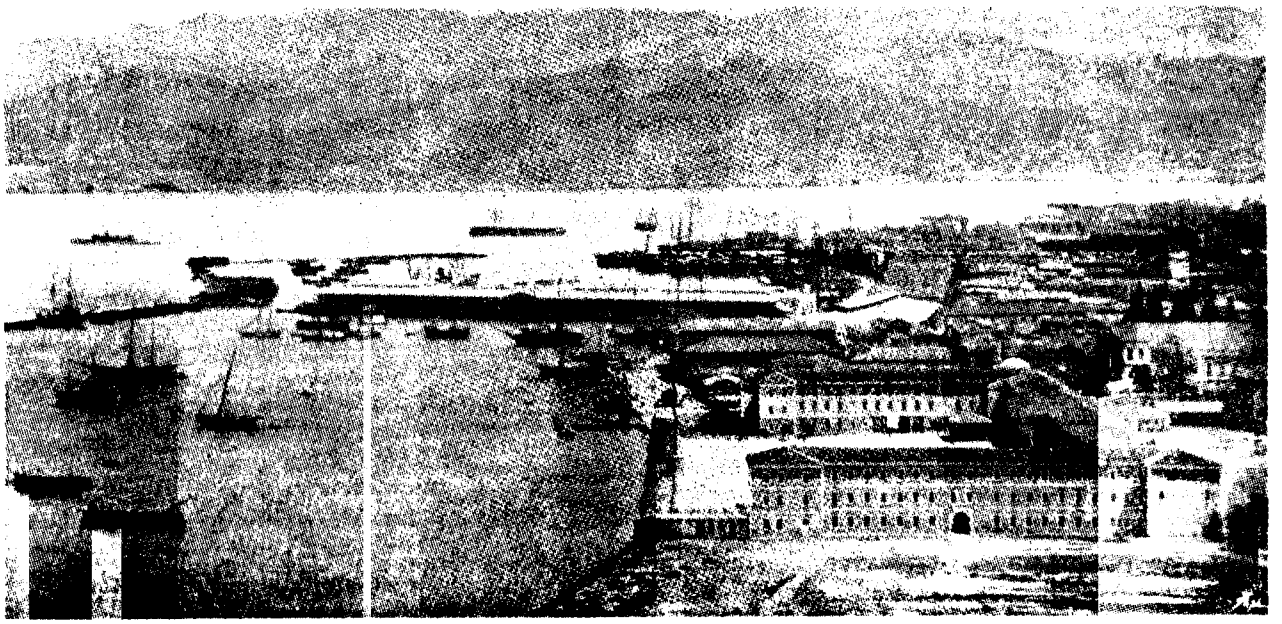
1881-1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen 2.156.000.000 franklık taze para akımı, üç evreli bir tempoyla oluşur. 1881-1903 arasındaki yıllık ortalama hız, önceki dönemden üç kez daha az hızlı olmak üzere, 25.880.000 franktır. Bu yavaşlama, büyük ölçüde Osmanlı konjonktürüne bağlıdır: 1881 antlaşmasından sonra alınan mali soluk, 1897 savaşından sonra Yunan tazminatıyla gelen oksijen dalgası. Bununla birlikte, gerçekte, Muharrem Kararnamesi'nin katı çerçevesine göre eski borcun ödenmesi, hükümetin mali projelerine ağır gelir ve 1881'deki 4 dizinin birleştirilmesi beklenirken, alacaklılar, dalgalı borcu ağırlaştıran avanslar verirler. 1903'te, Muharrem borcu 1.000.000.000 azaltılır ve birleştirilir. Bundan böyle Hazine, imtiyazlı gelirlerin fazlalıklarına katılım sağlar. Bütçe açıkları, 1904-1909 yıllarında, dış sermayenin akış temposunu yılda 89.600.000 franka çıkaran borçlanmalarla, yeniden kapatılabilecektir. Bu onarımda, kurulan meşrutiyet rejiminin Batı'da uyandırdığı sempati rol oynar. İmparatorluğun ard arda geçirdiği felaketli savaşlar ise, 1910-1914 yıllarındaki, yılda ortalama 207.400.000 franklık patlamanın bir bölümünü açıklar ve 1914 yılı Nisan ve Mayıs aylarındaki uzun vadeye çevrilen büyük istikrazın özel önemini belirler.

Bu arada, 1881'den sonra Osmanlı tahvil ve senetlerine karşı Londra piyasasının gevşek tutumu, Alman sermayesine rağmen, Fransız sermayesini büyük ölçüde başta bırakır (o dönemde yüzde 68). 1881 ile 1914 arasındaki 34 yılda, Osmanlı Devleti, 34 önemli işleme girişir. Bunlar, 19 devlet istikrazı ve benzeri (Devlet tarafından garanti edilen demiryolları ve kent istikrazları), 7 konversiyon, 8 Hazine bonosu emisyonudur. 34 işlemden 24'ü, Fransız ya da Fransız ağırlıklı bankalarca yürütülür. Aslan payı, 19 işlemle (sırasıyla 9,6 ve 4) Osmanlı Bankası'nındır. Fransız ve İngiliz bankası olan Osmanlı Bankası, 1880-1890 yıllarında yüzde 80'den fazlasıyla Fransız bankası olmuştur. Sayısız yabancı alt katılımlar sayılmazsa, yönettiği sendikalar, Paris'teki kuruluşların çoğunu içerir. Bununla birlikte, Osmanlı Bankası öncelikli Tömbeki istikrazının (1913) başkanlığını Zogheb vikontuna bırakacak, iki işlemin yöneti-

TABLO: 2

Başkanı Fransız Olan Kuruluşlarca Yürütülen Osmanlı Emisyonları

Emisyon Tarihi	İşlemin Adı	Nominal Değeri (OL)	Başkanlık
1889	1886 gümrükler istikrazı (% 5 faizli)	6.500.000	Osmanlı Bankası
1890	Osmaniye konsolidasyon istikrazı (% 4)	4.999.500	Osmanlı Bankası
1890	"Mümtaz" % 5 faizli tahvillerin % 4'e çevrilmesi	8.609.964	Osmanlı Bankası
1891	1877 "Defence Loan" tahvillerinin % 4'e çevrilmesi	6.948.612	Osmanlı Bankası
1894	1854 ve 1871 istikrazlarının % 3.5'a çevrilmesi	9.033.574	Osm.B.-Rotschild
1896	1896 istikrazı (% 5)	3.272.720	Osm.B.
1902	1886 gümrükler istikrazının % 5'ten % 4'e çevrilmesi	8.600.020	Osm.B.
1903	Muharrem borçlarının düşürülmesi ve birleştirilmesi	32.738.772	Osm.B.-(Konsorsiyum)
1905	1901-1905 istikrazı (% 4)	5.306.664	Osm.B.
1906	1890 "Mümtaz" tahvillerinin 1906'da % 4'e çevrilmesi	9.537.000	Osm.B.
1907-8	1904 % 4 istikrazı	2.750.000	Osm.-B.
1908	1908 % 4 istikrazı	4.711.124	Osm.-B.
1909	1909 % 9 Osmanlı istikrazı	7.000.004	Osm.-B.
1911	Soma-Bandırma Demiryolu istikrazı	1.712.304	Osm.-B.
1912	Dört hazine bonosu emisyonu	7.072.208	Osm.-B.
1914	1914 % 5 istikrazı (1. dilim)	22.000.000	Osm.-B.
1893	Tömbeki ayrıcalıklı istikrazı	1.000.000	G. de Zogheb
1911	Hudeyde-San'a Demiryolu istikrazı (% 4)	1.000.010	Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası
1912	Hazine bonosu % 7	440.000	Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası
1913	İstanbul Belediyesi % 5	1.100.000	Périer
1913	"Périer Bonoları" denen % 5 faizli hazine bonoları	4.400.000	Périer

İZMİR-AYDIN DEMİRYOLU: Anadolu'da ilk yapılan demiryolu olan İzmir-Aydın demiryolu İngiliz emperyalizminin demiryolu siyasetini yansıtması açısından önemlidir. Hindistan'da bu yolla ekonomik ve siyasal egemenlik kuran İngiltere'nin amacı aynı şeyleri imparatorluk içinde de gerçekleştirmekti. Yönetimden bağımsız olan bu şirket "küçük bir cumhuriyet" gibiydi, yöneticileri ve personeli Osmanlı mahkemelerinde değil, konsoloslık mahkemelerinde yargılanıyordu. Şirket kurulduğu zaman 1864'ten 1913'e kadar 11 milyon sterline yakın kâr transerinde bulundu. İngiltere'nin aynı dönem içinde yaptığı toplam yatırımlar 25 milyon sterlin olduğuna göre, bu süre içinde İngiltere'nin yapmış olduğu yatırımların yarısına yakınını tekrar geriye almış oluyordu. O dönemlerde İzmir.

mini, 1911-1912 yıllarında, Banque Française pour le Commerce et l'industrie'ye (Banque Rouvier) ve iki işleminkini de, 1913'te, Banxue Périer'ye devredecektir. 1903'de, Muharrem borcunun birleştirilmesinde ön planda rol oynayan bakan ve banker Rouvier, Hudeyde-San'a demiryolu istikrazının ve Hazine bonosu çıkarılmasının başına getirilerek ödüllendirilmiştir. Maison Périer'ye gelince, İstanbul kenti istikrazıyla ve Aralık 1913'te Jön-Türkleri iflastan kurtaran "Périer bonoları"nın muazzam emisyonuyla (100.000.000 frank), Doğu'da gediğini açar.

1888'de; Balıkçılık (Sayd-ı Mahi) istikrazı denen yüzde 5 faizli Osmanlı istikrazını Deutsche Bank'ın ele alması, Osmanlı maliyesine Alman bankasının ilk ve doğrudan el atmasını belirler: Bu banka, 1914'e dek, dört ayrı istikraza ve de bir konversiyon (değiştirme) ile bir Hazine bonosu emisyonuna başkanlık edecektir.

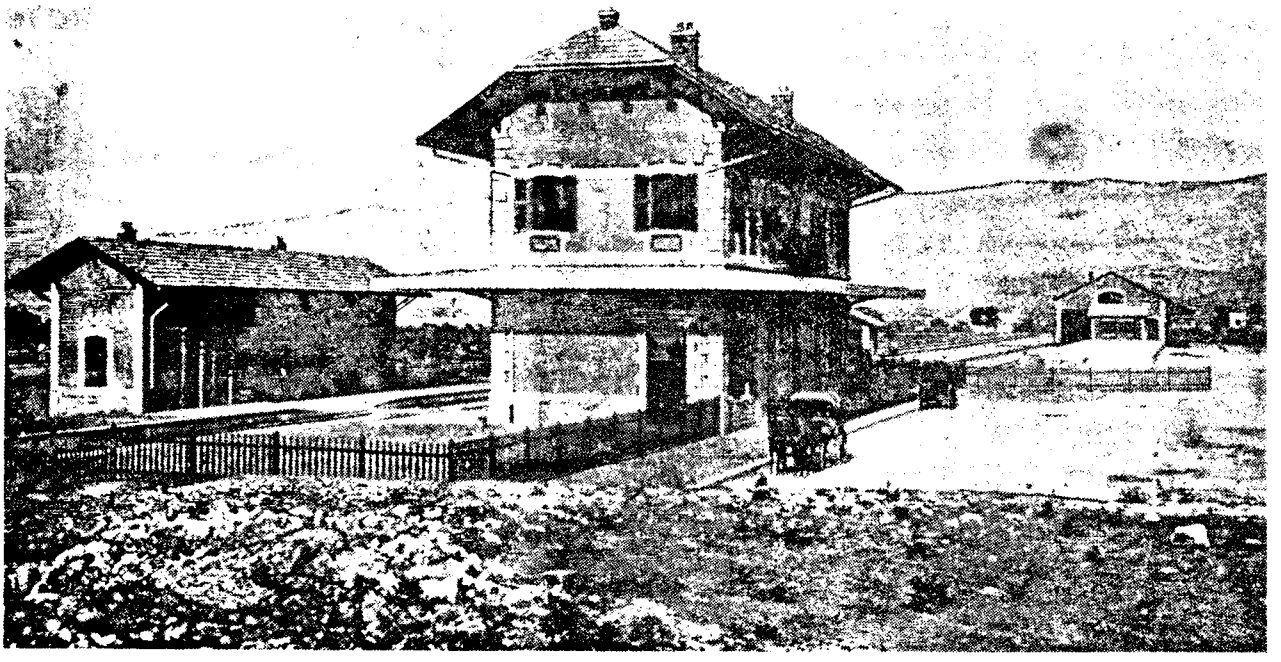
Osmanlıların, kâr açısından zararlı olabilecek fiyat artırmalarını önlemek ve yeni girişlere kapıyı kilitlemek amacıyla, Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası 1894'te bir antlaşma imzalarlar. Buna göre, her banka, ötekine, başkanlık ettikleri istikraz işlerinde yüzde 20 dolayında bir katılım payı ayırır.

1906'da, rakip bir grup tarafından kurulan ve Krupp tarafından desteklenen Deutsche Orientbank, tam zamanında elde edilen birkaç başarıya kar-

TABLO: 3

Başkanı Alman Olan Kuruluşlarca Yürütülen Osmanlı Emisyonları

Emisyon Tarihi	İşlemin Adı	Nominal Değeri (OL)	Başkanlık
1888	Balıkavı (sayd-ı mâhî) istikrazı (% 5)	1.630.200	Deutsche Bank
1894	"Doğu Demiryolları" adlı istikraz	1.760.000	Deutsche Bank-Wiener Bank Verein
1903	Balıkçılık istikrazı tahvillerinin % 4'e çevrilmesi	2.640.000	Deutsche Bank
1904	1. seri Bağdat istikrazı	2.376.000	Deutsche Bank
1905	"Teçhizat-ı askeriye" Osmanlı istikrazı	2.640.000	Deutsche Bank
1910	2. seri Bağdat istikrazı	4.752.000	Deutsche Bank
1910	% 5.5 faizli hazine bonoları	5.542.680	Deutsche Bank
1911	1911 gümrükler istikrazı, % 5 (konsolidasyon)	7.040.000	Deutsche Bank-Bleichröder

KÂRLI ULAŞIM YATIRIMLARI: Süveyş kanalını açma girişimleri ve Hindistan'a karadan ulaşma düşüncesi birçok yabancı şirketi bu alanda yatırım yapmaya özendirmişti. Eski bir Fransız deniz subayı olan Edmond de Perthuis Beyrut'ta yapılacak modern bir limanın ulaşım sorununu çözeceğine inanır. Böylelikle imparatorluğun zengin tarım alanları bu liman sayesinde dışa açılacak, bunun yanı sıra Beyrut'tan Şam'a yapılacak demiryolu da birçok sorunu çözecekti. Şam-Beyrut demiryolunun Beyrut istasyonu.

şın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman faaliyetlerinin *liderliğini* Deutsche Bank'dan almayı başaramaz. Deutsche Bank, sadık bir ortak olan *Bleichröder* ile ve Alman tasarrufundaki darlığın gerekli kıldığı birçok iştirakçiyle birlikte çalışır. Böylece, Fransa'da 1910 istikraz projesinin başarısızlığından sonra Deutsche Bank yüzde 4 faizli 1911 istikrazı için 19 Alman, 11 Avusturya-Macaristanlı ve 1 İsviçreli kuruluştan yardım isteyecektir. Bir gerçektir ki, 1911'de, bankalar arasındaki anlaşmalar sayesinde, özellikle bunların Belçika ve İsviçre'deki acenteleri ya da şubeleri aracılığıyla, birçok tahvil ve senet, başka durumlarda da olduğu gibi gerçekte Fransız portföyüne geçer.

Londra para piyasası, 1881'den sonra, Osmanlı fonlarının çok az bir bölümünün üstlenicisidir. Foreign Office'de destekleri olan ve yeni Meşrutiyet rejiminin sunduğu görünürdeki olanaklara kapılan Sir Ernest Cassel yönetiminde bir İngiliz grubu, 1909'da, National Bank of Turkey'i kurar. Bu bankanın, rekabet iddiasında bulunduğu Osmanlı Bankası'nınkinin yalnızca 1/5'i kadar sermayesi vardır. Daha sonra, Sir E.Cassel, bir tane başkentin belediye istikrazı ve bir de Hazine bonosu ile tutkularını sınırlamak zorunda kalacaktır.

Böylece, Osmanlı Devleti istikrazlarında ön sırayı, 1914 istikrazıyla yerini daha da pekiştiren Osmanlı Bankası tutar. İkinci, Deutsche Bank gelir; ama oldukça geride kalır. Belçika, İsviçre, Avusturya, Hollanda ve İtalya bankaları ise, alt iştirakçi olarak işe karışırlar.

Genelde, iştiraklerin mali koşulları Osmanlı hazinesi için, eskisinden daha az kazançlıdır. Dolayısıyla kârlar, Avrupa'da elde edilebileceğin her zaman üstünde olmakla birlikte, düşme eğilimi gösterirler. Bu iştiraklerin, emisyon haddindeki gerçek faiz oranı yüzde 4.18 ile yüzde 5.36 arasında oynar. Borsa'da yüzde 4.12 ile yüzde 6.06 arasında değişir. Banka komisyonları, emisyon değerinin yüzde 5.8'inden yüzde 2.37'sine geçerek düşerler. Son olarak, bu istikrazların pazarlanma biçiminde

TABLO: 4

Başkanı İngiliz Olan Kuruluşlarca Yürütülen Osmanlı Emisyonları

Emisyon Tarihi	İşlemin Adı	Nominal Değeri (OL)	Başkanlık
1909	% 5 faizli İstanbul kenti istikrazı	1.100.000	Milli Türk Bankası (National Bank of Turkey)
1912	% 5.5 faizli hazine bonoları	1.650.000	Milli Türk Bankası Selanik Bankası

önemli bir değişiklik olur: Görüşmeler, mali çerçeveyi aşarlar ve sinai, ticari, kültürel ve siyasal düzeyde koşulları kapsarlar. Bunlara daha sonra döneceğiz.

Muharrem kararnamesiyle oluşan "Düyun-ı Umumiye" yönetimi, kilometre başına tazminatların ödenmesini ve kararname dışı 14 istikrazın yönetimini yüklenerek, görevlerini gittikçe genişletir. Bâbıâli'nin iki adım ötesinde yer alan merkezinden başka, mahalle acentelerine ayrılan 30 acenta çalışır. Bunlar birçok personel gerektirir: Denetçi, müfettiş, çevirmen, sekreter, vergi toplamak üzere hanelere gidecek her türlü vergi kesenekçisi. 1895'te, 4869 kişi çalıştırır. 4518'i Müslüman Osmanlılardır; 297'si Müslüman değildir. 2/3'ü Fransız olan 54 Avrupalı vardır. Bu Avrupalılar, genel müdür de dahil olmak üzere, 27 memuru içeren üst kadronun tümünü oluştururlar. Kurulda kurumun yıldızları olan başkanlar, Fransızlardan Léon Berger ve De La Boulinière, İngilizlerden Sir H.Babington Smith ve Adam Block, Almanlardan doktor Lindau ve Ch.Testa'dır. Alman yükümlenicilerin delegesi, kurul başkanlığına bir Almanı getirmek için yaptığı iki girişimde de (1900 ve 1914) başarısızlığa uğrar. Ruslar ise, bu davada temsilcilik elde edemezler. Açıkça savaşılmasa da, Düyun-ı Umumiye yönetimi, emperyalistlerarası savaşın önde gelen yerlerinden biridir. Ne olursa olsun, bu savaşın bedelini ödeyen Osmanlı Devleti'dir. Bu durumda ulusal basın, 1909-1910 yıllarında bu kuruma karşı savaş açar ve meşrutiyet döneminin ilk hükümetleri kurumun vasiliğini sarsmaya çalışırlar. Ama, durumun kötüye gidişi (Trablusgarp ve Balkan savaşları) ve alacaklıların zorlamaları, bu geçici hevesleri silip süpürmüştür. Değil mi ki, 1913'te, Jöntürk hükümeti, kendisini memnun etme telaşı içinde bulunan Düyun-ı Umumiye idaresini büyük 1914 istikrazının yönetimini ayarlayarak, bir avans koparmaya zorlar.

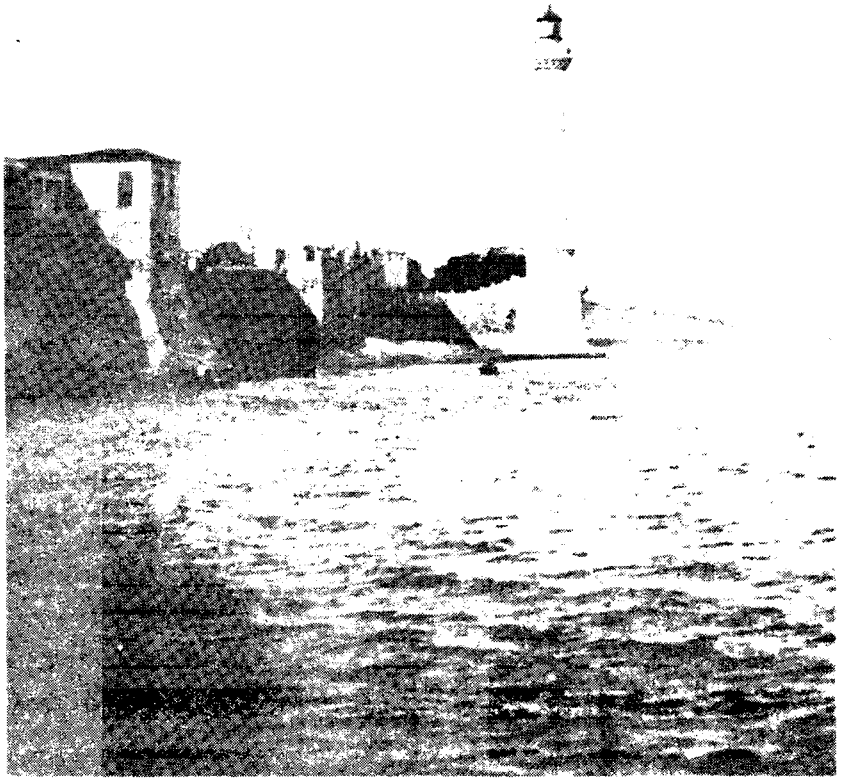
İmtiyazlar ve İşletme Yatırımları

1881 ile 1914 arasında, imparatorlukta çalışan işletmelere akıtılan para, bir milyar franktan biraz azdır: Bu, ülkeye yapılan yabancı sermaye yatırımlarının tümünün aşağı yukarı yüzde 30'unu oluşturur. İktisadi faaliyetlere ayrılan devlet istikrazları da eklenirse, bu yüzde 45'e yaklaşır. Burada da Fransız sermayesi başı çeker. Onu, Alman, İngiliz ve Belçika yatırımları izler.

Akışın temposu değişiktir: 1881-1890 döneminde, önceki dönemin uyuşukluğu sürer. Ama, 1890 yıllarındaki dalga, tüm rekorları kırar ve bu, tüm kesimlere dokunur: Demiryolları, limanlar, madenler, kamu ve belediye hizmetleri, büyük mağazalar. Yüzyılın başında rakamlar, uzun dönem istikrazlarını kovalamada rakip grupların gösterdiği dinamizmi hesaba katmayan belli bir yavaşlama gösterirler. Savaş, ulaştırma, bankacılık ve elektrik alanında sözkonusu kovalamayı durduracaktır. Genelde, dış yatırımların Osmanlı topraklarında böyle hatırı sayılır biçimde fışkırması, sermayelerin de yapısında bir gelişmeyle çakışır. Bu yabancı sermayelerin yerleşmesinin bir panoramasını çizelim.

Demir ve Kara Yolları

İşin başında, kesinlikle, demiryollarının imtiyaz arayışı ve bunların yapımı yer alır. Çünkü bu hatlar, imparatoriuğun etki bölgelerine bölünmesinin jeopolitik temelini oluştururlar. Bu nedenledir ki, parasızlık açmazı içinde bunalan Osmanlı hükümetini razı etmek için, rakipler arasında büyük tartışmalar olur. Burada durumu da anımsatmak gerekir. Fransız sermayesi, Soma-Bandırma hattı ile tamamlanan İzmir-Kasaba-Afyon hattını denetler (1895'te İngilizlerden satın alınmıştır). Beyrut-Şam-Havran hattı, 1901'de Şam-Hama ve uzantıları olmuştur; aynı şekilde Yafa-Kudüs ve Selanik ile İstanbul'u birleştirme hatları da. 1909-1911 yıllarında imtiyazı verilerek finanse edilen Hudeyde-San'a hattının yapımı başarısızlıkla sonuçlanır. 1913-1914 yıllarında, İzmir-Çanakkale ve "Karadeniz

EN UZUN SÜRELİ YABANCI İŞLETME: 1959'da tasfiye edilen Fenerler İdaresi 8 Ağustos 1860'ta kuruldu. Marius Michel'in yöneticiliğini yaptığı bu yönetim başlangıçtan itibaren fener imtiyazını yirmi yıl için aldı. Deniz taşıtlarından "fener resmi" adı altında vergi alınmasını da öngören anlaşmaya göre sağlanan gelirlerin % 78'i imtiyazlara, % 22'si de devlete gitmekteydi. Bu işi yöneten Collas ve Michel her defasında imtiyazları uzattırmanın yolunu buldular.

ağı''nın (35 km'sinin 1914'de Samsun'-dan başlayarak yapıldığı 2344 km'lik tren yolu) imtiyazlarını Fransız grupları elde etmiştir. Küçük Mudanya-Bursa hattı, Fransız ve Belçika sermayeleriy-le yapılmıştır. Anadolu Demiryolu'nu (Haydarpaşa'dan Ankara'ya ve Kon-ya'ya dek) ve Mersin-Tarsus-Adana hattını kapsayan ve 1914'te yapımı ta-mamlanmamış olan Bağdat Demiryo-lu'nu denetleyen, Alman sermayesidir. İngiliz sermayesine gelince, İzmir-

TRAMVAY ŞİRKETİ: 1870'te İstanbul içinde ulaşım hizmeti vermek için kurulan İstanbul Tramvay Şirketi Osmanlı Bankası'nın girişimleriyle kurulmuştur. Kuruluşunda Parisli ve İstanbullu bankerlerin yeraldığı şirket 1898'de Almanların yönetimine geçmiş, daha sonra da elektrikli tramvaya geçildikten sonra çokuluslu bir konsorsiyum tarafından yönetilmeye başlandı. Resimde Eminönü Meydanı'nda atlı tramvaylar.

TABLO: 5

Ülkelere Göre 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nda Şirket Yatırımları

(1000 Frank Olarak)

	Fransa		İngiltere		Almanya		Belçika, Avusturya-Macaristan, İtalya		Toplam	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Nominal	690.851	47	234.397	15.5	359.262	24.5	195.537	13	1.479.847	100
Efektif	509.901	45	186.573	13.2	282.157	24.6	165.246	14.4	1.143.877	100
Efektif*	643.545	45.6	186.573	13.2	416.038	29.4	165.246	11.8	1.411.402	100

* Şirketlere ait devlet tahvilleri dahil edildiğinde.

Aydın hattını denetlemeyi sürdürmektedir. Basra-İran körfezi arası bir parça üstünde de ayrıcalık elde eder.

Karayolunun önemi Osmanlı hükümetinin gözünden kaçmaz ve 1910'da karayollarının onarım ve yapımına karar verir. Rumeli'de 1000 km'lik karayolu bir Alman grubuna düşerse de, Anadolu'daki 9300 km'yi götüren Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası tarafından yönetilen Fransız grubudur. Banka, Fongerolles kardeşler, Giros ve Loucheur ve Grands Travaux de Marseille firmalarıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda İşletmeler Genel Şirketi'ni oluşturur. Kontratı Mart 1911'de imzalanan şirketin, bir istikrazla finansmanı öngörülmüştür. İtalya ile savaş, bursların kısılmasını zorlar ve çalışmalar, Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası'nın 1914 istikrazıyla konsolide olan avansları yardımıyla gerçekleşir. O tarihte 900 km'lik karayolu yapılmış, 4145 km'lik yol da yapılmakta ya da incelenmektedir.

Ulaşım konusuna son vermek için, son olarak belirtelim ki, İran körfezinde Şattü'l-Arab üstünde, Basra'dan Bağdat'a buharlı deniz ulaşımının tekeli, bir İngiliz şirketi olan Tigris and Euphrates Steamship Co'nindir.

KRUPP VE DEUTSCHE ORİENT BANK: Osmanlı Devleti'nde Almanya'nın mali denetimi bir Alman bankası olan Deutsche Bank tarafından yürütüldü. Almanya tarafından verilmiş olan birkaç istikrazla hazine borçlarını da yürüten Deutsche Bank'ın karşısına 1906'da Krupp tarafından desteklenen Deutsche Orient Bank, Deutsche Bank'ın Osmanlı Devleti'ndeki işlevini yürütmek istediyse de bunu pek başaramadı. Alfred Krupp'un kızı Bertha Krupp (solda), Krup von Bohlen adını alan eşi Gustav Bohlen und Halbach (sağda).

Limanlar

İzmir, Beyrut ve İstanbul limanlarına ilişkin şirketlerde, belirleyici rolü Fransız sermayesi oynar. 1891'de anonim şirkete dönüşen Fransız İzmir Rıhtımları Şirketi, 1912'ye dek olaysız bir yaşam sürer. 235 mavna ve benzeri, 18 buharlı römorkörüyle iyi donanmış olan şirket, aynı zamanda 15 geminin varlığıyla zorlanan trafiği kolaylıkla karşılar. Dalgalı borç almadan, pay sahiplerine yüzde 8 garantili pay dağıtır; bu da iyi bir sonuçtur. Sahiplerin tek kaygıları imtiyazın uzatılmasını sağlamaktır. Dar kafaları, her türlü kararı, 1914'ten önce, suya düşürür.

1888'de Osmanlı Bankası'nın yardımıyla Beyrut Liman Şirketi'ni kuran, Beyrut-Şam karayoluna önayak olan Edmond de Perthuis'dir. Teknik açıdan hiçbir suçlama yapılamayacak olan liman yapımı, öngörülenden daha pahalıya çıkar ve bir sermaye artırılışıyla, Osmanlı Bankası'nın geniş çapta üstlendiği yeni bir istikraza yol açar. 1895'te, şirketin başkanlığını banka alır. Modern limanın sorumluları, 10 yıl kadar, mavnacılarla, gümrük hamallarıyla, ticari temsilcilerle olan birçok çatışmayla karşılaşmak zorunda kalacaklardır. Kâr dağıtımı ancak 1904'te başlarsa da önemsizdir; çünkü, kârların yarısı özfinansmana ayrılmıştır. Trafiğin düzenli büyümesi, kuruluşların etkinliğine işaret eder ki, bunların da daha sonra büyütülmeleri gerekecektir.

Fenerlerin genel yöneticisi Michel Paşa, 1891'de, yapımcı Duparchy ve Crédit-Lyonnais'nin mali yardımıyla İstanbul Rıhtımları Şirketi'ni kurar. Beyrut'ta olduğu gibi, kuruluşlar düzenli çalışmaya başlamadan önce, sayısız çatışmanın üstesinden gelmek gerekir. İşte 1901'dedir ki, padişahın şirketi satınalma konusunda belirttiği istek, Paris'le Bâbıâli arasında ciddi bir bunalım yaratır. Bâbıâli, parasızlıktan ötürü, projesinden vazgeçecektir. 1907'de, Michel Paşa'nın ortadan kayboluşu, şirketin sermayesi üzerinde bir Alman operasyonu kuşkusu uyandırır. Sonunda Osmanlı Bankası Londra'dan Rothschild'lerin yardımıyla, Rıhtımlar Şirketi'nin denetimini alır. İşin mali sonuçları önemsizdir. İstinye'deki yukarı boğaz dok ve atölyeleri ile römorkörlük ve kaptanlık şirketleri de Fransız sermayelidir.

Son olarak, 1911'de kurulan Osmanlı İmparatorluğu Limanlar Konsorsiyumu (Schneider, Hersent, Demiryolları tekeli, Batignolles şirketi ve Osmanlı Bankası), iki yıl sonra, Ereğli, İnebolu, Tirebolu, Yafa ve Hayfa limanlarının imtiyazını elde eder.

1899'da Anadolu Demiryolu şirketi, Haydarpaşa limanının imtiyazını sağlar. 1902'de kurulan ve Schrader'in başkanlık ettiği Liman Şirketi'nin sermayesi ve istikrazı Almanlarca üstlenilmiştir. Anadolu demiryolu ağı ve İstanbul limanıyla rekabet eden Bağdat hattının başına modern bir liman kurulur. Savaş öncesi, İkenderiye limanının imtiyazını Bağdat Şirketi elde eder.

İngiliz sermayesi, İstanbul limanına ufak katkısı dışında, 1913'te Haliç'deki tersaneyi ve İzmit (Kocaeli) limanını modernleştirmekle görevlendirilen Doklar, Tersaneler ve Denizcilik İnşaat Şirketi'ni (Armstrong, Wickers ve National Bank of Turkey) denetimi altında tutar. 1913'te National Bank of Turkey'in arkasındaki bir İngiliz grubu, Samsun, Trabzon, Bağdat ve Basra limanlarının imtiyazını elde eder.

Kamu Yönetimleri ve Belediye Hizmetleri

Düyun-ı Umumiye ve Fenerler İdaresi'nden başka, özellikle Fransızlar olmak üzere, yabancı sermaye, Osmanlı İmparatorluğu Tütün Rejisi'nin denetimini elinde bulundurur.

1883'de, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yanında, Türkiye'nin başlıca zengin-

FENERLERİN YÖNETİCİSİ: Fenerler İdaresi'nin imtiyazını alan Marius Michel ya da Mişel Paşa gözünü İstanbul limanına ve dolayısıyla liman gelirlerine dikmişti. 1891'de Fransız sermayeli Credit Lyonnais'in mali yardımlarıyla İstanbul Rıhtımları Şirketi'ni kurar. Ancak daha sonra padişahın şirketi satın almak istemesi işleri karıştırır. Sonunda Osmanlı Bankası ünlü Rotschild ile rıhtımların imtiyazını alır. Bu arada Fransız sermayeli İstinye Boğaz Dok ve Atölyeleri ile Römorkluk ve Kaptanlık Şirketleri de kurulur.

liklerinden birini temsil eden gelir kaynaklarından birini işletmek üzere, Tütün rejisi kurulmuştur. Osmanlı Bankası grubu sermayenin yüzde 50'sine, Viyana'da Credit-Anstalt grubu yüzde 30'una, Bleichröder grubu ise yüzde 20'sine katılırlar. Dönem boyunca sağlanan kârlar iştirakçiler (yüzde 77), pay sahipleri (yüzde 18) ve Osmanlı Hazinesi (yüzde 5) arasında paylaşılacaktır. Paylaşım kuralları ile hükümetin önlemede gevşeklik gösterdiği kronik ve sağlam bir yolsuzluk, kâr payının yüzde 8 dolayında kalmasına neden olur. Reji, özellikle 1908'den sonra, jöntürklerin şiddetli hücumuna uğrar ve ardından Maliye nâzırı Cavid Bey'in takdir ettiği Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin doğrudan yönetimine verilmesi gelir. Ancak, 1912-1913 yıllarındaki mali sıkıntı, Reji'den avans isteyip duran Maliye'yi, Osmanlı Bankası üstündeki egemenliğinin güçlendiği Tütün Rejisi'nin, eski statüsünü yenilemek zorunda bırakır (1913).

Fenerler İdaresi, mutlu günlerini sürdürmektedir. Alanını Kızıldeniz'e dek yayar. 1894'te, devletin payının kazancın yüzde 50'sine çıkarılmasına ve İngilizlerin isteği üzerine tarifelerin yüzde 20 düşürülmesine karşılık, imtiyaz 1924'e dek uzatılır. Balkan savaşları sırasında, Edirne'nin geri alınmasını sağlayan 500.000 TL'lık bir borçla birlikte, imtiyaz 1949'a dek yeniden uzatılır. Mali sıkışıklıklar, verimlilik artışıyla karşılanır: 1894 ile 1913 arasında, imtiyaz sahipleri, yılda ortalama 1.650.-000 frank elde etmişlerdir. Bu miktar, önceki üç on yıllık dönemin yüzde 50 üstündedir. Görülen teknik hizmetten başka, Osmanlı hükümeti pek görülmemiş şu durumu takdir etmektedir: Yeni vergileri ödemeyi reddeden güçlerin protestoları karşısında, kendi çıkarlarıyla birlikte devletinkini de kollayan yabancı bir şirketin girişimi, kapitülasyonlarla felce uğramış, Osmanlı Devleti'nin doğrudan müdahalesinden daha etkilidir.

Büyük kentleri modernleştirme zorunluğu ve bu işlerin genelde az riskli olması, yabancı sermayenin niçin belediye hizmetleriyle ilgilendiğini açıklar. Bu arada başkent, özel işleme hak kazanır.

Sular İdaresi, beş Paris bankasının ve Société Générale des Eaux Paris'nin gözetiminde, 1882'de kurulmuştur. Abonelerin kronik yetersizliği (7500) yeni istikrazlar gerektiren parasal güçlükler yaratır. Bu önemsiz varlıktır ki, 1902'den itibaren Osmanlı Bankası'nın denetimine neden olur.

İstanbul Tramvay şirketi, 1898'de, Fransızların elinden Almanlara geçer. Ancak, 1908'den sonra, elektrikli tramvaya geçme zorunluluğu, çokuluslu İstanbul Konsorsiyomu'na yol açar. 1911'de, Brüksel'de, kendi de çokuluslu olan Société Financiere de Transport et d'Entreprises Industrielles (SOFINA) yönetimi altında kurulan konsorsiyom, bir Alman (Komisyonda 6 temsilci), bir Fransız (7), bir Belçikalı ve Macar (6), bir Belçikalı (6) ve bir de İsviçreli (1) grubu toplamaktadır. Bu konsorsiyum, başkentteki tüm enerji ve ulaşım işlerini araştırmakla yükümlüdür. Gerçekleştirdiği ilk iş, 1914 haziranında Tünel'i de içeren İstanbul Tramvay ve Elektrik İşletmesi'nin kurulmasıdır. Bu şirket, Belçika'da kurulmuştur. Çünkü, tarafsızlık şampiyonu bu küçük ülke, kuşkulu gözler önünde, Fransız sermayesi ile egemen Alman sermayesinin bir araya gelebileceğini kabul ettirir. İstanbul Elektrik İdaresi ve İstanbul Mahalli Havagazı İdaresi (Macar grubu) 1916'da, birleştirilirler. İmtiyazı bir Alman grubuna verilen Metro'ya gelince, proje halinde kalır.

Haziran 1914'te Périer bankası Fransız grubunca kurulan İstanbul Havagazı Şirketi, Beyoğlu ve Yeniköy'deki mahallelerde, aydınlatma ve ısıtma imtiyazını yönetir. Aynı grup, Aralık 1913'te, Kadıköy tramvaylarının işletmesini alır.

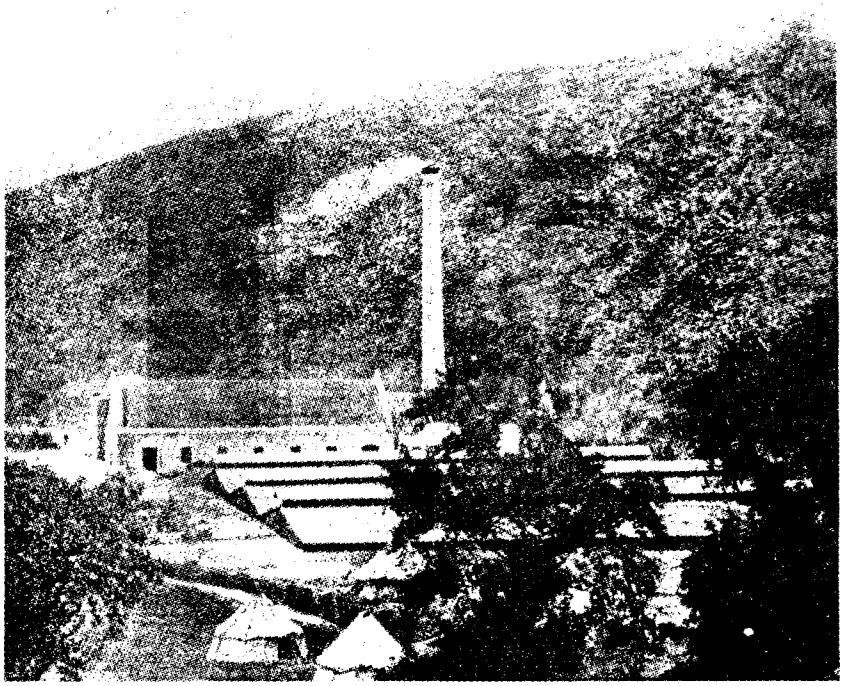
İMTİYAZLAR PAYLAŞILIYOR: Tütün Rejisi Osmanlı Bankası'nın % 50, Avusturya kökenli Credit-Anstalt grubunun % 30, Bliechröder grubunun ise % 20 ile katıldığı en kârlı şirketlerden biriydi. Kârların dağıtımında büyük yolsuzlukların olduğu reji, II. Meşrutiyet'ten sonra eleştirilere uğradı. Resimde Reji müdür-i umumisi mösyö Farnetti.

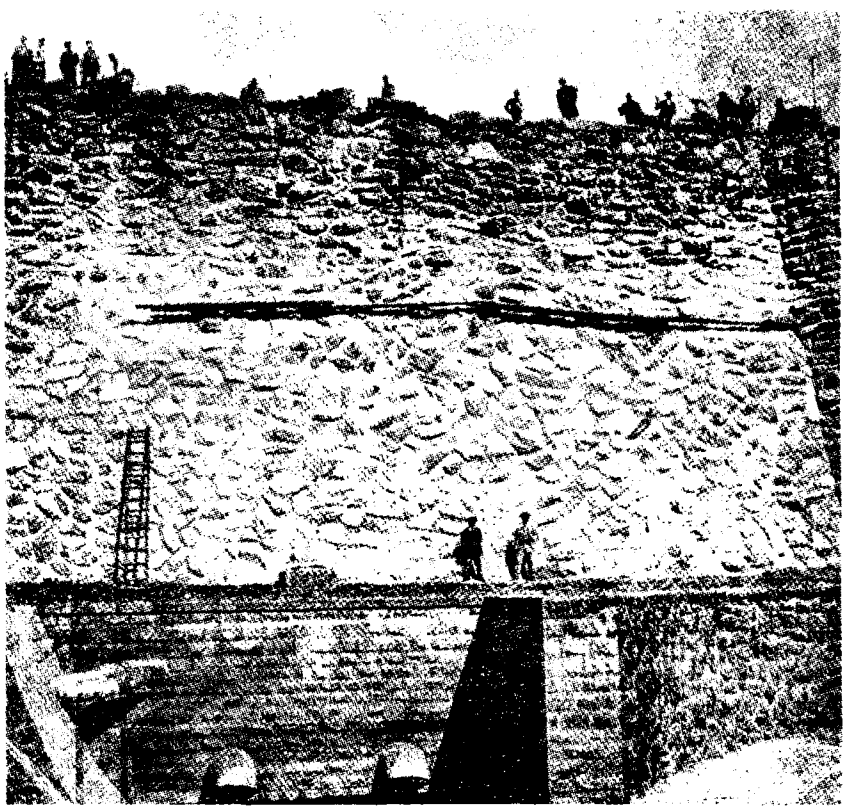
Üsküdar-Kadıköy Sular İdaresi Alman sermayesince denetlenir. 1911'de kurulan İstanbul Telefon Şirketi çok ulusludur: İngiliz egemenliği (sermayenin yüzde 60'ı) ile Fransız (yüzde 25) ve Amerikan (yüzde 7) katılımları. Üsküdar ve Kadıköy'ün gaz ve elektrikle aydınlatılması için kurulan şirket Belçika sermayelidir (Union du gaz, Charbonnages de Mariémont).

Belçika sermayesi, aslan payını, imparatorluğun öteki kentlerinden alır. İzmir Sular İdaresi (1892) Banque de Brabant'ın elindedir. Aynı zamanda körfezdeki gemi hizmetinden de sorumlu olan İzmir Tramvay Şirketi'ni, 1909'da, Josse Allard grubu oluşturur. İzmir-Göztepe tramvay şirketi de Belçikalılarındır. Başkent dışında son İngiliz şirketi olan İzmir Havagazı Şirketi'ne yalnızca bir yer bırakılmışır. Empain grubu, Şam Tramvay ve Elektrik Şirketi'ni denetler. Banque Liégeoise ve Liége'deki Société d'Entreprise Générale, 1906'da, Osmanlı Bankası'nın yardımıyla -daha sonra bu sonuncu uzaklaşacaktır- iyi bir gelişme gösteren Beyrut Tramvay ve Elektrik Şirketi'ni kurarlar. Aynı gelişmeyi Beyrut Havagazı Şirketi göstermez: Havagazına çevirmede uyuşukluk özel abonelerin azlığı, kömürün pahalılığı, belediyeyle tartışmalar, bu şirketi, kurucu gruptan (1887'de Osmanlı Bankası) Suriyeli bir gruba (1903'de I.Sabbag), sonra da, işin iflas eşiğinde bulunduğunu biraz geç farkeden Belçikalı bir gruba (1911'de G.Haardt) geçirir.

Belçika şirketlerinde ağırlıklı olmayan önemli katılımları bulunan Fransız sermayesi, Beyrut Sular İdaresi'ni denetiminde tutar. 1909'da, 1875'den beri faaliyette bulunan bir İngiliz şirketinden, Fransız Ticaret ve Sanayi Bankası ile Crédit Lyonnais'nin desteklediği bir Fransız şirketince satın alınan ve belediyece horlanan bu şirketin, 1914'e dek zavallı bir yaşantısı olur. Son olarak, Ocak 1914'te Périer grubu, Kudüs'ün Tramvay, Aydınlatma ve Sular işletimini elde eder.

Bir Fransız anonim şirketi olan ve Paris'teki büyük mağazalarla bağlantısı bulunan Orosdi-Back Kuruluşları'nın (1895) İstanbul, İzmir, Halep ve Beyrut'da şubeleri vardır; yüzde 8 ile yüzde 14 arasında pay dağıtırlar. Türk halılarının dokuma ve satışını denetleyen Oriental Carpet'in, 1914'deki sermayesinin yüzde 60'ı Fransızların, yüz-

"ÇOKULUSLU ŞİRKET": 1911'de kurulan İstanbul Telefon Şirketi'nin sermayesinin % 60'ı İngiliz, % 25'i Fransız, % 7'si Amerikalılara aitti. Bu bileşimiyle adeta çokuluslu bir şirket olan telefon şirketinin yanısıra Üsküdar-Kadıköy Sular İdaresi de yabancı sermayenin yönetimindeydi. Şirketin Göksu bendindeki fabrikası (üstte), Göksu bendi (altta).

de 40'ı İngilizlerindir; yüzde 20 pay dağıtır.

Madenler ve Kredi Kuruluşları

Konuyu bitirmek ve anımsatmak üzere belirtelim ki, Balya-Karaaydın Madenleri'ni (Kurşun) ve çok önemli bir şirket olan Ereğli Kömür Madenleri'ni Fransız sermayesi denetler. 1914'te Alman ve Fransız karışımı Ergani Bakır Madeni sendikası oluşum halindedir. 1912'de, İngiliz ve Almanların Türk Petrolleri Şirketi doğar. Bir İngiliz şirketi, Suriye'deki aramaları yürütür. Daha önce sayılan bankaların dışında, 1899'da kurulan Deutsche Palästina Bank ile Anglo-Palestine Bank'a işaret edelim. 1914'te, Fransız sermayesi, Crédit Foncier Ottoman ile Banque du Liban'ın kuruluşlarını yüklenir.

Yabancı Sermayenin Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayenin etkisine ilişkin ortaya atılan sayısız sorular arasından ikisini ele alacağız: Banka sermayesiyle sınai sermaye arasındaki ilişki derecesi ve emperyalistlerarası rekabet.

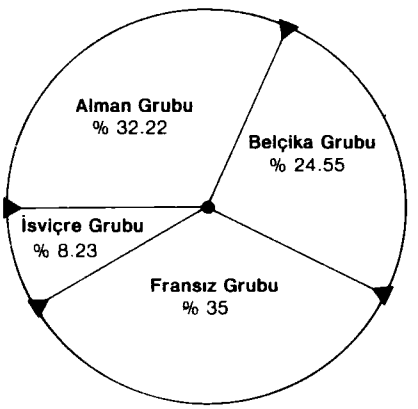
Fransızlar bakımından, 1890'lı yılların ortasına dek ve de dıştan alınan yoğun sermayeye karşın, banka sermayesi ile sınai sermaye arasında pek ilişki bulunamaz. Bir yandan devlet istikrazlarını bankalar yönetirler öte yandan, bağımsız ve çokluk küçük çapta kapitalistler, dağınık düzeyde işletmeler kurarlar. Birdenbire sanayilerine önemli siparişlerde bulunulan Almanların başarısı, banker ve sanayici birlikteliğinin ne denli etkin olduğunu gösterir. Demek ki, devlete başvuruyu, banka-sanayi karması işkırıcı karma sendikaların doğmasını, son olarak da mali grupların oluşturulmasını içeren, karşılaştırılabilir bir stratejiye doğru yol alınmaktadır.

Devlet, bugün çok yaygın olan ve borçlananı, borcunun bir bölümünü alacaklı ülkenin sanayisinden siparişlere ayırmaya zorlayıcı bir yöntem olan bağlı-istikraz taktiğinde özellikle gereklidir. Doğu tahvil ve senetlerinde Fransız tasarrufundaki tıkanıklık, Paris borsasının resmî kotasına yabancı tahvillerin kaydı için izin sistemi, Fransız hükümetinin aracı rol oynamasına yol açar. 1901 ile 1905 arasında yüzde 4 faizli Osmanlı istikrazının sonuçlanmasına ilişkin tartışmalar çerçevesindedir ki, Schneider işletmesi, Bâbıâli'den, savaş gemileri siparişi alır: Devlet bankalar-

İstanbul Elektrik ve Tramvay Şirketi

(İstanbul Konsorsiyumu, Sermaye)

Uluslararası Gruplar Arasında Dağılım

da sanayicilerin sızlanmalarını destekleyerek, gittikçe güçlenen bir finans-endüstri ilişkisi kurar. Bu, finans-endüstri-diplomasi üçlüsü, Fransız emperyalizminin, bölgedeki en güvenilir kozlarından birini oluşturur.

Alman piyasasında üstlenilen ilk Osmanlı istikrazından itibaren, buna, savaş gereçleri siparişi bağlanır. Banka-sanayi içiçeliği, kalite fiyat ilişkisi ve satışa ilişkin sunulan koşullar, bu işlemleri daha kolaylaştırır. *Deutsche Bank*'ın, Alman para piyasasının olanaklarını aşan işlere atılmaya zorlanma endişesi, çok daha öncedir. Bismarck'ın gidişinden sonra, Alman hükümetinin baskıları canlanacaktır.

Gemi yapımına değin özel bir baskı ile İngilizlerin durumu, Fransızlarınkine daha yakındır. İzin sisteminin yokluğuna karşın, bir bankanın ya da bir sanayi kuruluşunun, *Foreign Office*'in sıkı öğütünü kulak ardı etmesine az rastlanır. Fransızlarla Almanlardan ayrılığı, Londra'nın, bölgede dinamizm açısından ve yüzeyde Osmanlı Bankası ya da Deutsche Bank'la karşılaştırılabilecek mali bir kuruluşu olmamasıdır.

Fransızlar bakımından, banker-sanayici karması araştırma ve inceleme şirketleri, 1905-1906'dan itibaren görülür. Harekete geçirilen 5 sendikadan üçü, bankaların girişimlerinin sonucudur. Böylece, Fransız-Osmanlı Sınai ve Ticari İncelemeler Şirketi (1908), Osmanlı Bankası'nın çobanlığında, altı büyük Paris bankasını, Régie Générale des Chemin de fer'i ve Société des Batignolles'u toplar: Baş amaç, demiryollarıdır. Association en Participation pour l'Etude d'Affaires Financiéres, Industrielles et Commerciales en Turquie (Türkiye'de mali, sınai ve ticari işlerin incelenmesine katılım ortaklığı). 1909'da, Société Générale'i, Osmanlı Bankası'nı, Paribas'yı ve Spitzer ve Thalmann işletmelerini bir araya getirir. Bunlara, 1911'de, iki işletme katılır: Société Centrale pour l'industrie Electrique ve Société Thomson-Houston/France; eylem yeri İstanbul'dur. 1912'de, Société Nancéenne de Crédit ve Banque Renault (Nancy) ile birlikte, Banque Périer'nin kurduğu Omnium d'Entreprises doğar. Türlü imtiyazlar peşindeki bu kuruluşun yönetim kurulu, dört banker, dört banker-sanayici ve iki işletmeciden oluşur.

Alman bağlamı içinde bu tür bir ortaklığın, Anadolu Demiryolları Şirketi'nden beri (1889) işlediği görülür. Aynı şey Société d'Etudes, sonra Construction du Bağdat (Deutsche Bank, Bleichröder ve birçok başka banka, Holzmann firması...) için de sözkonusudur. 1908'de Deutsche Bank'ın gerisinde, 14 bankayı ve iki elektrik şirketini bir araya getiren bir konsorsiyom oluşur: Eylem yerleri, elektrik ve petrola değin İstanbul ve Mezopotamya'dır.

Londra'da City Osmanlı atına bahse girmez. Böylece, *Armstrong* kuruluşlarının ve Osmanlı Bankası Londra komisyonunun öncülüğünü yaptıkları sendika, canlılığını yitirip erir. Royal Dutch Shell ve National Bank of Turkey ortaklığı, bu anglo-sakson sendikaya, imparatorlukta petrol araması için ciddi bir koz tanımaktadır.

İkinci soruyla burada karşılaşılır: Bu sendikalar, imparatorlukta gerçek bir iktisadi gelişmeden kaygılı, çokuluslu güçlü şirketleri gereksinim ölçüsünde yaratmak için mi, ya da tam tersine, kesinlikle ulusal ölçüleri pekiştirmeye çalışmak için mi, bir araya geleceklerdir? Yanıt çok açıktır: Uluslararası mali ortaklığın başarısızlığına, ulusal grupların güçlenmesine tanık olunur.

Kuşkusuz birkaç çokulusluluk örneğiyle, özellikle de başkentle, bu tanıma en iyi uyan İstanbul Konsorsiyomu ile yukarıda karşılaştık. Ancak, rekabetin sözkonusu olduğu bir yerde bu bir istisnadır. Gerçekte, uluslararası mali ortaklığı gün ışığına kavuşturma projelerinin tümü başarısızlığa uğramıştır. Herhalde, en büyük başarısızlık da, Bağdat tahvillerinin, 1903'de resmî Pa-

BİR FRANSIZ ŞİRKETİ: *Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırım alanlarından biri de ulaştırmadır. Bunun ilk örneği Fransız müteşebbisi Kont Perthuis'in 1858'de kurduğu Beyrut-Şam Karayolu Şirketi'dir. Kısa sürede tamamlanan 112 km'lik yolun ortasında yer alan Şatura kasabası da bu sayede önemli bir transit merkezi durumuna gelmiştir. Şatura'da araba şirketi istasyonu.*

ris kotasına alınmaması gibi büyük bir olayla, Bağdat'ın uluslararasılaştırılamamasıdır. Ama Fransız-İngiliz ortak projeleri de başarısızlığa uğramıştır: Fransızların ve İngilizlerin imparatorluktaki tüm çıkarlarını bir arada toplamaya ilişkin Armstrong-Société Française d'Etudes et d'Entreprises projesi, National Bank of Turkey'in doğmasıyla, olanaksızlaşmıştır. Bu bankayı Osmanlı Bankası ile birleştirme projeleri de başarısızlıklarla sonuçlanır. Efsanevi Humus-Bağdat demiryolu için de aynı şey sözkonusudur. Sonuç olarak, özellikle 1919-1921'den sonra, rakip ulusal gruplarda gitgide artan bir güçlenme kendini gösterir.

Fransızlar bakımından, başka yerde de belirtildiği gibi, Osmanlı Bankası'nın mali grubu egemendir. Aynı şekilde imparatorluğun mutsuzlukları arasında, özellikle belediye hizmetlerinde *Périer* grubunun, yollar konusunda da Banque Rouvier grubunun başarıları dikkati çekebilmiş olmalıdır. Almanlar bakımından Deutsche Orient Bank açılmayı başarmışa benzemez; Deutsche Bank grubu ise, özellikle Bağdat ve Musul petrolü gibi Bağdat'a bağlı tüm işlemlerde egemenliğini korur. Sir E. Cassel'in planlarına gelince, bunlar somutlaşmakta büyük güçlük çekerler; çünkü National Bank of Turkey'in çok küçük bir alanı vardır: Turkish'in kurucusu olarak varlığı ve Samsun ile Trabzon limanlarının imtiyazının alınması ilginçtir. Bununla birlikte Anglo-Persian'in (Amirallik) Turkish'e geçmesi, 1914'de National Bank of Turkey'in elenmesine yol açar.

Bu gruplar, Osmanlı İmparatorluğu'yla ya da aralarında yapılan tartışmalarda, karşılıklı diplomasi oyunlarına başvururlar ve imparatorluğu etki alanlarına ayırma görüşü açısından hareket ederler. Fransa'nın Paris para piyasasındaki olanakları nedeniyle kendisine en büyük parçayı kopardığı 1914 konsolidasyon istikrazıyla sonuçlanan tartışmalarda, bu durum iyice görülür. Demek ki, asıl amaç, hiç de, paralarını yatıran ülkelerin ekonomileriyle boy ölçüşme tehlikesi yaratabilecek bir imparatorluğun gerçekten iktisaden gelişmesi değildir. Gerçekte, yatırım kesimlerinin seçimi ve bunların koşulları, Osmanlı İmparatorluğu'nu azgelişmişlik içinde bırakmaya yöneliktir. □

(Çeviren: Merih İpek)

Millî İktisat

Zafer Toprak

II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen milli iktisat bir tür neo-merkantilist iktisat politikasıdır. Kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadî ilişkilere tepkidir. Doğmakta olan milliyetçilikle uyumlu bir politikadır.

Osmanlı milli iktisadı, ya da neo-merkantilizmi Cumhuriyet yıllarında da sürmüş, devletçilik adı altında II. Dünya Savaşı ertesine değin etkin olmuştur.

Balkan Savaşları ertesi "millet"e dönüşme özlemi organik bütünselliği gerektirir. Ziya Gökalp'in deyişiyle millet "ictimaî bir küll-i tam (tout complet)"dir. Bundan böyle Osmanlı ülkesi yabancılara muhtaç olmaksızın kendi yağıyla kavrulacak, milli iktisadın ilkelerini benimseyerek hem tarım, hem sanayi ülkesi olacaktır.

Gökalp'e göre Osmanlı toplumunda iktisat uzun yıllar "kozmopolit" bir nitelik taşımıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında bile hâlâ okullarda resmen "laissez faire, laissez passer" (bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler) düsturu benimsenerek "Manchester İktisadiyatı" okutulmuştur. "İktisadî vicdan"ın tümüyle "kozmopolit" olduğu telkin edilmiştir.

Gökalp, iktisadın "kozmopolit" olamayacağını savunur. Liberal görünümde "Manchester İktisadiyatı" bile, aslında İngiltere'nin milli iktisadıdır. Sanayileşen İngiltere diğer ülkelere üstünlük kurmuş, serbest ticarete açılmakta sakınca görmemiştir.

Bu gerçek, Gökalp'e göre, ilk kez Friedrich List ve John Rae tarafından görülmüştür. Giderek birçok ulus milli iktisadı benimsemiştir. Türkler ise İngiliz iktisadının tutsağı kalarak, ahlâkta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi iktisatta da taklitçilikten, "milliyetsizlikten" kurtulamamışlardır. Oysa çağdaş iktisat milli iktisattır.

Aynı görüşü, İttihatçıların yarı resmî yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekip Alp de paylaşır. O güne değin orta ve yüksekokullarda okutulan iktisat derslerinde, Adam Smith, Leroy Beaulieu, Charles Gide gibi iktisatçıların eserlerinde görülen klasik öğretiler gündeme gelmiştir. List, Wagner, Schmoller, Philippovich gibi iktisatçıların varlığından bile söz edilmemiş, milli iktisat görmezlikten gelinmiştir.

II. Meşrutiyet yıllarında liberal düşüncenin İttihat ve Terakki'nin beklentisi doğrultusunda sonuç vermediği kısa sürede görülmüştür. Osmanlı milletini oluşturmayı amaçlayan Osmanlı liberalizmi farklı sonuç doğurmuş, ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmıştır.

Yanı sıra, liberal iktisat kapitülasyonlarla ayrıcalıklı kılınan yabancı ve gayrımüslim kesimlerin işine yaramıştır. Müslüman tüccar ve zenaatçı giderek etkinleşen rekabet ortamında yoksullaşmış, piyasadan çekilmek zorunda kalmıştır.

I. Dünya Savaşı ile birlikte durum daha da vahim bir görünüm kazanmıştır. Dış iktisadî ilişkilerin kesildiği bir ortamda Osmanlı kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kalmış, otarşik bir iktisadî yapıya doğru yönelmiştir.

Savaş öncesi ortalama 15.000.000'u besin maddesi, 30.000.000'u sınaî mal olmak üzere yılda toplam 45.000.000 Osmanlı liralık ithalatı gerçekleştiren Osmanlı Devleti 1915'te bu miktarın yüzde 3'ünü bile yurda sokamamıştır.

Tüm bu koşulların yarattığı belirsizlik ortamında milli iktisat çözüm yolu olarak görülmüştür. Bu doğrultuda 1915 güzünde "milli iktisada doğru" düsturuyla, milli iktisadın kuramsal yayım organı *İktisadiyat Mecmuası* yayımlanmaya başlamıştır.

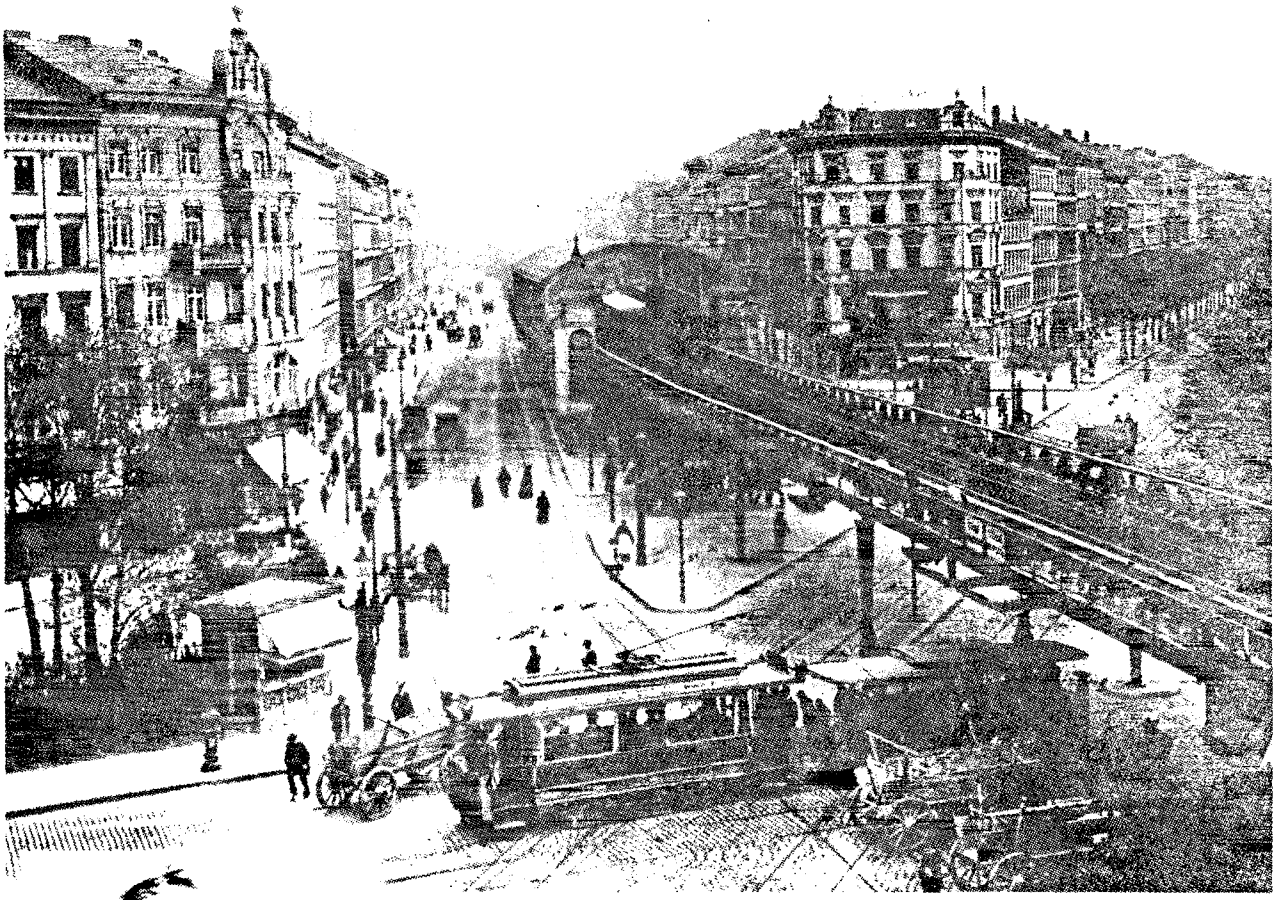
Milli İktisatta Alman Modeli

İktisadiyat Mecmuası'nın ilk sayısında yer alan "Mecmuamızın mesleği: Milli iktisada doğru" başlıklı yazıda, Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiği kaydedilir. Almanya yarım yüzyıldan kısa bir sürede sanayileşmiş, bağımsız bir ekonomik yapıya kavuşmuştur.

İktisadiyat Mecmuası'na göre, Almanya'da ilerlemenin, yükselmenin ve gelişmenin kaynağı "milliyet" ilkesidir. Milli iktisadı Almanlar bulmuş ve uygulamaya sokmuşlardır. Ve milli iktisadın baş mimarı Friedrich List'tir.

Türklerin iktisat alanından Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneyimlerden ders almaları gerektiğini vurgulayan *İktisadiyat Mecmuası*, yükselmek için "milliyet"ten başka bir ilkenin düşünülemeyeceğini kaydeder.

İslâm Mecmuası'nda yer alan "Mil-

ÖVÜLEN ALMAN MODELİ: *Almanya'nın 1900'lerden sonra ilerlemesi, dünya pazarlarında söz sahibi olmaya başlaması Osmanlı Devleti'nde millî iktisat kavramına kuramsal dayanak arayanları özendirmişti. İktisadiyat Mecmuası'nda bu konuda yazılar yazıldı ve Almanya'nın ilerlemesindeki temel kaynağın "milliyet" ilkesinde olduğu vurgulandı. İktisadiyat Mecmuası'na göre kalkınmak için örnek alınacak tek model Almanların "milliyet" esasına dayalı kalkınma modeliydi. Bunun temsilcisi Friedrich List bu derginin yazarlarına yol gösteriyordu. 1902'lerin Berlin'i (üstte), Friedrich List (solda).*

li İktisat" başlıklı yazıda, Friedrich List'ten "İktisadî Bismarck" diye söz edilir. Bismarck Almanya'nın siyasal gücünü ve büyüklüğünü sağlamış, List ise Almanlara iktisadî yüceliğin yolunu çizmiştir.

Tekin Alp'e göre, Türklerin siyaset alanında Bismarck'ları, kahramanları eksik değildir. Fakat, maalesef, milli iktisatçıları, Friedrich List'leri hiç yoktur. Türkler bir an önce milli bir iktisat oluşturmalı, milli iktisatçılar yetiştirmelidir.

II. Meşrutiyet döneminde Alman devlet modeli İttihatçıların gıpta ile baktıkları bir örnektir. Türklerin "Alman İttihatçılığı"ndan öğrenecekleri çok şey vardır. Alman modeli benimsenir. Alman örneği izlenirse, Türkler de ulusal bir devlet kurabileceklerdir.

Yeni Mecmua'da Türkçülük sorununu ele alan Ziya Gökalp, "Alman İttihatçılığı"ndan esinlenilmesini önerir. Türklerin ancak Almanların izledikleri yoldan giderek siyasal birliğe varabileceklerini söyler.

Gökalp'e göre, Almanlar harsî birlik, iktisadî birlik ve siyasî birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdir. "Milli ittihat"a kültürel birlikle başlanmış, Leibniz'in önderliğinde "Almancılık cereyanı" doğmuştur. Kültürel birliği iktisadî birlik ülküsü izlemiştir. Friedrich List'in çabasıyla Zollverein ya da Gümrük Birliği kurulmuş ve iktisadî birlik için önemli bir adım atılmıştır. Son aşamada, Bismarck'ın gücüyle siyasal birlik gerçekleşmiş ve böylece Alman İttihatçılığı tamamlanmıştır.

İşte Türk İttihatçılar da aynı yolu izlemelidirler. Gökalp'e göre Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik, ya da "harsî Türkçülük" dil ve edebiyat alanında başlatılmıştır. Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa harsî Türkçülüğün ilk önderleridir. I. Dünya Savaşı ile ikinci aşama gündeme gelmiş, iktisadî birlik sorunu ya da "milli iktisat mefkuresi" ele alınmıştır.

Türk Yurdu dergisi 1915 yılını milli iktisat açısından bir başlangıç sayar. "Ruh, azim ve mefkure" açısından Batı anlamında devlet ve ulus olma girişimine bu yılda başlanmıştır.

اقتصاد

تورك اصنافك حالى

٢

تورك اصنافك حالندن باحث اولمق اوزره اوچه يازديغمز مقاله‌ده [*] اصنافك تدريجاً انقراضنه باشليجه آوروپا بويوك تجارتنك ومملكتمزده هرقانى زورله آچديران عهود عتيقه (Capitulations) نك سبب اولديغنى بيلديرمشدك .

بزده اصنافك انقراضنه ايكنجى بر سبب ده ، صنعت اهللرينك مدنيت عالمنده ايجاد ويا تأسيس ايديلن واسكيلرينه نسبتله دها زياده قولايلق ويرن ترقيات صناعيه‌يه اهميت ويرمه‌ملرى ، زمانك ده‌كيشمه‌سيله اصوللرك وانسانلرك ذوقلرينك واحتياجلرينك دخى ده‌كيشمه‌سى لابد وضرورى اولديغنى آكلايه‌مه‌ملريدر . بوكا بر قاچ مثال كوسترهلم :

استانبولك صحافلر چارشيسى ، بر وقتلر اسلام وتورك عالمنك اك مهم بر كتاب پازارى ايدى . فقط بالآخره ، خاصةً سلطان محمود ثانى سلطنتنك اورتهلرنده بزده‌ده آوروپا اصولنده مكتبلر آچيلمغه باشلاندقدن صوكرا بو چارشينك اهميتى سونمكه وپياسه‌سى ياواش ياواش دوشمكه وكتاب طبع ونشرى تجارتى ايكيه انقسام ايده‌رك باب‌عالى جوارنده يكى بر چارشى ميدانه كلمكه باشلادى . چونكه مكاتب جديده ايچون لازم اولان كتابلر بر طاقم يكى اصوللرده يازيلمق وطبع ايديلمك مجبوريتى حاصل اولديغندن صحافلر بوقبيل آثاره ، نه‌دنسه شبهه كوزيله باقديلر ، تجارتندن صاقنديلر . زمان ايلريله‌دكجه مدرسه‌لر مكتبلر طرفندن بلعاولونمقده وباطبع مدرسه‌لر ايچون لازم‌اولان كتابلرك استهلاكى‌ده آزالمقده‌ايدى . بونك نتيجهٔ طبيعيه‌سى اولهرق صحافلر چارشيسنده بحران باش كوسترديى ،

[*] صاغى ٢

MİLLÎ İKTİSAT: Almanya, Zollverein (Gümrük Birliği)'i kurması ülke çapında iktisadî bir birlik oluşturması bu modeli savunan İttihatçılar tarafından çok olumlu karşılanmıştır. Daha önce "harsî Türkçülük" adı altında savunulan görüşler artık "millî iktisat mefkuresi" adıyla yayılmaya başlandı. Türk Yurdu dergisinde 1915 yılını "millî iktisat" açısından başlangıç sayan yazılar yayımlanır. Savunulan millî iktisada göre, ulusların iktisadî gerçeği siyasetten uzak saf bir iktisat öğretisi değildir. İktisatla siyaset aynı potada eritilmelidir. Türk Yurdu'nda Tevfik Nureddin'in "Türk Esnafının Hali" başlıklı iktisat yazısı.

Türk Yurdu dergisi, 1908-1915 döneminde Osmanlı ülkesinde köklü dönüşümler olduğunu kaydeder. "Milli fikir" her köşeye nüfuz etmiş, "milliyet cereyanı" egemen olmuştur.

Osmanlı liberali iktisadı ve sosyolojiyi, matematik, kimya gibi mutlak yasaları olan "gayr-ı milli", soyut bilimler olarak görmüş, evrenselliğini benimsemiştir. Oysa her iki disiplin de somut gerçeklerden arındırılamaz: "Milli" yönleri gözardı edilemez.

Milli iktisada göre, her ulusun bir iktisadî gerçeği (şe'nin-i iktisadiyye- réalité économique) vardır. Bunlar ulusa özgü bir dizi kurumlarda belirir. İşte bu nedenle iktisadî gerçeği klasik iktisat öğretisi ışığında bulmak olanaksızdır. Soyut kavramlarla çözüm arayan klasik iktisat ülkenin somut gerçeklerine uyarlanamaz. Milli iktisadı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli, somut gelişmeler izlenmelidir.

Öte yandan, iktisadî gerçek aranırken salt o günün gerçekleriyle yetinmemelidir. Ülkenin ve insan topluluğunun geçmişi, tarihi gözönünde bulundurulmalıdır. Geçmişi anlamadan bugünü değerlendirmek olanaksızdır.

Milli iktisada göre, klasik iktisat "ne olması lazım geldiği"ni inceler. Oysa, "hâl-i hazırda ne olduğu"nu saptamadan "ne olması lazım geldiği"ni aramak abestir.

Son olarak, iktisadî gerçek aranırken, salt maddî boyutla yetinilmemeli, manevî unsurların da etkisi değerlendirilmelidir. Birey ile insanlık arasında ulus denilen bir gerçek vardır. Bir ülkede ihtiyaç ve menfaat ortak bir nitelik taşımalı, birey ortak çıkar uğruna her türlü özveride bulunabilmelidir. "Vicdan ve milli şuur"un olmadığı yerde milli iktisattan söz edilemez.

İttihatçıların ileri sürdükleri yukarıdaki görüşler kuşkusuz Alman tarihçi okulundan esinlenmiştir. Bireyle insanlık arasında ulus gerçeği List'in ulusal ekonomi ya da milli iktisat öğretisinin odak noktasını oluşturur. Klasiklere yönelttiği eleştirisinde List, onları tarihten kopuklukla, siyasal etmenleri gözardı etmekle suçlar. Liberal bireyciliğin topluma maddeci bir açıdan bakarak ulus gerçeğini görmezlikten geldiğini söyler. Oysa klasik öğretinin varsaydığı evrensel birlikten, sürekli barıştan söz etmek güçtür. İktisadın siyasî yönü vurgulanmaksızın ulus gerçeğine ulaşılamaz. Siyasetten arındırılmış, saf bir iktisat öğretisi olamaz.

Nitekim İttihatçılar da List'in bu yaklaşımını benimsemiş, iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdir. Savaş koşulları Osmanlı'yı bir kez daha uyarmış, siyasetle iktisadın ilişkisini, yakınlığını, bütünselliğini göstermiştir.

Milli İktisat ve İktisadî Gelişme

Milli iktisat Osmanlı yazınına iktisadî gelişme sorununu da getirir. Pozitivizmin evrimciliği doğrultusunda, Ahmed Muhiddin, List'in beşli gelişme modelini önerirken, Gökalp Bücher'den esinlenerek üç aşamalı gelişimi benimser.

Friedrich List'in toplumların evriminde belirlediği iktisadî aşamaları "vahşet hali", "çobanlık", "ziraat", "ziraat-zenaat hali" ve "zıraat-zenaat-ticaret hali" olarak Türkçe'ye çeviren Ahmed Muhiddin, bu aşamaları Türk toplumunun "iktisadî bünyesi"ni, milli iktisadının "hâkim unsuru"nu saptamada kullanır.

Ahmed Muhiddin, gerek "Küçük Asya Türkleri"nin, gerekse "bütün Türklük"ün iktisadî tarihi bilinmediği için "Türk iktisadının devreleri" ve bu devrelere geçişin ne suretle ve hangi etkenlerin altında gerçekleştiği hakkında sınırlı bilgi olduğunu kaydeder. Ancak, "bütün Türklük tarihi"nden bilinen kadarıyla, "Türk milli iktisadı"nın en uzun süren aşaması çobanlıktır. Ve bunu List'in modelinde olduğu gibi tarım değil, ticaret izlemiştir. Türklerde tarım, göçler ertesi yerleşik düzene geçildiğinde başlar.

Orta ve Kuzey Asya'da yaşayan Türklerde hâkim unsur hâlâ çobanlıktır. Rusya'nın Batı kesimindeki Türklerde tarım-ticaret, Anadolu Türklerinde ise tarımdır.

Türkler Anadolu'ya gelirken çobanlığı da beraberlerinde getirmiş, yerleşik yaşama geçtikten sonra toprağı ekip biçmeye başlamışlardır. Kuzey Volga Türkleri 20. yy'la birlikte tarım-ticaret aşamasından sanayi toplumu olma yoluna girmişlerdir. Osmanlı Türklerinin de bu aşamanın eşiğinde olmaları gerekir.

Ahmed Muhiddin'e göre, II. Meşrutiyet'e değin Osmanlı Türkleri önemsiz sayılacak "küçük ve perakende zenaatler" ve milli iktisada temel oluşturamayacak ticaret bir yana bırakılırsa "zıraat hali"ndedirler. Diğer bir deyişle tarım Osmanlı ekonomisinin hâkim unsurudur. 20. yy'da birer ticarî ve sınaî merkeze dönüşen kentler, Osmanlı'da hâlâ tarımsal yapısını koruyarak birer "büyük köy" olmaktan kurtulamamışlardır.

TÜRK BURJUVAZİSİ VE YUSUF AKÇURA: *Türk Yurdu'nda yazılar yazan Yusuf Akçura özellikle Osmanlı Devleti ile Polonya arasındaki benzerliklere değinerek bazı görüşler ileri sürer. Akçura'ya göre, Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı'da burjuvazi denecek unsurlar komisyonculuk, acentacılık gibi şeyleri üstlenen Rum, Ermeni kökenli levantenlerden meydana gelmiştir. Bu nedenle Yusuf Akçura Osmanlı Devleti'nde bir Türk burjuvazisinin oluşmasından yana olmuştur.*

Bazı Osmanlı iktisatçıları, Osmanlı toplumunun bu durumuna ve dünya ekonomisinin gösterdiği gelişmelere bakarak tarımın doğal işbölümü sonucu Osmanlı'ya düştüğü sanısına kapılmışlardır. Oysa, Ahmed Muhiddin'e göre, Osmanlı eskiden "zenaat"ı olan bir ülkedir. Osmanlı toplumu Batı'daki sanayileşmeyle birlikte mamul maddelerin istilasına uğramış ve "zenaat istidadı"nı kaybedecek dereceye gelmiştir.

Doğa ve insan faktörünün her türlü olanağı sağladığı bu topraklarda, Osmanlı'nın ekonomik gelişmesini engelleyen "mahkûmiyet hâli"ni sürdürmesi anlaşılamaz. Osmanlı ülkesinin olanakları her türlü üretim biçiminde en ileri aşamayı sağlayabilecek düzeydedir.

Kuşkusuz doğa her ulusu aynı üretim safhasında benzer olanaklarla donatmamıştır. Bu dağılımda bazı ülkeler sanayie, diğerleri tarıma daha elverişli koşullara sahiptirler. Bu nedenle kimi ülke çabasını sanayi alanında gösterirken kimisi tarıma ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda devletler sanayi ülkesi, tarım ülkesi diye bir ayırıma uğramışlardır.

Ahmed Muhiddin, tarım ülkesi ya da sanayi ülkesi olmanın "mahkûmiyet alameti" olarak görülemeyeceğini ve kesinlikle "mutlakiyet" ifade etmeyeceğini vurgular. Nitekim, "sınaî milletler" talihin kendilerinden esirgediği şeyleri bilim ve tekniğin önlemleriyle gidermiş ve bir "milli ziraat" yaratmışlardır. Osmanlı da aynı yolu izleyerek sanayileşebilir, örneğin ABD gibi "zıraî-sınaî bir millet" olabilir.

Ahmed Muhiddin'e göre, dünya ekonomisinin gelişimi uluslararası işbölümün gündeme getirdiği uluslararası iktisadî dayanışmaya önem vermenin ne kadar sakıncalı ve yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Artık "her hususta daima kendi kendine kifayet edecek bir halde olmak, yani kendini her hususta idare edebilecek bir milli iktisada malik olmak ... hemen her milletin iktisadî mefkûresi"dir.

Gökalp, farklı gelişme aşamaları izlese de, Ahmed Muhiddin'le aynı sonucu paylaşır. İttihatçı ideologa göre, Bücher'in belirlediği "aile iktisadı", "şehir iktisadı" ve "milli iktisat" aşamaları Türkler için de geçerlidir.

Gökalp, milli iktisadı iki devreye ayırır. İlk devrede "milli istihsal milli istihlâke tamamıyle tekâbül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir." Diğer bir deyişle ilk devre birikim sürecini içerir. Tüm olanaklar üretimin artırılması için seferber edilir. Gelir dağılımına bakılmaksızın sürekli yatırımlara girişilir. İkinci devre ise sosyal devletin kuruluş aşamasıdır: "Adilâne" bir servet dağılımı gündeme gelir, tüm vatandaşlar uygarlığın bahşettiği olanaklardan eşit oranlarda yararlanırlar.

Etnik Sorun ve Milli Burjuvazi

Milli iktisadın gündeminde etnik sorun da yer alır. Gökalp'e göre milli iktisat etnik türdeşlikle gerçekleşebilir. Çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurların kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünden kaynaklanır.

Değişik etnik unsurların aynı devlet çatısı altında işbölümüne giderek ancak cemaatler birliğini oluşturabileceklerini kaydeden Gökalp, bu tür bir yapının karşılıklı tufeyliliği (tufeyliyet-i mütekabile- parasitisme mutuel) doğuracağını belirtir. Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk unsurun asker ve memur, gayrımüslim cemaatlerin zenaatçı ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş devlete dönüşemez. Türklerle "gayr-ı Türk" unsurlar arasında "müşterek bir vicdan" yoktur. Aralarındaki işbölümü gerçek bir işbölümü değildir. "Milli tesanüd"ün gerçekleşmesi için işbölümünün ancak "müşterek vicdan"a sahip bir toplumda oluşması gerekir. Yoksa "millet hâli" yapay bir nitelik taşır, gerçek anlamıyla milli iktisada ulaşılamaz.

Gökalp, milli iktisadın organik bir işbölümüyle gerçekleşebileceği kanısındadır. Müslüman-Türk unsur maddî yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisi üstlenmelidir. Bundan böyle, askerlik ve memuriyetin yanı sıra Türk unsur, ticarete atılacak, sanayici olacak, işbölümünün gerektirdiği iktisadî uğraşlara girişerek ülkede milli iktisadı kuracaktır.

Gökalp'e göre, milli iktisadın olmayışı, Türklerin iktisadî sınıflardan mahrûmiyeti Osmanlı ülkesini güçlü hükümetlerden mahrûm bırakmıştır. Yönetimler iktisadî sınıflara yaslandıkları oranda başarılı olurlar. "Çünkü tüccar, san'atkâr, işadamı sırf kendi faydası için hükûmetin kuvvetli olmasını ister." Oysa "memurlar sınıfı"ndan güç alan hükûmetler daimi zayıftır. İşten el çektirilmiş memur işbaşına geçmek için, görevdeki memur ise daha üst bir mevki'e yükselmek için mevcut hükûmeti düşürmeye çalışır.

Yukarıdaki satırlar, Durkheim'ın *Toplumsal İşbölümü* adlı yapıtındaki organik dayanışma ve karşılıklı tufeylilik kavramlarının, Türk milliyetçiliğine ve milli iktisada uyarlanmasıdır. Gökalp'in çözümlemesinde "iktisad" ve "içtimaiyat" bir bütün oluşturur.

Aslında içtimaiyat, ya da toplumbilim, II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı düşünürünün sorunlarına çözüm getiren ana bilim dalıdır. Gökalp'e göre, "içtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa mâlik fertlerin mecmuu bulunduğunu" göstermiştir. Nitekim milli iktisat öğretisi de ancak toplumbilim ışığında değerlendirildiğinde anlam kazanır.

Müslüman-Türk unsurun maddî üretime katılması dönemin yazarlarının görüş birliğinde oldukları bir noktadır. Osmanlı Devleti için kurtuluş yolu Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi ile uğraşmasıdır. Nitekim, Yusuf Akçura'nın da önerileri aynı doğrultudadır.

Yusuf Akçura, *Türk Yurdu*'nda, Osmanlı Devleti ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkati çeker. Osmanlı Türkünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesi Avrupa sermayesinin, Avrupa sanayiinin hücum ve istilâsına uğrayarak giderek çökmüş, Osmanlı-Türk topluluğu, Polonya'da olduğu gibi, eşraf, memur ve köylüden oluşan "kusurlu ve sakat bir uzviyet"e dönüşmüştür. Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı burjuvazisi de, Batı kapitalizminin komisyoncu ve acentacılığını üstlenen Yahudi, Rum, Ermeni gibi "yerli gayr-ı Türkler"le kökenleri ve uyrukları saptanamayan levantenlerden oluşmuştur.

Akçura'ya göre eğer Türkler kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir "sermayedar burjuva sınıfı" çıkarmayacak olursa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğu çağdaş bir devlete ilelebet dönüşemez. Osmanlı Devleti'ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilir.

Milli İktisat Uygulamaları

I. Dünya Savaşı ile birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılır. Yabancı anonim ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklarına son verilir: Osmanlı mevzuatına tâbi olmaları istenir. Esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı şirketlerin Osmanlı tüzel kişiliğini kazanmaları istenir. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarını önlemek amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırımları öngörülür.

1916'da *ad valorem* tarifeler kaldırılarak spesifik tarifeye geçilir. Bundan böyle Bâbıâli seçici gümrük politikası izleyecek, gümrüklerini dilediğince düzenleyebilecektir. Yeni gümrük tarifesi iktisadî bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli bir adımdır.

Yine aynı yıl kurulan İhracat Heyeti'yle, ihracat vesikaya bağlanır; savaş döneminde ülkede ihtiyaç duyulan bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanır.

Şubat 1917'den itibaren kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu aracılığıyla yürütülmeye başlanır. Spekülatif nitelikteki para transferleri önlenir. Günlük resmî kambiyo rayiçleri saptanarak, fiilî kambiyo piyasası devletçe denetlenir. Böylece Osmanlı kâğıt lirasının dış değeri ülkenin içinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuş olur. Osmanlı lirası savaş yıllarında sınırlı bir değer kaybına uğrar.

Savaşla birlikte, Bâbıâli büyük kentlerin iaşesini örgütlemeye girişir. Başlangıçta belediyelere verilen görev, bu birimlerin yetersiz kalışı sonucu ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki'ye devredilir.

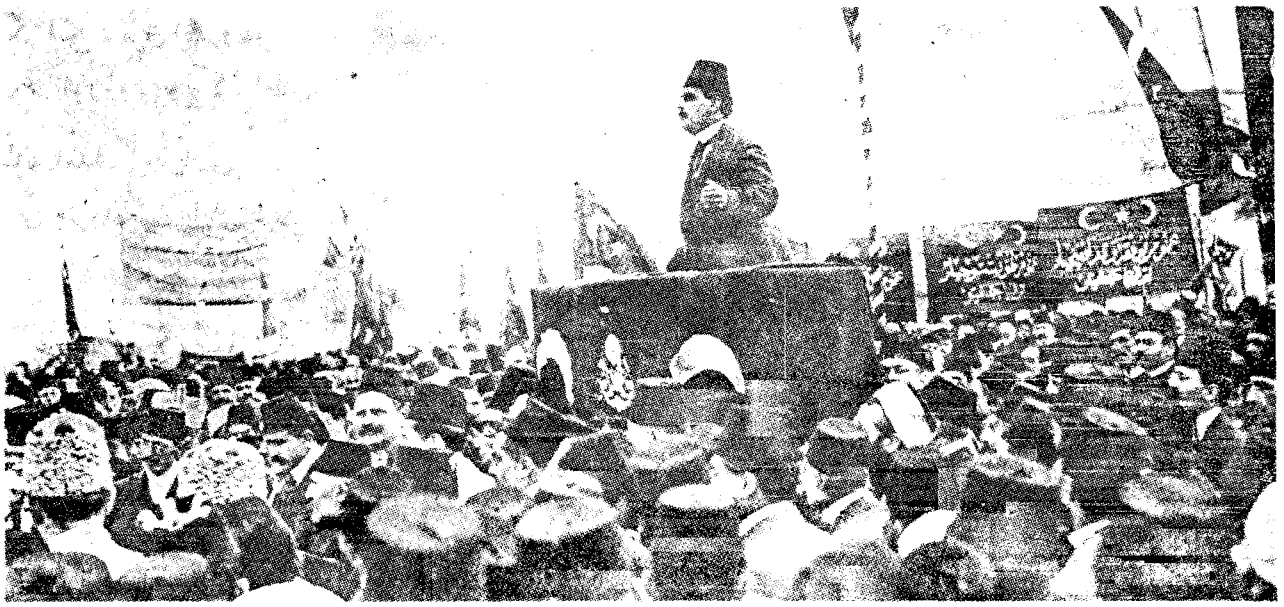
Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlenir. Ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütler.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa da çözüm getirir. "Milli" anonim şirketler için gerekli fonlar bu heyetin bünyesinde oluşur.

İttihat ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçınır. Temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesine çalışır. Ancak, karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçilir. Devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar Divan-ı Harb-ı Örfi'ye verilir.

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaşe politikası istikrarlı bir gelişim göstermez. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulursa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilemez. Etkin bir iaşe örgütü oluşturulamaz.

İaşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu "devlet iktisadiyatı"nın bir parçasıdır. 1914 ertesi devlet iktisadî ya-

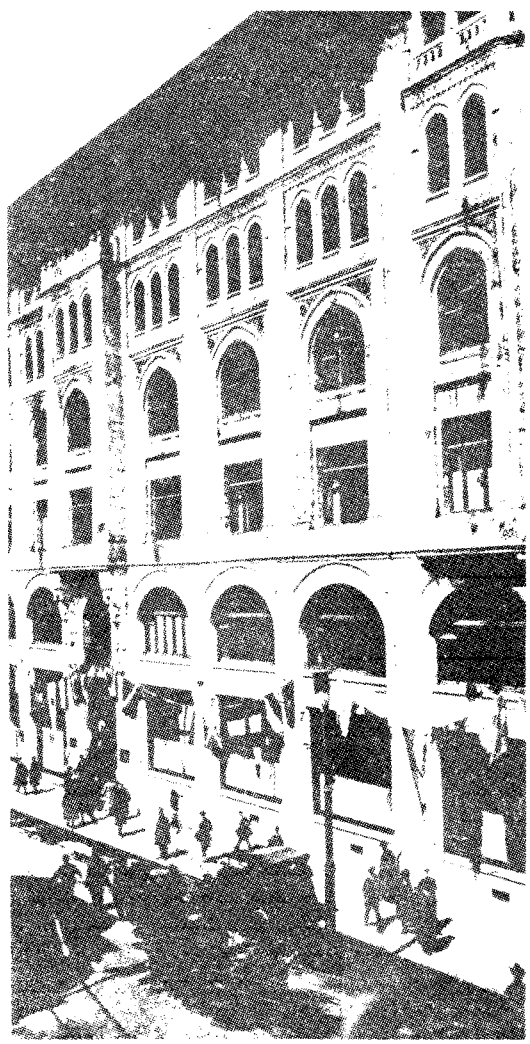
şamın hemen her alanında etkinliğini artırmıştır. İktisadiyat Meclisi ve İaşe Meclisi kurularak ülkenin iktisadî gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istenir. Savaşın son yılında gündeme gelen, Kemal Bey'in başında bulunduğu İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğini bakanlık düzeyinde örgütler.

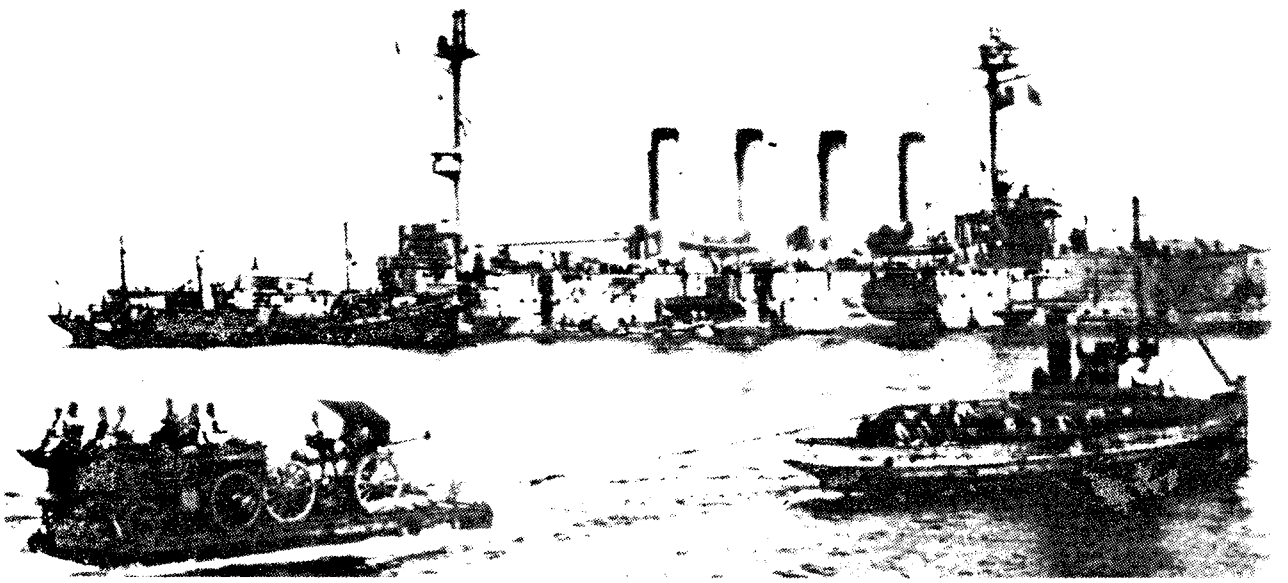
Bâbıâli 398.500.000'i bulan savaş giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştır. Toplam 102 400.000 dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49 500.000 elde edilmiştir. Geri kalanın 42 900.000'i normal, 203 700 000'i olağanüstü bütçelerden ödenmiştir.

Savaşan diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle, vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılanmıştır. Ancak, bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kağıt para basımına gidilmiş ya da kağıt para karşılığında hazine bonosu iskonto ettirilmiştir.

Bâbıâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyiminin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etmiştir. Bâbıâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemiştir. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimine gidilmiştir.

YENİ DÜZENLEMELER: *Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte yabancı şirketlerin Osmanlı Devleti içinde yürürlükteki mevzuata uymaları istendi. Yeni gümrük tarifeleri düzenlendi. Kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu tarafından yürütülmeye başlandı. Kambiyo piyasası denetim altına alınarak Osmanlı lirası enflasyonist gelişmelerden korundu. Kapitülasyonların kaldırılması nedeniyle düzenlenen bir gösteride konuşan Hüseyin Cahid (Yalçın) (üstte), Bahçekapı'daki Borsa Binası (sağda).*

ARTAN SAVAŞ GİDERLERİ: Savaşın getirmiş olduğu olağanüstü giderler her ülkede değişik önlemlerin alınmasına yol açtı. Kâğıt para basımı ya da bunun karşılığında hazine bonosu iskonto ettirmek vb. gibi. Bâbıâli de bu giderleri büyük ölçüde emisyona giderek karşıladı. Sağlanan bir miktar dış kaynağın yanı sıra vergi sisteminin yetersizliği, iç borçlanmada yeterince deneyimli olunmaması son tahlilde para arzını arttırmaktan başka bir çözüm de getirmedi. Bununla birlikte yine de savaş yıllarında altın ihracı yasaklandı ve kambiyoda belirli bir düzenlemeye gidildi. Resimde I. Dünya Savaşı'nda Seddülbahir'de taşınan savaş malzemeleri.

Savaş büyük ölçüde kağıt para emisyonuyla finanse edilmiş, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161 000.000 Osmanlı lirası basılmıştır.

1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kağıt para, giderek altın karşısında değer yitirmiş, Kasım 1917'de 1 altın lira = 6 kağıt liraya kadar düşmüştür.

Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat artmış, mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz olmuştur. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körüklemiş, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar parasını süratle mala çevirmiştir. Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak artırılarak "zincirleme muamelât" denilen işlem türü doğmuş, savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklenmiştir.

Öte yandan spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın sağdan soldan üç, beş kuruşu denkleştiren parasını mala yatırmıştır. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa işlerliğini yitirmiş, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaşmış, mal darlığı daha da belirginleşmiştir.

Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklenmiştir. Ancak, diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak sakıncalı bir finansman yolunu izleyen Bâbıâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kalmıştır.

Milli İktisat ve Ahlâk Sorunu

Liberal iktisadı yadsıyan milli iktisat, I. Dünya Savaşı yıllarında devleti iktisadî yaşama sokmuş, Bâbıâli güdümleyici, karışıcı, devletçi bir iktisat politikası benimsenmiştir.

Birçok ülkede savaşın doğurduğu çarpıklıklar, hükümetleri olağanüstü önlemlere başvurmaya sevketmiştir. Piyasanın işlerliğini yitirdiği bir ortamda devlet bizzat iktisat politikasını güdümlemiştir.

Savaşın spekülatif ortamı kişisel çıkarla toplumsal çıkarın bağdaştırılamayacağını açık seçik ortaya koymuştur. Pazar mekanizmasının alt üst oluşu, istifçiliğe, karaborsacılığa, spekülatif girişimlere prim tanımış, devlet ister istemez kamu çıkarı adına iktisat politikasının belirlenişinde etkin olmuştur.

Öte yandan güçlenen milliyetçilik akımı, genel çıkarın kişisel çıkara üstün geleceğini telkin etmiş, güçlü bir ahlâk anlayışı olmaksızın karşılaşılan ekonomik ve toplumsal sorunların üstesinden gelinemeyeceğini öne sürmüştür.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı toplumu her şeyden önce bir ahlâk sorunuyla karşı karşıyadır. Yusuf Akçura'nın deyişiyle, "her yerde ve her zaman olduğu gibi, Türk kapitalizması dahi, ilk devresinde kâr ve zevkten gayrı esas ve gaye gözetmemeye temayül ediyor"dur.

İttihatçı çevrelere göre tüccarın aşırı fiyatla mal satışı, memurun yasa dışı yollarla ticarete atılışı hep ahlâk buhranından kaynaklanmaktadır. Bu tür çarpıklıkları yasa, tüzük gibi mevzuatla önlemek olanaksızdır. İktisadî kargaşa belirli bir "teşkilat"la, güçlü bir "inzibat"la önlenebilir.

Osmanlı "içtimaiyatçı"larına göre "teşkilat"ın kurulması, "inzibat"ın etkinliği, ulusu oluşturan "içtimaî vicdan"ın gücüne bağlıdır. İktisadî buhrana çözüm getirecek unsur, bireyin vicdanı ve bu vicdanı denetimi, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıdır. Osmanlı toplumunda güçlü bir ahlâk anlayışı bulunmadı-

ğı için, ticarette spekülatif girişimler ve istifçilik rağbet görmüştür. Savaşın neden olduğu "artık değer"ler, ya da o günkü deyişle "fazla-i temettü"ler, ulus yerine bireyin çıkarına hizmet etmiştir. Ahlâk yetersizliği toplumsal dengeyi bozmuş, ulusal sanayi ve ticaretin gelişimindeki kullanılacak "artık" sefahate harcanmıştır. Böylece, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu ahlâk buhranı "harb zenginleri" denilen yeni bir sınıfın doğuşuna neden olmuştur.

Milli iktisat, ülke iktisadına çekidüzen verilebilmesi için genel ahlâk sorununa en kısa sürede çözüm getirilmesini önerir. Milli iktisat ancak ahlâk sorununun çözüm bulduğu bir ortamda yeşerebilir. Ancak, genel ahlâk sıkı sıkıya meslekî ahlâka bağımlıdır. Osmanlı toplumunda meslekî zümreler, diğer bir deyişle korporasyonlar ya da esnaf örgütleri yeterince gelişmediği için meslekî ahlâk oluşmamıştır. Ülkede ahlâkın yükseltilmesi için önce korporasyonların, "meslek sınıfları"nın geliştirilmesi gerekir.

Nitekim, Gökalp'e göre, iktisadî yaşamın en son aşaması milli iktisadı, ulusal düzeyde örgütlenmiş, esnaf korporasyonları yönlendirecektir. Milli iktisat, cemaat ve şehir iktisatlarını bütünleyecek, esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden ulus düzeyine çıkaracaktır.

Solidarist Doğrultu

Savaşın neden olduğu iktisadî çöküntü, milli iktisadı solidarist doğrultuda geliştirmiş, İttihatçıların baş edemedikleri enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa ahlâkî nedenlere bağlanarak, bunalımın iktisadî olmaktan çok sosyolojik kaynaklı olduğu ileri sürülmüştür.

Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması önerilmiş, meslekî örgütlerin egemenliğine dayalı "halkçılık"ta karar kılınmıştır.

II. Meşrutiyet halkçılığına göre sınıflı toplumları "meslek devri" izleyecektir. "Sınıf devri", siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdir. "Meslek devri" ise siyasal halkçılığın yok edemediği "iktisadî tabakaları" ortadan kaldırmayı amaçlar. Sınıf adı verilen tabakalar "meslek devri" ile son bulacaktır.

"Meslek devri"nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda "semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar" bulunmayacaktır.

Diğer bir deyişle, savaşın son yıllarında gündeme gelen halkçılık, toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayırımının yerine geçmesini öngörür, toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayatî işlevler üstlenmiş organları olarak algılar. □

KAYNAKÇA

□ Ahmed Emin, *Turkey in the World War,* New Haven, 1930
□ AHMAD Feroz, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920,* ed: Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980
□ ELDEM Vedat, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* der: Osman Okyar, Ankara, 1975
□ TOPRAK Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* (Beşeri Bilimler), cilt 6, 1978
□ TOPRAK Zafer, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II), 1979-1980 Özel Sayı
□ TOPRAK Zafer, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918),* Ankara, 1982

SAVAŞ ZENGİNLERİ: Savaş sırasında spekülatif kazançlar sağlayan istifçilik, karaborsacılık gibi alanlarda faaliyet gösteren bir zümre oluştu. Osmanlı "içtimaiyatçı"larına göre bunun nedeni toplumda henüz oluşmamış olan "içtimaî vicdan"dı. "İnzibatî tedbirler"den ziyade bu yana ağırlık verildiği takdirde namuslu ticaret erbabı yetişebilirdi.

Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar

ADNAN GİZ

Dönemin Özellikleri

Tanzimat hareketi, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca küçümsediği ve gelişmesine ilgi göstermediği Avrupa devletlerinin başarı ve üstünlüğünü kabul ederek onlardaki gelişmeyi sağlayan unsurlardan devletçe yararlanma gayretidir. Bu hareket, öncelikle kalkınmaya en çok ihtiyaç gösteren askerlik, eğitim ve devlet teşkilâtı alanlarına yönelecekti. Ticaret ve sanayide, genellikle ekonomik alanda Batılılaşma hareketleri daha geç ve dağınık olarak başlatıldı.

Askerlik, eğitim ve devlet teşkilâtı eski ve köklü kuruluşlardı. Ticaret ve sanayi ise Batı'daki gelişmelerden hiç yararlanmamış, 18. yy'dan sonra giderek gerilemeye ve çökmeye bırakılmıştı. Batıda makine sanayiinin kurulup gelişmesi, seri ve ucuz imalâtın Doğu piyasasına hâkim olması, güçlükle ayakta duran yerli sanayimizin büsbütün yenik düşmesine yol açacaktı. Bu ortamda Batı, Osmanlı ülkesinin çeşitli ürünlerini ucuza alarak mamullerini pahalıya satmak gibi verimli bir düzeni kolaylıkla benimsemişti. Bu tablo bazı uyanık ve Batı'yı tanımış devlet adamları ve birkaç düşünür tarafından görülmüş olsa bile, memleketin sermaye ve teknik alandaki yetersizliği, Batı'nın bankasından kurtularak belli başlı ihtiyaç maddelerini yurt içinde imal edebilecek bir sanayiin temelinin atılmasına imkân vermiyor, ancak devlet eliyle birkaç fabrika kurulabiliyordu.

Kapitalist devletler, Osmanlı Devleti'nin mal varlığını sömürmekle kalmıyor, Bosna-Hersek, Arabistan, Trablusgarp gibi geri kalmış bölgelere önce ticaret ve sanayi yoluyla sızmayı, ileride bu yerleri istilâ etmenin ön şartı sayıyorlardı. Ayrıca, kendilerinin kışkırttığı Bosna-Hersek veya Bulgar isyanlarına sebep olarak bu bölgelerin idarî ve ekonomik yetersizliğini gösteriyor ve Osmanlı Devleti'nin o günkü şartlarda başaramayacağı ıslahat önlemlerinin alınmasını istiyorlardı. Durumun her yönden kötüye gitmesi, Reşid ve Âli Paşa ekolünün hizmetinde veya zamanında yetişmiş birkaç devlet adamını Abdülaziz'in saltanatı döneminde gayrete getirecek ve bazı girişimlerde bulunmalarına yol açacaktı.

19. yy tarihimizde sık sık anılan bu girişimlerin başlıcaları şunlardır: İthalat gümrük resminin yüzde 5'ten 8'e çıkarılması (1862), Sultanahmet'te açılan Batı örneği ilk sergide belli başlı ürünlerimizin yanında Avrupa'dan gönderilen makinelerin sergilenmesi (1863), Sanayi Okulu açılması (1868), yerli sanayiin sorunlarını inceleyecek olan "Islâh-ı Sanayi Komisyonu"nun kurulması (1864).

Abdülaziz devrinin sonuna doğru, Avusturya-Macaristan devlet adamlarından Andrassy'nin Avrupa devletleri namına verdiği, ülkede ıslâhat yapılmasını isteyen önergesi Abdülaziz'i üzmüş ve memleketin tarım, ticaret ve sanayi sorunlarını incelemekle görevlendirilen "Ziraat ve Ticaret Meclisi" kurularak, tüzüğü Fransa'daki bir benzerinden alınmıştı. Devlet ticaret ve sanayi sorunlarına eğilmek isterken Avrupa'da olduğu gibi bu sektör temsilcilerini birer kuruluşta toplamak ve gerektikçe onlarla haberleşmek, fikir alışverişinde bulunmak ihtiyacını duyacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllar boyunca buna benzer görevleri yerine getiren loncalar, yeni ortama ayak uyduramamışlardı. Ziraat ve Ticaret Meclisi de verimli bir çalışma düzenine giremeyince yine Batı'dan başka örnek aranmış ve onların ticaret, sanayi odaları dikkati çekerek, arzu eden tüccar ve sanayicileri devletin gözetimi, hattâ vasiliği altında kurulacak ve çalışacak bu tip odalarda toplamak düşüncesi doğmuştu. 1879'da "Başvekil" ünvanı ile ilk kez sadarete getirilen Küçük Said Paşa, bu projenin sahibi olarak ticaret, sanayi ve ziraat odalarının kuruluşu için gereken resmî işlemleri yerine getirmiş ve odaların gerçek kurucusu olmuştur.

Küçük Said Paşa.

Odaların Kuruluşu

Küçük Said Paşa (1838-1914), Osmanlı tarihinde dokuz kez sadarete gelerek bir rekor kırmış ilginç bir devlet adamıdır. 18 Ekim 1879'da "Başvekil" ünvanıyla sadarete getirildi. 7 ay 20 gün süren ilk başvekilliği sırasında memleketin ticaret ve sanayi hayatı ile ilgili şu işleri yapacaktı:

- O tarihe kadar Nafıa Nezareti bünyesinde bulunan ticaret ve ziraat işleriyle ilgili organların Ticaret ve Ziraat Nezareti ünvanı altında yeni bir nezaret haline getirilmesi,
- Yeni nezarette Sanayi ve İstatistik Müdürlüklerinin kurulması,
- Memlekette ayrı ayrı Ticaret, Sanayi ve Ziraat odalarının kurulması girişimi,
- Fransa ve öteki Avrupa devletlerindeki ticaret ve sanayi ile ilgili tüzük ve benzeri metinlerin Türkçeye çevrilerek ilgili memurlara dağıtılması.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgelere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk odaların kurulması girişimi şöyle başlamış ve sonuçlanmıştır:

Said Paşa'nın birinci kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nâzırı olan Kadri Paşa, Türkiye'de kurulacak ilk odanın tüzüğünü, aşağıda özetlenen 11 Aralık 1879 tarihli yazısıyla Başvekâlet makamına sunmaktadır.

"Ziraat ve ticaret işlerinin geliştirilmesiyle memleketin onarılması ve gelirin artırılması amacına yönelik çalışmalarda bulunmak üzere İstanbul'da 24 fahrî üyeden kurulu bir Ticaret ve Ziraat Odası'nın kurulması, 11 Mart 1292 (1876) tarihli Sadaret makamı tezkeresiyle irade ve ferman buyurulmuştu. Bu kere Ticaret ve Ziraat Meclisi'nin lâğv ile görevleri ve iş konuları yeniden teşkil ve tesis buyurulan Sanayi, Ticaret ve Ziraat Müdürlüklerine taksim edilmiş olması sebebiyle, ticaret işlerinin geliştirilmesine hizmet etmek üzere İstanbul'da bir Ticaret Odası teşkiline dair Ticaret Müdürlüğü tarafından hazırlanan 11 maddelik nizamname (tüzük) lâyihası yüksek tetkiklerine sunulmuştur. Kadri."

Bu yazıdan, Odaların kurulmasının Abdülaziz devrinin son aylarında düşünüldüğü, fakat Oda yerine Ticaret ve Ziraat Meclisi kurulduğu anlaşılmaktadır. Yazıda söz konusu olan ilk Ticaret Odası nizamnamesi şudur: ''Dersaadet Cemiyet-i Ticariyesinin teşkiline dair nizamname lâyihasıdır'' şeklindeki tüzük başlığında ve metnindeki Cemiyet-i Ticariye sözü silinerek yerine Ticaret Odası yazılmıştır. :

1. Dersaadet (İstanbul) Ticaret Odası 24 üyeden mürekkep olacaktır.

2. Üyeler, 30 yaşından aşağı olmayacak ve en az beş yıl sürekli ticaretle meşgul bulunacak, hiçbir suç ve cinayetle suçlanmamış, iflâs etse de yeniden itibar kazanmış namuslu ve dürüst tüccarlardan gizli oy ve çoğunlukla seçilecektir. Üyeler arasında oy eşitliği halinde yaşça büyük olanı tercih edilir. Bir şirketten iki üye seçilemez.

3. Üyeler, yarısı Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden, öteki yarısı tüccarların aralarında seçecekleri 20 seçmen tarafından belirlenir.

4. Seçmen encümeni (gurubu), Ticaret Nâzırı'nın başkanlığında toplanacaktır.

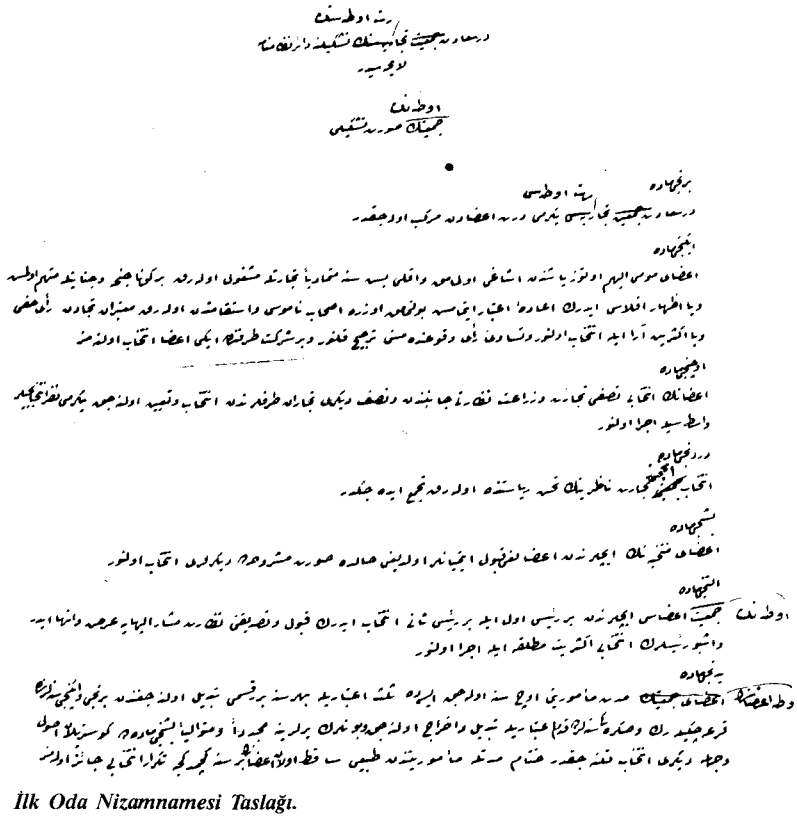
5. Seçilen üyelerden bu görevi kabul etmeyenler olursa yerlerine aynı şekilde başkaları seçilir.

6. Oda üyeleri aralarından oy çokluğu ile bir başkan, bir de ikinci başkan seçerek Ticaret Nezareti'nin onayına sunacaklardır.

7. Oda üyelerinin görev süresi üç yıl ise de üçte bir itibariyle her yıl bir kısmı değiştirileceğinden, birinci ve ikinci yıllarda kura çekilerek ve sonraki yıllarda kıdemleri gözönüne alınarak görevleri son bulacaktır. Bunların yerlerine 5. maddedeki usule göre yenileri seçilecektir. Görev süresi sona eren üyenin aradan bir yıl geçmeden yeniden seçilmesi caiz değildir.

8. Oda üyelerinden görev süresi içinde ölen, istifa veya iflâs eden, bir suçla mahkûm olanların yerlerine encümen tarafından bir başkası seçilir, o da geri kalan görev süresini tamamlar. Üyelerden biri meşru bir sebep olmaksızın altı ay toplantılara katılmadığı takdirde istifa etmiş sayılır.

9. Ticaret Odası, hırfet (zenaat) ve sanayiin ilerlemesi için gereken tedbirleri ve ticaret düzeninde yapılması gereken değişiklikleri, gümrük tarifeleri, limanlar inşası, nehirlerde vapur işletilmesi, posta ve telgraf, demir yollarının uzatılması, yol ve köprülerin onarılması, borsalar kurulması, ticaret gazetelerinin yayımlanması gibi ticaretin ilerlemesine imkân verecek hususları re'sen veya kendisine sorulduğunda Ticaret Nezareti'ne bildirecektir.

İlk Oda Nizamnamesi Taslağı.

10. Oda kurulunca hemen içyönetmeliği hazırlanarak onaylanmak üzere Ticaret Nezareti'ne sunulacaktır.

11. Her türlü mal, eşya, para ve esham ile bunlara ait ticarî muamelâtın Odaca muntazam kayıtları tutulacak ve gerektiği zaman Nezaret tarafından bu konularda istenilen bilgiler kayıtlarından çıkarılarak, Odanın mührü ile mühürlenmiş olarak Nezarete verilecektir.

Bu tüzükte ilk Odanın statüsü devletin tam egemenliği esasına göre düzenlenmiş ve bu rejim zamanla perde perde açılarak Odalar ancak 1950'de çıkarılan 5590 sayılı kanunla bağımsızlığa kavuşmuştur.

Ticaret Nezareti yazısı ve tüzük tasarısı, Meclis-i Vükela'nın (bakanlar kurulu) 18 Ocak 1880 günü yaptığı özel toplantıda incelenerek olumlu bulunmuş ve aşağıda özetlenen mazbata (tutanak) düzenlenmiştir:

''Ticaret ve Ziraat Meclisi lâğvedilerek görevleri yeniden kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlı Ticaret, Sanayi ve Ziraat müdürlüklerine verilmiş bulunduğundan ticaret işlerinin geliştirilmesine hizmet etmek üzere İstanbul'da bir Ticaret Odası kurulmasına dair Ticaret Müdürlüğü tarafından hazırlanan 11 maddelik nizamname meclisimizde okundu. İşbu Odanın görevi, ticaret işlerinin geliştirilmesiyle memleketın zenginlik ve bayındırlığına yararlı tedbirleri mütalâadan ibaret olup, benzerleri Avrupa ülkelerinde kurulmuş ve faydaları görülmüş bulunduğundan Devlet-i Aliyye'de de kurulması lüzumlu ve yararlıdır. Bu kuruluşun Fransızca adının Türkçe karşılığı 'ticaret odası' olup, bu isimle kurulmasıyla görevlerini belirten tasarı uygun görüldüğünden, Ticaret Nezareti'ne gereken yetkinin verilmesi hususunda emir ve ferman...'' 5 Safer 1297 (18.1.1880)

Tutanağın altında, Başvekil Said Paşa'dan sonra Serasker Gazi Osman, Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet, Tophane Müşiri Ali Saib, Ticaret ve Ziraat Nâzırı Kadri, Evkaf Nâzırı Suphi Paşalarla Maarif Nâzırı Münif, Nafıa Nâzırı Hasan Fehmi ve Başvekâlet Müsteşarı Zihni Efendiler gibi devrin tanınmış devlet adamlarının mühürleri vardır.

Said Paşa'nın aynı gün içinde Saray Başkâtipliğine sunduğu mazbata, ertesi günü Başkâtip Ali Rıza Paşa tarafından padişaha arzedilmiş ve II. Abdülhamid'in tasvibi ile gereğinin yeri-

ne getirilmesi hakkındaki iradesi Başvekâlete bildirilmiştir.

Osmanlı ülkesinde ilk kez bir ticaret odası kurulması hakkındaki girişimin Bâbıâli ve Saray seviyesindeki işlemi bu şekilde sonuçlanmış bulunmaktadır.

9 Haziran 1880'de Said Paşa başvekillikten azledilerek yerine Ticaret ve Ziraat Nâzırı Kadri Paşa getirilmişti. Kadri Paşa'nın üç ay süren başvekilliği döneminde ayrı ayrı odalar kurulması projesine bağlı kalındığını ve İstanbul'da bir Sanayi Odası kurmak amacıyla 29 Recep 1297 (7 Temmuz 1880) tarihli, Ticaret Odası tüzüğüne benzer bir tüzüğün hazırlandığını görüyoruz.

11 maddelik bu tüzüğe göre İstanbul Sanayi Odası da 24 üyeden oluşacaktı. Bu odaya üye seçilebilmek için, a) Yaşı 25'ten aşağı olmamak, b) En az iki yıl sanayi ile uğraşmış bulunmak veya devlet fabrikalarında mühendislik, ustabaşılık, makinistlik gibi bir görevde çalışmak veya yurt dışında mühendislik, makine ve sanayi eğitimi görmüş olmak veya matematik bilimlerinin nazariye ve tatbikatiyle meşgul bulunmak, c) Ağır suçlarla suçlanmamış ve itibarı sarsılmamış bulunmak, namuslu ve dürüst olmak gerekiyordu.

Seçim iki dereceliydi. Ticaret Nazırının başkanlığında 20 üyeden oluşan seçmenler kurulunun yarısını Ticaret ve Ziraat Nâzırı, yarısını sanayiciler seçecekti. Sanayi Odası üyeliğinin süresi üç yıldı. Birincisi kura ile olmak üzere her yıl üyelerin üçte biri yenilenecekti.

Sanayi odasının görevleri şöyle belirlenmişti:

1. Hırfet (zenaat) ve sanayiin ilerlemesi için gereken tedbirleri düşünmek, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bildirmek,
2. Sanayide yapılması gereken yenilik ve değişiklikleri Nezarete teklif etmek,
3. Memlekette fabrika kurulmasını teşvik etmek, sergiler açmak, sanayicilere ödüller vermek ve sanayi gazetesi çıkarmak,
4. Her çeşit fabrika ve tezgâhlarla diğer sınaî hususlara ait düzenli kayıtlar tutmak ve Nezaret istedikçe bu konularda bilgi vermek.

Özel bir maddeye göre, sanayiin gelişebileceği başlıca şehirlerde de bu tüzük hükümlerine göre birer Sanayi Odası şubesi kurulacak ve bunların görevlerini Ticaret ve Ziraat Nezareti tayin edecekti.

Bu duruma göre İstanbul Sanayi Odası, belli başlı şehirlerde kurulacak Sanayi Odalarının merkezi niteliğinde olacaktı.

Bu hazırlık çalışmasına rağmen, İstanbul Sanayi Odası Osmanlı tarihi boyunca kurulamadı. Ticaret ve Sanayi Odaları bünyelerinde ve azınlıkta bırakılmış olan sanayiciler, ancak Cumhuriyet'in 29. yılında kendi başlarına sanayi odaları kurmak hakkına sahip olacaklardı.

Said Paşa, düşüncesine aykırı olarak Sanayi ve Ziraat Odalarının Ticaret Odasıyla birleştirilmesini anılarında şu şekilde eleştirmektedir:

"1302 (1885) yılı sonlarında sadaret görevinden ayrılmam üzerine her nasılsa evvel be evvel Ziraat Odaları lâğvedilerek ticaret ve ziraat işleri İstanbul Ticaret Odası'na havale edilmişti. Halbuki bu üç gruptan her biri, yani ticaret, ziraat ve sanayi işleri başka başka uzmanlara ait olmakla, birinde danışmanlık sıfatını haiz olacak kişinin diğer kısımda düşüncelerinden istifade olunamayacağı açıktır. Evvelce Ticaret Nezareti'nde sanayi için de bir özel idare kurulmuştu. Bu idarenin önemine, genişliğine, görevlerine ve o görevler hakkıyla yerine getirilirse memlekete sağlayacağı yararlara ait esasları belirlemek için Fransa'daki sanayi idaresinin nizamları getirilerek Ticaret Nezareti'ne verildiği gibi, diğer devletlerde uygulanan sanayi nizamları da getirilmiş ve çevriltilerek bunlardan yararlanılması tavsiye olunmuştu. Nezaret bu uyarıları iyi karşılamış ve o yolda bazı şeyler de yapılmış iken sonunda sanayi bölümü tamamen unutularak yalnız müdürlüğü kalmıştır."

Said Paşa bu dönemden sonra birkaç kere sadarete geldiği halde tek başına Sanayi ve Ziraat odalarının kurulmasını başaramamıştır. Said Paşa yalnız bu Odaların değil, İstanbul'da bir Ticaret ve Zahire Borsasının kurulmasını çok istediği halde bunda da başarısızlığa uğramıştır.

Çok tutulmuş bir devlet adamının İstanbul Ticaret Odasının kurulmasını sağlamışken Sanayi Odası ile Ticaret Borsası kurulmasında uğradığı başarısızlık, çok ciddî ve devletin varlığı ile ilgili sebeplerden kaynaklanıyordu. Osmanlı ülkesi, 19. yy'da içine düştüğü açık pazar şartlarının daha gelişmesiyle bir yarı sömürge niteliğine dönüşmüştü. Açık pazar ortamı, kapitülasyonların himayesinde gümrük tarifeleri, pazarlama şartları, bankalar, sarraflar, komisyoncular gibi unsurlarıyla kendine özgü bir düzeni oluşturmuş, düzenden yararlananlar işlerini yürütebilmek için küçük memurlardan Bâbıâli ve Saray erkânına kadar birçok görevliyi elde etmişlerdi. Bu düzenin varlığını ve çıkarlarını koruyabilmesi için ithal kapılarının sonuna kadar açık tutulması, yerli sanayiin gelişmemesi ve fiyatların borsalarda açık ve belirli duruma getirilmemesi gerekiyordu. İşte İstanbul Sanayi Odası ve Ticaret Borsası bu sebeplerden Cumhuriyet'e kadar kurulamayacak ve Küçük Said Paşa bu ortamı, anılarında en üst görevlileri suçlayacak derecede eleştirecekti.

İlk Odanın Özellikleri

İstanbul Ticaret Odası 14 Ocak 1882 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nâzırı Raif Efendi'nin (Köse Raif Paşa) bir konuşmasıyla açıldı. Bu tarihte Küçük Said Paşa üç aylık bir ayrılıktan sonra ikinci kez Başvekilliğe getirilmişti.

Açılış töreninin Ticaret Nezareti salonunda yapıldığına dair bir kayıt vardır. Oda, Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nda bir daire kiralamış, bürolarının her gün hizmete açık olduğu gazetelerle ilan edilmişti. Odanın ikinci toplantısı yine Ticaret ve Ziraat Nâzırının huzuruyla yapılmış ve çalışma düzeninin ana hatları ele alınmıştı. O dönemde "Ticaret Odası" deyimi, günümüzdeki Oda meclisi ve yönetim kurulunun karşılığı olarak, 24 üyeden oluşan yönetim organı için kullanılıyordu. Odaya kayıt mecburiyeti yoktu ve bu durum odaların başlıca derdi olarak Cumhuriyet'e kadar sürecekti. Tüccar ve sanayiciler, işleri düştüğü zaman isterlerse üye olabiliyor ve yıllık aidat ödüyorlardı. İstanbul Ticaret Odası'nın kurulduğu 1882 yılı sonuna kadar 250 tüccar veya sanayici kaydolmuş ve 550 iş konusu gelmişti. Odanın ilk kadrosu birer başkan ve ikinci başkan, iki danışman, bir başkâtip (genel sekreter) ve bir kâtipten ibaretti.

47 maddeden oluşan Oda içyönetmeliğinin bugün için ilgi çeken yönü, mutlakiyet rejimi döneminde kurulabilmiş yarı-demokratik bir teşekkülün özelliklerini yansıtmasıdır. Yönetmeliğin birinci maddesine göre İstanbul ticaret Odası, hükümetin ticaret ve tüccarla ilgili sorunlarında bilgi kaynağı ve arada haberleşme vasıtası olacaktır. Üçüncü maddede Odanın esas görevinin, ticaret ve sanayie yararlı hususların araştırılması, gelişmeyi sağlayacak sebeplerin ve ilerlemeye engel olan şeylerin ve alınması gereken önlemlerin incelenerek hükümete bildirilmesinden ibaret olduğu belirtilmektedir.

Odanın başkâtibi ve öteki memurları Oda tarafından atanacaktı. Birinci ve

ikinci kâtiplerin Türkçeden başka yabancı dil bilmesi gerekiyordu. Toplantılarda üyeler, başkanın izni olmadan konuşamayacaktı. Kararlar oy çoğunluğu ile alınacak, bir konuda oylar eşit olursa başkanın katıldığı taraf tercih edilecekti. Görüşülen konulara olumsuz oy verenler, tutanaklarda görüşlerini belirteceklerdi. Tutanaklar Türkçe ve Fransızca olacak ve her toplantıda, önceki toplantı tutanağı okunacaktı.

Ticaret Odası binası, İstanbul'da iş adamlarının kolay gelip gidebilecekleri bir yerde bulunmalıydı. Odanın günlük işlemleri arasında sözleşmelerin kaydı, tüccar defterlerinin, kefaletlerin tasdiki, suret verilmesi vardı. Mal, para ve eshamın değerleri ve ticarete ait önemli hususlar defterlerine yazılarak, isteyenlere bu bilgilerin suretleri verilebilecekti. Ödrenmemiş bono ve senetler dolayısıyla çekilen protestolar özel defterine işlenecekti.

Odanın gelirleri, kendi istekleriyle kaydolmuş üyelerin abone adı altında ödeyecekleri yıllık aidat ve görülecek hizmetler karşılığı alınacak harçlardan oluşuyordu. Bu işlemlerden en düşük harç olarak sözleşmelerin kaydından 1.000 liraya kadar 50 kuruş ve en yüksek harç olarak 20.000 liradan fazlası için 500 kuruş alınacaktı.

Odanın esas görevleri arasında ve çalışma programında bir oda gazetesi çıkarılması, memleketin öteki şehirlerinde odalar kurulmasının teşviki, Ticaret Borsası kurulması ve bir ticaret okulu açılması vardı. Ticaret gazetesi çıkarılmasına hükümet de önem vermiş, Ticaret ve Ziraat Nâzırı Suphi Paşa 27 Ağustos 1300 (1884) tarihli yazısıyle bu görevin bir an önce yerine getirilmesini istemişti. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* aynı yılın 24 Aralık tarihinden itibaren Türkçe ve Fransızca olarak, on beş günde bir yayımlanmaya başlandı ve bir yıl sonra haftada bir çıkarıldı. Bir süre sonra da gazeteyi ve Oda evrakını basmak için Avrupa'dan matbaa makineleri getirtildi.

Ülkede öncelikle kurulması gereken Odalar hakkında hükümetin bir sorusunu cevaplandıran İstanbul Odası, birinci derecede Selânik, İzmir, Beyrut, Halep ve Bağdat'da, ikinci derecede Edirne, Bursa, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyeti (merkezi: Rodos), Konya, Yanya ve Erzurum'da birer oda kurulmasını öneriyordu. Bu alandaki çalışmalar hızlanarak ve *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin birinci sayısında verdiği habere göre 1884 yılı sonuna kadar 78 oda kurulmuştu. Belli başlı odaların kurulduğu vilâyet, sancak ve kazalar şunlardı:

İlk Oda Yönetim Kurulu üyelerinden Nemlizade Hasan Tahsin Efendi.

Vilâyetler: Kastamonu, Konya, Musul, Van, Edirne, Adana, Trabzon, Bursa, Diyarbakır, Trablusgarp, Halep, Bağdat, Elaziz, Selânik, Cezayir-i Bahr-i Sefid.

Sancaklar: Burdur, Karahisar (Afyon), Kırklareli, Gelibolu, Gümüşhane, Samsun, Gümülcine, Basra, Mardin, Maraş, Kudüs.

Kazalar: Nallıhan, Mustafapaşa, Uzunköprü, Havza, Ereğli, Ilgın, İmroz, Bozcaada, Seydişehir, Bozkır, Mukus (Bahçesaray), Adilcevaz, Erciyeş, Gevaş, Lüleburgaz, Babaeski, Ahtebolu, Vize, Tırnova, Midye, Şarköy, Keşan, İnoz, Mürefte, Cebel (Osmaniye), Mersin, Karaisalı, Of, Atina (Pazar), Hopa, Çarşamba, Bafra, Ünye, Terme, Fatsa, İskece, Sultanyeri, Ahiçelebi, İğridere, Rize.

Memlekette ticaret odalarının sayısı artarken, İstanbul'da kabinede olsun, Ticaret Odası bünyesinde olsun ticaret, sanayi ve ziraat idarelerini birleştirme yoluna gidilmiş ve Ticaret, Ziraat ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa 27 Şubat 1304 (1889) tarihli yazısıyla Ziraat Odası'nın da Ticaret Odası bünyesine alınmasını istemiş; Oda, "Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası" şeklini almıştı. Böylece Küçük Said Paşa'nın ayrı ayrı odalar kurma hayali tamamen sona ermişti.

Memleketteki siyasî ve ekonomik ortamın olumsuz şartlarına rağmen, İstanbul ticaret Odası'nın kuruluş yıllarında inceleme niteliğinde de olsa "Deniz taşımacılığının gerileme sebepleri, kaptanların eğitimi, gümrük işlemlerinin sadeleştirilmesi, demiryolları inşası, liman ve nehirlerin temizlenmesi, dahilî gümrüklerin kaldırılması, yerli mallarının taklidi niteliğindeki ithal mallarından yüksek resim alınması, memlekette ithal malları benzerlerinin yapılmasına izin verilmesi, İstanbul'da rıhtım inşası, yapağıların yıkanmış olarak ihracı, modern mezbahalar kurulması, millî sanayiin korunması" gibi önemli konuları ele aldığı görülmektedir.

Yabancı Ticaret Odaları

19. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'da bazı yabancı devletlerin ticaret odaları faaliyet gösteriyordu. Bunların en eskisi olarak bilinen Avusturya-Macaristan Ticaret Odası, 1870'te kurulmuştu. Odanın 24 kişilik bir yönetim organı vardı. Yöneticiler, bu devletin uyruğu olan iş adamlarından üç yılda bir seçiliyordu. Odanın amaçları, Avusturyalı iş adamlarının Osmanlı ülkesindeki haklarını korumak, işlerine yardımcı olmak ve elçiliğe ekonomik konularda bilgi vermekti. Aynı amaçlara yönelik olarak 1884'te Fransız Ticaret Odası kuruldu. Bundan sonra 1887'de İngiliz, 1891'de İtalyan, yine 1891'de Yunan, 1911'de Amerika Birleşik Devletleri ve 1913'te Rus Ticaret Odaları kurulacaktı.

İlk Borsalar

1864 yılında bazı gayrımüslim iş adamları, Galata'da Havyar Hanı'nda resmî olmayan bir para ve tahvilât borsası kurmuşlardı. 1873'te devlet, "Dersaadet Tahvilât Borsası" adıyla ilk borsayı kuracak, Maliye Nezaretine bağlanan kuruluşun başına bir hükümet komiseri getirilecekti. Kuruluşun "komite" adı verilen 20 kişilik bir meclisi vardı. 1906-1908 yıllarında yapılan düzenlemede borsa komiserinin yetkileri genişletilmiş, Komite'nin adı "Borsa Meclisi"ne çevrilmiş ve meclis üyelerinin sayısı yedi kişi olarak sınırlandırılmıştı. 3 Nisan 1885'te yürürlüğe konan Umum Borsalar Nizamnamesi, ticaret ve sanayi odalarına, bölgelerinde ticaret borsaları kurma görevini veriyordu.

İstanbul Ticaret Odası, kurulduğu yıldan itibaren, büyük şehir ve ticaret merkezinin ihtiyacını karşılamak için bir Ticaret ve Zahire Borsası kurma girişimini sürekli olarak sürdürmüş, II. Abdülhamid devrinde bu girişimin gerçekleşmesi hemen bir gün meselesi haline gelmişken, ekonomi tarihimizin incelemeye değer bir olayı olarak borsanın kuruluşu daima gizli ve güçlü eller tarafından önlenmişti. Bir yoruma göre bazı kimseler böyle bir borsanın

Uzun süre reislik yapan Aristakes Azaryan Efendi.

Odanın ilk üyelerinden Şerif Ali Efendi.

kurulmasını zararlı görüyor, diğerleri de çıkarlarına aykırı buluyorlardı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1317 (1901) yılına ait bir sayısında "Ticaret Borsası Nedir?" başlığı altında bu kuruluş hakkında şu bilgileri vermek zorunda kalmıştı:

"*Borsanın vazifesi satıcı ile müşteriyi bir yerde toplayarak bir vasıta ile ya da doğrudan doğruya ilişkilerini sağlamak olup, arz ve talepte aşılması gereken mesafeyi kısaltmak, daha doğrusu işbölümü ilkesini uygulamaktır. Vade ile satış, ihtikâr fikrinin doğmasına bir sebep sayılmakta ise de yapılan incelemede bunun ticaretin ilerlemesi için gerekli olduğu meydana çıkar. Çünkü borsa olmayan yerlerde mal sahipleri malın az olmasından yararlanabilirler. Fakat uzun vadelerle mal teslimi kaidesi, söz konusu ihtikârı kolaylıkla savuşturur. Böylece borsanın ticaret malları fiyatlarının mutedil bir seviyede tutulmasını sağladığı açıktır.*"

Aynı yıl içinde Ticaret Odası 25 maddelik bir borsa tüzüğü hazırlayarak Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne sundu. Sunuş yazısında, İstanbul'da ticaret borsası kurulmasına karşı olduğu anlaşılan bu nezaretin "*Avrupa'da borsalar ve borsa oyunları hakkında yayımlanmış bazı eleştirileri Türkçeye çevirterek ilgililere verdiği*" ele alınarak, bu eleştirilerin Batı ülkelerinde ciddiye alınmadığı ve Osmanlı ülkesinin bazı şehirlerinde kurulup yararları görülen ve teslim edilen ticaret borsasından Osmanlı Devleti merkezinin mahrum edilmemesi rica olunmaktadır.

İstanbul'da Ticaret Borsası kurulamaması olayının en önemli tanığı olan Sadrazam Küçük Said Paşa, anılarında şu ilginç bilgileri vermektedir:

"*Gerek devlet merkezinde, gerek vilâyetlerde zahire, hububat ve erzak fiyatını tayin etmek için borsa olmadığından, ahalinin, hatta hükümet dairelerinin yaptıkları anlaşma ve satın almalarda fiyatları, tüccarların muhtekirleri ve komisyoncular tayin edegelmiştir. Bundan ise hem halk, hem hükümet pek çok zararlara uğramaktadır. Serasker (Paşa) Vükelâ Meclisinde dedi ki: 'Askere lâzım olan şekerin fiyatını, Avrupa borsalarındaki fiyatı telgrafla öğrenerek hesap ettirdim. Bundan ordu hazinesi büyük yarar gördü'. Toprak ürünleri ve erzaka mahsus borsaların yokluğu sebebiyle üretici ve tüketicilerin uğradığı zarar büyüktür. Bu kadar külfete katlanılarak Konya'ya kadar uzatılan demiryolu vasıtasıyla taşınan zahire ve hububattan en çok yararlanan demiryolu şirketiyle komisyoncular olup üreticinin bu yoldaki kârı arzu edilenin çok altındadır.*

Zahire fiyatlarının gerçek mizanı olacak borsaların kurulması, komisyoncular gibi bazı memurların da işine gelmiyor. Bu halin sebebini anlamadımsa da İstanbul'da böyle bir teşekkülün kurulmasının her türlü suistimal ve hileyi önlemek için gerektiğine kanaat getirdim. Bu sebeple sadarete gelince, İstanbul'da bir zahire borsası tesisi için etraflı bir nizamname lâyihası hazırlanmasını Şûra-yı Devlet'e havale ve birkaç kere reise tavsiye ettim. Birkaç ay geçtiği halde layiha Sadarete gelmediğinden bunun hazırlanmamasına bilgi yetersizliği sebep oluyor sanarak, birkaç yıl önce İzmir'de kurulan Borsa nizamnamesinden getirtip Şûra-yı Devlet'e verdim. Yine beklenilen lâyiha gelmedi. Nihayet Şûra-yı Devlet reisi, işin Nafıa Nezareti'nce önlendiğini ima edince Nafıa Nâzırı Zihni Paşa'ya borsaların lüzum ve önemini hatırlattım. Yukarıda söz konusu olan şeker fiyatları hikâyesini, Serasker Paşa bu konuşma sırasında anlatmıştı. Öteki nâzırlar arasında da İstanbul'da ticaret borsası kurulmasını isteyenler bulunduğu için Nafıa Nâzırı bu defa güçlük çıkarmadı. Şûra-yı Devlet'ten gereken yazı ve lâyiha geldi. Vükela Meclisi'nde birkaç kere görüşüldü. Nihayet kabul edilip Vükelâ Meclisi tutanağı ile saraya arzolundu ise de iradesi çıkmadığından bu yararlı kuruluş vücuda gelmedi."

İstanbul'daki bu duruma karşı Anadolu'nun büyük şehirlerinden İzmir, Konya, Adana'da ticaret ve zahire borsaları kurulmuş ve çalışmaya başlamıştı. İstanbul'daki oyun, 1908 Meşrutiyetinden sonra da sürdürüldü. Bu dönemde de girişimlerine son vermeyen İstanbul Ticaret Odası'ndan bir heyet 1910'da Maliye Nâzırı Cavid Bey'i ziyaret ederek "*İstanbul'da bir ticaret borsasının bulunmamasının zararlarını belirttikten sonra hükümetin yardımını ve kurulacak borsaya bir bina tahsisini*" rica etmişti. Cavid Bey, İstanbul'da borsa kurulmasının önemini takdir ettiğini ve istenilen binanın tahsis olunacağını bildirmişti. Ne var ki İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kurulamamış, ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924'te kurulabilmiştir.□

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU Samed-Cemal Yermen, *Ticaret ve Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları*, 1942
- ALKAN İsmet-Aslan Tufan Yazman, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, 1948-1953
- GİZ Adnan, "Türkiye'de Odaların Kuruluşuna Ait İlk Resmi Belgeler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Ağustos 1969
- Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı*, İstanbul, 1932
- İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cüz VII, İstanbul, 1965
- Said Paşa, *Hatırat*, İstanbul, 1328/1912
- SARÇ Ömer Celâl, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- Başbakanlık Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus 3075, Dahiliye 82922

Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)

Gündüz Ökçün/Korkut Boratav/Şevket Pamuk

Giriş

19. yy'da kapitalist ekonomilerde ve özellikle İngiltere'deki ücretler üzerinde çok sayıda araştırma yapılmış bulunmaktadır. Doğu toplumlarında aynı dönemdeki üretler ise hemen hemen hiç araştırma konusu olmamıştır. Bunu doğal olarak karşılamak gerekir, zira kapitalizm öncesi toplumlarda bir ekonomik kavram olarak *ücret*'in tanımlanması ve ampirik olarak saptanıp ölçülebilmesi çeşitli güçlükler içerir. Osmanlı İmparatorluğu için de aynı güçlükler geçerli olmakla birlikte, Issawi *The Economic History of Turkey, 1800-1914* başlıklı çalışmasında 19. yy Osmanlı ekonomisi için bunların aşılamayacak engeller oluşturmadığını; bir gelir türü olarak ücretlerin ve bir ekonomik grup olarak ücretlilerin ampirik olarak saptanabileceğini göstermiştir.

Bu incelemede 1839 ile 1913 yılları arasında nominal Osmanlı ücretleriyle ilgili bir zaman serisi inşa edilmektedir. Bu serinin ortaya koyduğu eğilim ve hareketler üç ilginç sonuç çıkarıyor. Birinci olarak, Tanzimatla Harb-i Umumi arasında geçen üç çeyrek yüzyıllık zaman dilimi içinde, nominal ve reel ücretler artan bir eğilim göstermektedir. İkincisi, bu genel eğilim içinde ücretler genellikle dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmaları ile bağlantılı bir hareket göstermektedir. Üçüncü olarak ise, Osmanlı ve İngiliz ücretleri arasındaki bir karşılaştırma, 1839-1913 arasında iki ülke arasındaki ücret farkının

BÖLGELER ARASINDAKİ FARKLILIKLAR: *Osmanlı Devleti'nde incelenen ücret verilerine konu olan emekçiler imparatorluğun belirli bölgelerinde toplanmıştı. Bölgeler arasında farklılıklar, bu farkların sistematik bir görüntü taşıdığını da göstermektedir. Metropollerin bulunduğu şehirler, kıyı şeritleri ve kısmen kapalı bir alanda üretim yapan vilâyetler bunun en belirgin ayrımını yansıtır. Bu dönemde özellikle tarım dışı kesimde çalışanların da yoğunlaştığı bir metropol olan Selânik de işçilerin yoğun olduğu bir şehirdi. Selanik'te Tahta Kale'den Kalamaria'ya giden cadde.*

artmadığını, hattâ muhtemelen azaldığını ortaya koymaktadır.

Araştırmada izlenen yöntem s.754'te ana hatlarıyla açıklanmakta; s.754 vd ile s.756 vd'de bulgularımız sunulmakta; sonuçların genel bir değerlendirilmesi ise s.757 vd'de yapılmaktadır.

Bileşik Nominal Ücretlerle İlgili Zaman Serisinin Hazırlanması

Bu incelemede kullanılan ücret verilerinin büyük bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli çeşitli İngiliz konsoloslarının hazırladığı Konsolosluk Raporları'ndan derlenmiş; bu veriler diğer kaynaklardan sağlanan nicel bilgilerle zenginleştirilmiştir. Araştırma, zaman bakımından, karşılaştırılabilir ham verilerin bulunduğu 1839-1913 yılları, mekân bakımından ise, bugünkü Türkiye, Ege adaları, Kuzey Yunanistan ve Kuzey Suriye ile sınırlanmıştır.

Ücret verileri bulunan emekçileri aşağıdaki dört büyük grupta toplayarak işe başladık:

1. Nitelikli inşaat işçileri (duvarcı ustası, marangoz, sıvacı, boyacı, tuğla işçisi vb.).
2. Tarım-dışı, fabrika-dışı düz (niteliksiz) işçiler.
3. Fabrika işçileri (a. erkek, b. kadın).
4. Tarım işçileri (a. erkek, b. kadın).

Herhangi bir kent veya vilayet için belli bir yıla ait birden fazla ücret gözleminin bulunduğu durumlarda, bunların aritmetik ortalaması alınmış ve nihaî tablolarda bu ortalama *bir* gözlem olarak yer almıştır. Bu toplulaştırmalardan sonra bağımsız gözlem sayısı 274 olarak saptanmıştır. Bunların 38'i fabrika işçilerine (21 kadın, 17 erkek), 102'si tarım işçilerine, 72'si düz işçilere, 62'si nitelikli inşaat işçilerine aittir.

Ham veriler üzerinde yapılan ilk inceleme, bölgeler arasında önemli farklar olduğunu ve bu farkların oldukça sistematik bir görüntü taşıdığını göstermiştir. Bu saptamadan hareketle, ücret verileri bulunan 42 vilayet ve kent üç bölgede toplanmıştır. I. Bölge, İmparatorluğun metropollerini oluşturan İstanbul, İzmir ve Selânik'i; II. Bölge, kendi dışındaki piyasalar için üretimin belli bir önem kazandığı kıyı şeritleri, Çukurova, Halep, Ege adaları, Manastır ve demiryolunun ulaştığı yerleri (demiryolunun geliş tarihinden başlayarak); III. Bölge ise yerel pazarların dışına önemli ölçüde üretim yapmadığı varsayılan diğer kent ve vilayetleri içermiştir. Belli bir yılda, bölgelerden birinde herhangi bir işçi grubuna ait birden fazla ücret gözlemi varsa bunların aritmetik ortalaması alınmış ve bu ortalama nihaî hesaplamaya tek bir ücret olarak girmiştir.

TABLO: 1

Gündelik Bileşik Ücretler, 1839-1913

Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş
1839	6.01	**1857**	10.09	**1869**	9.05	**1879**	12.67	**1898**	9.40
1841	6.33	**1858**	8.16	**1870**	7.25	**1882**	11.21	**1899**	10.52
1846	4.51	**1859**	8.23	**1871**	8.95	**1883**	12.88	**1900**	10.91
1848	5.98	**1861**	8.20	**1872**	10.64	**1884**	11.71	**1905**	9.85
1850	5.83	**1862**	7.94	**1873**	8.17	**1889**	11.37	**1908**	11.29
1851	5.87	**1863**	11.05	**1874**	7.11	**1891**	11.08	**1910**	10.32
1853	6.27	**1864**	7.12	**1875**	6.87	**1892**	12.81	**1911**	13.71
1854	5.80	**1866**	8.89	**1876**	8.13	**1893**	11.26	**1913**	13.40
1856	7.42	**1868**	8.57	**1878**	10.67	**1896**	9.48		

Not: Kaynak ve yöntemler metinde açıklanmıştır.

Bu noktada fabrika işçileri ve tarım işçilerinin dışlanmasına karar verilmiştir. Büyük bölümü ipek fabrikalarında çalışan kadınlara ait olan sınaî ücretlerin sayısı ve niteliği, uzun dönemli bir analize taban oluşturamayacak kadar sınırlı idi. Yine de sanayi ücretleri, daha sonraki aşamalarda zaman serisinde bazı boşlukları tamamlamak üzere kullanılmıştır. Tarım ücretlerine ilişkin verilerin incelenmesinden, ortalamaların ve trendlerin hesaplanmasını anlamsız kılacak aşırılıkta mevsimlik ve bölgesel farklılıkların var olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece araştırmayı sadece ilk iki grupla, yani nitelikli inşaat işçilerinin ve tarım-dışı, fabrika-dışı düz işçilerin ücretleri (aynı sırayla, W_s ve W_c) ile sınırlamayı kararlaştırdık.

Her yıl için tüm Osmanlı ekonomisini kapsayan *tek* bir *bileşik* ücret hesaplanması hedef alındığı için, üç bölgeye ve iki işçi grubuna ait (dolayısıyla en çok altı adet olabilecek olan) verileri tek bir ücrete dönüştürecek ağırlıklar, iki ayrı aşamada oluşturulmuştur. Niteliksiz işçilerle inşaat işçilerinin göreli sayısal büyüklüklerinin *ikiye bir* olduğu (biraz keyfi olarak) varsayılmış ve *her bölgeye* ($i = 1, 2$ ve 3) ait bileşik ücret düzeyi $W_i = (2\ W_{ci} + W_{si})$; formülü ile hesaplanmıştır. İkinci olarak, her yıl için her bölgeye ait kentsel nüfus tahminlerinden hareket edilerek üç bölge için göreli nüfus ağırlıkları ($n_1 + n_2 + n_3 = 1$) saptanmıştır. Bu ağırlıkları kullanan, $W = n_1W_1 + n_2W_2 + n_3W_3$ formülü, bütün ülke için her yıla ait bileşik ücretin (W) hesaplanmasına imkân vermiştir. Araştırmanın yayıldığı 75 yıllık sürenin 44 yılı için bileşik ücret hesaplanabilmiş; 31 yıl boş kalmıştır.

Uzun ve Orta Dönemli Ücret Hareketleri

Yukarıdaki kesimde özetlenen yöntemle inşa edilen Osmanlı bileşik ücretleri Tablo 1'de, bu verilerin elde edilen trend doğruları grafikte, bu trendlere tekabül eden regresyon katsayıları ise Tablo 2'de verilmektedir. Bu kesimde orta ve uzun dönemle ilgili açıklama ve değerlendirmeler Tablo 1'deki veriler üzerinden değil, grafikte ve Tablo 2'deki trend değerleri esas alınarak yapılacaktır. Sadece uzun dönemli değil, orta dönemli analiz için de bu yolun izlenmesi, ham malzemenin özelliğinden doğan bir zorunluluktur. Yılların çoğu için az sayıda ücret gözleminin varolduğuna işaret ettik. Birbirini zaman itibariyle izleyen gözlemlerin farklı kent ve bölgelerde yoğunlaşması, yıllık ücret hareketleri gibi görünen değişikliklerin kısmen bölgesel farklılıkları da içermesine yol açmakta ve ücretlerin *zaman içinde* değişmesini bozarak yansıtmaktadır. Bu bozulmayı trend değerlerini kullanarak gidermeye çalıştık.

Uzun Dönemli Eğilimler

Grafikte 1 no.lu doğru ve Tablo 1'de ilk sıranın değerleri, 1839-1913 yılları arasında Osmanlı kentlerinde nominal ücretlerin yılda yüzde 1.1'lik bir ortalama büyüme gösterdiğini ortaya koyuyor. Bu, 74 yıl içinde yüzde 118'lik bir toplam artışa tekabül eder. 1839 ve

1913 yıllarındaki trend değerleri yerine bileşik ücretin gerçek değerleri ile yapılan bir karşılaştırma da yüzde 123'-lük, yani öncekine yakın bir artış vermektedir.

Bu bulgunun reel ücretler için de geçerli olup olmadığı sorusunu, İngiltere fiyatlarını kullanarak yanıtlamaya çalışalım. Niçin İngiliz fiyatları? Bir kere, incelenen dönemde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile giderek artan bir bütünleşme süreci içinde olması, Osmanlı fiyatları ile dünya fiyatları arasındaki bağların da kuvvetlenmesi anlamına gelir. Kentlerde tüketim malları üzerinde geleneksel sübvansiyonların varlığına rağmen, Osmanlı tüketici fiyatlarının dünya fiyatlarıyla paralel hareket ettiğini varsaymak bu nedenle yanlış değildir. İkinci olarak, bu dönemde imparatorluğun Batılı devletlerle imzaladığı bir dizi ticaret anlaşması, bilindiği gibi ithal edilen mamul maddeler üzerindeki gümrük resimlerinin düşük ve sabit bir düzeyde saptanmasına; dolayısıyla ithal fiyatları ile tüketici fiyatları arasındaki marjların istikrar kazanmasına yol açmıştı. İthal edilen sınaî ürünlerin, kent nüfusunun tüketiminde bu dönemde giderek artan bir yer kapladığı da doğrudur. Örneğin, toplam pamuklu tekstil tüketimi içinde ithalatın payı 1820'li yılların başında yüzde 5'in altında iken bu oran 1913'te yüzde 80'i aşmakta idi. Böylece dünya fiyatları, kentli nüfusun tüketim sepetine *doğrudan doğruya* (ve artan ölçülerde) intikal etmekte idi. Toplam tarımsal hasılanın ihraç edilen oranı çok daha düşük olmakla birlikte, örneğin buğdayın birim ihraç fiyatı (yani dünya fiyatları) ilk kentsel tüketicinin buğdaya ödediği fiyat arasındaki marjın bu dönemde sistematik olarak değişmediğini kabul etmek, bizce fazla zorlayıcı bir varsayım değildir. Nihayet, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan borçlanmasının bedellerinden biri olarak altın standardını kabul etmek zorunda kaldığını da dikkate almak gerekir. İmparatorluk böylece yerli parayı tağşiş etme imkânını (ve keza parasal bağımsızlığını) yitiriyor; Osmanlı parasının Batı paraları karşısındaki değeri 1840-1914 arasında sabit kalıyor ve Avrupa'daki fiyat hareketlerinin Osmanlı ekonomisine yansıması böylece kolaylaşıyordu.

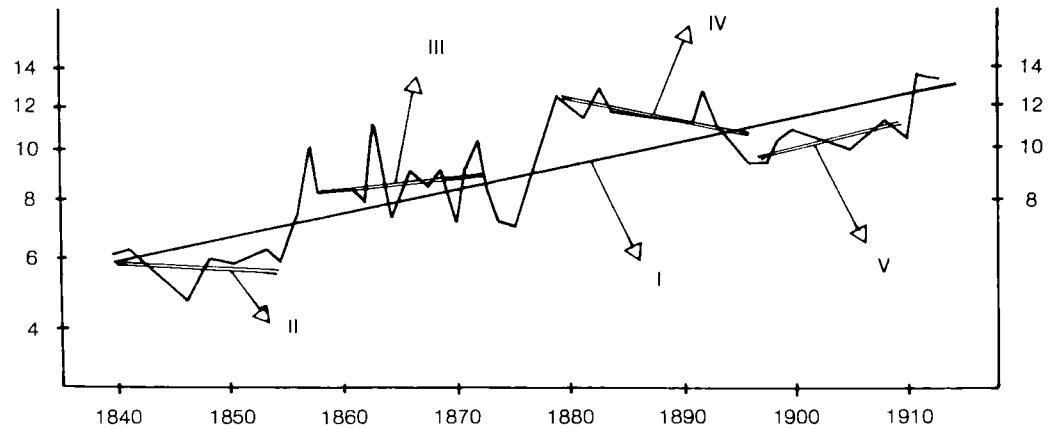
Bu gerçekler, 19. yy'ın serbest ticaret koşulları altında, İngiliz fiyat hareketlerinin, Osmanlı fiyatlarındaki uzun dönemli eğilimlerin kaba bir göstergesi olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bununla, iki ülke fiyatları arasında mekanik bir özdeşlik kurulabileceğini kastetmiyoruz. 19. yy'da hammadde ihracatçısı, sınaî ürün ithalatçısı olarak dünya ekonomisi ile hızla bütünleşmeye başlayan Osmanlı ekonomisinde (kapitalist sistemin metropolleriyle karşılaştırıldığında ve özellikle bu bütünleşme sürecinin başlangıcı aşamalarında) tarımsal fiyatların göreli olarak yükselmesi, sınaî ürün fiyatlarının ise düşmesi beklenir. Bu iki sürecin genel fiyat düzeyi üzerindeki etkilerinin zıt yönde olduğu ve her iki durumda da dünya ekonomisindeki fiyat hareketlerinin Osmanlı fiyatlarını aynı doğrultuda etkileme gücünün artmış olduğu herhalde açıktır. Ancak, Osmanlı tüketicisinin tüketim sepetinde tarım ürünlerinin daha büyük bir yer kapladığı kabul edilirse, 1850'ye kadar geçen dönemde İngiltere'de gözlenen fiyat düşmelerinin uzantısının, Osmanlı ekonomisinde sabit bir fiyat düzeyi biçiminde ortaya çıkacağını varsaymak, kanımızca fazla hatalı olmayacaktır.

1839 = 100 kabul edilirse İngiltere geçinme endeksleri 1850'de (kabaca) 80, 1873'te 100, 1896'da 70, 1913'te ise 80 dolaylarında seyretmiştir. Bu fiyat hareketlerini, Osmanlı fiyatlarına olduğu gibi yansıtırsak, reel ücretlerin 1839-1913 arasında yüzde 170'i aşan bir yükselme kaydettiği sonucuna ulaşırız. Ancak, yukarıda belirttiğimiz gibi 1839-1850 arasında Osmanlı fiyatlarının genel olarak sabit kalıp, daha sonraki yıllarda İngiliz fiyatlarını izlediğini kabul edersek, 1913'te genel fiyat düzeyinin 1839 fiyatlarına yakın olduğu; dolayısıyla 1839-1913 yıllarında nominal ücret trendlerinin reel ücretleri de yansıttığı sonucuna ulaşırız.

Orta ve Kısa Dönemli Hareketler

Grafikte özetlenen ücret verilerinin yakından incelenmesi şu iki sonucu

Osmanlı Ücretleri (1839-1913)

Grafikte kesikli doğru Tablo 1'deki verileri, I no.lu doğru 1839-1913 trendini, II, III, IV ve V no.lu doğrular ise dört altdönemle ilgili trendleri ifade etmekte; bu doğrulardan hesaplanan regresyon katsayıları ise Tablo 2'de verilmektedir.

KARŞILAŞTIRMA: 1839-1913 yıllarını kapsayan araştırmadan çıkan sonuç, Osmanlı ücretlerinin o dönemdeki İngiliz ücretlerine oranının % 32 ile % 46 arasında değişiklik ve dolayısıyla iki ülke arasındaki hayat standardı farkında da bir daralma göstermektedir. Bunu günümüze uyarladığımızda 1900-1913 ve 1980 arasında İngiltere ve ABD'de ücretlerin Osmanlı ücretlerine oranının 2.5 mislinden 10 misline çıktığını görürüz. İngiliz Tekstil işçileri (üstte), 1892'de Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan kadın emekçiler (karşı sayfada).

kuvvetle telkin etmektedir: 1. Osmanlı ücretlerindeki orta dönemli hareketler dünya ekonomisinin konjonktürü ile yakından bağlantılıdır. 2. Ücretlerin uzun dönemde artışı, orta ve kısa dönem hareketlerinin belli bir bileşkesi olarak meydana gelmektedir: Ücret düzeyinde belli bir istikrarın egemen olduğu uzun dönemler, savaş veya siyasi kargaşa yıllarına tekabül eden kesintilerle son bulmakta ve parasal ücretler bu kesintiler içinde (fiyat hareketlerine paralel) bir sıçrama kaydetmektedir. Normal koşullara dönüş, fiyatların genellikle eski duruma dönmesine yol açmakta; ancak parasal ücretler bu kez fiyat hareketlerini tamamen izlememekte, eski düzeylerine düşmemektedir. Böylece, savaş-kargaşa yıllarında sağlanan sıçramalar Osmanlı ücretlerinin uzun dönemli artış eğiliminin gerçekleşmesini sağlayan ana mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır. Verilerin incelenmesi, 75 yıllık dönem boyunca ücretlerde, üç "büyük sıçrama" (1855-1857, 1877-1879 ve 1908 sonrası) ile iki istikrar dönemi (1839-1854 ve 1858-1873) gösteriyor. 1879-1896 arasındaki gerileme eğilimi 1896-1908 yıllarında yükselen bir trendle dengelenmektedir.

Bu alt dönemin özelliklerini kısaca gözden geçirelim: Bir istikrar dönemi olan 1839-1854'ün sonunda Kırım Savaşı, Osmanlı tarım ürünlerinin dış talebinde belirgin bir yükselmeye ve gıda maddeleri fiyatlarında artışlara yol açmakta, parasal ücretlerde eşzamanlı ve belirgin bir sıçrama meydana gelmektedir. Grafikte II. ve III. trend doğruları arasındaki aralık, bileşik ücrette üç yılda yüzde 40'ı aşan bir yükselmeye tekabül etmekte Tablo 1'de ise 1856-1857 ücretlerinin ortalaması 1854'ün yüzde 50 üstünde görünmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerde canlı bir konjonktüre tekabül eden 1858-1873 yılları arasında, Osmanlı nominal ücretleri yüzde 0.5'lik yıllık artış eğilimi göstermektedir. Bu dönemde parasal ücretlerin fiyat artışlarının gerisinde kalmış olması mümkün görünmekle birlikte, böyle bir gerileme 1870'li yılların ortasında fazlasıyla telâfi edilecektir. 1873-1896 büyük bunalımının başlangıcı Osmanlı İmparatorluğu için de (1877-1878 Rus Savaşı ile noktalanan) ekonomik, malî ve siyasî kriz yıllarıdır. Grafiğe dönecek olursak, 1879'da IV. trend doğrusuna tekabül eden ücretler, III. trend doğrusunun 1873 değerine göre yaklaşık yüzde 30 artış göstermekte; Tablo 1'de ise 1878-1879 ortalaması, 1872-1874 ortalamasını yüzde 35 aşmaktadır.

Ücretlerde yüzde 1'e yakın bir düşmeye tekabül eden IV. trend doğrusunun kapsadığı 1879-1896 yıllarının, fiyatların dünya çapında düşmekte olduğu; dolayısıyla reel ücretlerin 1879'daki sıçramayla ulaştıkları yüksek değeri en azından korudukları söylenebilir. Dünya ekonomisinde 1896'yı izleyen yükselme konjonktürü, Osmanlı nominal ücretlerinin de yılda yüzde 1'lik bir hızla artması ile eşzamanlıdır. Böylece, bir bütün olarak 1879-1908 yıllarını, iki zıt yönlü trendin bileşkesi olarak da yorumlamak mümkündür. II. Meşrutiyet'i izleyen ve işçi örgütlenmesinin, grevlerin büyük bir sıçrama gösterdiği yıllar, aynı zamanda savaş ve seferberlik gibi nedenlerle emeğin kıtlaştığı yıllardır. Bu etkenler nominal ücretlerin 1908 sonrasında yüzde 20 dolaylarında bir sıçrama daha göstermesine yol açmıştır.

Osmanlı ve İngiliz Ücretleri

Osmanlı ücretleri ile karşılaştırılabilir bir İngiliz ücret serisinin oluşturulması, Brown ve Hopkins'in 1839-1913 yıllarını da kapsayan ve Güney İngiltere'de inşaat ustalarının ve amelelerinin parasal ücretlerini içeren bir araştırması sayesinde mümkün olmaktadır. Osmanlı bileşik ücretinin oluşturulmasında esas alınan işçi kategorilerini ve aynı ağırlıkları kullanarak İngiltere için bir bileşik ücret serisi oluşturduk. Osmanlı bileşik ücretleri dizisini (Tablo 1'de gerçek değerleri kullanarak) geçerli altın standardı kuru ile (1 kş = 2.16 penny) İngiliz penny'si cinsinden ifade ettik. İki ülkenin ücret serilerinin on

(son dönem için on dört) yıllık ortalamaları Tablo 3'te verilmiştir.

Ortaya çıkan sonuç birçok bakımdan ilginç, hattâ şaşırtıcıdır. Bir kere, Osmanlı ücretlerinin İngiliz ücretlerine oranı 1839-1913 arasında yüzde 32 ile yüzde 46 arasında değişmektedir. Ayrıca, iki ülke arasındaki geçim koşullarının uygulanan sterlin/lira kuru ile tamamen eşitlenmediği; İngiltere'de hayatın daima "biraz daha pahalı" kaldığı izlenimi kuvvetlidir. Bu doğru ise, iki ülkenin emekçileri arasındaki hayat standardı farkı, Tablo 3'ün bulgularına göre daha da daralmaktadır. Bu tür bir karşılaştırmayı günümüze getirdiğimizde, bugün de Türkiye'de sınaî ücretlerin ABD'deki sınaî ücretlerin yüzde 10'u dolayında olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu iki karşılaştırmanın ham verileri ve kavram çerçevesi tamamen farklı olmakla birlikte, bir çevre ekonomisi olarak Türkiye ile kapitalist dünya sisteminin en gelişmiş metropolü olan ülke (19. yy'da İngiltere, 20. yy'da ABD) arasındaki ücret farklarının yüz yıllık bir zaman aralığında kaynak ve yöntem farkları ile açıklanamayacak kadar büyüdüğü ortaya çıkmaktadır. Tablo 3'ün verilerine dönecek olursak, İngiltere-Osmanlı ücretleri arasındaki açıklık, 1839-1913 arasında büyümemekte; aksine, nominal ücret düzeyleri arasında belli bir daralma gözlenmektedir. Osmanlı fiyatları ile İngiliz fiyat hareketleri arasında yukarıda varsaydığımız sınırlı farklılık kabul edilse bile, bunun nominal ücretlerle elde edilen sonucu reel ücretlerde tersine çevirecek boyutta bir etken olması bizce imkânsızdır. Karşılaştırmayı 20. yy'ın başı ve sonları arasında yaparsak, 1900-1913 ile 1980 arasında metropol (İngiltere ve ABD) ücretlerinin Osmanlı-Türkiye ücretlerine oranının, bu yüzyıl içinde 2.5 mislinden 10 misline yükselmiş göründüğü ortaya çıkmaktadır.

Sonuçlar Üzerine Bir Değerlendirme

Osmanlı ücretlerinin uzun dönemde belirgin ve anlamlı bir artış göstermiş bulunması; bu artışın kapitalist dünya ekonomisiyle bir hammadde üreticisi olarak bütünleşmenin gerçekleştiği bir dönemde meydana gelmesi ve sanayi devriminin beşiği ve dünyanın atelyesi İngiltere'deki ücretlerle aradaki farkın aynı dönem içinde artmamış bulunması, ilginç ve açıklanması gereken sonuçlardır. Böyle bir açıklamaya, sanayileşmemiş bir prekapitalist ekonomide bir sosyo-ekonomik kategori olarak *ücret*'in anlamını ve böyle bir ekonominin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi halinde *ücret farkları*'nın önemini tartışarak başlayabiliriz.

19. yy Osmanlı ekonomisi gibi prekapitalist bir ekonomide, tanım gereği, *ücret*'in toplumsal kuruluş içinde önem taşıyan bir ekonomik ilişkiye tekabül etmesi; dolaysız üreticiler için önem taşıyan bir gelir türü oluşturması elbette sözkonusu değildir. Sermaye-işgücü ilişkisinin 19. yy Osmanlı toplumu içinde çok sınırlı bir yer kapladığı mâlumdur. Üstelik araştırmamızın kapsadığı ana ekonomik grubu oluşturan nitelikli inşaat işçileri ve fabrika-dışı düz işçilerin bu anlamda kapitalist ilişkiler içinde olduğu dahi söylenemez. Bunlar, esas olarak, kamusal veya özel inşaat işlerinde gündelik bir ödeme karşılığı çalışan emekçilerdir ve bu faaliyetlerde işin sahibi *sermayeyi* temsil edemez. Bu faaliyetlerde emekçinin ücret karşılığı çalıştırılması, belli ölçülerde iş sürecinin niteliğinden gelir. Ürünün özellikleri, zanaat-tipi bir örgütlenmeye ve kişisel emek ürününün bağımsız olarak satışına imkân vermez; dolayısıyla (köle emeği veya angarya sözkonusu değilse) iş sahibi işini ya götürü pazarlıkla, ya da gündelik ücret ödeyerek yaptıracaktır. Osmanlı ücretleriyle karşılaştırdığımız 19. yy İngiltere'sindeki inşaat ücretleri için ise bu yargıyı çok daha ihtiyatla kullanmak gerekir: İnşaat sektörüne kâr için yatırım yapmış sermayenin çok daha yaygın olması bir yana, ekonomiye kapitalist üretim biçiminin egemen olmasıyla birlikte, emekçinin sermayeyi temsil etmeyen iş sahipleri için çalıştığı durumlarda dahi

işgücü metalaşmıştır ve geniş anlamda işgücü piyasasının bir parçasını oluşturmaktadır.

Toplumsal kuruluşun işleyişinde oynadığı rol bu derecede sınırlı olunca, Osmanlı ücretlerinin, ekonominin kapitalist dünya sistemiyle eklemlenmesinde belirleyici bir rol oynaması imkânsız olur. Günümüzde emperyalist sistemle ticari ilişkiler içine giren çevre ekonomilerinde ücretlerin göreli düşüklüğünün yol açabileceği değer aktarımlarını inceleyen teorik modeller, 19. yy Osmanlı-metropol ilişkilerini açıklamakla yararlı değildir. Zira, (İngiliz ücretlerinin aksine) bu araştırmada kapsanan Osmanlı ücretlerinin düzeyi "ulusal" ekonominin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinin aslî mekanizmasını oluşturan dış ticarette, ihraç ürünlerinin fiyatlarını belirleyen bir değişken olarak görülemez. Temel ihraç ürünlerinin üretildiği tarım kesimindeki ücretlerin önemi dahi çok sınırlıdır, zira dış pazarlar için üretim yapan tarımsal bölgelerde en yaygın üretim ilişkisi, kapitalizm değil, küçük meta üretimi idi. Bu üretim ilişkisinde fizikî girdiler için yapılan masraflar ve aile emeğinin geçimi ile yeniden üretimini sağlayan *herhangi bir fiyat* dolaysız üreticilerce kabul edilebilir ve dış pazarlar için üretim sürdürülebilir. Dolayısıyla, merkez ile çevre arasında ticaret konusu olan malların üretiminde harcanmış emeğin maliyeti (ve kazancı) açısından yapılabilecek anlamlı bir karşılaştırma İngiliz ücretleri ile (piyasa için üretim yapan) Osmanlı köylüsünün üretici geliri arasında olabilirdi. Bu bakımdan 19. yy İngiliz-Osmanlı ücret karşılaştırılmasının sonuçlarını (ilk bakışta çok çekici görülebilmesine rağmen) bir "eşitsiz değişim" sorunsalı içinde değerlendirmek fazla anlamlı değildir.

TABLO: 2

Osmanlı Nominal Ücretlerinin Trendi, 1839-1913

(Ln = W + bt'den elde edilen regresyon katsayıları)

Dönem	A	b	n	R^2
I — 1839-1913	6.07	0.011 (0.0013)	44	0.62
II — 1839-1854	5.80	0.000029 (0.0080)	8	0.0000022
III — 1858-1873	8.25	0.0049 (0.0075)	13	0.037
IV — 1879-1896	12.59	0.0099 (0.0050)	9	0.36
V — 1896-1908	9.72	0.010 (0.0080)	6	0.37

Notlar: W = Osmanlı kuruşu cinsinden nominal bileşik ücret.
A = Her dönemin başlangıç yılındaki bileşik ücret.
b = W'de yıllık değişme oranı.
n = Kapsanan dönem içinde ücret verileri bulunan yıl sayısı.
Trend doğrusunun b katsayılarına ait standart hatalar parantez içinde verilmiştir.
Kaynak: Tablo I.

TABLO: 3

Osmanlı ve İngiliz Nominal Ücretleri, 1839-1913

Yıllar	Osmanlı Ücretleri (penny)	İngiliz Ücretleri (penny)	Osmanlı/İngiliz Ücretleri
1839-1849	12.1	37.6	0.32
1850-1859	15.6	40.0	0.39
1860-1869	18.8	43.3	0.43
1870-1879	19.3	52.5	0.37
1880-1889	25.5	55.5	0.46
1890-1899	23.3	57.7	0.40
1900-1913	25.0	61.7	0.41

Not: Kaynaklar ve hesaplamalar metinde açıklanmıştır.

Karşılaştırmanın Anlamı

O halde Osmanlı-İngiliz ücret karşılaştırmasının herhangi bir anlamı var mıdır? Böyle bir karşılaştırma, her şeyden önce iki ülkenin kent nüfusları içinde belli bir yer kaplayan iki emekçi grubun hayat düzeylerine (ve bu düzeylerdeki değişmelere) ilişkin bir karşılaştırma olarak görülmelidir. Belirli sosyal grupların hayat düzeyleri ise son tahlilde ülkenin üretici güçlerinin gelişme düzeyi ile üretim ve bölüşüm ilişkileri tarafından belirlenir. Sorunu böyle vazedince, Osmanlı ücretlerinin, İngiltere ve Osmanlı ekonomilerinin üretici güçlerinin gelişkinliği arasındaki büyük fark dikkate alındığında oldukça "yüksek" bir düzeyde olduğunu ileri sürebiliyoruz. Bu anlamdaki göreli yüksekliğin nedenlerini açıklamak gerekiyor.

Böyle bir açıklamanın bazı ipuçlarını, belki de, Osmanlı toplum biçiminin ve ekonomisinin belli özgünlük ve özellikleri üzerinde durarak getirebiliriz. 19. yy'ın ilk çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi, incelenen sorun açısından önem taşıyan iki özellik taşımaktaydı. Birinci olarak, dünya ekonomisine bir hammadde ihracatçısı ve sınaî ürün ithalatçısı olarak katılacak bir ekonomik yapının egemen olması sözkonusu idi. Zenaatler ve "putting-out" sisteminin ilkel biçimleri içinde örgütlenmiş 18. yy Osmanlı sanayii, Avrupa kökenli ucuz fabrika ürünlerinin rekabeti karşısında çökmekte idi. Bu çöküş sürecini bizzat gözleyen Batılılardan biri olan Ubicini'nin 1850'li yıllarda yazdıkları bu bakımdan tipiktir: "İmalat sanayii", Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski durumuna göre büyük ölçüde gerilemiştir. Halen Türkiye'nin ihracatının büyük bölümü, daha sonra kendisine işlenmiş olarak geri gelecek hammaddelerin Avrupa'ya verilmesinden oluşmaktadır. Eskiden sadece imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp... Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin pazarlarını da dolduran çok sayıda ve çok çeşitli mamul maddeler ya artık ortadan kalkmış; ya da tamamen gerilemiştir... 1812'de Üsküdar ve Tırnova'da iki bin muslin tezgâhı varken 1841'de bunlardan sadece ikiyüzü kalmıştır... Anadolu'da eskiden kadife, saten ve ipek işleriyle ün yapmış olan Diyarbakır ve Bursa otuz veya kırk yıl önce ürettiklerinin bugün onda birini bile üretmemektedirler. Bu gözlemler, Osmanlı kentlerinde kapitalist bir sanayileşme dürtüsü tarafından sürük-

lenecek bir ilk birikim sürecinin niçin gündem dışı olduğunu da ortaya koymaktadır.

İkinci özellik, bu dönemde tarım kesiminde belirgin bir emek kıtlığının varlığıdır. Küçük bedeller karşılığında ekilebilecek geniş mirî topraklar (yeterli emek olmadığı için) işlenmeden bırakılmıştır. Devletin yol yapımında, madencilikte ve ulaşımda geniş ölçüde angaryaya başvurması, kronik emek kıtlığının bir ek kanıtı olarak gösterilebilir. Tarımsal ücretlerle ilgili vergilerin kuşbakışı incelenmesi, hasat dönemlerinde ücretlerin şaşılacak düzeylere yükseldiğini göstermektedir ki, bu da kırsal bölgelerden dışarıya nüfus taşmasının nesnel bir ön-koşulu olan tarımda emek bolluğunun yokluğuna ek olarak, meta üretimi veya doğal ekonomi koşullarındaki köylü işletmesinin yaygınlığı, köylüyü toprakta tutan ek bir etken olarak rol oynamakta idi. Bu işletme biçimi, köylüye sağladığı büyük güvence ile, kıtlık yıllarında dahi kırsal bölgelerden büyük göçlerin doğmasını frenleyici bir rol oynar.

Kırsal ekonominin yaygın küçük üreticilik yapısı içinde emek kıtlığı koşulları taşıması, dolaysız üreticilerin mülksüzleşmesi için elverişsiz bir çerçeve oluşturur. Üstelik sanayisi (yukarıda açıklandığı gibi) çökmekte olan durağan kent ekonomilerinin emek talebi nedeniyle böyle bir mülksüzleşme dürtüsü yaratmadığı da ortadır. Bu etkenler, kentsel ücretleri "geçimlik" veya "doğal" düzeyde tutacak nesnel koşulların Osmanlı toplumunda niçin ortaya çıkmadığını açıklayabilir.

Ancak, bunlar, Osmanlı ücretlerinin (üretici güçlerdeki gelişkinlik düzeyi dikkate alındığında) niçin göreli olarak *yüksek bir düzeyde* olduğunu açıklayabilecek etkenlerdir. İncelenen 75 yıl boyunca ücretlerde gözlenen (ve en azından İngiliz ücretlerini izleyebilmiş olan) artma eğilimini *ayrıca* açıklamak gerekir. Bu doğrultuda bir uzun dönemli eğilim ya (i) göreli bir duraganlık halinde olan "ulusal" ekonomide ücretli gruplar lehine bir yeniden-bölüşüm sürecinin devamlı olarak işlediği; ya da (ii) ekonominin, toplumun tüm lüks kesimlerine genel büyüme hızına paralel reel gelir artışları sağlayabilen bir büyüme temposunun gerçekleştiği, iki model içinde (ya da bu iki "saf" modelin belli bileşkeleri içinde) meydana gelmiş olabilir. Birinci olasılığı geçerli kılabilecek mekanizmalar hakkında elimizde bilgi yoktur. Dinamik ve büyüyen bir Osmanlı ekonomisi varsayımına dayanan ikinci olasılığın geçerliliğini bu çalışmanın sınırları içinde sınama imkânından yoksunuz. Sadece, kent ekonomilerinin bu türden bir dinamizmi içeren unsurlar taşımadığını yukarıda belirttik. Bu durumda, böyle bir senaryo için gerekli olan dinamik etkeni tarım kesiminin içinde aramak ve tarım dışına artık aktaran mekanizmalarla birlikte incelemek gerekecektir. □

BİR FARK: *Osmanlı ücretlerinin düzeyini açıklarken, bunu dış ticarette, ihraç ürünlerini belirleyen bir değişken olarak görmemiz pek olanaklı değildir. Zira temel ihraç ürünlerinin üretildiği tarım kesiminde üretim ilişkisi kapitalizm değil, küçük meta üretimiydi. Bu nedenle ücretlerin dış ticaret ürünlerini belirlemedeki önemi çok düşüktür. Resimde 1903'lerde halı dokuyan küçük bir kız çocuğu.*

Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık

Zafer Toprak

Osmanlı toplumunda üniter para oluşturma ve çağdaş bankacılığı kurma girişimleri Tanzimat'la birlikte başlar. 1844 tarihli Tashih-i Ayar adıyla bilinen reformla para birimi olarak kuruş benimsenir ve Mecidiye etkin bir tedavül aracı olur. 1856'da kurulan Bank-ı Osmanî çağdaş kredi kurumlarının Osmanlı topraklarında ilk örneğidir.

Tanzimat'a değin, para ve krediyle uğraşanlar, banka işlevi görenler sarraf ve poliçecilerdir. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının vezin ve ayarı birkaç kez düşürülür, eski paralar piyasadan çekilemediğinden ülkede değişik kıymetli maden içerikli para tedavülde görülürdü.

Osmanlı sikkeleri yanısıra, fetholunan ülkelerde geçerli olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticaret ilişkileri sonucu elde edilen paralar da iç piyasada alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik para türlerini bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamandan beri Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedik ve Cenevizli tacirler Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ticaretini ellerine geçirmişlerdi. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedik ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etti. Bunlar sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturdular ve eskiden olduğu gibi Batı ile olan ticareti yönlendirdiler.

Osmanlı topraklarında bankerlik işlemlerine ilk kez Levantenler girişmiş, sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde kalmıştır. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna değin, özellikle Bank-ı Osmanî'nin (Osmanlı Bankası) faaliyete geçişinden önce, tarihimizde önemli bir yer olan Galata bankerlerinin çoğunluğu Levantenlerdir.

Loranda, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıdır. Levantenler yanı sıra, Kamondo, Fernandez gibi Musevî; Öyenidi, Mavrokordato, Zarifî, Zafiropulo ve Lasto gibi birkaç Rum, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi bir iki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanır.

Sarraflık-Poliçecilik-Bankerlik

Fatih zamanında, o zaman İran'ın parçası olan Van ve Bitlis yörelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Ermenilerin İzmit ve Bursa civarına yerleşmelerine izin verilir, bir kısmı da İstanbul'a getirilir. II. Bayezid döneminde ise İspanya ve Portekiz'de engizisyondan kaçan Museviler İstanbul ve Selânik yörelerine yerleşirler. Yukarıda belirtilen Levantenlerin yanı sıra bu iki etnik zümre Osmanlı topraklarında ticaret ve sarraflığa başlar, para bozup borç para verirler.

Osmanlı Devleti'nde, sarayın, devlet erkânının, valilerin, beylerbeylerinin, kısaca yöneticilerin her birinin maiyetinde bir sarraf bulunur ve bütün alacak verecekleriyle bu sarraflar ilgilenir. Mültezimlerin de devlete peşin ödenecek iltizam için başvurdukları kişiler bu sarraflardır.

Sarraflar giderek devletin malî işlerini de yürütmeye başlarlar: Bir anlamda devlet bankası işlevini üstlenirler. Örneğin III. Mustafa döneminden (1757-1774) itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Düzoğulları'na verilir ve yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kalır. 1842'de Irganyan Uzunartinoğlu, Gelgeloğlu, Bogos ve Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar bir araya gelerek Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları'nı kurar, devlet varidatını toplayıp devlet adına ödemelerde bulunurlar. Gümrük gelirlerini ise yıllarca Cezayirlioğlu Mıgırdıç adında bir sarraf iltizam eder.

II. Meşrutiyet'e kadar devlet gelirleri Maliye Nezareti'nce bir merkezden tahsil edilip sarfedilmez. Her nezaretin, hattâ her devlet dairesinin kendine mahsus geliri vardır. Giderler genellikle ileride toplanacak gelirlere mahsuben çıkarılan sergi, havale ve tahviller sarraflara kırdırtılarak ödenir; olağanüstü durumlarda vilayet ya da livaların birkaç yıllık geliri sarraflara devredilerek gerekli para sağlanır. Bu tür iltizamlarda mültezimin ardında genellikle

bir gayrımüslim sarraf bulunur. Böylece mukataacılık ve mültezimcilikle geçinir bir sarraf sınıfı türemiştir. Çoğu İstanbul'da Valide Han'da, Yeni Büyük Han'da ya da Galata'da tezgâh kuran bu sarraflar, iltizam işleri yanı sıra, para bozar (tevdil-i meskukât) ve poliçecilik işlemleri görürler.

Öte yandan, memur maaşları ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderleri karşılığında verilen "sened-i mahsus"lar zamanında ödenemeyip, sürekli ertelendiğinden, senet sahiplerince üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında sarraflara kırdırılır.

İstanbul'da her tür senedin ayrı bir piyasası oluşmuştur. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini yüzde beş, on fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, banker de bir yolunu bulup ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirler ya da Maliye Nezareti bankerlere avans akti için başvurduğu zaman, kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödenen peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetleri düşülür.

Tanzimat'a değin, Osmanlı yönetimi madeni paraların vezin ve ayarını düşürerek piyasadaki para hacmini genişletir. Tanzimat'la birlikte Osmanlı maliyesi artan giderlerini karşılamak için kâğıt para (kavâim-i nakdiyye-i mutebere) çıkarmak zorunda kalır. Ancak, gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirir. Osmanlı para biriminin dış paralar karşısında değeri düşer.

Bâbıâli 1844'te bir para reformuna girişir. Ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesi Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devredilir. Bu bankerler iki milyon kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı kuruşu = 1 İngiliz lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüt ederler. Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını verirler. Böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kredi kurumu doğar. Ancak, Avrupa'da 1848 olayları İstanbul piyasasını da etkiler. Banka 1852'de tasfiyeye uğrar.

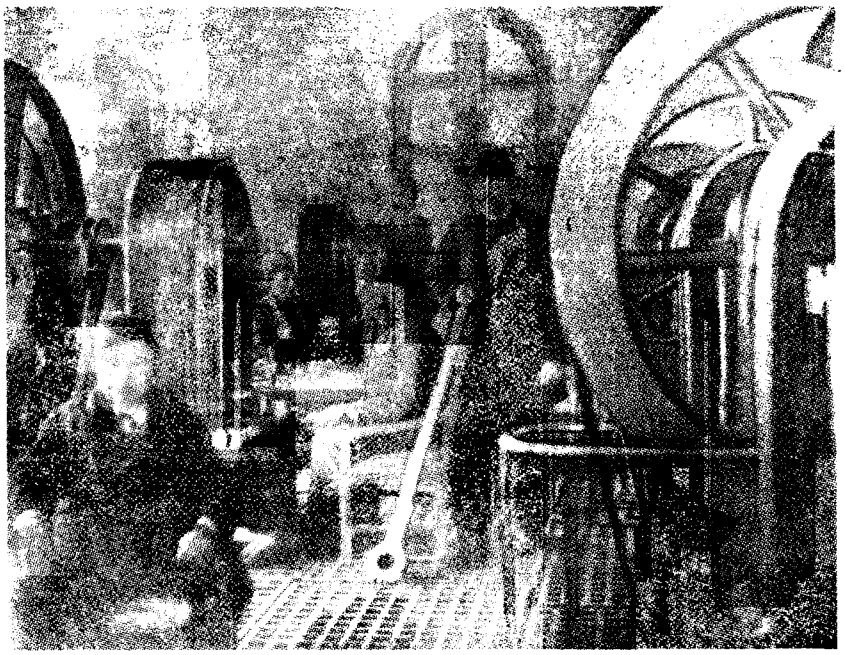
Bank-ı Osmanî'den Banka-i Osmanî-i Şahane'ye

Kırım Savaşı ertesi ilân edilen Islahat Hatt-ı Hümayunu "devlet-i aliyyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyyesine itibâr verecek banka misillu şeyler" açılmasını buyurur ve bunun için "maarif-i ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifade" edilmesini önerir.

Osmanlı Devleti'yle ticarî ilişkilerini geliştiren İngiltere, daha 1836'da Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulunur. 1838'de, İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşid Paşa'ya Reed, Irving and Company adında Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirir. 1840'da General Bank of Constantinople adlı

DÜNÜN SARRAFLARI: Tanzimat'tan önce banka işlevini gören bankerler ve sarraflardı. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra, fetholunan ülkelerin de paraları iç piyasada geçerli olduğu için sarraflık uzun süre etkili oldu. Bunun yanı sıra bankerlik yüzyıllarca, özellikle levantenlerin el attığı bir alan oldu. Levantenlerle birlikte Ermeniler de sarraflık alanında etkinlik gösterdiler. Sarraflar bir anlamda devletin malî işlerini de yürütürlerdi. Sözgelimi III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Düzoğulları ailesine verilmişti. Üstte solda Darphane yönetiminde bulunan Düzyan ailesinden Ohannes Düz Çelebi (1749-1812), üstte sağda 1819'da Darphane müdürlüğüne getirilen Artin Bezciyan (Kazaz Artin) (1771-1834), altta o dönemlerdeki darphane makine dairesi.

bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'ya verilir. Aynı yıl Coste, bu kez Fransız sermayesi adına harekete geçer.

1842'de İngiliz ticaret çevrelerince, İsveç'in himayesi altında The Bank of Smyrna kurulur. Ancak, Bâbıâli'nin izni olmaksızın kurulduğu için banka aynı yıl kapatılır. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenirse de bir sonuç elde edilemez.

Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesi Avrupa malî çevreleri peşpeşe banka önerilerinde bulunurlar: The Ottoman Bank (1853), The British and Oriental Bank of Constantinople (1855), The Imperial Bank (1856) bunların belli başlılarıdır. Geniş ayrıcalık talebinde bulunan bu projeler Bâbıâli'nin onayını alamaz. Bu arada, Kırım Savaşı'yla birlikte Osmanlı Devleti dışa borçlanmaya başlamıştır. 1820'li yıllar ertesi dış ticaret önemli ölçüde gelişmiş, ticaret hacmi birkaç kez katlanmıştır. Dış ticaret ilişkilerinin sürdürülmesi için banka işlemlerini yürütecek kuruluşlara ivedi ihtiyaç vardır. Bu nedenle, İngilizlerin ticarî amaçlı Bank-ı Osmanî projeleri Bâbıâli'ce kabul görür.

Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemlerini yürütecek olan Bank-ı Osmanî, zamanla "devlet bankası"na dönüşmeyi amaçlar. İzmir, Selânik, Beyrut ve Galata'da şube açar. Ticarî işlemleri ya-

غلطه بورسه‌سی

۳ اغستوس

			نوره غروش
استقراض داخلی قوپونسز	آجیلدی	۳۷	۳۵
		..	..
	قپاندی	..	..
امهام عمومیه (د) تزئیندن قوپونسز	آجیلدی	۱۶	۱۱ —
		..	..
	قپاندی	۱۶	۱۱ —
تصفیهٔ دیون قائمه‌سی		..	..
تراموای		٤	٦٧ —

سائقیم انکلیز لیراسی

۱۸۸۵ استقراض (ا) تزئیندن	۱۸۶۲	۲٤	۳|٤
۱۸۶۰ » (ب)	۱۸۷۳	۱۵	۳|۸
۱۸۶۵ » (ث)	۱۸۷۳	۱۶	۱۱ —

سائقیم فرانق قوپونسز

تیمور یولی	٤۲	

غروش عثمانلی لیراسی

سوسیته‌ژه‌نرال بانقه‌سی حصه‌لری	٤	۰۷
سوسیته‌اوتومان بانقه‌سی حصه‌لری	٤	۲۰
استانبول بانقه‌سی حصه‌لری	٦	۲۳
قره‌دی‌ژه‌نرال بانقه‌سی حصه‌لری	۷	۲۵

پاره غروش

انکلیز لیراسی	۱۱۰	۳۵
فرانسز لیراسی	۸۸	۰۳
بول التونی	۹۱	۰۲
فره‌میچ	۵۱	۱۰
مجیدیه فرقی	۱۰۸	۰۷
مثلث	۱۰۱	۰۸
التیلق	۱۰٤	۱۵
بشلیك	۱۰٤	۲۰
سیم قاربون	۰۷٦	
قاربون قائمه	۹	۱۸

Galata Borsası'nda Esham ve Tahvillerin Günlük Alım Satım Değerlerinin İlânı.

Galata Bankerleri

HAYDAR KAZGAN

Galata bankerleri veya Galata sarrafları diye anılan kişiler ve bunların 19. yy'ın ikinci yarısından sonra kurdukları bankerlik işletmeleri. Osmanlı mali tarihi yanında, özellikle Türk- İslam tebanın her katının ekonomik hayatı hattâ günlük yaşam koşullarını etkilemede büyük rol oynamışlardır. Bu bankerlerin tarihimizde oynadıkları bu önemli role rağmen bugün bunlar hakkında sentezleştirilmiş bilgiye sahip değiliz. Osmanlı tarihçilerinden Cevdet Paşa ve Lütfi Efendi yaşadıkları zamanın tarihini kaleme alırken, zorunlu gördükleri hallerde ancak bunların birkaçının adını vermekte ve fakat işlemleri ve çevrelerine etkilerini her nedense konu etmemişlerdir. Nitekim, Cevdet Paşa *Maruzat*'ında 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren dış istikrazlar ve tüketim toplumuna geçişi veciz bir şekilde kaleme alırken, Galata bankerlerinin saray, vükela, esnaf ve halk ile olan ilişkilerini olağan bir olay olarak yazıp geçmektedir. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi tarihini yazan Batılı yazar ve araştırmacılar her konuda kendi açılarından bir sentez oluşturmak amacında oldukları için, konuyu bugünkü anlayış ve değerlendirmeler açısından pek az ilginç kılmaktan öteye gidememişlerdir.

Oysa "Galata bankerleri"nin Türk ekonomisindeki asıl önemli rolü Batı'daki sanayi devrimi ile ağırlık kazanmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı için devamlı pazar haline getirilmesinde bu bankerlerin rolü konuya bütün açıklığını getirmektedir.

II. Mahmud devrinde başta İstanbul olmak üzere, İzmir ve diğer Güney limanları ile Karadeniz limanlarına kadar uzanan sanayi devriminin çeşitli ve ucuz malları Galata Sarrafları ile onların bu liman kentlerindeki acenta ve ortaklarını kısa zamanda daha da zenginleştirmişti. İstanbul başta olmak üzere, özellikle liman kentleri ile bazı önemli kentlerde bu ucuz ve çeşitli mallara talep sadece saray, vükela ve bey paşalardan gelmeyip İslam-Türk halkı da bu malları tercih eder duruma düşünce, bankerlerin iş hacmi bir anda genişlemişti. Galata bankerleri İmparatorluğun hemen her tarafında kredi işlerine hâkim olarak, bir taraftan yerli tüccarı ve diğer taraftan da tüketiciyi finanse etmek durumuna girmişlerdi. Özellikle yerli Rum bankerler tüccar ortakları ile faiz haddi nisbi olarak düşük olan Batı'dan getirdikleri ve kredi ile satın aldıkları malları İmparatorluk hudutları içinde peşin para ile satarak ellerinde biriken paraları birkaç misli faizle bu malları pazarlayanlara ve tüketicilere kredi olarak veriyorlardı. Bu tüccar-banker ortaklığı Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde Batı'ya ihraç edilen malların (özellikle tarımsal hammadde ve tahılların) ucuza kapatılmasını da sağlıyordu. Kurdukları finansman ağları ile üreticilerin mallarını mahsül daha hazır olmadan çok düşük fiyatla satın alıyorlardı.

Rum bankerlerinin Rum tüccarları ile bu ortaklığı finansman ağırlığı, sayesinde onları âdeta monopolcü satıcı ve monopolcü alıcı olarak güçlendirirken, Ermeni ve Yahudi sarraflar daha ziyade iç tüketimi ve özellikle saray, vükela ve yüksek memurların artan tüketim ihtiyaçlarını finanse eder duruma girmişlerdi. Fakat, bu arada geleneklere uygun olarak özellikle Ermeni bankerler çeşitli vergilerin iltizamında devlet sarraflığını yürütüyorlardı.

Yahudi sarraflar ise daha ziyade saray ve vükela ile bazı yüksek memurların tüketim masraflarının finans-

nı sıra Hazine'ye avans verir; dış borç akitlerinde aracılık eder.

Tanzimat'la birlikte ekonominin giderek parasallaşması, iç ve dış ticaret hacmindeki genişleme, parasal sorunları ön plana çıkarır. Değişik para türleri ticarete ket vurmaktadır. Avrupa'dakilere benzer bir devlet bankası kurmak ve para sistemine çeki düzen vermek Bâbıâli'nin temel kaygısıdır. Devlet bankası ihtiyacına önce "yerli" sermayeyle çözüm bulma denenir. On yılık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığı görülür. Tek çıkar yol Avrupa malî çevrelerine başvurmaktadır. Nitekim, 1863'te Bank-ı Osmanî'ye Fransız sermayesi de katılarak İngiliz-Fransız ortaklığında bir "devlet bankası" o günkü adıyla Banka-i Osmanî-i Şahane doğar.

Osmanlı Bankası'nın (Banka-i Osmanî-i Şahane) imtiyaznamesinde "devlet-i aliyye memâlik-i şahanede bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisîn-i mumaileyhime ita eder" denir ve bankanın padişahın himayesi altında kurulduğu belirtilir. Osmanlı topraklarında bundan böyle banknot ya da kâğıt para ihraç ayrıcalığı bu bankaya verilmiştir.

Osmanlı Bankası devletin hazine sarraflığı görevini de üstlenir. Devlet hazinesinin tüm gelirleri banka şubeleri aracılığıyla toplanacak, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havale banka kasalarından ödenecektir. Yıp-

manında büyük rol oynamaya başlamışlardı.

II. Mahmud devrinde sanayi devriminin imparatorluğun iç sınai üretim yapısını bozan etkisi aslında Galata bankerlerinin öncülüğü ile gerçekleştirilmiştir, denebilir. İlk zamanlar II. Mahmud gümrük hasılatının kısa zamanda yükseldiğini görerek Batı mallarının girişini tahdit eden hükümleri kaldırmakta tereddüt etmemiştir. Zira gümrük kapılarında aynen ve ekseriya değeri yüksek Batı paraları ile tahsil edilen bu resimler iltizam yolu ile tahsil edilen diğer vergilerden çok daha sağlam birer varidat kaynağı olarak görülmüştü. Örneğin 1802 yılından beri zamanın meşhur sarraflarından ve Ermeni cemaati reislerinden Düzoğlu Ohannes'in üzerindeki İplik Resmi iltizamının geliri yanında ithal edilen pamuklu kumaşların gümrük varidatı kat kat üstündü. Fakat İmparatorluğun iç pazarlama düzeninde o devirde bir nevi esnaf loncaları olan "Gedikler" hâlâ hâkim durumda idiler. Bu Gedikler İstanbul ve civarında ve İmparatorluğun her tarafına yayılmış üretici loncalar ile işbirliği içinde bulunuyorlardı. Ayrıca Yeniçeriler de özellikle İstanbul'daki Gedikler ile menfaat birliği içinde idiler; bunlarla açık veya kapalı ortaklıklar kurmuşlardı. Sarraflar uzun bir müddet bu Gedikleri finanse etmişlerdi. Fakat yerli azınlık tüccarlarının Batı ticareti ile güçlenmeleri ve faiz ödeme güçlerinin yükselmiş olması, mallarını hemen satabildikleri ve paraya çevirebildikleri için, risklerinin azalmış olması sarrafların bütün güçleri ile bunların finansmanına yönelmelerine ve Gedikler'e birtakım zorluklar çıkarmaya başlamalarına sebep olmuştu. Bu sebeple, Batı mallarının kendileri tarafından ve Gedik inhisarı altında içerde pazarlanması ve Gedik olmayan tüccarlara bu hakkın verilmemesi için Yeniçerilerle bir olarak ayaklandıklarını görmekteyiz. İlk olarak hamal Gediklerini kullanarak bunlara gemiden rıhtıma indirdikleri her yabancı mal için malın değeri kadar hammaliye ödenmesini talep etmişlerdir. Talepleri kabul edilmeyince yağmalara başvurmuşlar ve II. Mahmud'un yabancı elçilerin zoru ile Beyoğlu tepelerinde yabancı tüccarlar için kurdurduğu barakalara geceleri hücum ederek yakmaya koyulmuşlardır. Bütün bu olaylar Yeniçeri desteği ile yapıldığı için 1826 yılında "Vakayı Hayriye" olayında yabancı tüccarların ve bunların hamisi yabancı elçilerin oynadığı rolü araştırmakta fayda vardır. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile Gedikler'in imtiyazlarını tahdit eden hükümler yürürlüğe konmuş ve bunlar zamanla daha da sertleştirilerek bunların ticaret ve üretim hayatımızdaki rolleri 19. yy'ın sonuna doğru tamamen ortadan kalkması sağlanmıştır.

Sanayi Devrimi, Tüketim Toplumuna Açılış ve Galata Bankerleri

Sanayi devrimi ve onun kendine pazar yaratmak için Osmanlı İmparatorluğu üzerinde politik baskı kurması Batı ile Osmanlı İmparatorluğu ilişkilerinde yeni bir safha yaratmıştır. Nitekim, Batılılar özellikle yabancı tüccar ve işadamları ile onların İmparatorluk içindeki azınlıklardan oluşan ortak ve ajanlarına ve bu arada Galata bankerlerine serbestçe ve piyasa koşulları içinde faaliyet göstermelerini sağlayan Tanzimat Fermanı'nı ilân ettirmişler ve Fransızlarla, İngilizler imzalanan Ticaret Anlaşmaları ile hedeflerine varmayı garantilemişlerdir.

Tanzimat'ın getirdiği yeni hukuk düzeni Gedikler ve korporatif düzen içinde o zamana kadar İmparatorluğun tarım dışı mal ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan sınai kuruluşlar kısa zamanda yabancı rekabeti ve eski finansman usüllerinin geçerliliğini yitirmesi, dolayısıyla faaliyetlerini terk etmişlerdir. Böylece işyerlerini kapatan Gedikler, bunları ilk zamanlar yüksek kiralarla Batı mallarını satan azınlıklara kiraya verebildikleri için, küçük rantiye sınıfını oluştururken, bu olanağa sahip olamayanların bir kısmı da okur yazar ve hesap bilgileri sayesinde Tanzimat ile şişirilen devlet kadrolarına kapılanmışlardır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yönetim ve idare yapısı, devlet hazinesinden maaş alan ve bir anlamda Osmanlı proletaryasını oluşturan küçük rütbeli ve düşük maaşlı memur kadroları ile doldurulmuştur. Bu uygulama ise İslam-Türk tebanın üretim ve ticaret alanından tamamıyla çekilerek kısmen de olsa devlet proletaryası haline dönüşmesi devletin ve Türk-İslam tebanın süratle fakirleşmesinin esas sebebini teşkil edecektir.

Bu proleterleşme hareketi sürüp giderken azınlıklar sanayi devrimi ile desteklenen Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na uyguladığı merkantilist politika sayesinde bir ticari ve finans burjuvazisini oluşturmuşlardır. Bu burjuvazi artan kaynakları ile beslediği kilise, okullar ve yardımlaşma derneklerı ile, kısa zamanda güçlenerek Osmanlı idaresinde bazı mevkileri ele geçirdiği gibi, mali gücü sayesinde birçok idari kararlar ile bazı kanunları kendi çıkarlarına uygun olarak düzenlemesini sağlamıştır, denebilir.

Bu burjuvazinin en etkin ve güçlü yanını Galata bankerleri teşkil etmiştir. Fakat bu defa bu bankerler eskilerden farklı olarak uluslararası üne kavuşmuş ve bankerlik bilgileri ve güçleri ile Avrupa'da da nam salmış kişiler olacaktır. 1850'lere kadar Galata bankerlerinin hemen tümü alaydan yetişme idi. Artık Teselyalı bir çobanın oğlu bir Rum İstanbul'a gelip odacılıktan bankerliğe yükselemeyecekti. Güçlenen Rum, Ermeni burjuvazisi açtıkları muntazam ve güçlü okullarda çocuklarına ilk ve orta eğitim yaptıktan sonra yüksek tahsil için Avrupa'ya göndermeye başlayacaktı. Okullarında ilkokuldan başlayarak ti-

ranmış paraların tedavülden çekilmesi, iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi bankanın görevleri arasındadır. Banka bu tür hizmetler karşılığında yüzde 1 komisyon alacaktır.

Bu arada, Osmanlı Bankası, Bâbıâli'ye gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500.000 İngiliz Lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonosu kabul etmeyi taahhüt eder.

1875'te, imtiyaz süresi uzatılırken bankanın yetkileri genişletilir. İdare meclisi direktör ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi kabul edilir. Bâbıâli'nin ileride akdedeceği borçlarda Osmanlı Bankası'na rüçhan hakkı tanınır.

Elde ettiği yeni ayrıcalıklara karşılık olarak banka, hükûmete 2.700.000 İngiliz Lirası'na kadar yüzde 8 faizli avans vermeyi kabul eder.

Yine aynı yıl, Avusturya-Osmanlı Bankası, Osmanlı Bankası'yla birleşir; Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayeleri yanı sıra, devlet bankasında pay sahibi olur.

Önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede geniş yetkilerle donatılarak devlet bankasına dönüşen Osmanlı Bankası giderek Osmanlı ekonomisinde güç odaklarından birini oluşturur. 1875 sözleşmesi, hissedarlar genel kuruluna sunulurken, bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı övgüyle belirtilir.

---

cari hesap ve bankerlik bilgileri veriliyordu. Bu sebeple 1854'ten sonra başlayan dış istikrazların komisyonculuğunu yapacak bir yeni nesil yetişmişti. Böylece sanayi devriminin ikinci aşamasında finans kapitalinin oluşturduğu sermaye piyasaları ve borsalarda Galata sarrafları kendilerini göstermeye başlayacaklardır.

Galata bankerleri hakkında yayınlanan bir araştırmada 1845'te İstanbul Bankası'nın kurulması ile Galata bankerlerinin sonunun geldiği iddiası yer almaktadır. Bu bir bakıma doğrudur. Artık içerde kuyruklu sarraf veya köşe sarraflarına iş kalmamıştı. İmparatorluğun her tarafına yayılmış bu tefeci ağı esnafın ve küçük sanatkâr ve imalatçıların ve küçük çiftlik sahiplerinin ekonomideki önemlerini daha bilinçli bir Galata bankerleri sınıfının işte tam bu sıralarda ortaya çıkmaya başladığını da kabul etmek zorundayız.

Yeni Bankerler ve İlk Banka'nın Kuruluşu

İstanbul Bankası adını alan ilk bankanın Manolaki Baltazzi (Baltacı) ile Y. Alleon adındaki iki banker tarafından hükümetin teşviki ile kurulduğu bilinmektedir. Manolaki Baltazzi Osmanlı mali tarihinde yarım asırdan fazla bir zaman büyük rol oynamış bir bankerdir. Büyük servet ve mülk edinmiştir. Hattâ Abdülmecid'in Fransız şairi Lamartine'e işletmesi için hediye ettiği Aydın'daki bir çiftlik bu bankere ait idi. Devlet o zaman Lamartine gibi ünlü bir kişinin şöhretinden yararlanarak dış borç almada bazı kolaylıkları elde etmek istemiş ve Reşid Paşa'nın öncülüğü ile, işleri bozulmuş olduğu için, kendine yeni gelir kaynakları aramak isteyen aynı zamanda bir tarım işletmecisi olan Lamartine'in başvurusu olumlu karşılanmıştı. İstanbul'a gelen Lamartine saraya kabul edilmiş ve kendisine kirye Baltacı'nın Aydın vilayetinde sahip olduğu ünlü çiftliklerinden bir tanesinin kiralanarak Lamartine'e çiftçilik denemesi yapmak için bedelsiz verilmesi ve hattâ vergilerden muaf olması şartı ile verilmişti. Fakat, bu proje gerçekleşmediği halde Osmanlı hükümeti gözden çıkardığı yılda 80.000 kuruş kira bedelini ömür boyu Lamartine'e bir rant olarak ödemeyi taahhüt etmişti.

Baltacı'nın diğer bir özelliği de Osmanlı İmparatorluğu'nda teba olduğu halde ilk mesken mülkü edinen kişi olmasıdır. Zaman zaman, fırsat buldukça neşredeceğimiz belgelerde göreceğimiz gibi, hükümet Baltacı'ya ecnebi tebası olduğu halde Beyoğlu'nda Tophane sırtlarında "Müslüman mahallesine yakın olamamak ve emsalleri için geçerli olmamak şartı ile kendisine bir mesken yaptırmasına" müsaade vermişti.

Bankanın diğer kurucusu ise Fransız İhtilâli'nde soylu sınıfa mensup olduğu için İstanbul'a kaçan ve buraya yerleşen zengin bir banker ailesine mensup J.Alleon idi.

Bankanın hükümetin aracılığı ile kuruluşu o devirde doruk noktasına gelmiş olan Batı ticaretinde ortaya çıkan ödeme güçlükleri ve kambiyonun istikrarsızlığı idi. Dış ticaretin açık vermeye başlaması, dolayısıyla ithalatı ancak dış ülkelerde geçerli para kaynakları yaratmak veya kredilerle finanse etmek zorunda kalan yerli azınlık tüccarları kambiyo kurunun kredisizlik sebebiyle devamlı aleyhe dönüşmesinin sonuçlarını hükümete açıklayarak kendilerine kredi sağlanmasını istemişlerdi. İçerde, dışa bağlı olan ve genellikle saray ve vükela ile yüksek memurların tüketim ihtiyaçlarının devamlı yükselen yabancı paralar kambiyosu sebebiyle fiyatlarının artması şikâyet ve sızlanmalara sebep olmuştu. Cevdet Paşa'nın ifadesine göre o sıralarda saray ve vükela ve yüksek memurlar ve zenginleşen esnaf ve tüccar İstanbul'da o zamana kadar görülmemiş bir lüks içinde yaşamaya koyulmuştu.

Hükümetin bu tüketim alışkanlığının yaygınlaşması karşısında ithalat yapabilmek için bu iki ünlü sarrafa müracaat ettiği dolaylı yoldan da olsa başka yazarlar tarafından da ifade edilmiştir. Yapılan anlaşmaya göre Baltacı ve Alleon 1845 yılında tüccarlara 450.000 frank karşılığında Paris ve Londra üzerine çekilmiş aşağı yukarı yüzde 11 yıllık faizli poliçe sağlamayı garanti etmişlerdi. Bu anlaşma 1846 için de yenilenmiş, fakat 1847'de durdurulmuştu. Üçüncü yılın sonunda Baltacı ve Alleon devletin desteği ile adı İstanbul Bankası olan bankayı kuruyorlardı. Bu bankanın baş görevi kambiyo kurunu sabit tutmak idi. Bankanın 110 milyon sterline kadar hisse senedi ihraç etmek yetkisi olmasına rağmen, bu yetki hiç kullanılmamıştır. Banka faaliyetine hükümetten 25 milyon kuruşluk bir fon sağladıktan sonra başlamıştır. Bankanın tüccarlar adına ihraç ettiği senetler bu iki bankerin uluslararası ünü sayesinde her yerde kabul edilmekte idi. Bu sayede 1848'e yani Fransa'daki devrim hareketine kadar kambiyo kuru düzelmiş ve hattâ lehe dönüşmüştü. Fakat Fransa'daki devrimin ticaret hayatı üzerine yaptığı etki Osmanlı dış ticaretinin büyük bir kısmının Marsilya Limanı vasıtasıyla yapılması dolayısıyla iş hacminin daralması ile sonuçlanmıştı. Nitekim Reşid Paşa 1848 ihtilâli hakkında Abdülmecid'e yaptığı açıklamada bu ihtilâlin özelliğinden ziyade Osmanlı ticaret hayatı üzerindeki ters etkisini belirtmek istemiştir.

İstanbul Bankası geçirdiği bu sarsıntı yüzünden kendisini toplamak için hükümetten yardım istemiş, fakat hükümet taahhütlerini yerine getiremeyince banka 1852 yılına kadar sürdürebildiği faaliyetini aynı yılda sona erdirmiştir. □

Osmanlı Bankası kurulduğu günden itibaren Osmanlı malî ve iktisadî hayatına etkin bir biçimde katılır. Bâbıâli'nin borçları arasında Osmanlı Bankası'nın ilgilenmediği borç hemen hemen yok gibidir. Batı'nın güçlü malî sendikalarından güç alan banka, Osmanlı topraklarında iktisadî ve malî boyutu olan her türlü girişimde ön planda yer alır.

Düyun-ı Umumiye'nin ilk şekli olan Varidât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı bankası'nın önderliğinde kurulur. Düyun-ı Umumiye'nin kendisi, varlığını kısmen Osmanlı Bankası'na borçludur.

Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan "kilometre garantisi" Osmanlı Bankası'nın 1888'de bulduğu bir teminat usulüdür. 1883'te faaliyete geçen Tütün Rejisi'nin kurucuları arasında Osmanlı Bankası da yer alır. Osmanlı Bankası ayrıca Tömbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketleri'nin işletilmesine katılır.

Görüldüğü gibi, devlet bankası niteliği taşıyan Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ile birlikte, Osmanlı maliye ve ekonomisine yön veren temel kuruluşlardır.

BANKACILIĞA DOĞRU: Tanzimat'tan sonra Osmanlı devleti ile ticarî ilişkileri düzenleyen İngiltere Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla İstanbul'da bir banka kurma girişimine başladı. Bu arada İzmir'de İsveç'in himayesi altında İzmir Bankası kuruldu. 1840'ta ise Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'ya General Bank of Constantinople adı altında bir banka kurulması önerisi getirildi. Tüm bu girişimler 1838'den sonra imzalanan Ticaret Antlaşması'yla birlikte gelişen finans ilişkilerine İngilizlerin nasıl yaklaştıklarını gösteren örneklerdi. Resimde Ticaret Nazırlığı da yapan Ahmed Fethi Paşa.

Osmanlı Madeni Para Sistemi

Tanzimat döneminde, 1844'te gerçekleştirilen para reformu ya da o günkü deyimiyle "tashih-i ayar" ya da "tashih-i sikke", Osmanlı Lirası, mecidiye ve kuruşu temel para birimleri olarak benimser. Bundan böyle yüz kuruş bir Osmanlı Lirası'dır. Yirmi kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulur.

1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüş, değer yitirmeye başlar. O güne değin bimetalizm ya da çift metal usulünde geçerli olan bire onaltı dolayındaki altın-gümüş oranı giderek geçerliliğini yitirir. Osmanlı topraklarında da gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark doğar.

Osmanlı Devleti'nde devlet gelirleri gümüş akçeyle toplanmakta, mükellef vergisini sınırsız bir şekilde gümüş parayla ödeyebilmektedir. Devlet giderleri ise çoğunlukla altın para olarak işlem görür. Bunun sonucu Hazine, altın ile gümüş para arasındaki gerçek değer farkından kayba uğrar.

Bu gelişmeler karşısında Bâbıâli ilk önlem olarak mecidiye darbına son verir. 9 Ocak 1881 günlü yasayla Osmanlı Lirası'nı Osmanlı para sisteminde birim olarak benimser. Böylece Osmanlı topraklarında altın esası kabul edilmiş olur.

Ancak, tedavüldeki maden sikkelerin büyük çoğunluğu gümüş paralardan oluşmaktadır. Gümüşün gerçek değerindeki düşüş sonucu, üzerinde 20 kuruş yazılı mecidiyenin Hazine'ce 19 kuruş karşılığında alınması ve diğer gümüş ufaklıkların da aynı esas üzerinden işlem görmesi kararlaştırılır. Böylece mükellef 100 kuruşluk bir vergi için devlete gümüş akçe olarak 105 kuruş 10 para ödemek zorunda kalır.

Serbest piyasada, ya da sarraflarda gümüşün değeri daha da düşüktür. Altın lira 108 kuruşa değiştirilmektedir. Bu nedenle halk elindeki altın lirayı sarrafa bozdurarak vergisini yine gümüş parayla ödemeyi yeğler. Böylece mecidiye talebi sürekli artar.

20. yy'da kuruşun Osmanlı Lirası'na oranla üç değişik değeri ortaya çıkmıştır. İlki altın liranın yüzde birini oluşturan altın kuruştur. İkincisi, teamülen gelişen, 108 adedi bir altın lira eden gümüş kuruş ya da hakikî kuruştur. Üçüncüsü ise 19 tanesi 20 kuruşluk mecidiyeye eşit olan mirî kuruş ya da mevzûa kuruştur.

Mirî kuruş, genellikle "mecidiye 19 kuruştan" adıyla anılır. Bu esasa göre, piyasada 108 kuruşa eşit olan bir lira "mecidiye 19 kuruştan", mal sandıklarında $108 \times 19/20 = 102{,}60$ mirî kuruş üzerinden işlem görür.

Öte yandan, değişik para birimlerinde çekilen darlık nedeniyle, genellikle ufak paraların, mecidiye ve altın liraya oranlarının ötesinde, üzerlerinde yazılı değerlerden farklı bir biçimde alım gücüne sahip oldukları görülür. Piyasaya yeterince ufaklık sürülememesi, ya da yöresel darlıkların ortaya çıkışı ufaklıkların değerini yükseltir.

Ufaklıkların değerlerinin büyük paralarınkinden yüksek oluşu nedeniyle ticaret erbabı müşterilerine daima mümkün olduğu kadar büyük para verir. Halk ise elindeki parayı günlük alış veriş için belirli bir komisyon karşılığı sarraflara bozdurmak zorunda kalır. Diğer bir deyişle talep ettiği malı satın alabilmek için gerekli parayı sarraflardan satın alır.

Osmanlı topraklarında madeni paraların raicleri yöreden yöreye değişir. Yılın mevsimine göre ve yöredeki iktisadî faaliyetlerin yönü doğrultusunda madeni para türlerine talep artar ya da azalır. Bu nedenle sikke türlerinin değerleri de sürekli değişime uğrar.

Bereketli mahsul alınan yörelerde hasat ertesi mecidiye talebi artar. Bazı aylarda ufaklık rağbet görür. Örneğin Bursa'da, yumurta ticareti bu tür paraların değerini yükseltir. Yılın belirli dönemlerinde Osmanlı vilayetleri ara-

sında ihtiyaçtan kaynaklanan bir "para ticareti" görülür.

Örneğin İzmir'den İstanbul'a sürekli mecidiye gönderilir; karşılığında ufaklık getirtilir.

İzmir'de alışveriş, çürük kuruş diye adlandırılan hayalî bir kuruşla görülür. Bunun değeri ticarî işlemin niteliğine göre değişir. Perakende küçük ticarî işlemlerde fiyatlar metelik (10 paralık) ve oktaraki ya da sekizlik (sekiz metreliğe eşit olan iki kuruşluk) üzerinden belirtilir.

İzmir'de ayrıca ticaret erbabı, ticarî işlemlerde muhtelif kuruşlar arasında orantıyı kurmak için kambiyo kuruşu adını verdikleri özel bir kuruş kabul etmiştir. Teamüle göre 125 kambiyo kuruşu bir Osmanlı Lirası'na eşittir.

Çürük kuruş ve kambiyo kuruşu türü sayım paralarına Osmanlı topraklarının birçok yöresinde rastlanır. Hazine'nin soruşturması üzerine vilayetlerden alınan cevaplarda, değişik yörelerde Osmanlı altın ve gümüş parasının 88 tür rayici olduğu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı para sisteminde yörelere göre halkın farklı sikkelere alışmış olması, bu paraların gördükleri rağbet oranında değer kazanmalarına neden olmuştur. Örneğin Suriye'de altılık ve beşlikler prim yaparken, İzmir'de sekizlik (oktaraki ya da ikilik = iki kuruşluk) ve dörtlük (dört kuruşluk) aranır.

Öte yandan, yabancı paralar da ülkede serbestçe alım satımda kullanılır. Birçok seyyah ve hacı beraberinde kendi ülkesinin parasını getirir. Kambiyo işlevi görecek kurumların yetersizliği ve paranın değerini bünyesinde taşıması, diğer bir deyişle değerli maden içerikli oluşu kolayca tedavül görmelerine neden olur. Ticari ilişkilerde de dış ülkelerden gelen tüccarların paraları yerli tüccarlarca kabul edilir.

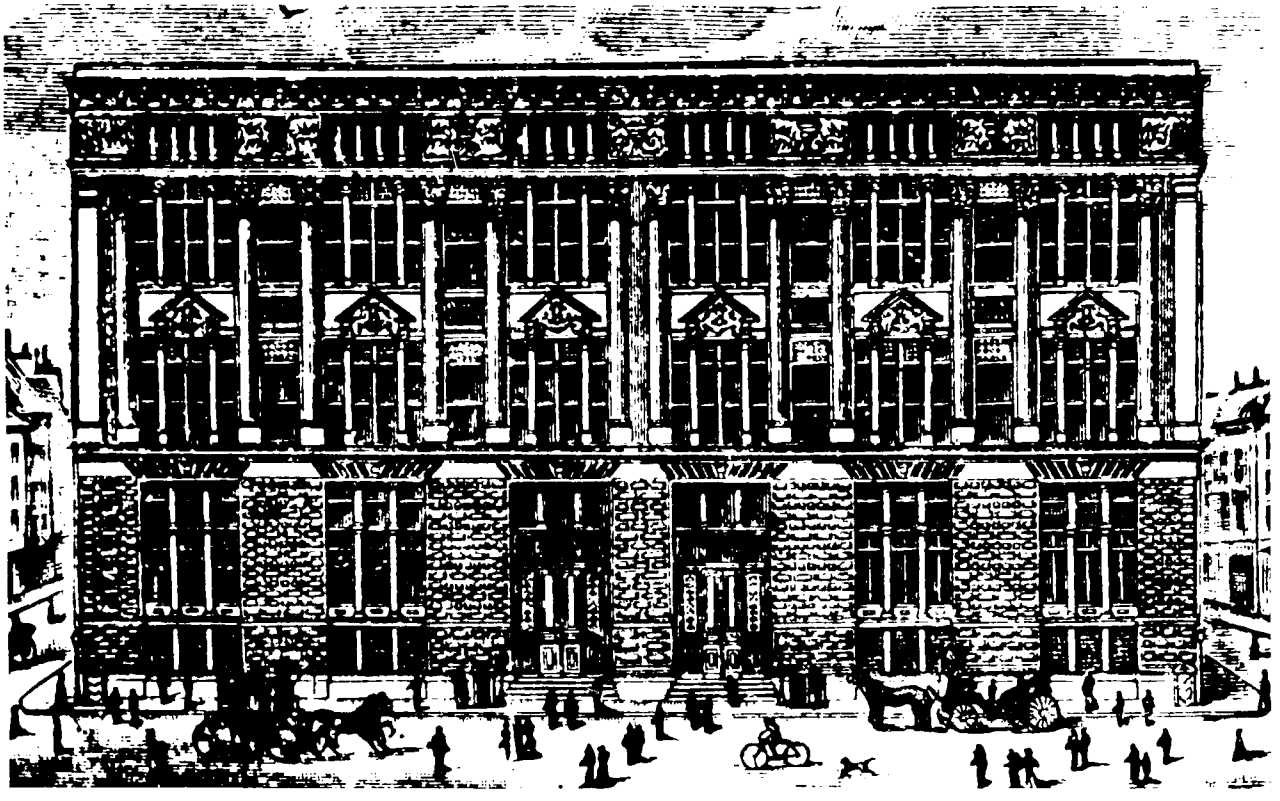
Osmanlı para sisteminin giderek karmaşıklaşan yapısı sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde, hemen hemen her sokakta bir köşebaşı sarrafı türemiştir.

Islah-ı Meskûkât Komisyonu ve Tevhid-i Meskûkât Kanunu

Bâbıâli, para sistemine çekidüzen vermek için yoğun çaba sarfeder. 1908 ertesi bu çalışmalar ilk ürünlerini vermeye başlar. 1909 yılı sonlarına doğru, önce Fransa Sayıştay Başkanı Monsieur Lauran'ın, sonra Türkiye Millî Bankası Genel Müdürü Sir Babington Smith'in başkanlığında Islah-ı Meskûkât Komisyonu kurulur.

1911 Haziran ayında Maliye Nezareti'ne sunulan raporda Osmanlı para sisteminin ıslahı için "tevhid" (unification), "sadeleştirme" (simplification), "tahkim" (stabilisation) ve "her yerde ihtiyaç nisbetinde her nev'i meskûkâtın bulunması" olmak üzere başlıca dört ilke saptanır. 1 lira = 100 kuruş oranı benimsenir. Her türlü "çürük kuruş"un tedavülden çekilmesi önerilir.

Komisyon, halkın bozuk para talebini karşılamak üzere, sarrafların yerini alacak "mübadele sandıkları"nın hü-

"DEVLET BANKASI": Osmanlı Bankası padişahın himayesinde önce ticaret bankası, daha sonra da bir "devlet bankası" gibi kuruldu. Banknot ya da kâğıt para ihracına ilişkin ayrıcalığının yanı sıra, hazine sarraflığı gibi bir görevi de yürüten Osmanlı Bankası her imtiyaz uzatılışında yeni yetkilerle donatıldı. Sonunda Osmanlı Bankası Düyun-ı Umumiye ile birlikte Osmanlı Devleti'nin malî ve ekonomik yaşamına yön veren bir kuruluş haline geldi. Resimde Osmanlı Bankası'nın ilk binası.

kümet tarafından açılmasını, girişilecek para reformuna önce İstanbul'dan başlanmasını, peyderpey diğer vilayetlerin reform kapsamına alınmasını şart koşar.

Komisyon çalışmaları 1911 yılında sona ermesine karşın, Trablusgarb ve Balkan Savaşları nedeniyle Bâbıâli para reformunu sürekli ertelemek zorunda kalır. Geniş bir parasal operasyona girişebilmek için siyasal bunalımdan uzak, istikrarlı bir ortam arar. Oysa savaşlar birbirini izler. Parasal sorunlar giderek büyür.

Nitekim, I. Dünya Savaşı yıllarında, kâğıt paranın bir kez daha tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini hemen hemen tümüyle yitirir. Bu koşullar altında Bâbıâli, savaş zamanı olmasına karşın para reformuna gitmekten başka çözüm bulamaz. 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu'nu çıkararak komisyonun önerisini yürürlüğe sokar.

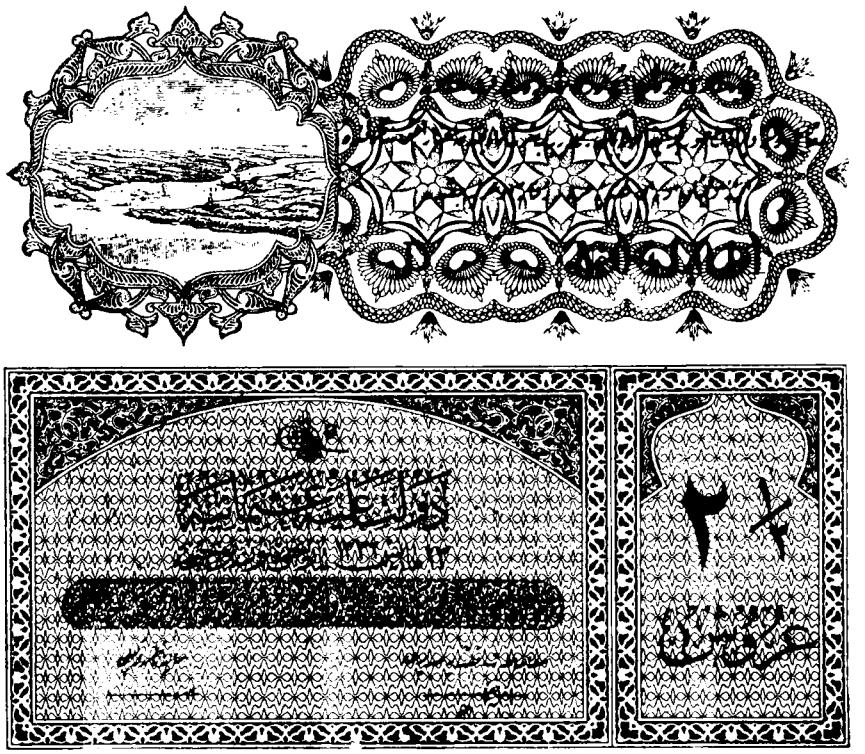
Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş belirlenir. Böylece, 1881'den beri uygulanagelmekte olan "topal çift metal sistemi" bırakılır, altın sikke rejimine geçilir.

Yasa, sikke adedini sınırlar; yalnız nikel, gümüş ve altından olan sikkeleri tedavülde bırakır. Ülkenin değişik yörelerindeki farklı para rayiclerini kaldırır. Bu arada kabul haddi benimsenir; gümüş paralar için 300 kuruşluk, nikel paralar için 50 kuruşluk kabul hadleri yürürlüğe konur.

Ancak, Tevhid-i Meskûkât Kanunu'nun Osmanlı tedavül araçlarındaki karmaşaya çözüm getirdiği söylenemez. Savaşla birlikte artan giderleri karşılamak için piyasaya sürülen kâğıt paralar, maden paraların tedavülden çekilmesine neden olmuştur. Madeni ufaklıklar bile gömüye gitmiştir. Bu nedenle Bâbıâli, kuruş kâğıt para basmak zorunda kalır. Maliye, Düyun-ı Umumiye yönetimiyle bir sözleşme imzalayarak, üçüncü tertip kâğıt paradan 1.5 milyon liralığını 5 ve 20 kuruşluk olarak bastırır.

5 ve 20 kuruşluk kâğıt paralar da ufaklık darlığına çözüm getiremez. Kısa bir süre sonra tedavüle 1 ve 2.5 kuruşluk kâğıt para ile aynı işlevi görecek 5 ve 10 paralık posta pulları çıkarılır.

Böylece, madeni paradan tümüyle arınmış yeni bir para sistemi doğar. 1923 ertesi Cumhuriyet yönetimi de bu sistemi benimser.

PARA REFORMU: *Tanzimat'la birlikte para alanında da yeni düzenlemelere gidildi. 1844'te Osmanlı Lirası, Mecidiye ve kuruşu temel alan para birimleri kabul edildi. Gümüş paralarla üzerindeki yazılı değerler arasındaki farkın doğmasıyla birlikte Mecidiyeler de farklı bir alım gücüne sahip olunca, Osmanlı Lirası temel birim olarak kabul edilerek altın esası benimsendi. I. Dünya Savaşı sırasında basılan kâğıt iki buçuk kuruşluğun ön ve arka yüzleri.*

Ulusal Devlet Bankacılığı: İtibar-ı Milli Bankası

Osmanlı Devleti'nde ulusal nitelikte ilk bankalar Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı'dır. Devlet bankası işlevi gören Osmanlı Bankası, Paris ve Londra'dan güdümlenmektedir.

II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçıların ulusal bankacılığı benimsemelerinde, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumunun payı büyüktür. Trablusgarb Savaşı sırasında banka rezervdeki fonlarını İtalya'da işletmiştir. Balkan savaşı yıllarında Bâbıâli'ye parasal sorunlarda güçlük çıkarmıştır. I. Dünya Savaşı başlarında, Bâbıâli'nin savaş nedeniyle almakta olduğu malî önlemler bankaca benimsenmemiştir. Nitekim bu son durum karşısında Osmanlı Bankası'nın yabancı direktörlerine yol verilip, yerlerine Osmanlı uyruğu direktörler atanır.

Ulusal nitelikte devlet bankası kurma girişimleri 1914'te başlar. Evkaf Bankası yasasıyla Evkaf Nezareti'nin de sermayedarları arasında yer alacağı bir banka kurulur. Ancak, I. Dünya Savaşı'yla birlikte İtibar-ı Millî Bankası gündeme gelir.

Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925 yılında sona ermektedir. Bâbıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek uluslararası malî çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurduğu kaygıları daha da derinleştirmek istemez. Ilımlı bir yol izleyerek, kurulacak olan "millî" bankanın zamanla devlet bankasına dönüşmesini hedefler.

İtibar-ı Millî Bankası 1917 başında 4 milyon lira sermaye ile kurulur. İttihatçı maliye nazırlarından Mehmed Cavid Bey, Meclis-i Mebusan Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey ve Selânikli tüccar Tevfik Bey tarafından kurulan bankaya basın geniş yer ayırır.

Kazalara kadar gönderilen pay senetlerinin satışı Ziraat Bankası şubelerince yürütülür. Maliye Nezareti'ne pay senetlerinin sekizde birini, yani 500.000

YENİ PARA SİSTEMİ: *Osmanlı para sistemi oldukça karmaşık, imparatorluk içinde kullanılan paralara ve yörelere göre değişen bir yapıya sahipti. II. Meşrutiyet'ten sonra para sisteminin düzene konulması konusunda yoğun çabalar sarfedildi. Önce Fransa Sayıştay Başkanı Mösyö Loran, daha sonra da Türkiye Millî Bankası Genel Müdürü Sir Babington Smith'in başkanlığında Islah-ı Meskukat Komisyonu kuruldu. Komisyonun getirmiş olduğu birçok reform araya Trablusgarb ve Balkan Savaşlarının girmesi nedeniyle ertelendi. Sonunda I. Dünya Savaşı yıllarında Tevhid-i Meskukat Kanunu yürürlüğe sokularak, altın sikke rejimine geçildi. Ancak bu da karmaşık para sistemine bir çözüm getirmedi, sonuçta cumhuriyetle birlikte madenî paradan arınmış yeni bir para sistemi benimsendi. Resimde Mösyö Loran.*

lira tutarında 50.000 adedini kat'i olarak, 15 Şubat 1917 akşamına kadar satılmayan pay senetlerini ise ikmal suretiyle satın alma yetkisi tanınır.

21 Şubat 1917 tarihli bir yasayla bankaya bir dizi ayrıcalıklar verilir. Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim, vergi ve harçtan muaf tutulur. Pay senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmalar, resmî dairelerle yürüttüğü yazışmalar, senet ve ilanları için damga resmi ödemeyecektir. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı kasa ve benzeri eşya ve gereçler gümrüksüz ithal edilebilecektir. Bankanın pay senetleri resmî dairelerce kefalet akçesi olarak kabul edilecektir. Son olarak, bankanın Osmanlı topraklarında yazışmaları, para ve benzeri transferleri posta ve telgraf ücretinden bağışık tutulur.

Ana sözleşmede pay senetlerinin isme yazılı olacağı belirtilir. Bankaya, ancak Osmanlı uyrukları hissedar olabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türkçe pay senedi düzenlenir. Bankanın her türlü işlemlerinde ve kayıtlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu getirilir.

Bankada çalışacak memurların Osmanlı uyruğunda olması gerekir. Maliye Nezareti, İtibar-ı Millî Bankası adına bankacılık eğitimi görmeleri için Viyana'ya öğrenci gönderir.

İtibar'ı Millî Bankası, her türlü banka işlemi yanı sıra, demiryolu, yol, geçit, kanal, liman, bataklık kurutma ve arazi sulama gibi bayındırlık işlerine girişecek, tarım, ticaret ve sanayii geliştirmeye yönelik "millî" şirketlerin sermayesine katılacak, ya da başka bir surette yardımda bulunacaktır.

Son olarak, İtibar-ı Millî Bankası, Osmanlı Bankası'nın hukukunu ihlâl etmeksizin, devlete ait malî işleri yürütecek, halkın her türlü para, esham, tahvil ve pay senedini kasalarında saklayacaktır.

عثمانلی اعتبار ملی بانقه‌سی

تورك آنونیم شرکتی

سرمایه‌سی (٤,٠٠٠,٠٠٠) تورك لیراسی

مرکزی — استانبول

شعباتی : آنقره ، ازمیر ، بروسه مخابرلری : قونیه ، آطه‌بازاری وممالك اجنبیه‌نك هرطرفنده مخابرلری واردر .

وعده‌لی وعده‌سز حسابات جاریه کشاد ومودوعات قبول ایدر ـ کوچوك تصرفلری حمایه وتشویق‌ایچون یوزده درت فائضلی عائله صندقلری حسابانی کشاد ایدر . مرکزی ، شعباتی ومخابرلری اوزرینه تلغراف ، پوسته وچك حوالدلری قبول ایدر ـ سندات تجاریه اسقونطوسی، اسهام وتحویلات اوزرینه آوانس‌معامله‌سی اسهام وتحویلات بیع وشرا امرلرینی ومحافظه‌سنی درعهده ایدر ـ کشیده‌لری تعقیب وقوپونلری تحصیل ایدر والحاصل هرنوع بانقه معاملاتنی درعهده و ایفا ایدر .

| ت : ف : ٢٩٦ |

MİLLÎ BANKALARA DOĞRU: *1917'de kurulan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kurucuları arasında Maliye Nazırı Cavid Bey, Hüseyin Cahid (Yalçın) ve Selanikli tüccar Tevfik Bey vardı. Yalnızca Osmanlı uyrukluların hissedar olabileceği İtibar-ı Milli Bankası'na birçok ayrıcalıklar tanınmıştı. Bunlar arasında pay senetlerinin resmî daireler tarafından kefalet akçesi olarak kabul edileceği bankanın dağıtacağı temettüden, sermayesinden ve faaliyetini yürüteceği depo ve benzeri taşınmaz mallardan vergi ve harç muafiyeti gibi hususlar vardı. Ayrıca bankanın her türlü yazışma ve işlemlerinde Türkçe kullanılacaktı. İtibar-ı Millî Bankası'nın ilanı.*

Taşrada Ulusal Bankacılık

II. Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada izlenir. İktisadî gücü giderek artan Anadolu eşrafı, tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak yerel kredi kurumları kurarlar. Bu girişimlerinde İttihat ve Terakki kendilerine maddî ve manevî destek sağlar.

Bu tür yerel bankaların ilki Konya Millî İktisat Bankası'dır. 1909 yılında Şirket-i İktisadiye-i Milliye adı altında, komandit şirket olarak kurulan banka, 1911 Kasım ayında anonim şirkete dönüşür ve Konya İktisad-ı Millî Anonim Şirketi adını alır. I. Dünya Savaşı yıllarında Konya Millî İktisat Bankası olur.

Konya Millî İktisat Bankası, banka işlemleri yanı sıra Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi adı altında iki ticaret şirketi kurmuş, manifatura ve bakkaliye eşyası alım satımıyla uğraşmıştır. Nitekim savaş yıllarında bankanın kazancındaki büyük artış bu tür ticari faaliyetlerden kaynaklanmıştır. Banka, demiryolu yapımını da faaliyet programına almıştır.

Savaş yıllarında, benzer bankalar özellikle pazar için üretimde bulunan Batı Anadolu'da art arda kurulur.

İLK BANKALARDAN: Emniyet Sandığı Ziraat Bankası ile birlikte ilk millî bankalardan sayılır. Midhat Paşa Şûrâ-yı Devlet Reisliğine atandıktan sonra kurduğu Emniyet Sandığı'nın amacı dar gelirli halkın, işçinin, esnafın tarassuflarını korumak ve ihtiyacı olanlara düşük faizli krediler vermekti. Banka 1907'de Ziraat Bankası'na bağlandı. Emniyet Sandığı'nın İstanbul'daki binası (üstte), Ziraat Bankası'nın Kütahya Şubesi (sağda).

1915 Nisan ayında kurulan Karaman Milli Bankası, manifatura, tahıl ve kösele ticaretiyle uğraşan Karaman eşrafını biraraya getirir. Kredi işlemleri yanı sıra, ticaret, sanayi ve madencilikle uğraşacaktır.

1916'da Kayseri'de Mutasarrıf Zekai Bey'in öncülüğünde Köy İktisat Bankası kurulur. Mutasarrıflığa bağlı yöre köylüleri beher çift öküz başına otuzar okka buğday ya da bunun iki katı arpa veya çavdar vererek bankanın pay senetlerini almakla yükümlü kılınırlar. İttihat ve Terakki Kayseri örgütü bankanın kuruluşunda önemli bir rol oynar. Kurucular, İttihat ve Terakki üyesidirler.

Yine aynı yıl Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi her türlü malî ve ticarî faaliyette bulunmak, köylü ve tüccara tahıl, yün, kitre gibi mal karşılığı avans vermek, bu malların alım satımına, taşınmasına aracılık etmek üzere kurulur. Arazi sulama, maden araştırma ve çıkarma, bataklık kurutma, omnibüs, tramvay işletme, imalathane, çiftçi için tarım makineleri getirme, bankanın faaliyet alanları arasındadır.

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi, Anadolu'da banka işlevi gören bir başka kuruluştur.

Ulusal nitelikteki yerel bankacılığın para ekonomisinin etkin olduğu, geçimlik ekonominin büyük ölçüde terkedildiği Batı Anadolu yörelerinde başlaması doğaldır. Özellikle Aydın vilayeti bankacılık alanında önemli atılımların gerçekleştirildiği bir yöredir.

1913 yılında faaliyete geçen Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi, "bilumum banka muamelatıyla iştigal etmek" üzere kurulmuştur.

Yine aynı yörede hükûmetin ve İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Millî Aydın Bankası doğar.

Millî Aydın Bankası'nın kuruluş toplantısı Vali Nâzım Paşa'nın girişimiyle Aydın Hükûmet Dairesi'nde yapılır. Çıkarılan bir "kanun-ı muvakkat"la Ziraat Bankası Millî Aydın Bankası'na ortak edilir. Pay senetlerinin yarısı Ziraat Bankası'nca satın alınır.

Tütün Zürra'ı Bankası, savaş yıllarında kurulmasına çalışılan bir başka bankadır. Aydın Valisi Rahmi Bey'in gerçekleştirmeye çalıştığı bu banka tütün üreticisine düşük faizle borç para vermeyi amaçlar. Tütün Zürra'ı Bankası, sendikalaşan ve üreticinin malını düşük fiyatla kapatan gayrımüslim ve yabancı tüccara karşı yörenin Müslüman-Türk eşrafının örgütlenme girişimidir.

Ege yöresinde İttihat ve Terakki'nin girişimiyle doğan kredi kurumları arasında Manisa Bağcılar Bankası da yer alır. 1917 Kasım ayında, bağcılara borç para vermek, bağ sahiplerinin malını iç

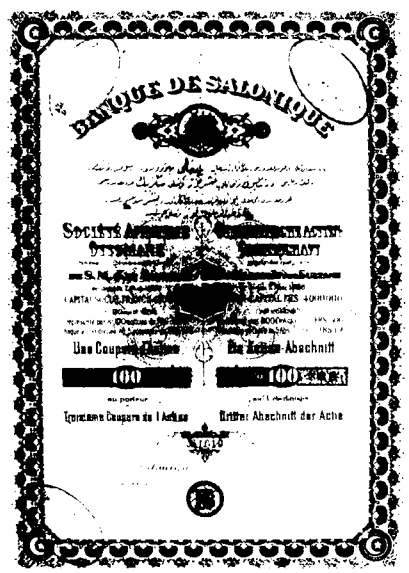
YENİ BANKALAR: İttihat ve Terakki'nin desteğiyle kurulan ilk millî bankalardan biri olan Millî Aydın Bankası daha önce kurulmuş olan Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi'nin girişimleriyle 1914'te kuruldu. Yine bu dönemde Tütün Zürra'ı Bankası da Aydın Valisi Rahmi Bey'in öncülüğünde kurulan bir bankaydı. O dönemlerde kurulan millî bankalara verilebilecek bir örnek olan Adapazarı İslâm Bankası da 1914'te kurulmuştur. Millî Aydın Bankası'nın kurucularından daha sonra Ticaret Bakanlığı yapmış Nazmi Topçuoğlu ile Adapazarı İslâm Bankası'nın ilânı.

Manisa Bağcılar Bankası, üzüm ticaretiyle uğraşan gayrımüslim ve yabancı İzmir tüccarının biraraya gelip sendikalaşmaları ve üzüm fiyatlarını düşük tutma girişimleri sonucu kurulmuştur.

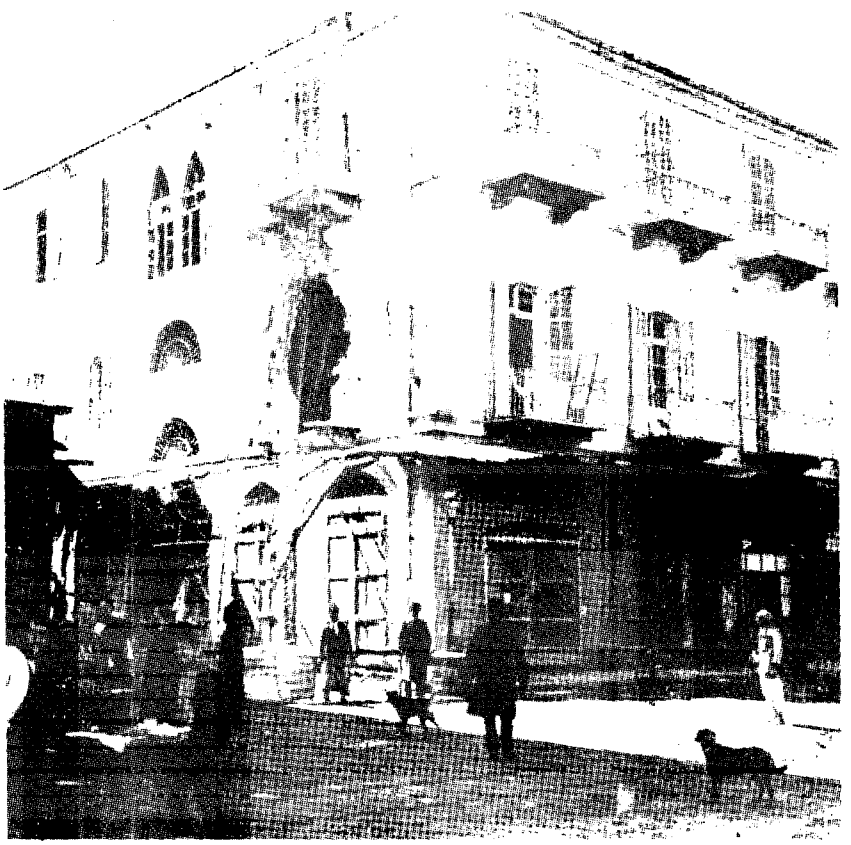
Son olarak, Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Ocak 1914'te faaliyete geçen yerel ulusal bankalardan biridir.

Ayrıca, bankalar yanı sıra, üretici ve tüccara kredi kolaylıkları sağlıyan birçok kredi kooperatifi kurulmuştur. Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, İzmit Sancağı-Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi bunların belli başlılarıdır. □

ve dış piyasalarda pazarlamak, bağcılıkla ilgili araç, gereçleri, yapay gübreyi yöreye getirtip dağıtmak üzere kurulan banka, her türlü komisyonculuk işlerine girişebilecek, kefalet, taşınır ve taşınmaz mallar karşılığında borç para verebilecektir. Pay senedi alım satımı, adi, ticari ve rehin senetlerinin iskontosu bankanın faaliyet alanı içerisindedir.

SELÂNİK BANKASI: 1888'de Fransız ve Avusturya-Macar bankalarından oluşan bir grup tarafından kuruldu. Balkan Savaşı sırasında merkezi Selânik'ten İstanbul'a taşınan banka Cumhuriyet döneminde de faaliyet gösteren bir bankaydı. Selânik Bankası'nın hisse senedi (üstte), Beyrut'taki şubesinin 1912'de bombalanmış görünümü (sağda).

Ziraat Bankası

ARSLAN YÜZGÜN

Tanzimat'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklar, değer ve getirilerine göre "has", "zeamet" ve "timar" olarak "dirliklere" bölünmüş ve askerî yükümlülükler karşılığında dağıtılmıştı. Bu toprak düzeni içinde, padişahın timar olarak bıraktığı yerlerden alınan vergiler için de ilginç bir mali sistem oluşmuştu. "Öşür"den "haraç"a ve "ağnam"a uzanan vergi türleri, sistemin başlıca belirleyicisiydi. Başlangıçta dönemlerin sonunda tahsil edilen bu vergiler, daha sonra "iltizam"a dönüşmüştür. Bir tür "verginin satılması" ya da "peşin tahsili" gibi görünen bu işlemle, vergilerin bir veya birkaç yıllığı "muaccele" adıyla peşin tahsil edilmiştir. Böylece vergi sistemi yozlaşmış, köylünün sömürülmesi katlanmış, tefecilik hızla gelişip serpilmiştir.

1839 tarihli "Tanzimat Fermanı"ndan sonra dirlik düzeni kaldırılmış, devlet kesiminde çalışanların maaşları hazineden karşılanmış, malî sistemde değişiklikler olmuş, vergiler devlet tarafından toplanmıştır. Böylece Osmanlı toplumunda "mülkiyet" kavramı değişmeye başlamış, dirliklerin ve iltizamların kaldırılması koşutunda, vergilerin toplanması ve tahsili için "muhassıl"lar görevlendirilmiştir. Ancak, Tanzimat'tan sonrki düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarına çözüm getiremedi. Özetlenirse bir "aydın despotluğu" biçiminde sürdürülen Tanzimat Dönemi'nde ekonomi-maliye ve toprak düzeni yönünden yeni adımlar atılmış, askerî toprak rejiminden sivil bir düzene geçiş özlemleri doğrultusunda uğraşlar olmuşsa da hedefe hiçbir zaman ulaşılamamıştır.

"Memleket" ve "Menafi" Sandıkları

Mültezimlerin, bir yörenin vergilerini peşin olarak devlete ödemesinden sonra, kârını en yüksek düzeye çıkarmak için baskı yöntemlerine başvurdukları gözlenmiştir. Hızla güçlenen mültezimlerin "tefecilik"e yönelmesi kaçınılmazdı. Yine, daha iltizam işlemine başvuruluşu sırasında dayanışma içine girdikleri "sarraflara" benzeme süreci başlamıştı. Devlet vergileri satışa çıkarılırken, mültezimlerin pey ileri sürmede güvenilir bir sarrafın (!) kefaleti sözkonusu olmuştur. "Kuyruklu sarraf" olarak adlandırılan ve bunların imtiyazlı senetlerini alan hazine sarrafları ile mültezimler özdeşleşmeye, bütünleşmeye başlamıştır. Bu oluşum köylüyü yoksullaştırmış, tefecilerin acımasızlık ve baskılarını doruk noktasına ulaştırmıştır.

Tefecilik Osmanlı toplum düzenini derinden sarsarken, bazı iyiniyetli ve yurtsever kişileri de harekete geçmeye zorlamıştır. Bunlardan en tanınmışı, Midhat Paşa'dır.

Tanzimat Fermanı'nda iltizam sisteminden "usul-i muzırra" (sakıncalı yöntem) olarak söz edilmektedir. Fermanın yayımından 24 yıl sonra, mültezim ve tefeci benzeri soysuzların baskıları ve köylüyü sömürme yöntemleri ortadan kalkmayınca, Midhat Paşa 1863'de "tarımsal kredileri teşkilâtlandırma" girişimlerine başlamış ve bu girişimlerine resmî bir nitelik vererek 1867'de "Memleket Sandıkları"nı oluşturmuştur. 1867-1888 döneminde ilk kez Niş vilâyetinde (Pirot kasabası) temeli atılan bu sandıklar, diğer Osmanlı vilâyetlerine de yaygınlaşmıştır.

Midhat Paşa bir yanda Balkanlar'da çıkan isyanlarla uğraşırken öte yanda köylünün ve tarım kesiminin sorunlarına (ki en önemli ekonomik sektördü) eğiliyordu. Bu ilgi onu bir sandık kurma ve tarımsal kredi sorununu çözme uğraşına yöneltti.

Memleket Sandıkları'nın kuruluşunda sandık geliri olarak çiftçilerin "imece" yöntemi ile oluşturdukları ürünün bedeli alınmıştır. Ancak zenginler yine kaçış yolları bularak bu yükümlülüğü yerine getirmeyip yoksul köylüler ezilince, her çift öküz başına toplanan yarım kilogram tahılın satım bedeli gündeme gelmiştir. Bu da yetersiz kalınca, sermaye gereksinimini karşılamak için "âşar" vergisinde "Menafi Hissesi" adıyla yüzde 10 oranında bir artırım yapılmıştır.

21 Temmuz 1883 tarihli bir sadaret emriyle bu konuda devlet denetimine yönelinmiş ve sandıkların adı "Menafi Sandıkları"na dönüştürülmüştür. Bu da yeterli olmamış, köylülerin sorunları çözümlenememiş, tarım kesiminde atılım gerçekleştirilememiş ve sonuçta yeni bir umutla, 15 Ağustos 1888'de "Ziraat Bankası" oluşturulmuştur.

Ziraat Bankası'nın Kuruluş Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında uzunca bir süre mîri toprak düzeni egemen olduğundan, toprak düzeninde bireysel mülkiyet büyük ölçüde gözlenmemiştir. Komünal mülkiyetin yaygınlaştığı bu dönem, Koçi Bey'in *Risale*'sinde belirttiği gibi, iltizam sisteminin başlaması ve "şehir oğlanı ve reayadan bir alay bozuk mayalıya" dirlik tahsisi ile sarsılmış ve değişmiştir. Böylece toprak üzerinde "özel mülkiyet"in oluşumu gözlenmiş, spekülasyonlar artmış, mültezimlerin "işkence ve zulmü" doruk noktasına ulaşmıştır.

Mültezimlerin giderek zenginleşmeleri, özel mülkiyetin yaygınlaşmasına ve bir dizi yeni yozlaşmalara neden olmuştur. Mültezimler, iltizamları ele geçirirken (vergileri satın alma) sarraflarla dayanışma içine girince, bir yandan kendileri sarraflaşmış, öte yandan kuyruklu sarraflar da devlet içinde devlet olmuşlardır. Sarraflıktan bankerliğe geçişte, artık dış egemen güçlerin sahneye çıktığı gözleniyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış borçlanmaya yönelik bir bankerlik uğraşı ağırlık taşıyor ve devletin beceriksizliği yüzünden ilk yıllarda denetim alanı dışında kalıyordu. Bankerler bir aşama daha ileri giderek 1847'de bir yabancı bankayı (Banque de Constantinople-İstanbul Bankası) oluşturuyorlardı. 1856'da ise yönetim merkezi Londra olarak saptanan Osmanlı Bankası kuruldu. Özellikle ikinci banka, banka sistemimizde ilginç bir aşama oldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı emperyalizminin en belirgin simgesi olarak adlandırıldı.

Mültezim, tefeci, sarraf, banker ve yabancı banka aşamalarından sonra "ulusal banka" aşamasına gelinmiş ve Midhat Paşa "Memleket Sandıkları"nı kurmuştu. Sarraflık, bankerlik ve yabancı bankacılık Bizans kokan Beyoğlu-Galata'da yoğunlaşırken, ulusal bankacılık Balkanlar'da, küçük bir kasabada doğmuştur.

Tarımsal kredi vermeye pek yönelmeyen yabancı bankalar, tarım kesiminden sadece mevduat toplamayı ummaktadır. Oysa yoksul köylü açlık savaşı verirken tasarruf etme ve bunları yabancı bankalara yatırma olanağına hiçbir zaman sahip olamamıştır. Tarım kesiminde, mültezim aşamasından sonra geçilen tefecilik aşamasındaki zengin kişiler ise sarraflar, yabancı kişi ve bankalarla ilişkilerini sürdürmüştür.

6.000 köyü kapsayan Tuna vilâyetinin başına vali olarak gelen Midhat Paşa, iki kez sadrazam olmuştur. Tüm görevleri sırasında sürekli olarak sandıkları düşünmüş ve gelişmesi için yoğun uğraş vermiştir. Memleket Sandıkları ile Menafi Sandıklarına ilişkin sayısal bir çözümleme olanak dışıdır: Belgeler ve kayıtlar varla yok arasındadır. Sandıkların Balkanlar'da yoğunlaşması ve daha sonra bu topraklarda ayrı bağımsız devletlerin kurulması, bu çıkmazın başlıca nedenidir. Öte yandan, geçmişte belgelere önem verilmeyiş

Ziraat Bankası ve Memleket Sandıklarının kurucusu Midhat Paşa.

de buna eklenince, 1863-1888 dönemi karanlıkta kalmaktadır. Ancak, 1888'de Ziraat Bankası oluşurken devir alınma sırasında Menafi Sandıklarının sermayesinin 2.000.000 lira olduğu anlaşılıyor. Sandık sayısı da 250 olarak saptanmıştır.

Rumeli'de oluşturulan sandıklara ilişkin yazılı belgeler, yoğun çalışmalara girişildiğinde az da olsa bulunabilir. Diğer yörelerde (örneğin Ortadoğu'da) kurulan sandıklar için belge bulmak olanak dışıdır. Rumeli'de kurulan sandıkların incelenmesi için Osmanlıca yanında Bulgarca ve Sırpça bilme zorunluğu doğmaktadır. Ancak, 1888 öncesine ilişkin, sandık sayısı, sermaye ve personel üzerine bilgiler bulunabilmiştir.

1883'te Edirne vilâyetinde 20, Kayseri, Kırşehir, Yozgat sancaklarını kapsayan Ankara vilâyetinde 23 Menafi Sandığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Rumeli'de yer alan sandıkların sermayelerinin çok fazla olması, ortak sayılarının da çok fazla olabileceğini gösteriyor. Bu tarihte sandıklarda çalışan personel sayısı toplamının 400 dolayında olduğu sanılmaktadır.

1888-1924 Döneminde Ziraat Bankası

Yönetim ve Personel

1888-1924 döneminde Ziraat Bankası resmî bir devlet kuruluşu görünümündedir ve yönetimi böyle bir çerçevede yürütülmüştür. Banka "umum müdür"ü, yönetimi sırasında bir sorunla karşılaşınca, bankanın nizamnâmesi uyarınca Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurmakta, orada da bir tıkanıklık doğunca Şûra-yı Devlet'e, Meclis-i Vükelâ'ya ve "tasdik-i âli"ye gidebilmektedir.

15 Ağustos 1888 tarihli Ziraat Bankası Nizamnâmesi'nin 12., 14. maddeleri, Banka Müdir-i Umumîsi ile Muhasebeci ve Veznedarının Ticaret ve Nafia Nezareti'nin tensibiyle, padişah tarafından "nasb ve tayin olunmasını" öngörmektedir. Müdir-i Umumînin 25.000, Müdir-i Sani, Veznedar ve Muhasebecinin 11.000 liralık kefil göstermek zorunluğu vardır.

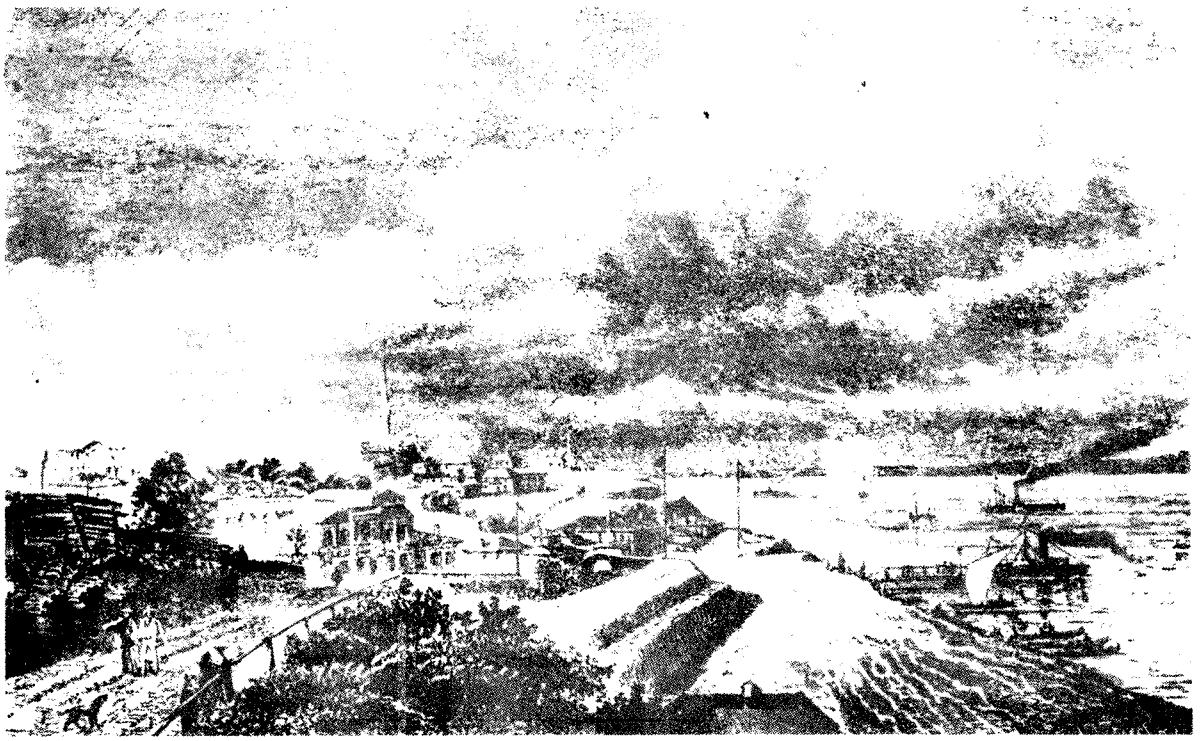
Ziraat Bankası 1901'de özel bir irade ile Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlanmıştır. 1916'da bu bağlılık yasallaşmış, 1917'de de Ziraat ve Ticaret Nâzırı, "Banka Esas Nizamnamesinin ahkâmının icrasına" yetkili kılınmıştır.

Nizamnâmenin 1. maddesi, bankanın yönetim merkezinin Dersaadet (İstanbul) olduğunu belirtmektedir. Banka, 28 Temmuz 1926 tarihinde anonim şirket biçimine dönüştürülünce yönetim merkezi de Ankara olmuştur.

1889'da umum müdürlükte 12, şube ve ajanslarda 418 olmak üzere 430 kişi görev yaparken, toplam personel sayısı 1896'da 583'e, 1908'de 671'e yükselmiştir. Dönemin sonu olan 1922 yılında umum müdürlükte 94, şube ve ajanslarda 1500 kişi çalışmıştır.

Sermaye

15 Ağustos 1888 tarihli Ziraat Bankası Nizamnamesi'nin 4. maddesinde sermayeye ilişkin açıklama şöyledir: "*Bankanın sermayesi evvelâ 1302 sene-i maliyesi nihayetine kadar Menafi Sandıkları namına ahz olunup teraküm eden nukud-ı mevcudeden, saniyen Menafi Sandıkları matlubatından husule gelecek mebaliğden, salisen 1300 sene-i maliyesi iptidasından itibaren âşarın onbirde biri nisbetinde alınan hisse-i ianeden, rabian bankanın tesisinden itibaren vuku bulacak ikrazat faizinden terekküp edecek ve sermayenin miktarı on milyon liraya baliğ olduğu tarihten itibaren salifü'l-beyan onbinde bir hisse-i ianenin ahzından sarf-ı nazar olunacaktır.*"

1870 yıllarında Ruscuk'tan bir görünüm.

Diğer maddeler de gözönüne alındığında, bankanın sermayesinin âşar vergisi ile birlikte ve vergi gelirinin onda biri olarak tahsil edilen paylardan ve yıllık kârların üçte birinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ancak, 1909'da âşar payı onda birden onda yarıma düşürülmüştür. Dönemin sonuna ulaşıldıktan, diğer bir anlatımla Cumhuriyet kurulduktan iki yıl sonra (1925) âşar kaldırılana dek böylece kalmıştır.

1889'da 2.209.912 lira olan toplam sermaye, 1923'e değin % 582 artarak 15.077.920 liraya ulaşmıştır. 1889 yılındaki sermayenin 1.952.705 lirası Menafi Sandıklarından devralınan, 245.309 lirası menafi hissesinden, 11.905 lirası faiz ve resimlerden oluşmuştur.

Sermaye çözümlemesinde "ihtiyat akçesi" kavramı da önemlidir. Bankanın 1916 tarihli yasasının 25'inci, 1917 tarihli yasasının 73-76'ncı maddeleri ihtiyat akçelerine ilişkindir. 1914'te 7.212 lira olan ihtiyat akçesi 1922 sonunda 135.617 liraya ulaşmıştır.

Mevduat

Bugün oldğu gibi, geçmişte de bankacılık büyük ölçüde "mevduat" işlemlerine dayanmakta idi. Bankanın 1888 tarihli nizamnamesinin 2. maddesinde bankacılık işlemleri arasında mevduat kabulünden, 8. maddesinde de vadeli mevduata yıllık % 4 oranında faiz verileceğinden söz edilmektedir. Yine yasaya göz atıldığında, mevduat toplamının sermayesi yarısından fazla olamayacağı, üç aydan az vadeli mevduata faiz verilemeyeceği, vadesiz olarak yatırılan paralar bir "emanet" olarak nitelendiğinden, bunların kredilere kaynak oluşturamayacağı anlaşılıyor.

1919 öncesine ait vadesiz mevduat rakamları elde yoktur. 1919 yılında 55.847 lira olan bu tür mevduat, 1922'de 5.365 liraya gerilemiştir.

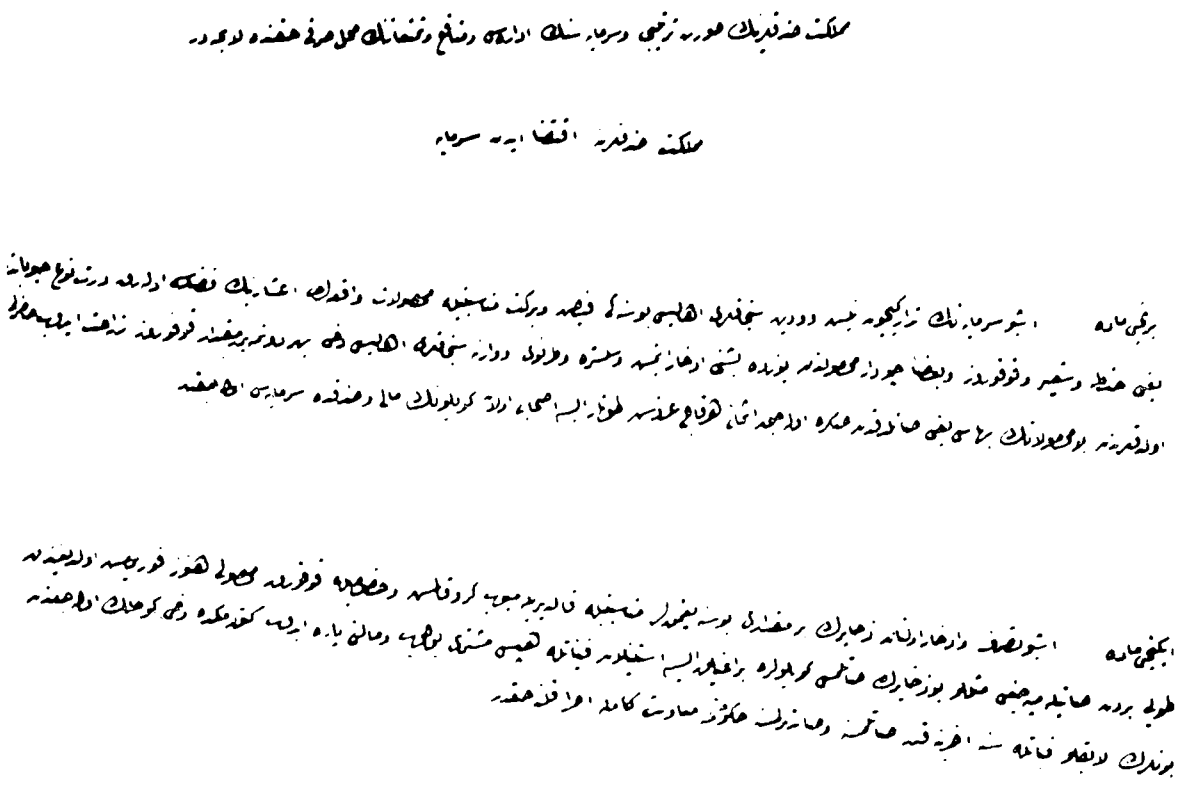
1889'da vadeli mevduat 475 liradır. 1922'de ise 120.708 liraya yükselebilmiştir. Ulaşılan tutarların düşüklüğü, bankacılığa güvenin tam doğmamış olması yanında, halkın yoksulluğundan kaynaklanmaktadır.

Krediler

Ziraat Bankası'nın tüm yasalarında açık bir biçimde "ziraî krediler" konusuna ağırlık verilmiş ve belirgin bir biçimde bu işlev vurgulanmıştır. İlk nizamnamenin 1. ve 2. maddelerinden ipotek ve kefalete dayalı tarımsal kredilerin verilmesinin bankanın ana amacı olduğunu anlıyoruz. Böylece çiftçinin tarımsal kredi gereksinimine yanıt vermek banka için en önemli amaç olmuş, ancak nizamnamede ne tür tarımsal işlere kredi verileceği belirtilmemiştir. İstenilen kredinin tarıma yönelik olarak kullanılacağının köy ihtiyar kurullarınca veya ilçe ziraat odasınca onaylanması yeterli görülmüş; bu uygulama 1924'e dek sürüp gitmiştir. Nizamnamenin 25. maddesinde, bankanın çiftçiden başka kimselere para vermesi kesinlikle yasaklanmıştır.

Burada çiftçi tanımı ve kapsamı önem kazanıyor. Tarıma uygun toprağı olup da bunu başkası eliyle işletenlerin çiftçi olup olmadığı sorununu açıklığa kavuşturucu bir belge bulunmaktadır: 1889 tarihli Genel Müdürlük emrinde "arazi sahibi, ortakçı ve müstecir" çiftçi sayılmıştır. Yine bu niteliği taşıyan "kadınlar" da çiftçi olarak bankadan kredi alabilmişlerdir. Kadınların kefilliğinin 1891 tarihli Genel Müdürlük emri ile yasaklandığı, yasağın 1908 emri ile kaldırıldığı anlaşılıyor.

1937 tarih ve 3202 sayılı T.C. Ziraat Bankası Kanunu'nda ağırlıklı olarak ele alınan ve kredilemede gerçek hedefi oluşturan "küçük çiftçi" olgusu, Osmanlı döneminde ele alınmamış, küçük çiftçi-büyük çiftçi ayrımına gidilmemiştir.

Midhat Paşa'nın hazırladığı Memleket Sandıkları Talimatnamesi.

Eski sözcüklerle "ziraî ikrazat"ın teminatı "maddî" ve "şahsî" olarak ikiye ayrılmakla birlikte, ilk nizamnamede ayrıntılı açıklama yoktur. İlk dönemler gayrimenkul ipoteği ağırlık kazanmış, sonraları kefalet ve taşınır malların rehni de teminata konu olmuştur. Bu nedenle Ziraat bankası'nın kredilerinde "ipotekli krediler" ağırlık taşımaktaydı.

Menafi Sandıkları döneminde şahsî kefaletin sakıncaları saptanmış, bu tür kredilerin tahsilatında zorluklarla karşılaşılmış, krediler donmuş ve bu nedenle 1888'de Ziraat Bankası kurulunca ilk yıllarda gayrimenkul ipoteği sağlanmadıkça hiç kimseye kredi açılmamasına özen gösterilmiştir. Öte yandan, tarımsal kredileme oldukça basit bir çerçevede yürütülmüş, kredilerin türlere ayrılması bile bu dönemde gerçekleşmemiştir.

1889-1900 döneminde yalnızca ipotekli krediler söz konusu olmuş, 1901'den başlayarak "müteselsil kefalete" dayanan krediler açılmış, ne var ki bu tür krediler çok yetersiz düzeyde kalmıştır. Serinin başlangıç yılında 160.320 lira olan ipotekli ziraî krediler 1922'ye dek % 2200 oranında artarak 3.680.492 liraya yükselmiştir. Bu dönemde bazı yıllar önemli gerilemeler olmuştur. Genelde 1914'e dek birkaç yıl dışında sürekli artış, 1914-1920 döneminde ise sürekli azalış gözlenmiştir. Son dönemde I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi açıkça görülmektedir.

Kredi çözümlemesinde, Osmanlı Devleti'nin sonuna yaklaşılırken başlayan "esham ve tahvil mukabili" ile "tevdiat bonoları mukabili" açılan "avanslar"dan da söz edilmelidir. 1918 yıl sonu bakiyesi 68.407 lira olan esham ve tahvil mukabili avanslar 1922'de 29.286 liraya düşmüş, ikinci tür avanslar ise yok denecek düzeyde (100 lira) kalmıştır.

Tarımsal kredilerde vadeler 3 aydan 10 yıla kadardı; bir kişiye açılan en yüksek kredi limiti ise 50-150 lira arasında değişiyordu. Tarımsal kredilerden % 6 oranında faiz, % 1 oranında masraf tahsil ediliyordu. 1888-1919 döneminde bu böyle kalmış, 1919 yılında oran % 8'e yükseltilmiştir. □

KAYNAKÇA

- Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul, 1909
- ATASAGUN Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası*, İstanbul, 1939
- BARKAN Ömer Lütfü, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul, 1939
- BARKAN Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *II. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1937
- *Cumhuriyetimizin 50. Yılında T.C. Ziraat Bankası*, Ankara, 1973
- SENCER Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1969
- YÜZGÜN Arslan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi*, İstanbul, 1982
- *Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, Ankara, 1963

Osmanlı Bankası

JACQUES THOBIE

Kırım Savaşı'nın ağır bilançosu ve imparatorluğun yeni parasal gereksinimleri, Osmanlı yetkililerini, Âli ve Fuad paşaların desteklemeleriyle, sağlam, modern bir bankanın kurulması için harekete geçmeye iter. Öyle ki, bu banka, devletle ilişkilerde, hazinenin gereksinimlerini anında karşılayabilecek, parasal karışıklığı düzeltecek ve uzun vadeli borçlanmaların sonuçlandırılmasında yabancı sermayeler ile İstanbul arasında köprü rolü oynayacaktır.

Osmanlı Bankası 1863'te, 1856'dan beri faaliyette bulunan Ottoman Bank'ın İngiliz grubuyla, 1862 istikrazını üstlenen ve Crédit Mobilier (I. ve Périere), *Comptoir d'Escompte de Paris*'yi ve büyük bankacılık temsilcileri Hottinguer, Fould, Pillet-Will Mallet'yi içeren bir Fransız grubunun birleşmesinden doğar. Her grup, sermayenin yüzde 50'sini sağlar. Bankanın kurucu yasası, 1875 sözleşmesiyle yeniden gözden geçirilen, 1863 imtiyaz antlaşmasıdır.

Bankanın sermayesi, aşama aşama ve yarısı libere edilen 500 franklık hisse senetleri olmak üzere, 1875'te 250.000.000 çıkarılmıştır. Ödenen sermaye, 1914'e dek, 125.000.000 frank olarak kalır; ama İngilizlerin çekilmesiyle, Fransızların toplam içindeki payı, 1880'den sonra yüzde 80'e yükselir. Karar, Paris ve Londra komisyonlarının elindedir; İstanbul'daki müdürlük ve kurul yalnız yönetimle yetinirler. Hiçbir durumda bankanın yönetimine burnunu sokmayacak olan İmparatorluk komiseri, kurulun toplantılarına katılmaktan kaçınır. Bir bankanın normal işlemleri dışında, kâğıt para basma ayrıcalığını elde eden ve İstanbul'da hükümetin tüm hazine işlemleriyle görevlendirilen Osmanlı Bankası, devlet borçlanmalarında, ayrıcalıklı bir durumdan yararlanır. Böylece, fazla kâr elde edebileceği iyi bir durumda bulunur. Başkan T. Bruce, 1875'te, Osmanlı Bankası'nın durumunun, "dünyadaki mali kurumlar.... tarihinde hiçbir örneği olmadığı"nı söylemekte haklıdır. Bunun karşılığında banka, devlete bazı avanslar yapmaya katlanacak ve imparatorluk içinde şubeler açmayı kabul edecektir.

Devlet Bankası Olarak

Burada üç nokta anımsatılacaktır: Paranın sağlamlaştırılması, hazine işleri, devlet borçlanmaları.

Kâğıt para çıkarma ayrıcalığının sağlıklı bir biçimde kullanılması, döviz kurunu düzene sokma ve yabancı paraya güven verme açısından, para dolanımına belli bir uyumun getirilmesini gerektiriyordu. Kaçak para basımı, düşük değerli kaime'lerin tedavüle çıkarılması, gümüş paranın değerinin düşmesi, gümüş ayarının yabancılara bırakılması, 1879'da altının yüzde 8 dolayında bir prim kazanmasına yol açtılar. Osmanlı Bankası'nın etkisiyle çıkarılan 1880 tarihli bir kararname, para birimi olarak altın karşılığı Osmanlı lirasını (O.L.) belirler ve bu nedenle, gümüş mecidiye için üç ayrı kur koyar. Böylece, altın ayarına dayalı, altın ve gümüşün ikili dolanımı başlar. Gümüşün değeri, bir mal gibi, arz ve talebe göre değişir.

Altın para yığımında para toplama

Osmanlı Bankası'nın 1890'lardaki yeni binası.

Osmanlı Bankası'nın 1904'te Maliye Başveznedarı Halid Bey.

nedeniyle durgunluk ve gerçekte yalnız başkentte dolanımda olan kâğıt parayı çıkarmada Osmanlı Bankası'nın tedbirli davranışı (Grafik 1), bankanın, gümüş para piyasasını da denetleyip kurunu belirlediği ölçüde, altın ya da altın karşılığı paranın dolanımında bir artışa hiç de gerek duymamasıyla açıklanır. Bu ikili sistem, iki nedenden ötürü, otuz yıl boyunca yürürlükte kalır: Birincisi, gümüş para tabanına göre yerel ya da bölgesel mübadelede bulunanların zararına olan bu sistem, Altın standardı'na dayalı kapitalist para hareketinde yer alan herkes için kazanç kaynağıdır; öte yandan, O.L. karşısında sterline ve eyaletlerde dolanımda bulunan bazı yabancı paralara prim veren bu sistem, dışalım-dışsatım çıkarlarına da uygundur. Osmanlı Bankası 1880'den sonra, sterlin ile O.L. arasında sabit bir parite uygular. Böylece, ticaret ve sermaye hareketlerine, istikrar ve güven sağlar. Şunu belirtelim ki, banka, emisyon ayrıcalığının karşılığında, hükümete belli koşullarda avanslar verir. Aranan garantiler, 1911'deki ek sözleşmede hafifletilecektir.

İmtiyaz antlaşmasına aynen uyulunca, devletin hazine işlerinin tekelini elde eden Osmanlı Bankası, 1875'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun genel *hazinebaşıcısı* olur. Ancak, Osmanlı hükümetinin direnci, özellikle güvenilir bir bütçenin yokluğu bu ayrıcalığı çok havada bırakır: Osmanlı Bankası şubelerinin aracılığıyla biraz gelir toplamakla ve kendi ödeme buyruklarına göre ödemeler yapmakla yetinmek zorunda kalacaktır. Ancak, sözleşme yürürlüktedir. 1908'den sonra, başta *Tanin* olmak üzere, ulusal basının nişan tahtasına dönen Osmanlı Bankası, *Maliye*'nin Fransız danışmanı Ch. Laurent'ın yardımıyla, 1910'da, Osmanlı hazinesinin tümüne el koymaya çalışır. Ticaret odasının ayağa kalkmasıyla hareket suya düşer. Bununla birlikte, 1911 sözleşmesi, bu konuda bankanın statüsünde hiçbir şeyi değiştirmez.

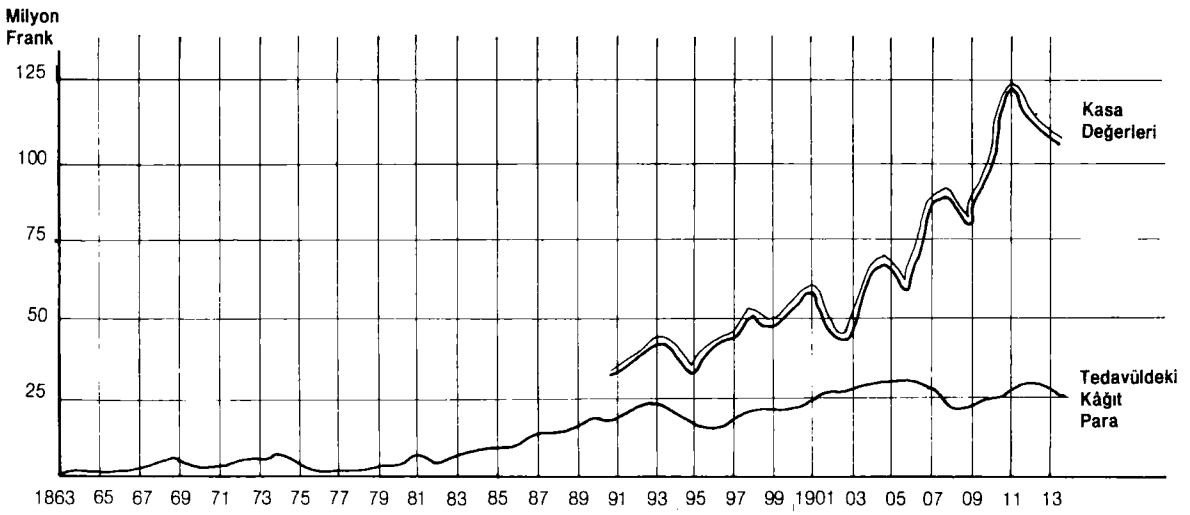
"Eşit koşullu" devlet borçlanmalarında, banka, "bir öncelik hakkından yararlanır." 1875-76 iflası yerel rakiplerinin birçoğundan kurtarır onu ve daha sonra (1894), Deutsche Bank ile iyi komşuluk antlaşması imzalar. Özel bir delegesinin de bulunduğu Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yerleşmesinde anahtar rolü oynar. Bu bağlamda, 1881-1914 arasındaki 19 istikraz, 7 konversiyon (tebdil) ve 8 hazine bonosu üzerinden, değerce bu emisyonların tümünün yüzde 70'ine ve Fran-

"Osmanlı" Mali Grubunun Yapısı
(1913)

Şirketler	Pay Senedi Sayısı	Senedin Değeri	Bağlanma (Bin Frank)	Toplam Sermayenin %'si	Dağıtılan Pay 1913 (%)	Kâr 1913 (Frank)
İstanbul Sular İdaresi	7.000	500	3.500	17.5	3.68	128.800
Tütün Rejisi	36.000	200	7.000	17.5	10	700.000
Ereğli Madenleri	17.000	200	3.400	23	—	—
Beyrut Limanı	3.660	500	1.830	30	3.5	64.050
İstanbul Limanı	8.750	500	4.375	18.5	3.5	153.125
Selanik ve İstanbul'u Birleştirme	4.500	500	2.250	15	3	67.500
İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları	4.500	500	2.250	14	5	112.500
Şam-Hama ve Uzantıları	8.000	500	4.000	25	1.2	48.000
Bağdat Demiryolu	1.400	500	700	4.7	6	42.000
Bağdat İnşaat Şirketi	1.758	500	879	8.8	6	52.740
Fransız ve Osmanlı Sınai ve Ticari Araştırma Şirketi	118	2.500	295	23		
Ticaret, Sanayi ve Tarım İçin Ulusal Şirket	5.150	149.5	770	25.5		
Osmanlı Gayrımenkul Kredi Kurumu	—	—	1.035	9		
Osmanlı İmparatorluğu Limanlar Konsorsiyomu	—	—	50	25		
İstanbul Elektrik ve Tramvay Şirketi (konsorsiyom)	2.160	250	540	3		
Ergani-Maden Sendikası	—	—	20	4		
TOPLAM			32.894			1.368.715

GRAFİK: 1

Osmanlı Bankası'nın Kasa Değerleri ve Tedavüldeki Para

sız piyasasını ilgilendirenlerin yüzde 90'ına başkanlık etmiştir. Osmanlı grubu her şeyden önce, daima varolan sadık bendeleri içerir: Société Générale, Comptoir d'Escompte, Crédit Industriel et Commercial, Banque de Paris et des Pays-Bas; bunlara, 1905'den sonra Banque de l'Union Parisienne ve 1909'dan sonra Banque de Salonique eklenir; ikinci dereceden bir olgu olarak da, Crédit Lyonnais, Banque Française ve Société Marseillaise de Crédit katılırlar.

Çoğu durumlarda faizi belirleyen, emisyon oranlarını saptayan bu banka grubunun bankerleridir. Fransız sermayesindeki tıkanma bazı zamanlar o düzeye gelir ki, başlangıçtaki ödeme yükümlülüklerini kısmak gerekir. Osmanlı Bankası, hükümete karşı genellikle şu şekilde hareket eder: Seçenekli borçlanma ya da hazine bonosu çıkarma sözleşmesi örtüsü altında ölçülü ve yüksek faizli (yüzde 9) avanslar verilir; bu da borçlanmaya, zamanı geldiğinde, bir konsolidasyon niteliği kazandırır. Böylece tanınan uzatma süreleri, sonuna doğru bir tür uluslararası dilenci durumuna düşen hükümetin, her türlü koşula zorlanmasını olanaklı kılar.

Avrupa piyasası ile İstanbul hükümeti arasındaki aracılığı tekelinde bulunduran banka için önemli olan, güzel bir komisyon demetinin arasından dolgunca kâr sağlamaya olanak veren işlemin kendisidir. Paris encümeninin 1923 tarihli bir raporunda Osmanlı Bankası'nın o güne dek "kârlarının en büyük bölümünü, devlet borçlanmalarına yaptığı katılımlardan elde ettiği" belirtilir. İşte, 1906'da, "Ayrıcalıklı (mümtaz)" tahvillerin konversiyonu, aynı yılda bilançoda gösterilen kazançların yüzde 37'sini oluşturur. Bunlara başka kazançları da eklemek gerekecektir: Bazı borçlanmalara hizmetten elde edilen komisyonlar, Paris ve Londra'da borçlanmalar için provizyon kullanılması, kambiyo işlemlerinden kazanç, son olarak da, çerçevesini belirlemenin güç olduğu ve basının fazla büyüttüğü spekülasyon. Şunu da ekleyelim ki, banka, yüzyılın dönemecinde, bağlı-borçlanma uygulamasını desteklemeyi kabul eder.

Normal Kredi Kuruluşu Olarak

Osmanlı Bankası, yükümlülük defterine uygun olarak, genel iktisadi konjonktüre bağlı bir tempoyla, Osmanlı ülkesinde şubeler açar. 1867 ile 1898 arasında (35 yıl) 20'si Osmanlı İmparatorluğu'nda olmak üzere, Ortadoğu'da 31 şube (acente, küçük acente ve büro) açmıştır. 43'ü imparatorlukta olmak üzere, 1899 ile 1914 arasında (15 yıl) kurulan şube sayısı 52'dir. Öyle ki, 1914'te, 1913'te kaldırılan Trablusgarp acentesi de hesaba katılırsa, İstanbul'daki genel müdürlük dışında (ve de Fransa, İngiltere ve Tunus acenteleri) Osmanlı Bankası'nın Ortadoğu'da, 62'si Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan 82 şubesi bulunur. Yavaş yavaş, birçok kentte atak rakiplerle karşılaşmak zorunda kalacaktır (Grafik 2).

Kuşkusuz, bu küçük şubelerin bir bölümü, İstanbul hükümetine ödenecek vergilerin toplanmasına yararlar özellikle. Bununla birlikte, bu geniş şube şebekesi, özellikle ticari kentlerde, yerel tasarrufun çekimine ve iskonto, türlü rehinlere karşılık avans, cari-hesap, döviz bozma gibi normal banka işlemlerinin gelişmesine elverişli bir durum yaratır (Grafik 3). Bankanın borçlandığı kaynaklar açısından, 19. yy'ın son yıllarındaki büyük mali krize bağlı hızlı düşüşe karşın, depozitolarda, yavaş ama yadsınamaz bir artışa tanık olunur. Osmanlı Bankası, kendisiyle ilişkisi bulunan ticari firmaların cari hesaplarını yüzde 2'ye kadar düşürür. Ancak, bunu yüzde 4'e kadar yapan Deutsche Palästina Bank, Anglo-Palestine Bank gibi yerel bankaların rekabetiyle karşılaşmak zorunda kalacaktır. Şurası ilginçtir ki, öz kaynaklarla (sermaye, rezerv) borç alınan kaynaklar (depozito, cari hesap, bono) arasındaki oran, 1895 ile 1914 arasında 1'e 3 olarak kalır; bu da Osmanlı Bankası'nın bir "depozito bankası" olarak çalıştığını gösterir. Son olarak banka, yabancılara yapılan en önemli indirim işlerini (ticaret, sermaye hareketi) geniş ölçülerde merkezileştirmekle, kambiyo işlemlerinde garantili kaynaklar edinir.

Kaynakların kullanımına gelince, yüzde 8 dolayındaki iskonto hadleri

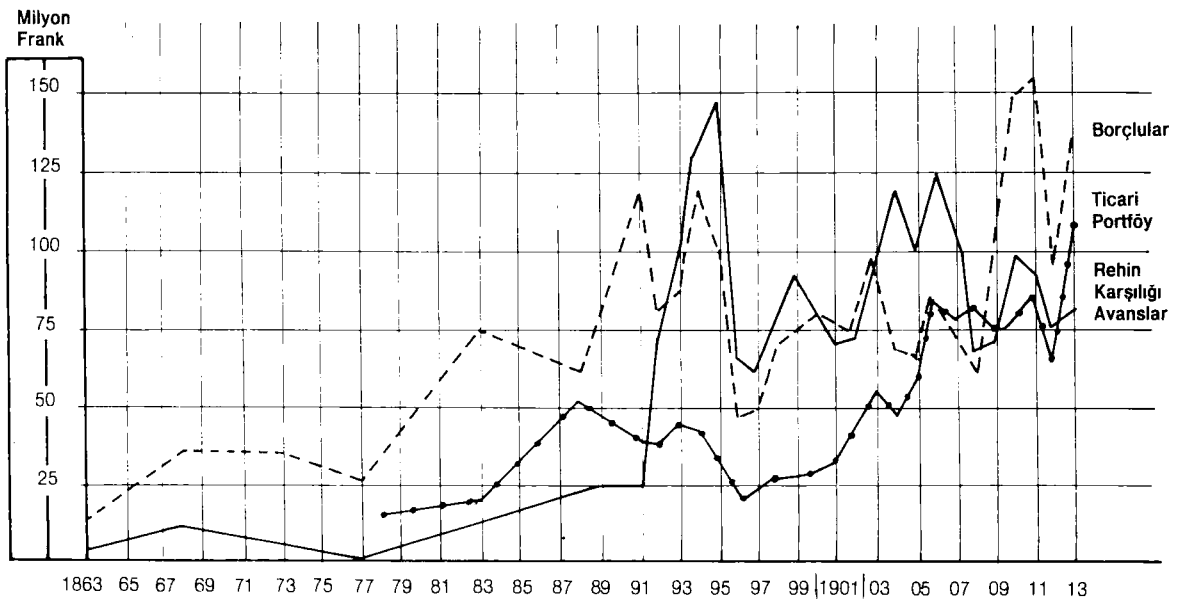
Bank-ı Osmanî eski müdürü mösyö La Fuente.

gelişme gösterir ve özellikle İstanbul, İzmir ve Beyrut'da ikinci elden iskonto faaliyeti gelişir. Senet, tahvil ya da mal (özellikle Bursa ve Beyrut'ta ipek) üzerine avanslar çok katı kurallara göre yapılır. Bununla birlikte, 20. yy başında, Deutsche Orientbank'ın, Deutsche Bank'ın, Banco di Roma'nın şubelerinin açılmasıyla rekabet azarken, bunları en iyi karşılayacak durumda Osmanlı Bankası bulunur ve giderek, 1904 ile 1911 arasında acentelerinin düştüğünü gören Crédit Lyonnais tarafından, "damping"-le bile suçlanır. Toplam olarak, bankanın genel faaliyetlerinde, tahvil, avans, plasman gibi büyük işlere göre gündelik normal işler (kasa işlemleri, borç senedi, cari hesap), 1895 ile 1913 arasında, 1/3 oranından 1/2'ye geçer; ama bu normal işlerin daha kârlı olduğu anlamına gelmez.

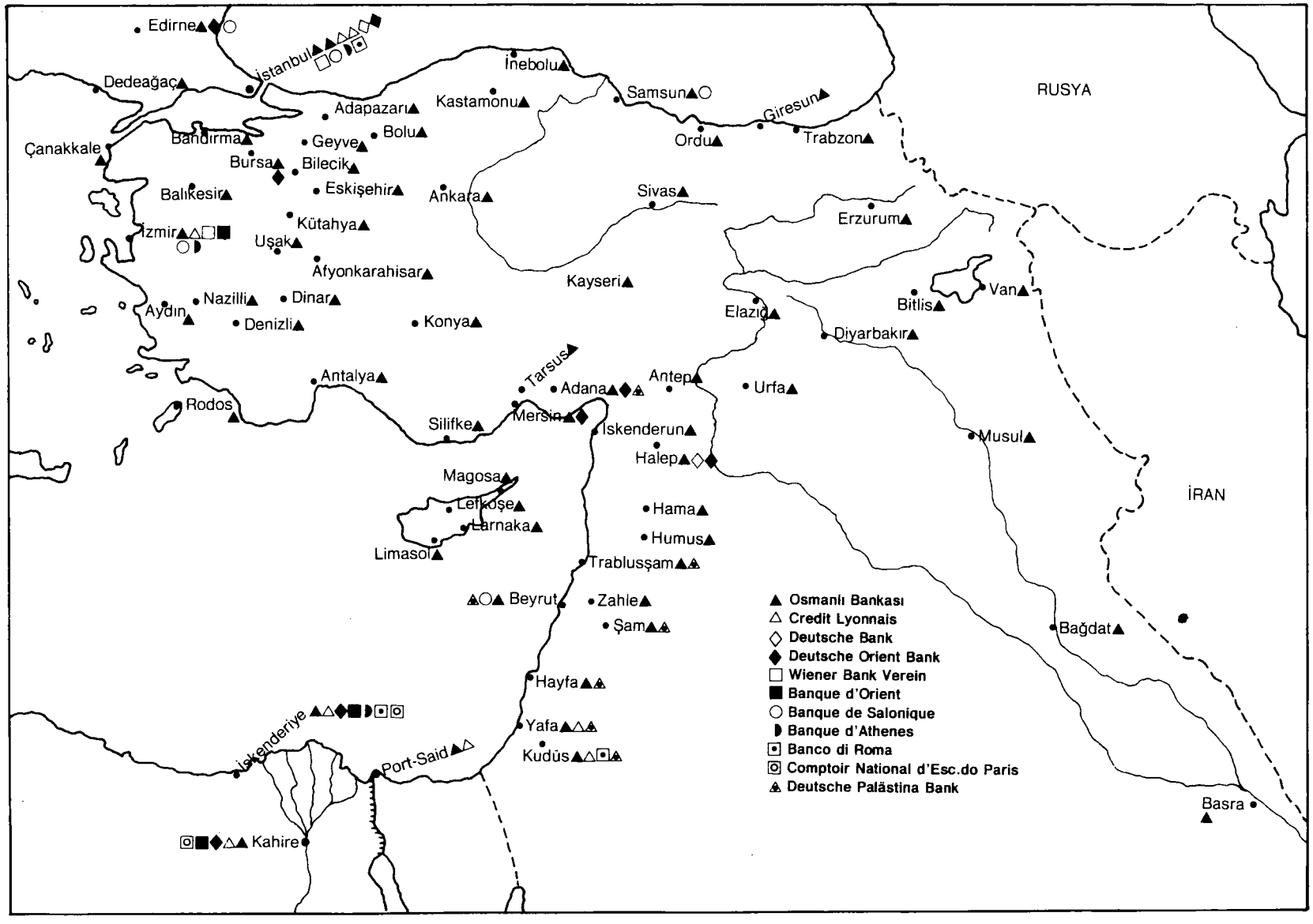
Yönetimde, sermaye hareketine uygun olarak 1890'lı yıllardan sonra, Osmanlı işlerini ilgilendiren her şeyde Paris komisyonu belirleyici rol oynar. Aynı durum İstanbul'da Gaston Auboyneau, Jules Deffès, P.Révoil gibi kimselerin oynadıkları rollerde de görülür. Genelde mali sonuçlar tatmin edicidir. Kuşkusuz bildirilen kârların yüzde 64 olduğu 1874 yılından söz edilmezse, 1860'lı yılların sonuçları, yüzde 18 ile 1881-1882'inkiler bile tartışma götürmez. 1883 ile 1914 yılları arasında bildirilen kârlar yüzde 5.5 ile yüzde 9.7 arasında oynar. En karanlık yıllarda bile, ortaklara düşen pay yüzde 5'te kalır (1896-1900); 1906-11 arasındaysa, yüzde 9'a ulaşır.

GRAFİK: 2

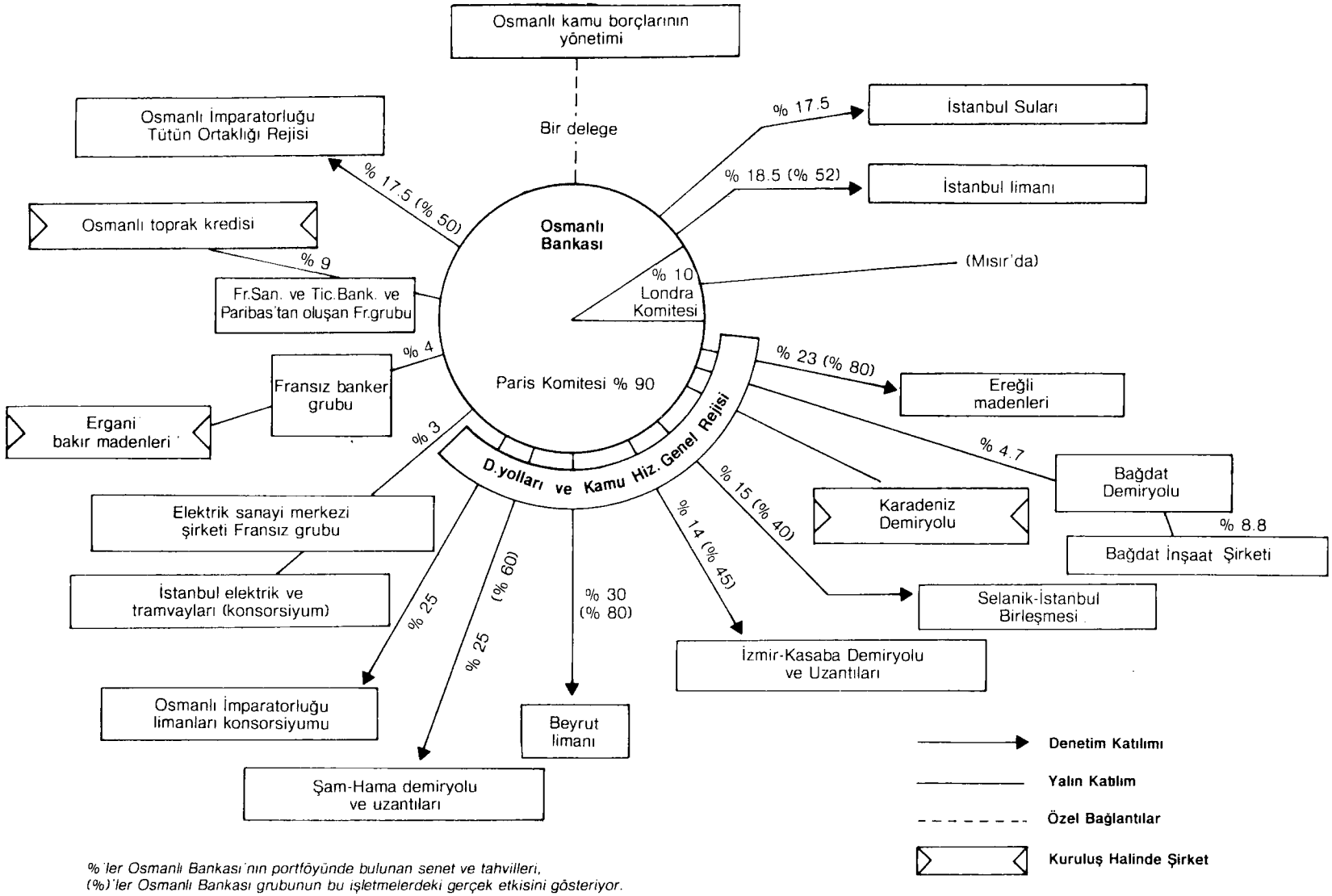
Aktifteki Başlıca Kalemlerde Gelişme
(Yıl Sonu İtibariyle)

1914 Yılında Ortadoğu'da Osmanlı Bankası'nın ve Rakibi Avrupa Bankalarının Şubeleri

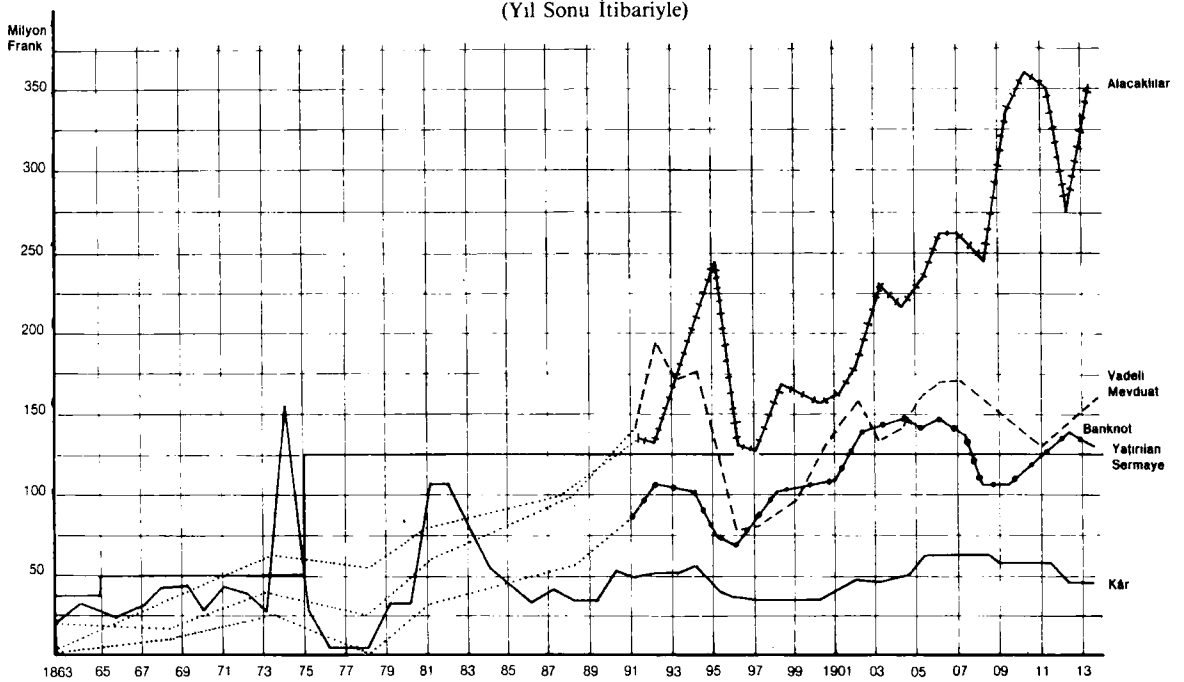
1914'te Osmanlı Bankası'nın İştirakleri
(Osmanlı İmparatorluğu)

% 'ler Osmanlı Bankası'nın portföyünde bulunan senet ve tahvilleri,
(%)'ler Osmanlı Bankası grubunun bu işletmelerdeki gerçek etkisini gösteriyor.

GRAFİK: 3

Pasifteki Başlıca Kalemlerde Gelişme
(Yıl Sonu İtibariyle)

Osmanlı Bankası ("Osmanlı") Mali Grubu

Statüye ek bir hükmün izin verdiği gibi, Osmanlı Bankası kurucularının "işler"le ilgilenmeleri çok doğaldır. 1880'li yılların ortasından 20. yy'ın ilk yıllarına dek türlü işlere karışır Osmanlı Bankası. Topluca sistemli bir görüşten çok, yeri geldikçe, iletişimi avantajlı kılacak bir olaydan yararlanmak sözkonusudur. Buna karşılık I. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllık dönemde, Fransız hükümetiyle görüş birliğinde olan banka, sanayie ilişkin angajman düzeyinde daha dinamik bir tavır takınır ve hem bankanın amaçları, hem de Fransız emperyalizminin bölgedeki ihtirasları doğrultusunda sistematik tercihler yapar.

"Osmanlı" mali grubunun 1913'teki yapısını veren tablonun üstünde biraz durmak gerekir. *Grosso modo* de olsa, Osmanlı Bankası'nın sanayi alanındaki angajmanı, 1914'te, toplam işlemlerinin yüzde 15'ini temsil eder; gerçek otoritesi ise bunun oldukça ötesindedir: Bankayı "izleyen" Fransız ve yabancı sermaye sahiplerine destek (Şema, s.780); bazen yenilenen kısa vadeli avanslar vb... Ayrıca, sanayi kesiminin payının göreli düşüklüğü, genel eğilimi gözden kaçırtmamalıdır: Bu kesim, savaş patlarken tamamen yeniden kurulan, ya da kuruluş halinde bulunan yeni şirketlerin gerçekleşmesini hazırlayan araştırma ve inceleme konsorsiyomlarının oluşmasıyla, gittikçe güçlenecektir. Öyle bir zamanki, tam jöntürklerin tutarlı bir programı yerine oturtmaya çalıştıkları, üstelik Alman ve İngiliz rekabetinin de iyice canlandığı bir sırada, savaş hattında bulunulması gerekirken.

Banka, Fransız diplomasisinin desteğine karşılık, denetiminde bulunan çoğunluktaki Fransız senetlerini sendikalize etmeyi kabul eder. Fransız siyaset adamlarının, Fransız çıkarlarını yalnızca Suriye'de toplamak yerine, Fransa'ya Nisan 1914 antlaşmalarıyla ayrılan üç etki bölgesine itmeye yönelik projelerini destekler.

Yapısal açıdan banka, her türlü ağır sanayiden ya da dönüşüm sanayisinden uzak kalarak, bir kısım temel donanım şirketlerini denetiminde bulundurur. Kont Vitali'nin, incelemeleri yürüten, piyasaları dolaşan, inşaatları gözeterek yönetimi sağlayan ve özellikle Alman müşterilerle uluslararası ölçekte çalışan Demiryolları ve Kamu Hizmetleri Rejisi'nin oynadığı önemli rol, bu durumdan kaynaklanır. 1914'te, "Osmanlı" mali grubu, tamamlanmamış bir geçiş evresinde bulunmaktadır. Bu grup, üreticileri, sanayi araç gerecini sağlayanları denetlemez; ancak, bunlara gerekli mali koşulları yaratır, iktisadi taraflar arasında teması sağlar. İmparatorluk içindeki sayısız şirketleri denetler. Bunlar şubeleri filan değildir; ama özerklikleri, büyük ölçüde, teorik düzeyde kalır: Ne üretici, ne inşaatçı, ne de işletmeci olan Osmanlı Bankası, denetleyici-katılımlarının yönetimine ilişkin karar mekanizmasını ve bu şirketlerin Paris para piyasasındaki istikrazlarının plasmanını elinde bulundurmasından ötürü, genel stratejiye göz kulak olur. Böylece, devlet bankası -depozito bankası- iş bankası olarak banka faaliyetlerinde, mali bir grubun dinamiği içinde, henüz özerk olmayan, ancak banka holdingçiliğine doğru yönelen bir gelişme görülür.□

Cumhuriyet'ten Önce Şirketler

Haydar Kazgan

Kuruluş ve Gelişme

Osmanlı Devleti'ne anonim ve limited şirketin girişi Batı'dakinden çok sonra 1849 yılına rastlamaktadır. Mart 1849 tarihinde padişah fermanı ile Boğaziçi'nde vapur işletmeciliğini üzerine alan ilk Osmanlı anonim şirketi kurulmuştur. Şirket-i Hayriye adını alan bu şirketin sermayesi 60.000 Türk Lirası olup, her biri 30 TL. değerinde 2000 aksiyona bölünmüş idi. Sonradan bu sermaye 200.000 TL'ye çıkarılmış ve herbiri 100 TL. değerinde 2000 aksiyon haline getirilmişti. Şirket milli bir şirket olup idaresi de tamamen Müslüman Türklerin elinde kalmıştı. Şirket 1895'te % 9, ve 1910'da da % 12, temettü dağıtmıştır. 1910 yıllarında şirketin 100 TL. nominal değerli hisse senetlerinin piyasa değeri 125 TL'ye çıkmış bulunuyordu. Şirketin o zaman 200.000 TL. olan sermayesinin 1984 yılına göre değeri 1.720.000.000 TL. olarak kabul edilebilir. Şirketin imtiyaz hakkı 1953 yılında sona ermiş ve bütün malvarlığı bu yılda Denizcilik Bankası'na geçmiştir.

Bu tarihten sonra, 1910 yılı da dahil olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda 95 anonim şirketin kurulduğunu görüyoruz. Bu şirketlerin 21'i Türk-Levanten ortaklar ve yönetim altında kalmışsa da, hisse ve borç senetlerinin Osmanlı tebasından çok yabancıların elinde kaldığını görmekteyiz. Bu şirketlerden büyük bir kısmı merkezleri yabancı ülkelerde olan ve Osmanlı İmparatorluğu içinde şubeler olarak faaliyette bulunan şirketlerdir. Bunların kuruluş yerleri ve uğraşı konuları hakkında yeterli bilgi Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1910 tarihine kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde faaliyet gösteren şirketlerin 28'i demiryolu ve sair ulaştırma işletmeleridir. Madencilik, kamu hizmetleri ve sanayide ise 31 anonim ve limited şirket kaydedilmiştir. Bankaların sayısı ise 17'dir. Ticaret işletmeleri 12 ve çeşitli konularla meşgul şirket sayısı ise 6 olma üzere, toplam rakam 94 olarak tesbit edilebilmektedir. Gerçekte, ilk anonim şirket 1849'da kurulduğuna göre, 1910 senesine kadar 61 yıl içinde sadece 94, yılda ortalama olarak 1,5 civarında şirket kurulmuştur diyebiliriz.Oysa Cumhuriyetin son 10 yılında ortalama olarak yılda kurulan şirket sayısı 400'ün üstündedir.

Tablo 2'de, aynı 1849-1910 yılları arasında kurulan şirketlere yatırılmış sermayenin 1984 para değerine göre bir değerlendirilmesi görülmektedir. Mevcut 94 şirkete yatırılmış sermayenin 1984 yılına göre hesaplanmış değeri 906.146.517 milyon TL.'dir. Bu rakam içinde en yüksek yüzdeyi % 77 ile banka ve sigorta şirketleri elde bulundurmaktadırlar. Bunu takibeden % 10 ile ulaştırma işletmeleri, % 4 ile kamu hizmetleri ifa eden işletmeler, % 3.6 ile maden şirketleri, % 1.8 ile ticaret şirketleri, % 1.6 ile Osmanlı Tütün Rejisi A.Ş., % 1.5 ile sanayi şirketleri ve diğer şirketler gelmektedir. Gerçekte 696.610.530 milyon TL. sermaye ile Osmanlı devleti sınırları içinde faaliyette bulunan bankaların bir iki tanesi hariç hepsi yabancı bankalar olup Osmanlı sınırları içinde şubeler olarak faaliyette bulunmakta idiler. Milli Banka olarak Ziraat Bankası, Türkiye Milli Ban-

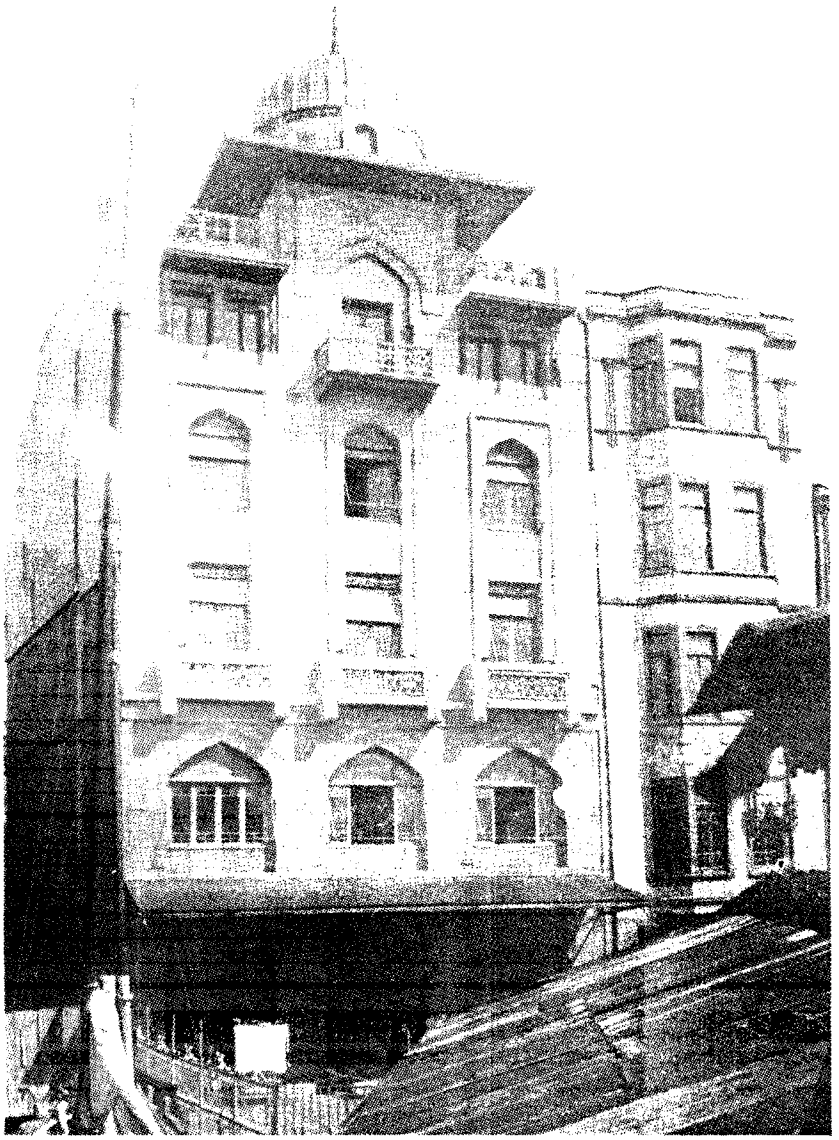
ژ. و. ویتال وشرکتی لیمیتد

تلفون استانبول ۲۷۰۰ تلغراف استانبول : ویتال

سناساریان خان

AVRUPALI TÜCCARLARIN ŞİRKETLERİ: Avrupa'dan gelerek liman şehirlerinde yerleşen tüccarların kurmuş olduğu şirketler uzun yıllar faaliyet gösteren kuruluşlardı. Bu şirketler genellikle İzmir, Selânik, Beyrut ve İstanbul gibi merkezlerdeydi. Yüksek kârlar sağlayan bu şirketlerin içinde en güçlü olanlarından bir İngiliz Vital şirketinin 1900'lerde Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde 48 şubesi vardı. Vital Şirketi'nin ilanı.

ŞİRKET-İ HAYRİYE: *Osmanlı Devleti'nde ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye 1852'de kuruldu. Kuruluşu sırasında 6 milyon sermayesi olan şirket önce 6 vapur alarak işletmeye başladı. İmtiyaz sürelerinin değişik tarihlerde uzatıldığı şirketin yönetimi 1855'te Ticaret Nezareti tarafından meydana getirilen hissedarlar tarafından yürütülmeye başlandı. O dönemde İstanbul'un büyük bir sorunu olan ulaşımını çözen Şirket-i Hayriye'nin kurulması yolundaki düşünceler Fuad ve Cevdet Paşa'lardan gelmiş, hatta Mustafa Reşid Paşa'nın şirketin hisselerini satınalmaya teşvik ettiği bilinmektedir. Şirket-i Hayriye'nin kurucularından Hüseyin Hâki Efendi (üstte), şirketin yönetim binası (sağda).*

kası ve Ticaret ve Sanayi Bankası'nı görmekteyiz. Bunların 93.095.000 milyon TL. tutan sermayelerinin aynı bankacılık sektöründeki şirketlerin tümünün sermayesine oranı % 13'tür.

1984 değerine göre 33.226.100 milyon TL. olarak saptadığımız Madencilik sektöründe faaliyette bulunan şirketlerin yatırılmış sermayesi içinde milli sayılabilecek sermaye hemen yok gibidir. Merkezi İstanbul olan üç maden şirketinin idaresi tamamen Levanten ve azınlıkların elinde bulunduğu için bunlara yatırılan sermayenin ulusal kökeni üzerinde tereddüt etmemeye imkân yoktur.

Şirketlerin Özellikleri

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde Anonim Şirket tipi, Anglo-Sakson memleketlerinde bugün de olduğu gibi kamu hizmetlerinin üretiminde tek işletmecilik şekli olarak bulunmakta idi. Elektrik, tramvay, gaz, su ve sair kamu hizmetleri üreten işletmeler İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi büyük Osmanlı şehirlerinde faaliyet göstermekte idiler. Bugünkü rayice göre bunlara yatırılmış olan 36.283.663 milyon TL.'lik sermaye bugün elektrik üreten küçük boyda bir barajın yatırım maliyetinin dahi altındadır.

Sanayie yatırılmış bugünkü değeri ile 13.527.600 milyon TL. olarak hesaplanmış sermaye Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yabancı sermaye ile dahi bir sanayinin kurulamamış olduğunu göstermeye yeterdir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kurulmuş anonim ve limited şirketlerin bir özelliği de, yabancı sermayenin yüksek kârlar sağlamak üzere gelmiş olduğu düşüncesini doğrulamasıdır. Gerçekte en kârlı olan maden işletmelerinde dahi ortalama % 10'un üzerinde temettü dağıtılmamıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti dahilinde faaliyet göstermenin dolaylı faydalarından bahsetmek yerinde olacaktır. Bu şirketler Osmanlı ekonomisi içinde üretim yapmaktan ziyade dış talebi hızlandıran işletmeler olmuşlardır. Ayrıca şirket kurucularının ve idarecilerinin -ki bunların % 98'i yabancı ve levantenlerdir- gerek imtiyazlı temettü dağıtımından ve gerek yüksek maaş ve huzur haklarından büyük ölçüde faydalandıkları görülmektedir. O kadar ki, birçok şirketlerde ku-

TABLO: 1

1849-1910 Yılları Arasında Osmanlı Devleti Sınırları İçinde Kurulan Anonim ve Limited Şirketler

Kuruluş yılı	Şirket sayısı	Ulaştırma ve Demiryolu	Sigorta Banka	Madeni Kamu Hiz. Sanayii	Ticaret	Diğ.
1849	1	1				
1856	2	1	1			
1862	2			1		
1863	2	1	1			
1867	2	1	1			
1869	4	3	1			
1870	1		1			
1871	1		1			
1874	1			1		
1879	1					1
1883	2	1				1
1884	1				1	
1885	2	2				
1886	1			1		
1887	2			2		
1888	4	1	2	1		
1889	2	2				
1890	3	2		1		
1891	6	2	1	2	1	
1892	4	2	1	1		
1893	3		1	1		1
1894	2	2				
1895	5	2		1	2	
1896	1			1		
1897	2	1		1		
1898	1			1		
1899	2		1	1		
1902	3	1	1	1		
1903	1	1				
1904	2	1	1			
1905	3			3		
1906	2		1	1		
1907	4			3	1	
1908	2		1			1
1909	6		1	2	3	
1910	12	1		5	4	2
Toplam	**94**	**28**	**17**	**31**	**12**	**6**

ENERJİ VE ULAŞTIRMA ŞİRKETLERİ: 19. yy'ın sonlarına doğru büyük şehirlerde artan belediye hizmetleri, halkın günlük yaşamında değişmeye başlayan modeller yabancı sermayenin ilgisini artırdı. Bu işlerin genel olarak kolay olması ve riskinin azlığı da ilginin nedenini açıklamaya yetiyordu. Sular İdaresi, İstanbul Tramvay Şirketi, İstanbul Telefon Şirketi ve İzmir, Şam, Beyrut, Selânik gibi merkezlerde faaliyet göstermek üzere kurulmuş enerji ve ulaştırma şirketleri bu konuda örnek verilebilir. Resimde 1890'larda İstanbul'da faaliyet gösteren Ajans Fournier Telgraf Şirketi'nin müdürü mösyö Alberti.

rucu ve idareciler sağlanan kârların yarısından fazlasını temettü, maaş ve huzur hakkı olarak almakta idiler.

Sonuç olarak ilki 1849'da kurulan anonim şirketlerin asıl özelliği, Avrupa finans-kapitalinin Osmanlı ekonomisine hâkim olma gayretlerinin bir neticesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu şirketlerin getirdiği ve 1984 rakamları ile değerlendirdiğimiz sermayenin, % 77'si Bankacılık ve Sigorta şirketlerine ait bulunmakta idi. Sanayiye yatırmış oldukları sermaye ancak % 1.5 idi. Ulaştırmaya toplam yatırılmış sermayenin % 10'unun tahsis edilmesi de aslında bu ulaştırmanın üretim bölgelerine yönelmiş ve öncelikle ulaştırma yoluyla mahsullerin değerlendirilmesi amacından ziyade, dış güçlerin pazarlarını genişletme, Osmanlı ordusunun seyyaliyetini artırma amacına bağlı bulunmakta idi.

Genel Değerlendirme

Gerçekte bu şirketlerin 1849-1910 yılları arasında yarattıkları katma değer ve üretim değerlerinin seviyesini ve paylaşılmasını incelemek şimdilik mümkün değilse de, bazı şirketler bakımından elimizde böyle bir incelemenin yapılmasına imkan verecek veriler mevcuttur. Bunlardan bazılarını ele aldığımızda kullanılan girdiler büyük ölçüde ithal olunduğunu, kârların ve amortismanların dışarıya transfer edildiğini, ücretlerin büyük bir kısmının da yabancı idareci, memur, teknisyen ve hatta işçilere ödendiğini, geri kalan ücretlerin de büyük ölçüde azınlıkların eline geçtiğini görmekteyiz. Özellikle Rumların Türkiye'ye yerleşmek için 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren güttükleri politika bu şirketler tarafından desteklenmiştir, gibi bir iddianın dahi ortaya atılması mümkündür. Aslında Rum olan fakat

Levanten yaşantısı ve görüntüsü içinde Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerine yerleşmiş Rumlar, bu şehirlerin 1910'da nüfusunun % 35'ini teşkil etmesi ve adı geçen şirketlerde istihdam edilen personel ve işçilerin % 60'a ulaşmış bulunmaları, bu şirketlerin bazılarının bir kolonizasyon hareketine büyük ölçüde destek olduklarını göstermeye yeterlidir sanırız.

Bu şirketlerden banka ve sigorta işletmelerinin faaliyetlerinden sağlanan faydayı değerlendirdiğimizde de aynı sonuç çıkmaktadır. 1920'lere kadar Osmanlı Devleti dahilinde büyük bir güç olarak yerleşmiş olan bankalar Osmanlıya tüketim kredisi ve azınlıklara da mülk edinme, ticaret ve sanayi kredisi vermek üzere faaliyette bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'ne ve bürokratlarına ve hattâ geniş tüketici sınıfına çok ağır şartlarda tüketici kredisi sağlayan bu bankalar, başta Rumlar olmak üzere, diğer azınlıklara ve levantenlere çok daha uygun şartlarda mülk edinme, ticaret ve sanayi kredisi sağlamışlardır. Nitekim, bu bankalardan Osmanlı hükümetlerinin aldıkları krediler kısa vadeli ve en az % 12 faizli krediler şeklinde sürüp giderken, Rumlara ve diğer azınlıklara mülk edinmeleri için uzun vadeli ve % 4 gibi düşük faizli krediler vermişlerdir.□

TABLO: 2

1849-1910 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Kurulan Anonim ve Limited Şirketlerin Alanlarına ve Yatırılmış Sermayelerinin 1984 Yılına Göre Değerlendirilmesi

Şirket Uğraşı Alanları	Yatırılmış sermayelerinin 1984 değeri (Milyon TL.)		%
Ulaştırma:			
Demiryolu	74.512.120		
Liman ve Dok İşletmeciliği	13.467.600		
Vapur ve Deniz Nakliyatı	3.010.000	90.989.720	10
Banka ve Sigorta:			
Bankalar	687.236.530		
Sigorta Şirketleri	9.374.000	696.610.530	77
Kamu Hizmetleri:			
Elektrik, Tranvay, Otobüs ve Gaz	22.748.763		
Su (şehir suları)	13.534.900	36.283.663	4
Madencilik	33.226.100	33.226.100	8.6
Sanayi:			
Gıda Sanayii	3.728.100		
Tekstil	5.461.000		
Diğerleri	4.338.520	13.527.620	1.5
Ticaret	16.567.384	16.567.384	1.8
Osmanlı Tütün Rejisi	14.964.000	14.964.000	1.6
Diğer Şirketler	3.977.500	3.977.500	0.9
1984 Para değerine göre şirketlere yatırılmış sermaye değeri TL.		**906.146.517**	**100**

MADEN ŞİRKETLERİ: Cumhuriyet'ten önce kurulan şirketler içinde madencilik sektöründe faaliyet gösteren kuruluşların hemen hepsi yabancıların, azınlıkların elindeydi. Çok kârlı olan maden işletmeleri, bu kârlılığa rağmen hiç temettü dağıtmamaları, yönetimlerinin konmuş hiçbir kurala uymadıkları söylenebilir. İmparatorluk sınırları içinde faaliyet gösteren Kassandra Maden İşletmelerine ait bir hisse senedi.

KAYNAKÇA

- MORAVİTZ Charles, *Les Finances de la Turquie*, Paris, 1902
- ÖKÇÜN A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara, 1971
- PECH E., *Manuel des Sociétés Anonymes, foncstionnat et Turquie*, İstanbul, 1911
- PÉLİSSİÉ du Rauses G., *Le Régime des Capitulations dans L'Empire Ottoman*, Paris, 1902
- SOLAKİAN Archak, *Les Richesses Naturelles et Economiques de l'Asie Mineure*, İstanbul, 1923

Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi

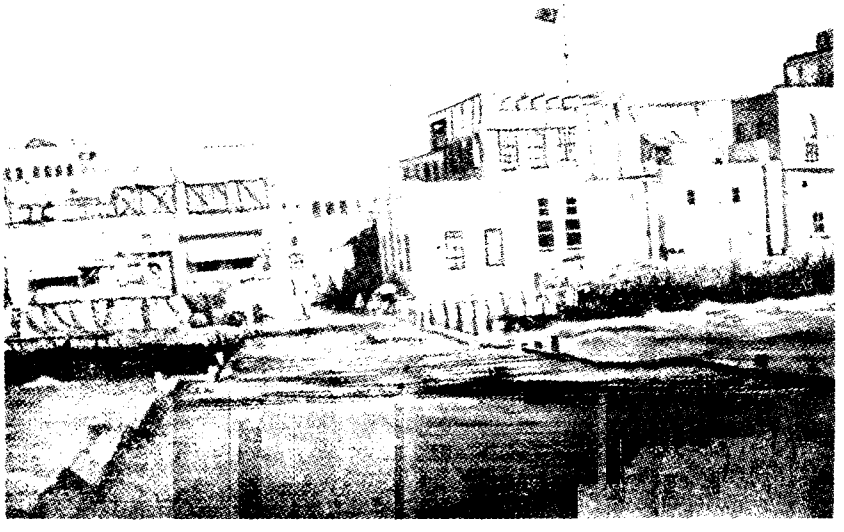
Mehmet Genç

Ticarî mübadelenin günümüzde, millî sınırları geçme safhasına inhisar eden gümrük, vergilendirmenin kolay ve az masraflı şekli olarak, sanayi-öncesi ekonomilerde bölgeler ve şehirler- arası ticarî mübadelede de eski ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuş bir vergidir. Modern millî devletlerin doğuşundan sonra, merkantilist iktisat politikalarının etkisi ile iç pazar bütünlüğünü yaratma süreci içinde yavaş yavaş ortadan kaldırılması, Fransa'da 1789 İhtilâli'ne, Kara Avrupası'nda ise 19. yy'ın ortalarına kadar ancak tamamlanabilmiş olan iç gümrükler, Osmanlı İmparatorluğu'nda da başlangıçtan itibaren geniş bir uygulama konusu olarak tamamen tasfiye edildiği 1900 yıllarına kadar uzun bir süre boyunca Osmanlı maliyesinin ekonomiyi etkileyen önemli kurumları arasında bulunmuştur.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren, sınırları içine aldığı bölgelerde, kendi varlık ve hüviyetini tehdit edebilecek iktidar odaklarını ortadan kaldırma dışında, sosyal ve iktisadî alanda yerleşmiş bulunan ilişki ve teamülleri pek zorlamadan bünyesi ile ahenkleştirici sistemini iç gümrükler konusunda da takip ve bulduklarını fazla değiştirmeden muhafaza etmeye temayül etmiştir. Bu nedenle, Osmanlı İç Gümrük sisteminde, imparatorluğun tümüne şamil bir standartlaşma son derecede yavaş seyretmiş ve her bölge değişik uygulamalara sahne olmaktan uzun zaman kurtulamamıştır. Vergilendirme ile ilgili ihtilâflarda Osmanlı divanının, mahalli uygulamalardaki farklılığı açıkça ifade edecek şekilde, çözümü çoğunlukla, bu uygulamaları bilen tek merci olarak kadılara havale etmesinden de anlayabileceğimiz bu çeşitliliğe rağmen 16. yy'dan itibaren yavaş yavaş belirginleşen bazı ortak nitelikler de mevcuttur.

İç Gümrük Rejiminin Nitelikleri

İç Gümrük Teşkilâtı, bütün imparatorluk arazisini kapsayan bir ağ şeklinden çok, iç mübadelede ticarî trafiğin belirli yoğunluğu aştığı şehirleri ve özellikle limanları merkez kabul eden az veya çok geniş daireler halinde düzenlenmişti. İstanbul, İzmir, Selânik, Edirne,

GÜMRÜK MERKEZLERİ: *Osmanlı Devleti'nde iç gümrük merkezleri kıyılardaki en küçük yerleşme yerlerine kadar yaygınlaştırılmıştı. Devlet yükleme ve boşaltma olabilecek limanları belirleyerek, bunun dışında kalan yerleri de denetlerdi. Ancak özellikle ticaretin gelişmediği dönemlerde kıyı şeridinde kalan iç bölgelerde gümrük merkezleri oldukça seyrekti. Hudeyde iskelesinde rüsumat, liman ve düyun-ı umumiye daireleri.*

Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Şam, Bağdat gibi liman ve şehirler nüfus ve ticaret hacmi itibarı ile iç gümrük merkezlerinin başında geliyordu. Ancak gümrük, bu büyük şehirlere münhasır kalmaz, daha küçük çaptaki şehirlerin de bir bölümünde mevcuttu. Bu konuda en önemli genel ilkeyi şöyle ifade edebiliriz:

Osmanlı teamülünde gümrük açısından sınır kavramı, iki devlet arasındakinden hemen sonra, deniz ile kara arasındaki hattı ifade ediyordu. Bu hattı geçen, yani denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenerek giden mal, hemen her yerde gümrüğe tâbi tutulurdu. Kıyılarda yer alan küçük kasabalarda bile birer gümrük merkezi bulunmasına rağmen, çağın teknolojisinde su yolu ile taşıma, küçük tonajlı, basit teknelerle ve önemli sayılabilecek liman tesislerine ihtiyaç göstermeden yapılabildiği için kıyı şeridinin, pratik olarak yükleme ve boşaltmaya elverişli her bölgesi, potansiyel birer ticaret kanalı haline gelebilirdi. Vergilendirme açısından kontrolü fevkâlade zor olan böyle genişleme teşebbüsleri ile sürekli olarak mücadele eden devlet, yükleme ve boşaltma yapabilecek limanları kendisi belirler ve bunların dışında kalan yerlere ticarî trafiğin yönelmesini, yasaklarla kontrol altında tutmaya çalışırdı.

Osmanlı gümrük rejiminde su yolunun taşıdığı bu ağırlık son derece derin ve köklü olmuştur ki, iç gümrükler, karada yer alan merkezlerin hepsinde 1874'te kaldırıldığı halde, deniz ulaşımında çeyrek yüzyıl daha yaşamaya devam etmiş ve ancak 1900 yıllarında kaldırılabilmiştir.

Kıyıda en küçük kasabalara kadar yaygınlaştırılmış bulunan iç gümrük merkezleri, karalarda, ulaşım maliyetinin su yoluna oranla 5 ilâ 10 misli kadar pahalı olması ile açıklanabilecek bir seyreklikte yer almakta idi. Sözünü ettiğimiz büyük şehirlerin dışında Sofya, Filibe, Niş, Yenişehir (Tesalya), Urfa ve Tokat gibi ikinci derecede şehirlerde de gümrük bulunmakla birlikte, daha küçük olan kasaba ve hatta şehir merkezlerinde gümrük mevcut değildi.

Karada seyrekleşen gümrük merkezleri arasında biraz daha sık olarak yayılmış bulunan "Bac" merkezleri yer alıyordu. Çoğunluğu dağlık, ormanlık ve ıssız yerlerde geçit ve konaklama emniyetini sağlamak üzere örgütlenmiş koruma görevlilerine ait giderlerin karşılanması için tahsil edilen Bac'lar, aynı zamanda, gümrük merkezi bulunan şehirlerden transit geçen ticarî eşyanın da gümrük yerine ödediği ve gümrüğe oranla 1/10 ilâ 1/50'si arasında değişen çok düşük bir resimden ibaretti.

GÜMRÜKLENDİRME: İmparatorluk sınırları içinde özellikle büyük şehirlerde bulunan gümrük kuruluşları, şehrin merkezinin yanı sıra çevredeki köyleri ve diğer yerleşme yerlerini de içine alırdı. Eğer gelen mallar şehir ve çevresinde satılacaksa gümrüklendirilirdi. Malların transit geçirilmesi halinde bac alınırdı. Derne'de posta ve gümrük dairesi.

Gümrüklendirme, yerine göre değişik şekiller aldığı ve bu şekiller de zamanla değiştiği için genelleme yapmak zor olmakla birlikte şu şekilde şematize ederek özetlenebilir:

Genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilâtı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece Bac almakla yetinilirdi. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticarî mübadele gümrük ödemezdi. Şehir-içi iktisadî faaliyet ve mübadelenin tâbi bulunduğu vergiler, transit Bac'ından farklı olduğu için *Bac-ı pazar* adı verilen vergi ile, *"Damga"* ve *"İhtisab"* gibi gümrüğe göre daha düşük oranda tutulan vergilerden ibaretti.

Belirli bir gümrük merkezine gelen mal vergilendirilirken dikkate alınan husus, malın menşe veya niteliğinden çok tüccarın din ve tabiiyeti idi. Vergi oranları bakımdan, iç ve dış, bütün gümrüklerde geçerli olmak üzere tüccarlar arasında yapılan ilk ayrım, Müslüman olanla olmayan arasında idi. Osmanlı tebaası olup olmaması statüyü fazla etkilemezdi. İkinci ayrım Müslüman olmayanlar içinde Osmanlı tebaası olanla olmayanı birbirinden tefrik ediyordu. Çünkü tebaa olmak, paradoks gibi görünebilir, ama Müslüman olmayanlar için daha önemli sonuçlar doğururdu. 16. yy'dan itibaren İmparatorluğun çok büyük bölümünde geçerli olmak üzere uygulanan vergilendirme oranı, en düşük vergiye tâbi tutulan Müslümanlar için % 3, Osmanlı tebaası olan *zımmî* statüsü içindeki gayrımüslimler için % 4, *harbî* adı verilen yabancı gayrimüslimler için de % 5 olarak tespit edilmiş bulunuyordu.

Klâsik Osmanlı sisteminin, kendi değerleri ve dünya görüşüne uygun olarak vergilendirme bakımından kabul ettiği ideal düzenleme bu idi. Ancak bu ideal düzenleme, Osmanlı sisteminin diğer unsurları gibi iç ve dış çeşitli değişme baskıları ile karşı karşıya idi; ve denilebilir ki, değişmeye fazla dayanamayan unsurların başında yer almıştır. İlk baskı, malî menşeli ve esas itibarı ile iç kaynaklıdır. Ama dış âlemle, Batı Avrupa'da olup biteni iktisadî değişmelerle, Batı'daki talep artışı ve Amerikan görüşünün neden olduğu fiyat artışı ile de ilişkisi, en azından dolaylı olarak, varolan bir baskıdır.

Maaşlı askerlerine kabul edilebilir bir tüketim standardı sağlamakla kendini yükümlü sayan Osmanlı Devleti, bu standardın önemli bir unsuru olan koyun etinin fiyatı, 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren, çeşitli faktörlerin etkisi ile hızla yükselmeye başladığı zaman, sayısı giderek kabarmakta olan askerleri için, maaşları artırmak yerine, tükettikleri ete münhasır kalan bir sübvansiyon yapmayı daha pratik bularak bu maksatla sürekliliği olan bir fon oluşturmak üzere girişilen uzun denemelerden sonra nihayet 1590'larda bütün tüccar kategorilerine uygulanan gümrük oranlarını birer puan artırmaya karar verdi. *"Kasabiye"* veya *"zarar-ı kasabiye"* adı verilen bu ilave ile gümrük vergi oranları Müslümanlar için % 4'e, *Zımmî*'ler için % 5'e, yabancılar için de % 6'ya yükseltilmiş oldu. Osmanlı gümrük rejiminde Müslümanların mazhar olduğu nisbî himaye derecesini hissedilir ölçüde düşüren bu ilk değişme, esas itibarı ile iç menşeli bir malî baskıdan kaynaklanıyordu.

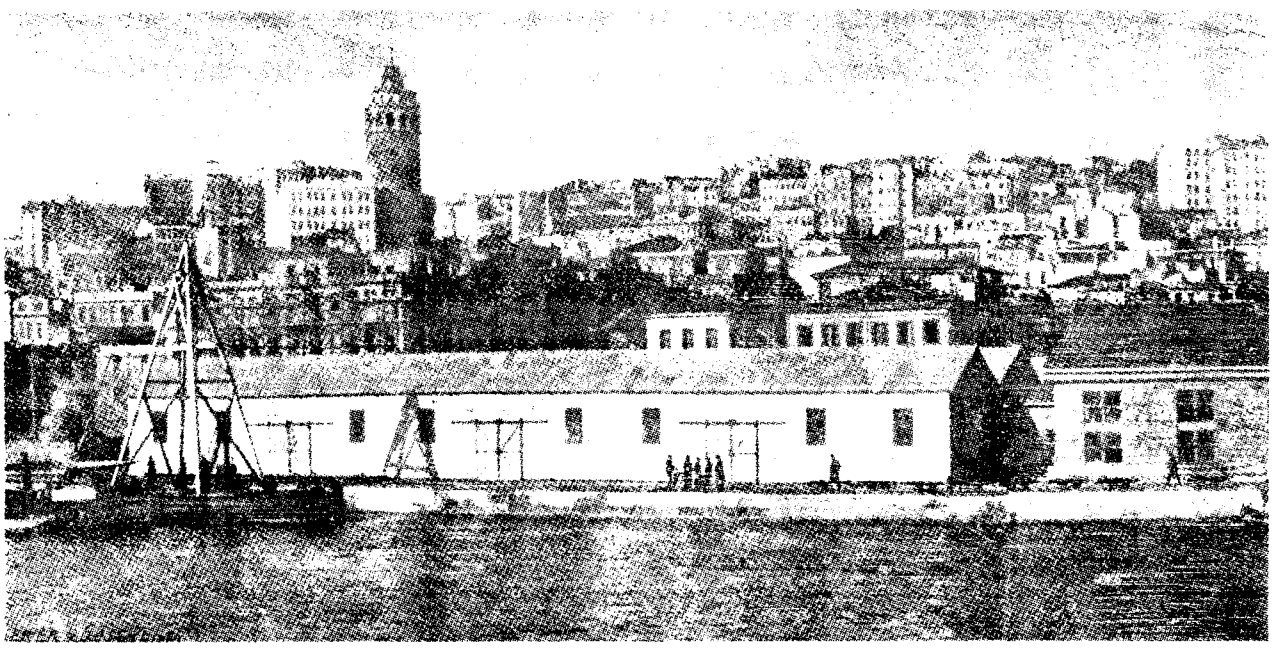
16. yy'ın son on yılı içinde bu değişme olurken, Batı'dan gelen çeşitli unsurları ihtiva eden baskılar, daha da önemli sonuçlar doğurmaya aday görünüyordu.

Batı'dan gelen baskının esas unsuru ticaretin büyütülmesi diye özetleyebileceğimiz bu talepti. 19. yy'ın ortalarında Japonya için olduğu gibi tehdit edici bir niteliği kesinlikle bahis-konusu olmayan bu talep, Hollanda ile İngiltere'nin Türkiye ile daha iyi şartlarda ve daha çok ticaret yapma isteklerinden ibaretti. Bu iki ülke, Türkiye'nin başlıca hususları olan ve Arap yarımadası ile Hint Okyanusu'ndaki varlıkları ile ticaret yollarını da değiştirmeye uğraşan İspanya ve Portekiz ile aynı bölgede çatışma halinde bulunan dost ülkelerdi. Bu ülkelerin isteklerine müsaade etmekle, hasımlarına karşı diplomatik ve askerî alanda başarı şansını artırma yanında, yolunu değiştirmiş olan ticareti tekrar kendi topraklarına çekme imkânı da bahşedilecekti. 17. yy'ın başlarında Osmanlı Divanı'nın karşısında bulunduğu tablonun ana hatları bunlardı. Uzak sonuçlarına ait, günümüzden geriye baktığımız zaman teşhis edilebilen mahzurlarından herhangi bir iz taşımayan böyle net bir tablo karşısında, oldukça rasyonel görülen kararla Divan, Hollanda ve İngilizlere, istedikleri kolaylıkları sağlayarak 17. yy'ın ilk on yılı içinde tüccarlarına uygulanan gümrük oranlarını % 6'dan % 3'e indirmeyi kabul etti. Böylece gümrük oranları bakımından en düşük statüde yer alan yabancı gayrimüslimler içinde bir bölümü, en yüksek statüde bulunan Müslümanların da önüne geçmiş oldu.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu iki grup baskı, yani malî kaynaklı iç baskı ile iktisadî kaynaklı dış baskı, bu tarihlerden itibaren giderek derinleşecek ve bir makasın iki kolu gibi işleyerek Osmanlı gümrük rejimini ve dolayısıyla ekonomisini etkilemekten geri kalmayacaktır.

Hollanda ve İngiltere'ye tanınan bu indirim, 17. yy'ın ikinci yarısında Cenova ve Fransa'ya da bahşedilmiş, 18. yy'dan itibaren de tedricen diğer Avrupa devletlerine de teşmil edilmiş olmakla beraber, esas itibarı ile dış ticareti ilgilendirdiği için, yabancılar iç ticarete katılmadıkları sürece, dış ticarette nisbî avantajlarını kaybetmiş olan Müslümanlar, iç ticaret ve dolayısı ile iç gümrük bakımından en düşük oranda vergilendirilen zümre olmak vasfını korudular.

Nitekim 18. yy'dan itibaren yabancılar yavaş yavaş iç ticarete de girmeye başladıkları zaman devlet, iç ticarette Müslümanlardan daha avantajlı statüyü hiçbir zaman kabul etmemiş ve yabancıları kendi tebaası olan gayrimüslimleri tâbi tuttuğu % 5 oranında vergilendirmeye, din ve tabiîyete göre ay-

TİCARETLE BİRLİKTE YAYILMA: *18. yy'dan itibaren ticaret hacminde görülen artış nedeniyle yeni gümrük merkezlerinin kurulması zorunlu oldu. Bunda yeni kurulan yerleşim yerleri, kaçakçılığın yayılması, iç güvenlik gibi nedenler de vardı. Ancak iç gümrük merkezlerinin hemen hemen tüm ülkeye yayılması 1838 Ticaret Antlaşması'ndan sonra oldu. Haydarpaşa gümrük binası (yan sayfada), Galata-Tophane gümrük daire ve ambarları (üstte).*

rımı sona erdiren 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasına kadar devam etmiştir.

Tüccarın din ve tabiîyetine göre değişen gümrük oranlarının da göstermiş olacağı gibi, Osmanlı gümrük rejimi, vergilendirmede genel ilke olarak *ad valorem*, yani malın değerine oranlayarak vergi miktarını belirleyen sistemi benimsemişti. Ancak uygulamada yaratacağı zorluklardan kurtulmak için, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiilî miktarları, her gümrük bölgesinde, belirli periyodlarla ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen spesifik tarifelere göre tahsil ediliyordu. *Bac*'lar ise, hemen her tarafta, ilke olarak da, yük veya benzeri miktar birimi başına alınacak akçe değerlerini ihtiva eden spesifik tarife esasına göre toplanıyordu.

Her gümrük merkezi, kendi dairesi içindeki şehir ve merkezlerde yer alan *ihtisab, damga, beytü'l-mal* vb. gibi çoğunluğu nakdî olan birtakım gelir kalemleri ile bir arada, müstakil vergi birimi anlamında birer *"mukataa"* teşkil ediyor ve hemen hemen hiçbir yerde, hiçbir zaman *timar* veya *zeamet* olarak kimseye tahsis edilmeden, doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesinin nakdî gelirleri arasında yer alıyordu. Vergi tahsilatı, maliyenin kendi memurları ile idare etmeye başladığı 1860 yıllarından önce, birer malî müteşebbis gibi hareket eden özel şahıslara ihale edilen iltizamlarla gerçekleştiriliyordu.

İç Gümrüklerin Yayılması

Özetlemeye çalıştığımız bu ana nitelikleri ile iç gümrükler, 18. yy'dan itibaren, zikrettiğimiz iç kaynaklı malî ve dış kaynaklı iktisadî-ticarî baskılar altında tedricî bir genişleme, yayılma ve ekonomi üzerindeki vergi yükünün nisbî ağırlığını artırma eğilimi içinde bulunmuştur.

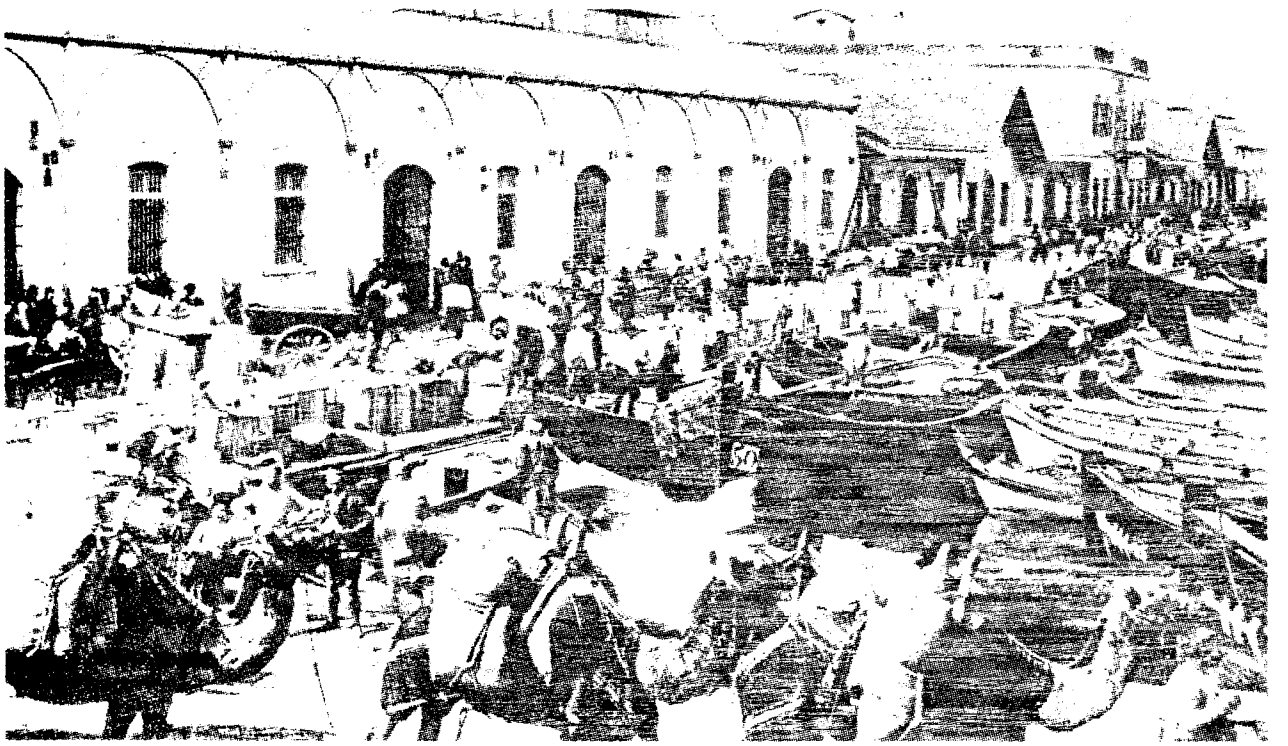
Yayılma sürecinin bir yönü, ticaret hacminde artış görülen şehir veya bölgelerde yeni gümrük merkezlerinin açılmasıdır. İç gümrüğe ilk defa sahne olmaya başladıkları tarihleri ile, Kamaniçe (1680), Yenişehir-Tesalya (1700 civarı), Tokat (1709), Anapa (1780), Gelibolu (1794), Serez (1832) gibi merkezleri buna örnek olarak zikredebiliriz.

Yayılma sürecinin bir tezahürü de, 18. yy'dan itibaren yurt-içi güvenlik koşullarının bozulması karşısında, iç mübadeleyi daha güvenli kılmak üzere, ticaret yolları üzerinde yeni yeni koruma merkezleri ihdas edilerek buralarda görevlendirilen güvenlik personeli için *bac* tahsilatına başlanmış olmasıdır.

Yayılma süresinin bir başka yönü de, vergilendirmenin mekân üzerindeki örgütlenmesinden doğuyordu. Gümrük teşkilâtı, mekânda kesintisiz bir ağ niteliğinde olmadığı ve birbirini kesmeyen daireler halinde kaldığı için, kaçakçılık, kendine kolayca yeni kanallar açabiliyordu. Bu kanalları kontrol altına alabilmek üzere gümrük merkezlerinin yeni yeni kasaba ve şehirlere yaygınlaştırılması ekseriya kaçınılmaz oluyordu. 18. yy'da *Dobinişe*'de, 19. yy'ın başlarında Serez ve Konya'da gümrüğün yerleşmesi bu sürecin tipik örnekleri arasındadır.

İç gümrüklerde, bu yayılma süreci ile birlikte, ekonomi üzerindeki vergi yükünü ağırlaştıran bir diğer gelişme de, 18. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren, ihracatı hızla artmaya başlayan tütün, pamuk, pamuk ipliği, zeytinyağı, balmumu, buğday gibi mallarda, tarifedeki normal gümrük vergisinden ayrı olarak *"resm-i miri"* adı ile, başlangıçta sadece ihracattan alınmak üzere va'z edilen ek verginin, 1760'lardan itibaren iç ticaî mübadeleye de teşmil edilmiş olmasıdır.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu yayılma ve vergi yükünün ağırlaşması süreci, 19. yy'ın başlarından itibaren, başlıca iki temel faktörün, sözünü ettiği-

İÇ GÜMRÜK REJİMİNİN SONU: İç gümrüklerin 19. yy başlarından itibaren yayılma göstermesinin ardından, yerli sanayinin korunması gündeme geldi. Dışa açılmaya başlayan ekonominin koşulları yerli sanayi üretimi için gümrük muafiyetini de zorunlu kılıyordu. Bu kuruluşların ham ve mamul maddeleri için tanınan muafiyetler sonunda 1843'te iç gümrük rejiminin kaldırılması sonucunu doğurdu. Şehir ve kasabalardan kalkan gümrük, 1910'da denizyoluyla yapılan ticaretten de kaldırıldı. İzmir gümrüğü (üstte) ve Rüsumat Emini Sırrı Bey (altta).

miz malî zaruretlerle, dış iktisadî baskıların etkisi altında giderek hızlandı.

Vergi yükünün ağırlaşması, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasında sadece ihracattan alınması öngörülmüş olan % 12 oranındaki gümrük vergisinin 1840 yılından itibaren iç gümrüklerde de uygulamaya konulması ile en yüksek noktasına ulaştı. Aynı yıl, iç gümrük merkezlerinin hemen hemen bütün şehirlere teşmil edilmesi ile de yayılma süreci zirveye varmış oldu.

Kaldırılması

İç gümrükler, ulaştığı bu zirveden, hemen birkaç yıl sonra başlayarak yavaş bir tempo ile yüzyılın sonuna kadar devam edecek olan bir daralma ve gerileme sürecine girdi

Bu sürecin ilk kademesi, eskiden beri iç gümrük alınmakta olan büyük şehirlerin dışında, son yıllarda gümrük merkezi haline getirilmiş olan şehir ve kasabalardaki iç gümrüklerin Mayıs 1843'te kaldırılmasıdır İkinci kademe, yabancı rekabeti karşısında tutunmakta zorluk çekmeye başlayan yerli sanayiin mevcut tesisleri ile, 1840'larda kurulan yeni fabrikaların hammadde ve mamullerinden alınan iç gümrüklerin kaldırılması veya hafifletilmesi ile ilgili olarak müteakip yıllarda uygulamaya konulan bir seri kararlardır.

İç gümrüklerde, 1840'tan itibaren % 12 üzerinden alınmakta olan verginin, 1861'de imzalanan ticaret antlaşmalarında ithalat için kabul edilen % 8 oranı ile eşit düzeye indirilmesi diğer bir önemli merhale olmuştur.

Bu tarihten itibaren yerli sanayii korumak üzere tanınan gümrük muafiyetleri genişletilmiş, yaygınlaştırılmış ve nihayet 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır.

Denizyolu ile yapılan mübadelede, yabancı gemilerin içdeniz hatlarında taşımacılığa geniş ölçüde katılmaları yüzünden, yerli ve yabancı menşeli malları birbirinden ayırmada zorluk çekildiği için, iç gümrükler çeyrek yüzyıl daha yaşamış ve 1900 yılında, büyük ölçüde azaltılarak, savunma ihtiyaçlarının finansmanına bir katkı olarak alınmak üzere % 2'ye indirilmiş ve nihayet 1910'da bu da kaldırılarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri yaşamakta olan iç gümrük kurumu tamamen sona ermiştir.□

İŞÇİ HAREKETLERİ

İstanbul Sendikalar Birliği mührü.

Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)

Doç. Dr. Mesut Gülmez

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler

Doç. Dr. Şehmus Güzel

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Anadolu-Bağdat Demiryolu Grevi**
Doç. Dr. Şehmus Güzel

Bu konuda ayrıca *Dernekler, Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)

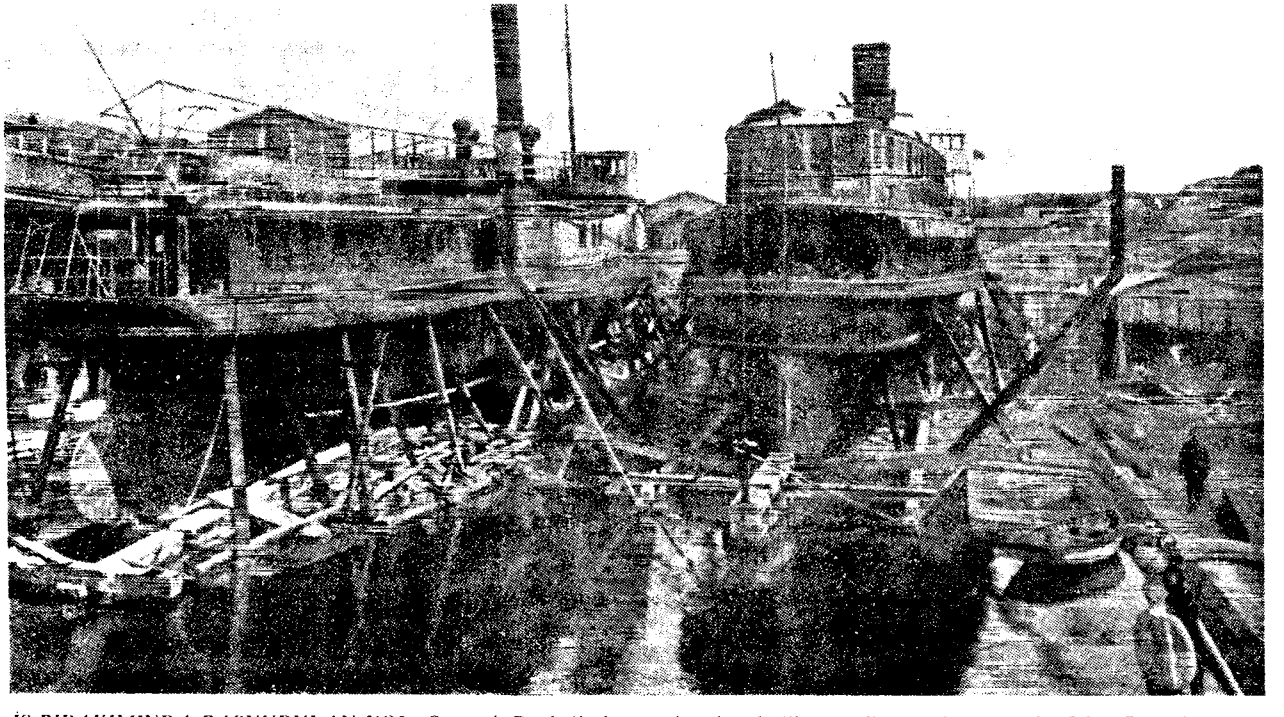
Mesut Gülmez

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e

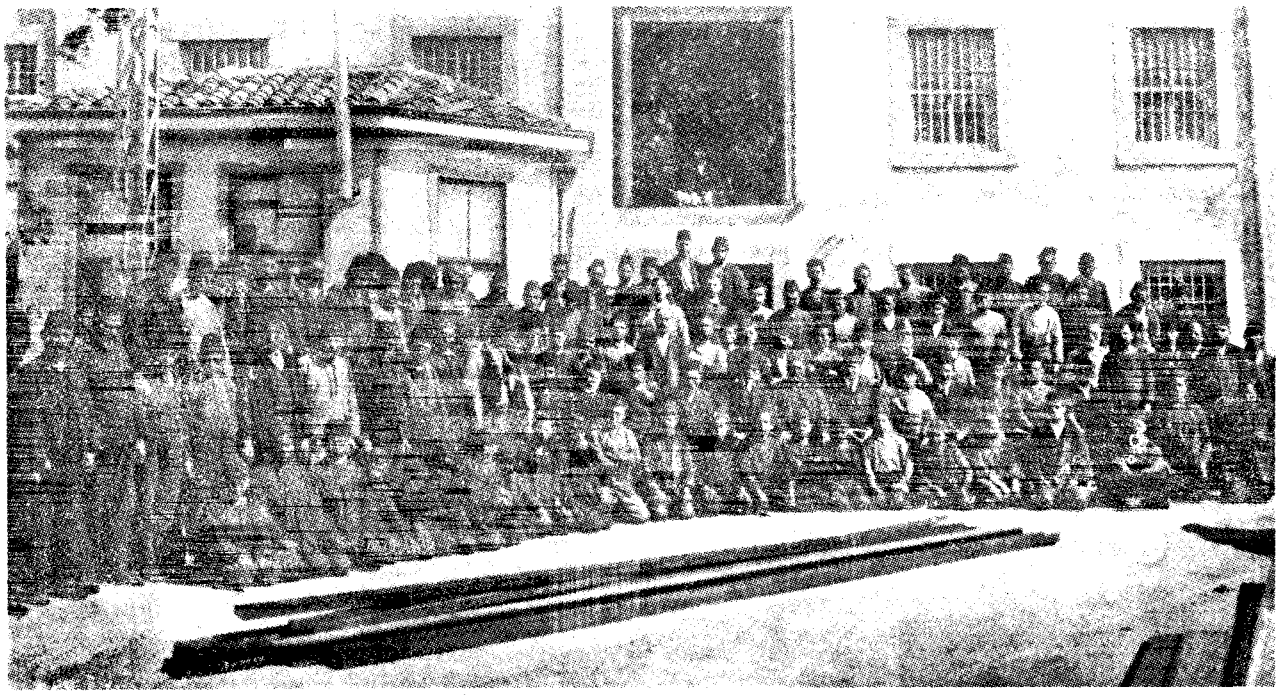
İşçi Hareketleri ve Grevler

Osmanlı İmparatorluğu'nda, kimi mesleksel hak ve çıkarları savunmak amacıyla girişilen toplu işbırakımı anlamındaki ilk grev eylemlerine 1870'li yılların başlarında rastlanır. Gerçi bu tarihten çok önce, Tanzimat'ı izleyen yıllarda bazı işçi hareketleri olmuştur. Örneğin, 1851'de Samakov'da kurulmuş olan bir mekanik tarağa karşı özellikle kadın işçilerce girişilen, ancak tarağın bir daha kullanılmayacağı yolunda verilen söz üzerine vazgeçilen saldırı eylemi ile 1861'de Bursa'da mezarlık üzerine kurulmuş olan bir fabrikanın Bursalılarca yakılması olayı türünden eylemler olmuştur. Ancak bunlar, temelinde, makine olgusunun sanayi yaşamına girmesinin yarattığı işsizlik korkusunun bulunduğu makine kırma eylemleridir.

Eldeki kaynaklar çerçevesinde, 1870'li yıllara gelinceye değin grev eylemlerinden söz edilemez. Gerçi kimi kaynaklarda 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesinde yer alan bu kurala dayanılarak, bu tarihten önce de Osmanlı ülkesinde işçi eylem ve örgütlerinin varolduğu ve bunun hükümeti ürküttüğü, dolayısıyla da bu madde ile gerekli önlemi almak zorunda kaldığı yolunda bazı görüşler öne sürülmüştür. Oysa "Nizam"ın anılan maddesinde, *"işini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibâd garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihâmlerinin ve gerek bu misullû asâyiş-i âmmeyi ihlâl edecek her gûne fitne ve fesad cemiyetlerinin def ve izalesiyle ihtilâl vukuunun önü kestirilmesi esbâbına teşebbüs ve müsâberet"* biçiminde yer alan düzenleme, 1 Temmuz 1800 (12 Messidor an VIII) tarihli bir Fransız kararnamesinden aktarılmıştır. Gerçekten, Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname'nin

İŞ BIRAKIMINDA BAŞVURULAN YOL: Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda ilk grev diye sayılan Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin bu eyleminden sonra birçok iş bırakma eylemi oldu. Ancak bunlar arasında kimi kaynaklara göre ilk grev diye anılan Tersane Grevi önemlidir. Bu grevde uzun süredir ücretlerini alamayan 500 kadar işçi Bâbıâli'ye giderek şikayetlerini sadrazama bir dilekçe ile sundular. Bu yöntem daha sonraki grevlerde de çok sık uygulandı. Nitekim 1876'da tekrar greve giden tersane işçileri de aynı yolu izledi. Daha sonra birçok işçi hareketine sahne olacak Hasköy Tersanesi.

AYNI NEDEN: Osmanlı Devleti'nde ilk denebilecek tüm grevlerin nedeni ödenemeyen ücretlere dayanıyordu. Bunda 19. yy'ın sonlarına doğru dış borçlanmaların yaratmış olduğu ekonomik bunalım başlıca etkenlerden biriydi. 1876'da ücretlerini alamayan demiryolu işçileri ve 1879'da ücretlerinin dengesizleşen kaime ile ödenmesini istemeyen Şirket-i Hayriye işçilerinin de grevleri aynı nedenlere bağlıydı. 1900'lerde Şirket-i Hayriye işçileri.

10. maddesine göre, "Emniyet Müdürü, gösteri için sokakta toplanan kalabalıkları, işi durdurmak ya da işgününün fiyatını artırmak için oluşan işçi birleşmelerini, gürültülü patırtılı ya da kamu dinginliğini bozan toplantıları önlemeye ya da dağıtmaya özgün önlemleri alacaktır." "Nizam"ın 12. maddesinin bu maddeden aktarıldığı gözönüne alınırsa, bu görüşlerin en azından şimdilik inandırıcı olmadığını kabul etmek gerektiği anlaşılır. Başka bir deyişle, Polis Nizamı'ndaki 12. maddenin kimi işçi eylem ve örgütlerine bir tepki olarak değil, İstanbul'da yeni bir kolluk yöntemi olarak Polis Örgütü ilk kez kurulurken çıkarılan Nizam'ın sözü geçen Fransız Kararnamesi temel alınarak düzenlenmiş olması, dolayısıyla 12. maddenin de çeviri yoluyla girmiş olması gerçeğe daha yakın bir görüştür. Çünkü, Tanzimat'ı izleyen yıllarda, işçi sorunu yasal yoldan polisiye önlemler almayı gerektirecek bir boyut ve ciddilik kazanmış olsaydı, gerek ceza yasalarında, gerek daha sonraki yıllarda çıkarılan polis nizamnamelerinde gerekli yaptırımlara yer verilirdi. Oysa çalışma özgürlüğünü engelleyici davranışlar konusundaki bu yasal boşluk, 1908 grevlerine tepki olarak çıkarılan Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'a değin sürmüştür.

Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerince Şubat 1872'de gerçekleştirilen grev, bugünkü bilgiler çerçevesinde "ilk grev" sayılmaktadır. Aynı yılın Nisan ayında Ömerli-Yarımburgaz ve İzmit demiryolu işçileri, ücret konusundaki anlaşmazlık nedeniyle greve gitmişlerdir. Kimi kaynaklarda ilk grev olarak nitelenen, ancak gerçekte 1873 yılı başında (24 Ocak) tersane şantiyelerinde çalışan işçilerce gerçekleştirilen, kadın ve çocukların da katıldığı grev bu yıllardaki işbırakımı eylemlerinde çok sıkı biçimde görülen bir nedene, ücretlerin çok uzun süreden beri ödenmemiş olmasına dayanıyordu. 500 dolayındaki tersane çalışanı, on bir aydan beri alamadıkları ücretleri için, yine bu dönem grevlerinde sıkça rastlanılan biçimde, Bâbıâli'ye gidip Sadrazam'a dilekçe vermişlerdir. Tersane işçilerinin bir başka önemli grev eylemi, 1875 Haziranında altı aylık birikmiş ücret alacağı için başvurulan, 1200 yerli işçinin katıldığı grevdir. Şubat 1876'da Hasköy tersanesinde çalışan İngiliz makinist ve işçileri greve gitmişlerdir. Mayıs 1876'da yeniden başlayan tersane grevinde, bu kez 2000 dolayında işçi birikmiş ücretlerinin ödenmesi için Sadrazam'a dilekçe vermişlerdir. Bu grevde işçilerden bazıları, Bahriye Nâzırı'nın işe döneceklere iki aylık ücret ödenmesi yolundaki önerisini kabul etmişlerdir. Bu öneriyi kabul etmeyen grevci işçiler ise işten çıkarılmışlardır. Aynı yılın Mart ayı başında da, Haydarpaşa demiryolu işçileri bir süreden beri alamadıkları ücretleri için greve başvurmuşlardır. 1878 yılında duvarcılar, ayakkabıcılar ve ücretlerinin yüzde 70 oranında artırılmasını isteyen terzi işçileri greve gitmişlerdir. 1879 Martındaki 500 kadar yapı işçisinin katıldığı grev, istekler arasında ücret artırılması yanı sıra iş saatlerinin indirilmesinin de yer almış olması yönünden önemlidir. Aynı tarihte Şirket-i Hayriye işçileri, ücretlerinin giderek değer yitiren kaime ile ödenmemesi isteğiyle greve başvurmuşlardır. Bu yılın Temmuz ayında, Selânik'teki muhasebe bürosu memurları işi bırakırken, tersane işçileri birikmiş ücret alacakları için Bâbıâli'ye başvurmuşlardır.

1880 yılında görülen grev ve eylemler arasında İdare-i Mahsusa gemileri

işçilerinin üç aydır alamadıkları ücretleri için başvurdukları grev, Haydarpaşa demiryolu işçilerinin birikmiş ücretleri için Şirket müdürüne çıkmaları, Tophane işçilerinin birikmiş ücretlerini istemek için Ali Saib Paşa'nın arabasını çevirmeleri ve Haliç vapurları işçilerinin Şirket yönetimine ortak bir dilekçeyle başvurup ücretlerin mecidiye olarak ödenmesini ve ücretlerinden yüzde 2 oranındaki ilaç parasının kesilmemesini istemeleri bulunmaktadır.

Baskı yönetiminin giderek ağırlaştığı 1880'i izleyen yıllarda iş bırakımı eylemleri çok seyrekleşmiştir. 1908 grevleri öncesinde basında rastlanılan birkaç grev haberi arasında, 1885 Nisanında Odunkapı'daki odun biçme işçilerinin ücret artırılması isteğiyle başvurdukları grev ile 1906'da İstanbul reji işçilerince yapılan grev anılabilir.

KARŞI ÇIKIŞLAR: 1876'dan sonra artan grevler, değişik zamanlarda meydana gelen işçi olayları işçi hareketinin az da olsa bir yanki uyandırmasını sağlamıştı. Ekonomik bunalım, ödenmeyen ücretler vb. nedenlerden dolayı işçi kitlesinde artan bir huzursuzluk vardı. Haliç'te İdare-i Mahsusa işçilerinin, Tophane işçilerinin, ve o dönemlerde birkaç kez grev yapan Haydarpaşa Demiryolu işçilerinin grevlerinde karşı çıkışlar değişik biçimlere bürünüyordu. Tophane işçileri ödenmemiş ücretlerini almak için Zaptiye nazırı Ali Saip Paşa'nın arabasının yolunu kesiyor ve ücretlerinin ödenmesi için baskı yapıyorlardı.

İlk Amele Cemiyetleri

1908 öncesinin sayısı yirmiyi geçen bu grevleri, özellikle birikmiş ücret alacaklarının elde edilmesi amacıyla girişilen ekonomik nitelikli eylemlerdir. Grevlerde göze çarpan bir başka özellik de, işçilerin işi bırakmadan önce, uyuşmazlıkların barışçı yoldan giderilmesi için dilekçe ile resmî makamlara başvurmuş olmalarıdır. Öte yandan bu grevler, örgütsüz, "kendiliğindenci" nitelik taşıyan eylemlerdir. Çünkü bu dönemde, 1871'de İstanbul'da kurulmuş ilk işçi örgütü olduğu öne sürülen, ancak gerçekte bir işçi örgütü olmaktan çok yoksul işçilere yardım etmeyi, işsizlere iş bulmayı amaçlayan hayırsever bir dernek olan *Ameleperver Cemiyeti* ile Tophane fabrikaları işçilerince 1894'de gizlice kurulan ancak bir yıl sonra dağıtılan ve 1901-1902'lerde yeniden eyleme geçen, sınıf bilinci temeline dayanan bir örgüt olan *Osmanlı Amele Cemiyeti* dışında işçi örgütlenmesi görülmemiştir.

Mehmet Cavid Bey'in anlatımıyla, üç kişinin bir evde toplanamadığı, "her ferdin lisanından çıkacak sözleri işitmeye mahsus casus kulakları"nın bulunduğu ülkede, işçilerin 1908 öncesinde greve gitmeleri ya da sendika kurmaları "hatır ve hayale gelebilir bir şey değildir". 1908 Eylülünde Anadolu Demiryolları işçilerinin grevi yüzünden o sırada bulunduğu Konya'da birkaç gün daha geçirmek zorunda kalan yazar Ahmed Rasim de, istibdat yönetiminin grev gibi "gürültülü şeylerden pek ziyade korktuğunu" ve gerekli önlemleri aldığını belirtmiştir. Bir başka yazar ise, iş bırakımı eylemlerinin istibdat yöneticilerini çok endişelendirdiğini, bir grev olayını *"büyük bir ihtilâl mukaddimesi"* gibi gördüklerini yazmıştır. "Grev" sözcüğünün istibdat yıllarında sansür memurlarınca yazılardan çıkarılmış ve dolayısıyla kullanılması yasaklanmış sözcükler arasında olması, bu korku ve endişe sonucu olmalıdır.

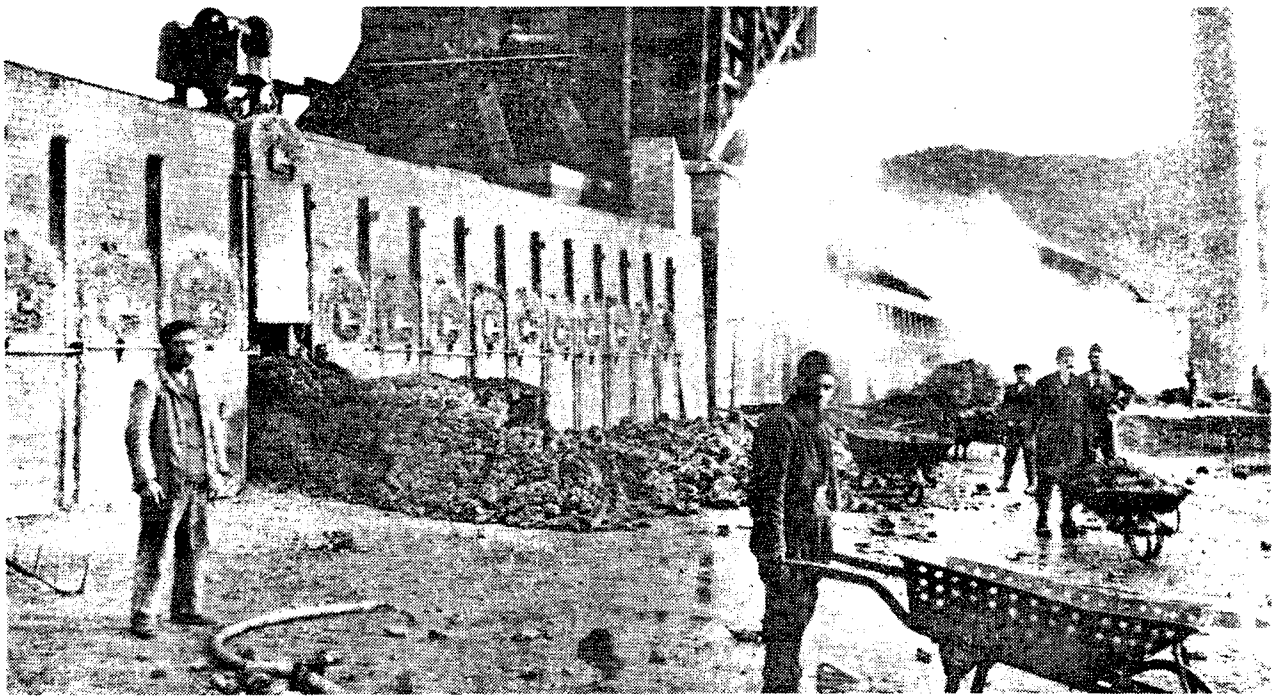
Çalışma Koşulları

İşçi-işveren ilişkilerinin koruyucu ve düzenleyici bir yasal çerçeveden yoksun olduğu 1908 öncesinin çalışma koşullarına ilişkin bilgiler hem yetersizdir, hem de sağlıklı ve güvenilir olmaktan uzaktır. Günlük çalışma süresi, günün üçte ikisini kapsayacak kadar uzundur. I. Meşrutiyet'i izleyen yıllarda işgünü 16 saati bulmaktadır. Mecelle, günlük iş süresini gün doğuşu ve batışı ile sınırlandırmıştır. Buna karşılık ücretler son derece düşüktür ve 1876 sonrasında geçici ve acemi işçiler 6-7 kuruş dolayında ücret almaktadır. Çalışma koşulları, yabancı sermaye ortaklıklarında çalışan yerli işçiler açısından daha yıpratıcı ve ayırım gözetici boyutlardadır. Anadolu-Osmanlı Demiryollarında çalışan yerli işçilerin ücretleri, aynı işi yapan yabancı işçilerden düşük tutulmuş; öğle yemeği, namaz ve tuvalet gibi nedenlerle işe zorunlu olarak ara verilen süreler için ücret ödenmemesi öngörülmüştür. Yerli işçinin "bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytin ile geçinebileceği" anlayışı yıllarca sürmüş ve her fırsatta yinelenmiştir.

II. Meşrutiyet'ten Sonra

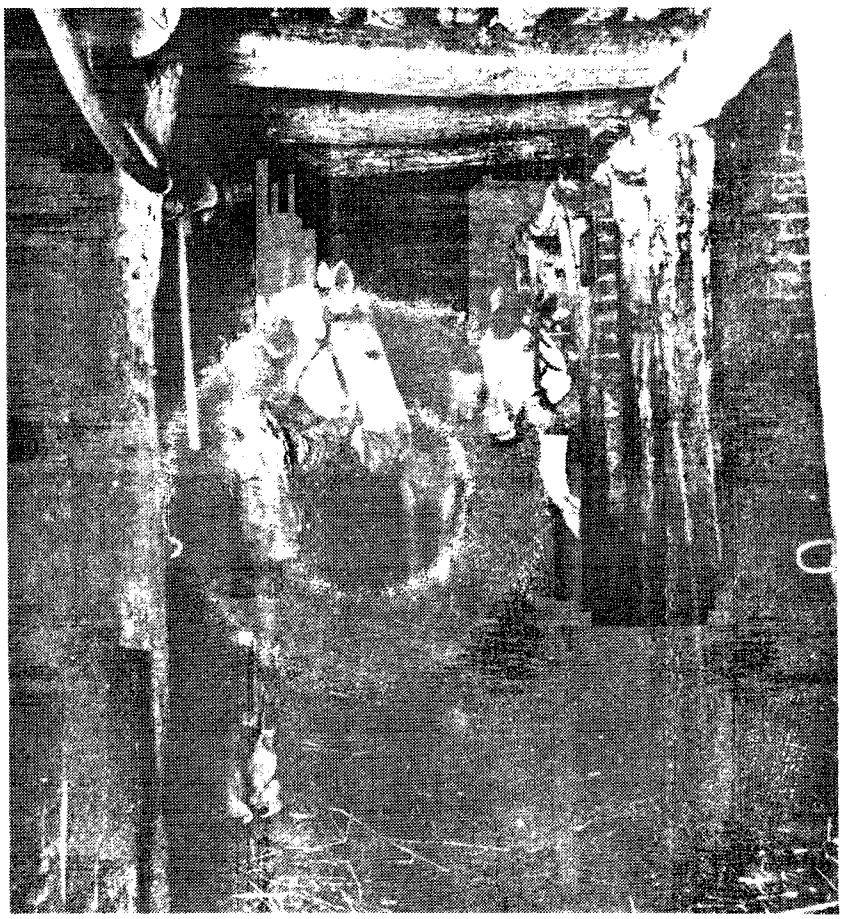
1908 Grevleri

Meşrutiyet'in ikinci kez ilanını izleyen günlerden başlayarak, iki ay boyunca imparatorluğun görece işçi birikiminin bulunduğu tüm kentlerinde ve değişik işkollarında başgösteren grevlerin, Türkiye işçi hareketleri tarihinde ayrı bir yeri vardır. Bir kez, Ağustos ve Eylül aylarında yapılan grevler, işçilerin II. Meşrutiyet'in uzun baskı döneminin ardından getirdiği göreli siyasal özgürlük ortamından yararlanılarak ortaya koyduğu eylemlerdir. İşçiler yeni özgürlük döneminde haklarını istemek üzere gerekli yerlere başvurmakta engel ya da sakınca olmadığını, özgürlük güneşinin doğmasıyla birlikte haklarını daha açık biçimde gördüklerini çeşitli grevlerde dile getirmişlerdir. Temelde, ağır ve yıpratıcı çalışma koşullarına karşı yıllardır birikmiş tepkilerin açığa vurulması anlamı taşıyan 1908 grevleri, henüz en ivedi ve önemli sorunlar konusunda herhangi bir yasal düzenlemenin bulunmadığı bir sırada, sendika, grev ve toplu iş uyuşmazlıklarının barışçı yollardan çözülmesi konularında kurallar içeren bir yasal düzenleme yapılmasına yol açmış olması yönünden de önem taşır. Ticarî yaşamı, haberleşmeyi, ulaşım ve taşıma işlerini çok yakından ve olumsuz biçimde etkileyen grevler karşısında, yabancı sermaye ortaklıkları Osmanlı yöneticilerine başvu-

NECDET SAKAOĞLU ARŞİVİ

ÇALIŞMA KOŞULLARI: *Tanzimat sonrası dönemde işçilerin günlük çalışma süresi oldukça uzundu. Avrupa'da aynı dönemlerde işçilerin birçok hak elde etmelerine ve o yıllarda 8 saatlik iş günü için mücadele edilmesine rağmen Osmanlı Devleti'nde günlük çalışma süresi 15-16 saati buluyordu. Mecelle'de bu, gün doğuşundan, gün batımına kadar olan süre diye tanımlanmıştı. Sabah ezanından başlayan çalışma akşam ezanı okununcaya kadar sürüyordu. Özellikle maden ocaklarında çalışanların koşulları çok kötüydü. Dilâver Paşa Nizamnamesi'ne göre Zonguldak köylüleri 13 yaşından 50 yaşına kadar her ayın 15 günü tarlada 15 günü de ocakta çalışmak zorundaydılar.*

rarak ivedilikle önlemlerin alınmasını istemişlerdir. İşçileri tek yanlı olarak belirledikleri koşullar içinde çalıştırmaya alışmış olan işverenlerin bu istekleri, Meclis-i Mebusan'ın henüz toplanmadığı bir sırada, 27 Eylül 1324 (10 Ekim 1908)'de Kanun-ı Esasî'nin 36. maddesinden yararlanan hükümetin Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ı kabul etmesiyle noktalanmıştır. Böylece Ağustos-Eylül ayları grevlerinin önünü almak ve yabancı sermayeye güvence vermek için ivedi bir önlem olarak uygulamaya konulan bu geçici yasa, Meclis-i Mebusan'ın 1909 Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarındaki toplantılarında ve Meclis-i

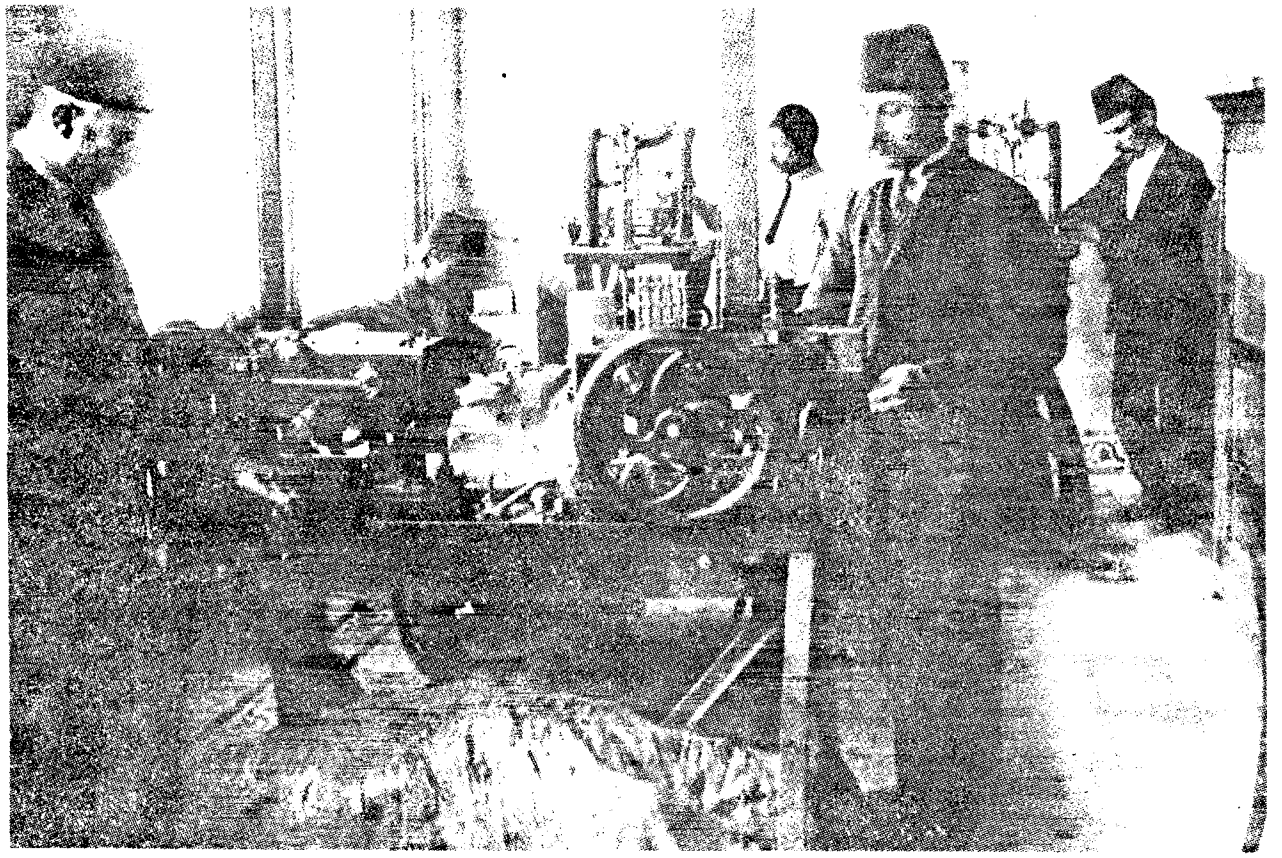
Âyan'da görüşüldükten sonra Padişahça onaylanmış ve 27 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) tarihinde Tatil-i Eşgal Kanunu olarak yürürlüğe girmiştir.

İstanbul, Selânik ve İzmir gibi önemli sanayi merkezlerinden başlayarak imparatorluğun hemen her yanına hızla yayılan grevlerin önünü almayı amaçlayan bu yasal düzenleme, "tepkisel" nitelik taşımıştır. Çünkü, her şeyden önce yasa, grevlerin en yoğun biçimde başgösterdiği ve yaşamı etkilediği demiryolu, tramvay, liman ve genel aydınlatma gibi kamuya yönelik hizmetleri yerine getiren kurumları kapsamıştır. İkinci olarak, kimi kurallar, (örneğin işçilerin kurumların işlerine ve yönetimine karışmak anlamına gelecek isteklerde bulunmalarını yasaklayan 2. madde ile çalışma özgürlüğünü engelleyici kimi davranışları yaptırımlara bağlayan 8. madde) kimi grevlerde öne sürülen isteklere ya da ortaya konan davranışlara tepki olarak yasaya girmiş, dolayısıyla 1908 grevlerinin kimi özellikleri yasada yankısını bulmuştur.

1908 Ağustos ve Eylül grevlerinin en etkili olduğu kesimlerden biri, ulaşımdır. Demiryolu grevleri arasında Rumeli Demiryolu Kumpanyası'nın grevi, Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nın grevi, Aydın-İzmir Demiryolu grevi, İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demiryolu grevi ve Beyrut-Şam-Hama Demiryolu grevi; tramvay şirketleri grevleri arasında Dersaadet Tramvay Kumpanyası grevi, İzmir Göztepe Tramvay Şirketi grevi, Selânik Elektrikli Tramvay Kumpanyası grevi; liman işletmeleri grevleri arasında İdare-i Mahsuse işçileri grevi ve Şirket-i Hayriye işçileri grevi sayılabilir. Maden kesiminde ise Zonguldak

YOĞUN GREVLER: *1908 yazından başlayarak artan grevler birçok yerde büyük boyutlara ulaştı. Anadolu Demiryolu grevi, Aydın-İzmir demiryolu grevi, Şirket-i Hayriye ve Zonguldak maden işçilerinin grevleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu grevlerin ortak özelliği uyuşmazlıkların barışçı bir yolla çözümlenmek istenmesiydi. Ancak yine de bazı grevlerde sertleşmeler görüldü. Zaptiye Nazırı Sami Paşa katı tutumuyla bazı grevlerin bastırılmasını sağladı. İstanbul'da rıhtım hamallarının grevi, Kazlıçeşme deri işçilerinin grevi ve Şirket-i Hayriye grevleri olaylı bir şekilde bastırıldı. Zaptiye Nazırı Sami Paşa (ayakta) ile Goltz Paşa ve Şirket-i Hayriye işçileri.*

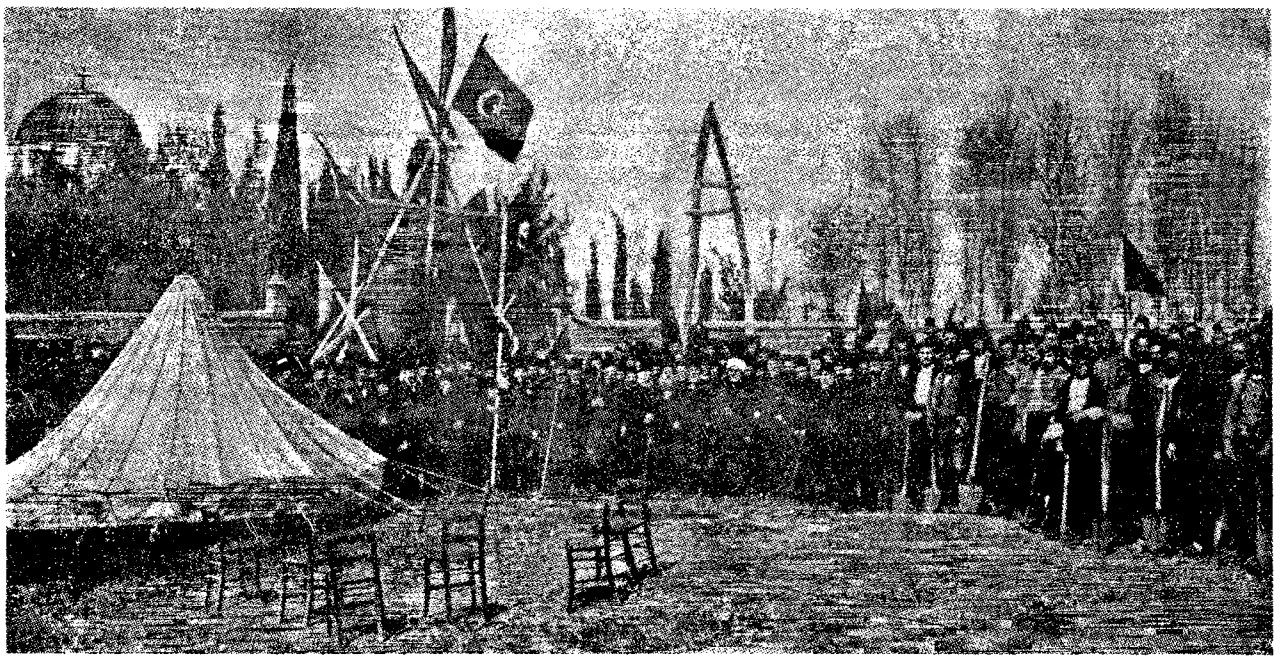

Kömür madeni işçileri ile Balya-Karaaydın simli kurşun madeni işçileri greve gitmişlerdir. Tütün işçilerince girişilen grevler de şunlardır: Cibali Tütün Rejisi işçileri grevi, Selânik tütün ticarethaneleri ve Tütün Rejisi işçileri grevleri, Kavala Tütün Rejisi işçileri grevi, Samsun tütün bağcıları ve Tütün Rejisi işçileri grevleri. Bu kesimlerin yanı sıra, İstanbul fırın işçilerinin grevleri ile İstanbul'daki bazı birahane ve otel garsonlarının grevlerini ve İstanbul Belediyesi Birinci ve Altıncı Daire temizlik işçilerinin grevlerini, Selânik'teki otel, kahvehane, lokanta ve gazino garsonlarının grevlerini, yine İstanbul ve Selânik'te bulunan kimi büyük mağazalarda çalışan işçilerce yapılan grevleri de 1908 grevleri listesine almak gerekir.

1908 Grevlerinin Özellikleri

Sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte elliyi aştığı belirlenen 1908 grevlerinin özelliklerinden biri, işçilerin ve memurların greve başvurmadan önce uyuşmazlıkları barışçı yoldan çözme girişimlerinde bulunmuş olmalarıdır. Başka deyişle, işçiler grev öncesinde isteklerini bir yandan işverenlere duyurmuş, öbür yandansa ilgili resmî makamlara, yani bakanlıklara, hükümete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne başvurmuşlardır. Bu nedenle, bazı grevler birdenbire ortaya konan eylemler niteliği taşımamıştır. Örneğin Gazhane işçilerinin, İdare-i Mahsusa çalışanlarının, fırın işçilerinin, Tramvay Kumpanyası memurlarının, Anadolu Demiryolları ile Şirket-i Hayriye işçi ve memurlarının, İzmir rüsumat memur ve kâtiplerinin grevleri, işverenlere ya da ilgili resmî makamlara yönelik başvurulardan, çoğunlukla ücret artırılması biçimindeki istekleri kabul edilmediği takdirde işi bırakacakları yolundaki barışçı girişimlerden sonra gerçekleştirilmiştir. Kimi zaman isteklerinin kabul edileceği yolunda söz verilmesi üzerine işçilerin işlerine döndükleri de olmuştur. Ancak, ya işverenlerce verilen sözün yerine getirilmemesi ya da resmî çevrelerce (örneğin Zaptiye Nâzırı Sami Paşa, Beyrut Valisi Nâzım Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Enver Bey) yapılan uzlaştırma girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine greve gidilmiştir.

1908 grevlerinin temel özelliklerinden biri, ücret artışı istekleri üzerinde odaklaşan ekonomik nitelikli eylemler olmasıdır. Çoğu zaman tek başına greve başvurma nedeni olarak öne sürülen ücret artışına, bazan çalışma koşullarının iyileştirimesiyle ilgili başka istekler de eklenmiştir. Ücret dışında grevlerde dile getirilen istekler arasında, günlük çalışma süresinin indirilmesi ikinci sırayı almıştır. Örneğin İzmir tramvay işçileri işsüresinin günde 10 saate indirilmesi, Kavala Tütün Rejisi işçileri günlük çalışma süresinin yazın 9, kışın 8 saat olması için greve gitmişlerdir. Liman işçileri, Anadolu Demiryolları işçileri, İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu memurları ve işçileri, Selânik'teki Errera ile Oroz di Bak Mağazaları işçileri, ne kadar olduğunu belirtmeksizin, mevcut iş süresinin kısaltılması isteğiyle greve başvurmuşlardır. 1908 grevlerinde daha seyrek olmak üzere dile getirilen öbür istekler arasında hafta dinlencesi hakkı tanınması, gece çalışması için iki kat ücret ödenmesi, dinlenme sürelerinin artırılması, fazla çalışma ücreti ödenmesi, yılda dört hafta ücretli izin verilmesi, yardım sandıkları için kesilen para cezalarının kaldırılması, avans ödenmesi, işyerlerinde sağlık koşullarına uygun bazı önlemler alınması, işçilerce kurulan sendikanın işverence tanınması ve bir aylık ücretin yılda ikramiye olarak verilmesi de bulunmaktadır. Ayrıca Tramvay, Şirket-i Hayriye ve Aydın Demiryolları grevlerinde ise,

SANAYİ MERKEZLERİNDE: II. Meşrutiyet'ten sonra hızlanan grevler özellikle İstanbul, İzmir ve Selanik gibi sanayi merkezlerinde meydana geldi. İlk işçi örgütleri de bu şehirlerde kurulduğu için buralar doğal olarak işçi hareketinin merkezleri oldu. İstanbul, Ameleperver Cemiyeti ve Osmanlı Amele Cemiyeti gibi örgütlerin kurulduğu şehirdi. Selânik de o dönemde Balkanlarda gelişen sosyalist akımların merkezi olmuş, sosyalist örgütlenmelere sahne olmuştu. Resimde Selânik'te yol işçileri.

işçiler haklarını vermemekte direndiklerini sandıkları ve aleyhlerine hareket ettiklerini düşündükleri bazı yöneticilerin görevden uzaklaştırılmaları yolunda, şirketin yönetim işlerine karışma anlamına gelen istekler de öne sürmüşlerdir.

II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamından yararlanarak maddi durumlarını düzeltmek ve iyileştirmek isteğiyle greve giden işçiler, amaçlarının siyasal ve hükümeti güç duruma düşürmek olmadığını açıklamışlardır. Örneğin Yedikule Şimendifer Fabrikası ve Şark Demiryolları işçileri, işi bırakma eylemlerinin hükümete karşı olmadığını, hükümete her zaman bağlı ve asker sevki için yardım ve hizmete hazır olduklarını açıkça bildirmişlerdir.

1908 grevleri, gerek hazırlanma, gerek uygulanma ve yürütme yönlerinden "kendiliğindenci" nitelik taşıyan eylemlerdir. Grevler sırasında kimi zaman işçiler arasında geçici birleşmeler oluşmuş ya da bazı grevlerde eylemi yürüten doğal kümeler yahut önderler belirmiş ise de, 1908 grevleri genelde örgütsüz eylemlerdir.

İşverenlerin grevlere tepkisi, bir yandan durumdan hükümete bilgi vererek gerekli önlemlerin alınmasını istemek, öbür yandan grevci işçileri işten çıkararak yerlerine daha düşük ücretlerle çalışacak işçileri işe almak biçiminde olmuştur. Yer yer işyerini kapayan ve lokavta giden işverenlere de rastlanmıştır. Örneğin Reji İdaresinin, fırıncı işverenlerin ve Aydın Demiryolu Şirketinin grevci işçilere karşı tutumu böyle olmuştur. Şam-Hama Demiryolu işçileri grevinde ise, grevden haberdar edilen Dahiliye Nezareti, grevci işçilerin işten çıkarılarak bir daha çalıştırılmamalarını istemiştir.

Hükümetin grevlere tepkisi, bir yandan kolluk güçleri aracılığıyla gerekli önlemlerin alınması, öbür yandan başkalarının çalışmasını önleyen grevci işçilerin tutuklanması ya da haklarını elde etmek için gösteri yapan işçi topluluklarının polis ve asker aracılığıyla dağıtılması biçiminde olmuştur. Örneğin Zonguldak maden kömürü işçileri grevinde, Dahiliye Nezareti'nin Kastamonu valisinden gerekli önlemlerin alınmasını istemesi üzerine, Taşköprü Gambotu ile bir bölük asker İstanbul'dan Zonguldak'a gönderilmiştir. Balya madeni grevinde de Dahiliye Nezareti, isteyen işçilerin çalışmasını sağlayacak önlemlerin alınmasını Hüdavendigâr (Bursa) vilâyetine bildirmiştir. İstanbul rıhtım hamalları grevinde, Yedikule Şimendifer Fabrikası işçileri grevinde, Kazlıçeşme debağhane işçileri grevinde, grev sırasında çalışanlara engel olanlar tutuklanmıştır. 8 kuruş ücret karşılığında günde 14 saat çalıştırılan Şirket-i Hayriye işçileri grevinde, barışçı girişimlerin sürüncemede kalması üzerine, Bâbıâli'deki gösteriden sonra Şirket önünde toplanan işçiler polis ve asker aracılığıyla dağıtılmış ve bir iki kişi de yaralanmıştır. Aydın şimendifer işçileri grevi ise, asker ve işçiler arasındaki çarpışmada bir kişinin ölümü ve birkaç kişinin de yaralanması ile sonuçlanmıştır.

Özet olarak, gerek yerli ve yabancı sermayeli, gerekse kamusal ve özel kesim işyerlerinde gerçekleştirilen 1908 Ağustos-Eylül grevleri, temelde yıllardır katlanılan son derece kötü çalışma koşullarına karşı göreli siyasal özgür-

YABANCI SERMAYEYE KARŞI: 1908'de yoğunlaşan grevlerin bir başka özelliği de yabancı şirketlerde çalışan işçilerin bu işyerlerinde başlattığı hareketlerin artmasıydı. İşçiler bu şirketlerdeki yabancı yöneticilerin davranışlarından ve ücretlerin azlığından yakınıyorlardı. Birçok şehirde şubesi olan bir Fransız şirketi Oroz di Bak adlı büyük mağazanın işçileri birkaç kez greve gitmişlerdi. 1908'de mağazanın Beyoğlu işyerinde işçiler müdüre başvurarak ücretlerinin artmasını istediler, ancak müdür temsilciyi kovup, işçileri işten atmayla tehdit edince grev başladı. Resimde o dönemdeki yabancı mağazalardan Tring ve Baker mağazasının ilanı.

lük ortamından yararlanılarak barışçı girişimlerde bulunduktan sonra başvurulan, ekonomik nitelikli, hükümete karşı eylemler özelliği bulunmayan, örgütsüz ve kendiliğindenci eylemlerdir. Ticaret yaşamını, ulaşım ve taşımayı geçmişte alışılmadık ölçüde etkileyen grevlere tepki olarak geçici yasanın çıkarılmış olması ile kamuya yönelik hizmetleri yerine getiren işyerlerinde grev dalgasının önü alınmıştır.

Tatil-i Eşgal Kanunu ve Sonrası

1909'da Meclis-i Umumî'nin ve Padişah'ın onayından geçirilen ve 1936 İş Yasası'nın çıkarılmasına değin yürürlükte kalan Tatil-i Eşgal Yasası, İşçi ve İşverenler arasında çalışma koşulları ile ilgili bir uyuşmazlık çıktığında greve başvurmadan önce uzlaşma girişiminde bulunulmasını zorunlu tutmuştur. Taraflarca seçilen üçer vekilden oluşan Uzlaşma Kurulu'nda (Heyet-i İtilâfiye) oybirliği ile anlaşma sağlanamadığı takdirde işi bırakma, greve başvurma özgürlüğü vardır. Bu yolu denemeksizin ve sonucunu beklemeksizin ya da oybirliğiyle varılan uzlaşma kararına uymaksızın işin bırakılması yaptırımlara bağlanmıştır. Öte yandan yasa, kamuya yönelik hizmetleri yerine getiren kurumlarda ve işyerlerinde çalışan işçilere sendika kurma hakkını yasaklamış ve yasanın yayımlanmasından önce kurulan sendikaları da feshedilmiş saymıştır.

Grev hakkını kesin olarak yasaklamamış olsa da, yasanın yaptığı bu düzenleme grevleri bir ölçüde yavaşlatmıştır. 1909 sonrasında yasa kapsamı dışında gerçekleştirilen grevler arasında özellikle terzi ve kunduracı grevleri dikkati çekmektedir. Bu grevlerin temelinde, yabancı büyük mağazaların rekabetine dayanamamaktan ileri gelen bazı sorunlar vardı. Öte yandan, Tatil-i Eşgal Yasası sonrasında yapılan grevlerde, önceki yıllarda rastlanmayan, geçerli bir neden olmaksızın işten çıkarılma ve iş güvencesi, kurulan sendikaların tanınması gibi ilginç isteklere de rastlanmaya başlamıştır.

Yasanın yürürlüğe girmesinden sonra 1909 yılı sonbaharında Ksanti'de (İskeçe) Hasanağa Tütün Deposu işçileri ile İzmir'de bir ticarethanede çalışan işçilerce yapılan grevler, yasanın kapsamı dışındadır. 1910 Haziranında Kazlıçeşme debağhane işçilerince, işverenlerin bir yıl önce sağlanan uzlaşmaya aykırı olarak ücretleri artırmamaları nedeniyle başvurulan grev de, Tatil-i Eşgal Yasasının kapsamı dışında bırakılan işlerle ilgilidir. Bu grev çalışmak isteyen bazı işçileri greve katılmaları için tehdit eden 41 kişinin tutuklanarak Divan-ı Harb-i Örfî'ye verilmesiyle, başarısız biçimde sonuçlanmıştır. 1910 yılı içinde gerçekleştirilen grevler arasında, çoğu kadın olan bini aşkın Bilecik İpek işçisinin grevi ile üç bin dolayındaki Bursa ipek işçisinin ücret artırımı isteğiyle başvurdukları grev, Zonguldak kömür işçilerinin grevi ve Manastır'daki dokuma işçilerinin grevi bulunmaktadır. Mayıs 1910'da İstanbul tramvay işçilerince yapılan greve Tatil-i Eşgal Yasası'nın uzlaşma konusundaki kuralları uygulanmıştır. Ücret artışı ve memurların imtiyaz şartnamesine aykırı olarak Osmanlı uyruğunu taşıyan kişiler yerine yabancı uyruklu kişilerden atanması konularında çıkan uyuşmazlık, önce uzlaşma yoluyla kotarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Nafia Nâzırı Hallacyan Efendi Tramvay Şirketi Müdürü ile, grevci işçiler de bir kurul oluşturarak Nâzır ile görüşmüşlerdir. İlk aşamada çözülmeyen uyuşmazlık ve dolayısıyla dört beş gün kadar süren grev, ikinci aşamada uzlaşmaya varılmasıyla sona ermiştir. Tramvay Şirketinin grev sırasında grevci işçiler yerine yeni ve acemi kişileri işe alarak tramvayları çalıştırması kimi kazalara yol açtığı gibi, halkın tepkisine de neden olmuştur.

1911'de Selânik matbaacıları ve reji işçileri greve gitmişlerdir. İstanbul'daki 2000'den çok Reji işçisinin katıldığı grev ise, 20 dolayında işçinin nedensiz olarak işten çıkarılmasına tepki biçiminde ortaya konmuştur. Aynı yıl içinde yapılan grevler arasında Cibali tütün işçilerinin grevi, Bulgaristan şimendifer memur ve işçilerinin genel grevi, İzmir-Karahisar Demiryolu işçileri gre-

vi, İstanbul un fabrikasında çalışan işçilerin haftada bir gün dinlence isteğiyle yaptıkları grev, Selânik matbaa işçileri grevi ve Zonguldak maden işçileri grevi bulunmaktadır

1912 yılının bilinen grevleri, Drama tütün işçileri ile İznik yol işçilerinin ücret sorunu nedeniyle başvurdukları iki grevdir.

Bu yıldan sonra grevler çok seyrekleşmiştir. II. Meşrutiyet'in henüz birinci yılını doldurmasından önce, 31 Mart Olayı'nın ardından, 1918'e değin sürmek üzere ilan edilen Sıkıyönetim ve bu rejime eklenen kimi hükümet önlemleri ile 1908 grevlerinin gerçekleştirildiği göreli siyasal özgürlük ortamının ortadan kalkmış ve özellikle 1913 Bâbıâli baskınından sonra İttihat ve Terakki'nin mutlak egemenliğinden doğan fiilî bir tek parti rejiminin kurulmuş olması, grevleri de fiilen olanaksızlaştırmıştır. Nitekim 1912'de Drama tütün işçileri ile İznik yol işçilerinin ücret sorunu nedeniyle başvurdukları iki grev olayı, 1913 ve 1914 yıllarında ise İzmir liman işçileri ile Ereğli kömür işçilerince gerçekleştirilen birer grev olayı vardır.

İşçi Örgütlenmesi

1908 grevlerinin örgütsüz ve kendiliğindenci niteliğine karşın, "Hürriyetin ilanı" ile birlikte kimi örgütlenme çabaları görüşülmüştür. Nitekim Mehmed Cavid Bey de Meşrutiyet'i izleyen günlerde sendika kurma doğrultusundaki bazı girişimlerden söz etmiştir. Osmanlı Amele Cemiyeti kurucularının kurdukları Osmanlı Terakki Cemiyeti ile dünya işçi örgütleriyle birleşme eğilimleri taşıyan Mürettibîn-i Osmanî Cemiyeti, 1908'in siyasal özgürlük ortamı içinde kurulan örgütlerdir. Şark ve Anadolu Demiryolları işçilerinin ayrı ayrı sendikalar kurma yolundaki girişimleri, "cemiyet-i uhuvvetkâraneler"e dönüşmekle birlikte gerçekleşmiştir.

Tatil-i Eşgal yasası işçi örgütlenmesine yasal bir engel getirmişse de, tümüyle önleyememiştir. Öte yandan, kamuya yönelik hizmetleri yerine getirmeyen işyerlerinde çalışan işçilerin Cemiyetler Yasası çerçevesinde örgütlenmesi de olanaklı idi. 1910 yılı ortalarında, İstanbul ve Selânik başta olmak üzere İzmir, Zonguldak, Drama ve Kavala gibi kentlerdeki demiryolu, tütün, yükleme ve maden işçileri ile marangozlar, terziler, kunduracılar, fırıncılar, matbaa işçileri, garsonlar ve pamuk ipliği bükümcüleri sendikalarda ve sendika dışı işçi kuruluşlarında örgütlenmiş durumdaydılar. Rumeli kesiminde sosyalistlerin etkisi altındaki örgütlenme girişimleri, 1909 ortalarında Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu adında bir üst düzey kuruluşunun doğmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu federasyon 1910'da hükümetçe kapatılmıştır. Selânik'te ve Makedonya'da sınıf temeline ve sosyalist düşünceye dayanan ilk işçi örgütleri, bu düşünceyi paylaşan siyasal partilerin üyesi olan Bulgar işçilerince kurulmuştur.

TATİL-İ EŞGAL TARTIŞMALARI: II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlayan grevler ve işçi hareketleri çalışma hayatının düzenlenmesine ve bazı yasakların getirilmesine neden oldu. 1908'de çıkarılan Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'dan sonra 1909'da Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler sonunda Tatil-i Eşgal Yasası çıkarıldı. Tartışmalar sırasında kanun hakkında değişik görüşleri savunan mebuslar karşı karşıya geldi. Sendikacılık, sosyalizm vb. gibi konular tartışıldı. Oldukça ilginç konuşmaların geçtiği bu oturumlarda özellikle Cavid Bey'e karşı tutumuyla dikkati çeken Zohrab Efendi kanunun getirdiği birçok hükme karşı çıktı. Zohrab Efendi (solda) ve o dönemde Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa.

TRAMVAY İŞÇİLERİNİN GREVİ: *Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra yapılan grevlerde uzlaşma konusunda yeni yasanın getirdiği kurallar uygulanmıştır. 1910 yılının Mayıs ayında tramvay işçilerinin yaptığı grevde çıkan uyuşmazlık önce uzlaşma yoluyla giderilmeye çalışılmış ve Nafıa Nazırı Hallacyan Efendi ile Tramvay Şirketi'nin müdürü ile işçilerden bir kurul oluşturulmuştur. Önce çözülemeyen uyuşmazlık birkaç günlük grevden sonra anlaşmayla sonuçlanmıştır. Tramvay işçilerinin daha sonraki dönemlerdeki bir grevi ve 1910'daki greve arabuluculuk eden Nafıa Nazırı Hallacyan Efendi.*

1911 Kasımında Selânik Valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Selânik'teki tüm işçilerde sendika kurma eğiliminin yaygınlaştığı ve ruhsat verilmesi konusunda duraksamalara düşüldüğü belirtilmiştir. Tatil-i Eşgal Yasası'nın Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında olduğu gibi, anılan yazıda da sendikalarla sosyalizm özdeşleştirilmiş ve kurulacak sendikalar yoluyla yavaş yavaş gelişecek olan sosyalizmin yerel ticareti mahvedeceği öne sürülmüştür. Yazıda ayrıca, daha önce kurulmasına izin verilen sendikaların yasaklanması ve kapatılması için Meclis-i Vükelâ kararına gerek olduğuna da değinilmiş olması, yöneticilerin sendikalaşma eğilimi karşısında duydukları tedirginliği ortaya koymaktadır.

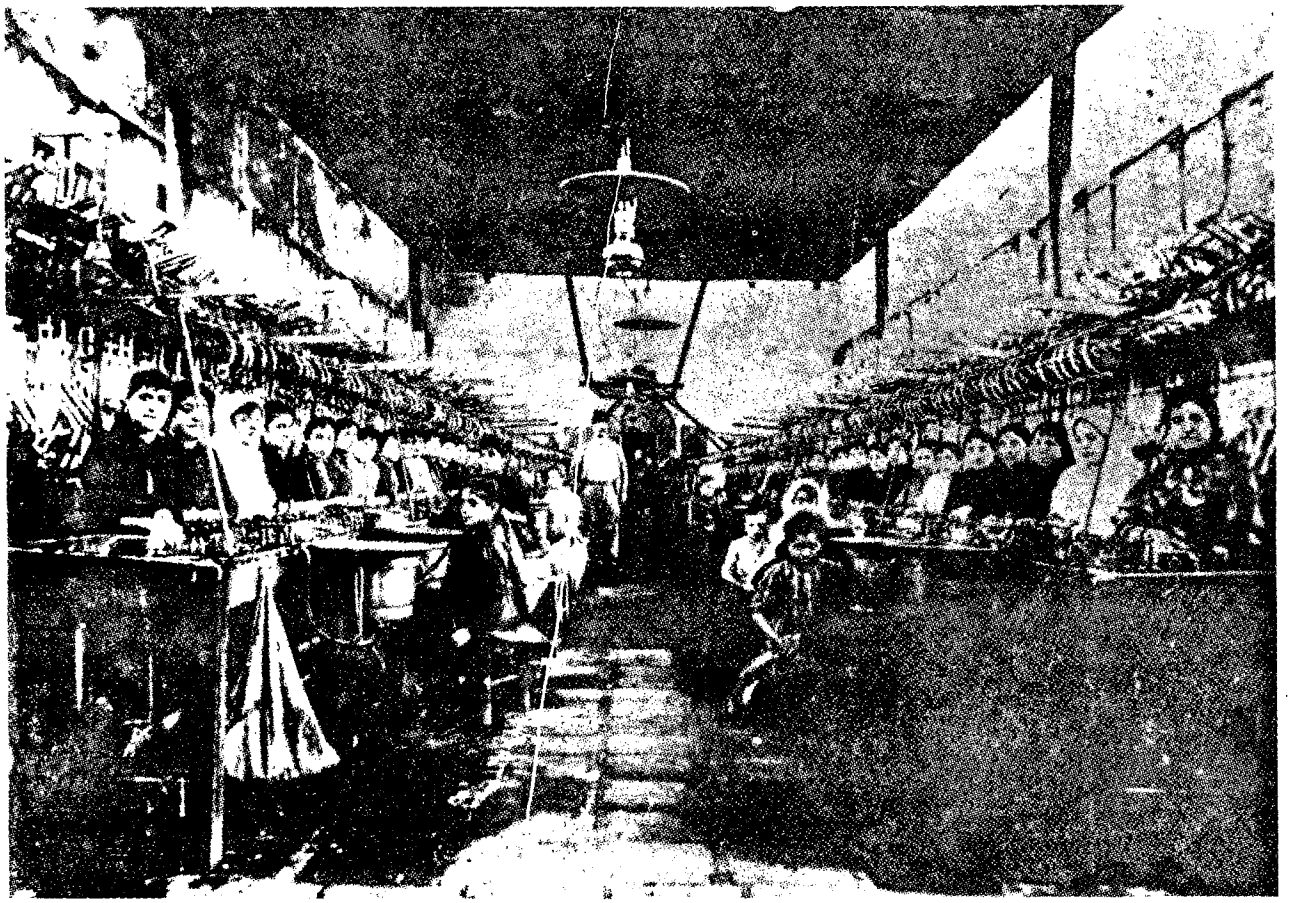
1912 yılı başlarında İstanbul'da sendikalaşma hareketi yeniden canlanmıştır. Amele Kulübü dışında, terzi, şemsiyeci, döşemeci, mücellit, değirmenci, berber, bira fabrikası işçileri, eczane ve Cibali reji işçileri arasında da sendikalar kurulmaya başlanmıştır. Ancak, Balkan Savaşı'nın başlaması ve sonra da Bâbıâli darbesi ile sendikalaşma eğilimi durmuştur.

Çalışma Koşulları

Tatil-i Eşgal Yasası'nı izleyen yıllarda, çalışma koşullarında yıpratıcılığın sürmesinin yanı sıra, çalışma yaşamındaki çocuk ve kadınların sayısı da artmıştır. Genç kız ve kadınlar, öteden beri çalışmakta oldukları dokuma sanayii ile sınırlı olmayarak öbür sanayi kollarında da çalışmaya başlamışlardır. İstanbul Kibrit ve Beykoz Bez Fabrikalarında çalışan çocukların sayısı, tüm çalışanların yarısını oluşturmuş ya da geçmiştir. Savaş yıllarında ise, erkek işgücü sorununun önemli boyutlara ulaşmış olması nedeniyle, kadın işçiler fabrika, atölye, yol yapımı ve sokak temizliği gibi birçok iş alanında çalıştırılmaya başlanmıştır.

1913 ve 1915 yılları sayımının verilerine göre, işçi ücretleri arasında sanayi kolları itibariyle çok büyük farklar vardır. Dokuma sanayiinde ücretler 4 kuruşa değin düşerken ağaç sanayiinde 17.5 kuruşa yükselmiştir. Bu yıllardaki genel ücret ortalaması ise, sırasıyla 12-14 ve 14-16 kuruş arasında değişmiştir. Şekercilik, konservecilik, dokuma sanayii, sigara, kâğıt fabrikaları gibi en çok kadın işçi çalıştırılan alanlarda gündelikler 10 kuruşun altına düşmüştür. En az gündelik ise, en çok kadın işçi çalıştıran ipek ve tütün fabrikalarında ödenmiştir. Kadın ve çocuklar yetişkin erkek işçilere oranla çok düşük ücretler karşılığında çalıştırılmışlardır. Örneğin, çalışanların % 55.5'inin kadın, % 14.3'ünün çocuk olduğu pamuk ipliği imalâtı ve pamuk dokumacılığı dalında, 1915'te erkek işçiler günde 10-13 kuruş alırlarken, kadın ve çocuklara sırasıyla 4-6 ve 2-4 kuruş arasında ücret ödenmiştir.

Satınalma gücünün sürekli biçimde düştüğü savaş yıllarında, devlet kendi fabrikalarında çok düşük ücretlerle işçi çalıştırmıştır. Askerlik yaşı içinde bulunanları ise asker olarak bu fabrikalarda çalıştırmıştır. İmalât-ı Harbiye, Seyr-i Sefain ve şimendifer fabrikalarıyla Tersanede işçi ücretleri çok düşüktür ve 20, 30 ve 40 yıldan beri devlete hizmet eden ustaların gündelikleri 15-25 kuruş arasında değişmiştir. Kömür madenlerinde çalışan işçilerin durumu ise çok perişandır. Maden nizamnamelerindeki çalışma koşulları ile ilgili bazı dolaylı kurallarla korunmaya çaba gösterilen maden işçileri, iş güvenliğinden uzak, son derece ağır ve çekilmez ko-

İŞÇİ ÜCRETLERİ ARASINDA FARKLILIK: *1913 ve 1915 yıllarında yapılan sayımlara göre sanayi kolları itibariyle işçi ücretleri arasında büyük farklılıklar vardır. Kadın ve çocuklar çok düşük ücretlerle çalıştırılmış ve aşırı bir biçimde sömürülmüşlerdir. 1915'te pamuk ipliği ve dokumacılığında erkek işçiler 10-13 kuruş alırken, kadın ve çocuklara 6 ile 2 kuruş arasında ücret ödenmiştir. Bursa'da ipek işçileri.*

şullar altında çalıştırılmaya devam olunmuştur. Dilâver Paşa Nizamnamesi'nde işçilere tanınan haklar kâğıt üzerinde kalmış, bölgede uygulanan zorunlu çalışma koşullarına ilişkin bu gerçekler, 1921 yılında çıkarılan Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafî-i Umumiyesine Olarak Füruhtuna (satılmasına) Dair Kanun'un TBMM'de görüşülmesi sırasında, o yılların İktisat Vekili Mahmut Celâl Bey tarafından tüm açıklığıyla dile getirilmiştir.□

KAYNAKÇA

ÇILADIR Sina, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940,* Ankara, 1977
ERİŞÇİ Lutfi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi,* İstanbul, 1951
GÜLMEZ Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri,* Ankara, 1983
GÜLMEZ Mesut, *Turkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi,* Ankara, 1983
GÜLMEZ Mesut, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizâmı'nın 12'nci Maddesi", *Amme İdaresi Dergisi,* XVII, 1, Mart 1984
GÜLMEZ Mesut, "Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev Sorunu", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* IX, 1-2, 1982
GÜLMEZ Mesut, "Mehmed Cavid Bey'in Sendika ve Grev Hakları Konusundaki Görüşleri", *Amme idaresi Dergisi,* XV, 2, Haziran 1982
GÜZEL M. Şehmus, "1871 Ameleperver Cemiyeti", *Bilim ve Sanat,* 8, Ağustos 1981
HANİOĞLU M. Şükrü, "Ali Cevdet'in Bir Risalesi: İş Ücreti ve İşsizlik Buhranı", *Toplum ve Bilim,* 4, Kış 1978
ONUR Hakkı, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler" *Yurt ve Dünya,* 2, Mart 1977
ÖKÇÜN Gündüz, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* Ankara, 1971
QUATAERT Donald, "Avrupa Sermayesinin İki Grup Osmanlı Nakliye İşçileri Üzerindeki Etkisi (1888-1909)" *Süreç,* 5, Ocak/Şubat/Mart 1981
SENCER Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı,* İstanbul, 1969
SÜLKER Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri,* İstanbul, 1973
[ŞANDA] Hüseyin Avni, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar,* İstanbul, 1935
ŞİŞMANOV Dimitır, *Türkiye İşçi ve Sosyalist hareketi, Kısa Tarih (1908-1965),* İstanbul, 1978
TOYDEMİR Sedat, "Türkiye'de İş İhtilâflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu", *İçtimai Siyaset Konferansları,* 4. kitap, İstanbul, 1951

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler

Şehmus Güzel

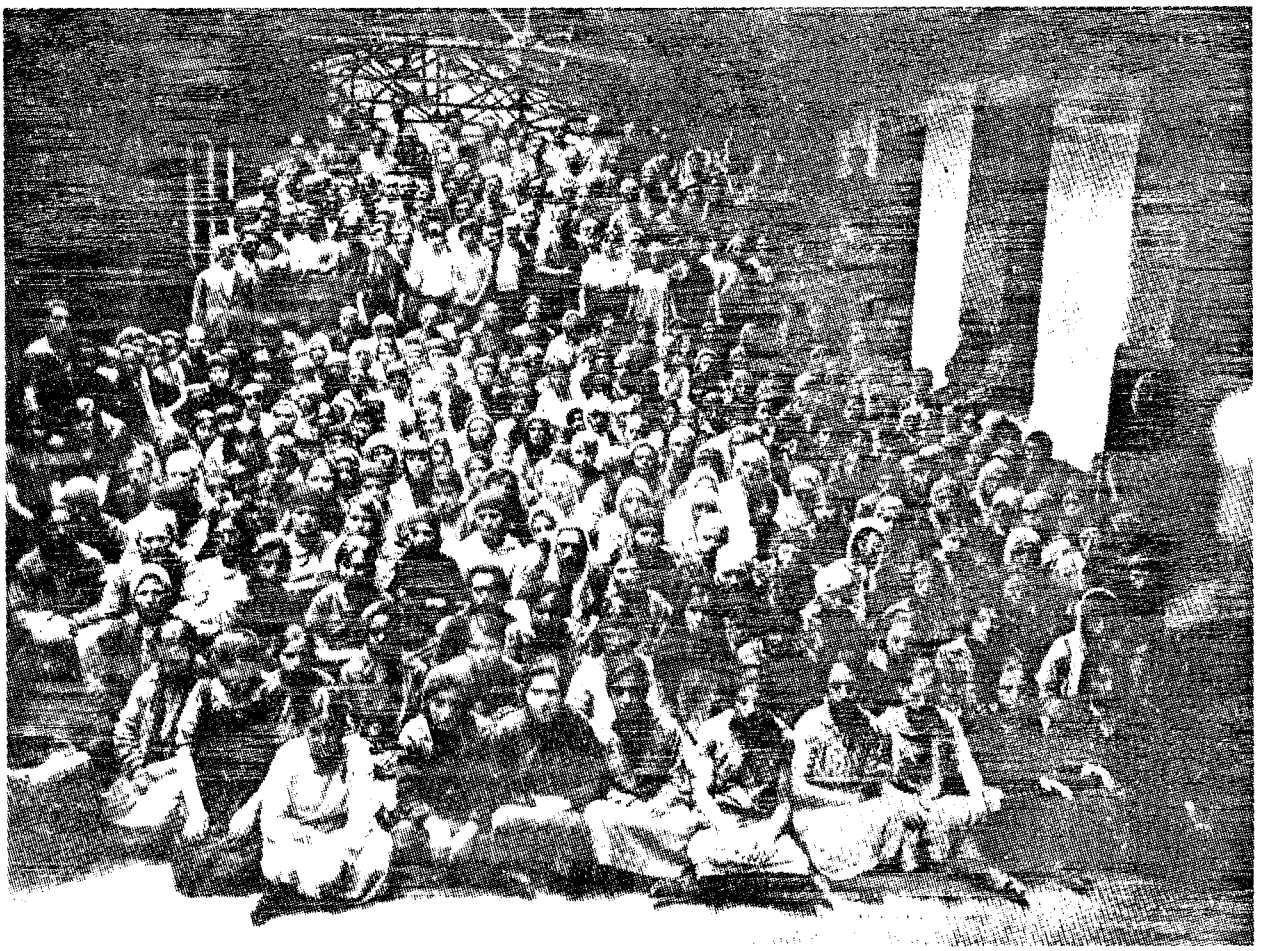
Osmanlı İmparatorluğu'nda işçiler yanında esnafın ve diğer toplumsal sınıfların işbırakım eylemleri örgütlediklerini biliyoruz. Bu eylemlere karşı padişahların tavrı yasaklayıcıdır. Padişah ve diğer Osmanlı yöneticileri bu tür eylemleri, özellikle işçilerin düzenlediklerini bir tür "zabıta olayı" gibi değerlendirmektedir. Bu eğilimin 1845'te çıkarılan "Polis Nizamı" (Polis Nizamnamesi)'na da egemen olduğunu saptamak mümkündür.

1800'lerden sonra ülkenin çeşitli yörelerinde kurulmaya başlanan ilk fabrikalara karşı makine kırıcılığı ve protesto olaylarının görülmesi aynı yıllarda vergilerin ağırlığına karşı protestoları ve hatta vergi ödenmemesi türü eylemler yasa koyucunun 1845'te birçok yasağı tüzel düzenlemeye almasına yol açmıştır.

İşçilerin yeni üretim ilişkilerine ilk tepkileri makine kırıcılığı biçiminde olmuştur. Bu tür eylemler grevler yanın-

GREVİN YAYGIN OLDUĞU İŞKOLLARINDAN: 1872 ile 1907 arasında grevlerin işkollarına göre dağılımında gemi yapımı, deri ve dokuma işkolları önde gelmektedir. Gemi yapımı ilk dönemlerde en hareketli grevlerin yapıldığı bir işkolu olmuştur. Özellikle ücretlerin düşük olması ve vaktinde ödenmemesi nedeniyle sık sık greve giden gemi yapımı işçileri belli bir dönemin en hareketli grevlerini gerçekleştirmişlerdir. Hasköy'de bir gemi yapımı tezgâhı.

TÜTÜN İŞÇİLERİ: Osmanlı Devleti'nde tütün işletmelerinde yapılan grevler işkolu itibarıyla ikinci sırayı tutmaktadır. Balkanlar'da ve Rumeli'deki tütün işletmelerinde çalışanlar, Ege ve Anadolu'nun diğer yörelerindeki tütün işçileri sık sık greve gitmiş, eylemlere girişmişlerdi. Bunların arasında İstanbul'da tütün işleyen fabrikalarda işçilerin yürüttüğü grevler de bunların arasında sayılabilir. Resimde o dönemlerde birçok kez greve giden Cibali Tütün Fabrikası'nda kadın işçiler.

da 20. yy'ın başına dek sürmüştür. Birçok işçinin işini elinden alan yeni makinelere karşı işçiler çareyi bu yeni makineleri kırmakta bulmuştur. Bu eylemler daha düzenli ve daha örgütlü işçi eylemlerinin (grev vb.) yaygınlaşmasıyla terkedilmişlerdir.

Grevler sırasında veya onlardan ayrı olarak işçi örgütlenmesi de 19. yy'ın sonuna doğru belli bir gelişme göstermiştir. İşçilerin gezici birlikler, grev komiteleri ve derneklerde biraraya geldikleri saptanmıştır.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e

Bu dönemde, ülkenin tarımsal ağırlıklı nüfus yapısı, azgelişmiş sanayisi, okuma-yazma düzeyirin çok düşük olması, demokrasi veya belli bir ölçüde özgürlükçü düşüncelerin yerleşememiş bulunması, buna karşın despotizmin yerleşikliği ve özellikle 1878'den sonra en yoğun dönemini yaşaması vb. etkenler gözönüne alınırsa işçi hareketinin zayıflığı kendiliğinden anlaşılacaktır. Bununla birlikte bu dönem işçi hareketleri ve örgütlenmesi 1908 ve sonrasındaki gelişmelerin tomurcuklarını bünyelerinde taşımaları açısından önemlidir.

Grevler

Genel Görüntü: Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1872 ile 1907 arasında, yani otuz altı yılda elli grev saptanmıştır. Tabloyu oluştururken esas olarak O.Sencer, K.Fişek ve K Sülker'in yapıtlarından yararlanılmıştır. Ancak, şimdiye dek ilk grevin örgütlendiği yıl olarak kabul edilen 1872 için Paris'te yayınlanan iki gazete de taranmıştır. Ayrıca iki padişahın tahttan indirilip, bir üçüncünün (II. Abdülhamid'in) tahta çıkarıldığı ve ilk anayasanın ilân edilip, I. Meşrutiyet'in kurulduğu 1876 yılı içinde İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan *Stamboul* gazetesini taradım. Bu taramalar sonucu ve diğer ikinci elden kaynaklarda sözü edilmeyen bilgi ve belgeler bulduğum gibi, kimi bilgilere ekler yapmak, bazı eksik ve yanlışları gidermek olanağını da elde ettim.

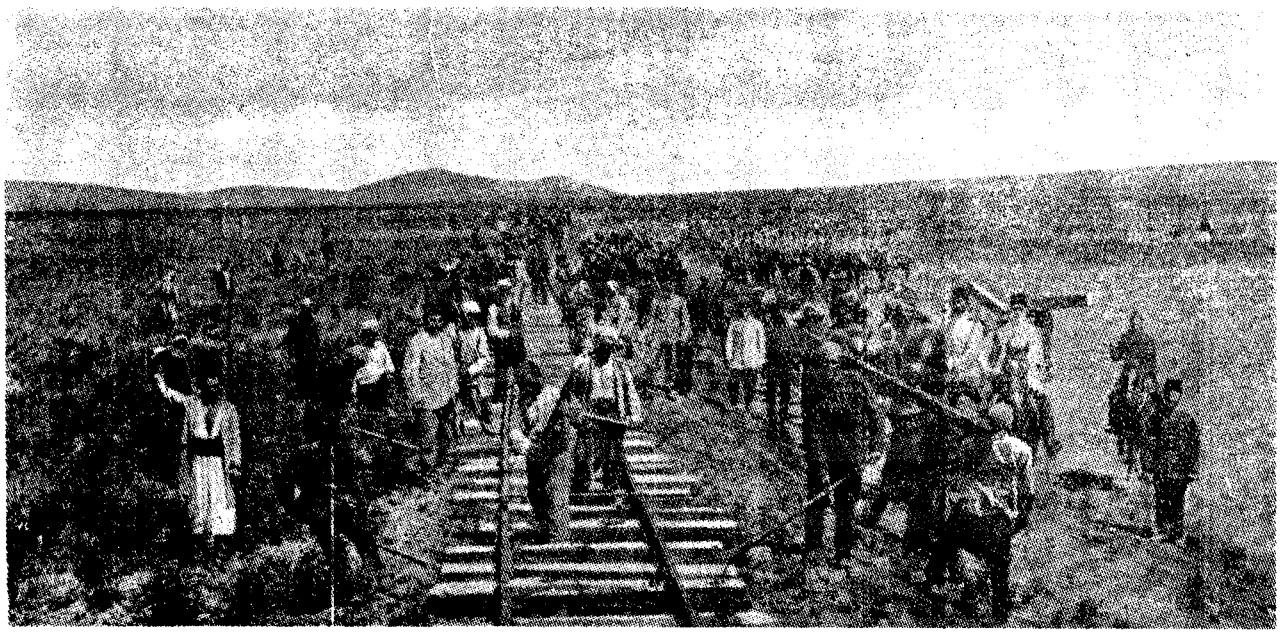
Tablo 1'den çıkarabileceğimiz ilk genel eğilimler şunlardır: 1872'de başlayan grevler 1876'da sekiz grevle belli bir doruğa ulaştıktan sonra gittikçe azalmaktadır. 1886 ile 1902 arasında greve rastlamıyoruz. (Bu belki de kaynaklarımızın yetersizliğinden geliyor.) Grevlerin azalması ve kaybolmasında

TABLO: 1

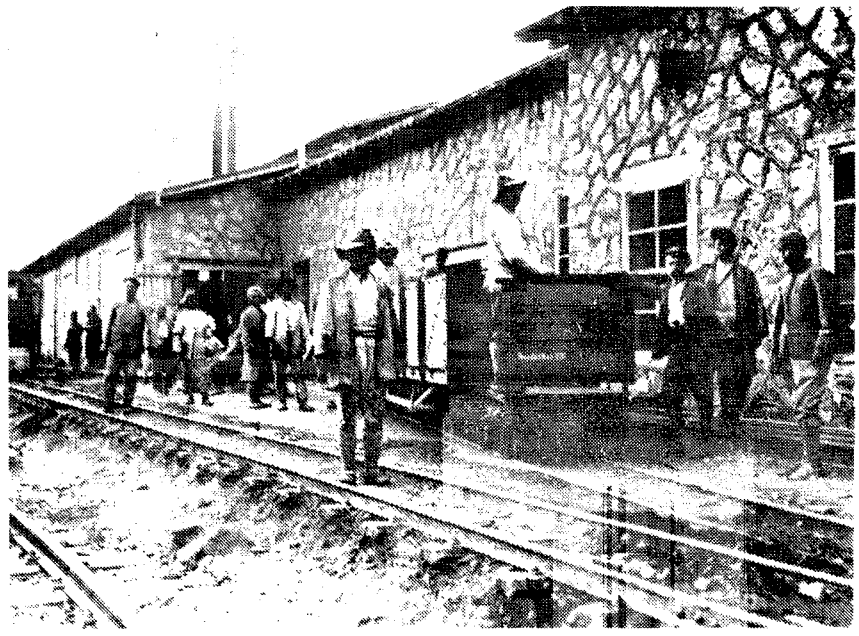
1872-1907 Grevleri

Grev No.	Yıllar	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	1872	25 Ocak	Gemi yapımı	Hasköy Tersanesi işçileri	İstanbul	
2	1872	16 Şubat	Haberleşme	Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri	İstanbul	
3	1872	6 Nisan	Demiryolu taşımacılığı	Haydarpaşa-İzmit demiry.inş.işçileri	İzmit	
4	1872	Temmuz	Deri	Beykoz Deri ve Kundura Fab.işçileri	İstanbul	
5	1873	22-28 Ocak	Gemi yapımı	Kasımpaşa Tersanesi işçileri	İstanbul	500-600
6	1875	8-15 Haziran	Gemi yapımı	Tersane işçileri	İstanbul	1.200
7	1875	12 Ekim	Deniz taşımacılığı	Sirkeci hammalları	İstanbul	
8	1876	18 Şubat	Gemi yapımı	Hasköy Tersanesi işçileri	İstanbul	
9	1876	28 Şubat	Demiryolu taşımacılığı	Haydarpaşa-İzmit demiryolu	İstanbul	
10	1876	20 Mart	Dokuma	İzmir terzi işçileri	İzmir	
11	1876	9 Nisan	Gemi yapımı	Tersane işçileri	İstanbul	1.000
12	1876	12 Nisan	Metal	Darphane işçileri	İstanbul	
13	1876	18 Nisan	Metal	Fişekhane işçileri	İstanbul	200-300
14	1876	22 Mayıs	Gemi yapımı	Tershane işçileri	İstanbul	200-300
15	1876	22 Ağustos	Dokuma	Feshane işçileri	İstanbul	50
16	1878	15 Ekim	İnşaat	Duvarcılar	İstanbul	
17	1878	15 Ekim	Deri	Ayakkabıcılar	İstanbul	
18	1878	15 Ekim	Dokuma	Terzi işçileri	İstanbul	
19	1879	10 Mart	İnşaat	Yapı işçileri	İstanbul	500
20	1879	25 Mart	Deniz taşımacılığı	Şirket-i Hayriye işçileri	İstanbul	
21	1879	10 Temmuz	Ticaret, büro	Muhasebe Bürosu çalışanları	Selânik	
22	1879	17 Temmuz	Gemi yapımı	Tersane işçileri	İstanbul	
23	1880	3 Şubat	Deniz taşımacılığı	İdare-i Mahsusa işçileri	İstanbul	
24	1880	27 Şubat	Demiryolu taşımacılığı	Haydarpaşa-İzmit demiryolu işçileri	İstanbul	75
25	1880	24 Kasım	Deniz taşımacılığı	Haliç Vapur Şirketi işçileri	İstanbul	
26	1882	12 Ekim	Deri	Tatavla kunduracıları	İstanbul	
27	1885	9 Nisan	Ağaç	Odunkapı odun biçme işçileri	İstanbul	
28	1886	1 Şubat	Ticaret, Büro	Beyoğlu M. işçileri	İstanbul	
29	1902		Gemi yapımı	Tersane işçileri	İstanbul	
30	1903		Gemi yapımı	Tersane işçileri	İstanbul	
31	1904		Gıda	Tütün işçileri	Kavala	8.000
32	1904		Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Selanik	
33	1904		Deri	Kunduracı işçiler	Selanik	50
34	1904		Deri	Kunduracı işçiler	Bitolia (Manastır)	150
35	1904		Gıda	Fırın işçileri	Bitolia (Manastır)	
36	1905		Dokuma	Dokuma işçileri	İstanbul	
37	1905		Dokuma	Dokuma işçileri	Selanik	
38	1905		Dokuma	Dokuma işçileri	Sketcha	
39	1905		Dokuma	Dokuma işçileri	Voden	
40	1905		Deri	Tabakhane işçileri	İstanbul	800
41	1906		Deri	Kunduracı işçiler	Veles	150
42	1906		Deri	Kunduracı işçiler	Skopie(Üsküp)	70
43	1906		Dokuma	Kaftancı işçiler	Skopie(Üsküp)	40
44	1906		Dokuma	Terzi işçiler	Veles	
45	1906		Ağaç	Marangoz işçiler	Selanik	
46	1906		Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	
47	1906	Ağustos	Basın, Yayın	Mürettipler	İstanbul	
48	1906		Metal	Demir işçileri	Selanik	
49	1906		Deri	Kunduracı işçiler	Selanik	
50	1906		Çimento, toprak ve cam	"Allatini" seramik fabrikası işçileri	Selanik	
					15 grevde toplam grevci sayısı	**12.985-13.285**

Kaynak: O.Sencer (1969), K.Fişek (1969), K.Sülker (1973), M.Ş. Güzel (1975), L.Temps *et* La Liberte *gazeteleri 1872 yılı,* Stamboul *gazetesi 1876 yılı koleksiyonları.*

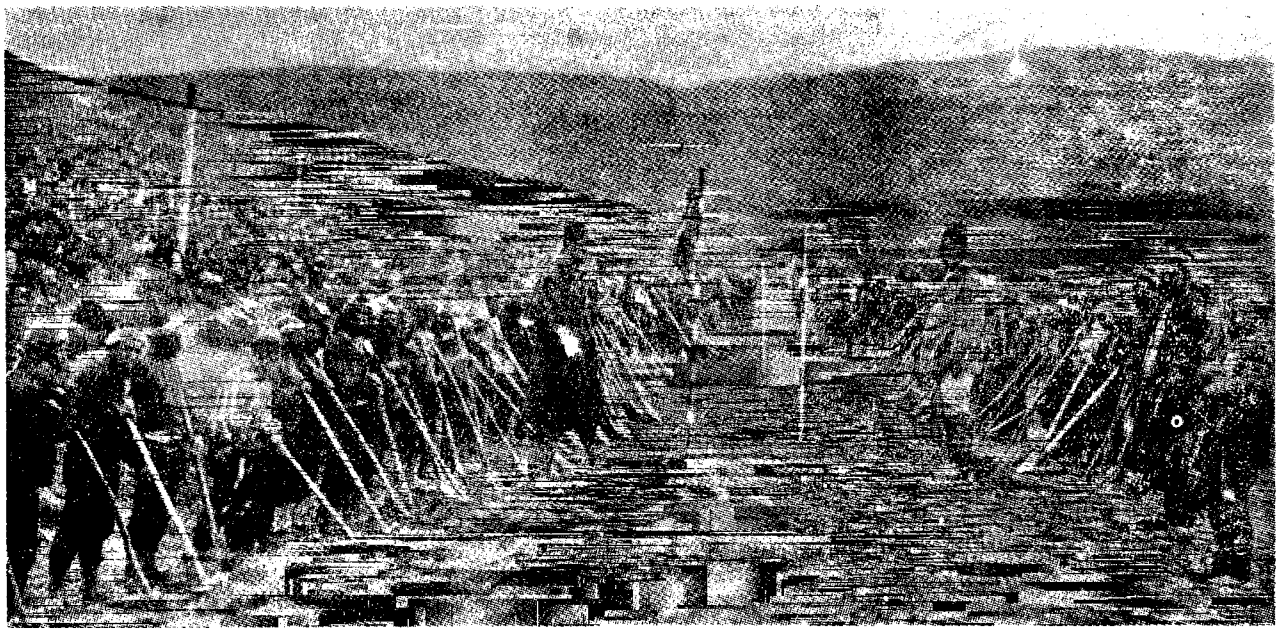
DEMİRYOLU VE YOL YAPIM İŞÇİLERİ: *Osmanlı Devleti'nde sık sık greve giden işçiler arasında demiryolu ve yol yapım işçileri de vardı. Anadolu-Bağdat demiryolu işçilerinin grevi, İzmir-Aydın demiryolu işçilerinin grevi ve bunun yanısıra çeşitli demir ve karayolu işlerinde çalışan işçilerin iş bırakma eylemleri bu dönemin sık rastlanan işçi hareketlerindendir. Bağdat ve Hicaz Demiryolu inşaatlarında çalışan işçiler (yukarda ve sağda) ve Tokat'ta yol yapım işçileri (karşı sayfada).*

1878'den itibaren belirginleşen ve gittikçe yoğunlaşan Abdülhamid istibdadının rolü belli bir öneme sahiptir. 1902'den sonra grevler yeniden örgütlenir ve 1906'da on greve dek ulaşır. 1902 sonrası grevlerinin daha çok İstanbul dışındaki Makedonya, Balkanlar ve Rumeli kentlerinde düzenlenmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni sözkonusu kentlerde baskının görece daha az hissedilir olmasında aranmalıdır. Aynı zamanda Avrupa'ya yakınlık, Genç Türk hareketinin bu kentlerde gelişmesi de belli roller oynamıştır. Dahası otuz yılı aşmakta olan Abdülhamid yönetimi ve ağır ekonomik koşullar, son yılların yetersiz tarımsal üretimi ve kıtlıklarla birleşince 1900'lerin başında her toplumsal sınıfın isyan ve ayaklanmalarla hoşnutsuzluğunu dile getirmesine tanık olunmuştur. Bu bağlamda işçilerin de grevlerle sorunlarına çözüm bulmak istemeleri doğaldı.

Genel eğilim olarak son nokta, 1907 yılında greve rastlanılmamasıdır. Ancak bu büyük olasılıkla birinci elden kaynakların taranmamış olmasından kaynaklanmaktadır. İmparatorluğun hemen hemen her yöresinde asker ve subayların ücretlerinin ödenmesi, süresi dolanların terhis edilmesi için isyan ettiği, kıtlık ve açlık nedeniyle özellikle kadınların önderliğinde protesto gösterileri, ayaklanmalar düzenlediği ve nihayet vergi ödemenin reddedildiği 1907 yılında işçilerin eylemler düzenlediği kuvvetle muhtemeldir. Bunlar yapılacak yeni araştırmalarla gün yüzüne çıkarılacaktır.

Grevlerin kentlere göre dağılımında, İstanbul otuz bir grevle ve toplam grevlerin % 62'siyle başı çekmektedir. Onu sekiz grevle Selânik, ikişer grevle Üsküp, Veles ve Manastır izlemektedir. Bu durum, o kentlerin dönemin sanayisi görece gelişmiş kentleri olması açısından doğaldır. Bu arada bölgesel ve

yerel birinci elden kaynaklar incelenirse ikinci kaynakların ve İstanbul gazetelerinin görmediği bazı işçi eylemlerine daha rastlanılacağını sanıyorum.

Grevlerin işkollarına göre dağılımında dokuzar grevle *Gemi Yapımı, Deri* ve *Dokuma* başı çekmektedir. (Tablo 2) Son iki işkolu Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel olarak en gelişmiş ve en çok işçi çalıştıran işkollarıdır. Kadın ve çocuk işçilerin de yoğun olarak kullanıldığı bu işkollarında işçi eylemlerinin daha yoğun olması doğaldır. Gemi yapımı işkolunda gerek yabancı işçilerin, gerekse yerli işçilerin ücretlerinin zamanında ödenmesi veya gecikmiş ücretlerinin hiç olmazsa bir bölümünün ödenmesi için sık sık greve gittiklerini görüyoruz. Abdülhamid'in deniz kuvvetlerinden çekinmesi yüzünden Osmanlı Donanması'nı Haliç'te çürümeye terketmesiyle ilintili olarak tersanelerin işleri de aynı yıllarda duracak ölçüde azalmıştır. Nitekim bu işkolundaki hareketlilik, 1902 ve 1903'teki birer grev dışında 1880'den itibaren durulmuştur.

İkinci sırada dörder grevle *deniz taşımacılığı* ve *gıda sanayii* yeralmaktadır. Onları üçer grevle *metal işkolu* ile *demiryolu taşımacılığı* izlemektedir. Bu sonuncu işkolunda ilginç olanı üç grevin de Haydarpaşa-İzmit Demiryolu işletmesinde örgütlenmiş olmasıdır. Bu işletme, 1870'lerin ilk yarısında sorunları en çok demiryoludur ve durum 1876'da İzmit'te işlerin tümüyle durdurulmasına dek varacaktır.

Gıda işkolunda grevlerde öncelik tü-

TABLO: 2

1872-1907 Grevlerinin İşkollarına ve Kentlere Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	%	Kentler	Grev Sayısı	%
Gemi yapımı	9	18	İstanbul	31	62
Haberleşme	1	2	İzmit	1	2
Demiryolu taşımacılığı	3	6	İzmir	1	2
Deniz taşımacılığı	4	8	Selanik	8	16
Dokuma	9	18	Kavala	1	2
Metal	3	6	Bitolia (Manastır)	2	4
İnşaat	2	4	Sketcha	1	2
Deri	9	18	Voden	1	2
Ticaret, büro	2	4	Veles	2	4
Gıda	4	8	Skopie (Üsküp)	2	4
Basın ve yayın	1	2			
Çimento, toprak ve cam	1	2			
Ağaç	2	4			
TOPLAM	**50**	**100**		**50**	**100**

Kaynak: Tablo 1'deki veriler.

DOKUMA İŞÇİLERİ: *Osmanlı Devleti'nde en gelişmiş ve en çok işçinin çalıştığı dokumacılık işkolunda aynı zamanda en yoğun sömürü de gerçekleşiyordu. Bu işkolunda kadın ve çocukların çalıştırılması ve çalışma saatlerinin uzunluğu işçilerin başlıca tepki kaynaklarından biriydi. Bunun yanısıra ücretlerin düşüklüğü ve vaktinde ödenmemesi gibi olgular da grevlere neden oluyordu. Ahırkapı Hanila Fabrikası işçileri (yukarıda) ile halı dokuyan kadın ve çocuk işçiler (karşı sayfada).*

tun işletmelerindedir. Daha sonraki dönemlerde de tütünün işçi hareketi içindeki önemi anımsanırsa, işçi hareketinin bu doğuş yıllarında geleceğin belirtileri verilmiştir denebilir.

Grevlerin Özellikleri

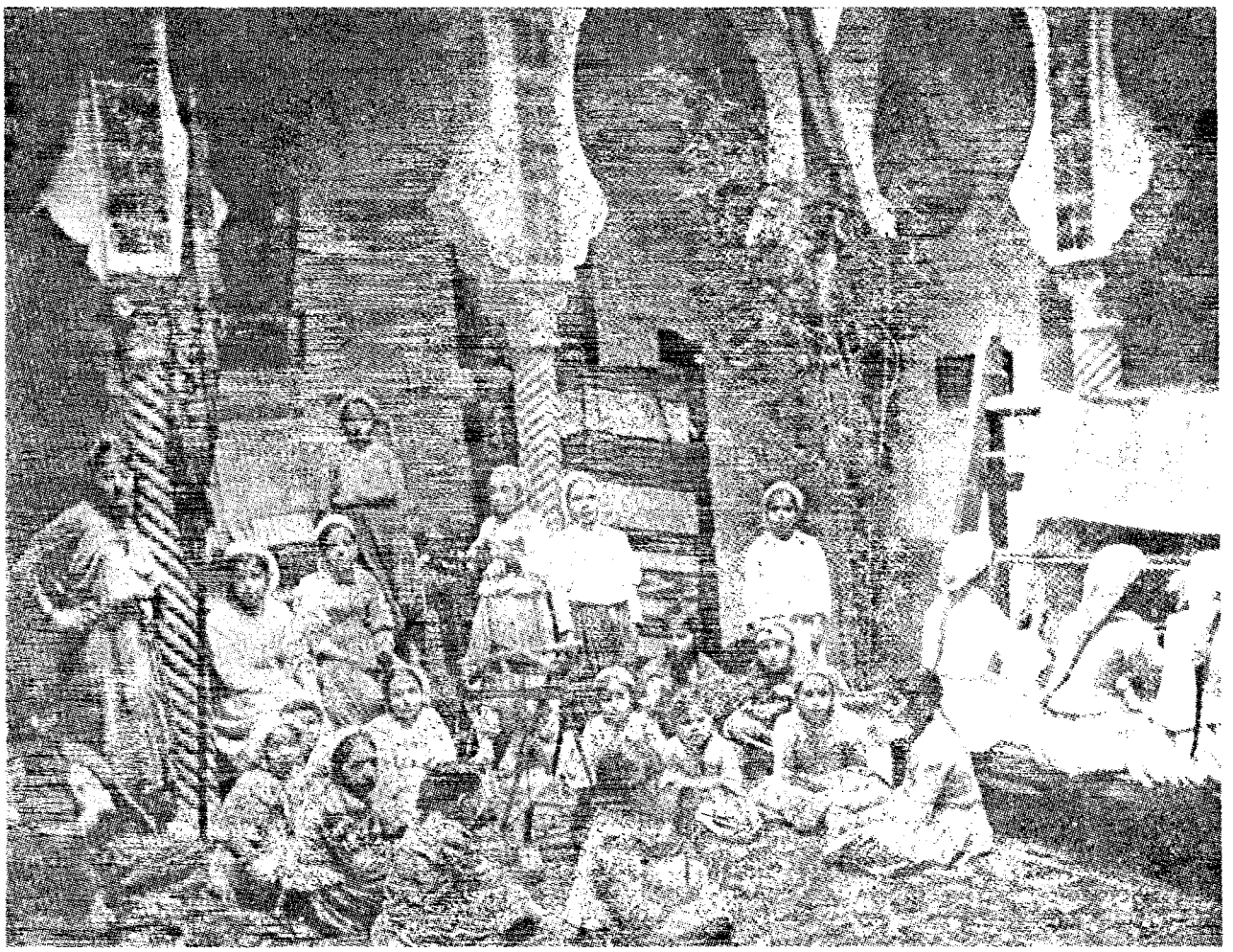
1- Grevlerin Başlaması: Dönemin grevleri ani grevlerden çok, uzun beklemeler, padişah, sadrazam ve ilgili nâzırlara yapılan başvurulardan bir sonuç elde edilemeyince örgütlenmişlerdir. Bu oluşum özellikle Müslüman işçilerde daha belirgindir. Bunda Osmanlı geleneğinde bulunan Cuma Divanı'na çıkıp dilek ve isteklerin yetkililere bildirilmesi alışkanlığının belli bir rolü olmalıdır. Bu alışkanlığın 1908 ve sonrası dönemlerde de bazı işçi kesimlerinde sürdüğünü biliyoruz.

Grevlerin Nedenleri, İşçi İstekleri: Bu dönem grevleri belli bir ekonomik bunalım sırasında ekonomik nedenlere dayanan ve kendiliğinden oluşan eylemlerdir. Eylemlerin pek çoğu mali kriz nedeniyle işçi ve memurlarına ücret ödemekten aciz olan devlete bağlı kuruluşlarda, başka bir deyişle kamu sektöründe örgütlenmiştir. Daha çok yabancı sermayenin elinde ve egemenliğinde bulunan özel sektörde düzenlenen grevler daha sert geçmekte ve asker veya polis müdahalesine daha sık rastlanılmaktadır. Devlet bu tür olayları bastırmakta ve ülkeye çekmek istediği yabancı sermayeye güvence vermeyi de aramaktadır. Bu süreç içinde Osmanlı dış borçlarının devlet üzerinde sosyal adaletten daha fazla ağırlığa sahip olduğunu söyleyebiliriz.

İşçi istekleri öncelikle ve çoğunlukla aylardır ödenmeyen birikmiş ücretlerin ödenmesiyle ilgilidir. 1878'den sonra birkaç grevde ücretlerin artırılması isteğine de rastlıyoruz. Yine bu tarihlerde işçilerin bakır para veya kaime ile yapılan ödemelere de şiddetle karşı olduklarını gördük. Bir grevde pazarın hafta tatili sayılması, bir iki grevde ise uzun işgününün kısaltılması isteklerine rastladık. Dönemin ekonomik ve mali bunalımları içinde işçilerin asıl isteği çalıştıkları zamanın karşılığını almak, sefaletten kurtulmaktır. Bir anlamda varolan müdafaa edilmek, elde edilmek istenmektedir. Her ülkede olduğu gibi, İmparatorlukta da kriz döneminde işçiler savunmadadırlar.

Grevlerin Yönetimi: Bu dönemde sendika bulunmadığı için grevlerin tümü geçici birlikler veya işçiler arasından çıkan doğal önderlerce yönetilmiştir. C.Talas'ın dediği gibi, "1870'lerden sonra, çalışma koşullarının kötülüğü ve ücretlerin yetersizliği ve zamanında ödenmemesinden ötürü, birçok grev hareketine rastlanmakla birlikte, bunlar bir örgütlenmenin, sendikacılık hareketinin ürünleri değildir."

Bununla birlikte 1876'da İzmir Terzi işçileri grev yönetimi için *Grev komitesi* kurmuşlardır. Bu, örgütlenme biçimi olarak anlamlı bir girişimdir. Bu

tür örgütlenmeler işçiler arasında kalıcı önderlerin doğmasına yol açacaktır.

Grevlerin Sonuçlanması: Bu konuda kesin ve ayrıntılı bilgiden yoksunuz. Ancak, incelediğimiz kadarıyla kamu sektöründeki grevlerde devletin "Babalık" yapıp olanakları ölçüsünde işçi isteklerini karşılamaya çalıştığını, yabancı işletmelerin egemenliğindeki özel sektörde ise işlerin daha güç olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti kullarının isteklerini şu veya bu biçimde tatmine çalışırken kendini fethedilmiş bir ülkede sanan yabancı sermaye eli kolu serbest istediğini yapabiliyordu. Ayrıca yaptıklarının ülke güvenlik güçlerince savunulmasını da isteyebiliyordu.

Dönemin İşçi Örgütlenmesi: Tüzel düzeyde bu dönem boyunca işçilerin derneklerde örgütlenmeleri, hele sendika kurmaları yasaktı. 1845 tarihli Polis Nizamnamesi bu konuda yasaklayıcı hükümler getirmişti. 1876 Anayasası örgütlenme hakkı konusunda herhangi bir hüküm içermiyordu. Dahası 1878'den sonra Abdülhamid'in ticari şirketlerden bile kuşkulandığı, üç kişinin bir araya gelmesinin engellendiği bir dönem yaşanmıştır. Onca, tüzel ve fiili yasağa karşın 1860'lardan itibaren işçiye yönelik bazı örgütlenmeler olmuştur. Bunları üç altbaşlıkla inceleyelim:

a) Hayır Dernekleri: Bu tipin en ilginç örneği kimi yazarlarca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk işçi örgütü sanılan *Ameleperver Cemiyeti* (L'Amie du Travail)'dir. Bu dernek 1860'larda kurulmuş olup, aslında küçük esnaflara yardım eden, kredi veren bu arada "halen işsiz olan namuslu işçilere" para yardımı yapan "fakir işçilere iş bulan" bir hayır derneğidir ve işçi örgütü niteliklerinden hiçbirini taşımamaktadır.

İstanbul'da 1860'lı yıllarda Yunanlıların *"Omonia"* hayır derneği gibi dernekler de bulunuyordu.

Bu tür dernekleri gerçek işçi derneği saymak olanaksızdır. Ancak bunlar işçilere de hitap etmeyi amaçladıkları için ve benzerlerine sonraki dönemlerde de rastlandığı için bilinmesinde yarar vardır.

b) İşçi Dernekleri: Bunlar bizzat işçilerce kurulan, işçilerin ekonomik ve toplumsal hak ve çıkarlarını korumayı üstlenen, bu konularda uğraş veren örgütlerdir.

Bu bağlamda önce grevlerin yönetilmesi, başarıya ulaştırılması amacıyla grevcilerin kurdukları geçici işçi birliklerini -yani genellikle eylemin sona ermesi ile yok olan örgütlenmeler- ve grev komitelerini saymalıyız. Ayrıca 1900'lerde Balkanlar ile Makedonya kentlerinde sürekli ve kalıcı işçi birliklerine de rastlanmaktadır. Örneğin Selanik'te Yahudi topluluğu karşılıklı yardım sandıklarına ve şu veya bu biçimde sendikal niteliği olan birkaç birliğe sahipti. 1904'te bir tütün merkezi olan İskeçe'de (Yunanistan'daki Ksanti) ayrı ayrı Bulgar, Yunan ve Türk *İşçi Komiteleri*

kurulmuş ve bunlar 1906'da tek bir işçi komitesinde birleşmişlerdir.

İstanbul'da bilinen ilk gerçek işçi kuruluşunun 1894 veya 1895'te gizli kurulan Amele-i Osmani Cemiyeti (Osmanlı Amele Cemiyeti) olduğu kabul edilmektedir. Bu örgüt 4.000 kadar işçinin çalıştığı savaş sanayii fabrikaları işçilerince İstanbul Tophane'de kurulmuştur. Bir yandan işçilere örgütlemeye çalışırken, öte yandan istibdada karşı halkı ayaklanmaya çağıran bu örgüt bu nitelikleriyle yarı sendikal-yarı siyasal bir dernekti. Bir yıllık faaliyetten sonra kurucuları yakalanıp, sürgüne gönderilmiş ve dernek dağıtılmıştır. Ancak kurucularından İstanbul'a dönebilenler, derneği 1901-1902 yıllarında yeniden canlandırmak istemişler. Birçok toplantılar düzenlenmiş, işçi yararına önlemler getirilmesi istenmiştir. Fakat dernek önderleri yeniden yakalanmış ve faaliyetleri durdurulmuştur. Yurt dışına kaçabilenlerden birkaçı sonraki dönem sosyalist harekette sorumluluklar almıştır.

c) Yardımlaşma ve Tekaüt Sandıkları: 1880'li yıllarda madenler, tersaneler, demir ve deniz yolları ile dokuma imalathane ve fabrikalarında sosyal güvenlik kurumları olarak işçiler arasında yardımlaşmayı sağlamak onlara belli bir çalışma süresinden (30-35 yıl) sonra emeklilik hakkı tanımak için kurulan örgütlerdir. Örneğin Şubat 1876'da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'nde oluşturulmak istenen Tekaüt Sandığı için hazırlanan kanun tasarısı 25 yıl çalışanların isterlerse ücretlerinin % 50'si oranında bir maaşla emekliye ayrılmalarını öngörüyordu. 30 yıl çalıştıktan sonra emekli olanlar ücretlerinin % 75'ini emekli maaşı olarak alabileceklerdi.

Bu tür örgütlerin yönetimi işveren veya işveren vekillerinin denetim ve gözetiminde kalmıştır. Böylece, işçi ücretlerinden kesilen primler işveren için yan bir fon olanağı yaratmıştır. Bir işçinin 25, 30 veya 35 yıl aynı işletmede çalışıp emekli olabilme şansını elde etmesi ender bir şey olduğundan Tekaüt Sandıkları asıl amaçlarını gerçekleştirmekten uzak kalmışlardır. Ancak çalışanlara belli bir "Bizim de sandığımız var!" diyebilme fırsatı tanımarak gerçek işçi örgütlerine gereksinme duyulmaması sağlanmak istenmiştir.

İşçilerin ekonomik ve toplumsal amaçlı örgütlenmeleri yanında siyasal örgütlenmelere de ilgi duydukları bu dönemde görülmüştür. Osmanlı Amele Cemiyeti'nin yarı siyasal nitelikli olduğuna değinildi. Bundan sonra 1900'lü yıllarda işçilerin siyasal örgütler içinde yer aldıkları "Selamet-i Umumiye Kulübü" üyeleri arasında bir işçi bulunduğu bilinmektedir. Yine bu yıllarda zaman zaman hoşnutsuzluklarını greve giderek de gösteren işçilere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilgi gösterdiği gözlemlenmiştir. 1906 ve sonrasında İttihat ve Terakki yöneticilerinin bir bölümü işçilerin sorunlarına ilgi göstermektedir. Bu yıllarda İttihat ve Terakki'nin işçi hareketi gibi başkent İstanbul'a oranla baskı, jurnal ve istibdadın görece gevşek olduğu Selanik ile Balkanlar ve Makedonya'nın diğer kentlerinde gelişme göstermesi ilişkilerin bağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

SOSYALİST MİLLETVEKİLİ: *Meclis-i Mebusan'da işçi haklarını savunan, sendikal örgütlenmenin zorunlu olduğuna inanan milletvekillerinin başında Selânik milletvekili Vlahof Efendi geliyordu. Vlahof Efendi mecliste derneklere ve sendikalara yöneltilen baskılara karşı çıkmış ve bu konuda oldukça sert konuşmalar yapmıştır. Yerel yöneticilerin işçilerin örgütlenme hakkını engellediğini öne süren Vlahof Efendi daha sonra Yugoslav Parlamentosu'ndan milletvekili seçilmiştir.*

II. Meşrutiyet'te İşçi Hareketi

23 Temmuz 1908'de "Hürriyet"in ilânı ile yeni bir sayfa açılmıştır. II. Meşrutiyet, yakın tarihimiz açısından birçok bakımdan tam anlamıyla bir dönüm noktası, bir yol kavşağıdır. Yeni dönemin "adalet, meşveret (danışma-kurul-meclis), müsavat, hürriyet ve uhuvvet (kardeşlik)" sloganları işçileri özlerinden etkilemiştir. 23 Temmuz 1908'den başlayarak peş peşe grevler düzenlendi, işçiler yeni örgütlenmelerde bir araya gelerek yaşam ve çalışma koşullarını düzeltmek istediler.

1908 Grevleri

23 Temmuz'dan 1908'in sonuna kadar İmparatorluk'ta, Tablo 3'de görüldüğü gibi, yüzonbir grev düzenlenmiştir. Bu bir grev patlaması, önemli bir toplumsal, ekonomik ve siyasi olaydır. Benzeri bir olguya o denli kısa bir dönem içinde, ülkemizde bir daha rastlanmamıştır. 1908'in "İhtilâl aylarına" bakınca bütün ülkenin işçisiyle birlikte bir yürüyüşe kalktığı izlenimi edinilmektedir. 1908 işçi hareketinin ve özellikle grevlerinin işçi sınıfı tarihi bakımından yüklü olduğu, grevlerin başlatılışı, örgütleniş ve sonuçlandırılışlarıyla ilginç özellikler taşıdığını biliyoruz.

1908 Grevlerinin Özellikleri

Bir tek grevi incelediğimizde bile gözümüze çarpan noktalardan ve 1908 grevlerine toplu bir bakıştan hareket ederek onların şu özelliklerini saptayabiliriz:

a) Grev Sayısındaki Yoğunluk Bakımından: Yukarıda belirttiğim gibi, 1908'in bu birkaç aylık dönemi içinde

o zamana dek görülmemiş ölçüde grev düzenlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde bile, o denli kısa bir sürede bu kadar çok grev örgütlenmemiştir (Tablo 3, 4).

b) Ekonomik ve Coğrafi Etkinlik Bakımından: 1908 grevlerinin bütün işkollarında örgütlendiklerini ve tüm ülkeyi etkilediğini söyleyebiliriz (Tablo 4). 1908 grev patlaması ve işçi hareketi sadece o dönemde İmparatorluğun önemli sanayi ve ticaret merkezleri olan Selânik, İstanbul ve İzmir'i değil bunların yanı sıra Aydın, Balya-Karaaydın, Edirne, Ereğli, Adana, Samsun, Beyrut, Ergani, Konya, Bulgurlu, Dedeağaç, Dinar, Halep, Kavala, Drama, Gevgeli, Manastır, Üsküp, Midilli vb. az çok sanayi ve ticarî işyerlerine sahip birçok kenti de etkilemiştir. Birçok grev, özellikle demiryolu, maden ve tütündeki grevler birkaç kenti birden, bazan bir bölgeyi tümüyle kapsamıştır. Özellikle Eylülün ilk yarısında peş peşe çok sayıda işçiyi kapsayan grevlerin düzenlenmesiyle bütün ülkede bir genel grev dalgasının estiğini görüyoruz.

Grevler gıda (tütün dahil), dokuma (kumaş, halı, deri vb.), demiryolu ve tramvay, denizyolu taşımacılığı, maden vb. o dönemde İmparatorluğun en can alıcı işkollarını etkileyerek ekonomik açıdan çok büyük boyutlara ulaşmışlardır. Bu arada bazı grevlerin, örneğin demiryolu grevlerinin aynı zamanda birçok işkolunu birden etkilediği de görülmüştür (Tablo 4). Bu arada, Adana pamuk işçileri grevi, 1800'lerin başından beri Çukurova'daki tarım proletaryasının varlığına işaret etmesi bakımından vurgulanmalıdır.

Grevlerin çoğunun yabancı sermayenin egemenliği altındaki işyerlerinde, işletme ve işkollarında örgütlenmesi yabancı sermayenin ve yabancı ülke diplomatik temsilcilerinin grevlere karşı birlikte hareket etmelerine yol açmıştır. Nitekim yabancılar bir yandan grev olaylarının önüne geçilmesi için iktidar üzerinde baskı yaparken; öte yandan grevi düzenleyecek, zapt-u rapt altına alacak bir tüzel belge ivedi bir biçimde bir yabancıya hazırlatılmıştır. Bu zat Polonya kökenli ve Fransız vatandaşı Kont Léon Ostrorog'dur. Bu örnekle emperyalizmin Osmanlı yasama gücü üzerindeki etkinliği somutlaşmıştır.

Grevlerin ekonomik ve coğrafî açıdan yoğunluğu ve kısa sürede gelişip yaygınlaşması, olağanüstü boyutlara ulaşması, aynı zamanda o dönemde İmparatorlukta işçi sınıfının varlığını da gözler önüne sermekte midir? İşçi sayısının o sırada 250.000 civarında bulunduğunu bu bağlamda belirtmek yararlı olacaktır. 111 grevden 30'una katılanın işçi sayısını biliyoruz. Bu sayı Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun İstanbul'daki 900 grevcisiyle birlikte 42.728'e varmaktadır. Bu sayı bile başlı başına büyük bir rakam oluşturmaktadır. Geri kalan grevlerdeki grevci sayılarını maalesef kesinlikle bilemiyoruz. Ancak, kanımca, "1908'de her işçi en az bir kere greve gitmiştir" demek abartma olmayacaktır.

Bu arada 1908 grevlerinin genellikle kısa süreli olduklarını, birkaç saatlik veya bir günlük grevlere rastlandığını ve uzun süreli grevlerin ender olayları oluşturduğunu da görüyoruz (Tablo 3). Aynı duruma daha sonraki dönem grevlerinde de rastlıyoruz.

c) Grevcilerin İstekleri Bakımından: Grevcilerin temel isteğinin ücret artışı olması yanında, o dönem için ilginç ve yenilikçi birçok isteğe de rastlıyoruz. Örneğin Anadolu-Bağdat Demiryolu grevinde gördüğümüz gibi, onüçüncü aylık isteği. Birçok grevde işgücünün kısaltılması önde gelmektedir; Şark Demiryolları grevinde işgününün 8 saatle, İzmir Göztepe Tramvay grevinde, 10 saatle sınırlandırılması ısrarla istenmiştir. Bu arada dernek veya sendika gibi işçi örgütlerinin işverence tanınması,

TABLO: 3
1908 Grevleri

Grev No.	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	31 Temmuz (birkaç saatlik)	Deniz taşımacılığı	İdare-i Mahsusa Vapurları kaptan ve müretteb at	İstanbul	
2	31 Temmuz-14 Ağustos	Gıda sanayii	Cibali Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	
3	Ağustos başı	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	İstanbul	
4	Ağustos başı	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	Selanik	800
5	Ağustos başı	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	İzmir	
6	5 Ağustos	Basın ve yayın	Müretteipler	İstanbul	
7	8 Ağustos	Dokuma	"Çarmadon" halı fabrikası işçileri	İzmir	50
8	10 Ağustos	Gıda sanayii	İncir kutusu imalathaneleri işçileri	İzmir	
9	11 Ağustos	Çimento, toprak ve cam	Paşabahçe cam imalathanesi işçileri	İstanbul	
10	12 Ağustos-13 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Aksaray, Şişli, Beşiktaş Tramvay Hatları işçileri (Dersaadet Tramvay Şirketi)	İstanbul	
11	23 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Aksaray, Şişli, Beşiktaş Tramvay Hatları işçileri (Dersaadet Tramvay Şirketi)	İstanbul	
12	2 Eylül (kısa bir süre için)	Demiryolu taşımacılığı	Aksaray, Şişli, Beşiktaş Tramvay Hatları işçileri (Dersaadet Tramvay Şirketi)	İstanbul	
13	15-16 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Aksaray, Şişli, Beşiktaş Tramvay Hatları işçileri (Dersaadet Tramvay Şirketi)	İstanbul	

gece çalışmaları için % 100 fazla ücret ödenmesi, haftalık dinlence, yıllık ücretli izin gibi istekler de dikkat çekmektedir. Kavala Tütün Rejisi işçileri "Avrupa'da olduğu gibi hükümetin nezareti altında bir komisyon kurulması ve bu komisyonun işyerlerini her hafta teftiş etmesi" istekleriyle iş teftişi konusunu gündeme getirmişlerdir. İşçiler, işletmenin yapısıyla ilgili istekler bile ileri sürmüşlerdir. Örneğin, İdare-i Mahsusa deniz işçileri şirketin "Bahriye Nezareti'nden ayrılarak özerk bir idareye kavuşturulmasını, ya da Nafia Nezareti'ne bağlanmasını ve ıslah edilmesini" istemişlerdir. Bu tür istekler, işçilerin ekonomik bilinç yanında siyasal bilinç sahibi olduklarını da gösteriyor.

d) Grevlerin Başlatılmaları Bakımından: Grevlerin birçoğu birdenbire başlatılmıştır. Kimi grevde ise, greve başlamadan önce işverenle görüşme girişimleri, Sadrâzama, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ya da işverene bir liste halinde veya bir dilekçe ile bildirilmesi gibi barışçı yollara başvurulmuştur.

Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'nde işçilerin greve başlamadan önce gösteri ve yürüyüş düzenlediklerini, grev duyurusunu Haydarpaşa Garı kapısına astıklarını yukarıda gördük. Birçok grev başlangıcında bu tür gösteri ve yürüyüşlere rastlıyoruz. Grevciler, greve başlarken bu tür eylemler düzenleyerek, bildiri dağıtarak istek ve dileklerini kamuoyuna duyurmak, kamuoyunu kendi davalarına kazanmak istemektedirler. Bu arada basın da ihmal edilmemekte; gazete ve dergilere gönderilen mektup ya da yapılan başvurularla kamuoyu etkilenmek istenmektedir. Bu konularda grevciler zaman zaman başarılı olmuşlardır.

e) Grevlerin Yönetimi Bakımından: Grevlerin yönetimi genellikle örgütsüz işçi kümelerince üstlenilmiştir. Ancak birçok grevin yönetiminin, işçi birlikleri, dernekler ve çok az sayıda sendikalarca üstlenildiğini de görüyoruz. Bu arada kimi kez bir tek işçi önderinin bir grevi örgütlediği ve yönettiği de olmuş-

Grev No.	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
14	12 Ağustos	Ardiye ve antrepoculuk	Vapurlara kömür yükleyen işçiler	İstanbul	
15	15 Ağustos-16 Ağustos	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	Beyrut	105
16	22-31 Ağustos	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	Beyrut	105
17	Ağustos ilk yarısı	Demiryolu taşımacılığı	Tramvay sürücü ve işçileri	İzmir	
18	Ağustos ilk yarısı-Eylül ortası	Ağaç	Marangoz işçileri	İzmir	
19	Ağustos ilk yarısı	Dokuma	"Levant" Sanayi Şirketi iplikçi ve boyacı işçileri	İzmir	
20	Ağustos ilk yarısı	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	Midilli	
21	Ağustos ilk yarısı	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	Varna	
22	Ağustos ortası	Gıda	Tütün ticarethane ve atölye işçileri	Samsun	1.500
23	17 Ağustos	Enerji	Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi işçileri	İstanbul	
24	18 Ağustos	Dokuma	Yedikule İplik Fabrikası işçileri	İstanbul	
25	19-20 Ağustos	Basın ve yayın	Galata bölgesi mürettipleri	İstanbul	
26	22 Ağustos	Gıda	İstanbul fırınları hamurcu, pişirici ve çırakları		150
27	16 Eylül	Gıda	İstanbul fırınları hamurcu, pişirici ve çırakları		400
28	23 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi gündelikçi işçileri	Üsküp	
29	18-25 Ağustos	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Selanik	
30	Eylül başı-11 Eylül	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Selanik	
31	24-25 Eylül	Gıda	"Olympos" Buz Fabrikası işçileri	Selanik	
32	25 Ağustos (yeniden)	Çimento, toprak ve cam	"Olympos" Buz Fabrikası işçileri	Selanik	
33	24 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi gündelikçi işçileri	Selanik	
34	24 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Selanik-İstanbul Hattı Demiryolu Şirketi iskele işçileri	Selanik	
35	24 Ağustos	Gıda	Fırın işçileri	Selanik	1.000
36	Ağustos	Gıda	Sabun imalathaneleri işçileri	Selanik	500
37	Ağustos	Çimento, toprak ve cam	"Allatini" Biriket ve Tuğla Fabrikası işçileri	Selanik	2.000
38	Ağustos	Gıda	"Allatini" Un Fabrikası işçileri	Selanik	100
39	Ağustos	Konaklama ve eğlence yerleri	"Olympos" Bira Fabrikası işçileri	Selanik	120
40	Ağustos	Gıda	Tütün Rejisi sigara fabrikası işçileri	Selanik	500
41	Ağustos	Gemi (yapımı)	Tersane işçileri	Selanik	800
42	Ağustos	Ticaret, büro, eğitim ve güzel sanatlar	"Orosdi-Back" mağazası postacı ve komileri	Selanik	95
43	Ağustos	Metal	"Benforado" teneke imalathanesi ve komileri	Selanik	22
44	Ağustos sonu-9 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Selanik-Manastır hattı demiryolu şirketi işçileri	Selanik ve Manastır	

tur. Kimi grevde başarı şansını arttırmak, yönetimini kolaylaştırmak için bir ya da birkaç grev komitesi oluşturulduğuna da rastlıyoruz.

Bu arada, grev esnasında veya öncesinde grevcilerin eylemin yönetilmesi ve olumlu sonuca ulaştırılması amacıyla örgütlenme gereksinimi duyup dernek veya sendikalarını kurduklarını da birçok grevde saptadık. Böylece grev, dayanışmayı artırıp işçi örgütlenmesine giden yolları da açmaktadır. Grevlerin yönetiminde sosyalist fikirlerin, sosyalist kişi ve yöneticilerin bir etkinliği olduğunu söylemek zor, en azından 1908 için biraz erken olurdu.

f) Grev Türleri Bakımından: Grevlerin çoğunluğu *klasik grev* (işçilerin tümünün belirlenen saatte işi topluca ve birlikte durdurmaları) türündendir. Bu arada dayanışma grevine de rastlıyoruz. Ayrıca işyerinden çıkmama olgusu da grevcilerce bilinmektedir. Yukarıda incelediğimiz grevde, eylemin başında işyerinin işgal edildiğini belirtmiştim. Bu konuda bir başka örnek Şirket-i Hayriye grevidir: Şirket müdürü grevcilerle görüşmeyi reddedince, grevciler, Sirkeci'deki şirket merkezini, tüm büro çalışanlarını da içeride alıkoyarak işgal etmiş ve müdürü görüşmeye zorlamıştır.

g) Kamu Yöneticilerinin Tavrı Bakımından: Yöneticiler genel olarak grevlere karşı olumsuz tavır takınımışlardır. Bu olumsuzluk grevcilere karşı güvenlik güçlerinin gönderilmesi ve onlara baskı yapılması biçiminde somutlaşmıştır. İzmir, Zonguldak ve Samsun grevlerinde güvenlik güçleri ile grevciler arasında çatışmalar iki taraftan yaralanma ve ölümlere yol açmıştır. Yüzyılların Osmanlı yasakçılığı, ekonomik bakımdan yabancı sermayeye bağımlılık sonucu Batı kapitalizmini ve emperyalizmini savunmak zorunluluğu ile birleşince, hükümetler ve ülkenin bütün yöneticileri grevleri zorla bastırmayı görev edinmişlerdir. Bu oluşum grevi düzenleyen tüzel belgelerin hazırlanması ve benimsenmesinde de belirleyici olmuştur.

45	28 Ağustos (24 saat)	Demiryolu taşımacılığı	Sirkeci Şimendifer Fabrikası işçileri	İstanbul		
46	28 Ağustos	Demiryolu taşımacılığı	Yedikule Şimendifer Fabrikası işçileri	İstanbul	200	
47	28 Ağustos-11 Eylül(?)	Demiryolu taşımacılığı	Selanik-İstanbul Hattı Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	Selanik, Dedeağaç, İstanbul (Sirkeci)	1.500	
48	18 Eylül (yeniden)	Demiryolu taşımacılığı	Selanik-İstanbul Hattı Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	Selanik, Dedeağaç, İstanbul (Sirkeci)	1.500	
49	31 Ağustos-4 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	Aydın ve İzmir		
50	1-4 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi memur ve işçileri Aydın-Dinar Hattı memur ve işçileri	Aydın ve Dinar		
51	Eylül'ün ikinci haftasında (24 saatlik grev)	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	İzmir, Aydın ve Dinar		
52	26 Eylül-7 Ekim(?)	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	İzmir, Aydın ve Dinar		
53	Eylül başı	Haberleşme	Devlet Telgraf İdaresi memur ve işçileri	Selanik		
54	Eylül başı	Gıda	Tütün ticarethaneleri işçileri	Selanik		
55	Eylül başı-11 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Elektrikli Tramvay Şirketi işçileri	Selanik		
56	Eylül başı	Dokuma	"Boutet" Kardeşler İpek İplik Atölyeleri işçileri	Gevgeli	200	
57	2 Eylül	Deri	Kazlıçeşme Debbağhaneleri işçileri	İstanbul		
58	5 Eylül	Deniz taşımacılığı	Şirket-i Hayriye Fabrikası işçileri	İstanbul		
59	5-9 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi işçileri	İzmir		
60	9 Eylül	Ticaret, büro, eğitim ve güzel sanatlar	"Errera" mağazaları işçileri	Selanik		
61	10-12 Eylül	Ticaret, büro, eğitim ve güzel sanatlar	Yunanlılara ait tüm bakkal, şarküteri, berber dükkânları çırak, kalfa ve işçileri	Selanik		
62	10-12 Eylül	Konaklama ve eğlence yerleri	Yunanlılara ait tüm kahvehane, birahane, otel, lokanta ve gazino işçileri	Selanik		
63	Eylül'ün ilk yarısı	Deniz taşımacılığı	Hamidiye Şirketi İzmir Körfezi Vapur İşletmesi işçileri	İzmir		
64	13 Eylül	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Kavala	12.000	
65	13 Eylül	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Drama	2.000	
66	14-18 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Anadolu-Bağdad Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	İstanbul, Eskişehir, Ankara, Konya, Bulgurlu	(Sadece İstanbul'da 900 grevci)	

h) İttihat ve Terakki ve Grevler: Yukarıda belirttiğim gibi, Hürriyet'in ilânı ve İttihatçıların sloganları işçileri derinden etkilemiş; bunun tezahürleri dernek isimlerine, grevcilerin demeç ve ilânlarına yansımıştır. Bu konuda bir başka örneği 10 Eylül 1908'de Dersaadet Tramvay Şirketi işçilerinin bir bildirisinde İttihat ve Terakki'ye yapılan şu çağrıda görüyoruz: *"İstibdat fikirlerinin mahvıyla adaletin icrası İttihat ve Terakki'nin teşekkül esası ve mukaddes vazifesi olmakla(...) âli mercilerinden hürriyet, adalet ve müsavatı fiilen hükümran kılmasını talep ve istirham eyleriz."* İttihat ve Terakki'nin işçiler nezdindeki yeri oldukça yüksektir. Daha henüz iktidarı tam anlamıyla eline geçirememiş olan Cemiyet'in, grevler karşısında boş durmayacağı belliydi. Daha 1908 öncesi işçilere sempatiyle yaklaşan, istibdadın devrilmesi için "genel ve silahlı grev"den sözeden İttihatçılar grevler karşısında değişik tavırlar takınmışlardır.

Enver Paşa 1 Ekim 1908'de İzmir'de, İzmir-Aydın Demiryolu grevinde güvenlik güçleriyle grevciler arasında çıkan ve bir ölü ile birçok yaralıya malolan çatışmanın ertesi günü, aynı yerde askerlere bir söylev verip "kardeşlerine ateş açtıkları için onları kınamış, ateş emri veren subayın rütbesini sökmüştür." Fransız diplomatları birçok raporda İttihatçıların Selânik ve İzmir'deki grevleri desteklediklerini, grevcileri teşvik ettiklerini yazıyorlar. Bu İttihatçıların yabancı sermayeye, "yabancı parmağı"na karşı duydukları öfkeyle ilgili olmalı. İttihatçılar aynı zamanda vali ve benzeri mülki amirlerin işlerine de karışıp, grev ve diğer toplumsal konularda "son söz bizimdir" tavırlarını sergiliyorlardı.

İttihat ve Terakki'nin grevlere çözüm bulunması, uyuşmazlıkların bastırılması için bu konuda etkili olabilecek üye veya yandaşlarını grev yörelerine göndermeyi adet edindiğini de biliyoruz.

1908 grevlerinde İttihat ve Terakki'nin işçileri, özellikle uzlaşmak isteme-

Grev No.	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
67	14 Eylül	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak ve Ereğli	10.000
68	Eylül ortası	Gıda	Tütün ticarethane ve atölye işçileri	Samsun	
69	14 Eylül	Deniz taşımacılığı	Şirket-i Hayriye deniz işçileri (makinist, kaptan, tayfa, memur ve işçileri)	İstanbul	
70	23 Eylül	Gemi (yapımı)	Şirket-i Hayriye Hasköy Tersanesi işçileri	İstanbul	
71	15 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi işçileri	İzmir ve Kasaba	
72	17 Eylül	Deniz taşımacılığı	İdare-i Mahsusa deniz işçileri	İstanbul	
73	17 Eylül	Basın ve yayın	Matbuat işçileri	İstanbul	
74	Eylül ortası	Enerji	Havagazı işçileri	Selanik	
75	Eylül ortası	Basın ve yayın	Matbaa işçileri	Selanik	
76	Eylül ortası	Gıda	Şeker imalathaneleri işçileri	Selanik	
77	Eylül ortası	Dokuma	Deri mağazaları işçileri	Selanik	
78	Eylül ortası	Ardiye ve antrepoculuk	Gümrük yükleme-boşaltma işçileri	Midilli	
79	18-21 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi memur ve işçileri	İstanbul (Sirkeci), Edirne, Mustafapaşa, Selanik, Mitrovitza, Üsküb ve Zibektşe	3.000
80	22 Eylül-Ekim başı	Ticaret, büro	"Orosdi-Back" mağazaları işçileri	İstanbul	1.500
81	22 Eylül-Ekim başı	Ticaret, büro	"Orosdi-Back" mağazaları işçileri	Selanik	
82	23 Eylül	Dokuma	Feshane-i Amire memur ve işçileri	İstanbul	
83	27-29 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Beyrut-Şam-Hama ve Temdidi Demiryolu Şirketi memur ve işçileri	Beyrut, Şam, (Rayak)Halep	
84	30 Eylül	Genel işler	İstanbul Belediyesi Birinci Daire temizlik işçileri	İstanbul	
85	Eylül sonu	Madencilik	Balya-Karaaydın Simli Kurşun Madeni işçileri	Balya-Karaaydın	800
86	Eylül sonu	Madencilik	Ergani Bakır Madeni Şirketi işçileri	Ergani	700
87	Eylül sonu	Gıda	Sabunhane ve zeytinyağı imalathaneleri işçileri	Midilli	
88	Eylül sonu	Ticaret, büro	"Au Bon Marché" mağazaları işçileri	İstanbul	
89	Eylül sonu	Ticaret, büro	"Au Lion" mağazaları işçileri	İstanbul	
90	Eylül sonu	Dokuma	Hereke Dokuma Fabrikası işçileri	Hereke	
91	Eylül sonu	Gıda	Fırın işçileri	Manastır	52
92	Eylül sonu	Metal	"Singer" şirketi işçileri	Üsküp	

yen ve en basit işçi haklarını bile tanımaktan kaçınan yabancı işverenlere karşı desteklediklerini söyleyebiliriz. Bu destekte İttihat ve Terakki'nin 23 Temmuz 1908 öncesi işçilere yakınlığı, işçilerin içinde bulundukları kötü yaşam ve çalışma koşulları karşısında duyulan üzüntü kadar İttihatçıların bir süre sonra gündeme getirecekleri "milli iktisat" düşünceleri de rol oynamıştır. Ancak, grevlerin uzaması, şirket yöneticileri ile yabancı ülke temsilcilerinin, özellikle İttihatçıların o sıralarda hayranlıkla izledikleri ve II. Meşrutiyet'in "düşün alanındaki gerçek mimarları" dedikleri İngiltere ve Fransa diplomatlarının ısrarlı ve sürekli başvuruları ve nihayet bazı grevlerin devlet maliyesine yük olmaları İttihat ve Terakki'nin grevlere, grevcilere karşı tavır almasına yol açmıştır. Ayrıca o sırada İttihat ve Terakki'nin grevler veya genel deyişle toplumsal politika konusunda belli bir programının bulunmaması ve kişilerin daha çok bireysel yaklaşımlarından doğan değişik tavırların geçerliliği gözardı edilmemelidir.

ı) Grevlerin Sonuçlanması Bakımından: 1908 grevlerinin tümünün başarı ya da başarısızlık açısından hangi biçimde sonuçlandığını kesinlikle bilemiyoruz. Elimizdeki bilgi ve belgeler bizi bu konuda sağlıklı ve kesin bir sonuçtan mahrum etmektedir. Bununla birlikte birçok grevin kısmî başarısızlıkla, ya da bütünüyle başarısızlıkla sonuçlandığı, bir bölümünün ise ancak kısmî başarı veya tam başarıyla sona erdiğini anlıyoruz. Burada kısaca başarısızlık nedenleri üzerinde durmak istiyorum. Başarısızlığın nedenlerini şöyle sıralayabilirim: aa) Grevlerin kendiliğindenciliği; önceden gerekli hazırlıkların yapılamamış olması, grevlerin iyi örgütlenip, yönetilememesi; bb) Yetenekli ve deneyimli önderlerin azlığı; cc) Grev fonlarının olmaması, grevcilere asgarî maddi yardımın bile yapılamaması, grevcilerin eylemi sürdürecek mali ve maddi olanaklardan yoksun olması; dd) İşverenlerin grevcilerin yerine başka işçi alabilme kolaylığı, yani grevcilerin iş güvencelerinin olmaması; ee) İşverenlerin grev kırıcılığı yapmaları, grevcileri ikiye bölme girişimleri; ff) Nihayet, grevlerin başarısızlık nedenlerinden biri olarak, ülke yöneticilerinin grev ve işçi örgütlenmesi karşısındaki olumsuz ve baskıcı tavırlarını anmalıyız.

k) Grev Sonrası Bakımından: Grev sonrasında, özellikle grev başarısızlık ile sonuçlanmışsa, birçok grevci işini kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Grev hakkı herhangi bir tüzel belge tarafından güvence altına alınmadığından, işverenler, grevcileri kolaylıkla işten atıp yerlerine yenisini -bazan belki daha ucuzunu- alabiliyorlardı. Bu oluşum, kimi kez yeni grevlere de yol açmıştır. Gerçekten, grev sonrasında işten çıkarılan işçi ve işçi önderlerinin işe alınmaları ya da tutuklanan arkadaşlarının bırakılmaları amacıyla işçilerin yeniden greve gittikleri görülmüştür. Böylece, kimi grevler, ekonomik-toplumsal özellikleri yanında siyasal boyutlar da kazanmışlardır.

Grev ve Sendika Konusunda Tüzel Düzenlemeler

İmparatorluk yöneticileri, hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti grevlerin özellikle yabancı sermayeyi rahatsız etmesi üzerine, bu konuda bir tüzel düzenleme yapma gereksinmesini duymuştur. Bu işi Polonya kökenli Fransız uyruklu Kont Léon Ostrorog üstlenmiş; ve onun hazırladığı metin, Osmanlı Parlamentosu henuz açılmadığı için (daha seçimler bile yapılmamıştı), hükümet tarafından 8 Ekim 1908'de "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat" adıyla yürürlüğe konmuştur. Bu tüzel düzenleme daha

93	Eylül sonu	Gıda	Reji Tütün işçileri	Ksanthi	
94	Eylül sonu	Ticaret, büro	"Errera" mağazaları işçileri	İzmir	67
95	Eylül sonu	Ardiye ve antrepoculuk	Hasan Ağa Deposu işçileri	Ksanthi	62
96	Eylül sonu	Çimento, toprak ve cam	Kireçocağı işçileri	Kireçköy (Selanik)	
97	Eylül sonu	Tarım	Pamuk işçileri	Adana	
98	Ekim başı	Dokuma	Yazmacı çırak, kalfa ve işçileri	İstanbul	
99	Ekim başı	Çimento, toprak ve cam	Büyükdere Tuğla Harmanları işçileri	İstanbul	
100	Ekim başı	Dokuma	Terzihaneler çırak, kalfa ve işçileri	Midilli	
101	Ekim başı	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Samsun	
102	2-4 Ekim	Enerji	Beyrut Gaz Şirketi memur ve işçileri	Beyrut	
103	4 Ekim	Genel işler	İstanbul Belediyesi Altıncı Daire temizlik işçileri	İstanbul	
104	13 Ekim	Konaklama ve eğlence yerleri	"Londra" Birahanesi garsonları	İstanbul	
105	14-16 Ekim	Konaklama ve eğlence yerleri	"Tokatlıyan" işletmeci garsonları	İstanbul	
106	16 Ekim	Konaklama ve eğlence yerleri	"Yanî" Birahanesi garsonları	İstanbul	
107	16 Ekim	Konaklama ve eğlence yerleri	"Pera Palas" garson ve işçileri	İstanbul	
108	20 Ekim-22 Ekim (yeniden)	Konaklama ve eğlence yerleri	"Pera Palas" garson ve işçileri	İstanbul	
109	16 Ekim	Konaklama ve eğlence yerleri	Beyoğlu kahvehaneleri garsonları	İstanbul	
110	30 Ekim	Madencilik	Foça maden işçileri	Foça	
111	5 Aralık	Basın ve yayın	Matbaa işçileri	Kudüs	
			30 Grevdeki toplam grevci sayısı 42.728		

sonra Osmanlı Parlamentosu'nda aşağı yukarı aynen kabul edilerek 9 Ağustos 1909'da Tatil-i Eşgal Kanunu olarak yürürlüğe girmiştir. Bu tüzel düzenlemelerin özellikleri kısaca şöyle:

a) Kapsam: Kanun Şirketleri; aa) "Yüce Hükümetten ruhsat veya imtiyaz alarak demiryolu, tramvay, liman, aydınlatma gibi kamuya yönelik hizmetle yükümlü şirketler"; ve bb) Diğerleri diye ikiye ayırmış; birinciler tüzel düzenleme kapsamı içine alınırken diğerleri dışlanmıştır. Yani tüzel düzenleme sadece "kamuya yönelik hizmetle yükümlü" şirketleri ilgilendirmektedir.

b) Sendika Yasağı-İşçi Temsilciliği: Sendika yasaklanmış, kapsam içindeki şirketlerde kurulu sendikalar feshedilmiş sayılmıştır. İşçi-işveren uyuşmazlıklarının çözümünde temsilcilik kurumu getirilmiştir. İşçiler uyuşmazlık halinde seçecekleri üç temsilci ile sorunlarını çözümlemeye çalışacaklardır.

c) Grev: "Grev serbestisi" tanınmıştır. Ancak greve, belli safhalardan oluşan "zorunlu uzlaşma"da anlaşma sağ-

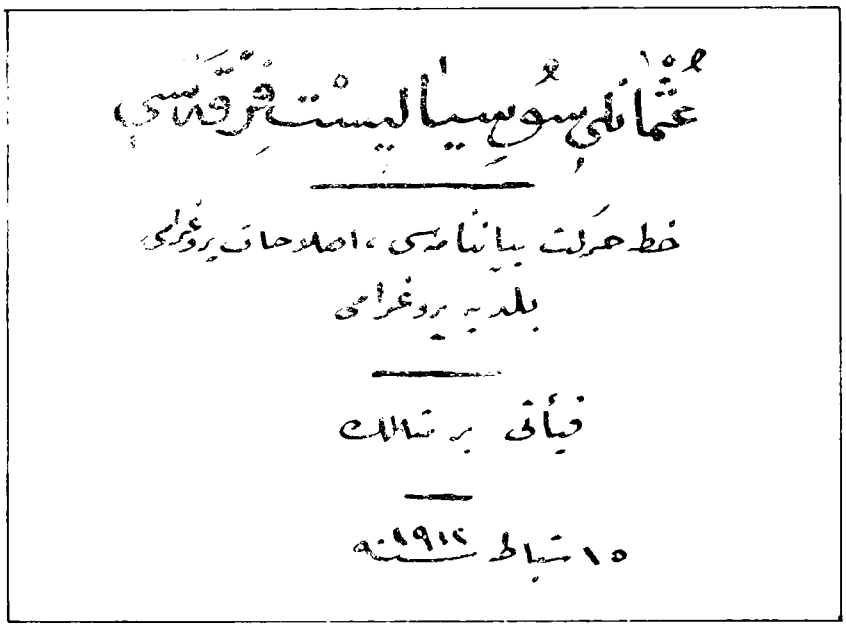
TABLO: 4

1908 Grevlerinin İşkollarına ve Kentlere Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	%	Kentler (*)	Grev Sayısı	%
Tarım ve ormancılık, avcılık ve balıkçılık	1	0.9	İstanbul	41	29.71
Madencilik	3	2.7	Selanik	31	22.46
Gıda sanayii (ve şeker)	2	18.9	İzmir	13	9.42
Dokuma (ve deri)	10	9	Beyrut	4	2.89
Ağaç	1	0.9	Midilli	4	2.89
Basın ve yayın	5	4.5	Varna	1	0.72
Çimento, toprak ve cam	5	4.5	Samsun	3	2.17
Metal	2	1.8	Üsküp	3	2.17
Gemi (yapımı)	2	1.8	Manastır	2	1.44
Enerji	3	2.7	Dedeağaç	2	1.44
Ticaret, büro, eğitim ve güzel sanatlar	8	7.2	Aydın	4	2.89
Demiryolu taşımacılığı	23	20.7	Dinar	3	2.17
Deniz taşımacılığı	6	5.4	Gevgeli	1	0.72
Ardiye ve antrepoculuk	10	9	Kavala	1	0.72
			Foça	1	0.72
Haberleşme	1	0.9	Drama	1	0.72
			Kudüs	1	0.72
Konaklama ve eğlence yerleri	8	7.2	Eskişehir	1	0.72
Genel işler	2	1.8	Ankara	1	0.72
			Adana	1	0.72
			Konya	1	0.72
			Bulgurlu	1	0.72
			Zonguldak/Ereğli	1	0.72
			Kasaba	1	0.72
			Kireçköy (Selanik)	1	0.72
			Edirne	1	0.72
			Mustafapaşa	1	0.72
			Mitrotitza	1	0.72
			Zibeftşe	1	0.72
			Şam	1	0.72
			Rayak	1	0.72
			Halep	1	0.72
			Balya-Karaaydın	1	0.72
			Ergani	1	0.72
			Hereke	1	0.72
			Ksanthi	2	1.44
TOPLAM	**111**	**99,9**		**138**	**99,37**

(*) Bir grevin zaman zaman birden çok kenti etkilediği kentlere göre dağılımda unutulmamalıdır.

Kaynak: Tablo 1'deki veriler.

عثمانلی سوسیالیست فرقه‌سی

خط حرکت بیانناسی، اصلاحات پروگرامی

بلدیه پروگرامی

فیاتی بر شلنگ

۱۵ شباط سنه ۱۹۱۲

OSMANLI SOSYALİST FIRKASI VE İŞTİRAKÇİ HİLMİ: 1910'da kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası programında işçi haklarına ilişkin birçok ilkeye yer vermişti. Kurucuları arasında Hüseyin Hilmi ve Baha Tevfik gibi kişilerin olduğu bu parti başlangıçta biraz ilgi gördüyse de İştirakçi Hilmi'nin tutumu ve iyi örgütlenememe nedeniyle umduğu sonuca ulaşamamıştır. Resimde Hüseyin Hilmi (?-1923) ve Refik Nevzad'ın Osmanlı Sosyalist Fırkası Hatt-ı Hareket Beyannamesi, Islahat Programı, Belediye Programı adlı broşürü.

lanamazsa gidilebilecektir.

d) Grevlerin Ertelenmesi ve Durdurulması Yetkisi: Savaş veya savaş tehlikesi durumunda hükümete tanınmıştır. Ayrıca grev esnasında, kamu hizmetlerinin sağlanması ve düzenli biçimde yürütülmesi için gerektiğinde askerî güç kullanılabilecektir.

Böylece: a) "Hürriyet"in ilânı ile ortaya çıkan işçi hareketi ve grev patlaması önemli ölçüde durdurulmuştur. "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkatı"nın yürürlüğe girdiği 8 Ekim 1908'den sonra grevlerin gittikçe azaldığını Tablo 1'de görüyoruz. Bu açıdan, tüzel düzenleme amacına ulaşmıştır. b) Yabancı sermayeli şirketler bu tüzel düzenlemeler sayesinde 1908 öncesine benzeyen sömürü düzenini yeniden kurmuşlar, hattâ grevler sonucu işçilere tanıdıkları hakların bazısını uygulamak bile istememişlerdir.

1908-1915 Dönemi İşçi Hareketi

Tüzel düzenlemenin olumsuzluklarına karşın, işçi hareketi, 1908'in yaz aylarındaki hızında olmamakla birlikte belli bir canlılık göstermeyi sürdürmüştür. 1913'te İttihat ve Terakki diktatörlüğü kurulana dek grevler düzenlenmiş, işçi örgütleri kurulmuş ve birçok gösteri ve yürüyüşler gerçekleştirilmiştir. Şimdi onları inceleyelim:

1909-1915 Grevleri

Tablo 5'te görüldüğü gibi, bu dönemde otuzsekiz grev düzenlenmiştir. Tüzel düzenlemeler sonucu grevlerin çoğunun yasa kapsamı dışında kalan şirketlerin bulunduğu dokuma, gıda sanayii ve madencilik işkollarında yapıldığını görüyoruz.

Grevlerden en çok etkilenen kentlerin başında yine İstanbul, Selânik, İzmir gelmekte. Zonguldak kömür bölgesi dördüncü sırayı almaktadır (Tablo 6). Savaşlar, sıkıyönetim ve İttihat ve Terakki'nin otoriter yönetimi sonucu 1912 ve 1913'te üçer adete düşen grevler 1914 ve 1915'te iyice azalmıştır. Bu yıldan 1919'a dek grev hareketine rastlamıyoruz.

1908-1915 Grevlerinin Özellikleri

Bu dönem grevleri birçok özellikleriyle 1908 grevlerine benzemektedirler. Grevci istekleri arasında ücretlerin arttırılması yanında işgücünün 10 saate indirilmesi, işçi sendikasının ya da derneğinin işverence tanınması, kadın ve çocuk işçilerin sanayide çalıştırılmasının yasaklanması, iş kazalarına karşı sosyal güvenlik önlemleri getirilmesi gibi istemlerde yer almaktadırlar. Bu arada haksız işten çıkarılmaya karşı da bir grev örgütlenmiştir.

Bu dönem grevlerinin birçoğunun işçi dernek veya sendikalarınca örgütlendiğini biliyoruz. 1908'de olduğu gibi, kimi grev sırasında grevcilerin eylemin başarılı olmasını sağlamak amacıyla sendika kurduklarını da görüyoruz. Bu oluşum sendikacının bazı durumlarda grevden doğduğunu gösteriyor.

Grevlerin birçoğunun kadın işçilerin yoğun olarak çalıştığı gıda sanayii ile

TABLO: 5

1909-1915 Grevleri

Grev No.	Yıllar	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	1909	20 Mart	Ardiye ve antrepoculuk	Gümrük hamalları	İstanbul	8.000
2	1909	3 Nisan	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım işçileri	İstanbul	
3	1909	10 Haziran (24 saat)	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Kelik/ Zonguldak	
4	1909	3 Kasım	Gıda sanayii	Hasan Ağa Tütün Deposu işçileri	Ksanthi	62
5	1909	Kasım	Ticaret, büro	"Errera" mağazaları işçileri	İzmir	67
6	1910	18-22 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
7	1910	20 Mayıs	Dokuma	Terzihane işçileri	İstanbul	
8	1910	Mayıs	Gıda sanayii	Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	
9	1910	Mayıs	Deri	Kundura imalathaneleri işçileri	İstanbul	420
10	1910	17 Haziran-1 Ağustos	Deri	Kazlıçeşme debbağhaneleri işçileri	İstanbul	
11	1910	21 Haziran	Deri	"Recep Aslan" Kundura İmalathanesi işçileri	Selanik	59
12	1910	8 Temmuz	Dokuma	Terzihaneler işçileri	Selanik	93
13	1910	Temmuz	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak	
14	1910	23 Ağustos	Deri	Kundura imalathaneleri işçileri	Üsküp	
15	1910	23 Ağustos	Deri	Kundura imalathaneleri işçileri	Topolov	
16	1910	Ağustos	Dokuma	"Kazas" İplik Fabrikası işçileri	Dihovo/ Manastır	
17	1910	30 Ağustos	Dokuma	İpek işçileri	Bursa	3.000
18	1910	30 Ağustos	Dokuma	İpek işçileri	Bilecik	1.000
19	1910	11 Ekim	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak	500
20	1910	Ekim sonu	Metal	Şemsiye atölyeleri işçileri	İstanbul	
21	1911	Ocak	Basın ve yayın	"Samardziev" Matbaası işçileri	Selanik	
22	1911	Mart sonu-Nisan başı	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Selanik	
23	1911	Mart sonu-Nisan başı	Gıda	Cibali Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	2.300 (veya 3.000)
24	1911	Nisan	Metal	"Augsburg" Fabrikası işçileri	İstanbul	
25	1911	Mayıs	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İskeçe	5.000
26	1911	Haziran	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul (Sirkeci), Mustafapaşa, Selanik	
27	1911	22 Temmuz	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi işçileri	İzmir, Kasaba veAfyonkarahisar	1.500
28	1911	3 Eylül	Gıda	İstanbul Un Fabrikası işçileri	İstanbul	
29	1911	Kasım başı	Basın ve yayın	Selanik matbaa işçileri	Selanik	
30	1911	Kasım ortası	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak	120
31	1912	9 Mayıs	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	Drama	2.000
32	1912	Temmuz	İnşaat	Yol inşaatında çalışan işçiler	İznik	
33	1912	Ağustos	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	
34	1913	6 Eylül	Ardiye ve antrepoculuk	Liman işçileri, vapurlara kömür yükleyen işçiler	İzmir	
35	1913	Eylül	Demiryolu taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi işçileri	İzmir	
36	1913	Eylül	Ardiye ve antrepoculuk	Yemiş Çarşısı sandalcıları	İzmir	
37	1914	Şubat	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak	10.000
38	1915		Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İzmir	
				15 greve katılan toplam işçi sayısı 34.121 veya 34.821		

Kaynak: S.Velikov (1964), M.Tunçay (1967), O.Sencer (1969), K.Sülker (1966) ve (1973), M.Ş.Güzel (1975).

dokuma ve deri işkolunda meydana geldiğini gördük (Tablo 6).

Bu dönem grevlerinin bazıları oldukça uzun sürmüştür. Örneğin Kazlıçeşme debbağhane işçileri grevi 17 Haziran 1910'dan 1 Ağustos 1910'a kadar birbuçuk ay sürmüştür (Tablo 5).

Birçok grevde, işçiler ulusal farklılıkların üstesinden gelebilmişler; böylece, Bulgar, Ermeni, Rum, Türk ve diğer uluslardan işçiler işverenlere karşı birlikte mücadele etmişlerdir.

Kamu yöneticilerinin tavrı grev esnası ve sonrasında, 1908 grevlerinde olduğu gibi olumsuzdur, yasaklayıcı ve müdahalecidir.

Grevlerin yabancı sermayeye ait işletmeler yanında yerli özel sermayeye ait işletmelerde de örgütlendiği Tablo 5'ten çıkarabiliyoruz. Yabancı veya yerli, patronların grevlere ve işçi örgütlerine karşı tavırları reddedici ve menfidir.

1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu ve 1908-1915 Dönemi İşçi Örgütlenmesi

Bu dönem işçi hareketi bakımından, onun sosyalist hareketle karşılaştığı, birlikte ilk eylemleri yaptığı dönem olması açısından önemlidir. 1908-1913 arasını işçi ve sosyalist hareketlerin ilk canlılık dönemi diye anabiliriz. Yukarıda gördüğümüz gibi şöyle böyle sanayie ve ticarete sahip her kent, Avrupa'ya yakın ithalat ve ihracat limanları başta olmak üzere, işçi eylemlerine tanık olmuştur. İşçi örgütlenmesi de sendikalar ve derneklerle kendini göstermiştir. İşçiler Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına giren şirketlerde (16 Ağustos, 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndan önce) dernekler kurarak, kanun kapsamına girmeyen şirketlerde ise sendikalar kurarak örgütlenmişlerdir. Selânik, İstanbul, İzmir, Samsun ve Makedonya ile Balkanlardaki birçok kentte işçi örgütleri doğmuştur. Selânik'te Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu, İstanbul'da Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti (İstanbul Toplumsal İncelemeler Derneği), İzmir'de bazı sosyalist gruplar işçilerle birlikte işçi örgütlerinde bir araya gelmişler veya kendilerine bağlı işçi örgütlerini bizzat kurmuşlardır.

1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu

8 Ekim 1908 tarihli Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkatı ile hükümlerini aşağı yukarı aynen benimseyen 9 Ağustos 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nun kapsadıkları şirketlerde "sendika" kurulmasını yasakladıklarını ve o zamana dek kurulmuş sendikaları "mefsuh" saydıklarını daha öne belirtmiştim. Bu bakımdan Tatil-i Eşgal Yasası kapsamına girmeyen şirketlerde sendika yasağı olmadığı açıktır. Nitekim bu tür şirketlerde sendikalar kurulmuştur.

16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına giren işyerlerindeki işçilerin kuracakları dernek ve benzeri örgütler tüzel bir temel de kazanmıştır. Ondokuz maddeden oluşan, 1947'de İlk Sendikalar Kanunu çıkana dek işçi örgütlerinin, 1961'e dek de siyasi örgütlerin (partiler dahil olmak üzere) yaşam ve faaliyetlerini düzenleyen 1909 tarihli Cemiyetler Kanununu kısaca incelememiz yararlı olacaktır.

Kanunun 2. maddesinde belirtildiğine göre, dernek kurulması "önceden izin alınmasına bağlı değildir." Bu hükme göre, dernek kurulmasında yönetimin veya yöneticilerin ön iznine gerek yoktur. Ancak, aşağıda göreceğimiz gibi, dernek kurulmasının yetkililere bildirilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Bu bildirim zorunluluğu bazı derneklerin (özellikle yetkililerin hoşuna gitmeyen derneklerin) kurulmasını, işlemesini, faaliyet göstermesini engelleyici biçimde kullanılmıştır.

Kanun, dernekleri amaç bakımından sınırlamıştır. 3. maddede şöyle denilmektedir: "Yasa hükümlerine ve genel olarak ahlâk kurallarına aykırı, yasal olmayan bir temel ya da ülkenin güvenliğini ve devletin toprak bütünlüğünü

TABLO: 6

1909-1915 Grevlerinin İşkollarına ve Kentlere Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	%	Kentler	Grev Sayısı	%
Madencilik	5	13.15	İstanbul	13	30.95
Gıda sanayii	9	23.68	Zonguldak	5	11.90
Dokuma (ve deri)	10	26.31	İzmir	6	14.28
Basın ve yayın	2	5.26	Ksanthi	1	2.38
Metal	2	5.26	Selanik	6	14.28
Ticaret, büro, eğitim ve güzel sanatlar	1	2.63	Üsküp	1	2.38
Demiryolu taşımacılığı	4	10.52	Topolov	1	2.38
Ardiye ve antrepoculuk	4	10.52	Manastır	1	2.38
İnşaat	1	2.63	Bursa	1	2.38
			Bilecik	1	2.38
			İskeçe	1	2.38
			Mustafapaşa	1	2.38
			Kasaba	1	2.38
			Afyonkarahisar	1	2.38
			Drama	1	2.38
			İznik	1	2.38
TOPLAM	**38**	**99.96**		**42**	**99.97**

Kaynak: Tablo 3'teki veriler.

bozmak ve bugünkü hükümet biçimini değiştirmek ve Osmanlı ulusunu oluşturan çeşitli unsurları siyasi olarak bölmek amacına dayalı olmak üzere dernek kurulamaz."

Kanun 4. maddesiyle, "kavmiyet ve cinsiyet ilke ve sanlarıyla siyasal dernek kurulmasını" yasaklamıştır. Dernek üyeliği için 20 yaş sınırı getirilmiştir (madde 5).

"Gizli dernek kurulması kesinlikle yasaktır" diyen 6. madde güya gizli dernekçiliği önlemek üzere genel olarak derneklerin kuruluşunun yetkililere bildirilmesi zorunluluğu ile ilgili ilkeleri içermektedir. Buna göre: "Bir dernek kurulur kurulmaz, eğer yönetim merkezi İstanbul'da (o dönemin başkenti) ise Dahiliye Nezareti'ne ve taşrada ise o yerin en büyük mülkiye amirine derneğin unvan (ad) ve amacını ve yönetim merkezini ve yönetim işlerini yükleneceklerin isim ve sıfat ve konutlarını belirten derneğin kurucuları tarafından mühürlenmiş ve imzalanmış bir beyanname sunulacak ve buna karşılık bir ilmühaber verilecektir. Bu beyannameye derneğin tüzüğünden iki örneği derneğin resmî mühürü ile onaylanmış olarak eklenecektir." Uygulamada derneğin işlemesi için gerekliliği istenen ilmühaberin bazan geciktirildiği hattâ hiç verilmediği bile olmuştur. Böylece yöneticiler istemedikleri derneklerin faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.

Kanunun 7., 11. ve 14. maddeleri de derneklerin işleyiş düzenleri konusundaki ayrıntılı hükümleri içermektedir. 12. ve 13. maddeler yasal olmayan dernekler ile yasaya uymayan dernek ve yöneticileri hakkında uygulanacak yaptırımları düzenlemiştir. 16. madde varolan derneklerin kanunun istediği koşullara uyup yasal sayılmaları için gerekli yöntem ve yolları belirtmiş, 17. madde kamu yararına çalışan derneklere ayrılmış ve 18. madde derneklerin her an zabıta tarafından denetlenebileceği ilkesini getirerek, dernek özgürlüğü fiilen devlet denetimine terk edilmiştir. Bu sonucu madde ile dernek uğraşları yöneticilerin hoşgörüsüne terkedilmiş, bir yerde dernek özgürlüğü devletin ipoteği altına sokulmuştur.

Kanunda dikkat çeken bir nokta, derneklerin "siyasetle iştigal" etmeleri konusunda herhangi bir hükmün bulunmamasıdır. Yani derneklerin siyasetle uğraşması ya da uğraşmaması serbest bırakılmıştır. Oysa, uygulamada kimi yönetici bir derneğin kurulmasını onaylamak ve gerekli ilmühaberi vermek için, onun "siyasetle iştigal etmeyeceğini" belirtmesini şart koşabilmiştir.

Ağustos 1909'da Kanun-ı Esasi'ye eklenen 120. madde ile toplantı ve dernek kurma hakkı tanınmış ve anayasal güvenceye kavuşmuştur.

Cemiyetler Kanunu'ndaki genel ilkeler burada da belirtilmiştir. İlginç olanı 120. maddenin de gizli (hafi) derneklerin kesinlikle yasak olduğunu vurgulamasıdır.

İşçi Örgütlenmesi

Bu dönemde işçilerin yoğun bir biçimde örgütlenmesine tanık oluyoruz. 1908'ten başlayarak canlılık gösteren işçi örgütlenmesi, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde gelişmiştir. 23 Temmuz 1908'i izleyen günlerde işçilerin hemen her yörede örgütlendiği görülmektedir.

Amele-i Osmanî Cemiyeti'nin eski yönetici ve üyeleri Ağustos 1908'de Osmanlı Terakki-î Sanayi Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Ancak derneğe askerler de katıldıklarından ve bu durum 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğundan derneğin ömrü uzun olmamıştır.

1908'de işçi örgütlenmesi sosyalist hareketin de yaygınlaştığı Rumeli ve Balkanlarda özellikle Selânik ve yöresinde geniş boyutlara ulaşmıştır. Ülkenin bu bölgelerinde işçi dernekleri yanında işçi sendikalarının da kurulduğunu görüyoruz. Böylece, "sendika" bir örgütlenme biçimi olarak İmparatorluk işçi sınıfı tarafından benimsenmiştir. 8 Ekim 1908 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın "sendika" sözcüğünü kullanması ve 11. maddesi ile varolan sendikaları "mefsuh" sayması da işçi örgütlenmesinde sendikanın 1908'de artık bilindiğini göstermektedir.

23 Temmuz 1908'den sonra belli bir canlılık gösteren işçi örgütlenmesi 13 Nisan 1909'da ortaya çıkan "31 Mart" olayı sonucu 13 Nisan 1909'dan sonra ilan edilen Sıkıyönetim nedeni ile bir ölçüde durulmuştur. Hareket Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşa, İstanbul kapılarında iken hükümete ilettiği muhtırada cemiyet ve toplantı özgürlükleri konusunda tüzel düzenlemeye gidilmesi zorunluluğunu da dile getirmiştir. 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun kabulünde bu isteğin de rolü olmuştur.

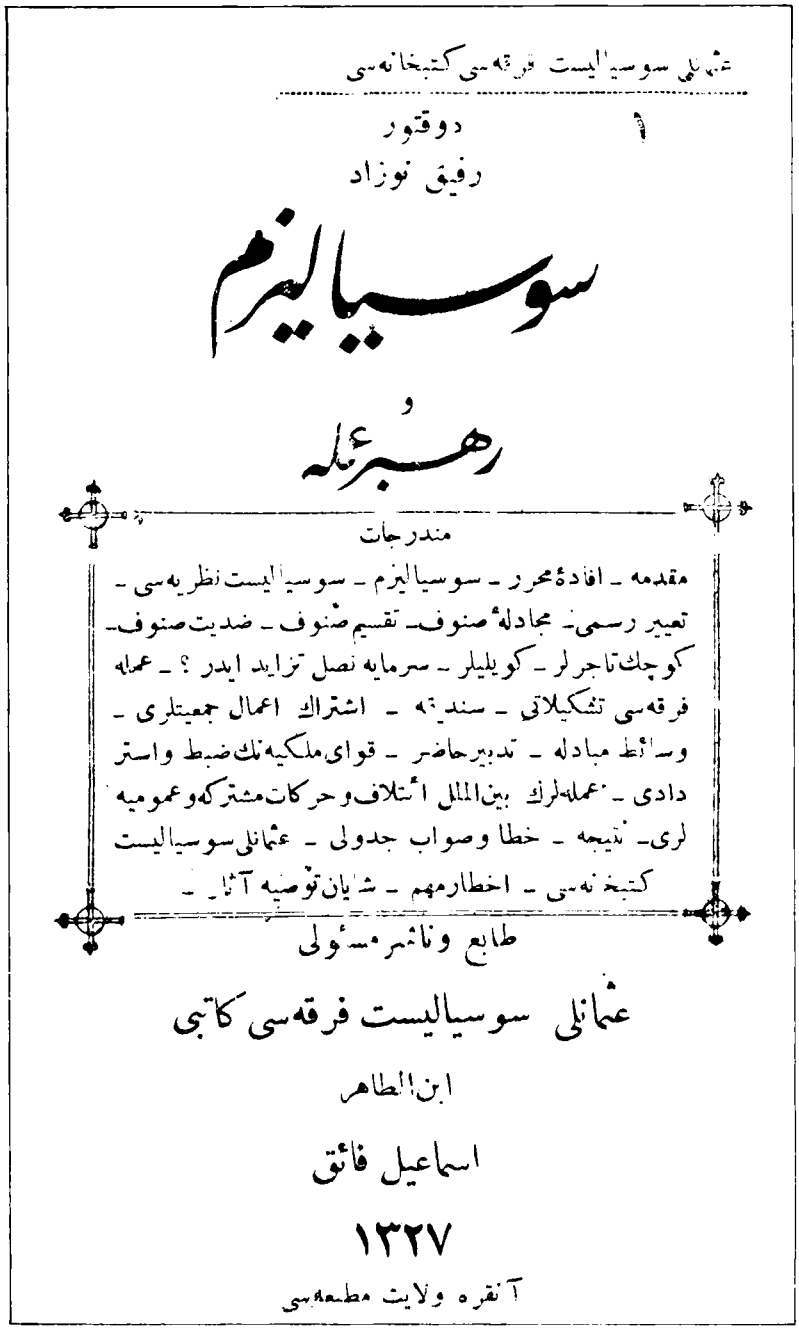
Ağustos 1909'daki tüzel düzenlemeler ile işçi-işveren ilişkileri birçok yasak ve sınırlamaları da içeren tüzel dayanaklara kavuşmuştur. Bunun üzerine işçiler, 1908 ve 1909 grevlerinin, daha önceki eylem ve örgütlenmelerin verdikleri deneyimleri gözönünde bulundurarak ve yasaların sağladığı sınırlı olanaklardan da yararlanarak örgütlenmeye, eski örgütlerine canlılık ve hız kazandırmaya koyuldular. Bu sırada işçi örgütlenmesi yine sosyalist fikirlerin yeşermek için daha elverişli siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullar bulduğu Rumeli, Balkanlar ve Makedonya kentlerinde İmparatorluğun diğer kentlerine oranla daha canlıdır. Ve yine Selânik önde gelmektedir. Selânik'te 1909'daki işçi örgütlenmesini incelerken öncelikle *Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'ndan (SSİF)* söz etmemiz gerekecektir.

P.Dumont'un belirttiğine göre, 1909'un Mayıs-Haziranında Selânik'te küçük bir basın işçileri sendikası, tütün ve dikim işçileri ile birleşerek, *Selânik Amele Cemiyeti'ni* kurdular. Bu cemiyet adını önce "Selanik Sosyalist Amele Cemiyeti"ne, daha sonra da "Selanik Sosyalist Amele Federasyonu"na çevirdi. Federasyon daha çok Selanik'te önemli bir topluluk oluşturan Yahudiler arasında kitle tabanı buluyordu. Yahudiler arasında binlerce sempatizanı vardı. Kasım 1910'da hükümet emri ile kapatılması sözkonusu olduysa da, kısa süre sonra yeniden açıldı ve 1912 yılına dek İmparatorluktaki tüm örgütler içerisinde kitle tabanına oturan bir kuruluş olarak kaldı. Aynı zamanda II. Enternasyonal'in muhatap olarak gördüğü (İmparatorluk içindeki) tek örgüttü. Federasyon, kuruluşu ile birlikte Selanik'teki bütün işçi kuruluşlarını bünyesinde toplamak istemiştir. Dokuz sayı çıkan *"Rabotniceski Vestnik"* isimli bir yayın organına sahip olmuş; Selânik ve çevresindeki birkaç kentte daha işçi sendikaları kurulmasına katkıda bulunmuştur. Aynı dönemde, İstanbul'da da birçok işçi örgütü kurulmuştur. Bu örgütlerin belli bir bölümü sosyalist niteliklere sahiptir.

İstanbul'daki sosyalist örgütlerden Rumların Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti (İstanbul Toplumsal İncelemeler Derneği) öncelikle belirtilmelidir. Bu derneğin ve İstanbul'daki Rumların çeşitli işçi örgütlerinde etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Örneğin, Anadolu-Bağdat Demiryolu Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi'nde Rumlar oldukça yoğundular. Bu son cemiyet Fransızca *Journal des Travailleurs* Türkçe *İşçiler Gazetesi*

REFİK NEVZAD (1847?-1951): *Eski bir Jön Türk olan Dr. Refik Nevzad Fransa'da kaldığı sırada İttihatçılarla ilişki kurarak, birlikte davranmış, ancak daha sonra İttihat ve Terakki'ye tavır almıştır. Fransa'da daha sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesini kuran Refik Nevzad, burada Beşeriyet adlı bir gazete de yayımlamıştır. 1919'da İstanbul'dan milletvekili adayı olan Refik Nevzad'ın Hatt-ı Hareket Beyannamesi, Islahat Programı ve Belediye Programı gibi eserleri vardır. Refik Nevzad ve Sosyalizm ve Rehberi Amele adlı eserinin kapağı.*

isimli dergiyi iki dilde 9 şubat 1909'dan başlayarak çıkarmıştır.

Bu arada, Nisan 1910'da, 1894'deki Amele-i Osmanî Cemiyeti'nin ve onun devamı olan Osmanlı Terakkî-i Sanayi Cemiyeti'nin uzantısı olarak Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti kurulmuştur. O.Sencer'e göre, "Bu dernek geleneksel olarak sola yatkın ve devrimciydi." Tütün Rejisi İşçileri Sendikası kurulmuştur. Sendikanın Müslüman ve Hıristiyan 800 üyesi vardır.

8 Eylül 1910'da, İstanbul'da Hüseyin Hilmi başkanlığında Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulmuştur. Programında işçilere yönelik birçok ilkeye yer veren fırkanın işçiler üzerindeki etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Osmanlı Sosyalist Fırkası, H.Hilmi'nin pragmatizmi sayesinde tramvay, deniz ulaşımı ve Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri arasında bazı çalışmalar yapmış; salt ekonomik amaçlı grevlerin örgütsüzlük nedeni ile başarıya ulaşmasının güçlüğü nedeni ile, fırka öncülüğünde onun destek ve yardımı ile sendikalar kurulması için çağrıda bulunmuştur. Ancak, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın uğraş ve girişimleri bu dönemde beklediği sonuca ulaşamamıştır.

1910'da İstanbul'da şu işçi örgütleri bulunmaktadır: Marangoz İşçileri Sendikası, Terzihane İşçileri Sendikası, Fırın İşçileri, Tramvay İşçileri, Pamuk İpliği Bükümcüleri, İmalat-ı Harbiye İşçileri, Matbaa İşçileri, Adakapı Metal İşçileri ve Anadolu Demiryolları Memur ve Müstahdemleri Dernekleri. Aynı yılda İzmir'de Yükleme İşçileri Sendikası, Aydın-İzmir Demiryolu Memur ve Müstahdemleri, Tütün Rejisi İşçileri, Terzi İşçileri, Ayakkabı İşçileri, Taşıyıcılar Dernekleri vardı. Bu arada Edirne'de ve maden ocaklarının bulunduğu Ereğli ve Balya-Karaaydın gibi kentlerde de işçi birliklerinin varolduğu sanılmaktadır.

1910'da yapılan tahminlere göre, bütün ülkede 125-150.000 kadar örgütlü işçi vardır. Bu tahmin abartılmış gibi de olsa, sözkonusu yılda örgütlü işçi sayısının azımsanamayacak kadar oldu-

ğu söylenebilir. Selânik ve yöresindeki işçi örgütlenmesi baskı altına alınmak istenirken, İstanbul'da da benzer baskılar yanında işçi sınıfının örgütlenme hareketi, esnaf dernekleri çerçevesi içinde, oyalanmaya çalışılıyordu. İttihat ve Terakki esnaf örgütleri ile iyi ilişkiler içinde olduğundan ve onları kendi siyasal amaçları doğrultusunda yönlendirebildiğinden işçi-esnaf tanımının bulanıklığından da yararlanarak işçileri bu tür esnaf örgütleri içinde toparlamaya azami gayret göstermiştir. Bu gayretler yanında, özellikle kamu niteliği taşıyan işletmelerde 1880'lerden başlayarak oluşturulan *yardımlaşma ve tekaüt sandıklarına,* bu dönemde yenileri eklenerek işçilerin sendikalara gereksinme duymaları asgariye indirilmek istenmiştir.

İşçi örgütlenmesi Balkanların karışması ve Balkan savaşlarının başlaması ile büyük bir darbe yemiştir. Bu arada sıkıyönetimden yararlanan işverenlerin örgütlü birçok işçiye yol verdiği de görülmüştür. Ocak 1913'te Genç Türklerce yapılan Bâbıâli Baskını, yani bir hükümet darbesi sonucu hükümetin değiştirilmesi ve nihayet 11 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın katli üzerine İttihat ve Terakki diktatörlüğünün iktidara iyice yerleşmesiyle her türlü muhalefet susturulmuş, muhalefetin önde gelen liderleri Sinop'a sürülmüştür. Bu gelişmeler ve birbirini izleyen savaşlar işçi örgütlenmesinin durması ve sessizliğe itilmesi sonucunu da birlikte getirmişlerdir. Bununla birlikte bazı kentlerde bazı işçi örgütleri şu ya da bu biçimde yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Örneğin 1 Mayıs 1914 tarihinde İstanbul'da "İşçi Bayramı" için yayınlanan bildiri *İstanbul Sendikalar Birliği*'nin eseridir. Yaşamlarını zor koşullara karşın sürdüren bu örgütler, 1919'dan itibaren daha aktif eylemler içinde görüleceklerdir. Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı yılları işçi hareketinin sustuğunu, sessizliğe büründüğünü, ancak yok olmadığını göstermeleri bakımından ilginçtirler.

Siyasal Örgütler ve İşçilere Yönelik İlkeleri, Programları

II. Meşrutiyet sonrası, İmparatorlukta siyasal örgütlenmenin de canlandığı bir dönemi simgeler. Bu dönemde her türlü siyasal devinimlerin oluştuğunu ve sosyalist fikirlerin yaygınlık kazandığını, örgütlendiğini ve işçi hareketi ile somut ilişkiler içine girdiğini görüyoruz.

Sosyalist fikirlerin İmparatorlukta yavaş yavaş yayılmaya başladığı bu ilk yıllarda Türklerin sosyalist fikirlere diğer uluslara oranla daha yabancı kaldıklarını görüyoruz. 1908 Genç Türk hareketine dek sosyalizm, Türkler arasında ancak bir avuç aydını cezbedilmiştir. Yukarıda belirttiğim gibi, Türklerin egemen ve çoğunlukta olduğu ilk sosyalist eğilimli örgüt, yani Osmanlı Sosyalist Fırkası diğer ulusların sosyalist örgütlenmelerine oranla daha geç, ancak 1910 Eylülünde kurulmuştur. 1908 sonrasının sosyalist fikirlerin biraz daha yayılmasına katkıda bulunduğu kesindir. Ancak bu dönem uzun ömürlü olmamıştır. Mete Tunçay'ın belirttiği gibi, "Osmanlı solunun ilk canlılık dönemi Hürriyet'in -II. Meşrutiyet'in- ilânından itibaren (1908-1913 arasında) beş yıl sürer ve 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile sona erer. Bu tarihten sonra 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne dek İttihat ve Terakki diktatörlüğü hiçbir siyasal muhalefete olanak vermez. Mütareke döneminde de Osmanlı solu, dört yıllık ikinci bir hayat (1918-1922 arasında) yaşamıştır. Anadolu Milli Mücadelesi başlarken, İstanbul'da eski sosyalistler yeniden eyleme geçmişler ve Osmanlı solculuğunu devam ettirmişlerdir."

Bu dönem solculuğunun bir başka özelliği alabildiğine dağınık olmasında ve merkezî bir örgütün yokluğunda somutlaşmaktadır. Dumont ve Haupt'un dediği gibi: "Selânik'te, İzmir'de, İstanbul'da ve daha başka kentlerde yığınla militan diğer taraflarda ne yapıldığı ile ilgilenmeden çalışmalarını sürdürmekteydi." Sosyalistler örgütlendikleri zaman bile bir kent ile ona en yakın birkaç kentin sınırlarını aşamamışlardır. Örneğin Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu Selânik ve yöresinde; Osmanlı Sosyalist Fırkası İstanbul'da ancak faaliyet gösterebilmişlerdir. Sosyalist hareketin bu ilk canlılık döneminin 1908 ile 1913 arasında ancak beş yıl gibi çok az bir zaman dilimini kapsaması ve ayrıca sosyalist örgütlerin kent düzeyini aşıp, bölge ve giderek ülke ölçeğinde örgütlenebilmek için elverişli zaman, zemin ve çevre koşullarına ulaşamadığı burada anımsanılmalıdır.

Konumuzu aşacağı için bu dönemde kurulan siyasal örgütleri ve aralarındaki ilişkileri incelemeyeceğiz; sadece bu dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki ile Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın, işçi örgütleri ve giderek işçi hareketi konusundaki yaklaşımlarını kısaca vermek istiyorum.

İttihat ve Terakki Fırkası

Bu fırkanın işçilere ve işçi örgütleriyle, sosyalist örgütlere karşı tavrından sık sık söz ettik. Bu tavır genel olarak başlangıçta olumlu iken, Meşrutiyet'in ilanından sonra değişmiştir. İttihat ve Terakki'nin bu konudaki tavrının değişmesini en güzel anlatan fırkanın ekonomik sorunlardaki ideologu ve

MÜRETTİBİN-İ OSMANİ CEMİYETİ: 1912'den sonra İstanbul'da kurulan bu örgüt halen basın işkolunda örgütlenmiş bulunan sendikaların ilk çekirdeğini oluşturması açısından önemlidir. II. Meşrutiyet'ten sonra sayısı artan basın kuruluşlarında ve matbaalarda çalışan işçilerin biraraya getirilmesi amacıyla kurulan bu cemiyet daha sonra birçok greve de öncülük ederek bu işkolundaki etkinliğini sürdürmüştür. Mürettibin Cemiyeti'nin yönetim kurulu (yan sayfada) ve düzenlemiş olduğu bir greve katılan işçiler (üstte).

"Milli iktisat" politikasını açıklayan yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekin Alp'dir. Tekin Alp şöyle diyordu:

"Halkı, alnının teriyle geçinen emekçileri düşünmedik... Onların rahatını sağlamak şöyle dursun, grev yapmalarına meydan vermemek maksadına matuf kanunlar neşrettik. Bu kanunları neşrettiğimiz zaman bizde halk hükümetinin en yüksek derecesi tatbik mevki'inde bulunuyor, yani milletvekilleri genel reyle ittihaz olunuyor ve parlamentonun usulü tamamiyle cari oluyordu. Öyle olduğu halde, *halkın, avamın düşmanı olan patron ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur.*"

Uygulaması bu şekilde kendinden biri tarafından olumsuz olarak değerlendirilen programda "işçi haklarına riayet edilmesi için kanunlar çıkarılacağı" belirtilmişti. Fırka köylülerin arazi sahibi olmaları sebeplerinin de araştırılacağını vaadediyordu. Fırkanın 1908'de kabul edilen siyasal programının 13. maddesi şöyleydi: "Amelelerle patronlarının hukuk ve vezaif-i mütekabilelerini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif olunacaktır", yani "işçilerle patronların hak ve karşılıklı görevlerini saptayacak kanunların çıkarılması teklif olunacaktır."

1908'deki grevlerin gittikçe yayılması sonucu İttihat ve Terakki Fırkası bu konudaki tutumunu grevleri kısa sürede önleyici önlemler almak, silahla bastırmak şeklinde ortaya koymuştur. Fırka'ya göre işçi istekleri aşırıydı, geçersizdi.

İttihat ve Terakki Fırkası mantıksız, çıkar duyguları ile dolu işçi isteklerinin sendika gücü kanalı ile denetlenebileceğini, dizginlenebileceğini savunuyordu. Ancak bu sendikalar nasıl olmalıydı? Fırka'ya göre sendikaların niteliği şöyle olmalıydı: *"Sendikalar için her türlü sosyalist emellerden kaçınmak kat'iyetle lazımdır. Hayatlarını ancak bu suretle muhafaza edebilirler."* Burada fırkanın sendikaları kendi güdümünde örgütlemek amacını görmemek elde değil. Bunu çıkardığı yasalar ve işçi sorununa yaklaşımı ile göstermiştir. Dahası uygulama genellikle yasa hükümlerinden daha baskıcı ve kısıtlayıcı olunca, bu konudaki yaklaşımı, tutum ve davranışı sonuçta daha olumsuz ve yasakçıydı.

İttihat ve Terakki Fırkası kendi güdüm ve denetiminde oluşturmak istediği işçi örgütlerine sendika ismini bile koydurtmamış, onlara cemiyet ismini vermiştir. Ayrıca işçi örgütleriyle esnaf örgütlenmelerini birbiriyle bilinçli olarak karıştırıp, bu örgütleri kendi siyasi görüşlerine yakın ve bir kısmı da aynı zamanda "fedai"leri olan "kâhya", "usta" gibi elemanlara kırdurtmuştur.

Osmanlı Sosyalist Fırkası

II. Meşrutiyet sonrasında Türklerin önderliğinde ve çoğunluğunda kurulan ilk sosyalist örgüttür. Kurulmadan önce, Hüseyin Hilmi ve çevresi dergi çıkararak sosyalist düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuşlardı.

Osmanlı Sosyalist Fırkası 8 Eylül 1910'da kurulduktan bir hafta sonra 15 Eylül 1910'da H. Hilmi'nin *İştirak* adlı dergisinde (bu dergi nedeniyle H. Hilmi'ye "İştirakçi Hilmi" de deniliyordu) Fransız sosyalizminden geniş ölçüde etkilenmiş olan ve II. Entarnasyonel'e üyelik için başvuran fırkanın, solculuğu, halka yaklaştırmak için İslâmiyet'le bir uzlaşma zemini aramıştır. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın H. Hilmi'nin uyanıklığı ve pragmatizmi sayesinde İstanbul işçileri arasında sınırlı bir yankı uyandırdığını yukarıda belirtmiştim. Asıl önemli olanın bu istek ve ilkelerin, ilişki kurulan işçi çevrelerinde iz bırakmasıdır. İleriki dönemlerde göreceğimiz gibi, işçiler gösteri ve yürüyüşlerinde ve grevlerinde aynı içerikli taleplerde bulunacaklardır. Fırkanın bu konuda katkısı gözardı edilmemelidir. Bununla birlikte 1910-1913 döneminde de başarılı olduğu söylenemez.

1908 ile başlayan siyasal partilileşme yaşamı içinde hemen hemen her partinin bu konularda ilkeler benimsemesi, o dönemde işçi hareketinin güncelliği, canlılığı ve sosyalist hareketle yakın ilişkisiyle doğru orantılıdır. Bu partilerden İttihat ve Terakki programını kısmen uygulamıştır. Diğer partiler, özellikle sosyalist örgüt programları çerçevesinde işçiler ve halk arasında yayın yoluyla propaganda çalışmaları yapmışlar; İşçi eylemleri ve grevler sırasında kendi görüşlerini açıklamak ve taban bulmak için uğraşmışlardır.

1908-1918 Döneminin Değerlendirilmesi

İttihat ve Terakki'nin tam anlamıyla iktidarı eline aldığı 1913 yılına kadar gerek sosyalist hareket, gerek işçi hareketi, 1908 Hürriyet ilânının oluşturduğu göreceli özgürlük ortamından azamî ölçüde yararlanmaya çalışmışlardır: Grevler o zamana dek görülmeyen boyutlara ulaşmış, işçi örgütlenmesinde önemli adımlar atılmış ve işçilerle işçi örgütleri siyasi nitelikleri ağır basan gösteri, yürüyüş, miting ve toplantılar örgütlemişlerdir.

II. Meşrutiyet hükümetlerinin baskıcı yöntemlerine, tüzel düzenlemelerin getirdiği yasak ve sınırlamalara karşın grevler, işçi sınıfının siyasal ve sendikal örgütlenmesi 1908'den sonra oldukça önemli gelişmeler kaydetti. 1908'den

itibaren o güne dek çıkarılamayan sosyalist eğilimli gazeteler görüldü. Birkaç dilde birden yayın yapan birçok sosyalist dergi İstanbul, Selânik, İzmir gibi kentlerde, bu üç kentin oluşturduğu üçgen içinde bulunan bölgelerde etkili oldu. İşçiler sosyalist nitelikli sendikalarda bir araya geldiler.

1908 grevlerinden ve sonraki günlerde oluşan işçi hareketinden güç alan sosyalist kişi ve gruplar propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve kitle örgütleri kurmaya başlamışlardır. Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu bu bağlamda ilginç bir örnektir. 1908'le birlikte sosyalizmin gündemde daha geniş bir yer alması Aralık 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin desteği ve listesinden altı sosyalist milletvekili Osmanlı Parlamentosu'na seçilmişlerdir. Ancak, Şubat 1912 seçimlerinde önem ve ağırlıkları artan ve bu bakımdan iktidarı korkutan sosyalistlerin seçilmesi engellenmiştir.

Göreceli ve kısa süreli özgürlük ortamında işçi örgütlenmesi sosyalizmle ilişkiye girerken, iktidar ve işverenler sosyalist sendikalara karşı kendi güdüm ve denetimlerinde esnaf, işçi dernekleri ve işçi yardımlaşma sandıkları kurdurtuyorlardı. Bu arada bu üç tür örgütlenme yanında, işçilerin, yasal düzenlemelerin kısıtlamaları sonucu sendika kuramamaları nedeniyle örgütlendikleri işçi derneklerini de unutmamalıyız.

Kurtuluş Savaşı Dönemi İşçi Hareketi

Mütareke ve Ulusal Kurtuluş Savaşı yılları, işçi hareketinin ikinci canlılık dönemine ve sosyalist hareketle daha sıkı ilişkilerine tanık olmuştur.

Grevler

Tablo 7'de görüldüğü gibi, dört yıllık bir dönemde ondokuz grev düzenlenmiştir. Özellikle 1920 yılı, yedi grevle bu olayların en yoğun olduğu yıldır. Grevlerin işkollarına göre dağılımında (Tablo 8) başı demiryolu taşımacılığı tutmaktadır; sekiz grevle (toplamın % 42.10) demiryolu taşımacılığı işçi eylemlerinin merkezidir. Kentler arasında İstanbul onsekiz grevle başta gelmektedir. Aslında bütün grevler İstanbul'daki işletmelerden kaynaklanmıştır diyebiliriz; bunlardan Şark Demiryolları (İstanbul-Çatalca ve Edirne hattı) diğer iki kenti de etkilemiştir (Tablo 8).

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın bu grevlerde oldukça başarılı olmasını, işçiler arasında taban bulmasını şu nedenlerle açıklayabiliriz:

a) H. Hilmi, 1913-1918 tarihleri ara-

TABLO: 7
1919-1922 Grevleri

Grev No.	Yıllar	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	1919	18 Şubat	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	
2	1919	10 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	İstanbul tramvay işçileri	İstanbul	
3	1919	Temmuz	Genel işler	Belediye temizlik işçileri	İstanbul	
4	1919	13 Temmuz	Ardiye ve antrepoculuk	Hisar İskelesi hamalları	İstanbul	
5	1919	Ekim ortası	Gemi (yapımı)	Kasımpaşa Tersanesi işçileri	İstanbul	1.300
6	1919	30 Ekim	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım hamalları	İstanbul	
7	1920	Nisan	Deri	Kazlıçeşme debbağhaneleri işçileri	İstanbul	90
8	1920	17 Nisan.	Basın ve yayın	Fransız ve Rum gazeteleri mürettipleri	İstanbul	
9	1920	23 Nisan	Demiryolu taşımacılığı	Beyoğlu "Tünel" işçileri	İstanbul	
10	1920	Nisan	Gemi (yapımı)	Kasımpaşa Tersanesi işçileri	İstanbul	
11	1920	Mayıs	Ardiye ve antrepoculuk	Vapurlara kömür yükleyen işçiler	İstanbul	
12	1920	10-15 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	700
13	1920	13 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul ve Edirne	
14	1921	Temmuz	Metal	Zeytinburnu Fabrikaları işçileri	İstanbul	
15	1921	20 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
16	1921	1-2 Ekim (36 saatlik)	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
17	1921	9 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	Edirne ve Çatalca	
18	1922	26 Ocak-8 Şubat	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	1.500
19	1922	8 Şubat	Genel işler	Belediye temizlik işçileri	İstanbul	1.000
					5 grevde toplam grevci sayısı	**4.590**

Kaynak: Tunçay (1967); Sencer (1969); Sülker (1973); Sayılgan (1972); Güzel (1975); T.Z.Tunaya: Hürriyetin İlanı, *İstanbul, 1959, s.94.*

sında sürgünde iyi ilişkiler kurduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası yöneticilerinin desteğinden yararlanıyordu. Bu bağlamda Sadrazamın H. Hilmi'nin yönettiği tramvay grevine bir çözüm bulunması amacıyla müdahalesi ve 1 Mayıs 1921'de gösterilerden sonra H. Hilmi başkanlığındaki işçi heyetinin Sadrâzam tarafından kabulü anımsanmalıdır.

b) H. Hilmi, işgalci güçlerden Fransız ve İngilizler arasındaki çıkar çekişmelerini de iyi kullanmıştır. 1919-1920 arasında, Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından önce İngiliz ve Fransızların, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak konusunda çıkar çatışmalarının doruk noktasını yaşadıkları unutulmamalıdır. Bu çatışmanın 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla bir ölçüde sakinleştiğini de biliyoruz. Bu tarihten sonra H. Hilmi herhangi bir Fransız şirketini İngiliz komutanına şikâyet edip, kimi olanaklar elde edemez olmuştur.

c) Türkiye Sosyalist Fırkası'nın mali olanakları grevlerin başarıya ulaşmasında rol oynamış ve her başarı daha da güçlenmesine yol açmıştır. Her yeni üye ise mali olanakları biraz daha artırmıştır.

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın gücü 1921'in ortasında sonuna gelmişti ve bundan sonra fırka popülerliğinden ve etkinliğinden yitirmeye başlamıştır. Bu gelişimin faktörleri ise şunlardır:

a) H. Hilmi'nin diktatörce tutumu; partinin 20 Temmuz 1919'daki ilk kongresinde kendini hayat boyu başkan seçtirterek, genç aydınları rahatsız etti ve bu sonuncular kısa süre sonra fırkayı terkettiler.

b) 20 Eylül 1921'de başlayan ve fırka yönetimindeki Dersaadet Tramvay Şirketi grevinde 60 grevcinin işten atılması ve grevin başarısızlıkla sonuçlanması; bu işçiler arasında hayal kırıklığı yaratmış ve yavaş yavaş fırkadan uzaklaşmalarına yol açmıştır.

c) Patronlar Türkiye Sosyalist Fırkası'na bağlı işçi örgütleri üyesi işçileri kitleler halinde işten çıkarmaya başlamışlar, Sendika veya dernekler karşısında kendi denetimlerinde "sarı" örgütler kurmuşlardır. Örneğin Tramvay Şirketi'nde kurulan "Amele Siyanet Cemiyeti" (İşçi Koruma Derneği) toplam 2.500 işçinin 800'ünü kısa sürede kendi bünyesinde toplamıştır.

d) Türkiye Sosyalist Fırkası'nın kendi içinde bölünmesi, Tramvay Şirketi işçilerinin bir kısmı H. Hilmi'den şikayet edip fırkayı terketmesi sonucunda Bağımsız Sosyalist Fırkası kurulmuştur. Yeni kurulan parti de uzun ömürlü olmamıştır.

e) Bu arada sol partiler arasındaki çekememezlik, rekabet ve birlik oluşturamama fırkanın zayıflamasında rol oynamıştır. Mütareke yıllarının III. Enternasyonel'e yakın partisi Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası kendi işçi örgütünü (Türkiye İşçi Derneği) kurup, o da kendi tarafından işçileri örgütlemeye çalışırken, H. Hilmi'nin partisiyle rekabeti eksik etmemiştir.

Ağustos 1922'de Türkiye Sosyalist Fırkası, artık sadece kâğıt üzerinde vardı: 1923'te H. Hilmi'nin esrarengiz bir biçimde öldürülmesiyle de tarihe karıştı.

1919-1922 Grevlerinin Özellikleri

Bu grevlerin ekonomik ve toplumsal nitelikleri yanında politik karakterinin de netleştiğini belirtmeliyiz. Grevlerde yabancı sermayeye karşı mücadele, siyasi bir cepheye de bürünüyordu. Grevlerin yarıdan fazlası yabancı sermayeye ait şirketlerde örgütlenmiştir. Grevlerde Türkiye Sosyalist Fırkası yanında, işçi, sendika ve dernekleri de örgütleyici ve yönetici rol oynamışlardır.

Bu dönem grevlerinde, grevin başlamasından önce işverenle görüşmek, pazarlık yapmak hususunda girişimlerde bulunulduğunu biliyoruz. İşgal koşulları altında asıl yönetimin işgal kuvvetlerinde olduğunu varsayarsak, İstanbul'da, işgal kuvvetleri yöneticilerinin belli bir aşamadan sonra grevleri önlemek, başlamış grevleri kırmak için gerekeni yaptıklarını görüyoruz.

1919-1922 Döneminde İşçi Örgütlenmesi

Mütarekeden sonra, 1908'den bu yana kurulu ve yaşamlarını savaş yıllarına rağmen sürdürebilmiş işçi örgütleri eylem ve faaliyetlerine canlılık kazandırırken yeni işçi örgütleri de kurulmuştur. Bu dönem içinde 22 Eylül 1919'da kurulan Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası da kendi işçi örgütü Türkiye İşçi Derneği'ni örgütledi. Bu iki örgütün amacı bütün işçi örgütlerini ulusal düzeyde bir işçi merkezinde bir araya toplamaktı. Dernek daha çok devlet fabrikalarında örgütlüydü ve kurulduğu sırada 500 üyesi vardı.

Bu parti ve derneğe bağlı işçi örgütleri yanında İstanbul'da Rumların çoğunlukta bulunduğu örgütler de yaşamlarını sürdürüyordu. Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiyye Cemiyeti ve İstanbul

TABLO: 8

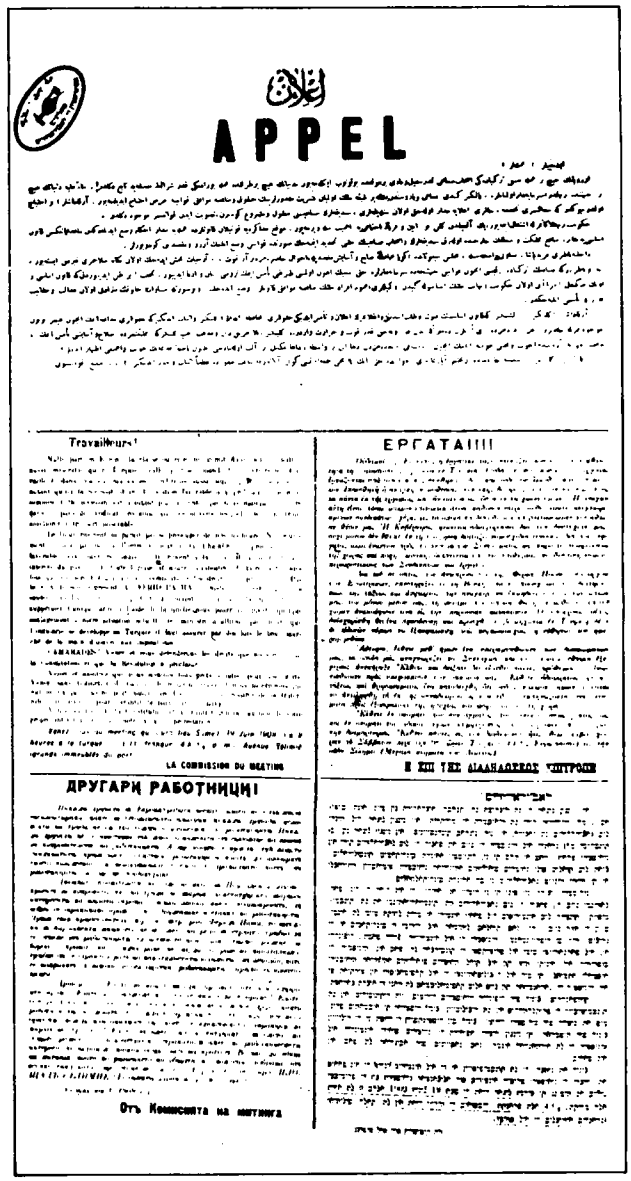
1919 ve 1922 Grevlerinin İşkolları ve Kentlere Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	%	Kentler	Grev Sayısı	%
Gıda sanayii	1	5.26			
Dokuma (ve deri)	1	5.26	İstanbul	18	90.00
Basın ve yayın	1	5.26			
Metal	1	5.26	Edirne	1	5.00
Gemi (yapımı)	2	10.52			
Demiryolu taşımacılığı	8	42.10	Çatalca	1	5.00
Ardiye ve antrepoculuk	3	15.78			
Genel işler	2	10.52			
TOPLAM	**19**	**99,99**		**20**	**100**

Kaynak: Tablo 5'teki veriler.

سلانيك سوسياليست عمله هيئت متحده سى

FÉDÉRATION SOCIALISTE
OUVRIÈRE
SALONIQUE

BİR SOSYALİST ÖRGÜT: *1909'da Selânik'te kurulan Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu Selânik'te önemli sayıda bir işçi topluluğunu temsil ediyordu. Özellikle Yahudi işçiler arasında etkin olan bu örgüt diğer milletlerden işçileri de örgütlemeye ve işçiler arasında din, dil ve ırk farkı yaratmamaya çalışıyordu. 1910'da kapatılan ve sonra tekrar açılan örgüt II. Enternasyonal'e üye olarak kabul edilmişti. Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun yayımlamış olduğu bir bildiri ile kâğıt başlığı.*

Sendikalar Birliği'nin devamı olan bu örgütler şunlardı: a) *Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadı:* Bu örgütün 300'ü Türk, gerisi Rum olmak üzere 1.500 üyesi vardı. b) *Beynelmilel Marangoz İşçileri İttihadı:* Çoğunluğu Rum 200 üyesi vardı. c) *Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı:* 500'ü Türk, çoğunluğu Rum 2.000 üyeli bir örgüttü. Bu örgütlerin üyeleri arasında Ermeni işçiler de bulunuyordu. Bu üç örgüt PROFİNTERN üyesi olan Beynelmilel İşçi Birliği'ni oluşturuyordu.

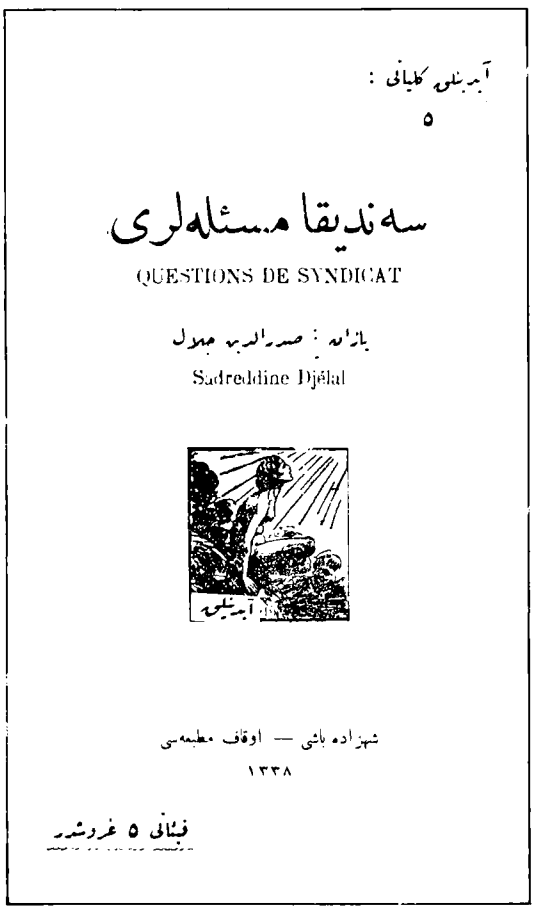
Bu örgütler yanında İstanbul'da, Mürettibbin-i Osmanî Cemiyeti, Kasımpaşa Seyr-i Sefain Amelesi Cemiyeti ile Türk, Rum, Yahudi ve Ermeni işçileri bir arada örgütlenmiş ve çoğunluğu kadın işçi (300'ü Türk) 1.500 üyeli Tütün Rejisi İşçileri Cemiyeti vb. örgütler de vardı.

İstanbul'daki bu örgütler yanında İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Konya ve Bursa gibi kentlerde demiryolu taşımacılığı, tütün ve gıda, madenler, dokuma, deniz taşımacılığı, inşaat, basın ve yayım işkollarında işçi örgütleri faaliyetteydiler.

Sonuç

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e dek uzayan bir yüzyıllık zaman dilimi Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi bakımından birçok açıdan önemlidir: İmparatorluk yenilikçi hareketleri, iki anayasa ve iki meşrutiyet dönemini bu yüzyıl içinde tanımıştır. Özellikle 1908 Genç Türk Hareketiyle başlayan II. Meşrutiyet dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yönetici kadrolarının yetiştiği ortam olması açısından bir başka öneme sahiptir. Bilindiği gibi Kemalistler ekonomik ve toplumsal politikalarında Genç Türkleri izlemişlerdir. Böyle olmasında, iki ekibin ideolojilerinin de pozitivizmden kaynaklanması, Ziya Gökalp gibi düşünürlerin her iki ekibin de ideoloğluğunu yapması kadar Kemalist ekibin birçok üyesinin ilk siyasi adımlarını İttihat ve Terakki komitelerinde atmış olmalarının da rolü vardır.

1830'larda başlayan ilk sanayileşme hamleleri, yabancı ve yerli özel sermaye ile devlet yatırımlarının başlattığı fabrikalaşma süreci, 1908'den sonra daha belirginleşmiştir. Genç Türkler'in İmparatorluğu sağlığına kavuşturmak için doğurduğu umutlar ve genç emperyalist ülke Almanya'nın özel ilgisi İmparatorluğa yabancı sermaye girişini artırmıştır. Ayrıca Genç Türklerin "milli iktisat" politikası, Müslüman Türklerin sanayi yatırımı yapmalarını, şirket kurmalarını teşvik etmesi de belirleyici olmuştur. Bu gelişmeler İmparatorlukta sayıları gittikçe çoğalan sanayi işçilerinin doğup, gelişmesine yol açmıştır. Lonca düzeninin geleneksel sosyal güvencesinden de yoksun kalan işçiler, yaşam ve çalışma koşullarını dü-

İSTANBUL'DA SENDİKAL HAREKET: İttihat ve Terakki yönetiminin 1913'ten sonra baskıları artırması ve muhalefeti susturması işçi örgütlerinin üzerinde de bazı baskıların oluşmasına neden oldu. Ancak yine de bazı sendikal örgütler işçi haklarını savunuyor ve zaman zaman işbırakma gibi eylemler düzenleyebiliyordu. Bunlardan İstanbul Sendikalar Birliği baskıya rağmen ayakta kalan örgütlerden biriydi. Bu arada sendikal konularda birçok yayın da yapılıyordu. Sadreddin Celal'in Sendika Meseleleri adlı kitabının kapağı.

zeltebilmek, kısaca hak ve çıkarlarını savunmak amacıyla mücadeleye başlamışlardır. Bu mücadele işçi hareketini doğurmuştur.

Görüldüğü gibi, 1800'lerin başından 1922'nin sonuna giden bu süre içinde bir işçi hareketi doğup, gelişmiştir. Bu bağlamda sözkonusu dönemin işçi hareketi ve işçi sınıfı tarihi açısından önemi açıktır. Bir kez işçiler hak ve çıkarlarını savunmak için birçok eylem yapmıştır. Bu eylemler gösteri ve yürüyüşlerden, makine kırıcılığına, ondan grevlere dek gitmiştir. Bu gidiş süreci içinde belli bir olgunlaşma yaşanmış ve her eylem yeni deneyimlerin kazanılmasında, eskilerinin sınanmasında yararlı olmuştur. Ayrıca işçiler ekonomik ve toplumsal amaçlı eylemlerinin yanında siyasal nitelikli eylemler de düzenlemiştir. Osmanlı Meclisi'nde görüşülen bir yasa tasarısına karşı gösteri ve yürüyüşler örgütlenmiş, Balkan savaşlarına ve genel olarak savaşa karşı gösteriler yapılmıştır. 1 Mayıslar işçi bayramı olarak kutlanırken, işgalcilere karşı gösteri, yürüyüş ve grevler de örgütlenmiştir. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu işçi sınıfının ekonomik ve toplumsal bilinç yanında siyasal bilince sahip olduğunu da göstermektedir. İşçiler siyasal bilinç sahibi olduklarını 1908-1913 ile 1919- 1922 dönemlerinde kurulan sosyalist partilere aktif katılımları ile de göstermişlerdir. İşçilerin sendikal örgütlenmelerine de tanık olduk. 1860'larda hayır dernekleri, 1870'lerde yardımlaşma ve tekaüt sandıklarıyla başlayan bu olgu, işçi komiteleri, dernekler ve sendikalarla olgunluk çağına ulaşmıştır. İşçi hareketinin doğuşuyla birlikte sosyalist fikirler de İmparatorlukta boy atmıştır. 1908-1913 ile 1919-1922 arasında sosyalist hareket canlılık dönemlerini yaşamış ve işçi hareketiyle somut ilişkiler kurmuştur. Bu dönemler içinde sosyalist partilerin kurduğu sendikalar işçi hareketinde belli roller oynarken, Sosyalist fikirler de işçiler arasında yayılmıştır. Gerek sosyalist partiler, gerek diğer partiler programlarında işçi haklarına yer vermiştir. Özellikle sosyalist programlar işçileri grevlerde ve isteklerinin saptanmasında etkilemiştir. Bu program ilkelerinin (örneğin 8 saatlik işgünü, sosyal güvence, sendika hakkı, haftalık ve yıllık dinlence vb.) grevlerde, gösteri ve yürüyüşlerde sloganlaştığını gördük. Onların birçoğunun bugün gerçekleştiğini bildiğimiz için 1908'lerde onları isteyenlerin öngörüşlülüğünü ve haklılığını teslim etmek gerekir.

Osmanlı Devleti işçi hareketine karşı yasaklayıcıdır. Padişahlar fermanlarıyla, Tanzimat ve Meşrutiyet yöneticileri nizamname ve kanunlarıyla işçi hareketini engellemek istemiştir. Bu konuda Genç Türkler de pek farklı davranmamıştır. 1908'i izleyen günlerde patlak veren grev dalgasını önlemek amacıyla fiili müdahaleler yapılıp, tüzel düzenlemeler çıkarılmıştır. Genç Türk iktidarının en otoriter biçimde kendini gösterdiği alan işçi hareketi, işçi ve işveren ilişkileridir. Devlet bu konuda hem otoriter, hem de müdahalecidir. O kadar ki sendikaları bile yasaklayarak işçi hareketi doğrudan doğruya devletin, giderek İttihat ve Terakki'nin vesayeti altına alınmak istenmiştir. Bu bağlamda siyaset sahnesinde de "tek adam" olmak isteyen İttihat ve Terakki sosyalist partileri ve diğer siyasal partileri kapatmayı ihmal etmemiştir. Sendikalar yerine esnafları da içeren birlik ve dernekler oluşturularak işçiler denetim ve gözetim altına alınmak istenmiştir. Sosyalizmden ideolojileri nedeniyle hoşnut olmayan Genç Türkler (çünkü pozitivizm toplumda sınıfların varlığını, sınıflar arası çıkar farklılıkları olduğunu yadsımaktadır) sosyalist harekete karşı sert ve acımasızdır. Bu nedenle sosyalist partiler ve sosyalist hareketle ilgili işçi örgütleri en acı baskılarla karşılaşmıştır. Bu durum şu veya bu biçimde 1919-1922 döneminde de geçerlidir. Ancak bu baskılara karşın sonraki dönemlerde işçi ve sosyalist hareket demokratik koşulların elverdiği ölçüde yeniden örgütlenmenin ve bir araya gelmenin olanak ve yollarını bulmuşlardır. İşçi hareketi tarihi bu oluşumları tarih dilimleri içinde ve çevre koşulları içinde bize göstermektedir. Ve bu anlamda tarihin yani bugünü anlamak için geçmiş bilgisinin, önemi büyüktür.□

KAYNAKÇA

DUMONT Paul - Georges Haupt, *Osmanlı*

İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler, İstanbul, 1977
- DUMONT P., "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim*, sayı 3, Güz 1977
- DUMONT P., "Bolchevisme et Orient, le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi 1918-1921", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique (CMRS)*, cilt XVIII, no 4, Ekim-Aralık 1977
- DUMONT P., "La révolution impossible, les courants d'opposition en Anatolie 1920-1921", *CMRS*, cilt XIX, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1978
- DUMONT P., "La fédération socialiste ouvriére de Salonique à l'époquedes guerres balkaniques", *East European Quarterly*, cilt XIV, no 4, Winter 1980
- ERİŞÇİ Lütfi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, 1931
- FİŞEK Kurthan, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara, 1969
- GÜZEL M.Ş., *Le mouvement ouvrier et les gréves en Turquie: De l'Empire Ottoman à nos jours*, basılmamış doktora tezi, Aix-en-Provence (Fransa), 1975
- GÜZEL M.Ş., Grev, *Grevin Yapısal ve İşlevsel Açıdan İrdelenmesine Katkı*, Ankara, 1980
- GÜZEL M.Ş., *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950)*, Basılmamış doçentlik tezi, Ankara, 1982
- GÜZEL M.Ş., "1845 Tarihli 'Polis nizamı', Sansür, 'Tatil-i Mesaih', Toplantı, 'Ziham' ve Cemiyetler", *Süreç*, 1981/4, cilt 2, sayı 8
- GÜZEL M.Ş., "1871 Ameleperver Cemiyeti", *Bilim ve Sanat*, sayı 8, Ağustos 1981
- GÜZEL M.Ş., "1908 Grevleri-İki Rapor", *Yapıt*, sayı 1, Ekim-Kasım 1983
- GÜZEL M.Ş., "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, sayı 7, Temmuz 1984
- GÜZEL M.Ş., "Tatil-i Eşgal Var mı?" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 77, Şubat-Mart 1985
- HAUPT Georges, "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Le Mouvement Social*, no 45, Kasım-Aralık 1963
- KÖK Mehmet, "Bitmeyen Kavgada Sefalet Ücreti", *Yürüyüş*, sayı 131, 11 Ekim 1977
- ONUR Hakkı, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, no 2, Mart 1977
- ÖKÇÜN A.Gündüz, *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1982
- SAYILGAN Aclan, Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972), İstanbul, 1972
- SENCER Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul, 1969
- SEREN Ahmet, "Türkiye işçi sınıfı tarihi ve Tarihte 1 Mayıslar (1906-1925)", *Yurt ve Dünya*, no 3, Mayıs 1977
- SÜLKER Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul, 1973
- ŞANDA Hüseyin Avni, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İst. 1935
- TALAS Cahit, *Sosyal Ekonomi*, Ankara, 1972
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952
- TUNAYA Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı, İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, 1959
- TUNÇAY Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1923)*, Ankara, 1978
- TUNÇAY Mete, "Osmanlı Yönetiminin Son Yıllarında (1909-1912) Selânik'te Yahudi Sosyalizmi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 3, Güz 1977.
- VELİKOV Stefan, "Sur le Mouvement cuvrier et socialiste en Turquie aprés le révulation jeune-turque de 1908", *Etudes Balkaniques*, Sofya, No: 1, 1964.

Anadolu-Bağdat Demiryolu Grevi

ŞEHMUS GÜZEL

Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'nde işçilerin çalışma koşulları oldukça kötüydü. Almanya sermayesine ait şirkette bir süre hekim olarak çalışan Arhangelos Gavriel'in "*Anadolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü*" adlı kitabında belirttiğine göre, işçiler bütün gün çok düşük bir ücret karşılığında çalışıyorlardı. Gece açık havada uyunuyordu. Hastalar bile çalışmak zorundaydılar ve her türlü tıbbi bakımdan yoksundular. Hastalık nedeniyle çalışamayanlara ücretleri ödenmediği gibi, fizikî cezalara da çarptırılıyorlardı. Hastalara dinlenme izni veren doktorlar işverence işten çıkarılıp, kara listeye konuyordu. A.Gavriel de işverenin gazabına uğrayıp, işinden işçilere yakınlık göstermesi nedeniyle çıkarılmıştı. Yerli işçiler bu zor çalışma koşulları içinde yaşam kavgası verirken azınlıklardan seçilmiş kalifiye işçilerle yabancı işçi ve teknisyenler birkaç kat yüksek ücret alıyor, daha iyi yaşam ve çalışma koşullarına sahip bulunuyorlardı. Yabancı sermayeli şirketler demiryolu ulaşımı için yetenekli işçi yetiştirmek amacıyla kurdukları okullara sadece azınlıklardan işçileri kabul ediyorlardı.

Bu durumun şirket kârını artırırken işçilerin alabildiğine sömürüsüne yol açtığı açıktır. 1907, 1908 ve 1909'da, grevlerin en yoğun olduğu dönemler de dahil olmak üzere, demiryolu şirketlerinin hepsinin yıllık bilançolarını gittikçe artıran kârlarla kapadıkları yıllık bütçeleri incelendiğinde görülmektedir.

Anadolu Şimendifer Kumpanyası Müdürü Mösyö Hugnin.

Hürriyet'in ilanı, birçok grevin örgütlenmesi ve bir bölümünün başarıyla sonuçlanması Demiryolu şirketi işçilerinde de umutların doğmasına yol açmıştır. 17 Ağustos 1908'de şirket yönetimine istek listesini teslim eden işçiler, işvereni toplu pazarlığa davet etmiştir. Ancak işverenin işi hafiften alması, işçi temsilcileriyle görüşmemekte direnmesi üzerine; işçiler Sadrâzam Kâmil Paşa'ya başvurmuşlardır. Aşağıda göreceğimiz gibi, pek haklı ve o dönem için yerine getirilmesi zorunlu işçi istekleri konusunda Kamil Paşa'dan da olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Bu gelişmelerden sonra işçiler mücadelelerinde başarı şanslarını artırmak amacıyla örgütlenme kararı almışlardır. 1908'de sık sık görüldüğü gibi, grev öncesi veya grev sırasında eylemin olumlu sonuca ulaştırılması için işçiler demek veya sendika kurmak zaruretini duymuş ve öyle yapmışlardır. Demiryolu işçileri de benzer bir yol izlediler. 26 Ağustos 1908'de demiryolcular Moda'da Kışlık Tiyatro'da toplanarak "Anadolu-Bağdat Demiryolları *Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi*"ni kurdular. Cemiyetin kurucuları ve yöneticileri arasında A.Gavriel'i de görüyoruz. A.Gavriel derneğe başkan seçilmiştir. Grev hazırlıkları içinde bulunan işçi ve memurlar isteklerinin belirlenmesi, işverenle görüşmeler yapılması ve greve gidildiğinde eylemin yönetilmesi amacıyla bir örgüte gereksinme duyduklarından önce derneklerini kurmuşlardır. Görüldüğü gibi, dernekte işçiler yanında bürolarda çalışanlar (memurlar) da örgütlenmişlerdir.

Aynı gün, grev yapılacağı söylentisinin hükümetçe haber alınması üzerine Üsküdar mutasarrıfı ve Ordu-yu Hümayun Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Ahmed Paşa kumandasında bir askerî birlik Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi hat başlangıcı olan Haydarpaşa Garı'nı kuşatmış, ancak, "memur ve müstahdemlerin böyle bir teşebbüste bulunmadığı görüldüğünden, askere seferberlik halinde vagonlara girip çıkmak usulü talim ettirilerek" kışlaya geri dönülmüştür. Aynı gün işçiler isteklerini içeren bir "layiha" düzenlemiş ve onu Sadaret Makamına, Nafia Nezaretine, Deutsche Bank'a ve Alman Sefaretine bildirmişlerdir. İşçi istekleri şunlardı: a) İşçi ve memur derneğinin şirketçe tanınması ve işçi-işveren ilişkilerinde işçi tarafını tem-

sile yetkili örgüt olarak kabul edilmesi; b) Bütün işçi ve memurlara onüçüncü aylık, yani yılda bir aylık ikramiye ödenmesi; c) Ücretlerin kıdem gözönüne alınarak artırılması: On yıllık çalışanlara % 40, beş yıllıklara % 30 ücret artışı; ayrıca bütün işçilerin günlük ücretlerinin 3 kuruş, kalifiye işçilerininkinin 4 kuruş artırılması; d) Gece işi için çift gündelik ödenmesi; e) İşgününün kısaltılması; f) Pazarın hafta tatili olarak kabul edilmesi; g) Yılda dört hafta ücretli izin; h) İşçilerin hastalık giderlerinin şirketçe ödenmesi ve hasta işçilerin işten çıkarılmaması. Memur haklarına ilişkin nizamnamenin değiştirilmesi, memur ve ailesinin parasız tedavi edilmesi.

Bu arada Osmanlı uyruklu işçiler, şirketin İstanbullu ve bilhassa Türk memurlara *musavata* muhalif muamelede bulunduğunu, yerli ve yabancı işçiler arasında ayırım gözetilmeyip yapılan işe göre ücret ödenmesi isteklerine cevaben kendilerine "Siz biftek yemeğe, şampanya içmeğe alışmamışsınız; ihtiyacatınız azdır. Ekmek peynir ile geçinebilirsiniz. Binaenaleyh tuvalet masrafınız yoktur. Avrupa memurları kadar maaşa müstehak değilsiniz" dendiğini ileri sürmüşler, "yüksek maaşlı memuriyetler münhal olduğu zaman mutlak Avrupa'dan memur celb edilerek yerlilerin kayrılmaz" olduğundan yakınmışlardı.

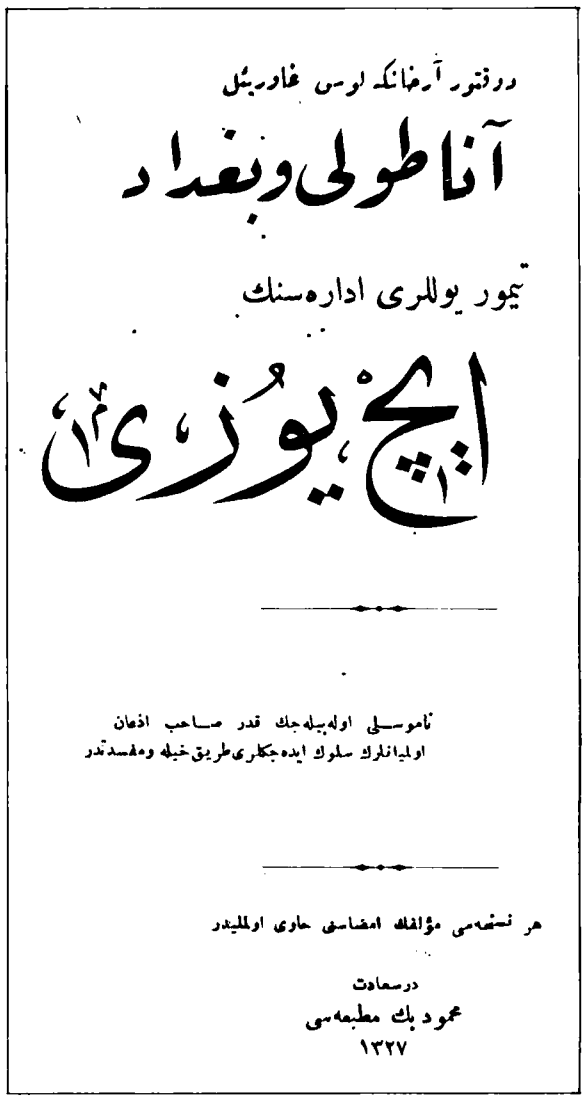
İşçi hareketlerinin o dönem için oldukça dikkat çekici, haklı ve yerindelikleri kesindir. Bu bağlamda işçilerin dernek adında "uhuvvet", istekleri arasında "musavat" gibi dönemin sloganlarına yer verip, onlara dört elle sarıldıklarını görüyoruz.

Bu arada İstanbul Ticaret Odası gazetesi, yerli-yabancı işçi ayırımı konusunda Osmanlı "amelesini" haksız buluyor ve "yerli amelenin ecnebi amelesi seviyesinde olamayacağını" ileri sürüyordu. İstekler arasında ileriki dönemlerde grevler ve diğer işçi eylemlerinde daha sık gündeme gelecek "İşler Türklere" ilkesinin ilk tomurcuklarını da görüyoruz.

29 Ağustos'ta Dahiliye Nazırı, Zaptiye Nazırı ve Deutsche Bank temsilcilerinden kurulu bir komisyon işçi isteklerini incelemeye başlamıştır.

Anadolu-Bağdat demiryolunda bir grev olasılığı şirketi, onun finans kaynağı Deutsche Bank'ı, Almanya Sefareti'ni ve Almanya basınını çok yakından ilgilendiriyordu; ve bunlar grev olasılığının gerçeğe dönüşmesini önlemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu yapılanlardan biri iktidar ve İTC üzerinde baskı kurmak biçiminde oluşurken; bir diğeri de iç destekler yaratmak idi. İç desteğin bazı "Osmanlı" gazetelerinden geldiğine yukarıda değindim. Burada Alman gazetesi *Berliner Tageblatt*'ın İstanbul muhabirinin Zaptiye Nazırı Sami Paşa'yla konuşması ve nazırın grev aleyhtarı beyanatını aktarıyorum. Nazır aynen şöyle demiştir: "Hükümet Haydarpaşa'ya asker gönderdi ve Üsküdar Mutasarrıfı'na huzur ve asayişin muhafazasına ihtimam etmesini emretti. Hükümet nizama mugayir ahvale müsaade edemez ve Türkiye'de yalnız bir misafirlik hakkı bulunan hattın ecnebi müstahdemleri tatil-i eşgal için tahrikat icraatı veya bu tahrikata iştirak ettikleri takdirde o hakkı kaybedecekleri hususunda ecnebi sefaretlerle itilâf peyda etmiştir. Herhalde tatil-i eşgal devlet hazinesinden ödenmesi icab eden teminat akçesinin yükselmesine sebep olabileceğinden hükümet-i sen'iye için dahi muzırdır. Ve bu sebeple bilcümle kanuni vesaitle bunun men'i lazımdır."

Hükümeti düşündürenin yabancı şirkete ödenmesi zorunlu kilometre garantisi olduğu görülüyor. Güvence altına alınan şirket kân nasıl kurtarılacaktı? Ayrıca yabancı şirketlerin grev sonucu doğacak zararı, teminat akçesini yükselterek kolaylıkla devlet bütçesine devredilebilmesi de yöneticileri kara kara düşündürüyordu. Bununla birlikte aynı yöneticiler işçi isteklerinin komisyonca kabulü ve greve başvurulmaması için gerekli bitirici hareketi de yapamıyorlardı. Komisyon işçi isteklerini inceleyip, olumlu bir sonuca ulaşamayınca grev olasılığı ciddileşiyordu. İşçiler Sadaret Makamına verdikleri layihada grevden doğacak sorumluluğun şirkete ve hükümete ait olacağını bildirdiler. Grevi önlemek

دوقتور آرخانكل لوس غاوريئل

آناطولی وبغداد

تیمور یوللری اداره‌سنك

ایچ یوزی

ناموسلی اولهبیله جك قدر صاحب اذعان
اولیانلرك سلوك ایده‌جكلری طریق خیله ومفسدتدر

هر نسخه‌سی مؤلفك امضاسی حاوی اولمليدر

درسعادت
محمود بك مطبعه‌سی
١٣٢٧

Arhangelos Gavriel'in "Anadolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İçyüzü" adlı kitabının kapağı.

Anadolu-Bağdat Demiryolu grevinden görüntüler.

amacıyla 13 Eylül'de işçi örgütü temsilcisi Adil Bey Nafia Nezareti'ne çağrılıp işçileri greve tahrikten vazgeçmesi emredilmiştir. Aynı gün Zaptiye Nezareti "Anadolu Şimendifer Kumpanyası Müstahdemine" bir uyarı bildirisi yayınlayarak işçilerin "vazifeleriyle iştigal eylemeleri" emredilmiştir.

İşçi isteklerinin greve gitmeden kabul edilmesi için şirket yöneticileri karşısında aciz kalan hükümetin grevi önlemek amacıyla işçiler ve örgütü üzerindeki baskı ve yıldırmaları da sonuçsuz kalmıştır. 13 Eylül'de Haydarpaşa Garı girişine bir beyanname asılarak o akşam son trenlerin Gar'a varışından sonra tüm işçilerin işlerini bırakacakları *İşçi Komitesi*'nce halka duyurulmuştur. Artık grev başlıyordu. 14 Eylül sabahı grev bütün hatları kapsamıştı. Grevin başlayışını 15 Eylül 1908 tarihli *İkdam* gazetesinden okuyalım: "Haydarpaşa-Ankara-Eskişehir-Konya. Konya-Bulgurlu hatlarıyla bu hattın bütün şubelerinde *amele ve memurlar* dün sabah umumiyetle terk-i eşgal etmişlerdir. Kumpanyanın müstahdemleri ellerinde bayraklar ve önlerinde bir bando mızıka olduğu halde daha sabahleyin erkenden işbaşından çekilmişler ve teşkil ettikleri alayla Haydarpaşa, Kadıköy ve civarını dolaşmaya başlamışlardır. Fakat bu gezinti fevkalade bir intizam dahilinde vuku bulmuş ve umum ahali şimendifer müstahdemlerinin bu asayişperverliğini alkışlamışlardır."

Grev İstanbul'dan Bulgurlu'ya dek şirketin tüm hatlarını, istasyon, posta ve bağlı birimlerin tümünü etkilemiştir. İşçiler, dernekleri başta olmak üzere, grevin başarıya ulaşması için her yörede bir *grev komitesi* oluşturmuşlardır. Komiteler grev sırasında yönlendirici görevlerini yerine getirmişlerdir.

Grevin başladığı gün, Harbiye Nezareti Haydarpaşa'ya asker göndermiş; askerler aracılığıyla grevciler işgal ettikleri binalardan çıkarılmışlardır. Dernek ve grev komiteleri yöneticileri Şirket Genel Müdürü E.Hugnin (Fransız kökenli, İsviçre vatandaşı) ile görüşmek istemişler, E.Hugnin Deutsche Bank Almanya Genel Müdürlüğü'nden talimat beklediğini ileri sürerek onları kabul etmemiş, kendisiyle görüşmek isteyenlerin akşam saat sekizde Beyoğlu'ndaki ikametgâhına gelmelerini söylemiştir. Ancak Hugnin'in evine giden işçi temsilciler heyeti, bu kez onun Tarabya'da bir baloya gittiği cevabını almış ve genel müdürle görüşememiştir. Hugnin, uzlaşmaya yanaşmayan bir işveren havasındadır.

İşverenin görüşmek istememesi üzerine, hükümet bir çözüm bulmak için uyuşmazlığa müdahale etti. Bu girişim üzerine Hugnin dernek yöneticilerini kabul edip, Berlin'deki genel merkezden onay gelmesi koşuluyla işçilerin on üçüncü ay ile ücret artışına ilişkin isteklerini benimsediğini bildirdi. Bu sırada Zaptiye Nazırı Sami Paşa, Haydarpaşa Garı'na gidip grevci temsilcilerine grev sonucu Osmanlı Maliyesi'nin güç duruma düştüğünü ve işbaşı yapmaları gerektiğini, aksi takdirde zor kullanıp grevcileri tutuklatacağını söylüyordu.

Berlin'de toplanan Şirket Yönetim Kurulu Ağustos'tan geçerli olmak üzere şirketin İstanbul Müdürlüğü'nce önerilen ücret artışlarını kabul etmiş, ancak derneğin şirketçe tanınmasına ve diğer konulara ilişkin istekleri reddetmiştir. Bunun üzerine İstanbul Grev Komitesi ikiye bölünmüştür: Bir yanda, işverenin önerilerini kabul eden ve işbaşı yapmak isteyen memurlar, öte yanda tüm isteklerin benimsenmesine dek grevi sürdürmek isteyen işçiler. İşler bu aşamada iken, tam bir belirsizlik içinde greve 18 Eylül'de son verilmiştir. Ancak işçilerin bir bölümü birkaç gün daha grev eylemini sürdürmüştür. Öte yandan 900 işçi ve memur Ticaret ve Nafia Nezareti'ne isteklerini kapsayan bir layiha sunmuş; nazırın başkanlığında taraflar bir araya gelip işçi isteklerini görüşmüştür. Birkaç gün süren görüşmeler sonucunda karar E.Hugnin'in Berlin'den dönüşüne bırakılmıştır. Böylece, eylem bir miktar ücret artışı elde edildikten sonra birçok haklı işçi istekleri tanınmadan sona ermiştir.

JÖN TÜRKLER

Paris'te Osmanlı Eylem Komitesi'nin mührü.

Jön Türkler
Doç. Dr. Sina Akşin

Jön Türk Basını
Dr. M Şükrü Hanioğlu

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Jön Türk Gazeteleri**
Dündar Akünal

Bu konuda ayrıca, *Basın, Dernekler, Düşünce Akımları, Meşrutiyet, Siyasal ve Toplumsal Olaylar, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Jön Türkler

Sina Akşin

Avrupa'da, gerek I. Meşrutiyet için çalışan Namık Kemal kuşağına, gerek I. Meşrutiyet için çalışanlara "Jön Türk" denildiği halde, Türkiye'de "Jön Türk" denilince daha çok 1889'-dan sonraki dönemde, II. Meşrutiyet için çaba gösteren özgürlükçüler anlaşılmaktadır. İlk "Jön Türk" kuşağı, Türkiye'de daha çok "Yeni Osmanlılar" olarak tanınmaktadır (bazı yazarlar, "Genç Osmanlılar" da demekte; Tarık Zafer Tunaya ise, "Yeni Osmanlılar" hareketine Avrupa'da "Jön Türk" denilmiş olmasından hareket ederek, 1889'dan sonraki akım için "İkinci Jön Türk Hareketi" terimini kullanmaktadır). Ayrıca 19. yy'da Avrupa'da feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketlerin "genç" adı ile anıldığını da hatırlamak gerekir.

Bu yazıda, 1889 yılından itibaren II. Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı Meşrutiyet yönetiminin yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla mücadele eden "Jön Türk" hareketi ele alınmıştır.

İLK MUHALİFLERDEN: V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek için çalışmalarda bulunan "Scalieri-Aziz Bey Komitesi"nin üyesi Ali Şefkati Bey komitenin ortaya çıkmasından sonra Avrupa'ya kaçtı. Bu kaçıştan önce Çırağan Sarayı'na giriş V. Murad'la görüştüğü söylenir. Gıyabında 12 yıla mahkûm olan Ali Şefkati'nin 1879'da Napoli'de çıkardığı "İstikbal" gazetesi dönemin önemli gazetelerindendi.

Sonradan "İttihat ve Terakki" adını alacak olan örgütün kuruluşu 1889 yılına rastlar (yani, Fransız İhtilâli'nin 100. yıldönümüne). Bu tarihe değin görülen muhalefet hareketleri şunlardır:

- Midhat Paşa'nın Sadrazamlıktan azli ve sürülmesi üzerine üç Harbiye öğrencisinin kurduğu, fakat hakkında pek az şey bildiğimiz gizli örgüt,
- Çırağan Olayı (20 Mayıs 1878),
- Scalieri-Aziz Bey Komitesi,
- Bu son komiteden Ali Şefkati Bey'-in Napoli ve Cenevre'de 1879 ve 1881 yılları arasında çıkardığı *İstikbal* gazetesi. Bunların dışında kayda değer önemli bir girişime rastlanmamaktadır.

İttihat ve Terakki: Kuruluşu, Amacı

1889'da Askerî Tıbbiye'de, okul öğrencileri İshak Sükûtî, Mehmet Reşid, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve Hüseyinzade Ali (Turan) tarafından kurulan gizli örgüte "İttihad-ı Osmanî" adı verilmiştir.

Yeni Osmanlılar hareketinin temel görüşleri Jön Türkler tarafından da genel olarak paylaşılmaktaydı; Jön Türkler de Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını, dağılmasını önlemeye ve Avrupa devletlerinin dış müdahale ve baskılarına, onlar kadar güçlenerek karşı durmasını sağlamaya çabalıyorlardı. Bunu başarmak için de, hem Avrupa devletlerinin müdahalelerine bir son vermek, hem de "İttihad-ı Anâsır"ı sağlamak amacıyla, Meşrutiyetin ilanını ve Kanun-ı Esasî'nin yeniden işlerlik kazanmasını talep ediyorlardı.

"İttihad-ı Osmanî"nin kuruluşundan sonra, aradan uzun bir zaman geçmesine karşın, örgütün elle tutulur, gözle görülür, anılmaya değer bir faaliyeti olmadı. Bu dönemde örgüt, yeni üyeler bulmak, gizli hücreler halinde örgütlenmek ve kendi içine dönük propaganda yapmakla yetindi.

1889'da Paris'e giden ve burada Auguste Comte'un pozitivist görüşlerini inceleyerek benimseyen Ahmed Rıza Bey, 1895'te Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Ermeni hareketlerinin de etkisiyle, *Meşveret* gazetesini çıkarmaya başladı; öte yandan, İttihat ve Terakki'nin Paris Şubesi Başkanı oldu.

Yine bu sıralarda (tarihi belirsiz olmakla birlikte, 1889 ile 1895 yılları ara-

sındaki bir tarihte ve muhtemelen 1895'te) Ahmed Rıza ile İstanbul'daki "İttihad-ı Osmanî" mensupları arasındaki haberleşmeler sonucunda örgütün adı, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirildi. Böylece A.Comte'un pozitivizminin "İntizam ve Terakki" (*"Ordre et Progrès"*) düsturu, muhtemelen Ahmed Rıza'nın da telkinleri sonucunda benimsendi. "İntizam" kelimesinin kullanılmamasının nedeni, muhtemelen örgütün devrimciliğini vurgulamak; "İttihat"ın tercihi ise, Osmanlılığı belirterek, örgütün adını Müslüman olmayanlara da çekici kılmak çabasından ileri gelmiş olabilir.

1895'ten önce pek belli belirsiz olarak varolan İttihat ve Terakki (muhtemelen 1895-1896 yıllarında) ilk ayrıntılı örgüt nizamnamesini kabul etti. Nizamnameye göre, mevcut hükümet adalet, eşitlik, özgürlük gibi temel insan haklarını ihlâl etmekte ve tüm Osmanlıları ilerlemekten alıkoymakta, vatanı yabancı tasallutu altına düşürmekteydi; İttihat ve Terakki bu yönetime karşı İslâm ve Hıristiyan vatandaşları uyarmak için kurulmuştu. Cemiyet, kadın ve erkek tüm Osmanlılardan oluşacaktı. Nizamnamede II. Abdülhamid'den söz edilmemekte, mevcut hükümet de ılımlı biçimde eleştirilmekteydi. Osmanlı sülâlesinin saltanat ve hilâfette kalacağını öngören hükümde, meşrutiyeti, insanlık ve uygarlık haklarını kabul etmeyenlerin, şeriat ve yasalara aykırı davrananların gereken muameleye tâbi olacakları belirtilmekteydi. Cemiyetin amacı, hükümet yönetimini insan haklarının koruyucusu ve uygarlıkta ilerlemenin kaynağı olan "meşveret" yönetimine geri döndürmek, iyi ahlâkın korunmasına, genel eğitimin ilerlemesine, genel olarak da insanlık ve uygarlığa hizmet etmek olarak tanımlanmaktaydı; bu amaca engel olanlar, cemiyeti tehlikeye düşürenler vatan haini olarak görülmekteydiler. Cemiyetin merkezi İstanbul'da olup örgütün beyin takımı, bir başkan ve dört üyeden oluşan İstanbul Meclis-i İdaresi idi. Taşradaki örgüt şubelerinde ise, bir başkan ve iki üyeden oluşan Şube Meclis-i İdareleri bulunmaktaydı. Nizamnamenin diğer hükümleri, hücre biçiminde örgütlenen cemiyetin (gizli) yapısını ve örgütün işleyiş biçimini açıklamaktadır.

İttihat ve Terakki'nin Faaliyeti

Uzun bir süre hareketsiz kaldıktan sonra İttihat ve Terakki 1896'da II. Abdülhamid'e karşı bir darbe girişiminde bulundu. Plana göre, önce bir hükümet toplantısı sırasında Bâbıâli işgal edilecek, Şeyhülislâm'dan II. Abdülhamid'in padişahlık yapamayacağına ilişkin fetva alındıktan sonra, tahta V. Murad (eğer sağlık durumu elvermezse, Reşad Efendi) çıkarılacaktı. Ancak komplonun duyulması üzerine, örgütün tüm ileri gelenleri yakalanarak sürgüne gönderildiler. Bu arada yurt dışına kaçanlar da oldu. 1897'de yeni bir komite tarafından örgütlenen bir başka komplonun haber alınması üzerine, yakalananların akibetleri diğerlerinden farklı olmadı.

Düşünce Ayrılıkları

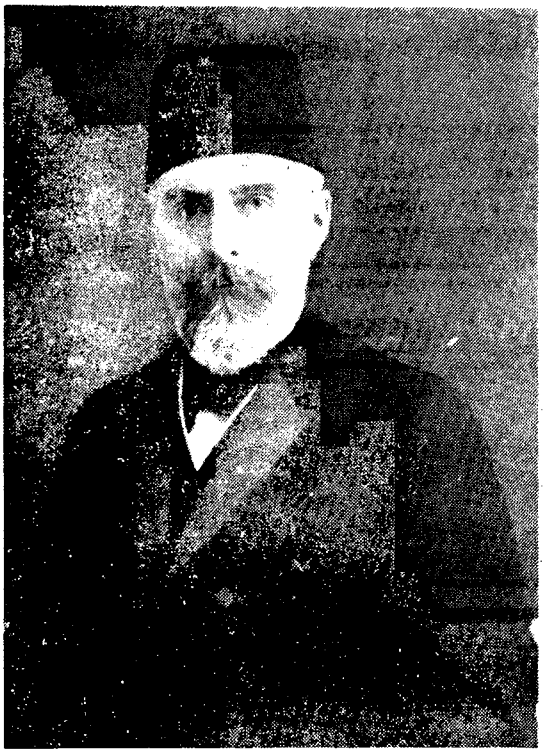
Bu sıralarda İttihat ve Terakki'nin yurt dışındaki merkezi sayılabilecek Paris'te, biraz da kişisel çekişmelerden kaynaklanan düşünce ayrılıklarının oluştuğu görülmekteydi. Pozitivist görüşün temsilciliğini yapan Ahmed Rıza, Fransızca *Meşveret* gazetesinin ilk sayısında İttihat ve Terakki'nin programı olarak şu esasları ortaya koyuyordu:

Önce bazı yüksek düzeydeki kişilerin işbirliğinin sağlandığı belirtilerek, Batı'ya güven verilmekteydi. İkinci olarak, düzenin korunması açısından hanedanın yıkılması değil de, ilerleme anlayışının yayılması istenmekte, "Düzen ve İlerleme" düsturuna bağlı bulunulduğu ve şiddet yoluyla elde edilecek ödünlerden nefret edildiği söylenmekteydi. Üçüncü olarak, belirli vilayet ya da milletler için değil, fakat tüm Osmanlılar için ıslahatın gerekli olduğu vurgulanmaktaydı. Dördüncü olarak, ilerlemenin gerekli olduğu savunulmakta, ama Osmanlı varlık koşullarının ve Doğu uygarlığının da özgünlüğünün korunması ve Batı'dan ancak bilimsel evriminin genel sonuçlarının özümsenerek alınması istenmekteydi. Beşinci olarak da, Osmanlı iktidarına karşı yapılan yabancı müdahalelere karşı olunduğu belirtilmekteydi. Söz konusu beş maddenin belirli ölçülerde İttihat ve Terakki'yi (muhtemelen) daha çok da Ahmed Rıza'nın fikirlerini temsil ettiği söylenebilir. Burada pozitivizm ağır basmakta, Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet ise hiç söz konusu edilmemektedir. İttihat ve Terakki ise, şiddet konusunda aynı görüşlere herhalde sahip değildi, çünkü örgüt yurt içinde bu sırada suikast planları hazırlamaktadır. Bununla birlikte zamanla *Meşveret* Kanun-ı Esasî'nin uygulanmasına ve meşrutiyet yönetimine karşı gereken hassasiyeti gösterecektir.

Diğer yandan, 1886'da *Mizan* gazetesini çıkararak yönetimi ılımlı biçimde eleştirmeye başlayan Mizancı Murad Bey, yönetimden ve muhalefetten gereken yakın ilgiyi bulamaması ve nihayet gazetesinin de kapatılması üzerine, 1895'te yurt dışına kaçtıktan sonra, Ahmed Rıza'nın yerine İttihat ve Terakki Paris Şubesi başkanlığına getirildi. Bu yer değişikliğinde Ahmed Rıza'nın İttihat ve Terakki ile olan görüş ayrılıklarının önemli rolü olmuştu. Oysa Mizancı Murad'ın görüşlerinin de İttihat ve Terakki ile ne derecede uyuştuğu bir hayli tartışma götürürdü; bununla birlikte, Ahmed Rıza'ya karşı başlıca itiraz, kendisinin İslâmî duyguları gere-

KURUCULARDAN: 1889'da Askeri Tıbbiye öğrencilerinin kurduğu "İttihad-ı Osmani" adlı gizli örgütün kurucularından olan Dr. Mehmed Reşid Askeri Tıbbiye'yi bitirdikten sonra çeşitli yerlerde hekimlik yaptı. Trablusgarb'a sürüldü. II. Meşrutiyet'ten sonra hekimliği bırakarak değişik yerlerde kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda bulundu. Diyarbakır, Musul ve son olarak da Ankara valiliklerinde bulunan Mehmed Reşid, mütareke döneminde tutuklandı. Fakat iki ay sonra kaçtı, izlendiği bir sırada yakalanacağını anlayınca intihar etti. Mehmed Reşit (1872-1919).

"ISLAHATTAN YANA": Jön Türkler içinde kısa bir süre parlayan ve önde gelen isimler arasında sayılmaya başlayan Ahmed Rıza pozitivist August Comte'un düşüncelerini benimsemişti. 1895'de Paris'te yayımlanmaya başlayan Meşveret, "İntizam ve Terakki" ilkelerini savunuyordu. "Düzen ve İlerleme" anlamına gelen bu sözlerle şiddeti desteklemediklerini, tersine tüm Osmanlılar için "ıslahat"tan yana olduklarını açıklayan Ahmed Rıza Jön Türkler arasındaki etkinliğini aralıksız sürdürdü.

ğince gözetmemesi (bununla birlikte, İslâmiyeti toplumsal bir bağ olarak yararlı da görüyordu) ve bunu duyurmaktan da çekinmemesiydi.

Öte yandan, Ahmed Rıza'nın sert ve ödünsüz kişiliğinin ve tutumunun da bu anlaşmazlıkta önemli rolü olmuştu. Mizancı Murad'ın başkan yapılmasından bir süre sonra Ahmed Rıza İttihat ve Terakki'den atılacaktır. Yeni durumun bir başka belirtisi de İttihat ve Terakki'nin faaliyet merkezinin Paris'ten 1897'de Cenevre'ye taşınması ve *Mizan*'ın artık burada çıkarılması olmuştur.

II. Abdülhamid'in Af İlanı ve Sonrası

Yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid'e karşı oluşan yurt dışındaki muhalefet tamamen erime tehlikesi ile yüzyüze geldi: II. Abdülhamid, Yunan savaşından elde ettiği zafer(!) duyguları ile politikasında önemli bir değişiklik yaptı ve yurt dışında faaliyet gösteren muhalefet ile anlaşma yolları aramaya başladı. İlan edilen af ile, yurt dışında "muzır" yayınlarda bulunanlardan faaliyetlerine son verip de yurda dönenler olursa, affedilecekleri ve kendilerine liyakatlerine göre bir görev de verileceği, isteyenlerin yurt dışında da kalabilecekleri duyuruldu. Bu öneri o kadar rağbet görecektir ki, Mizancı Murad Bey de kısa süre sonra İstanbul'a dönenler arasında bulunacaktır. İttihat ve Terakki çevrelerinin bir kısmı yurda döndü, bir kısmı yurt dışında kalarak öğrenimlerini sürdürdü ve elçiliklerde görev aldı. İçlerinden pek azı mücadeleyi sürdürmeyi tercih etti.

1899'da Almanya'nın Bağdat Demiryolu imtiyazını alması ve bunun da II. Abdülhamid'in Alman yanlısı bir politika içine girdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmesi sonucunda, İngiltere, çeşitli yollardan yurt dışında kalan İttihat ve Terakki muhalefetini desteklemeye başlamıştır. Hatta bu desteklere paralel olarak, yurt dışında bulunan özgürlükçü tüm örgütlere ve kişilere genel bir kongre toplanması için önerilerde bulunulmuşsa da, bunlar gerçekleşmemiştir.

II. Abdülhamid'in eniştesi olan Damat Mahmud Paşa'nın daha çok kişisel ve malî nedenlerle yönetime darılması üzerine, yanına oğulları Sabahaddin ve Lütfullah'ı da alarak yurt dışına, Paris'e kaçması, yurt dışı muhalefet örgütlerinin güçlenmesi ile sonuçlandı. Ancak bu güçlenmenin nedeni, Damat Mahmud Paşa'dan daha çok oğlu (Prens) Sabahaddin'in faaliyeti oldu. Babalarının hayatının son günlerinde yurda dönme eğilimine karşı çıkan oğulları, aynı zamanda yurt dışındaki İttihat ve Terakki muhalefetinin ön saflarında siyaset sahnesine çıktılar.

Birinci Jön Türk Kongresi

Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin ortak bildirgeleriyle 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te toplanan "Birinci Jön Türk Kongresi", aslında tüm muhalefetin ortaklaşa bir kongresinden çok, Sabahaddin Bey yandaşı delegelerden oluşan bir kongre idi.

Kongrede iki önemli tez ortaya atıldı: Birinci teze göre, yalnız propaganda ve yayınla devrim yapılamazdı, onun için de askerî kuvvetlerin devrim çalışmalarına katılmasını sağlamak gerekmekteydi. İkinci tez ise, devrim için yabancı müdahalesinin davet edilmesi yönündeydi. Sabahaddin Bey, bunun sakıncalarını belirtmekle birlikte, devrim kargaşası sırasında rastgele "çıkarcı" müdahaleleri önlemek için, "menfaati menfaatimize uygun... hür ve demokrat hükümetlerle" anlaşmakla söz konusu sakıncaların giderilebileceği kanısındaydı. Bu hükümetlerin İngiltere ile Fransa oldukları kuşkusuzdur.

Kongre kararları ile, II. Abdülhamid yönetimiyle Osmanlı halkları arasında hiçbir bağ bulunmadığı duyuruldu. Osmanlı Devleti'nin bütünlük ve bölünmezliği; ilerlemenin şartı olan, içte asayiş ve barışın sağlanması; başta gelen ve uğrunda çaba gösterilmesi gereken üç ana hedef olarak belirtiliyordu. Son olarak da, uluslararası antlaşmalara ve özellikle de Berlin Antlaşması'na uyulacak ve Türkiye'nin iç düzeni ile ilgili olduğu ölçüde bu hükümler ülkenin tüm vilayetlerine uygulanacaktı. Bunun Ermeniler açısından ele alındığı belirtilmelidir. Ancak bu karar, bir başka kararla dış müdahalelere açık bir tutum almak yönüne de dönüştü. Kararların uygulamaya sokulabilmesi için kurulacak olan bir komite, Paris ve Berlin Antlaşmalarının imzacısı olan devletlerin manevi desteğini ve hayırhah eylemlerini sağlamak amacıyla, bunlarla ilişki kuracaktı. Amaç, Osmanlı Devleti'nin asayişle ilgili uluslararası antlaşmalara ve buradan çıkan uluslararası belgelere uyması ve her birine yararlı olabilecek biçimde bunların devletin bütün vilayetlerine de uygulanmasıydı. Ademi merkeziyet ve hattâ özerklik yönündeki müdahalelerin kongrede bu denli açıkça onaylanması ve üstelik bunu davet etmek için büyük devletler nezdinde girişimde bulunulmasının istenilme-

si, Sabahaddin Bey ve grubuna karşı olduğu zaten bilinen, fakat kongrede azınlıkta kalan Ahmed Rıza Bey ve grubu tarafından şiddetle eleştirilmiş ve iki grup arasındaki tüm ilişkilerin kopmasına neden olmuştur.

Jön Türk Hareketinin Bölünüşü

Böylece yurt dışındaki muhalefetin birleşmesini amaçlayan "Birinci Jön Türk Kongresi"nin başlıca sonucu, zaten fazla bir birlik gösterememiş olan Jön Türk hareketinin bölünüşünü ortaya çıkarmak olmuştur.

Paris'te Comte'un pozitivist felsefesini benimseyen Ahmed Rıza'ya karşı Sabahaddin Bey, Le Play okuluna ve bu okuldan da Edmond Demolins'e bağlandı. Bu görüşe göre, toplum kalkınmasının temelinde, Ahmed Rıza'nın otoriter eğilimli, devletçi ve merkeziyetçi görüşlerine tam karşıtlık içinde, ademi merkeziyet ile teşebbüs serbestliği yatmakta idi. Sabahaddin Bey'e göre, Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken iş, İttihat ve Terakki'nin çok benimsediği gibi, II. Abdülhamid istibdadının ortadan kaldırılarak, Meşrutiyet ilan edilmesi ve Kanun-ı Esasî'nin yeniden işlerlik kazanmasını sağlamakla bitmemekteydi. Tam tersine, istibdadın toplumsal bazı koşulları vardı ve bu koşullar değişmedikçe meşrutiyetle birlikte istibdadın sona ereceğini sanmak bir yanılgıydı. İstibdadın gerçekten tamamen ortadan kaldırılabilmesi için, devlet yönetiminde temelli bir reform yapmak ve ademi merkeziyet kurmak ve kişilerde de şahsî teşebbüsü geliştirmek gerekmekteydi.

Avrupa'daki Jön Türk hareketinin programının Sabahaddin Bey tarafından hazırlanması sırasında, programa ademi merkeziyet tezinin vurgulanarak sokulması, Jön Türk hareketindeki bölünmeyi kesinleştirdi.

İLK JÖN TÜRK KONGRESİ: 1901'de bir çağrı yayınlayarak Osmanlı Devleti'nde varolan despotizme bir son verilmesini isteyen Prens Sabahaddin ile kardeşi Lütfullah Bey'in bu girişimlerinden sonra 4-9 Şubat tarihlerinde ilk Jön Türk Kongresi toplandı. Fransız Akademi üyesi Lefevre Pountalis'in evinde toplanan bu kongreye aralarında Halil Ganem, Prens Sabahaddin, Ali Haydar Midhat, İbrahim Temo ve Dr. Nazım gibi tanınmış isimlerin bulunduğu 60'ı aşkın kişi katıldı. Kongrenin hemen başlangıcında çıkan tartışmalar sonunda kabul edilen kararları uygulayacak bir komite oluşturuldu. Ancak bu kongre sonrasında gelişen olaylar ve tartışmalar Jön Türk hareketi içindeki bölünmeyi kaçınılmaz kılacaktı. Ali Haydar Midhat.

İttihat ve Terakki'nin bir grubu Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önlemeyi kendisine baş hedef seçmişti ve bunun için de merkeziyetçiliğe eğilim duyuyordu. Onların gözünde ademi merkeziyetçi bir program, devletin parçalanmasını kolaylaştırıcı bir işlev görebilirdi. Osmanlı Türkleri özerklik ya da özerkliğe yaklaşan her türlü yönetimsel örgütlenmeye kesin ve tamamen karşıydılar, çünkü bir bölgeye özerklik verilmesinin, çok kez buranın imparatorluktan bir süre sonra kopması ile sonuçlandığını tecrübeleri ile gayet yakından biliyorlardı. Dolayısıyla, ademi merkeziyetçi tezler ülkenin kısa zamanda dağılmasını getirirdi.

Sabahaddin Bey ve grubu 1906'da "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdular. Yönetimde milliyetlere göre temsil ilkesini, ülke çapında bir federasyon, hatta konfederasyon talebi ile birlikte ortaya koydular.

20. yy'ın hemen başlarında Makedonya'da patlak veren karışıklıklar ve iç çatışmalar sonucunda, Makedonya sorununun uluslararası politikanın yeniden güncel konusu haline gelmesi ve Osmanlı Devleti'nin buradaki ayaklanma ve karışıklıkları bastırmak için bölgeye çok sayıda "mektepli" subay göndermek zorunda kalması, İttihat ve Terakki muhalefetinin -özellikle de subaylar arasında- hızla ve etkin biçimde yayılması ile sonuçlanmıştır. Bu etkinliğin ölçüsü bundan sonraki yıllar içinde ortaya çıkacaktır. Ayrıca Makedonya sorunu ile ilgili olarak yabancı müdahalelerin açığa çıkması ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin ayan beyan iç işlerine karışmalarının görülmesi de, subaylar arasında derin hoşnutsuzluk-

MUHALEFET İÇİN NEDEN: II. Abdülhamid'in kızkardeşi ile evli olan damat Mahmut Celâleddin Paşa'nın, enişte sine kızarak oğulları Sabahaddin ile Lütfullah'ı alıp yurtdışına kaçması bir başka muhalefetin kaynağı oldu. Damat Mahmud Paşa Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını istiyordu. II. Abdülhamid'in geri dönmesi için yaptığı önerileri geri çeviren Mahmud Paşa'nın oğullarından özellikle Sabahaddin'in etkinliği giderek arttı. Ve her iki kardeş de ilk Jön Türk kongresinin toplanmasına neden olan muhalefetin odak noktası oldular. Damat Mahmud Paşa (solda), küçük oğlu Lütfullah (sağda).

lara neden olmuş ve yönetime duyulan güvenin sarsılması ile sonuçlanmıştır.

1905 Rus-Japon savaşının Rusya'nın yenilgisi ile son bulması, istibdat yönetiminin kalesi sayılan bir ülkede meşrutiyet yönetiminin kurulması ile sonuçlanmıştır ki, bu durum geniş yankılara yol açmıştır.

Bu sırada II. Abdülhamid'e karşı bazı suikast girişimleri olmuşsa da, bunların arasında başarıya ulaşan olmamıştır. Öte yandan, bu dönemde muhalefetin yurt dışından başka yurt içinde de, özellikle yüksek öğrenim öğrencileri arasında geliştiği görülmektedir.

"Birinci Jön Türk Kongresi"nden sonra, değişik Jön Türk örgütleri arasındaki düşünce farklılıklarının daha da genişlemesi üzerine, Jön Türkler arasındaki dağınıklık artmıştır. Bu sırada kongreden çoğunluğu kazanarak çıkan Sabahaddin Bey ve grubu etkin bir faaliyette bulunamamıştır. Kongrede muhalefette ve azınlıkta kalan Ahmed Rıza Bey ve grubu ise, 1902-1906 yılları arasında genellikle İttihat ve Terakki adını kullanmaktan çekinmiştir. Bu grubun en önemli faaliyeti, 10 Nisan 1902 tarihinde Mısır'da çıkarmaya başladığı *Şûra-yı Ümmet* dergisi olmuştur. Grubun yayın organının ilk sayısında çıkan amaçlar şöyle özetlenebilir: Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü her türlü yabancı müdahaleden korumak ve "iade-i şevketine" çalışmak; meşrutiyeti kurmak için Kanun-ı Esasî'yi yürürlüğe sokmaya çalışmak; ıslahat Osmanlıların çabalarından beklendiğine göre, Osmanlıları bu yönde aydınlatmak ve uyarmak, Osmanlı ulusları arasındaki bağları ve yakınlığı geliştirmek; hükümetin başındakileri ihtiyaç ve çağdaş ilerlemeler konusunda aydınlatmak ve görevini yapmaya "davet ve icbar etmek"; Osmanlıların en ileri ulusların düzeyine çıkmak istidadına sahip olduğunu kanıtlamaya çalışmak; Osmanlı hanedanını saray esaretinden kurtarıp bilimden haberli kılmak ve ülkeye yararlı olacak biçimde hanedanın hilâfet ve saltanatta kalması için çaba göstermek. Bu programın, 1895'te *Meşveret*'te çıkan programa göre, İttihat ve Terakki'nin esas düşüncelerine çok daha yakın bir program olduğu söylenebilir; ortak noktalar ise, müdahaleye karşı çıkılması, Osmanlılığın vurgulanması ve şiddete yeterince iltifat edilmemesiydi. Bununla birlikte, son nokta o kadar da belirgin değildi ve şiddete açık bir kapı bırakılmış izlenimi veriliyordu.

KONGREDE TARTIŞMA: *İlk Jön Türk kongresi oldukça tartışmalı geçti. Rejime karşı olma konusunda birleşen delegeler, rejimin nasıl değişeceği sorununa bir çözüm getiremiyorlardı. Bunun için izlenecek yol ve yöntem için ise farklı görüşler öne sürülüyordu. Ahmed Rıza ve arkadaşları müdahale görüşüne karşı çıkarken, Prens Sabahaddin ve İsmail Kemal gibi kişiler rejimin devrilmesi için gerekirse bir müdahalenin dahi düşünülebileceğini savundular. Kongre "müdahaleciler"in çoğunlukta olduğu kararları onayladı. Sonuç olarak kongre bir birlik getirmemişti. Üstte Prens Sabahaddin, alta İsmail Kemal (Vlora).*

Kongreden sonra etkin bir faaliyet gösteremeyen Sabahaddin Bey ve grubu, bir süre sonra, 16 Nisan 1902 tarihinden başlayarak *Osmanlı* gazetesini "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin uzvu olmaktan çıkarıp, "Hürriyetpervan Fırkası Cemiyet-i Merkeziyesi"nin yayın organı yaptı. Bununla birlikte, bu örgütün önemli bir varlık gösteremediği görülmektedir; Sabahaddin Bey, daha sonra bu örgütten vazgeçmiş ve "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuş, *Terakki* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu gelişmeler Jön Türk kongresinden sonraki gelişmelerin kesin bir bölünme ile sonuçlandığını göstermektedir.

Ahmed Rıza grubu ise, kongreden sonra yeni bir atılım yapabilmek için örgütün adını değiştirdi ve "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" adını benimsedi. Cemiyet, yayın faaliyetinin yanı sıra, önemli bir atılım yaparak ciddi bir örgütlenmeye gitti. 1906 nizamnamesi, cemiyetin vatan ve milletin mutluluğunu isteyen Osmanlı yurtseverlerince "daimî" bir siyasal cemiyet olarak kurulduğunu açıklamaktadır. Amaç, çağdaşlığı "kavmî" adetlere ve ihtiyaçlara uygun olarak yaymak, Osmanlı ulusları arasında "vatanperverane ve insaniyetkâr" bir birlik için çalışmak, devletin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak ve ona eski gücünü vermek, Osmanlı hanedanı hilâfette ve saltanatta kalmak üzere meşrutiyetin iadesini ve genel ıslahat yapılmasını sağlamaktır. Cemiyete cins ve mezhep ayırt edilmeksizin kadın-erkek herkesin girebileceği açıklanmıştır (Ancak, bilindiği kadarı ile örgütün hiçbir zaman kadın üyesi olmamıştır). Nizamnamenin geri kalan hükümleri, örgütün yapısı ile ilgiliydi. Buna göre, örgütün heyet-i merkeziyesinin yanı sıra şubeleri de olacaktı. Nizamname-i Dahilîsini Heyet-i Merkeziye'ye mühürleten şubeler, cemiyete katılmış sayılıyorlardı. Öngörülen örgütlenme yapısından, şubelere geniş ölçüde serbestlik verildiği ortaya çıkmaktadır.

1895-1896 Nizamnamesiyle karşılaştırıldığında, 1906 Nizamnamesinin doğrudan eyleme geçmesi zor, yurt dışı bir

YURTİÇİNDE GİZLİ ÖRGÜTLENME: 1894 ve 1895 yıllarında yaşanan tutuklama ve sürgünlere rağmen Jön Türkler'in gizli örgütlenmesi devam etti. Bu yıllarda Harbiye Nezareti Dördüncü Şube Muhasebe Şefi Hacı Ahmed Efendi başkanlığında kurulan merkez komitesi II. Abdülhamid'i devirme kararı almıştı. Fakat bu karara Jön Türkler'in Paris komitesi karşı çıktı. Ancak Hacı Ahmed Efendi, Şeyh Naili Efendi ve Yarbay Şefik Bey 1896 yılının Ağustos ayında darbe yapmak üzere harekete geçtiler. Darbeciler İstanbul'da tümen komutanı Kâzım Paşa'yı da saflarına çekmişlerdi. Fakat aralarından birinin ihbarı üzerine birçoğu tutuklanarak, sürgüne gönderildi. Hacı Ahmed Efendi.

örgütün izlerini taşıdığı söylenebilir. Hücre örgütlenmesine gidilmediği gibi, şubelerin kendi Nizamname-i Dahilîleri olması öngörülmüştü ki, bu durum bir anlamda federatif yapıya işaret ediyordu.

Öteki Jön Türk Örgütlenmeleri

Öte yandan, Avrupa'nın dışında başka Jön Türk örgütlenmelerine de rastlanmaktadır. Bunların önemlilerinden biri de Şam'da kurulan Jön Türk örgütüdür. 1904 ya da 1905'te Şam'da "Vatan" adında bir örgüt kurulmuşsa da, bu örgüt fazla bir etkinlik gösterememiştir. Şam'daki örgütlenmenin etkinlik kazanması, Mustafa Kemal'in buraya gelişi ve gelişinden kısa bir süre sonra da, 1905 ya da 1906'da, burada -daha önce Jön Türk hareketine katılmış olanlarla birlikte- "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ni kurması ile olmuştur. Mustafa Kemal, cemiyetin daha çok askerler arasında yayılmasına önem vermiştir. Bir bakıma sürgünde bulunduğu Şam'dan, yeniden Makedonya'ya, Selânik'e dönmek isteyen Mustafa Kemal, bir ara gizlice Selânik'e gelmiş ve burada "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin şubesini kurmuşsa da, faaliyetlerinin İstanbul'da duyulması üzerine, yeniden Şam'a geri dönmek zorunda kalmış ve bu nedenle de örgütün etkinlik kazanması mümkün olamamıştır.

1906'da Selânik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kuruldu. Gerek Şam'da, gerek Selânik'te bu tarihlerde hızlanan örgütlenmelerde, 1905 Rus İhtilâli'nin ve bu ihtilâl üzerine Rusya'da ve İran'da kurulan meşrutiyet yönetimlerinin, ayrıca Makedonya bunalımı üzerine Rumeli'de Avrupa devletlerinin müdahalelerinin somut biçimde giderek artmasının büyük etkisi olduğu kuşkusuzdur.

"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti", Balkanlar'da iç savaş koşullarındaki ortamdan da yararlanarak hızla örgütlenme sağladı. Gizlilik koşullarındaki bu örgütlenmede Mason localarından da hayli yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Cemiyet kısa zamanda Balkanlarda ve özellikle bu bölgede bulunan İkinci ve Üçüncü Ordu'da hızla yayıldı.

İki Örgütün Birleşmesi

1907 yılında "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" yurt dışında bulunan Ahmed Rıza ve Sabahaddin Bey'in grupları ile ilişki kurdu ve bu gruplar arasında -beklenebileceği gibi- Ahmed Rıza grubunun görüşlerini kendisine daha yakın bularak bu örgüt ile birleşmek istedi. Ahmed Rıza'nın ihtilâl ilkesini biraz da zoraki olarak kabul etmesi üzerine, örgütlerin birleşmesi zor olmadı. Birleşen örgütler, adın gelenekselliğinden dolayı, "Terakki ve İttihat" adını benimsediler. 27 Eylül 1907 tarihi iki örgütün resmen birleştiği tarihtir; bununla birlikte bu birleşme organik olmamış, daha ziyade iki örgütün bir ittifakı halini almıştır. Çünkü yeni örgüt konfederatif bir nitelik taşımaktaydı. Paris'te haricî ve Selânik'te de dahilî olmak üzere cemiyetin iki ayrı merkez-i umumîsi ve iki ayrı nizamnamesi, iki ayrı maliyesi olacak; iki ayrı merkez-î umumî ise "yalnız ikna ile" birbirlerinin davranışlarını denetleyebileceklerdi. Zaten 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamnamesi de federatif bir yapıyı öngördüğünden, bu tür bir örgütlenme için zorluk yaratmamaktaydı.

1906 tarihli "Osmanlı Terakki ve İt-

ABDÜLHAMİD'İN TAKTİĞİ: Hacı Ahmed Efendi ve arkadaşlarının darbe girişiminden sonra II. Abdülhamid "baş ispiyoncu" diye tanınan Ahmed Celâleddin Paşa'yı Paris'e göndererek Jön Türk ileri gelenleriyle anlaşmaya çalıştı. Gerçekte II. Abdülhamid iyi bir zamanlama yapmıştı. Ahmed Celâleddin Paşa padişahın reformlara hemen girişmek istediğini iletmek üzere Jön Türk ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı. Ahmed Rıza ve Paris'teki diğer Jön Türkler buna karşı çıkarken, Mizancı Murad bunu olumlu karşılayarak "Mizan"ın yayınını durdurdu. Murad Bey ile Çürüksulu Ahmed Bey ve Şefik Bey birlikte davrandılar. Yanda Ahmed Celaleddin Paşa.

tihat Cemiyeti Teşkilâtı Dahiliye Nizamnamesi"ne göre, örgüt gizli ve yasa dışı bir kimlik taşımaktaydı. Başta beş üyeli bir merkez-i umumî bulunmaktaydı. Örgütlenmede yeniden hücre esasına dönülmekteydi. Merkeziyetçi bir yapı hemen fark edilmektedir. Cemiyetin amaçları ise şöyle özetlenebilir: Vatanı, içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak, milleti içinde bulunduğu zulüm ve esaretten çıkarıp insanlığa lâyık biçimde yaşatmaktır. Bu amaçlara varmanın yolu ise, 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin *"temami-i tatbiki ve devamı meriyeti"* idi. Bunun için çaba göstermenin *"bilâ fark-ı cins ve mezhep"* bütün Osmanlıların kutsal görevi ve açık menfaatlerinin gereği olduğu da hatırlatılmaktadır. Diğer yandan örgütün fedailer ile ilgili tutumu da ortaya çıkmaktadır. Cemiyet gerek iç örgütlenmesinde ve gerek mücadelesinde sert, acımasız ve kararlı bir tutumdadır.

SÜRGÜNDEKİ JÖN TÜRKLER: *Jön Türkler'in bir bölümü ile anlaşan II. Abdülhamid, yurtiçindeki Jön Türkler'e karşı yoğun baskılara başladı. 1897'de tutuklanıp askerî mahkemede hüküm giyen 78 kişi Trablusgarb'a sürgüne gönderildi. Sürgüne ait iki toplu resim ile Trablusgarb'taki muhafız komutanı Mustafa Paşa.*

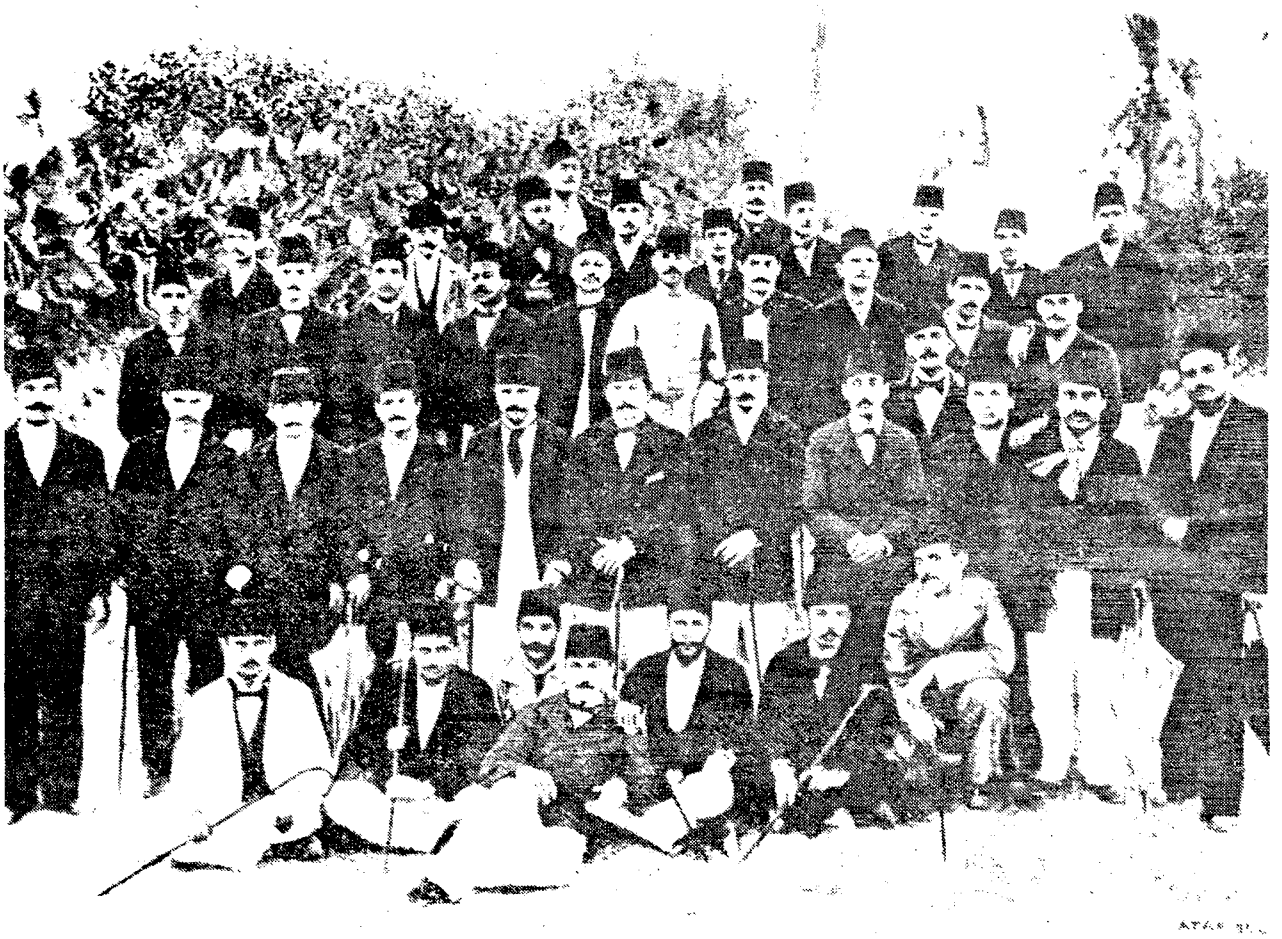
İkinci Jön Türk Kongresi

1907'de "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" arasında yeniden bir birlik sağlanması ile ilişki kuruldu ve kurulan bu ilişkinin somut sonucu 27 Aralık 1907 tarihinde "İkinci Jön Türk Kongresi"nin gerçekleşmesi oldu.

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris merkez-i umumîsi, kongre hazırlıklarının bir parçası olmak üzere kabul ettirmek istediği esasları önceden saptamıştı. Meşrutiyeti geri getirmek gibi beklenebilecek ilkeler dışında, ilginç sayılabilecek noktalar şöyleydi: Saltanatta veraset usulünün hiçbir biçimde değiştirilmemesi, Osmanlı ülkesi içinde örgütü olmayan komitelerin kongreye alınmaması, ülkeyi "ateş ve dehşete" sokarak yabancı müdahaleyi davet edecek olan tedhişçiliğin kesinlikle reddedilmesi, eylem alanlarının sınırlandırılması ve örneğin Erzurum gibi bir yerde cemiyetin onayı olmaksızın genel ihtilâl hareketine Ermenilerin katılmaması, yabancı müdahalesinin "kat'iyen" reddedildiğinin ortak bir bildiri ile belirtilmesi ve bunun basına da açıklanması. Bu noktalar açısından bakıldığında, dış müdahale korkusu ve Türk olmayan örgütlere karşı duyulan hayli derin güvensizlik belli olmaktadır. Bununla birlikte, kongrede bir uzlaşma temin edilmesi gerekmekteydi.

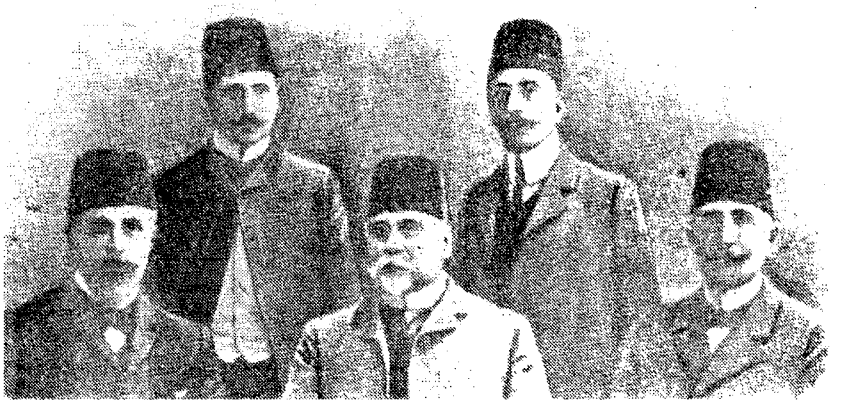
Kongre çalışmalarını tamamlayıp da ortak bir bildiri yayımlandığında, bildirinin altına şu örgütler imzalarını atmışlardır: Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet-i Meşrutiyet Cemiyeti, Ahd-ı Osmanî Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça yayımlanan *Hilâfet*'in yazı kurulu, Taşnaksutyon (Ermeni örgütü), Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi, bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri. Özellikle de Bulgar, Arnavut ve Rum örgütlerinden kongreye katılma olmaması ilginçtir.

Kongre bildirisi, Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıklarını ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşıncaya dek ihtilâl yolunda ısrar edeceklerini duyuruyordu. Hedef, II. Abdülhamid'i tahttan inmeye zorlamak, "idare-i hâzıra"nın esasından değiştirilmesi, parlamenter düzenin kurulmasıydı. II. Abdülhamid yönetimi en ağır biçimde suçlanmaktaydı. Dış siyasette ise II. Abdülhamid'in özel bir siyaset (Alman siyaseti kastedilmektedir) izleyerek devleti itibardan düşürdüğü, özgürlüksever devletlerin (Fransa ve İngiltere kastediliyor) "rağbet ve muhabbetini" nefrete dönüştürdüğü belirtiliyordu. II. Abdülhamid yönetiminin istibdadına ve geriliğine karşı uluslar haklı olarak isyan etmekteydiler. Bu da dış müdahalelere yol açıyordu. Bildiri, genel olarak, araştırma ve çalışmaktan alıkonan "ulema ve hükema"ya, hak-

sız vergilerle ezilen, topraktan bile yoksun olan köylü, çiftçilere, güvenlik ve özgürlük olmadığı için işini yürütemeyen tacirlere, sefalet içinde tutulup vatandaş üzerine yürümeye zorlanan askerlere, baskı altındaki tüm milletlere seslenmekteydi. İşçilerin, mülkî memurların ve işletme sahiplerinin bu listeye alınmamış olması dikkati çekmektedir. Hedefe varmak için kullanılacak yöntemler de bu arada saptandı. Bunlar silahlı direnme, siyasal ve iktisadi grev, memur grevi, vergi vermeme, ordu içinde propaganda, genelde ayaklanma ve gelişmelere göre ele alınabilecek başka yöntemlerdi.

1907 Kongresi'nde 1902 Kongresi'ni başarısız kılan dış müdahalelerin davet edilip edilmemesi konusu ortaya atılmadı. Bu, Ermeni örgütleri ile Sabahaddin Bey grubunun İttihat ve Terakki ile anlaşmaya ve uzlaşmaya varmak kararında olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Bununla birlikte bu uzlaşmanın temelli olmadığına ilişkin de bazı işaretler görülmekteydi.

İKİYE AYRILMA: *İlk Jön Türk kongresinden sonra ikiye ayrılan gruplardan Ahmed Rıza ve arkadaşları "Terakki ve İttihat Cemiyeti"ni kurarken, Prens Sabahaddin ve arkadaşları da "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni oluşturdular. Ahmed Rıza'nın kurduğu örgütte Ahmed Saib, Mısırlı Prens Mehmed Ali Paşa, Samipaşazade Sezai Bey, Dr. Nazım ve Bahaddin Şakir gibi isimler vardı. Prens Sabahaddin'in yanında ise Ahmed Fazıl, İsmail Kemal, Dr. Nihad Reşad, Dr. Sabri, albay Zeki, Hüseyin Tosun ve Milaslı Murad gibi kişiler yeralmıştı. Sağdan sola: Ahmed Saib, Samipaşazade Sezai Bey, Mehmed Ali Fazıl Paşa, Dr. Nazım Bey ve Ahmed Rıza.*

Osmanlı Terakki ve ittihat Cemiyeti'nin ilk kez 1907 Kongresi'nde açık seçik ortaya koyduğu ihtilâlciliği, münhasıran ordu ihtilâli, hatta ordu darbesi esasına dayanmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin bunun dışında bir ihtilâl modeline yanaşmaması uzun sürebilecek bir karışıklığın dış müdahale ile birlikte ya da bu olmadan da ülkenin dağılmasına yol açabileceği korkusundandı.

II. Meşrutiyet'in İlanı

Yüzyılın hemen başında Makedonya sorunu yeniden alevlenince, bundan Makedonya'yı Osmanlı Devleti içinde tutmak için silahlı çetelere karşı bir iç savaş vermekte olan ve bu çabalarının boşa gittiğini ya da gitmekte olduğunu gören ve anlayan ve bu oranda da İttihat ve Terakki örgütüne sarılan genç mektepli subayların etkilendiği belliydi.

Bu etkilerin sonucunda İttihat ve Terakki 1908 öncesinde Makedonya'da etkili bir örgüt kurmuş ve genç mektepli subaylar arasında pek çok yandaş kazanmıştı. Rus-İngiliz yakınlaşmasının ve Avrupa müdahalesinin Makedonya'nın Osmanlı egemenliğinden çekilip alınacağına işaret olarak kabul edilmesi üzerine İttihat ve Terakki harekete geçti. Önce gizliden gizliye başlayan Saray ile mücadele kısa sürede açığa çıktı ve İttihat ve Terakki kendini gizlemeden mücadeleyi bir isyan biçimine soktu. Makedonya'daki isyan hareketi İttihat ve Terakki denetimindeki ordu birlikleri arasında kısa sürede yayıldı. II. Abdülhamid yönetimi isyanı bastırma yolundaki girişimlerinden bir sonuç alamaması üzerine, İttihat ve Terakki 23 Temmuz 1908'de Manastır'da meşrutiyeti ilan etti. Rumeli'deki isyan merkezlerinden gelen meşrutiyet talepleri üzerine II. Abdülhamid de 23 Temmuz gecesi meşrutiyeti ilan ettirmek zorunda kaldı. Meşrutiyet ilanı Rumeli'de bayram sevinci ile kutlanırken, İstanbul basınında bir resmî ilan soğukluğu ile resmen tebliğ edildi.

Sonuç olarak, II. Abdülhamid yönetimine son veren hareketin Rumeli'deki cemiyet üyesi subaylar tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu, hatta bu subayların kendilerinin çoğunlukta bulundukları öz örgütlerini kurmuş olduklarını ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını da sonradan geleneğe saygıları dolayısıyla ve bir dış bağlantı sağlamak amacıyla benimsediklerini görmekteyiz. Demek ki, meşrutiyetin ilanını sağlayanlar ve hürriyet ilan edenler öncelikle ve her şeyden önce mektepli subaylardır ve kurdukları "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin yıllardır Avrupa'da faaliyet gösteren İttihat ve Terakki ya da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ya da bir başka Jön Türk örgütü ile ilk başta herhangi bir ilgisi de olmamıştır. Tabiî ki bu, İttihat ve Terakki'nin ya da genel olarak tüm Jön Türk hareketinin yurt içinde ve dışında 1889'dan başlayarak yapmış oldukları mücadelenin boşuna olduğunu söylemek değildir. Bunu herhangi bir biçimde ölçüye vurmak imkânsız olmakla birlikte, 1905'ten sonraki Şam ve Rumeli örgütlenmelerinin sözü geçen mücadelenin sağladığı birikime pek çok şeyler borçlu olduğu muhakkaktır. Ayrıca, 1907 öncesinin İttihat ve Terakki'sinin ya da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin "Hürriyetin ilanı"ndan sonra çetin bir siyasal iktidar mü-

cadelesine girecek olan "yeni" İttihat ve Terakki'ye pek çok kadrolar sağladığı, çünkü "Hürriyet"i getirdikten sonra Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne mensup subayların büyük çoğunluğunun siyasetten ayrılarak kendi meslek alanlarına döndükleri ortadadır. Yine de "eski" ve "yeni" İttihat ve Terakki ayrımı üzerinde ve ikisinin arasında kopukluk olduğu üzerinde ısrar etmekte yarar vardır.

Cemiyetin Yapısı

Özgürlükçü akımın tipik kadrosunu 1906'da Selânik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nde bulabiliriz. Bu cemiyetin kurucularına ve ondan sonra cemiyete katılanlara bir göz atarsak, bu kadroların pek büyük çoğunluğunun Türklerden, gençlerden, yönetenler sınıfı mensuplarından, mekteplilerden ve burjuva zihniyetlilerden oluştuğunu görürüz. Genellikle bu beş nitelliğin kişilerde bir arada bulunduğu da dikkati çekmektedir. Bu nitelikleri gözden geçirirsek, 1889'da kurulan İttihad-ı Osmanî örgütünün Askerî Tıbbiye'deki Müslüman gençlerden kurulduğunu görürüz, fakat hiç değilse kurucular arasında Türklerin çoğunlukta olduğu söylenemez. Hele yurt dışındaki Jön Türklerin arasında Müslüman olmayanların da bulunduğu göze çarpmaktadır.

İttihat ve Terakki ise, Türklüğün koruyucusu ve temsilcisi olan bir örgüt niteliğini muhafaza etmiştir.

Cemiyetin gençlerden oluşması şaşırtıcı değildir, çünkü ihtilâlci gizli bir örgütün gençlerden oluşması doğal karşılanmalıdır. Jön Türklerin başına, zaman zaman Yeni Osmanlılara koruyuculuk yapmış olan bazı koruyucu paşalar geçmek istemiş ya da geçmişse de, cemiyetin içinde bunların nüfuz sahibi oldukları, hatta bünyesi ile kaynaştıkları pek söylenemez.

Özgürlükçü akımın tipik mensubunun bir başka özelliği, yönetenler sınıfından, yani askerî ya da mülkî bürokrasiden oluşudur. Bu sırada Osmanlı Devleti'nde serbest meslek sahipleri, özellikle Müslümanlar arasında pek az olduklarından bunlar dahi mektepli yöneticilerin bir uzantısı sayılabilirler. Özgürlükçü akımla halk katlarının, yani esnaf, işçi ve köylülerin fazla bir ilgisi olmamıştır. Aynı şekilde "Hürriyetin ilanı"na değin sermaye sahiplerine ya da taşra eşrafına (toprak ağalarına) da pek rastlamamaktayız.

Mekteplilik niteliği, bir Jön Türk'ün ideolojisini belirleyen en önemli etkendir. Mektepli, yani Batı'nın çağdaş eğitim kurumlarını örnek alan bir eğitim kurumundan (bir başka deyişle, med-

MAKEDONYA'DA KARIŞIKLIK: 1900'lerde Makedonya'da başlayan isyan ve karışıklıklar Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu sarsmıştı. Bu karışıkları başlatanların başında Bulgarların 1890'da Sofya'da kurdukları ve daha sonra Sırpların ve Yunanlıların da oluşturdukları "Makedonya Komiteleri" geliyordu. Osmanlı yönetiminin çözüm için önermiş olduğu reform tasarılarının Bulgaristan ve diğer Balkan devletleri tarafından reddedilmesi sorunu daha da büyüttü. Sonunda bölgeye askerî birlikler gönderildi. Bölgeye gönderilen genç subayların büyük bir bölümü bir süre sonra "muhalif" olarak İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesi içinde görev aldı. Ama Makedonya sorunu II. Meşrutiyet'ten sonra da çözülmedi ve sonunda Balkan Savaşı'na yolaçtı.

ÖĞRENCİLER ARASINDA ÖRGÜTLENME: Yurtdışında kurulan örgütlerin yanı sıra yurt içinde de Jön Türk örgütlenmeleri oluşuyor, baskılara rağmen durmuyordu. 1904 yılında İstanbul'da öğrencilerin kurduğu "Cemiyet-i İnkılâbiye" adlı örgütte Satvet Lütfi (Tozan), Namık Zeki, Hamid, Ferid Nejad ve Dr. Mahmud gibi isimler vardı. "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin bir yan kuruluşu olarak etkinlik gösteren örgüt gizli bildiriler dağıtıp, "İnkılâp" adlı bir dergi çıkarttı. Ancak bir süre sonra örgütün önde gelenlerinden Satvet Lütfi ve arkadaşları tutuklandı. Satvet Lütfi (Tozan).

rese dışında) yetişmiş olan kimse, geleneksel yöneticilerden bambaşka bir insandır. Mektepli demek, az çok çağdaş, yani Avrupa'nın hemen her alanda üstün olduğuna ve Osmanlı Devleti kurtulacaksa önemli ölçüde Avrupa'ya benzemesi gerektiğine inanmıştır. Bu adam devletin ve yönetimin, yalnızca bir padişahın ya da bazı paşaların keyif ya da istekleriyle ayakta durmaması gerektiğinin, kurumlaşmış ve nesnel olan, yani kişisel olmayan esaslara göre halka hizmet sunmak amacına yönelmesi gerektiğinin az çok bilincindedir. Yine az çok bilmektedir ki, işinde yükselecekse, padişahın keyfi ya da lütfuyla değil, işinin ehli olması ve işini iyi yapmasının bir sonucu olarak yükselmelidir. Sahip olduğu diploma, işinin ehli olduğunun nesnel kanıtı olduğu için, işe alınmak ve işinde yükselmek onun hakkıdır, yoksa baştakilerin lütfu değildir. Fakat yine bilmekte ve acı bir şekilde görmektedir ki, devletin ve yönetimin ödediği maaşlar, terfiler vb. yaygın olarak padişahın sağladığı nimet, bir lütuf olarak görülmekte, yorumlanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin bu döneminde birçok mekteplinin nesnel olarak yönetenler sınıfına bağlı oldukları halde, kafa yapıları itibariyle, esas itibariyle burjuva oldukları ve ülkenin ancak bir burjuva düzeni içinde kalkınabileceğine inandıklarını görüyoruz. İnsan nesnel koşulları itibariyle bir sınıfa mensup olup başka bir sınıfın zihniyetini, yani öznelliği içinde olabilir.

Böylece tipik İttihat ve Terakki'yi Türk, genç, yönetici, mektepli, burjuva zihniyetli olarak tanımlamış oluyoruz.

Gerek "Yeni Osmanlılar"ın, gerek "Jön Türkler"in ideolojisi burjuva ideolojisi olarak nitelenebilir. Yeni çağlarda Avrupa'da meşrutiyet ve demokrasi nasıl burjuvazinin istekleri arasında baş köşeyi işgal ediyor idiyse, Avrupa'da gördükleri meşrutiyeti isteyen genç

II. MEŞRUTİYET: İttihat ve Terakki'nin ordu içindeki örgütlenmesi genç subayları etkilemişti. Özellikle Makedonya'da etkin bir örgütlenme oluşturan İttihat ve Terakki bölgede Osmanlı egemenliğinin giderek kaybolması üzerine harekete geçerek sürdürdüğü mücadeleyi bir ayaklanmaya dönüştürdü ve 23 Temmuz 1908'de Manastır'da Meşrutiyet'i ilân etti. İstanbul'a gelen yoğun Meşrutiyet talepleri üzerine II. Abdülhamid de resmî bir tebliğ ile Meşrutiyet'in ilân edildiğini bildirdi (altta ve karşı sayfada).

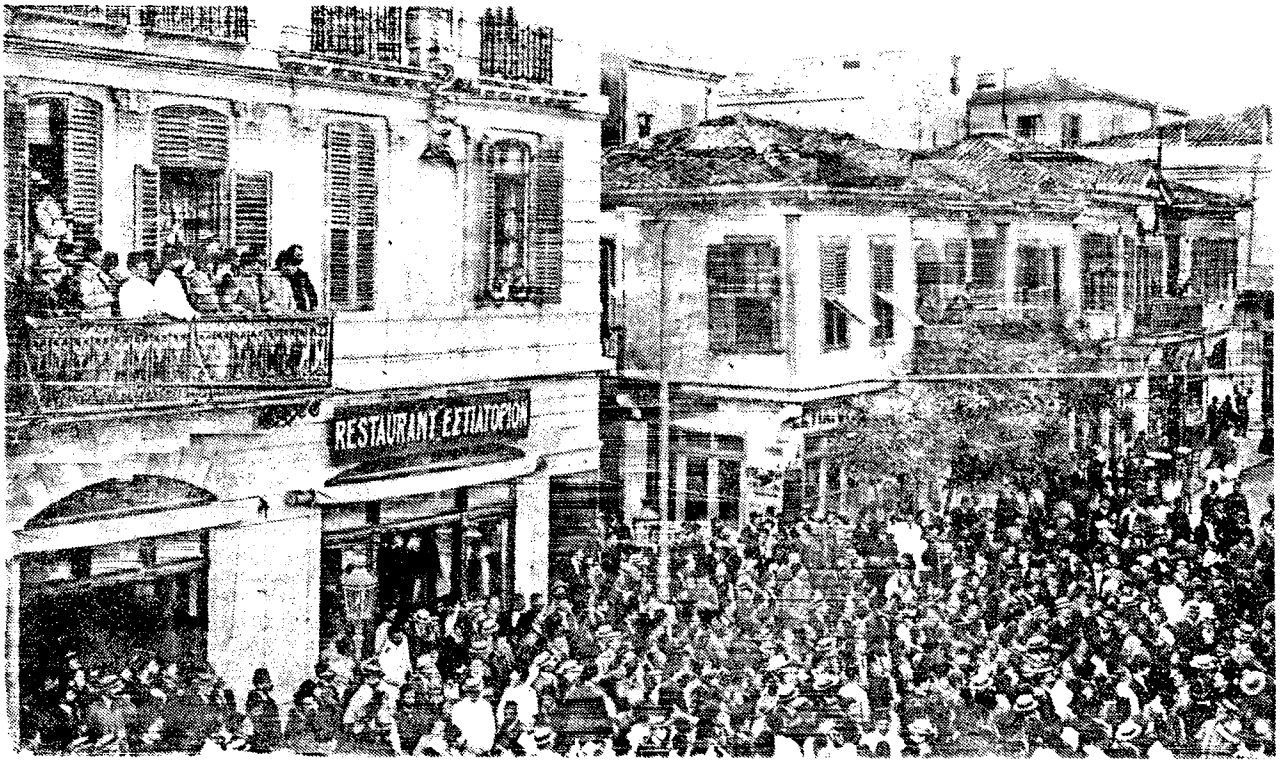
Türk aydın yöneticileri, kendileri kapitalist olmamakla birlikte, zihniyetlerinin feodallik yerine burjuvalığa yönelik olması dolayısıyla, bu isteği (ve diğer çağdaş isteklerini) ileri sürmek suretiyle bir burjuva düzeni istemiş oluyorlardı. Gerçi özgürlükçülerin büyük bir çoğunluğunun taleplerini bu biçimde tanımlayabilecek bilinçte olmadıkları muhakkaktır. Ama mekteplilik sayesinde edindikleri çağdaş, Avrupaî dünya görüşünün ve özlemlerinin bilimsel tanımı bundan başka bir şey değildir.

Nitekim İttihat ve Terakki'nin iktidar olmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nde Türklerin denetimindeki kapitalist gelişmenin gözle görülür biçimde ortaya çıkması, İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı ve İslâmcı sözlerine rağmen, uygulamada düpedüz Türk ulusçuluğu davası benimsemesi, sözünü ettiğimiz burjuva zihniyetinin ürünleridir.

19. yy'da Osmanlı özgürlükçü akımlarının burjuvalığı her şeyden önce ideolojik bir olaydır. İlk planda mekteplerden edinilen, azınlık ve Avrupa burjuvalarının yaşama üslupları karşısında tahrik olunan ve amacı devleti düşkün durumdan kurtarmak olan bir ideoloji söz konusudur. Türk burjuvalarının bu hareket karşısında görece edilgen bir tavır içinde oldukları da dikkati çekmektedir. Hareket genellikle Türk yöneticilerinin genç mektepli zümresi tarafından yürütülmüştür. □

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1971
- AKŞİN Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara, 1970
- AKŞİN Sina, "İttihat ve Terakki Üzerine", *SBF Dergisi*, 1971
- AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980
- BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3 Cilt, Ankara, 1940-1967
- ESATLI Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1977
- İBRAHİM Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü*, Mecidiye, 1939
- KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945
- KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul. 1948
- KURAN Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, 1956
- PETROSYAN Yuri A., *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Ankara, 1974
- RAMSAUR Jr. Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul, 1972
- TUNAYA Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1959
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri*, İstanbul, 1970

Jön Türk Basını

M. Şükrü Hanioğlu

Kendilerine Jön Türk unvanı verilen kimseler tarafından başlatılan basın hareketine "Jön Türk Basını" denilmektedir. Konu üzerinde literatürde büyük bir karışıklık bulunmaktadır. Burada, Jön Türk basınının temel nitelikleri gözden geçirildikten sonra önemli Jön Türk dergilerinin bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Jön Türk Basını Nedir?

Şimdiye kadar konu üzerinde yapılan araştırmalarda hangi gazete ve dergilerin Jön Türk basını olarak kabul edilmesi gerekeceğine dair bir İttifaka varılamadığını görüyoruz. Kimi yazarlar, konuyu çok geniş tutarak belli bir dönemde yurt dışında çıkarılmış bütün dergileri bu kategori içine dahil etmişlerdir.

Burada ilk yapılması gereken, kimin Jön Türk olduğunun tanımlanması gerektiğidir. Bilindiği gibi terim çok geniş anlamlarda kullanılabilmektedir. İlk olarak, I. Meşrutiyet öncesi yurt dışı muhalefetini yapan kimselerin "Yeni Osmanlılar" olarak nitelendirilmesi gerektiğini ve bu kimselerin daha sonra ortaya çıkacak olan hareketler ile aralarında önemli farklılıklar bulunduğunun belirtilmesi gerekir.

İkinci olarak, Jön Türk terimi genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda değişiklik yapmak amacına yönelik faaliyette bulunan kimseler için kullanılabilmekle beraber, çeşitli etnik unsurlara mensup kimselerin Jön Türk olarak nitelendirilmeleri doğru olmaz. Örneğin, Taşnaksutyon Komitesi liderlerinden Malûmyan Efendi'yi bir Jön Türk ve komitenin yayın organı olan *Droşak* gazetesini de bir Jön Türk gazetesi olarak kabul etmek oldukça güçtür. Çünkü bu kimseler, kendi etnik sorunları çerçevesinde ve hattâ imparatorluktan ayrılma yolunda faaliyet göstermişler ve yayında bulunmuşlardır. Gene, *L'Hellenisme, Cüheyne, Keşfü'n-Nikab,* gibi dergileri bu kategori içine kolaylıkla sokamayız. Üçüncü olarak, Jön Türk hareketi belirli bir tarihsel dönemi kapsadığı için (1878-1908) bu tarih dışında kalan dergileri, örneğin Şerif Paşa'nın *Meşrutiyet* veya Refik Nevzat Bey'in *Beşeriyet* gazetelerini birer Jön Türk gazetesi olarak kabul edemeyiz. Bu şekilde elimizde daha sınırlı bir yayın organı toplamı kalır ki, bunlar da

JÖN TÜRK BASINI: *Jön Türk basını içinde belirli bir örgütün yayın organı olan gazete ve dergilerin yanı sıra kişilerin çıkarmış olduğu yayınlar da vardı. Örgüt adına çıkarılan yayınlarda örgütün temel ilkeleri ortaya konurken, kişi adına çıkarılan yayınlarda ise kişinin düşüncesi, rejim konusunda savunduğu görüşler işlenmekteydi. Jön Türk basınının bir başka özelliği de Avrupa ve Mısır'da çıkan yayınlarla, imparatorluktan yeni kopmuş bölgelerdeki yayınlar arasındaki üslup ve içerik farklarıydı.*

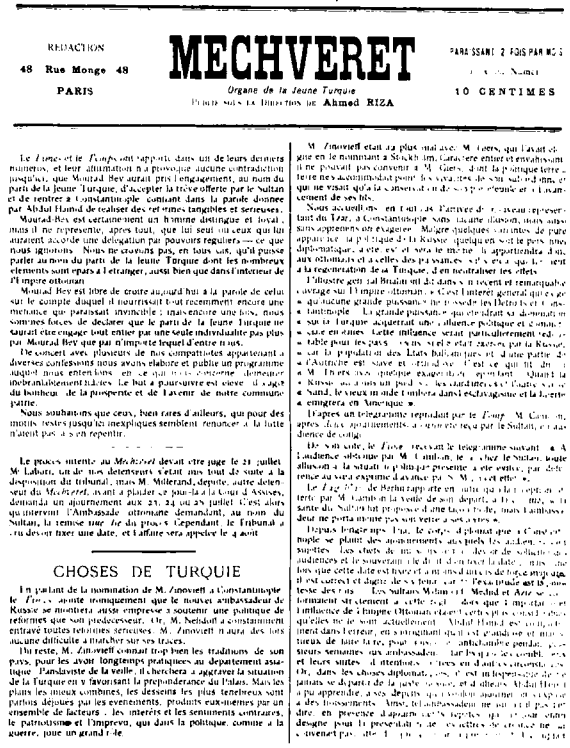
kendi aralarında önemli nitelik farkları gösterirler.

Jön Türk Basınının Özellikleri

Yurt dışında Jön Türk gazetesi olarak nitelendirilen yayın organlarına baktığımızda, bunların önemli farklılıklar gösterdiği gözlenmektedir. İlk ayrım, belirli bir örgütün yayın organı olan gazete ve dergiler ile yalnızca bir şahıs tarafından muhalefet amacına yönelik olarak çıkarılan yayınlar arasında yapılabilir. Bunlardan birincisi çeşitli konular üzerinde örgüt görüşlerini açıklar; muhalefetlerinin dayandığı temel ilkeleri ve o örgütün düşünce çerçevesini çeşitli yazılarla, tercümelerle ortaya koymaya çalışır. İkincisi ise, sürekli olarak aynı temaları işleyerek belli bir muhalefeti -genellikle kısa bir süre için- ortaya koymaya çalışır.

İkinci olarak, Jön Türk basının ilginç bir özelliği, bu basını yaratanların yayınları konusunda sık sık Saray ile pazarlığa oturmalarıdır Saray'ın bu konudaki hassasiyetinden yararlanan çeşitli örgütler bu durumu bir finansman kaynağı haline getirmişlerdir. Finansman açısından darboğaza girildiği anda Saray ile gazetenin kapatılması ve matbaanın teslimi karşılığında pazarlığa oturulmakta ve değerinin çok üzerinde bir meblâğ karşılığı satılarak derginin basımı durdurulmaktadır. Daha sonra bu para ile yeni bir matbaa alınarak yeni bir isimle benzer temaları işleyen başka bir dergi yayımlanmakta ve pazarlık sonucu elde edilen para belli bir süre için finansman problemini çözmektedir.

Ancak, bu örgütsel anlaşmaların yanı sıra, bu durumdan istifade etmek için yurt dışına kaçarak bir veya iki sayıdan ibaret ve çok şiddetli muhalefeti dile getiren, büyük iddialarla ortaya çıkan dergiler yayımlayan şahıslar, tamamen bir blöften ibaret olan bu yayınlarını ortaya koyup, o ülkedeki Osmanlı temsilcisi ile pazarlık masasına oturmaktadırlar. Çoğu birkaç sayı çıkan Jön Türk yayınları, bu açıdan ciddiyetten tamamen yoksundur. Bir süre sonra ise pazarlıklardaki meblâğların büyüklüğü yurt dışındaki bazı Osmanlı temsilcilerini bu konuda ilginç senaryolar tezgâhlamaya yöneltmiş ve onların desteğiyle çıkmaya başlayan yayınlar daha sonra Saray'a önemli bir muhalefetin temsilcisi olarak tanıtılmış ve ardından da büyük meblâğlar ödenerek 'tehlikeli' muhalefetlerinin önlenmesi cihetine gidilmiştir.

Deuxième année — N 40 — SUPPLEMENT FRANÇAIS — 1er Août 1897

REDACTION
48 Rue Monge 48
PARIS

MECHVERET
Organe de la Jeune Turquie
PARAISSANT 2 FOIS PAR MOIS
10 CENTIMES

CHOSES DE TURQUIE

İLK YAYIN ORGANLARINDAN: *Meşveret Jön Türk basınının en önemli ilk örneklerinden biridir. Paris'te 30 sayı Türkçe ve 202 sayı da Fransızca olarak yayımlanan gazetenin yazı kadrosunda Ahmed Rıza Bey'in yanı sıra Sâî takma adıyla Şerafeddin Mağmumi ve yine takma adla yazı yazan Abdullah Cevdet vardı. Meşveret'in Fransızca eki ve Şerafettin Mağmumi.*

Bu tür yayınların tamamen anlatımımız dışında kalması doğaldır. Burada Jön Türk basınının ortaya çıkışından itibaren -hepsi üzerinde durulmamakla beraber- örgütlerin yayın organı olarak çıkan gazete ve dergilerin gelişimiyle işledikleri temalar üzerinde durulacaktır.

Jön Türk basınında göze çarpan bir diğer özellik, Avrupa ve Mısır'da, buralara kaçan ulusal düzeydeki seçkinlerin genellikle belirli komiteler adına çıkardıkları yayınlarla imparatorluktan yeni kopmuş veyahut yalnızca bir hâkimiyet-i siyasiye ile ona bağlı durumdaki bölgelerde çıkan yayınların birbirinden çok farklı temaları işlemeleridir. Birinci duruma örnek yayınlar, dönemin Avrupa'da tartışmalar yaratan kuramlarına yer verir ve muhalefetlerini çok doğrudan bir dille ortaya koyarlar. Buna karşılık mahallî Jön Türk basını diyebileceğimiz ikinci grup yayın organı ise genellikle yerel sorunlar üzerinde durur, son derece basit bir üslupla ve teorik hiçbir konu üzerinde durmayarak yönetime karşı olan muhalefetini dolaylı bir şekilde dile getirir. Bu yayınlarda padişahı doğrudan eleştiren yazılara çok az rastlanır.

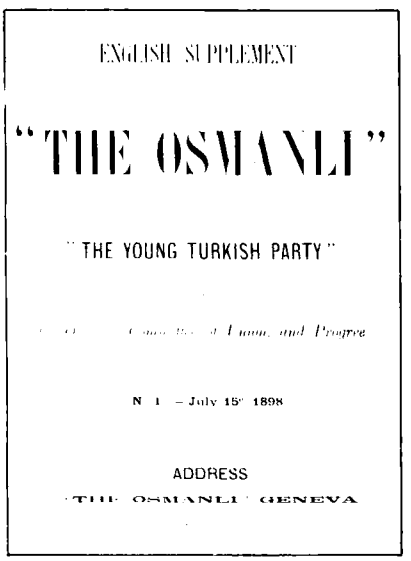

Jön Türk Basınının Gelişimi

1878 sonrasında, yurt dışına kaçma ve muhalif gazete çıkarma girişimlerinin yeniden başladığı gözlenmektedir. Bunların ilk örneklerini, Sultan V. Murad'ın yeniden tahta çıkarılması için yapılan çeşitli komplolara karışan Cléanthi Scalieri'nin yardımcılarından olan Ali Şefkati Bey'in, başlangıçta Napoli ve sonra Cenevre'de çıkardığı *İstikbal*

'OSMANLI': 1 Aralık 1897'de yayına giren Osmanlı gazetesinin kadrosunda Abdullah Cevdet, İshak Sukûti ve Tunalı Hilmi gibi kişiler vardı. Yaklaşık yedi yıl yayımlanan gazete tirajı en yüksek Jön Türk gazetelerinden biriydi. 2300 adet tirajı olan Osmanlı gazetesinin Fransızca ve İngilizce ekleri de yayımlanmıştı. Gazetenin yazı ve yöneticilerinden solda Nazmi bey, ortada Ethem Ruhi, sağda Nuri bey.

ENGLISH SUPPLEMENT

"THE OSMANLI"

"THE YOUNG TURKISH PARTY"

N 1 – July 15th 1898

ADDRESS

"THE OSMANLI" GENEVA

(1879), Hakkı Bey tarafından Paris'te ve Cenevre'de çıkarılan *Teessüf* (1880), *Gencine-i Hayâl* (1881) ve Atina'da Esad Bey tarafından çıkarılan *Teşvik* (1880) oluşturmaktadır. Ancak, bu gazetelerin hiçbiri örgütsel bir faaliyetin sözcüsü durumunda olmayıp basit başlangıç hareketlerinden öteye gidememişlerdir. Ayrıca, Ali Şefkati'nin çıkardığı yayın dışındakilerin oldukça kısa süreli olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu tarihten sonra yaklaşık on yıl süreyle Jön Türk gazeteciliğinin büyük bir durgunluk geçirdiği gözleniyor. 1890'dan itibaren de önemli bir canlanma karşımıza çıkıyor. 1893 yılında, eski bir Suriye mebusu ve Katolik bir Arap olan Halil Ganem Bey'in, *Hilâl-Croissant* adıyla Türkçe-Fransızca bir dergi çıkardığı görülüyor. Sayı ve tarihleri düzenli olarak belirtilmeyen bu dergi, Jön Türk yayın organı olarak nitelendirilebileceği kadar bir süre sonra Ganem'e katılan Emîr Emin Arslan ve Kateb'in beraberce çıkartacakları *Türkiya el-Fettat/La Jeune Turquie* ile yalnızca Arslan tarafından çıkarılacak *Keşfü'n-Nikab*'da gözlenebilecek Arap kültürel hareketinin bir temsilcisi olarak belirtilebilir. Kısa bir süre sonra ise Londra'da *Hürriyet* adında bir gazetenin yayımlandığı görülüyor. 1894 başlarında yayın hayatına başlayan bu gazete, kendisinden önce çıkan gazetelerden oldukça önemli farklılıklar göstermektedir. Gazete bir taraftan saydığımız örneklerdeki gibi Arap kültürel hareketinin sözcülüğünü üstlenmiştir. Ama bunu belirgin bir biçimde yapmaz, yalnızca Suriye ve Mısır ile ilgili konular üzerinde fazlaca durur. İkinci olarak, bu yayın, kendisinden önce *Hidmet*'te (Cenevre, 1894) üzerinde durulan muhafazakâr ve yöneticilere yönelik muhalefet tutumunun öncüsü olmuştur. Üstelik, bu yayın, 12. sayısında *Parti Constitutionnel en Turquie* adındaki bir örgütün yayın organı olduğunu belirtmiştir ki, buna ilk olarak rastlanmaktadır. Yöneticisi, Civanpîr takma adını kullanan Selim Faris Efendi'dir. Yaklaşık dört seneye yakın bir süre ve 82 sayı yayımlanan bu gazete daha sonra Faris'in Saray ile yaptığı pazarlıkta muhalefeti kesmesi karşılığında Beyrut şehri su imtiyazını elde etmesiyle kapanmıştır.

Londra'da *Hürriyet* yayımlanırken Jön Türk basınını izleyenlerin karşısına tanıdık bir isim çıkmaktadır. Bu da 1895'te gene eski sahibi Ali Şefkati Bey tarafından yayımlanacak olan *İstikbâl* gazetesidir. Fakat bu yayın ve gene onun neşrettiği mizahî muhalefet dergisi *Hayâl* (1895), çok kısa bir süre sonra yayın hayatına veda etmişlerdir. Serüvenine Napoli'de başladığını gördüğümüz *İstikbâl*, 27-31. sayılarını Londra'da yayınladıktan sonra nâşirinin ölümü üzerine faaliyetine son vermek zorunda kalmıştır.

Meşveret Gazetesi

1895 sonlarında Paris'te taş basma olarak *Meşveret* adında bir gazetenin yayına başladığı görülüyor. 1 Aralık 1895-6 Mayıs 1898 tarihleri arasında 30 sayı Türkçe ve 1895-1908 tarihleri arasında 202 sayı Fransızca *(Mechveret Supplément Français)* çıkan bu gazete, Jön Türk basınının en önemli örneklerinden birini teşkil eder.

Meşveret, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk resmî yayın organıdır. İlginç bir özellik olarak, gazete pozitivist takvim ile yayımlanmaktadır ve Fransızca ilâvesinin başında Auguste Comte'un *"Ordre et Progrès"* (Nizam ve Terakki) özdeyişi "kelâm-ı kibâr" olarak yer almaktadır. Bir süre sonra cemiyetin muhafazakâr kanadından bu duruma karşı yoğun tepkiler gelmeye başladığında Ahmed Rıza Bey, direktörü olduğu yayın organlarından bu ibareleri kaldıracak, fakat daha sonra kendisini eleştiren kadro ile çok derin anlaşmazlıklara düştüğünde bunları yeniden kullanacaktır.

Meşveret'in, yazı kadrosunda Ahmed Rıza Bey'in yanı sıra, Hoca Kadri Efendi, Sâî takma adıyla yazan Şerafeddin Mağmumî, gene takma adla yazan Abdullah Cevdet Bey gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isim-

lerini görüyoruz. Bir süre sonra bunlara Muhafazakâr grubun lideri Mizancı Murad Bey de katılacaktır. Bunlara ilâveten yurt içindeki cemiyet mensuplarının *Meşveret*'te yayımlanmak üzere çok sayıda mektup kaleme aldıklarını görüyoruz ki, bunlar da gazetenin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydılar. İlk sayılarında asıl gazete ve *İlâveî Meşveret* adı verilen ekle birlikte yayımlanan *Meşveret,* 8 Haziran 1312 (1896) tarihli 12. sayısından itibaren matbaada dizilerek yayımlanmaya başlamış ve yalnızca gazete haline dönüşmüş, ilâvesine son vermiştir.

Türkçe *Meşveret*'te padişaha yöneltilen dinî eleştiriler de önemli bir bölümü oluşturur. Hoca Kadri'nin kaleme aldığı makalelerin yanı sıra çok sayıda ilmiye mensubunun makaleleri de hep bu temaı işlerler. *Meşveret* Paris'te çıkarken, Mısır'da çıkardığı muhalefet gazetesi *Mizan*'ı Avrupa'da yeniden yayımlamaya başlayan Murad Bey'in faaliyeti sonucu Avrupa'da cemiyete ait iki gazetenin ortaya çıktığı görülüyor. Aslında bu iki gazete, cemiyetin iki kanadını temsil etmekteydiler. Nihayet, Ahmed Rıza Bey'e yöneltilen eleştiriler ve kendisinin cemiyet içinde tamamen ikincil bir role itilmesi sonucunda *Meşveret*'in Türkçe yayını durduruldu. 23 numaralı ve 23 Kasım 1896 tarihli sayısıyla *Meşveret,* aynı cemiyetin iki Türkçe gazete çıkarmasının lüzumsuz olduğunu gerekçe olarak göstererek yayın faaliyetine son verdiğini *Mechveret Supplément Français*'in ise süreceğini açıkladı. Bu süre içinde *Mizan* gazetesi cemiyetin resmî yayın organı haline geldi. *Meşveret*'in durması üzerine bu kez Fransızca ilâvesi, Ahmed Rıza Bey etrafındaki grubun sözcüsü oldu. Burada değinmemiz gereken husus şudur: Jön Türk merkezî gazetelerinin yabancı dildeki ilâveleri hiçbir zaman Jön Türklerin aslî fikirlerinin yazıldığı yayın organları olmamışlardır. Bunlar tamamen Avrupa kamuoyunu etkilemeye yönelik bir yayın faaliyetinin ürünleridir ve Türkçe asıllarındaki ihtilâlci fikirleri çok yumuşatılmış biçimleriyle karşımıza çıkartırlar. Ancak, sözkonusu gelişme sonrasında *Mechveret Supplément Français* tamamen özgün bir yayın organı durumuna gelmiştir. 1897 yazında Saray ile Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında pazarlıklar başlayınca, Murad Bey ve arkadaşları *Mizan*'ı kapattılar ve muhalefeti, yapılması için söz aldıkları reformlar karşılığında durdurdular. Bunun üzerine *Meşveret*'in 24. sayısı 23 Eylül 1897 tarihinde ve taşbasması olarak yayımlanmaya başladı. Cemiyetin geri kalan kısmı pazarlık sonucu susma kararı aldıklarından, *Meşveret* örgütlü muhalefetin yurt dışındaki tek temsilcisi durumunda kaldı. Saray'ın yoğun baskıları sonucunda bu gazete hakkında Fransız hükümeti dava açtı ve Türkçe bölümünü kapattı. Ahmed Rıza Bey bu dönemde gazeteyi Lorand adında bir Belçikalı milletvekilinin sorumluluğu altında Brüksel'de çıkardı. Ancak, Osmanlı yönetiminin baskıları sonucunda Ahmed Rıza Bey Belçika hükümeti tarafından sınırdışı edildi. Bu arada Paris'teki dava Jön Türklerin zaferi ve komik bir para cezası ile sonuçlanınca *Meşveret* yayın yaşamını Paris'te sürdürdü. 6 Mayıs 1898 tarihinde 30. sayıda ise Ahmed Rıza Bey, bu kez Cenevre'de merkez yayın organı olarak *Osmanlı* gazetesinin yayımlandığını, dolayısıyla aynı cemiyete ait iki Türkçe gazeteye gerek kalmadığını belirterek bu gazetenin Türkçe bölümünün yayınını yeniden durduran kararı aldığını açıkladı.

Mechveret Supplément Français ise ilk sayılarından itibaren Avrupa kamuoyunda ilgiyle izlenen bir gazete olma özelliğini korudu. Gazetenin, başyazılarını Ahmed Rıza (Müslüman-Türk), Halil Ganem (Katolik-Arap), Ümid takma adıyla Aristidi (Ortodoks-Rum), Albert Fua (Musevi) ve Anmekyan Efendi (Gregoryen-Ermeni) yazmaktaydı. Bu tablo, kolaylıkla anlaşılabileceği gibi, bir Osmanlılık gösterisinden başka bir şey değildi. Dergi, bir yandan İmparatorluğun sorunlarıyla ilgili muhalefet tezlerini dile getirirken öte yandan -sınırlı da olsa- pozitivistler gibi Avrupa düşünce çevrelerindeki grupları anlatan yazılar yazmakta ve Avrupa yöneticilerine yönelik çeşitli mektupları kaleme almaktadır. Gazetenin sayılarında sık sık, Avrupa hükümetlerine hitaben kaleme alınan beyannâmeler, Fransız Parlamentosu üyelerine hitaben yazılan mektuplar göze çarpar. Bu gazetenin, 1897 Girit krizi ve sonucunda Osmanlı-Yunan savaşı ile ilgili olarak yazdığı bir yazı da Ahmed Rıza Bey'in cemiyetten ihracı ve *Mechveret Supplément Français*'in de resmî bir yayın organı olmaktan çıkarılması ile sonuçlanmıştır. Aristidi Bey tarafından yazılan bu yazı Girit isyancılarını haklı, Osmanlı hükümetini haksız gösterince muhafazakâr kanat buna büyük tepki göstermiş ve sonuçta iki grup arasındaki bağlar tamamen kopmuştur. Bundan sonra *Mechveret Supplément Français* bir süre yeniden Türkçe kısmı ile beraber yayımlanmış, bu bölümün 30. sayısını takiben kapatılması üzerine yayın faaliyetini tekrar yalnız sürdürmüş ve 11. Meşrutiyet'in ilanını müteakip çıkan 202. sayısı ile yaklaşık on üç sene süren yayın yaşamına son vermiştir. *Meşveret,* 1902 tarihinden itibaren Mısır'da (daha sonra Paris'te) çıkan *Şûrayı Ümmet*'in ilâvesi şekline dönüşmüştür.

Cemiyetin resmî yayın organı olma özelliğini ise 14 Aralık 1896-19 Temmuz 1897 tarihleri arasında *Mizan* gazetesinde sürdürmüştür. Bu yayın organı İttihad ve Terakki içindeki muhafazakâr kanatla askerî kanadın ittifakı sonucu ortaya çıkmış ve iki grubun tezlerine geniş yer vermiştir. Bahsettiğimiz anlaşma ile *Mizan* gazetesi kapatılınca *Meşveret* -cemiyetin resmî kadrosu tarafından tanınmayan- bir merkez yayın organı durumuna geçmiştir.

TARTIŞMADAN SONRA 'OSMANLI':
1902 kongresinden sonra Osmanlı gazetesi müdahale yanlısı grubun yayın organı oldu. Prens Sabahaddin, daha sonra Terakki gazetesinde iyice biçimlenecek olan düşüncelerini burada işlemeye başladı. Ancak bir süre sonra eski yönetici Edhem Ruhi (Balkan) ile Prens Sabahaddin anlaşamayınca Edhem Ruhi gazeteyi önce Mısır'a daha sonra da Cenevre'ye taşıdı. 1904'te Edhem Ruhi Bulgaristan komiserliğinde görev kabul edince gazete de kapandı. Edhem Ruhi.

Osmanlı Gazetesi

Mizan'ın kapatılmasından doğan boşluğu kapatmak üzere Avrupa'ya yeni firar eden cemiyet liderlerinin girişimi ile 1 Aralık 1897 tarihinde Cenevre'de *Osmanlı* adıyla yeni bir merkez yayın organının neşrine başlandığını görüyoruz. Gazetenin redaktör kadrosunda üç önemli Jön Türk gözükmektedir. Bunlar İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi Beylerdir.

Bu gazete yaklaşık yedi yıl süren yayın yaşamıyla Jön Türk gazeteleri arasında en önemlilerinden biri olma özelliğini kazanmıştır. Bu dönemde gene cemiyet adına faaliyette bulunan gazeteler arasında Mısır'da 1896'da çıkmaya başlayıp Saray'a satıldıktan sonra tekrar neşrine başlanan *Kanun-ı Esasî* gazetesi, daha sonra cemiyet tarafından dinî konularda kendilerine gelen eleştirileri cevaplandırmak için gene Mısır'da çıkartılan *Hak* (1899) ve açıkça bu durumunu belirtmeyen, Bükreş'te yayımlanan *Sadâ-i Millet* (1898) sayılabilir.

Osmanlı, muhalefet ile dönemin düşünce hareketleri arasında ilginç dengeler kurmuş bir gazetedir. II. Abdülhamid yönetimini Avrupa düşünce çevrelerinde gelişen bir teori ile açıklayan ilk makale, bu gazetenin 15 Nisan 1899 tarihli ve 24. sayısında yayımlanmıştı. "Abdülhamid ve ilm-i Ruh" başlığını taşıyan bu makale, II. Abdülhamid yönetimini Gustave Le Bon'un kitle psikolojisi kuramı ile açıklamaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra, bu yayın organı ulemanın yazıları ile yönetimi dinî açıdan eleştirmekte, onun meşruiyetini kaybettiğini bu yoldan açıklamaya çalışmaktadır. Gelen yoğun okuyucu mektuplarından, gazetenin oldukça geniş bir ilgiyle takip edildiğini ve *Mizan*'ın kapatılmasından sonra Jön Türk gazetelerince erişilememiş bir rakam olan 2.000 tiraja ulaştığını, bir müddet sonra da 2.300'e çıkarak bu tavanı aştığını belirtmek gerekir.

Osmanlı'nın gösterdiği bu başarı yönetimi büyük tedirginliğe sevk etmiştir. 1898'de zaten finansman sıkıntısı çeken gazetenin üç redaktörü ile bir pazarlığa oturulmuş ve onlara muhalefetlerini yumuşatmaları karşılığında -ömür boyu olmak kaydıyla- on iki lira aylık bağlanmıştır. Ancak, bu kimseler bir yandan para alıp diğer yandan da belirli hükümet görevlerini kabul etmelerini ya da paraları almamalarını talep etmiş; 1899'da yapılan son pazarlıklar neticesinde Abdullah Cevdet Viyana Sefareti doktorluğuna, İshak Sükûti Roma Sefareti'nde aynı göreve, Tunalı Hilmi de Madrit Sefareti Türkçe Başkâtipliği'ne getirilerek görünüşte muhalefetten çekilmişler; gazetenin yönetimi genç bir Tıbbiye talebesi iken Trablusgarb'a sürülen ve oradan muhalefete katılmak üzere Avrupa'ya firar eden Edhem Ruhi'ye (Balkan) bırakılmıştır.

Ancak bu duruma rağmen bu kimselerin -özellikle İshak Sükûti'nin- gerek yazılarıyla, gerek devletten aldıkları maaşların büyük bölümü ile gazetelerini desteklemeye devam ettiklerini görüyoruz.

Osmanlı gazetesi aynı zamanda Fransızca bir ilâve de yayımlamaktadır. *Osmanlı Supplément Français* adıyla ve ilk sayısı 5 Aralık 1897'de yayımlanan bu ek, Avrupa kamuoyuna yönelik bir yayın faaliyeti sürdürmüş ve on üç sayılık bir koleksiyon oluşturmuştur. *Osmanlı,* daha sonra Ocak 1900 tarihinde *Osmanlı Deutsche Beilage* adında bir Almanca ilâve yayımlamış ve bu da iki sayılık bir Almanca koleksiyon oluşturmuştur. Ancak ikinci sayı piyasaya çıkarılmamış, uygun bir para karşılığında Osmanlı yönetiminin Cenevre'deki temsilcilerine satılmıştır. Bu arada gazetenin 15 Temmuz 1898'de yayımladığı *English Supplement to the Osmanlı* başlığını taşıyan ve bir broşürü andıran 31 sayfalık İngilizce ilâvesinden de bahsetmek gerekir, fakat bunun ikinci sayısı hiçbir zaman yayımlanmamıştır. İngilizce ve Almanca ilâvelerin, Jön Türklerin yabancı ülkelere duydukları taraftarlık fikrine hitap ettiği görülür. İngiltere yanlısı bir grubun elinde olan *Osmanlı,* Almanca ilâveyi kendisine bu yüzden gelen eleştiriler üzerine çıkarmıştır. Bu şekliyle üç dilde birden ilâve çıkaran tek Jön Türk yayın organı olmuştur.

1899 anlaşmasının, finansman açısından önemli katkısı tartışılmamakla birlikte, çevrede önemli bir hayal kırıklığı oluşturduğu da kesindir. Pek çok yurt içi muhalif, olayı Saray'ın parasına kanarak muhalefetten vazgeçmek olarak yorumlamışlardır. Edhem Ruhi'nin bu derece geniş bir gazeteyi idare etmesindeki güçlük ise açıktır. Bu sırada gazete, Avrupa'ya firar eden Damat Mahmud Paşa ve oğullarından büyük destek görmüştür. Gazetenin yazar kadrosunda çoğu eski bürokrat yeni yazarlar da yer almışlardır. Bunlar arasında Hüseyin Siret, Ali Haydar Midhat, İsmail Kemal ve Damad Mahmud Paşa'nın oğlu Sabahattin Bey ön plandadır. Bu koşullar altında *Osmanlı*'nın üslubunda önemli değişiklikler meydana gelmiş ve gazete tamamen dinî muhalefeti birinci plana geçirmiştir. Sık sık şeyhülislâma hitaben yazılan uyarı mektupları, Merakeşli şeyhlerden alınan fetvalarla, Sultan'ın hallinin ilanı gibi konular gazete sütunlarını kaplamaktadır. Gazete 1902'de toplanacak olan "Umum Osmanlı Muhalifîn Kongresi" için de büyük bir çaba göstermiştir.

1902 Jön Türk Kongresi'nden Sonraki Yayınlar

1902 Şubatı'ndaki "Birinci Jön Türk Kongresi" de denilen toplantı yapıldığında, basın alanında durum şöyleydi:

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî organı olarak *Osmanlı* gazetesi yayımlanmaktadır. Yönetimin İsviçre hükümeti üzerindeki baskısı sonucunda bu gazete yayın faaliyetini İngiltere'de sürdürme kararını almıştır. 10 Haziran 1900 tarihli 62. sayısı Londra'da yayımlanmış; daha sonra Avrupa'daki Jön Türk grupları ile daha yakın temas ve İngiliz yetkilileri ile daha az muhatap olmak kaygılarıyla 1 Ekim 1900 tarihli 69. sayıdan itibaren Folkestone'a taşınmıştır.

Paris'te, *Mechveret Supplément Français,* Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki muhalif grubun sözcülüğünü yapmaktadır. Ahmed Rıza Bey, 1899'a kadar Cenevre grubuyla ilişkilerini sürdürmüş ve 1899 pazarlıklarının başlaması ile bu kimselerle münasebetini kesmiştir. Damat Mahmud Paşa'nın gelişiyle başlayan balayı dönemi de uzun sürmemiştir. Mısır'da ilk sayısı 18 Kasım 1899'da yayımlanmaya başlayan Ahmed Saib Beyin *Sancak* adlı gazetesi de bu grubun destekcisidir ve *Mechveret Supplément Française*'daki önemli makalelerin Türkçe çevirilerine yer vermektedir.

Cenevre'de İstirdat Cemiyeti'nin yayın organı olarak *İstirdat,* İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olarak *İntikam* gazeteleri çıkmaktadır. Diğer gazeteler, daha bağımsız olan *Vatan* (1901) ile İntikam grubunca çıkarılan mizah gazetesi *Tokmak*'tır.

Londra'da, Arap ayrılıkçılarının desteğiyle *Hilâfet (el-Khilafat)* Türkçe ve Arapça olarak çıkarılmaktadır. Ancak bu gazete tüm İttihat ve Terakki yanlısı yayın organları tarafından ağır biçimde eleştirilmekteydi.

1902 kongresi sonucunda yabancı müdahalesi taraftarı olarak tanımlanan grup çoğunluğu sağlamış ve *Osmanlı*'yı resmî yayın organı ilan etmiştir. *Osmanlı*, 16 Nisan 1902 tarihli 104. sayıdan itibaren kongre kararları çerçevesinde kurulan Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti adındaki bir örgütün yayın organı durumuna geçmiştir. Bu kez içerik bakımından Sabahaddin Beyin daha sonra *Terakki*'de ortaya çıkacak olan "İlm-i İçtima" konusundaki yazıları ön plana geçer. Ancak, 1903 tarihinde eski yönetici Edhem Ruhi ile Prens Sabahaddin arasında adem-i merkeziyet konusundaki anlaşmazlık önemli boyutlara varınca, gazete Mısır'a taşınarak burada Edhem Ruhi ve Necmeddin Arif tarafından yayımlanır. Mısır'daki ilk sayısı 15 Ağustos 1903 tarihinde ve 120 numara olarak yayınlanan gazete büyük bir fikrî çöküş içindedir. Düzenli bir düşüncenin işlenmesine tesadüf edilemez. Bu dönemdeki önemli bir sorunu da finansman zorluklarıdır. Nihayet gazete Edhem Ruhi Bey tarafından tekrar Cenevre'ye getirilir. Burada, Abdullah Cevdet Bey'in de yardımı ile yeniden çıkmaya başlar. 135. sayıdan itibaren yeni faaliyetine başlayan *Osmanlı*, artık Edhem Ruhi ve Abdullah Cevdet tarafından kurulan yeni bir örgütün, Osmanlı İttihad ve İnkılâp Cemiyeti'nin yayın organıdır. Bu cemiyet, o dönemde Avrupa'da ve Rusya'da yaygın olan anarşist düşünce akımlarından etkilenerek kurulmuştur ve ilk defa açıkça anarşist eğilimli bir Jön Türk gazetesi yayımlanmaktadır. Ancak, *Osmanlı* çıktığı 1897 yılındaki öneminden çok şeyler kaybetmiş olup, artık yalnızca marjinal bir grubun yayın organıdır. 1904'te önce Saray bir komplo sonucu Abdullah Cevdet'i İsviçre'den sınırdışı ettirmeye muvaffak olur, daha sonra da Edhem Ruhi, Bulgaristan Komiserliği'nde bir görevi kabul eder. Böylece *Osmanlı*'nın 142 sayılık ve yedi senelik macerası sona ermiş olur.

1902 kongresi sonucunda Ahmed Rıza Bey'in etrafında toplanan ve görünüşte azınlıkta kalmış gibi gözüken grup, *İntikam*, *İstirdat* ve *Sancak* gazetelerini birleştirerek *Şûra-ı Ümmet* adlı bir yayın organını 1 Nisan 1902 tarihinden itibaren yayımlamaya başlar. Aynı grup, Mısır'da Ahmed Saib Beyin yönetiminde çıkmakta olan bu derginin dışında, eskiden beri Abdurrahman Bedirhan Bey tarafından cemiyetin desteği ile çıkarılan *Kürdistan* gazetesini neşretmeye devam edeceğini ve *Mechveret Supplément Français*'in de yabancı dildeki yayın organı olarak çıkarılacağını açıklar.

Şûra-ı Ümmet, *Osmanlı* gazetesinde tedricî çöküş gözönüne alındığında, çıkışından itibaren Jön Türk gazeteleri içinde düşünce boyutu bakımından en öne geçen yayın organı olmuştur. Başyazıları Ahmed Rıza ve Sami Paşazâde Sezaî Beyler tarafından yazılmış ve 1906 tarihine kadar muhafazakâr bir çizgide muhalefetini sürdürmüştür. Bu tarihte ise, yeni bir örgütlenmeden sonra ismi yeni açıklanan *Terakki ve İttihat Cemiyeti*'nin propaganda yöntem-

Comité Ottoman d'Union et de Progrès
25 rue Bonaparte Paris

"ABDÜLHAMİD ÖLÜYOR!": Jön Türkler yurt dışında yayımladıkları bildirilerle Osmanlı Devleti içinde yaşayan halka sesleniyor, yönetim hakkındaki görüşlerini dile getiriyorlardı. Bu bildirilerde başlıca hedef kuşkusuz II. Abdülhamid oluyordu. Yukarıda orijinalini verdiğimiz Paris'te yayınlanan bir bildiride, "Abdülhamid Ölüyor" başlığı altında padişahın hasta olduğu, son günlerini yaşadığı belirtilmekte, Kanun-ı Esasî'nin yeniden uygulanması ve yeni bir halifenin tahta çıkması istenmektedir.

lerini değiştirmesi ve *Şûra-ı Ümmet*'in de bu cemiyetin yayın organı olduğunu açıklamasıyla gazete ihtilâlci yazıların bol miktarda yer aldığı bir yayın organına dönüşmüştür. Aynı zamanda gazetede bir diğer üslup değişikliği daha meydana gelmiş; özellikle *Osmanlı*'da gördüğümüz ulema kaynakları yazılar görünmez olurken yerini subayların askerlere hitap eden ve onları ihtilâle çağıran yazıları almıştır. Bu gazete II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da aynı adla, cemiyetin yayın organı olarak İstanbul'da çıkarılacaktır. *Şûra-ı Ümmet*'in önemli bir özelliği de, ilk defa açıktan Türk milliyetçiliğine işaret eden yazıları ihtiva etmesidir.

1906 sonlarında ise Paris'te Sabahaddin Bey ve arkadaşları tarafından "teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet" fikirlerinin yayıcısı olarak *Terakki* adında bir gazetenin çıkarıldığını görüyoruz. Bu, Jön Türk yayın organları arasında, 1904 yılında İsviçre'de yayımlanmaya başlanılan Abdullah Cevdet Bey'in *İçtihad* dergisi bir kenara bırakılırsa, siyasal muhalefeti ikinci planda tutan tek dergidir. Yayın tarihi belirtilmeden düzensiz, bazen numarasız olarak çıkan bu yayın organı daha ziyade Edmond Demolins'in görüşleri çerçevesinde Osmanlı toplumunun problemlerini çözmeye çalışmış ve ihtilâlci fikirlere oldukça az yer vermiştir.

1902-1908 döneminin diğer belirtilmesi gereken Jön Türk yayın organları arasında ise Süleyman Vahid Bey tarafından Mısır'da çıkarılan *Anadolu* (1902), Kahire'de yayımlanan ve Yusuf Akçura'nın (Osmanlı İmparatorluğu'nun önündeki alternatiflerden birinin de "ırk esasına müstenid Türk milliyetçiliği" yapmak olduğunu öne sürdüğü, büyük tartışmalara yol açacak) "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesine de yer veren *Türk* (1903), *İçtihad* (Cenevre 1904, Mısır 1905), Şûra-ı Osmanî Cemiyeti'nin yayın organı *Şûra-ı Osmanî* (Kahire, 1907), Türk, Makedon ve Ermeni üç yönetici tarafından Osmanlılık fikri etrafında çıkarılması düşünülen yarısı Türkçe, yarısı Fransızca *İttihad-ı Osmanî-Fédération Ottoman* (Cenevre - 1903) yer almaktadır.

Buna karşılık, tamamen ayrı bir kategori teşkil eden ve çoğu Balkanlarda neşrolunan mahallî Jön Türk yayın organları örnekleri arasında *Balkan* (Ruscuk 1898), *Muvazene*, (Filibe 1897), *Islah* (Bulgaristan 1899), *Tuna* (Ruscuk 1905) ile eski bir merkez yayın organı yöneticisi Edhem Ruhi tarafından çıkarılan *Rumeli* (Filibe 1906) ve *Balkan* (Filibe 1907) sayılabilir.□

KAYNAKÇA

Sözü geçen gazetelerin koleksiyonları.

□ HANİOĞLU Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981

□ MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, 2. b., İstanbul, 1983

□ TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952

□ TÜTENGİL Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, 2.b., İstanbul, 1985

Jön Türk Gazeteleri

DÜNDAR AKÜNAL

Değişik ülkelerde çıkan bazı gazeteleri "Jön Türk Gazeteleri" adı altında toplayıp sıralamak, elde edilebilen ilk bilgileri vermek Paul Fesch'in başlattığı bir yöntemdir. Daha sonraları Avram Galanti (Bodrumlu) ve bu ikisine dayanarak da Selim Nüzhet Gerçek, ilk kısa bilgilerle birlikte bazı gazete adları vermişlerdir.

"Jön Türk Gazeteleri", Tanzimat uzantısı 1860'lı yıllardan (Yeni Osmanlılar hareketi sonrası) başlayıp II. Meşrutiyet'e kadar gelen süre içerisinde, genelde padişahın ve yönetiminin -doruk noktası olarak II. Abdülhamid'in- siyasal baskısından kurtulmak üzere kendilerini yurt dışına atan siyasal kaçakların oralarda çıkardıkları; padişaha (Abdülhamit'e) ve yönetimine karşı, temelde meşrutiyet istekli olan muhalefet gazete/dergileridir. Bu genel tanımın dışına düşen ayrıklıklar ise tanımdan hayli şey alıp götürecek boyuttadır.

"Yurt dışı" derken imparatorluk içinde, fakat özel bir statüye sahip ve İstanbul'un etkisinin erişemediği bir yer olan Mısır'ı, kısmen de Bulgaristan'ı göz önünden uzak tutmamak gerekir.

Bu gazeteleri yayımlayanlar arasında Münif Paşa'dan Paris sergisine gitmek üzere aldığı izinle yola çıkan Ahmed Rıza ve Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri gibi kişilere rastlanması da, yurt dışına kaçmaksızın "Jön Türk" basınında yer alanların bulunduğunu gösterir.

Bazı gazeteler de oldukça değişik nitelik taşırlar. *Hakayık-ı Şark* bunların başta gelenlerindendir: 1905-1906'da Kahire'de dört dilde, haftalık yayımlanır. Türkçe-Arapça bölümünü bir Jön Türk olan Ahmet Kemal (Akünal) yönetir. Gazetenin sahibi ise "Şark'a, Şark'ın sanatına hayran", siyasal karikatüre meraklı ve bu alanda başarılı bir Amerikalı olan C.N.Valdberg (G.N. Waldburg)'dir. Gazete, o sıralarda imparatorluğu uğraştıran Akabe, Makedonya ... olaylarında yabancı basınla şiddetli tartışmaya girer. Meşrutiyet, saltanat usulünün değişmesi sorunlarında ise Bâbıâli'nin karşısındadır. Bu yazıların bazıları öbür Jön Türk gazetelerince alındığı gibi bazıları da sonraları, *Doğrusöz*'de yeniden basılır. İlginç bir yön de, Osmanlı Devleti ile öbür devletler arasındaki siyasal ilişkiler üzerine başarılı karikatürlerin, gazetenin Amerikalı sahibi tarafından çizilmiş olmasıdır.

"Jön Türk Gazeteleri" tanımlamasında daha o zamanlar tutarsızlıklar, Jön Türklerin kendi aralarında anlaşmazlıklar görülür. Bunlardan biri, *el-Mukattam* ile *Doğrusöz* arasında geçer. Mısır'ın Arapça mahallî gazetelerinden olduğu halde zaman zaman Abdülhamid aleyhine yazan bu gazete, bu tutumu ile kendini Jön Türk gazetesi olarak tanımlıyordu. Bu iddiayı bazı Jön Türk gazeteleri de destekliyorlardı. Oysa *el-Mukattam*, Akabe sınır anlaşmazlığında Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizleri savunuyordu. *Doğrusöz*, *el-Mukattam*'a karşı, sırf Abdülhamid'i yermenin Jön Türk olmaya yetmeyeceğini, bunun için devletin düşmanının da karşısında ve bu konuda Osmanlıların yanında olmak gerektiğini ileri sürüyordu.

Çeşitli yönlerden aldığımız bu örnekler gösteriyor ki, "Jön Türk gazeteleri" adı altında toplanan basını birkaç odak noktası çevresinde tutmak, buradan imparatorlukta Batılılaşma akımları içerisinde bir senteze varmak kolay değildir.

Bu nedenle, aşağıda çeşitli, zaman zaman çelişkili düşünceleri aktaran değişik görünümlü gazetelerin adlarını verirken kavramı olabildiğince geniş tuttuk.

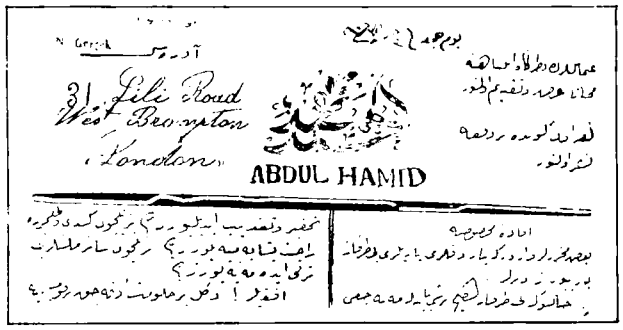
Bu arada I. Meşrutiyet'in parlamentosundaki dil çeşitliliğini, hattâ kargaşasını, bir yandan da "ittihad-ı anâsır" diye ortaya atılan tezi unutmamak gerekir. İkinci Jön Türk Kongresi'ni düzenleyen Jön Türkler ise, hemen hemen kendilerinden olmayan bir şey görmemektedirler. Kongreye katılanlar ve altı gazetenin karakterleri gözönüne alınırsa, yukarıda söylemek istediklerimiz daha belirginleşir.

Aşağıda gazete adları ile ilk bilgiler verilirken, bu konuda yapılacak çalışmalarda ilk hareket noktası sağlanması düşünülmüştür. Bu tip gazeteler için sağlam bir görüşe ve senteze varabilmek için ayrı ayrı monografi çalışmaları yapmak gereklidir. Ancak o zaman Jön Türk basınının genel yapısı, özü ve özellikleri ortaya çıkarılabilir. Burada sıralanan adlara monografi çalışmaları yapıldıkça yenilerinin eklenmesi ya da bunların eksilmesi doğaldır. Bugün için eksiksiz bir liste yapmak olanaksızdır.

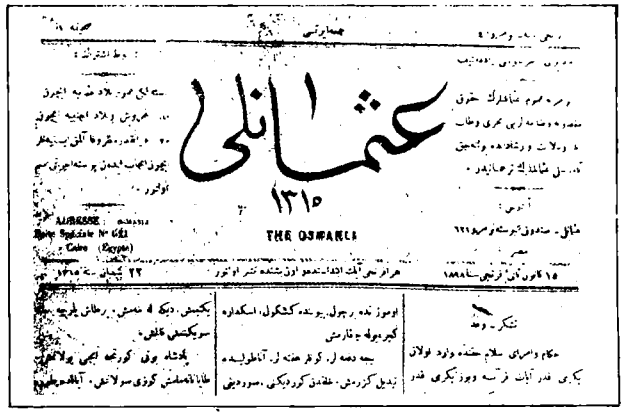
Aşağıdaki liste kişisel koleksiyonlarda mevcut gazeteler, bu alandaki çalışmalar ve çeşitli metinlerde yapılan taramalarla elde edilen bilgilerden oluşmuştur. Burada geçen gazete kavramı dergiyi de içerir.

Yeni Osmanlılar, Birinci Jön Türk, İkinci Jön Türk hareketleri gibi ayırımlar, pratik yararı olmadığı ve bir kesinlik de göstermediği için, burada kullanılmamış, Tanzimat süreci içerisinde hepsi çıkış noktası arama ve Batılılaşma çabaları olarak ele alınmıştır.

Adını verdiğimiz yüz elli üç gazetenin 42'si Kahire'de çıkmıştır (% 28). Onu 22 gazete ile Paris (% 15), Paris'i de 16 gazete ile Cenevre (% 11) izliyor. Geri kalan gazeteler daha aşağı sayılarda, değişik kentlerde yayımlanmıştır. Kahire'nin o dönemde bu tip gazete çıkarmak için çok yönlü uygun şartlar oluşturduğu bilinmektedir.

Londra'da Ali Fuad'ın çıkardığı Abdülhamid gazetesi.

Osmanlı gazetesi

1. ABDÜLHAMİD: Hariciye muhasebe kâtiplerinden Ali Fuad'ın Londra'da, on beş günde bir olmak üzere, 3 Aralık 1901'de yayımladığı mizah gazetesidir. Sunuş yazısında "Biz niçin kendi vatanımızda rahat yaşayamıyoruz? Biz niye sair milletler gibi terakki edemiyoruz?" sorusunu ortaya atan gazetede, halkı uyandırıcı simge olarak "davul" ve davulcu klişesi kullanılmıştır.

2. AHALİ: İstanbul'dan kaçan Mülkiyeli Ali Fehmi ve M.Mehmed Sabri kardeşlerin Filibe'de 23 Mart 1321/6 Nisan 1905'de çıkardıkları gazete. Bulgar hükümetince kapatılmış, bir yıl sonra yeniden çıkmıştır.

3. AKBABA: Ahmed Tevfik'in Lefkoşe'de 1 Ekim 1897'de çıkardığı mizah gazetesidir. 23. sayısından sonra, 1898 Ağustosu'nda kapanmıştır.

4. ANADOLU: Adanalı Süleyman Vahid'in Kahire'de 24 Nisan 1902'de yayımladığı gazete.

5. ARNAVUTLUK: Derite Cemiyeti, Derviş Hime'nın Roma'da 15 Mayıs 1901'de, sonra Cenevre'de Türkçe, Arnavutça, kısmen Fransızca yayımladığı gazete.

6. BALKAN: Tıbbiye'de iken ülkeden kaçan Mustafa Ragıb'ın 1898'de Rusçuk'ta çıkardığı taşbasması haftalık siyasi gazete.

7. BALKAN: Kapanan *Rumeli* gazetesi yerine Ahmed Zeki Bey ile Ethem Ruhi'nin (Balkan) 1906'da Filibe'de yayımladığı, sonra Sofya'da çıkan siyaset gazetesi.

8. BASÎRETÜ'Ş-ŞARK: Ziraat Mühendisi Ahmed Reşid'in 12 Eylül 1895'de Kahire'de yayımladığı gazete.

9. BEBERUHİ (BEBEROUHİ): Cenevre'de 1 Şubat 1898'de yayımlanmaya başlayan aylık mizah, karikatür dergisi. Taşbasmasıdır. Başyazarı olarak takma adla Karagöz tiplerinden "Beberuhi" (Altıparmak) gösterilmiştir. Abdülhamid'i derinliğine alaya alan bir gazete olarak tanınır.

10. BEDREKA-İ SELÂMET: Daha sonra *Hamiyet* gazetesini de çıkaran Hilmi'nin 15 Ocak 1896'da Filibe'de yayımlamaya başladığı gazete.

11. LE CROISSANT: Jön Türk tarihinde önemli bir yeri olan Halil Ganem'in Paris'te 1895 tarihinde çıkardığı gazete. Türkçesi: *Hilâl*.

12. LE COURRIER DES BALKANS: Sofya'da Jön Türkler tarafından 2 Ocak 1903'te çıkarılmaya başlanan Fransızca gazete.

13. CURCUNA: M.Ali Hafi Cihanzâde'nin Kahire'de 22 Ocak 1906'da çıkarmaya başladığı mizah gazetesi.

14. CÜHEYNE: Mehmed Tahir ile Mehmed Ferec'in Kahire'de çıkardıkları Arapça gazete.

15. CÜRET: Hilmi Hakkı'nın 1880'de *Tessüf*, 1881'de *Gencine-i Hayal* adları ile çıkardığı gazetelerden sonra, 10 Eylül 1898'de Paris'te Türkçe yayımladığı mizah gazetesidir. Doktor Abdullah Cevdet 17 Ekim 1899 tarihinde Cenevre Savcılığı'na verdiği cevapta gazetenin Cenevre'de Türkçe basıldığını, ancak gazete sahibi Hakkı'nın Paris'te oturduğunu söyler. *Osmanlı* ile aynı matbaada basıldığını, Cenevre'deki Türklerle birlikte padişahı bir darbe ile indirip ülkesinde parlamenter yönetimi yeniden kurmak amacı taşıdığını da aynı sorgusunda bildirir.

16. DAOUL: İlk sayısı 12 Ekim 1900'de çıkan Fransızca mizah ve karikatür gazetesi. On beş günde bir cuma günleri yayımlanıyordu. Sütunlarında Abdülhamid aleyhinde çok ağır yergiler, özellikle karikatürler yer aldığı için Bâbıâli, Batı'daki elçiliklerine basıldığı yerin bulunarak kapatılması için ilgili devlete başvurulması talimatını vermişti. Bern, Paris, Berlin elçilerinin ilgili devletlere yaptıkları başvurular ise sonuçsuz kalmış, gazetenin basıldığı yer saptanamamıştı. İstanbul Cinayet Mahkemesi, Türkiye'nin Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri'yi Rotterdam'da *Daoul*'u çıkardığı suçlaması ile müebbed kalebendliğe mahkûm etti. Ali Nuri, bu iddiayı reddetti. Gazetenin altında İstanbul'da Hamidiye Matbaası'nda basıldığı, bir alay olarak yazılıyordu. 31 Mart olayı ile

ilgili Abdülhamid karikatürlerinden, gazetenin uzun aralıklarla da olsa epey süre devam ettiği anlaşılmaktadır. İmparatorluğun sosyal ve siyasal olaylarının geciktirilmeksizin sütunlarında yer aldığı görülmektedir. Alman İmparatoru'nun İstanbul'a gelişi, Çin'e heyet gönderilmesi, Abdülhamid'in 25. cülus yılı hovardalıkları, Almanya ile sıkı fıkı politika vb. şiddetli yergilerle veriliyor, çiziliyordu. Gazetede sosyal ve siyasal sorunlara başarıyla yaklaşılmıştır.

17. DİKKAT: Menizade Yusuf Ali Beyin Sofya'da 1 Haziran 1884'te çıkardığı haftalık siyasi gazete.

18. DOBRUCA: Romanya Köstence'de 1 Eylül 1888'de yayımlanmaya başlayan Türkçe-Romence gazete.

19. DOBRUCA: Kırımîzâde Ali Rıza'nın Romanya Köstence'de 1891'de yayımladığı gazete.

20. DOĞRUSÖZ: Ahmet Kemal'in (Akünal) Kahire'de 22 Mart 1906'da çıkarmaya başladığı, on beş günde bir yayımlanan gazete. Sürekli yazarları Mehmet Ubeydullah, Şair Eşref ve başyazarı Ahmet Kemal idi. Çıkışı Osmanlı siyasetinin en buhranlı devrine rastlayan gazete, "Akabe", "Tâbe", "Veraset-i Saltanat", hilâfet, imparatorluğun Almanya politikası gibi sorunlarla sürekli uğraştı. Kıbrıs, Azerbaycan, Kırım ve Afrika'nın Müslüman devletlerinde geniş bir okuyucu kitlesi vardı.

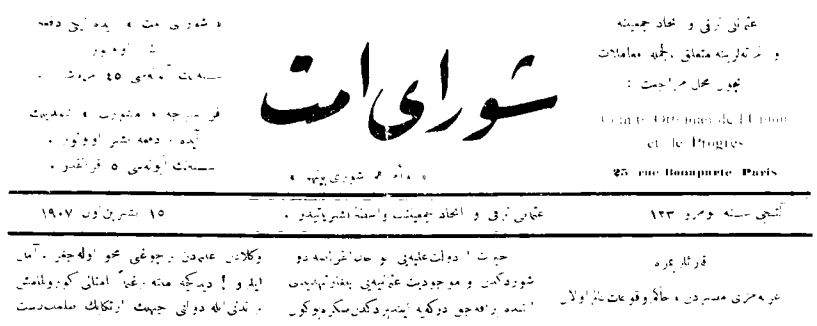
21. DOĞRUYOL: Mehmet Ubeydullah'ın (Hatipoğlu) Filibe'de 1 Ocak 1898'de çıkardığı haftalık siyasî gazete. Yunan Savaşı ve Ermeni olaylarındaki tutumundan dolayı Abdülhamid'i destekler, fakat eski harflerin ve Osmanlıcanın yapısından yararlanarak yazdığı "Allah bizi M/murad'a îsal edecek râh-ı R/reşad'ı göstersin" sözü ile padişahın düşmanlığını kazanır.

22. DOĞRUYOL: Mehmet Ubeydullah'ın sürgün bulunduğu Hicaz'dan kaçarak Kahire'ye geldikten sonra 1905 Ekimi'nde çıkardığı edebî, siyasî gazete. "Mukaddeme"sinde edebî kısmı Ahmet Kemal'in yöneteceği ve Şair Eşref'in de yazacağı bildirilmekteydi. Abdülhamid'i Neron'a benzeten suçlamaların yer aldığı *Doğruyol,* kısa zamanda yerini Ahmet Kemal'in çıkardığı *Doğrusöz*'e bırakmıştır.

23. DOĞRUYOL: Köstence'de Ebulmukbil Kemal'in çıkardığı gazete.

24. DOLAB: Folkestone'da 14 Kasım 1900'de çıkmaya başlayan aylık mizahkarikatür dergisi. İlerde on beş günde bir yayımlanacağı yazılıdır. Kapak karikatüründe Abdülhamid, Ali Suavi, Midhat Paşa yanyana gösterilir. Takma ad kullanılan yazıların çoğunu Abdülhalim Memduh yazmıştır.

25. EFKÂR-I UMUMİYE: Mustafa Ragıb'ın 1904'te Rusçuk'ta Türkçe-Bulgarca çıkardığı gazete. 1905'te Sofya'da İsmail Yörükoğlu tarafından yayımına devam edilmiştir.

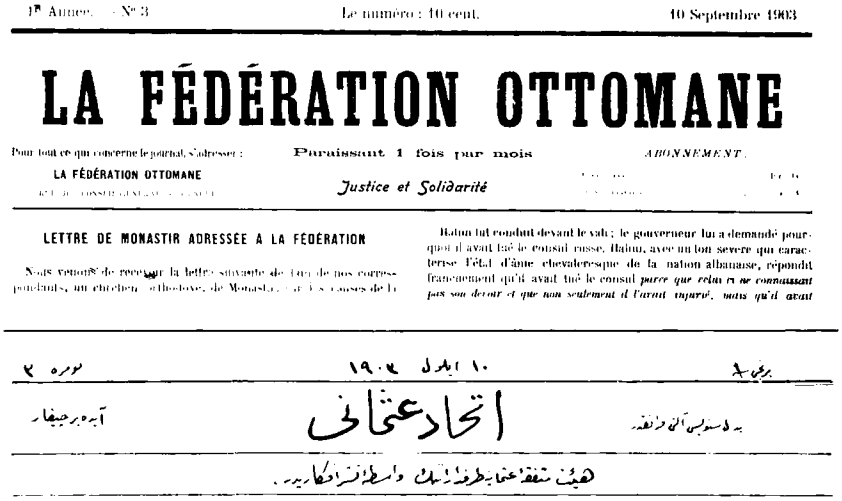

شورای امت

عثمانی ترقی و اتحاد جمعیتنه

۱۵ تشرین اول ۱۹۰۷

Paris'te yayımlanan "Şura-yı Ümmet" gazetesi.

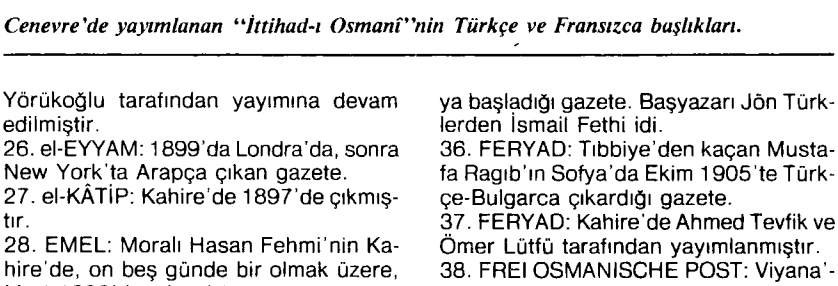
1re Année. — N° 3 — Le numéro : 10 cent. — 10 Septembre 1903

LA FÉDÉRATION OTTOMANE

Paraissant 1 fois par mois

Justice et Solidarité

LETTRE DE MONASTIR ADRESSEE A LA FEDERATION

۱۰ ایلول ۱۹۰۲

اتحاد عثمانی

Cenevre'de yayımlanan "İttihad-ı Osmanî"nin Türkçe ve Fransızca başlıkları.

27. el-KÂTİP: Kahire'de 1897'de çıkmıştır.

28. EMEL: Moralı Hasan Fehmi'nin Kahire'de, on beş günde bir olmak üzere, Mart 1900'de çıkardığı gazete.

29. EMEL: Romanya Köstence'de Müstecip Hacı Fazıl Bey'in çıkarttığı gazete.

30. EMNİYET: Emin Tevfik ile Selânikli Hilmi'nin Filibe'de Mayıs 1896'da yayımladıkları gazete.

31. ENÎN-İ MAZLÛM: "Ahrar-ı Osmaniye" adına Kahire'de 1899'da Türkçe-Arapça olarak çıkarılan gazete.

32. es-SADAKA: Arapça çıktığı kayıtlı bir gazetedir.

33. EZAN: Tunalı Hilmi tarafından 1896'da Cenevre'de çıkarılmıştır.

34. el-FERİK: Ali Ulvi'nin Kahire'de çıkardığı gazetedir.

35. FERYAD: Hocazâde Osman Enverî'nin Kıbrıs Lefkoşe'de, on beş günde bir olmak üzere 11 Aralık 1899'da çıkarmaya başladığı gazete. Başyazarı Jön Türklerden İsmail Fethi idi.

36. FERYAD: Tıbbiye'den kaçan Mustafa Ragıb'ın Sofya'da Ekim 1905'te Türkçe-Bulgarca çıkardığı gazete.

37. FERYAD: Kahire'de Ahmed Tevfik ve Ömer Lütfü tarafından yayımlanmıştır.

38. FREI OSMANISCHE POST: Viyana'da Almanca yayımlanmış gazete (Hür Osmanlı Postası).

39. GAYRET: Ali Rıza Paşa Hocazade'nin Filibe'de 13 Mart 1895'de çıkarmaya başladığı haftalık siyasî gazete. Başyazarı Mehmed Ubeydullah idi.

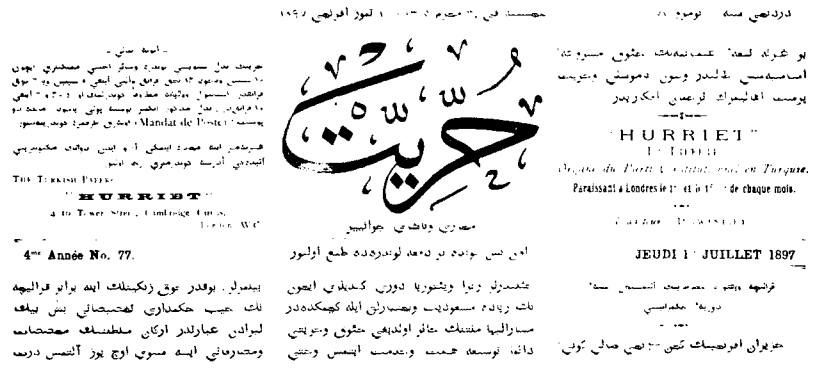
40. GENCÎNE-İ HAYAL: Hilmi Hakkı'nın 1881'de Paris'te yayımladığı gazete.

41. GİRİT: 1868 yılında Londra'da yayımlandığı anlaşılan gazete.

42. GİRİT: Tunalı Hilmi'nin 1897'de Cenevre'de yayımladığı gazete.

43. HAK: Bahriye Yüzbaşısı Rıza'nın "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin yayın organı olarak 31 Ağustos 1899'da Kahire'de yayımlamaya başladığı gazete.

44. HAKAYIK-I ŞARK: *La Veritè Oriental, Hakayiku'ş-Şark* vb. adları ile Kahire'de

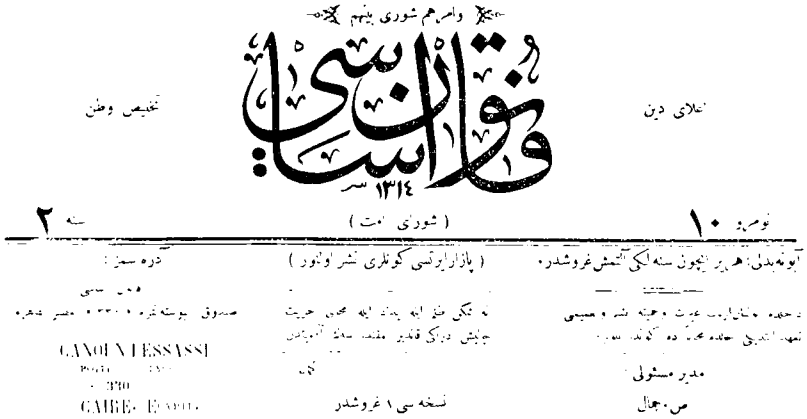

حريت

HURRIET

JEUDI 1 JUILLET 1897

4me Année No. 77.

Londra'da yayımlanan "Hürriyet" gazetesi.

قوانين اساسي

١٣١٤

Kahire'de yayımlanan "Kanun-ı Esasi" gazetesi.

17 Kasım 1905'de Türk, Arap, Fransız ve İngiliz dillerinde çıkmaya başlayan gazete. Türkçesi üzerinde "Haftalık ceride-i siyasiye ve musavveredir ki Medeniyet-i Şarkiye'ye ithaf olunmuştur" yazısı bulunuyordu. Sahibi "Şark ve İslâm" dünyasına yakınlık duyan Amerikalı, kaptan C.Nilken Valdberg adında bir karikatürcü idi. Gazetenin Türkçe sayıları bağımsız olarak Ahmet Kemal Akünal'ın yönetiminde çıkmıştır. Yazılarının konuları, içeriği ve karikatürleri ile tipik bir Jön Türk gazetesi idi. Akabe, Makedonya, Hıdivlik konularında ve "Vakit Tehlikelidir" başlığı ile çıkan yazılarından dolayı "Memalik-i şahane'ye idhal olunması" yasaklandı. Şair Eşref'in gazetenin Amerikalılıkla (sahibinden ötürü) ilgisi olmadığını yazan mektubunun tarihine göre, otuz sayıdan fazla çıktığı anlaşılmaktadır.

45. HAKİKAT: Tarsusîzade Münif'in Cenevre'de 1896'da çıkarmaya başladığı, on beş günde bir yayımlanan siyasî gazete.

46. HAKK-I SARİH: Kahire'de, "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin vasıta-i neşriyatı" olarak, Salih Cemal'in Ağustos 1900'de yayımlamaya başladığı gazete.

47. HAMİDİYE: Selim Faris'in Ahmet Civanpir takma adı ile Londra'da 1896 Ağustosu'nda yayımladığı mizah ve karikatür dergisi.

48. HAMİYET: *Gayret* gazetesi yerine Ali Rıza Paşa Hocazade'nin parasal desteği ile Selanikli Hilmi'nin Filibe'de 30 Aralık 1897'de haftada üç gün olmak üzere çıkardığı gazete. Müdürü Ebulmukbil Kemal'di.

49. HAREKET: İbrahim Temo'nun 1896'da taşbasması olarak Bükreş'te yayımladığı gazete.

50. HAK SÖZ: Mehmed Niyazi'nin Silistre'de yayımladığı gazete.

51. HATIRA: Şeref Vapuru sürgünlerinin Trablusgarp'ta askerî hapishanede Eylül 1897'de çıkardıkları haftalık gazete. 1898 Mayısı sonuna kadar sürdü. Edhem Ruhi (Balkan) yönetiyordu. Matbaasında ayrıca kitap da basılıyordu. İç yayın olarak başlayan gazetenin başlığı altında "Dönmez evlâd-ı vatan azm-i civan-merdaneden/Nefy ile, tağrib ile, ta'zib-i günâgûn ile" beyti yer alıyordu.

52. HAVÂTIR: Hoca Kadri'nin Kahire'de 1898'de Türkçe-Arapça çıkardığı gazete.

53. HAYÂL: İsmail Şefik tarafından 7 Mart 1901'de Paris'te yayımlanan mizah gazetesi.

54. HAYÂL: Ali Şefkati'nin kendi el yazısı ile taşbasması çıkardığı gazete. 27 Mayıs ile 15 Eylül 1895 tarihleri arasında Londra'da yayımlanan gazete, İngiltere'de çıkan ilk mizah gazetesi sayılır.

55. HİLÂFET: 6 Ekim 1899'da Londra'da on beş günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Yazar olarak "Pir Civan" Efendi ve "Necip Hindî" adları görülmüştür. Türkçe-Arapça yayımlanan gazete, sonraları yayına *Hilâfet* adıyla Türkçe, *el-Hilâfet* adıyla da Arapça devam etmiştir. "Türk-Arap Vatanperveran Cemiyeti"nin yayın organı olarak 1907'de Paris'teki Jön Türk Kongresi'ne katılmıştır. Gazetede Abdülhamid aleyhine şiddetli yazılar yer alıyordu.

56. HİLÂL: Pehlivanoğlu Ahmed'in Filibe'de 13 Ocak 1884'te çıkardığı haftalık siyasî gazete.

57. HİLÂL: Halil Ganem'in Paris'te 1893'te yayımına başladığı Türkçe gazete. *Le Croissant*'ın Türkçesi olarak çıkıyordu.

58. HİZMET: Tevfik Nevzad ile Emrullah Efendi'nin 1893'te Cenevre'de çıkardıkları gazete.

59. HÜRRİYET: Londra ve Cenevre'de çıkan, Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın yazdığı ünlü gazete. 29 Haziran 1868-18 Şubat 1870 (1-88. sayılar) arasında Londra'da, 3 Nisan 1870-22 Haziran 1870 (89-100. sayılar) Cenevre'de yayımlanan siyaset gazetesi. Gazetenin başlığında "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" yayın organı olduğu yazılıdır. Gazeteyi çıkaranlar olarak (Kayazade) Reşad, Namık Kemal, Arif gibi imzalar görülür. Haftalık çıkmıştır. Türk kültür ve siyaset tarihinde büyük yer edinmiştir.

60. HÜRRİYET: Selim Faris'in Ahmed Civanpir takma adı ile Londra'da 2 Şubat 1894 tarihinde on beş günde bir olmak üzere çıkardığı gazete.

61. ISLAH: Ahmed Zeki Bey'in 16 Ocak 1899'da Rusçuk'ta haftalık olarak çıkardığı gazete.

62. ISLAHAT: Pire'de 1903'de yayımlanmıştır.

63. İCMA-İ ÜMMET: Ahmet Kemal'in (Akünal) Atina'da 1900 Ağustosu'nda çıkardığı siyasî haftalık gazete. İlk sayısında Abdülhamid'e doğrudan hitap ederek "Bizi kanlı günler bekliyor. Bu çılgınlıkları bırakmazsan kahredici bir yumruk bir gün tacını, tahtını ortadan kaldıracaktır" diye yazıyordu. Yurda sokulması yasaklanan yayınlardandır.

64. İÇTİHAD: Doktor Abdullah Cevdet'in ilk sayısını Cenevre'de 1 Eylül 1904'te çıkardıktan sonra Kahire'ye giderek 1905 yılında orada yayımını sürdürdüğü Türk-

çe-Fransızca aylık gazete. Türk siyasal yaşamını, kültür tarihini ve Cumhuriyet devrimlerinin oluşumunu etkilemiştir.
65. İNCİLİ ÇAVUŞ: Köprülüzade Ressam Galip tarafından Paris'te 1897'de çıkarılan mizah ve karikatür gazetesi.
66. İNKILÂP: Sağır Ahmed Beyzade Mehmed Bey ile Hüseyin Vasfi Paşa'nın "Cemiyet-i Ahrar" adına Cenevre'de 28 Nisan 1870'de on beş günlük olarak yayımlamaya başladıkları Türkçe gazete. Bir de Fransızca bülten yayımlamaktaydı.
67. İNTİBAH: Ali Rıza Muzaffer ile Zöhrap Efendi'nin Kahire'de 1899'da Türkçe-Romence yayımladıkları gazete.
68. İNTİBAH: Şekip Bey'in Paris'te 13 Şubat 1903'de elyazısı ve taşbasması olarak yayımladığı gazete.
69. İNTİKAM: "İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin yayın organı olarak Bahriye muhasebecilerinden Ali Fahri'nin Cenevre'de 26 Kasım 1900'de çıkardığı gazete. Haftada iki kez ve 29. sayıya kadar taşbasması, sonra dizgi harflerle yayımlanmıştır.
70. İSLÂMİYET: Hasan Rıza'nın Pire'de yayımladığı gazete.
71. İSTİKBÂL: Ali Şefkati'nin sıra ile Napoli, Cenevre ve Londra'da yayımladığı gazete. İlk sayısı 26 Ekim 1879'da Napoli'de yayımlandı. 9 sayı sürdü. 31 Ağustos 1880'den başlayarak Cenevre'de yayına girdi. 21 Haziran 1895'te 27. sayısı (ayda iki kez olmak üzere) Londra'da çıktı ve Eylül sonunda kapandı. Ali Şefkati'nin el yazısı ile taşbasması basılıyordu.
72. İSTİRDAT: Osmanlı İstirdat Cemiyeti'nin yayın organı olarak Cenevre'de on günde bir olmak üzere, 10 Ocak 1901'de yayına başlayan gazete.
73. İTTİFAK: Yusuf Ali Bey'in 1894'te Sofya'da yayımladığı gazete.
74. İTTİHAD: Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden Sağır Ahmed Beyzade Mehmed Bey'in Paris'te 15 Mayıs 1869'da yayımladığı gazete. Türkçe, kısmen Arapça, Rumca çevirileri, Ermeni harfli Türkçe yazılar vardır.
75. İTTİHAD: 1899'da Kahire'de "Cemiyet-i Çerakise" adına Mehmed Fazıl ve Emin Bey tarafından çıkarılmıştır.
76. İTTİHAD-I OSMANÎ: 1903'te Cenevre'de bazı Jön Türkler tarafından Türkçe, Fransızca çıkarılmıştır.
77. İTTİHAD-I OSMANÎ: İttihad ve Terakki Kahire Şubesi adına Hafız Osman'ın 1905'te Kahire'de çıkardığı Türkçe-Arapça gazete.
78. LA JEUNE TURQUİE: Emir Arslan, Halil Ganem, Abba Kateb'in içinde bulundukları Türk Suriye Komitesi yayın organının 1895'de Paris'te çıkardığı aylık gazete.
79. LA JUSTİCE: Kahire'de Leon Fehim'in çıkardığı Fransızca gazete.
80. KANUN-I ESASÎ: İttihad ve Terakki Cemiyeti Kahire Şubesi yayın organı olarak Rodoslu Salih Cemal'in Kahire'de 1897'de çıkardığı gazete. Haftalık çıkan gazete V. Murad'ın resminin yer aldığı ilâve sayı da yayımlamıştır.
81. KEŞFÜ'N-NİKÂB: Türk Suriye Komitesi adına Halil Ganem, Emir Arslan'ın Paris'te 1895'te yayımladıkları gazetedir.
82. KIBRIS: "Kıraathane-i Osmanî"yi temsilen Kûfizâde Asaf Bey'in Kıbrıs Lefkoşe'de 6 Mart 1893'te çıkardığı gazetedir. Jön Türklerin davalarına destek olacağını ilan eden gazete, İstanbul'un isteği üzerine kapatılmıştır.
83. KOKONOZ: Ahmed Tevfik Efendi'nin Kıbrıs Lefkoşe'de 27 Kasım 1896'da çıkardığı mizah gazetesidir. Kıbrıs'ın ilk mizah gazetesi sayılır. On beş günde bir yayımlanıyordu.
84. KUKUMAV: Hayreddin Kaptan'ın Kahire'de çıkardığı mizah gazetesidir.
85. KÜRDİSTAN: Bedrhan Paşazade Abdurrahman tarafından 1898'de Kahire'de, 1898-1899'da Cenevre'de ve 1900'de Londra'da Türkçe, Kürtçe çıkarılan gazete.
86. LÂKLAK: Mehmed Fazlı'nın 1907'de Kahire'de ayda iki kez olmak üzere çıkardığı resimli mizah gazetesidir.
87. LAVARA: Avram Galanti'nin (Bodrumlu) 1905'de Kahire'de İspanyolca-Yahudice dilinde çıkardığı gazete. İlk sayısı 14 Temmuz 1905, son sayısı Eylül 1908 (no: 65) tarihini taşır. Ayda iki kez çıkıyordu. İlk sayılar İbrani harflidir. İstibdadı yeren yazılar vardı. İkinci Jön Türk Kongresi'ne "Musevi Cemiyet-i İsrailiyesi Vasıta-i Neşriyatı: Lavara" olarak katıldı.
88. LİBERAL OTTOMAN: Dr. ve sosyolog Lütfi Bey'in 1901'de Paris'te çıkardığı belirtilen gazete.
89. MECRA-İ EFKÂR: İsmail Kemal'in 1867'de Rusçuk ve Filibe'de Türkçe-Bulgarca yayımladığı gazete.
90. MEŞVERET: İttihat ve Terakki'nin yayın organı olarak 1 Aralık 1895'de Paris'te, 1896'da Cenevre'de, 1897'de Brüksel'de yayımlanan gazete. Aylık ve Fransızca eklidir.
91. MECHVERET: *Meşveret*'in Fransızca eki. Paris'te 1 Aralık 1895'te yayımlanmıştır. 15 günde bir yayımlanıyor, Ahmed Rıza tarafından yönlendiriliyordu.
92. MECMUA-İ KEMAL: 1901 Nisanı'nda Kahire'de Ali Kemal'in çıkardığı gazete. Bir sayı çıktı. Tarih, siyaset ve edebiyattan söz edeceğini açıklıyordu. Yazıların hepsi Ali Kemal'in kaleminden çıkmıştı.
93. MENFADA: Taşkışla Divan-ı Harb'inde mahkûm edilip Şeref vapuru ile Trablusgarb'a sürülen 78 kişilik subay, doktor, mühendis, harbiyeli, mühendishaneli öğrenci grubunun 1897 sonbaharında Trablusgarb hapishanesinde çıkardıkları gazetelerin ilki. Elyazısı çıkıyor ve içerde dağıtılıyordu.
94. MERHALE: Şeref vapuru sürgünlerinin Trablusgarb hapishanesinde 1898 sonbaharında çıkarmaya başladıkları ga-

DAVUL

Journal bi-mensuel paraissant à Constantinople le Vendredi et le Mardi de chaque semaine

1re Année — Vendredi 18 Djémazi-ul-akhir 1318 (12 Octobre 1900) — Nº 1

Prix du Numéro : 100 paras (50 centimes) — Abonnement : 5 piastres (1 franc) la ligne

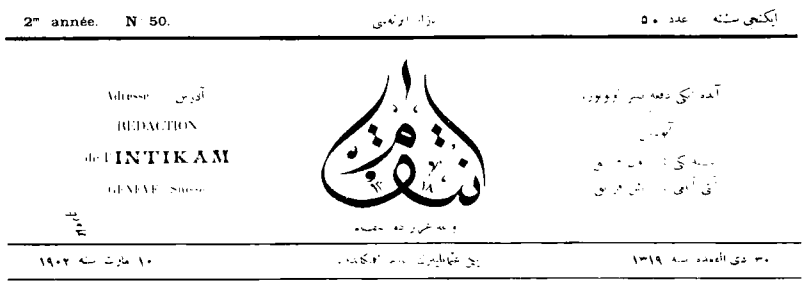
Hatt-i-Humayoun
(Traduction)

Jön Türkler'in çıkardığı mizah dergilerinden Davul.

Décret d'Autorisation

SUBHI BEY
Ministre des Affaires Etrangères

N. 1945

2me année. N° 50.

Adresse
RÉDACTION
de L'INTIKAM
GENEVE Suisse

Cenevre'de yayımlanan "İntikam" gazetesi.

طوغری سوز

Journal "DOGROU-SEUZ"
"LE VRAI MOT"

BOITE POSTALE No. 1060

LE CAIRE

Ahmed Kemal'in çıkardığı Doğru Söz gazetesi

zete. Mizah ağırlıklı gazetenin başında şu beyit yazılıydı: "*Hâl-i âlem böyledir. Şah üzre gör kim/Meyvenin hâmı âlada, ermişi esfeldedir.*" Trablusgarb'da çıkarılan üç gazetenin en uzun ömürlüsüdür.

95. MEŞRUTİYET (MESCHROUTIYET): 1900'de yurt dışında çıkarılan dört mizah gazetesinden biridir. Öbürleri *Daoul, Tokmak, Dolab*'dır. Yazıların ve şiirlerin çoğunu Abdülhalim Memduh yazıyordu. Ali Kemal'in bir ihbar mektubuna hedef olan bu gazete II. Meşrutiyet'ten sonra aynı adla çıkanı ile karıştırılmamalıdır.

96. METANET: Kasım 1898'de Kandiye'de Kudsizade Nuri'nin çıkardığı gazete.

97. MİR'AT-I ZAMAN: Ahmed Tevfik'in Lefkoşe'de 3 Mart 1900'de çıkardığı gazete.

98. MİZAN: Mizancı Murad Bey'in ünlü gazetesidir. Murad Bey yurt dışına kaçtıktan sonra Mizan'ı ilkin Kahire'de Ocak 1896'da çıkardı. 18 Aralık 1896'da Paris'te, 10 Mayıs 1897'de Cenevre'de yeniden çıkardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı olarak rol oynamıştır.

99. MİZAN-I ADALET: Leon Fehim'in Kahire'de 1897'de yayımladığı gazete.

100. MONITEUR OTTOMAN: "1901'de Fransızca olarak Paris'te Dr. Lütfi tarafından çıkarıldığı" bildirilen gazete.

101. MUHBİR: Londra'da 31 Ağustos 1867'de çıkmaya başlayan, Ali Suavi'nin yönettiği ve yönlendirdiği gazete. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" mührünü de taşıyan gazete Fransızca, İngilizce özetler de vermiştir. 50 sayı çıktığı saptanmıştır.

102. MUSAVVER DECCAL: 1897'de Trablusgarb'da, Şeref vapuru sürgünlerinden bir grup tarafından çıkarılmıştır.

103. MUVAKKATEN ULÛM GAZETESİ MÜŞTERİLERİNE: Prusya-Fransa savaşında Paris Almanlar tarafından sarılınca Ali Suavi'nin Lyon'a giderek orada 1870'te çıkarmaya başladığı gazete. Suavi ilk sayısında, savaşın getirdiği kısıntılar nedeniyle gazeteyi Paris'te çıkaramayacağı için yayınına bir süre Lyon'da devam edeceğini yazar.

104. MUVAZENE: Filibe'de 20 Ağustos 1896'da Ali Fehmi tarafından çıkarılan haftalık siyasî gazete. Bir ara Varna'ya geçmiş, burada kapatılınca Cenevre'de yayınını sürdürmüştür.

105. MÜDAFAA-İ HUKUK: Rusçuk'ta "Rusçuk Yâranı Cemiyeti" yayın organı olarak Ahmed Zeki Bey tarafından on beş günde bir çıkarılan siyasî gazete. İlk sayısının tarihi 1 Nisan 1901 dir.

106. NASİHAT: Hayreddin Kaptan ın 1898'de İskenderiye'de çıkardığı gazete.

107. NEYYİR-İ HAKİKAT: Manastır'da Mahmud Bey'in (Soydan) yayımladığı belirtilen gazete.

108. OSMANLI: Çok ünlü ve etkili bir Jön Türk gazetesidir. 1 Aralık 1897'de Cenevre'de ayda iki kez olmak üzere 61. sayıya kadar yayımlanmış; Fransızca, İngilizce, Almanca ekler de çıkarmıştır. "İttihat ve Terakki Cemiyeti" yayın organı olarak Doktor Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Tunalı Hilmi adlarına rastlanmıştır. 10 Haziran 1900'de Londra'da çıkmaya başlamış (S. 62-68), 1 Ekim 1900'de de Folkestone'da yayımlanmıştır (S. 69-119). Üzerinde "Hürriyetperveran Fırkası yayın organı, Prens Sabahaddin..." denilmektedir. Daha sonra gazete Kahire'ye nakletmiş, 5 Ağustos 1903'te orada çıkmaya başlamıştır (120-125. sayılar) üzerinde "İttihat ve Terakki Cemiyeti", Edhem Ruhi, Abdülhalim Memduh adlarına rastlanmıştır. Son olarak 15 Temmuz 1904'te yeniden Cenevre'de çıkmaya başlamıştır. "İttihat ve İnkılâp Cemiyeti" yayın organı olarak nitelenmiş, 136-142. sayılar burada yayımlanmıştır.

109. OSMANLI: Tarsusîzade Münif'in 1 Aralık 1897'de Kahire'de Türkçe-Arapça, kısmen de İngilizce yayımladığı, on beş günlük gazete.

110. OSMANLI: Atina'da Vatan Kütüphanesi yayını olarak çıktığı Avram Galanti'de kayıtlıdır.

111. PİNTİ: Kahire'de 1898'de yayımlanan, sahibi yerine Abdülhamid, İbiş Ağa gibi takma adlar kullanılan mizah gazetesi.

112. RAĞBET: Filibeli Hafız Ahmed'in Filibe'de 1896'da çıkardığı gazete.

113. SAADET (SADET): Limasol eski malmüdürlerinden Ahmet Emin Efendi'nin 11 Temmuz 1889'da Lefkoşe'de yayımladığı gazete.

114. SADÂ: Mehmed Ubeydullah'ın (Hafiz tipoğlu) 1 Ocak 1895'te Paris'te, 1897'de Filibe'de kendi elyazısı ve taşbasması çıkardığı gazete.

115. SADÂ-İ MİLLET: Ebulmukbil Kemal Dr. İbrahim Temo, Şefik Kadri'nin Romanya Köstence'de 1898'de yayımladıkları gazete. Ulahça ve Türkçe olarak yayımlandığı kayıtlıdır.

116. SADÂ-İ MİLLET: Leon Fehim in Kahire'de 1900'de çıkardığı gazete.

117. SADAKAT: İbrahim Hakkı'nın 1902'de Manchester'de yayımladığı gazete.

118. SADAKAT: 1897'de kısa bir süre Romanya'da çıkan gazete.

119. SANCAK: İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı olarak, Ahmed Saib tarafından 18 Kasım 1898'de Kahire'de yayımlanan gazete. 1905'te yeniden Ahmed Saib Bey tarafından yayımlamıştır.

120. SANSKA BOŞNA: 1897 başlarında Bosna'da çıkan, Jön Türk gazetelerinin alıntı yaptığı kayıtlı gazete.

121. SEBAT: İskender ve Ahmed Zeki'nin 1894'te Rusçuk'ta çıkardıkları haftalık gazete.

122. SELÂMET: İsmail Kemal Bey'in 1894'te Folkestone'da Türkçe olarak yayımladığı gazete. Arnavutça sayıları Brüksel'de, Rumcaları Atina'da yayımlanıyordu.

123. SERBEST BULGARİSTAN: Sofya'da Necib Nadır Bey tarafından 1887'de yayımlanan gazete.

124. SEYF-I HAKİKAT: İhsan Adli ve Nüzhet Beylerin Pire'de çıkardıkları belirtilen gazete.

125. ŞAFAK: Kahire'de "Şafak Cemiyeti" tarafından yayımlanan gazete.

126. ŞARK: Ebulmukbil Kemal'in Bükreş'te 1898'de yayımladığı gazete.

127. ŞARK: Yörükoğlu İsmail Bey'in Sofya'da 1905'te çıkardığı Türkçe, kısmen Bulgarca gazete.

128. ŞARK-I MUSAVVER: 1902'de gıyaben hüküm giymiş Cenevre eski başkonsolosu Ahmed Kâmi'nin Kahire'de çıkardığı gazete.
129. ŞARK VE GARP: İbrahim Edhem Beyin 1896'da Paris'te yayımladığı gazete.
130. ŞÛRA-İ OSMANÎ: "Şûra-i Osmanî Cemiyeti" adına Mustafa Nuri, Refik el-Azm, Raşid Rıza tarafından 1907'de Kahire'de çıkarılan Türkçe-Arapça gazete.
131. ŞÛRA-İ ÜMMET: Jön Türk gazeteleri içersinde en ünlü, aktif ve etkili olanlarından. II. Meşrutiyet'i hazırlayan fikir akımlarının oluşmasında büyük rolü oldu. 10 Nisan 1902'de Paris'te yayımlanmaya başladı. Baskı güçlüklerinden ötürü Kahire'de basılıyor, Paris'te yayımlanıyordu. Ahmed Rıza, Sami Paşazade Sezai gibi isimler gazetenin yönetiminde söz sahibiydiler. Ağustos 1906'dan başlayarak "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin yayın organı haline geldi, politika ağırlık kazandı.
132. TABLE: Türkçe olarak Brüksel'de yayımlandığı kaydedilen gazete.
133. TAKİB-İ İSTİKBAL: Abdülkerim Hadi'nin Kahire'de 1899'da çıkardığı gazete.
134. TARLA: Yusuf Ali Türabî'nin 1882'de Sofya'da yayımladığı gazete.
135. TEESSÜF: Hilmi Hakkı'nın 1880'de Paris'te yayımladığı gazete.
136. TEMAŞA-İ ESRAR: Süleyman Fehmi'nin İslimye'de 1904'de çıkardığı gazete, Türkçe ve haftalık idi.
137. TERAKKİ: Prens Sabahaddin ve Ahmed Fazlı'nın Paris ve Kahire'de 1906'da çıkarmaya başladıkları gazete. "Fenn-i İçtima ve Adem-i Merkeziyet taraftarları"nın yayın organıydı. 9. sayısından sonra "Teşebbüs-i Şahsî ve Kanun-ı Esasî ve Adem-i Merkeziyet taraftarları"nın yayın organı oldu. Belirgin bir görüşü savunan gazetelerin başında gelir.
138. TOKMAK: Muhasebe memurlarından Ali Fahri'nin 1901'de Cenevre'de Tunalı Hilmi'nin parasal desteğini de görerek çıkardığı mizah gazetesi. Karikatürlere de yer veren ve iki haftada bir çıkan gazetenin 5. sayısı 15 Haziran 1901 tarihini taşır. "Tokmak" sözcüğü, "gaflet uykusundan uyandırıcı"lığın simgesi olarak kullanılmıştır.
139. TUNA: Rusçuk'ta Tahir Lütfi tarafından 1 Eylül 1905'te çıkarılan gazete. Mehmed Teftiş ve Ali Haydar (Taner) yazı yardımında bulunuyorlardı. Haftada üç kez çıkıyordu.
140. LA TURQUIE CONTEMPORAIN: Bazı Jön Türk dostlarıyla birlikte İstanbul'dan Paris'e kaçan D.Georgiadis'in Paris'te 20 Nisan 1901'de çıkarmaya başladığı Fransızca gazete. Sahibi, Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi Münir Bey (Salih Münir Paşa) tarafından birkaç kez Fransız hükümetine şikâyet edilmişti. Sonunda gazete kapatıldı. Üzerinde, "Genç Türkiye" organı olduğu yazılıydı: "Organe de la Jeun Turquie."
141. TÜRK: Fevzi ve Celâl Beylerin Kahire'de 5 Kasım 1903'te çıkarmaya başladıkları "Siyasî, ilmî, edebî ceride-i milliye". Osmanlılık, Turancılık, İslâmcılık tartışması (Üç Tarz-ı Siyaset) bu gazetede başlamıştır.
142. UHUVVET: Hacı Mehmed Şevki'nin Rusçuk'ta 1904 yılında çıkarmaya başladığı haftalık siyasî, ilmî, içtimaî gazete. 1908 Martı'na kadar çıkmıştır.
143. ULÛM (OULOUM GAZATASSI): Ali Suavi'nin Ağustos 1869'da Paris'te çıkarmaya başladığı gazete. Suavi'nin kendi elyazısı ile ve taşbasmasıyla basılıyordu. 1870 Fransa-Prusya savaşı sırasında Lyon'a taşındı. Lyon'da *Muvakkaten Ulûm Gazetesi Müşterilerine* adı ile çıktı.
144. ÜMİT: Bedrhan Paşazade Mehmed Salih'in Kahire'de çıkardığı Kürtçe-Arapça gazete.
145. VATAN: R.Murad tarafından 1895'de Atina'da çıkarıldığı kayıtlı gazete.
146. VATAN: *Osmanlı*'nın kapanmasından sonra Cenevre'de Mayıs 1901'de yayımlanmaya başlayan gazete. Dr. Kolağası Çerkes Kemal'in Şerafeddin Mağmumî'yi de bu gazeteye almaya çalıştığı bilinmektedir.
147. YENİ FİKİR: 1905'te İskenderiye'de çıktığı kayıtlı gazete.
148. YENİ ZAMAN: "Osmanlı Kıraathanesi"nin yayın organı olarak Lefkoşe'de 22 Ağustos 1892'de haftalık olarak çıkmıştır. Başyazarı Muzaffereddin Galib Bey'di.
149. YILDIRIM: Refet Bey'in Aralık 1901'de Pire'de on beş günde bir çıkardığı gazete.
150. YILDIZ: Tarsusîzade Münif Bey'in Kahire'de 1 Şubat 1898'de çıkarmaya başladığı on beş günlük gazete.
151. Le YILDIZ: D. Georgiades'in 1892'de Paris'te Türkçe-Fransızca çıkardığı gazete.
152. ZAMAN: 25 Aralık 1891'de Lefkoşe'de Tüccarbaşı Hacı Derviş Efendi tarafından çıkarılmış, bir yıl kadar yayımlanabilmişti.
153. ZUHURİ: Kemal Saadeddin Mazlum'un Kahire'de 1905'de yayımlamaya başladığı mizah ve hiciv gazetesi. Kısa bir süre şair Eşref de yazmış, sonra ayrılarak *Doğrusöz*'e geçmiştir.

Avram Galanti'nin "Jön Türk gazeteleri" arasında dilleri Arapça olan şu adları da verdiğini kaydedelim: *el-Fevzi* (Kahire'de Muhsin çıkarmıştır), *es-Siham* (Kahire'de Coro İshak Bared çıkarmıştır), *ez-Zaman* (İskenderiye'de Şahinü'l-Hazan çıkarmıştır), *Asr-ı Hamidî* (Kahire'de Muhsin çıkarmıştır). Bunlardan *Asr-ı Hamidî*'nin Kahire'de 1901'de çıkarıldığı bazı metinlerde kaydedilmektedir. Bunlar dışında bir bilgiye rastlayamadık. □

KAYNAKÇA

- AKÜNAL Ahmet Kemal, *Hatıralarım ve Düşüncelerim*, 1942, basılmamış anılar.
- AKÜNAL Dündar, "Daoul ve Karikatürleri", *Hürriyet Gösteri* dergisi, Eylül 1983
- AKÜNAL Dündar, "Mizah Dergiciliğimizde İlk Yıllar", *Hürriyet Gösteri* dergisi, Mart 1985
- AKÜNAL Dündar, "Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Ülke Dışında Çıkardıkları Gazeteler", *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, C.8, 1980, s.1296-1299
- AKÜNAL Dündar, "Bir Mizah Dergisi: Molla Nasrettin", *Hürriyet Gösteri* dergisi, Mart 1985
- Ali Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur Intimes aus-Kiosk in Wort und Bild*, Konstantinople 1910
- ALPAY Şahin, "Bir Osmanlı Vikingi Herr Gustaf Noring ya da Ali Nuri Bey", *Tarih ve Toplum* dergisi, Mart 1984
- Avram Galanti (Bodrumlu), "Abdülhamid-i Sani Zamanında Türkiye haricinde İntişar Eden Gazeteler", *Küçük Türk Tetebbular*, İstanbul, s. 131-137, 1925
- ERTUĞ Hasan Refik, *Türk Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul 1970
- FESCH Paul, *Constantinople aux dernier Jour d Abdulhamid*, Paris, 1907
- FINDIKOĞLU Z.Fahri, *XIX. Asırda Türkiye Dışında Türk Gazeteciliği ve Tarsusizade Münif Bey, Hayatı ve Neşrettiği Gazeteler, 1873-1930*, İstanbul 1962
- GERÇEK Selim Nüzhet, "Jön Türk Gazeteleri", *Akşam*, 19 Mart 1941
- GERÇEK Selim Nüzhet, "Jön Türk Neşriyatı", *Akşam*, 3 Nisan 1941
- GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği (1831-1931)*, İstanbul 1931
- HANİOĞLU Dr. M.Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981
- JELTYAKOV A.D., *Türkiye'nin Sosyo-politik Hayatında Basın (1729-1908)*, Ankara 1979
KARAGÖZ Adem Ruhi, *Bulgaristan Türk Basını (1879-1945)*, İstanbul 1945
- KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945
- KURAN Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1957
- MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul 1964
- MARDİN Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thougth*, Princeton 1962
- OKTAY İ.H. Tevfik, *Bulgaristan'da Türk Basını*, Ankara 1980
- İNUĞUR Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978
- TEVETOĞLU Fethi, "Jön Türkler", *Türk Ansiklopedisi*, C.21, s.55-58
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1952
- TÜTENGİL Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, İstanbul 1969
- TOPUZ Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1973
- ÜNLÜ Cemalettin, *Kıbrıs'ta Basın Olayı (1878-1981)*, Ankara 1982
- VARLIK M.Bülent, *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*, Ankara, 1981
- VARLIK M.Bülent, "Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası'na Ek-1", *İletişim*, 1982/4
- YAVUZ Erdal, "Jön Türk Basını", *İletişim*, 1981/2

KADIN

Kadınlar Dünyası Dergisinin Başlığı.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın

Doç. Dr. Şehmus Güzel

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Feminizm Üzerine Görüşler**

Bu konuda ayrıca *Basın, Dernekler, Edebiyat, Günlük Hayat* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın

Şehmus Güzel

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının yerinin ve durumunun saptanması, onun tarihteki konumunu ilgili dönemin kendine özgü siyasi, iktisadi ve toplumsal koşullarını gözönünde tutarak araştırmayı gerekli kılıyor. Burada, kadının Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden dönem içindeki durumuna, örgütlenmesine ve mücadelesine değinilecek. Yüzyıllık bir süreyi içeren bu dönem, Tanzimat (1839), I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) gibi, Osmanlı İmparatorluğu ve onun mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti için önemli tarihî dönemeçlerin alındığı bir dönemdir. Bu önemli gelişmelerin kadının yaşamında, durumunda, örgütlenme ve mücadelesinde yeni oluşumlara yol açması kaçınılmazdı. Nitekim öyle de olmuştur.

1826'da Yeniçeri örgütünün ortadan kaldırılmasından sonra daha rahat bir biçimde sürdürülen "Batılılaşma" hareketi, Tanzimat'ın ilanı ile yeni bir aşamaya ulaştı. Yönetimde yeni düzenlemelerin yapılmasını, yurttaşlar arasında eşit haklar ve ödevlerin tanınmasını amaçlayan bu aşamayla başlayan dönemde kadınlara önceki dönemlere kıyasla önemli sayılabilecek yeni haklar tanınmış ve kadının toplumdaki durumu tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin 1858 tarihli Arazi Kanunu, kız evlâtların babalarından kalan topraklar üzerinde erkek evlâtlar gibi veraset hakkına sahip olmalarını öngörmüştür. Kölelik ve cariyelik kaldırılmıştır. Kadınlara sınırlı da olsa eğitimden yararlanma olanağı tanınmıştır. Nihayet kılık kıyafet, sokağa çıkma gibi özellikle kentli kadınlar için fermanlarla sınırlayıcı ve sıkı bir biçimde düzenlenen konularda göreli bir hoşgörü hâkim olmaya başlamıştır. Daha yüzyıl önce sokağa çıkmaları haftanın belli günleriyle sınırlandırılmış, giyecekleri padişah emirleriyle düzenlenmiş kentli kadınlar ve özellikle İstanbullu kadınlar için bunlar olumlu gelişmelerdir.

Kent Kadını

Tanzimat öncesinde kent kadınının durumunun, özellikle bazı padişahlar döneminde zor olduğunu biliyoruz. Örneğin III. Osman (1754-1757), kendi gezintisine ayırdığı haftanın üç gününde kadınların İstanbul'da sokağa çıkmasını yasaklamıştı. Diğer günlerdeyse sokağa çıkan kadınların sade ve örtülü giyinmeleri zorunluydu. Yasağa aykırı olarak sokağa çıkan, ince yaşmak tutunup sırmalı giysiler giyinen kadınlar III. Osman'ın emriyle denize atılarak boğduruluyorlardı. Tanzimat sonrasında bu konuda belli bir özgürlük ve hoşgörü hâkim olmuştur.

1842'de Avrupa'dan getirilen ebe kadınların Tıbbiye'de verdikleri kurslarla başlayan kadınlara eğitim ve özellikle mesleki eğitim verme çabası, 1858'de ilk kız rüştiyelerinin, 1869'da ilk sanayi okullarının, 1860'larda kız öğretmen okullarının açılmasıyla devam etmiştir. Bu atılımlar İstanbul ve Selanik gibi imparatorluğun büyük kentlerinde sınırlı bir kitleyi etkilemiştir. Bu kitle içinde Avrupa tarzı giyim kuşam ve yaşama özlemleri böylece yerleşmeye başlamıştır. Kız çocuklarının sayılarının artması ve 19. yy sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesiyse yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağlamıştır: Muallime hanımlar. Kadının özgür çalışma hayatına böylece eğitim alanında girdiğini görüyoruz. Bu gelişim, Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitimde çok sayıda kadının bulunmasını ve belki de kadının bürokraside etkin olmasını sağlamıştır.

Bu dönemde önde gelen düşünürler Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Şemseddin Sami ve Ahmed Midhat çok kadınla evliliğe karşı çıkmışlardır. Şinasi, *Şair Evlenmesi*'nde eski evlilik geleneklerini yermiştir. Bu düşünürler kadının eğitilmesi gerektiğini de sık sık vurgulamışlardır.

1868'de yayımlanmaya başlayan *Terakki* gazetesi, Avrupa'yla karşılaştırmalar yapıp Osmanlı kadınının geri bıraktırılmasını eleştiren yazılara yer vermiş; 1888'den itibaren *Muhadderat* adıyla kadınlar için ayrı bir gazete çıkarmıştır. Dönemin okuma bilen üst ve orta tabaka kadınları tarafından hararetle izlendiği söylenen bu yayın organlarını daha sonra *Vakit, Şükûfezar, İnsaniyet, Âyine, Parça Bohçası, Aile* gibi gazeteler izlemiştir. Bunlardan bazılarının yayın sorumluları kadınlardı. Bunların çoğu kısa ömürlü olmuştur. Bu sırada en önemli yayın organı olarak, dönemin ünlü kadın yazarı Fatma Aliye Hanım'ın da aralarında bulunduğu ve büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan bir kadro tarafından çıkarılan

Hanımlara Mahsus Gazete görülmektedir. Bu sırada yayımlanan ve Batı kadınlarının hakları için verdikleri mücadelelerden övgüyle söz eden bütün gazetelerde de "kadınlar için üç ilke" savunulmaktaydı: "İyi ana, iyi eş, iyi Müslüman" olma.

Bu dönemde kadının ısrarla savunduğu ilkeler evlilik kurumunun düzenlenmesi, tekeşlilik, eğitimde kadına olanak tanınması ve toplumsal hayatta rahat hareket etmektir. İlk Türk kadın romancısı olan Fatma Aliye Hanım, bu dönemdeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasındaki üst sınıftan kadınlara bir örnektir. Onun gibi şair Nigâr hanım, kimi ressam hanımlar ve diğerleri anılabilir.

Bu dönemde kentli kadın kapalı konak yaşamının içinde kendini tutsak gibi duyup başkaldırma noktasına gelmiştir. Bir kısım kadın büyük kentlerde ev ve konak dışına çıkmıştır. Kadın, Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde toplumsal hayata girmiştir. Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yy'dan beri ilerici bir özgürleşme sürecine girdiği söylenebilir.

Yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkında olan Tanzimat dönemi yöneticileri, bazı ferman ve tembihler çıkararak geleneksel evliliği yeni duruma göre düzenlemek istemişlerdir. Bu ferman ve tembihler, esas olarak evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta ve ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi. Bunların sonucu olarak hiç değilse kentli nüfus arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski geleneklerin ve çok kadınla evliliğin önemli ölçüde gerilediği ve artık hoş karşılanmadığı bilinmektedir.

Tanzimat döneminde kadınların örgütlenme konusunda, özellikle savaşta yaralananlara yardım amacıyla kurdukları komitelerle örnekler verdiğini görüyoruz. 1854'te Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen ve savaşın yapıldığı bölgeye geçip yaralılara büyük yardımlarda bulunan Florence Nightingale ve Miss Stanley örneği bu konuda etkileyici olmuştur. 1876'da Bosna ve Sırbistan'daki savaş nedeniyle Temmuz 1876'da İstanbul'da savaş yaralılarına yardım amacıyla kurulan Ermeni Kadınlar Komitesi'ni haber veren 11 Temmuz 1876 tarihli *Stamboul* (İstanbul'da yayınlanan Fransızca gazete), Nightingale ve arkadaşlarından övgüyle söz etmektedir. Temmuz'un sonuna doğru Midhat Paşa'nın eşinin başkanlığı altında Yaralılara Yardım Komitesi kurulmuştur (*Stamboul,* 21 Temmuz 1876). Eylül başında Bayan Neda Papasov başkanlığında İstanbullu Bulgar Hanımlar Yardım Cemiyeti kurulmuştur (*Stamboul,* 3 Eylül 1876). Bu örgütler daha çok İstanbul'un tanınmış aileleri hanımlarının yardımsever ve yurtsever niyetlerle kurdukları hayır örgütleridir. Bu örgütler kendi ürettikleri sargı bezi vb. yaralılar için gerekli malzemeleri savaş alanına iletilmek üzere Harbiye Nezareti'ne iletmekteydiler. Bu örgütler para yardımı toplamakta ya da bizzat para yardımı da yapmaktaydılar. Bu tür faaliyetler kadınların toplumsal yaşamda etkin olmalarına belli ölçülerde yardımcı olmuşlardır. Benzer örgütlenmelere daha sonra savaş alanlarında yine rastlanmıştır.

Mayıs 1876'da V. Murad'ın tahta çıkmasıyla İstanbul'un ışıklandırılması, insanların sokaklara ve alışveriş merkezlerine üşüşmesi üzerine polis, kadınların gece sokağa çıkmasını yasaklamış ve bu yasağa genellikle uyulmuştur (*Stamboul,* 2 Haziran 1876). Bu örnekte görüldüğü gibi, kadının sokağa çıkması konusundaki tabuları yıkmak o sırada oldukça zordu.

II. Meşrutiyet ve Kentli Kadın

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla kentli kadının yaşamında yeni bir dönem başlamıştır. Avrupa'larda tahsil yapan, ya da gezi, görev ve staj gibi nedenlerle Paris, Sofya, Roma, Londra, Cenevre, Berlin vb. kentleri ziyaret etmiş, oralarda "Avrupaî kadın"ı görmüş olan asker ve sivil seçkinlerin kendi kadınlarına Avrupaî bir veçhe vermek için yanıp tutuştuğunu biliyoruz. 23 Temmuz 1908'de "Hürriyet" ilan edilince, birçok konuda olduğu gibi kadın konusunda da Genç Türkler bazı atılımlarda bulunmuşlardır. Din ile devlet işlerinin belli bir ölçüde ayrılmak istenmesi, Masonluğun da etkisiyle laikleşme eğilimleri, kadın konusunda liberalleşme rüzgârlarını daha hızlı estirmiştir. Prof. Tunaya'nın deyişiyle, "Kadın meselesi milli bir iktisat ve kültür meselesi olarak ele alınmıştır. Kadın cemiyetleri kurulmuştur." Darülfünun Edebiyat Fakültesi'-

YENİLEŞMENİN GETİRDİKLERİ: *Osmanlı Devleti'nde kadının toplumsal konumundaki değişimler 19. yy'da başlamıştır. Tanzimat'ın getirdikleri, Arazi Kanunnamesi'yle birlikte kız çocuklarına da veraset tanınması, evlenen kızlardan alınan "gelinlik vergisi"nin kaldırılması, kölelik ve cariyelik gibi kurumlara son verilmesi ve kadının eğitim hakkını elde etmesi gibi olanaklar o güne kadar kapalı bir ortam içinde yetişen, yalnızca haftanın belirli günlerinde sokağa çıkabilen, kılık kıyafetleri fermanlarla düzenlenen kadınlar için yeni bir dönemin habercileri oldu.*

KADIN VE EĞİTİM: *Tanzimat'la birlikte kadın hakları konusunda gözlenen gelişmeler eğitim alanına da yansıdı. Eskiden sokağa çıkamayan, dilediği kıyafeti giyemeyen kadınlar için bu özgürlükler çok önemliydi. Kız rüşdiyelerinin açılması sanayi okulları ve öğretmen okullarının kurulması, kadınların kentlerdeki yaşamını bir hayli değiştirdi. 1914'te İstanbul Darülfünunu'na bağlı İnas Darülfünunu'nun kurulması ise kadınlara yükseköğrenim hakkını da getirdi. Bütün bunlar Osmanlı kadını için yüzyıllar sonra elde edilmiş önemli haklardı. 1895'te Manisa'nın Bozköy'ünde "Mekteb-î İbtidaî"de bir diploma töreni (üstte), 1911'de kız ve erkek öğrencilerinin birlikte okuduğu Vidin Mekteb-î Rüşdiyesi (karşı sayfada).*

ndeki umumî derslere kız talebelerin erkeklerle birlikte devamı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sosyal ve kültürel alandaki icraatından bir başkasıdır. Cemiyet daha sonraları Türk Ocakları'nda düzenlenen konferanslar aracılığıyla kadınları yetiştirmek, onlara bir yandan kendi resmî ideolojilerini öğretmek, öte yandan toplumsal hayata daha geniş ölçüde katılmalarını sağlamak istemiştir.

"Batılılaşma" yanlısı yöneticilerin bu yaklaşımı ve politikası, Abdülaziz'in 1863'teki Kız Öğretmen Okulu (Darülmuallimat), Amerikalıların 1875'te kurdukları Amerikan Kız Koleji mezunu ve "Avrupa görmüş şehir kadınları"nın özlemleriyle birleşince "Hürriyet", 23 Temmuz 1908 ertesine ince peçeyle, hatta peçesiz dolaşmak biçiminde yansımıştır. Tutucu din adamları ile hocaları ve sokaktaki adamı küplere bindiren olaylar bu kadarla da kalmamış; kadınlar faytonlarda çıplak kollarını ve bacaklarını teşhir ederek dolaşmaya ve her Müslümanı çileden çıkarabilecek bir olaya, yani sokakta erkeğe hitap etmeye başlamışlardır. İstanbul, İzmir, Selânik ve Beyrut gibi "Avrupaî" kentlerde "din elden gitmek" üzeredir. Hocalar peçesiz kadınların yüzüne tükürmeyi, yalnız yakaladıklarında hırpalamayı, faytonlarını taşlamayı bir din borcu gibi görmektedir.

Kadınlara karşı saldırı ve hakaret olaylarının artması üzerine İzmir vilayetinin ikinci önemli kenti Aydın'da yetkililer bir karar alırlar; bu karara göre, "bir kadınla konuşurken suçüstü yakalanan kişiye 100 kuruş para cezası verilecek, kadın ise falakaya yatırılacaktır." "Hürriyet" ile birtakım haklar elde ettiğini sanan, "kurtuluşa doğru" bir iki adım gitmek isteyen kadına Aydın yetkililerinin cevabı "sopa" olmuştur.

Kadınların saldırıya uğraması, tâciz edilmesi olaylarına İstanbul'da bile gittikçe sık rastlanması bazı gazetelerin bu konuda önlem alınması için yöneticileri uyarmasına yol açmıştır. Bir örnek olarak, 17 Ekim 1908 Cumartesi tarihli *Le Bosphore*'u (sayı 3) alalım. Yazıda Zabıta ve Harbiye Nezaretleri tarafından yürürlüğe konulan Polis Nizamnamesi'nden söz edilirken yeni nizamnamenin güvenlik güçlerinin hangi durumlarda silah kullanabileceklerinin belirtilmesi amacıyla çıkarıldığı yazılıyor ve şeriat kurallarına uyulmuyor bahanesiyle güpegündüz İstanbul'da ve hatta Pera'da (Beyoğlu'nda) Türk bayanlara saldıran "gericiliğin kötülük ortaklarının" eylemlerine son verecek ve onları yola getirecek önlem ve kuralların yakın gelecekte alınması umudu belirtiliyor.

Bu örnekler imparatorluğun en büyük kentlerinde bile görece "Batılılaşma"nın İslâmcı kesimlerce ne denli sert bir biçimde karşılandığını göstermektedir. Yöneticiler Aydın örneğinde olduğu gibi ya şeriattan yana tavır alıyorlar, ya da İstanbul'da olduğu gibi olayları görmezlikten geliyorlar. İttihat ve Terakki ise, iktidarı daha tam anlamıyla eline geçiremediği Eylül 1908'de İslâmcı kesimden gelen bir tepkiyle tiyatro gösterisini iptal edebiliyor. Yöneticilerin açık ya da kapalı işbirliği ile İttihat ve Terakki'nin kararsızlık valsi 31

Mart 1325 olaylarının doğmasında belirli bir rol oynamıştır. "31 Mart"ın yürütücüleri birçok neden yanında "din elden gidiyor" diye de başkaldırmışlardır. Genç Türkler ile İslâmcı/tutucu kesim arasında ilk hesaplaşma 1909 yılı Nisan ayında yapılmıştır.

Belli karşı koymalara karşın II. Meşrutiyet sonrasında kadın konusunda olumlu gelişmeler sürmüştür. Gazetelerde "feminizm" tartışılmış; yeni birçok gazete yayımlanmıştır: *Demet, Millet Gazetesi, Kadın Mecmuası, Mehasin* (Fatma Aliye Hanım, 1908), *Kadın* (Kasım 1908'den itibaren Selanik'te haftalık olarak yayımlanan gazete), *Kadınlar Dünyası* (sahibi Nuri Ulviye Hanım, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Derneği'nin yayın organı, 1913) ve *Mefhare*t.

1908 sonrası, kadınların kurdukları dernekler aracılığıyla bizzat hak ve çıkarlarını korumaya çalıştıkları bir dönemi de simgelemektedir. 1908'de ve sonrasında birçok kadın derneği kurulmuştur. T.Z. Tunaya 14, Sibel Özbudun 24 dernekten söz ediyor. Özbudun 1918'e ait dernekleri de saymıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, kadının "geleneksel kelepçelerden kurtulması" için çalışıyor, onları kendi dünya görüşüne uygun olarak eğitmek istiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tavrına rağmen 1911'de kadınların ortada dolaşmaları İstanbul Muhafızlığı'nca ceza tehdidiyle sınırlanıyordu. Kadınların "tesettür" (örtünme) kurallarına uymaları isteniyor; şeyhülislâm çok kadınla evlenmeyi savunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise kadınların "Avrupalılaşması" için çaba sarfediyordu. Genç Türkler çok kadınla evlenmenin önlenebileceğini ileri sürmüşler; "Hukuk-ı Aile Kararnamesi"yle "Münakehat ve Müfarekat" (nikâh ve boşanma) kararnamesi sayesinde yeni düzenlemeler gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Bu dönemde kurulan kadın derneklerinin bir bölümü yardım kurumlarıdır. Birçoğu kadın haklarını savunmaktan çok İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne veya başka bir örgüte bağlı olarak çalışmışlardır. Ancak Kadın Haklarını Savunma Derneği (Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti) gibi gerçek kadın dernekleri de kurulmuştur. Üyeleri arasında yabancı kadınlar da bulunan, 1913'te 50'den çok üyesi bulunan bu dernek, üyelerinden Bedriye Osman Hanım'ın Telefon Şirketi'ne memur olarak girmesi için mücadele etmiş ve başarılı olmuştur.

Bu dönemde diğer uluslardan kadınların ayrı dernekler kurduğu da olmuştur: Ermeni Kadınlar Terakki Derneği gibi.

Kadınların siyasi partilere katıldığını da görüyoruz. Örneğin Cevdet Paşa'nın büyük kızı, Fatma Aliye Hanım'ın kızkardeşi Emine Semiye Hanım, Osmanlı Demokrat Fırkası'nda ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde faal bir üye olarak dikkat çekmektedir. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'ndaysa başkan Şerif Paşa'nın eşi Prens Emine'ye rastlıyoruz. Bu katılımlar sınırlı olmakla birlikte, kadının siyasal hayata ilgisiz olmadığını göstermesi açısından ilginçtir.

Bir başka bağlamda, bu dönem kadınlarının bir kısmının Bektaşiliğe ilgi

KADIN HAKLARINI İLK SAVUNANLAR: *Tanzimat'tan sonra başlayan toplumsal değişim içinde kadın sorunu önemli bir yer işgal ediyordu. Özellikle evlilik kurumunun yeniden düzenlenmesi, tek eşlilik, kadınların eğitimi vb. konular en çok tartışılan sorunlar arasındaydı. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım (1864-1926) yazdığı romanlar ve çıkarmış olduğu yayınlarla bu konuda öncülük etmiş bir isimdir. Refet, Udi ve Muhadarat adlı romanları olan Fatma Aliye Hanım gibi kızkardeşi Emine Semiye Hanım da siyasal faaliyetlerde bulunmuş bir kadındır. Fatma Aliye Hanım (üstte solda), Mehasin dergisinin 6. sayısı (altta), Emine Semiye Hanım (üstte sağda).*

duyduğunu da biliyoruz. Bu tarikat kendi bünyesinde kadınlara eşit haklar tanıdığı ve dinsel bağnazlıkların yumuşatılmasıyla genel olarak her alanda kadınlara eşitlik tanınmasından yana olduğu için kadınların ilgisini çekmiş olmalıdır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun konusu 1900'lerde geçen *Nur Baba* adlı romanında, konak yaşamının tekdüzeliğinden kaçıp Bektaşi tekkesine sığınan ve Bektaşi Şeyhi Nur Baba'ya âşık olan bir kadının öyküsü anlatılmaktadır. Romanda anlatılan o dönemin kimi kentli kadınının önemli sorunlarından biridir: Konak ve tekdüze yaşantısından, erkeğe bağımlı bir dünyadan kaçıp kendi kişiliğini aramak.

Kentli kadının üretim faaliyeti dışında kalan örgütlerde bir araya geldiklerini saptıyoruz. Bu örgütlerin kadınların kendi sorunlarını çözümlemek, haklarını aramak bakımından sınırlı birtakım sonuçlar verdiği söylenebilir. Daha önemlisi, bu örgütlerin kadınlara sorumluluk almak, yönetime katılmak, karar vermek, yönetmek ve güzel söz söylemek, nutuk çekmek alışkanlıklarını kazandırmasıdır. Bunların yararları bir sonraki dönemde görülecektir. Bu alışkanlıklar kadınların Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yararlı eylemler ve işler yapmalarında belirleyici olmuştur.

Köylü Kadın

Köylü kadın ve göçebe aşiretlerin kadını öteden beri çalışma yaşamı içindedir. Ayrıca onlara tarlada çalışmaları için gerekli fetva da verilmekteydi. Köylü kadının ev ve üretim işlerinin birçoğunu yaptığını biliyoruz. Gıda, dokuma ve hayvancılık işlerinin tümünü, tarla işlerinin birçoğunu köylü kadın gerçekleştirmekteydi.

19. yy'ın başında Çukurova'da pamukta, Ege'de ve Akdeniz'de zeytinde, Karadeniz'de fındıkta tarım işçisi olarak köylü kadının çok düşük ücretlerle çalıştırıldığı bilinmektedir. Hele süreç içinde yetişkin erkeklerin sürekli silah altında bulundurulması ve savaşlarda kırılmasının kadınların işlerini daha zorlaştırdığı açıktır. Zaman zaman ortaya çıkan kıtlık ve onun yol açtığı ölüm vb. felâketler kadınların mücadele ve isyan etmesine neden olmuştur. Örneğin 1874'te Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çankırı ve Sivas çevrelerinde görülen kıtlık bir yandan insanların başka yörelere göç etmesine yol açarken öte yandan gösterilere sebep olmuştur. Nitekim Haziran 1874'te Ankara valisi Derviş Paşa'nın yerine atanan Abdurrahman Paşa'nın kente vardığı gün, açlıktan bunalmış kadın ve çocuklardan oluşan 4-5 bin kişi kendisini karşılayıp ekmek istemiştir. 25 Haziran 1874 tarihli *Basiret* gazetesine göre, *"İnsan değil, hiçbir mahlûkun tahammül edemeyeceği derecelerde feryat ve figan etmişler, vali kıtlıktan muzdarip olan halkın karşısına resmî elbiseleri giyerek çıkamamış ve halka ekmek dağıtmak için tedbir almıştır."* Kıtlıklar sonucu yapılan gösterilerde kadınların başı çektikleri daha sonra da görülmüştür. Bu konuda bir başka örneğe 1908'de Sivas'ta rastlıyoruz:

1907 ve 1908 yılları, elverişsiz hava koşulları ve ulaşım ile dağıtım yollarının yetersizliği yüzünden Anadolu kentlerinin birçoğunda kıtlık ve açlık yılla-

rı olmuştur. Sivas'ta halk, kadınlar başta olmak üzere, "ekmek kavgası"nı örgütsüzlük yüzünden ve o yılların alışkanlığı ile bir ayaklanma biçiminde ortaya koymuşlardır. Olayı, gelişmesini ve sonucunu Fransa'nın Sivas Konsolos Yardımcısı'nın Fransa Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 25 Haziran 1908 tarihli raporundan izleyelim:

"23 Haziran (Salı günü) Sivas'ta bir ayaklanma oldu.

Sabah on bir buçukta başlayan karışıklık öğleden sonra dört buçuğa kadar sürdü.

Sabah saat on birde yaklaşık elli kadar Türk kadını, hasta olduğu için Amasya/Havza'da bulunan vali yerine vilayet işlerini yürüten defterdarın evi önünde toplanıp, hayat pahalılığını, ekmeğin bozukluğunu ve tahıl kıtlığını protesto ettiler.

Defterdar kadınları onlara vaadlerde bulunup sakinleştirmeye çalıştı ve vali konağına geldi. Gittikçe artan protestocu kalabalık onu vali konağına dek izledi.

Defterdar konağa girer girmez kadın, erkek sayıları 500'e yakın *populace* (ayak takımı -kimi konsolos, konsolos yardımcısı ve benzeri diplomatların Anadolu halkından söz ederken, *population* yerine bu aşağılayıcı terimi kullanmakta ısrar ettiklerine birçok belgede rastlanmaktadır-) konağın pencerelerini taşlayıp, kırmaya başladı. Konağın karşısındaki belediye binasının bütün camları kırıldı.

Belediye başkanı gizlice komşu Hıristiyanların evine sığınmamış olsaydı mutlaka linç edilmiş olacaktı.

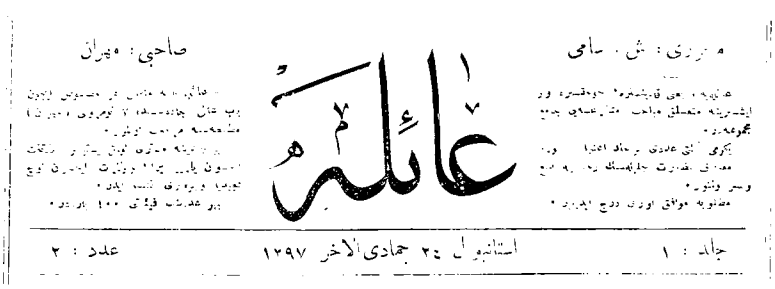
Olaylara rağmen görevli birkaç jandarma dışında herhangi özel polisiye tedbir alınmamıştı. Birkaç jandarma, sayıları gittikçe çoğalan isyancıların karşısında çaresiz kalıyordu.

İsyancılar meydandan geçen bir albay ile bir kumandanı ve düzeni sağlamaya çabalayan dört zaptiyeyi fena biçimde hırpaladıktan sonra vali konağı yakınındaki buğday depolarına doğru yöneldiler; kapıları kırıp içeri girdiler ve mahsulü yağmaladılar. İkisi konak yakınında olmak üzere beş buğday ambarını ve buğday pazarını da talan ettiler. Belediye başkanının evi önce yakılmak istendi, sonra yağmalandı. Kent mağazaları olaylar başlar başlamaz kepenklerini indirdikleri için yağmadan kurtuldular." Fransı diplomatın belirttiğine göre "dükkânlar ancak ertesi gün açıldı".

ترقی

نومرو ۱ — تعمرات ایچون غزته‌در — بازار

عربی سنه ۱۲۸۶ ربیع‌الاول ۱۷ — رومی سنه ۱۲۸۵ حزیران ۱۵

عائلهٔ

جلد : ۱ — استانبول ۲۵ جمادی‌الاخر ۱۲۹۷ — عدد : ۲

خانملره مخصوص غزته

KADINLAR İÇİN YAYIN: Kadınlara eğitim hakkının tanınmasıyla birlikte birçok kadın gazete ve dergisi yayıma girdi. 1868'de yayımlanan Terakkî, 1888'de kadınlar için özel gazete çıkardı. Bu gazetede Osmanlı kadınının içinde bulunduğu koşullara ilişkin yazıların yanı sıra, Batı kadınının sorunları ve feminist akımlar hakkında da bilgi verilmekteydi. Terakkî'den sonra çıkan İnsaniyet, Şükufezâr, Aile, Parça Bohçası, Vakit gibi yayınlarda tartışılan konular bugün bile gündemde olan sorunları içermesi açısından ilginçtir. Sözgelimi Şükufezâr'ın ilk sayısında şöyle demektedir: "Biz ki saçı uzun aklı kısa diye erkeklerin alayına hedef olmuş bir taifeyiz, bunun aksini ispat etmeye çalışacağız." Üstten alta; Terakki (hanımlar için), Aile, Hanımlara Mahsus Gazete.

Olayların yatışması ise şöyle: "Ancak saat üçe doğru askerî birlik olaya müdahale etti ve çok ölçülü bir biçimde davranarak isyancıları dağıttı. Sivas Tümen Kumandan Vekili, albayın adamlarını emirlere karşın vilayetin emrine vermekten çekindiği söyleniyor." (23 Temmuz 1908'e iki ay var ve askerler halk ile vilayet arasındaki çatışmaya belli bir aradan sonra karışıyor ve neredeyse nazik bir biçimde isyancıları dağıtıyor).

Rapor şöyle sürüyor:

"Saat 5'te kentte sükûnet hâkim oldu.

Sivas'ta iki saat süreyle anarşinin kol gezdiği söylenebilir. Jandarmalar ve silahlı kuvvetler verilen emirlere karşı gelip isyancılara ateş etmediler." Rapordan olayların sonucunda biri bir buğday ambarını korumak isterken ağır biçimde yaralanan bir Çerkes olmak üzere on yaralının ve 500 liralık maddi zararın oluştuğu anlaşılıyor.

Olaylar kısmen yatışınca yetkililer tutuklamalara başlıyorlar. Konsolos yardımcısından dinleyelim: "Aynı gece defterdar, evlerinde çalınan buğdaydan bulunan (evlerinde buğday bulunan bile denebilirdi) 60 kadar kadın ve erkeği tutuklatıyor. Bunlardan 15'i vilayet sancaklarına gönderildiler (25 Haziran sabahı).

Hıristiyan esnaftan birine yardım etmeyi reddeden bir polis komiseri de tutuklandı. O ve karışıklığı çıkaranlar, müddeiumumi başkanlığında acilen oluşturulan ve soruşturmayı yürütmekle görevlendirilen özel komisyonca yargılanacaklar. Vali zarara uğrayanların tazmin edileceğini taahhüt etmiş."

Olayların gelişimi burada bitiyor. Bundan sonraki bölümde konsolos yardımcısı, olayın öncesini anlatıyor ve yorum yapıyor.

Sivas olayının kadınların öncülüğünde, karışıklık, yağma biçiminde oluştuğunu gördük. Bir günlük, örgütsüz, amaçları belirgin olmayan ve kendini olayların akışına terkeden isyan, maddi ve manevi zarar ziyanla kapanıyor. Yöneticiler, subaylar bir yandan, halk öte yandan, gerekli ders ve deneyimleri çıkarıyorlar. Herkes tedbirini almaya çalışıyor. Ama temel sorun, yani kıtlık, hayat pahalılığı ve açlık çözülemeden kalıyor. Daha sonraki raporda Sivas'ta ekmeğin 5 kuruşa satıldığını öğreniyoruz. Günde on dört, on altı saat çalışıp 40 para veya 2 kuruş kazanan Sivaslı bir kadın işçi, bir günlük ücretiyle bir ekmek bile alamaz durumdadır. Burada 1908'de sayıları azımsanamayacak olan "Sivaslı kadın işçiler olaylarda nasıl bir rol oynadılar?" sorusu akla geliyor.

KÜLTÜR HAYATINDA KADIN: *Osmanlı Devleti'nde aydın kadınların kültür hayatında yer alması 19. yy'ın sonlarına doğru daha da hızlandı. Bu dönemlerde şiir yazan, resim yapan kadınların yanı sıra çevirmenlik ve gazetecilik gibi mesleklerde de çalışan, ün yapan kadınlara rastlanıyordu. O dönemlerde kadın şair olarak sesini duyuran Nigâr Hanım (üstte sağda), asıl adı Diendonnée Soporoniadis olan Malûmat ve Stamboul gazetelerinin yazarı Matmazel Gülizar Hanım (altta), asıl adı Olga de Lebedeva olan ve Rus klasiklerini Türkçeye çeviren Gülnar Hanım (üstte solda).*